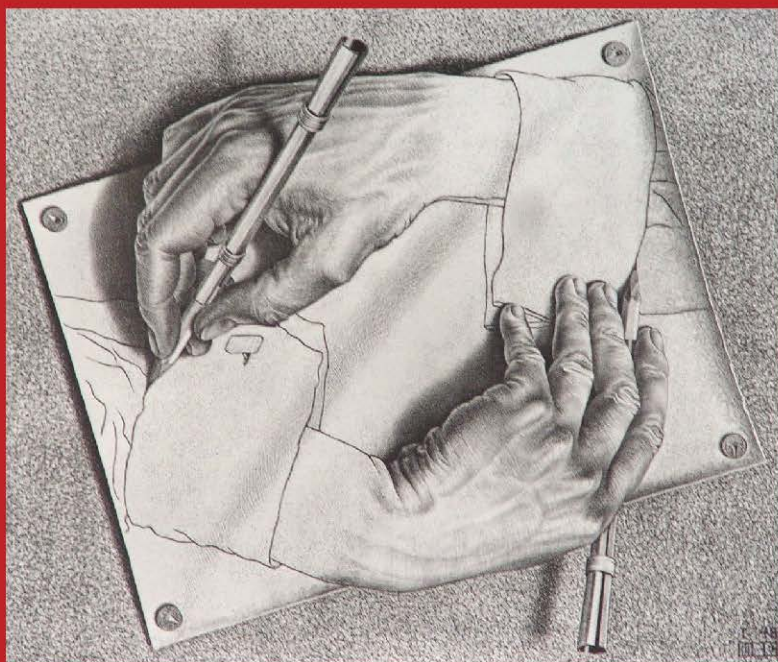

CONCORDIA REGIONUM I.

Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében I.

Külhoni magyar
doktorandusz hallgatók
konferencia-előadásaiából

ELTE Márton Áron Szakkollégium

Budapest • 2019

ELTE Mártón Áron Szakkollégium

CONCORDIA
REGIONUM

I

Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében

Külhoni magyar doktorandusz
hallgatók konferencia-előadásaiból

Debrecen, 2018. április 6.

ELTE Márton Áron Szakkollégium

Szerkesztette
Boda Attila

ELTE Márton Áron Szakkollégium
Budapest · 2019

CONCORDIA REGIONUM

KÜLHONI FIATAL MAGYAR KUTATÓK TANULMÁNYAI
AZ ELTE MÁRTON ÁRON SZAKKOLLÉGIUM PUBLIKÁCIÓS FÓRUMA

Sorozatszerkesztő: Mészáros Tamás

I. kötet

*Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében. Külhoni magyar
doktorandusz hallgatók konferencia-előadásaiából.
Debrecen, 2018. április 6.*

© ELTE Márton Áron Szakkollégium és a szerzők, 2019

A kötet borítója Maurits Cornelius Escher *Rajzoló kezek*
című képének felhasználásával készült.

Felelős kiadó

Dr. Mészáros Tamás, az ELTE Márton Áron Szakkollégium szakmai igazgatója
ELTE Márton Áron Szakkollégium, H-1037 Budapest, Kunigunda útja 35.

ISBN 978-963-489-081-2

HU ISSN 2631-1208

Nyomdai előkészítés

Sára Balázs

Nyomdai munkálatok

CC Printing Szolgáltató Kft.

1118 Budapest, Rétköz u. 55/A, fsz. 4.

Törvényes képviselő: Szendy Ilona

Köszöntő

A hivatalos iratok szerint húsz éve alakult meg a Márton Áron Szakkollégium, amely Márton Áron Kollégium néven már korábban is működött néhány éven át. Az intézmény a húsz év során átesett néhány nagyobb és sok kisebb változáson, de többé-kevésbé mindvégig ugyanazt a tevékenységet próbálta véghezvinni, amire alapításakor vállalkozott, nevezetesen a külföldi magyar fiatalok felsőoktatási tanulmányainak támogatását a rendelkezésére álló anyagi és szakmai kereteknek megfelelően. A húsz év során a Márton Áron Szakkollégium – ha szabad így fogalmaznunk – jól ismert „márkanév” lett, köszönhetően többek között a kiépült kollégiumi hálózatának (a budapesti mellett debreceni, pécsi és szegedi kollégium), a külföldi köz- és felsőoktatási pályázati tevékenységének, az egyetemi előkészítő képzéseinek, valamint rangos rendezvényeinek.

A Márton Áron Szakkollégium 2017-ben újabb változást élt meg: a hálózat működtetését az Eötvös Loránd Tudományegyetem vette át. A megújulás ezúttal az üzemeltetéstől kezdve az új, „kisegyetemi” mintára létrehozott Szakkollégium felállításáig szinte minden részterületet érintett, a cél azonban természetesen továbbra is ugyanaz: a határokon átívelő nemzetegyesítés a tehetség gondozásban.

Ennek szellemében folytatni kívánjuk a vidéki kollégiumok igazgatóinak kezdeményezésére és szervezésében indított rendezvénysorozatot is, melynek keretei között minden év tavaszán valamelyik egyetemi városban gyűlnek össze a külföldi, doktori vagy posztdoktori tanulmányokat folytató magyar nemzetiségű hallgatók, hogy rangos szakmai közönség előtt mutassák be kutatómunkájuk eredményeit.

Ahogy a mondás tartja, „verba volant, scripta manent”. Hogy a szó ne szálljon el, a konferencia előadásait írásban is meg kívánjuk őrizni, mégpedig önálló könyvsorozat formájában: ennek a sorozatnak az első kiadványát tartja most kezében az olvasó.

Jelen kötetben a 2018. április 6-án „Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében” címmel Debrecenben megrendezésre került PhD-konferencia szerkesztett anyagát olvashatják az érdeklődők. Meggyőződésünk, hogy a változatos tematikájú, de egyaránt színvonalas tanulmányok igazolják, hogy a nemzet szolgálatába állítható szellemi tartaléknak nem vagyunk híján.

Ezúton is köszönjük az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatását, a Debreceni Egyetem szíves vendéglátását, valamint Demeter József debreceni kollégiumigazgató és munkatársai szervezőmunkáját.

Dr. Mészáros Tamás
szakmai igazgató
ELTE Márton Áron Szakkollégium

Tartalomjegyzék

Nyelv- és irodalomtudomány

BAKA L. PATRIK

- Keleti szél(vihar). Trenka Csaba Gábor:
Place Rimbaud vs. La Grande Image 15

BIRÓ BRIGITTA

- Újragondolt metalepszis. Testmetalepszis?
Néhány példa a testre, különös tekintettel
Tóth Krisztina *Pixel* című kötetére 33

KISS ANITA

- Debrecenben tanuló kárpátaljai magyar
egyetemisták nyelvi attitűdvizsgálata 51

LAKATOS ALIZ

- A romániai magyar beszélők viszonyulása
a szlenghez és a szleng kölcsönszavakhoz 63

MÁTHÉ NÓRA

- A kortárs amerikai esszé helyzete 81

SÁTOR VERONIKA

- Az utóbbi évtizedek Nyugat-kutatásának főbb paradigmái 93

SERES KRISTÓF

- Retorika és humor Rejtő Jenő regényeiben 111

SIKLÓSI BEÁTA

- Családi nyelvpolitika a horvátországi magyarok körében 127

SZABÓ RÉKA	
A láthatatlan színházi próba: egy rendezői példány rekonstrukciója	145
TÓTH GIZELLA	
A hegedű szerepe Szécsi Magda és Ravasz József meséiben	167
VIDA BARBARA	
A H. P. Lovecraft-i hagyomány hazai dimenziója. Veres Attila: <i>Odakint sötétebb</i>	183

Orvos- és egészségtudomány

GAJDÁCS MÁRIÓ	
Humán gyógyászatban alkalmazott gyógyszervegyületek quorum sensing (QS)-gátló hatásának vizsgálata	201
OLÁH SZILVIA – DOBOLYI ÁRPÁD	
Ösztrogén-érzékeny sejtek aktivációja kölykök hatására	221

Társadalomtudomány

BARABÁS ANDREA	
Visszajelzések az előkészítő osztályról	245
GYÖRFI RITA	
Merre vezet az út a szakközépiskolából?	263
JAKAB JUDIT	
Roma gyermekek oktatása – pedagógusi attitűdök vizsgálata a Csíki-medencében (Hargita megye, Románia)	279

KISS TÜNDE – VELMOVSKÁ KLÁRA	
Különböző oktatási rendszer alapján tanuló diákok elképzelései a fizika oktatásában	299
MARAFEJEVA NELLI	
Identitásnarratívák Magyarországon élő kárpataljai fiatalok körében	319
PIRMAJER ATTILA	
Kelet, Nyugat és Koszovó az európai értéktérben Schwartz „alapvető értékek”-elmélete alapján	331
SZÉKELY CSILLA IMOLA	
Kokas Klára gyermekképének elemzése <i>A zene felemeli a kezeimet</i> című könyve alapján	357

Természettudomány

CZÉKUS BORISZ	
Szabadka már majdnem parlagfümentes	377
KOCSOR LAURA – PÉTER LÁSZLÓ – TICHY-RÁCS ÉVA – LENGYEL KRISZTIÁN – KOVÁCS LÁSZLÓ – KIS ZSOLT	
Ritkaföldfémekkel adalékolt lítium-niobát kristályok előállítása és vizsgálata	393

Történelemtudomány

BUJÁK GÁBOR	
Keresztény magyarok gesztája	407
CSORBA MIHÁLY	
Adatok Érzszalacs várostörténetéhez	425
GÁTI DIÁNA	
„Halljunk szót” – vőfélyi szerepben Kárpátalján	441

IZSÁN CSABA	
A portörök számadásai Kolozsvár kora újkori számadáskönyveiben	451
L. KAJTÁR GYÖNGYVÉR	
Ispotályigazgatás a Habsburg hatalomátvétel utáni Kolozsváron (1690–1770)	467
NAGY IGNÁC	
A kitabok megtartó ereje a lengyelországi tatárok kultúrájában	479
NAGY NIKOLETTA	
Szövetkezeti mozgalom Kárpátalján 1939–1944 között	497
ORBÁN MELINDA	
A Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomásának a tevékenysége (1939–1944)	515
OROSZ JÚLIA	
A női tanácsok szerepe a szocializmus építésében Kárpátalján (1945–1953)	531
RADA JÁNOS	
Nacionalizmus és antiklerikalizmus az egyházpolitikai küzdelmek idejének röpiratirodalmában (1890–1895)	547
A kötet szerzői	565

**Nyelv- és
irodalomtudomány**

Baka L. Patrik

Keleti szél(vihar)
Trenka Csaba Gábor:
Place Rimbaud vs. La Grande Image

„Gaabor azon gondolkodott, hogy micsoda zavaros, kiszámíthatatlan következményekkel járhatnak a legegyszerűbb, ártatlannak látszó döntések is. A nagy horderejű ügyekkel minden rendben van. Egyes történészek szerint ha Napóleon nem rendeli el a jobbágyfelszabadítást Oroszországban 1812-ben, az egész világtörténelem másképpen alakul. De itt nem erről van szó.”

(Trenka Csaba Gábor: *Place Rimbaud*)

Trenka Csaba Gábor neve összefonódni látszik a magyar alternatív történelmi irodalommal, a szerző ugyanis olyan műveket jegyez, amelyek nemcsak kitesztelik a zsáner adta lehetőségeket és kereteket, hanem az esztétikai ideológia elvárásainak is megfelelően olyan nyelvi megoldásokkal operálnak, amelyek újabb érvekként könyvelhetők el a spekulatív fikciós és szépirodalom egymásba hajlása, átjárhatósága és a kettő alkotta közös részhalmoz léte mellett.¹

Jelen dolgozat már csak ennek okán is Trenka Csaba Gábor két opusára, a *Place Rimbaud*² és a *La Grande Image*³ című regényekre koncentrál, melyek bár azonos, a miénktől mégis markánsan eltérő univerzumba invitálják az olvasót. A művek a közös világ, a karakterek és a lineárisan egymásba fonódó narratíva révén duológiát, szerveződésük szerint pedig egy kis és egy nagy képet alkotnak. Az elemzés interdiszciplináris, összehasonlító és szövegcentri-

1 Erről a *határsávról* l. VIDA 2016, 90.

2 TRENKA 2013. A továbbiakban PL, az oldalszámokat a főszövegben, zárójelben adjuk meg.

3 UŐ 2017. A továbbiakban LGI, az oldalszámokat a főszövegben, zárójelben adjuk meg.

kus lesz, és nagy hangsúlyt fektet a regények allohistorikus jellemzőire. A történelmi, politikai és társadalmi áthallásokkal markánsan telített világépítés mellett az alkotások autoreferencialitásával, a naplószerűségként összegezhető médiumváltásokkal és határátlépésekkel, illetve más alkotásokhoz fűződő párhuzamokkal éppúgy foglalkozni fogunk, ahogy a lírai prózanyelvvél is.

Alternatív történelmi mintázat

A *Place Rimbaud* és a *La Grande Image* esetében *historikus* allohistorizmussal van dolgunk, egy olyan világgal, amely a mi univerzumunk történelmét írja át. Az „odaát” és az „ideát” múltja persze nagyban azonos, ám a történelem egy eseménye a duológia síkján másként alakult, mint nálunk. Ez a mozzanat az általunk ismert múlt egy szakaszát az ok-okozatiság mentén haladva mindazonáltal markánsan átformálta, s a miénktől nagyban eltérő jelent eredményezett.⁴ Mivel ez a világ azonban nem tartalmaz olyan varázslatos lényeket, mint a fantasy művek, a fizika szabályai ugyanazok mint nálunk, és az univerzum minden eleme beilleszthető volna az általunk ismert világ rendjébe is, *realisztikus* – a todorovi terminológiával élve pusztán *különös*⁵ – *historikus* alternatív történelemmel van dolgunk.

Gavriel D. Rosenfeld három markáns megközelítési szempontot kínál a parahistorikus művekhez.⁶ Egyrészt arra kérdez rá, hogy a kontrafaktuális síkon lejátszott változások jobb vagy rosszabb történelmet/jelent eredményeztek-e, mint amilyen a miénk, másként fogalmazva: *disztópiáról* vagy *utópiáról* van-e szó. Mielőtt ezt megválaszolnánk, kicsit konkrétan meg kell néznünk Trenka univerzumát, a válasz ugyanis nem egyértelmű.

A két kötetben eltérő mélységgel bár, de módunk lesz betekinteni a különböző világpolitikai tényezők működésébe, és egyszerre találkozunk pozitív és negatív elmozdulásokkal. Tudatosítani kell azonban, hogy ezek megítélése akár befogadónként is változhat, az olvasó világnézetének tükrében. Az olyan jelenségek például, mint a jócskán előrehaladott európai integráció – ami által az alternatív Európa Szövetség (ESZ) a világpolitikai események egyik legfon-

4 Az everetti sokvilág-elmélet értelmében az így létrejött univerzum párhuzamos valósága a mi világunknak, és ezek más-más variánsaik sokaságával együtt alkotják a mindenség minden lehetséges alternatíváját magába sűrítő multiverzumot. Vö. EVERETT [1957], 3–12.

5 Vö. TODOROV 2002, 31.

6 Vö. ROSENFELD 2007, 147–160.

tosabb szereplőjévé válik –, hogy odaát az USA-ban a feketéké a főszerep – nemhiába nevezik Fekete Amerikának –, hogy az orosz állam gazdaságát az egyre nagyobb befolyással bíró angolszász telepések tartják életben, vagy az, hogy Horvát-Illíriát leszámítva – ami odaát ESZ-tag – a történelmi kiterjedéssel bíró Magyarország kimarad ebből az egységből, Kossuth működése révén pedig nem pusztán az Oszmán-Magyar Monarchia megalapozója, de ezzel együtt az önként vállalt iszlámdemokrácia egyik bölcsője is lesz, mind zavarbaejtő változások. Egyszerre vonultatják fel a jobb- és baloldal, vagy inkább a radikálisok és a centristák álmait és félelmeit is, az egyik ugyanis – Trenka univerzumának tanulságai szerint legalábbis úgy fest –, nincs a másik nélkül.

Ha azonban áttérünk Rosenfeld második kérdésére, és azt próbáljuk megválaszolni, hogy *miként is igazodik az alternatív világ a szerző korának illetve országának aktuális, mainstream történelem- és világszemléletéhez*, talán az előbbi dilemmája is eldőlt. Az alternatív EU-tól való távolmaradás és a területi egység nagyarányú megőrzése első ránézésre tetszetős lehet a mindenkori nemzeti radikalizmus felől nézve, a korunkat jellemző, iszlámtól és iszlamizációtól való rettegés azonban démoni víziójára talál Trenka iszlám Magyarországának képében. Azt viszont tudatosítani kell, hogy „odaát” ez önként vállalt politikai döntés, zavarbaejtő felelet az 1800-as évek derekán zajlott forradalmi hullámra, s egyszersmind módja és eredménye a Habsburgoktól való stabil önállósodásnak. Ez az iszlamizáció tehát nem rokona annak, amit Michel Houellebecq *Behódolása*⁷ tár elénk. Csak eredményét tekintve egyezik meg vele, lefolyásának körülményeit tekintve épp hogy az ellentéte, így pedig nem a betelepülő idegen elem lesz érte a felelős. Az alternatív Magyarországon ehhez hozzájönnek még az elnyomott kisebbségek által elkövetett, mindennapinak számító terrorcselekmények – mindenekelőtt a Román Felszabadítási Hadsereg, az ADER működése, ami „odaát” az IRA hazai megfelelőjének tűnik –, s az Európa Szövetségtől való távolmaradás révén fellépő elszigeteltség és peremre szorultság. Mindezek feltételezhetően a nemzeti- és szélsőjobboldal horizontja felől nézve is túl nagy árnak tűnnek, még a történelmi államhatárok megmaradásáért cserébe is. A centrista és baloldali szemlélet számára pedig egyenesen rettenetesek, igaz, a vallási vonatkozások felőlük nézve tárgyaltannak nevezhetők.

7 HOUELLEBECQ 2016.

Összegzésként elmondható tehát, hogy a kulturális elhajlásai révén igazán sehová, sem kelethez, sem pedig nyugathoz nem tartozó trenkai Magyarország napjaink félelmeit tükrözi vissza, álljon a szemlélő bárhol a politika spektrumán. Ezen fenyegetések jelenléte olyan erős, hogy a túlfűtött nemzeti illúziók lángjait is kioltják, s markánsan hangsúlyozzák a 21. századi nemzeti bezárkózás veszélyeit. Magyar szempontból tehát az alternatív világ immár bátran nevezhető *disztópikusnak*,⁸ ami sajátosan tükrözi vissza a jelenünk félelmeit, mindezt egy olyan történelmi mozzanat, a Habsburgoktól való függetlenedés folyamányaként tüntetve fel, amire a 1848–49-es szabadságharc hősiessége révén nagyarányú nosztalgia és pátosz rakódott rá az elmúlt százötven évben.

Rosenfeld harmadszor azt feltételezi, hogy az egyes nemzetek szerzői olyan történelmi töréspontot választanak, amely kardinális szereppel bír az adott nép történetében. A fent leírtakból első ránézésre úgy tűnhet, hogy a *Place Rimbaud* és a *La Grande Image* világának nexus pontja Kossuth Lajos döntése, minek eredménye az Oszmán-Magyar Monarchia létrejötte s Magyarország iszlamizációja volna. Ez azonban legfeljebb akkor állná meg a helyét, ha pusztán hazai szempontból szemrevételeznénk az alternatív világot. A tényleges múlthasadást a fejezet elején olvasható első idézet leplezi le, a *Place Rimbaud* 114–115. oldalairól, mely szerint az Orosz Birodalom területére behatoló Napóleon egyik első rendelkezése volt a jobbágyfelszabadítás. A regény nem mondja ki, de már csak az idézett szakaszból is erősen következik, hogy ez a döntés lehetett az oroszországi hadjárat sikerének kulcsa, ami a Francia Császárság megszilárdulásához és hegemoniájához, majd az abból születő, nemzeti egyenjogúságon alapuló Európa Szövetség létrejöttéhez vezetett. Trenka tehát egy olyan múlthasadást választ, ami elsősorban nem a hazai történelem, de a világtörténelem szempontjából jelentős, ám olyannyira, hogy áttételesen idehaza is radikális változásokat eredményezett. Szerzőnk innen nézve nem a hazai történelmi nosztalgia kiteljesítésére használja az alternatív történelemben rejlő lehetőségeket, hanem korrektül, a maga súlyának megfelelően szerepelteti hazáját abban a nagy-nagy szövevényben, amit alternatív világtörténelemnek nevezhetünk.

8 Fontos megjegyezni, hogy a disztópia fogalma alatt kontrafaktumok esetében nem mindig egy posztapokaliptikus vagy totális technikai illetve ideológiai elnyomáson alapuló rendszer értendő, hanem pusztán a miénkhez képest negatívabb alternatív történelem és jelen. Ebből adódóan Barcsi Tamás megközelítései esetünkben nem kihasználhatók. Vö. BARCSI 2011, 49–75.

Rosenfeld megközelítéseit elsősorban a nemzeti horizont határozza meg, s a fentiekben mi is eszerint jártunk el. Jelezzük azonban, hogy más nemzetek könnyen lehet, a maguk kiteljesedését – másként *utópiáját* – vélnék felfedezni Trenka műveiben – sarkítással bár, de ilyenek lehetnének a franciák –, míg mondjuk a románok esetében akár a teljes elnyomáson alapuló *disztópikus* narratíváról is beszélhetnénk. Mindez jól jelzi, hogy nem csak a történelmi emlékezet lehet más az egyes nemzetek esetében, de az allohistóriákból kiolvasható tanulság is.

A múlthasadás, tehát az oroszországi jobbágyfelszabadítás jelentőségét vizsgálva kijelenthetjük, hogy *divergáló pontról* van szó,⁹ egy olyan történelmi eseményről, ami első ránézésre kisebb jelentőséggel bír a nagy változásokat hozó történések láncolatában. Hiszen ha a múltat, konkrétan Napóleon működését kutatjuk „ideát”, az oroszországi hadjárat esetében ritkán beszélünk a császár orosz népet érintő ténykedéséről. A felszabadítás persze elindított egy olyan dominóeffektust, minek végeredménye Bonaparte győzelme lett, ami pedig teljesen átformálta az univerzum sorsának alakulását; ez a siker már *neuralgikus pontnak* nevezhető.¹⁰ A kettő egymásra épülő viszonya jól jelzi, hogy a *divergáló* és a *neuralgikus pontok* csak egymás viszonylatában nyerik el jelentőségüket.

A múlthasadás, jellegét tekintve egyértelműen *politikai*, ami társadalmi és hadászati következményeket is magával hozott.

Trenka Csaba Gábor regényei bár ugyanazt az univerzumot tárják elénk, *erősség* szerint mégsem tartoznak ugyanabba a kategóriába. A *La Grande Image* felől nézve a *Place Rimbaud* inkább csak ízelítőnek hat, előbbi ugyanis sokkal nagyobb arányban és kifejtettebben dolgozik azokkal a múltbéli elemekkel – események, személyek, politikai viszonyok, stb. –, amelyek „ideát” is komoly szereppel bírtak. Ezek tulajdonképpeni újrendezése alkotja meg a miénktől eltérő, azt sokhelyütt mégis idéző világmintázatot. A *Place Rimbaud* elsősorban a karakterek megrajzolásában, vívódásaik színrevitelében jeleskedik. Elmondható tehát, hogy amíg a *La Grande Image keményvonalas* – másként *hard* – alternatív történelmi műnek számít, hozzá képest a *Place Rimbaud kezzelenebb*, azaz *soft* allohistória. Utóbbinál az alternatív történelem és a világpolitika inkább csak lebegtetett, kontúrjaiban megrajzolt háttér, ahol a hősök kalandjaié és románcaié a főszerep.

9 ROSENFELD 2007, 151.

10 H. NAGY 2009, 26.

Karakterhorizont tekintetében ugyancsak különbséget lehet felfedezni. Míg a korábbi kötet hősei közt egy olyat sem találunk, aki nagy hatással bírna a világpolitika eseményeire, addig a *La Grande Image*-ban már nyüzsögnek a múltat – s a jelent még inkább – befolyásoló szereplők. A *Place Rimbaud* elsősorban egy nőcsábász újságíró (Askoni Gaabor), egy kórházi berendezéseket javító szerelőt (Rókusi Zordon) és egy gazdaságpolitikai elemzőt (Lajtai Orsolya) szerepeltet, míg folytatásában már az Európa Szövetség elnökei – a regény által is nevelésesnek tételezett francia hagyomány szerint „Napkirályai” –, illetve az egyesült arab világ, az Arab Konferencia nagyszultánja s annak utódja is markáns szerepet kapnak. Ennek értelmében a *Place Rimbaud népi – elszenvető* –, a *La Grande Image* pedig *arisztokratikus – alakító* – uchroniának számít, igaz, utóbbi megörökli a *népi* vonalat szolgáltató szereplőket is.

Kijelenthető továbbá, hogy mindkét regény az alternatív idővonal *jelenére*, a mi idősíkunkhoz igen közel eső időszakra fókuszál, az átformált múlt pedig csak hivatkozási alapként marad meg.

A világepítés mint tükör

Már többször hivatkozott tanulmányában Gavriel D. Rosenfeld arra a megállapításra jut, hogy minden nemzet történetében megvannak azok a legmarkánsabb események, amelyekből az adott néphez köthető alternatív történelmi szerzők java táplálkozik. Kutatásainak eredményeként az Egyesült Államok esetében ő a függetlenségi háborút, a polgárháborút és a második világháborút állítja dobogóra.¹¹ Párizs utcáit járva azonban, ha a szembejövőknek találmokra tennék fel a „mi lett volna, ha...?” kezdetű kérdést, Napóleon diadalmenetének továbbgondolása kétségkívül élvonalbeli – ha nem rögtön első – lenne a listán. Nemhiába született ebben a témában az egyik legkorábbi kontrafaktuális mű,¹² a világon valaha írt összes allohistorikus alkotást összegyűjteni kívánó Uchronia internetes adatbázisa sem véletlenül jegyez nyolcvan idevágó alkotást,¹³ Gáspár András *Ezüst félhold blues* című regénye sem esetlegesen oldja fel épp a korzikai komplexusait, hogy ezáltal megelégedjen a konzuli tiszttel,¹⁴ s nem véletlenül íródott ebben a témában az Andrew

11 Vö. ROSENFELD 2007, 160.

12 GEOFFROY 1836.

13 Uchronia.

14 GÁSPÁR 2007, különösen 297.

Roberts által szerkesztett *Mi lett volna, ha...?* című kötet egyik legsikerültebb tanulmánya sem.¹⁵ Utóbbiban a történész Adam Zamoyski észrevétlenül csúsztatja egybe valóság és fikció határait – előbbi esetében éppolyan precízen dolgozik a számokkal, ahogy az utóbbinál –, s így mindvégig megőrzi az (ál)történelmi események *hitelességét*. Szerinte az oroszországi hadjárat sikeréhez elegendő lett volna a Grande Armée egyetlen jól időzített visszavonulása. A szöveg Napóleontól vett valós és fiktív idézetekkel operál, újrarendezi Európa határait, de egyszersmind egyenlőséget is teremt a nemzetek között, eloszlatva ezáltal a nacionalizmus kultuszát, és egyúttal megteremti az egyesülő kontinens alapjait. Zamoyski így „idézi” a korzikaitól: „Egyetlen egységes nemzetté kell összegyűrnöm Európa népeit, Párizst pedig a világ fővárosává fogom tenni.»¹⁶

Trenka világának jószerével ugyanezek az előzményei. Napóleon kora a nemzeti öntudat ébredésének és szárnyra kelésének az időszaka, s joggal merül fel annak gondolata, hogy ha ő meghaladta volna ezt a szemléletet, akkor talán Európát is elkerülte volna a nemzeti vetélkedés időszaka, s az egységesülés is korábban és sokkal dinamikusabban indulhatott volna meg. A *Place Rimbaud* és a *La Grande Image* univerzumában Bonaparte sikeresen egyesíti a kontinens államait, igaz, fia, II. Napóleon – közismertebb nevén a Sasfiók,¹⁷ aki a világhódító Habsburg-Lotaringiai Mária Lujzától született egyetlen törvényes fia volt – rögtön utána be is dönti az államkasszát, megépítve Új-Versailles üvegpalatóját és az apja mauzóleumát, a párizsi Nagy Piramist (sic!), a Champs-Élysées egyik végén. A forradalmi népgyűlés bírósága ezzel le is váltja a szertelen utódot, és Francia Európa helyett létrehívja az Európa Szövetséget, az EU megfelelőjét „odaát”, ami azonban föderációs alapon szerveződik, egy központi, tartományok fölötti vezetéssel. Utóbbi a klasszikus demokratikus hatalommegosztáson alapul,¹⁸ elkülönül ugyanis a független bíróság, a törvényhozó hatalommal bíró, kétkamarás parlament és a végrehajtó hatalmat gyakorló kormány, melyet a Napkirály titulussal felruházott államfő irányít. Az egyes testületekbe az államokat felváltott szövetségi tartományok delegáltjai kerülnek. Ilyen régiók például Horvát-Illíria, Bohémia, Württemberg, Lotharingia, Lombardia, Venezia stb. Az Európa Szövetség kiterjedését tekintve kisebb, mint az általunk ismert Európai Unió, ám amíg az utóbbi jelen

15 ZAMOYSKI 2006, 79–90.

16 Uo. 87.

17 II. Napóleon kapcsán részletesebben l. TARJÁN é. n. I.

18 A demokrácia alapját jelentő hatalommegosztásról l. CSERVÁK 2002.

sorok írásakor – a briteket már nem számolva – huszonhét tagállamból áll, addig az ESZ negyvenkilenc tartományból. A föderációt alkotó kisebb egységek területi viszonyai alapján látni kell tehát, hogy azok legalább annyira szerveződnek a történelmi hagyomány szerint, mint nyelvi/nemzeti alapon. Ebből rögtön adódik egy igen jelentős áthallás, még ha a mi világunkban alapvetően a trenkai modell ellentétét tapasztaljuk is. Az „ideát” vissza-visszatérő skót függetlenség kérdése, illetve legfrissebben a hétmilliós Katalóniáé – mely csak az aktuálisan fölérendelt államból, és nem az Európai Unióból kíván ki lépni –, a föderációs berendezkedés és a nacionalizmus hiánya miatt „odaát” nem számítana problémának. A következő idézet sokat elárul az ESZ gondolkodásáról e téren:

„Margaret Schlezing [...] [a] mennyezet alatt körbefutó frízt nézegette, a negyvenkilenc tartomány címereit, és alattuk a szövetséget alkotó nemzetek zászlóit. Utóbbiak között bőven hagytak helyet azoknak a kisebbségeknek, akik majd ezután jönnek rá, hogy ők is egy nemzet. Utoljára a norvégiai vikingek jelentkeztek...” (LGI: 272)

A napóleoni eredőkkel bíró francia befolyás „odaát” nagyban érzékelteti a hatását. Az angol helyett a francia tekinthető világnyelvnek – hőseink is ezen kommunikálnak; a mi mindennapjainkat kitöltő angol technikai kifejezések náluk francia megfelelőikkel bírnak. Ezen a téren elég csak a MondeCollec Totalra (világháló; angolosan world wide web), az e-lettre (e-mail), az online végzett bármilyen kommunikációt körülölelő technikai rövidítésekre, az angol „lol” (laugh out loud; nagy nevetés) rövidítés „sr”-re (sourire; mosolyog) és „mdr”-re (mort de rire; halálra röhögöm magam) felcserélésére vagy a márkanevekre (pl. Loire autó) gondolnunk. Az egykori, multikulturálissá lett francia gyarmatállamok – főként Afrikában – fölérendelt valutaként a szövetségi frankot használják, s az alternatív jelenig őrzik utca- és térneveiket. Ilyen az első kötet címének eredője, a *Place Rimbaud* is, „egy forró, kocsmákkal tele tér Djibutiban, melynek érzéki, züllött világa a regény esszenciáját ragadja meg”,¹⁹ ahol a főhős Askoni Gaabor végzi tudósítói tevékenységét, s amely a francia Arthur Rimbaud-ról kapta a nevét. Az alternatív világban azt is megtudjuk a szimbolista költőről, hogy balladáinak javát ott szerezte – még „ideát” ismeretlen darabokat is, például a *Fegyvercsempész balladát*, ami mindkét valóságban vállalt „mellékállása” viszontagságairól szólt –, s melyek az idők során végül Afrika-szerte énekelt slágerekké alakultak át.

19 VYNE é. n.

A francia mellett kétségkívül az angol a másik meghatározó nyelv az univerzumban, s mivel a kettőt beszélő államok szövetségesekként alkotják az alternatív nyugati világot, sor kerül a két nyelv keveredésére is. Noha a mi síkunkon az angolt tételezzük világnyelvnek, valójában pontosabb volna, ha ebben a státuszban „tört angolról” beszélnénk, amit odaát a sokak által legalább bizonyos szinten beszélt *franglais* helyettesít.

„[F]ranglais nyelven szólt, azon a francia-angol keveréknyelven, amit egyre többen használtak szerte a világon, s amitől minden francia, angol és amerikai nyelvész azonnal infarktust kap.” (PR: 48)

Fontos azonban reflektálni az Európa Szövetségen belül erősödő német befolyásra, ami egy újabb áthallás lehet a mi Európai Uniónk (nemcsak) gazdasági motorja felé. Karaktereink egyhelyütt viccesen jegyzik meg, hogy vajon akad-e még francia Francia Európában? Ez a tendencia figyelhető meg az ESZ titkosszolgálat, a Bureau Fouché – nyilván a Zamoyski által is emlegetett Joseph Fouché-ről elnevezett iroda, akit a napóleoni kor a köpönyegforgatás nagymesterének ismert²⁰ – esetében is, melynek vezetője, Margaret Schlezing ugyancsak germán. Utóbbi az a szürke eminenciás, aki a jelképes hatalmat gyakorló Napkirályok mellett már tizenhat éve tartja kezében az Európa Szövetség gyeplőjét, mely számadat, illetve a hölgy külleme és jelleme egyaránt Angela Merkelt idézi meg.

A világ, hatalmi viszonyok tekintetében többpólusú, de kétségtelen a nyugati szövetségesek – az ESZ mellett különösen a United Black & White States of America, ami egy feketék által vezetett, feltételezhetően borszín alapján elszeparált tagállamokba szerveződő ország – túlsúlya. Keleten tündököl a Japán Császárság – ami „odaát” az angol helyett jószerevével mindent franciául nevez meg –, illetve tőle jóval lemaradva Kína és India, s persze az angolszász telepések által fenntartott, tulajdonképpen az elangolosodás útján lévő Oroszország. A Közel-Keleten az Oszmán-Magyar Monarchia jelentősebb utódállama, az atomhatalom Törökország, illetve a negyvenhét arab szultánságot és emírséget s egyéb államocskát tömörítő Arab Konferencia a meghatározó tényezők.

Trenka sok alternatív történelmi regénnyel ellentétben nem mellékel térképet a munkájához, ezért a világpolitikai tényezők észben tartása az olvasó feladata, az államhatárok pedig különösen bizonytalan keretekkel bírnak. Arról már nem is beszélve, hogy amíg a *Place Rimbaud* érzékelteti a keleti kon-

20 Részletesebben I. TARJÁN é. n. II.

fliktust Kína és Japán között, Oroszország gazdasági helyzetére is kitérve, a *La Grande Image* szövegteréből jószerevével kimaradnak ezek az államok. Csak Oroszország tűnik fel, mint terjeszkedésre hajlamos tényező, ám az sem mutat különösebb angolszász jelleget, mint azt a duológia első darabja egyébként előlegezte. Ellenben meghatározó szerep jut a belső tüzekből lángoló Arab Konferencia országainak, illetve a fenyegető széthullást előidéző alternatív, de egyazon tébollyal jellemezhető Iszlám Államnak, amely „odaát” a Muzulmánok Nagy Testvérisége néven ismeretes. Az intrikával telített, folyamatos egymás ellen szervezkedés, a nyugatorientált és iszlámerősítő pólusok mentén való megosztás révén ez a Közel-Kelet tehát bár egészen más, mégis ugyanolyan, mint a miénk.

Utóbbiakról viszont a *Place Rimbaud*-ban alig esik szó, sőt, a mű Arab Konferencia helyett Arab Sejkségeket említ. A szerző által működtetett mozgás, az egyes világpolitikai tényezők elő- illetve háttérbeállítása persze tételezhető pusztán a narratíva igényeihez igazítottnak, ám lehetőséget ad arra is, hogy ne vegyük evidensnek a két opus univerzumának egységét. John Gribbin igen találóan egy könyv lapjaihoz hasonlította az egymás mellett húzódó párhuzamos világokat,²¹ ahol bár a kötet első és utolsó oldala közt óriási különbségek lehetnek, az egymás mellett lévők azonban egy-egy apró részletüket leszámítva jórészt azonosak. A fentiek fényében felmerülhet hát az egyébként eldönthetetlen kérdés: biztosan duológiáról kell beszélnünk?

Trenka univerzumának technikai fejlettségéről elmondható, hogy a nyugati pólus – a második világháború elmaradása és a korábbi s feszesebb európai integráció révén – technikailag megelőz minket egy, esetleg két évtizeddel; a *Place Rimbaud* végén megjelenő antigravitációs – értsd „lebegő” – szerkezetek kétségkívül ezt igazolják.

A *Place Rimbaud* még csak érintőlegesen, a *La Grande Image* azonban már nagy hangsúllyal taglalja az alternatív Magyarországon, illetve annak fővárosában zajló eseményeket. Budapest sokkal multikulturálisabb, felhőkarcolókkal teletűzdelt, müezzin énekekkel átítatott város, ahogy „odaát” mondják, a kelet kapuja, s bár megannyi, számunkra is ismert jellegzetes eleme megmarad (pl. a király nélküli királyi palota), nagyon sok keleti, iszlám töltetűvel, illetve az alternatív múlt eltérő szerveződéséből adódóval is találkozunk (pl. Abdurrahman pasa tér, Gül Baba lejtő, Török rózsák kertje, II. Ramszesz tér, Görgey Artúr sugárút).

21 Vö. GRIBBIN 2010, 336.

„Hangok és hiányérzetek egymásba fonódó mintázata: ez Budapest.” (LGI: 63)

Olyan város tehát, ahonnan néhány ismerős elem hiányzik, az új hangok azonban kitöltik az űrt.

Mindkét regény erős kritikai felhangokkal – helyenként túl – fűszerezve szemlélteti az alternatív Magyarország társadalmi és politikai berendezkedését. Mint megtudjuk, az országban Európa-barát és iszlámdemokrata kormányok váltogatják egymást. Utóbbit a Magyar Nemzeti Iszlámdemokrata Néppárt képviseli, mely erősen konzervatív, jobboldali, nemzetorientált és izolacionista – tehát mindenkitől távolmaradó – politikát folytat. A külföld „legendásan korrupció” kormányzatként hivatkozik a magyarra, ahol a tolvajlás, politikai gyilkosságok és terrorizmus mindennaposak, a sikertelen gazdaságpolitikát pedig az arabos ihletésű, pejoratív „el kúrták” néven emlegeti a közbeszéd. A kormánypropaganda mindenesetre „tündérországgént” beszél a hazáról, melynek sikereit az egész külföld irigykedve szemléli, igaz, az egyetemisták mégis csak a testükkel tudják megkeresni a tandíjra valót, a magyar koronát pedig, az erős inflációs válság okán világszerte játékpénzként emlegetik. „Különleges szükségállapot” címszó alatt bármikor ideiglenes diktatúra vezethető be, ami az első intézkedései közt csatolja le az országot a világhálóról. A magyar társadalmat, már csak erősen nemzeti, izolacionista felfogásmódjából adódóan is áthatja egyfajta idegengyűlölet, ami persze a saját kisebbségeit is sújtja, legyen szó az iskolában lenézett romákról vagy az elnyomott románokról. A többi kisebbségről jószerevével alig esik szó; úgy fest, a százötven éves államnemzet-felfogás rájuk nézve megtette a hatását.

A *La Grande Image* külön fejezetekben tárgyalja a Magyarországhoz tartozó Erdély viszonyait – Askoni Gábor riportjaiból tudunk meg róla a legtöbbet –, ahol a román és a magyar világlátás és történelemszemlélet kitűnően leplezi le a mi világunk történelmei közt fennálló radikális különbségeket is, konkrétan azt, hogy egy-egy országhatár térfelein ugyanaz az esemény egymással tökéletesen ellentétes értelmezést nyer, sőt, a szembenálló politikai felek magyarázatai alapján – itt az alternatív magyar bal- és jobboldal véleménykülönbségét reprezentáló professzori vita különösen érdekes a 135–137. oldalról – az a tanulság, hogy még csak határt sem kell váltanunk. A két politikai pólus vélekedésének ütköztetése semmiben nem különbözik az „ideát” tapasztalhatótól.

Feltétlenül szükséges megjegyezni, hogy az imént felvonultatott kettősségek és radikálisan szembenálló pólusok mentén való megosztottság egyszersmind zsánérönreflexióként is értelmezhető, amennyiben ugyanolyan szem-

benállás olvasható ki belőlük, mint az alternatív történelmi zsáner alapvető tartozékát képező, párhuzamosan ellentétes univerzumok létéből.

Az „odaát” is román többségű, de magyar fennhatóságú Erdély legkegyetlenebb tapasztalata a Halálfalként emlegetett katonai vonal, ami országhatáron belül választja el a tömbben élő románságot a többi magyar területtől, az azon áthatolni kívánók pedig az evidenciaként kezelt terroristagyanú okán eleve halálfiat. Ez az elem az etnikai tartalommal meg nem támogatott, pusztán politikai töltetű, terület iránti ragaszkodás értelmetlenségének a leleplezése.

Poétika, autoreferencialitás és határátlépések a hősök tükrében

A kötetek egyik főhőse a magyar Askoni Gaabor, a bohém, szoknyavadász vándorújságíró és fényképész, egy igazi szindbádi figura, az ezeregyéjszakai értelemben éppúgy, mint az általa megihletett magyar továbbírások fényében is – Krúdy, Márai vagy legutóbb Szászi Zoltán által. Családja nincs, hazáját boldogan hagyta hátra. Nők és újabb nők, s azokból is főként ott- és elfeledettek jelzik az útját, akiket jószerével csak a hajuk színe alapján képes megkülönböztetni... vagy épp azáltal mossák őket egybe az álmai és az emlékezése. Utóbbi végig jellemzi a karakter mozgását, s magával hozza a rá-rátörő melankóliát és életuntságot, ami elől menekülve hajlandó bármilyen kalandba belekeveredni.

„Soha, sehol nem töltött el néhány hónapnál többet. Tudta, hogy rövidesen újra felszáll majd egy teherhajóra (mert a repülőgép túl drága), és megérkezik egy ködös kikötőbe.” (PR: 12)

Mint láthatjuk, a hajós Szindbáddal fennálló összekapcsolást már az első karakterbemutató szakasz is megteremti, az utazás körülményei pedig másodlagosak. A szerző ezen felül olyan apró mozzanatokkal érzékelteti az *Ezeregyéjszaka meséi*hez fűződő viszonyt, mint hogy Gaabornak egy olyan kocsin sikerül megmenekülnie az életveszélytől, ami Seherezade nevű burgonyát szállít. A magyar hagyomány által megrajzolt szindbádi emlékezőalakzatot továbbá Trenka egy prousti kapcsolással erősíti fel, hiszen a Djibutiban látogatott kocsmá, mely a merengés és a mesélés egyik fontos színhelye, a Chez Madelaine névre hallgat, megidézve ezzel a klasszikus süteményjelenetet, ami-

kor is a madeleine indítja be Marcel örvénylő visszaemlékezését *Az eltűnt idő nyomában* hasábjain.

A főhős vezetékneve az arab 'askun (أسكند) szóból ered, melynek magyar megfelelője az „élek” ige. Utóbbi magába sűríti a hőst jellemző vitalista, bohém, szabados mozgást, aki a lehető legnagyobbat kívánja meríteni az átélhető örömök repertoárjából. Keresztneve, a Gaabor értelemszerűen a magyar Gábor arabos átírata – az alternatív Magyarországon ilyen téren is megtette a hatását a félhold árnyékában töltött százötven év; a Kovács Hasszán vagy a Selmeczy Aarpaad bevett formák.

Askoni Gaabor illetve egyik kedvese, Lajtai Orsolya révén Trenka auto-textuális hidakat emel korábbi műve, az *Egyenlítői Magyar Afrika*²² főhős elbeszélője, Lajtai Gábor felé, akinek neve a *Place Rimbaud* és a *La Grande Image* világában ilyenformán két karakterben él tovább. A kapcsolatot leginkább Gábor és Gaabor világszemléletének azonossága teszi erőssé, ami egy olyan oszcillációs játékot is lehetővé tesz, hogy a két férfi valójában ugyanaz, csak épp más-más alternatív világban élnek szindbádi, élvhajász életüket.

Askoni nézőpontja nagyban uralja a *Place Rimbaud* szövegterét, s bár a textus nem belső hangon szól, a világra nyíló rálátásunk mégis a karakter által körvonalazódik, és lírai megoldásokkal – pl. szinesztéziák (fűszerszagú hangzavar), alliterációk (csillaglila galabiba), színek tónusára fókuszáló jelzős szerkezetek (nikkelfényű, cápakék, szerelemvörös, éjlila, abszintzöld) – telített, képekben tobzódó leírásokat eredményez. S mivel azok a fejezetek, amelyek a többi szereplő nézőpontjából bomlanak ki, sokkal egyszerűbb nyelvi megragadásokkal operálnak, egyértelművé válik, hogy csak a művészet iránt érzékeny fényképész képes az érzékelések kellő mélységű átvitelére egyik médiumról a másikra.²³

A két világ, az „ideát” és az „odaát” közti átjárhatóságot hangsúlyozzák a határátlépésnek beillő, beemelt e-lettek és chatbeszélgetések. A *La Grande Image* például alfejezetekre bontva bár, de harminc oldalon keresztül az utóbbi kategóriába tartozó, a normál szövegtől tördelésében is elütő poli-, majd dialógust tartalmaz, ami bár a később kibontakozó narratívának csak egy apró szegmensét villantja meg, mégis hozzájárul az olvasó hathatós behelyezkedéséhez az alternatív világba. Mindezt ráadásul egy olyan szöveg révén, ami jellegéből adódóan a mi valóságunkban ugyanúgy van jelen, s éppen annyira

22 TRENKA [2010].

23 Vö. BENKŐ 2013.

valóságos, mint az alternatív univerzum hősei számára. Befogadói és karakterhorizont ezen a harminc oldalon tehát egyértelműen összeér.

A *Place Rimbaud* elsősorban e-lettek révén éri el ugyanezt. Askoni Gaabor, Lajtai Orsolya, Rókusi Zordon és mások levélváltását annak teljes valójában kapjuk kézhez – ez ugyancsak határátlépés. S mivel a levelezés kvázi palackposta alapon indít – a baráti kapcsolatokkal alig rendelkező Askoni egy mechanikus keresővel taláломra választat ki két címet, ahová aztán elküldi melankolikus helyzetének leírását –, a szereplők egymáshoz fűződő viszonyai egészében a befogadó szeme előtt bontakoznak ki. Ez a véletlenszerűség egyfelől értelmezhető önreflexióként, hiszen felhívja a figyelmet a mindennapjaink minden egyes másodpercében ott lévő „mi lett volna/mi lenne, ha...?”-kra, amelyekből az életünk legmeghatározóbb eseménysorai bontakozhatnak ki, másfelől reflektál az „ideát” világát is markánsan jellemző emberi elidegenedésre, arra, hogy egy jól megkomponált palackposta révén a bolygó túlfelén lévő idegen közelebb ismerőssé válhat, mint mindennapjaink szereplői.

A posztmodernben fontos szerepet betöltő álcázás-jelenség a *La Grande Image* nyitányát, a határátlépéssel élő chatbeszélgetést uralja. Annak álnevek mögé bújt, arctalan szereplői közül először a lány tűnik különösen titokzatosnak és elérhetetlennek, mígnem az ismerkedős chat teréből kilépve le nem lepleződik a „fiút” megalkotó cselszövés, ami e tökéletes álca mögül igyekszik elérni a célját. Trenka ezen a ponton tehát úgy hívja fel a figyelmet a világháló arctalanságában rejlő fenyegetésre, hogy nem pusztán a hősét csapja be a chatelés adta lehetőségekkel – kizárólag annak sajátosságai mentén szervezve szövegét –, hanem az olvasóját is. Ez pedig épp az ellentéte annak a pozitív végkicsengésnek, amit a fentebb taglalt palackposta-kapcsolat hozott magával. Két különböző, ellentétes vetületét mutatja meg szinte ugyanannak a dolognak. Újabb önreflexió.

Az allohistorizmust dinamizáló alternatívák másik nyelvi szintű manifesztációja a *Place Rimbaud* első két fejezetének majdnem azonos felütése. Noha először Gaabor gondolataként, másodszor pedig a Zordont kívülről szemlélő narrátor kommentárjaként szembesülünk vele, az összetett mondat elemeinek felcserélésével a regény műfaji önreflexiót követ el. Átrajzolja a nagy képet, újrászövi a mintázatot, de ugyanazokból az elemekből teszi ezt.

„Aki nem képes elsajátítani a deduktív logika alapvető szabályait – márpedig mindenki hibázik –, valamikor harminc és az örökkévalóság között döbben rá, hogy már nincs miért a jövőre készülnie. A jövő már itt van, már elkezdődött, már régen tart, s lassan véget is ér. Ilyenkor hirtelen meglendül minden. Mint amikor

váratlanul feltámad a szél. Amikor hirtelen feltámad és viharossá fokozódik a szél.” (PR: 7)

Vs.

„Valamikor harminc és az örökkévalóság között döbben rá, aki nem képes elsajátítani a deduktív logika alapvető szabályait – márpedig mindenki hibázik –, hogy már nincs miért a jövőre készülnie...” (PR: 20)

Ehhez hasonló irodalmi megoldással László Zoltán ugyancsak részben kontrafaktuális duológiájának második darabjában, a *Nulla pontban*²⁴ találkozhatunk, ahol háromszor látjuk lejátszódni ugyanazt az eseménysort, de mindig kicsit másként. És ez érvényes az egyes szakaszok nyelvi megformáltságára is.

Itt jegyezzük meg, hogy a *La Grande Image* megszámlálhatatlan ponton utal a kibontakoztatott narratíva mintázatként való szövődésére, s ahogy a *Place Rimbaud* szövegszinten jelzi az alternatív szerveződés lehetőségét – miközben az értelem megmarad –, mindez kiterjeszthető a teljes alternatív történet kiépülésére is, hiszen a hasonlóságok – az áthallások – révén bátran érezhetjük azt, hogy ez a nagyon más világ pusztán csak újrendezés, egy mintázat nagyobb elemekre való felbontása, melyekből egy újabb minta rajzolódik ki. Ahogy az Öreg Hölgyszólásként is értelmezhető felhívása figyelmeztet:

„– Hányszor mondjam, hogy a mintázatot figyeljék. A Grande Image-t... Nos? Itt van az összes információ, elhangzott az elmúlt másfél órában.” (LGI: 119.)

A különböző felek persze mást és mást értenek a nagy mintázat alatt, az univerzumon belül tehát a minta szerveződése éppúgy sokféle, mint ahogy a párhuzamos világok is másként létesülnek egymás viszonylatában.²⁵

Trenka Csaba Gábor az „ideát” és az „odaát” egymással párhuzamos voltát jelöli a Hale–Bopp-üstökös megjelenítésével is a *Place Rimbaud*-ban – igaz, nála Valdez–Sarielle-üstökösnek hívják, feltételezhetően élvonalbeli, francia csillagászok után –, amelyet a 20. század legfényesebb üstökösöként tartanak számon.²⁶ Az égi jelenség áttételesen úgy köti össze a regény hőseit – mindannyian gyönyörködnek benne –, ahogy a két világot, egyszersmind azt is jelölve, hogy a világegyetem ezen aprócska szegmensében, a Földön zajló,

24 LÁSZLÓ 2009. Hasonlítsd össze például a 15/76–77/135-ik, illetve a 13/75/133-ik oldalakat.

25 Ennek kapcsán l. Trenka nyilatkozatát: BENE 2014.

26 Az égi jelenségről l. TÓTH 1998, 411.

számunka meghatározó politikai és történelmi események milyen kicsi jelentőséggel bírnak is a rajtunk túlmutató világegyetem felől nézve.

Trenka Csaba Gábor az *Egyenlítői Magyar Afrika* megjelenése óta a magyar alternatív történelmi kánon egyik kulcsfigurájának számít, a *Place Rimbaud* és a *La Grande Image* című regényeivel pedig bebetonozta ezt a státuszát. Műveivel nem csak a műfaj alapvető elvárásait teljesíti maradéktalanul, hanem felismerve a mi világunk mintázatát, egy attól markánsan eltérő, mégis hozzá hasonlóan működő univerzumot teremt, tele hús-vér szereplőkkel, olykor vad, de mindig emberi vágyakkal és zavarba ejtő áthallásokkal. Regény-poétikájának lírai ihletésű nyelvével, határátlépéseivel és önreflexióival pedig a posztmodern recepció számára is figyelemre méltó eredményeket jegyez, s olyan kérdésekkel és görbe tükrökkel szembesíti a befogadót, amilyenekbe egymaga talán nem mert volna belenézni, s amelyeket nélküle lehet, nem mert volna feltenni magának. Egyszerre csupaszít le s bogoz szét bennünket és a világunkat is, hogy a művei végére érve, amikor újra szemügyre vesszük ugyanazt a mintázatot, mégis valami egészen mást olvassunk ki belőle.

Összegzés

Sokan, sokféleképp jellemezték már a spekulatív fikciós irodalmat, jelen dolgozat szempontjából mégis az a tulajdonsága lesz a legmeghatározóbb, miszerint a leggyorsabban képes lereagálni a mindennapjainkat érő változásokat. Leszögezhető az is, hogy az egyes SF irányzatok, műfajspecifikumaikból adódóan érzékenyebben viszonyulnak az emlegetett hatások bizonyos fajtáihoz. A technológiai változásokra, illetve azok hosszú távú, potenciális veszélyeire például elsősorban sci-fi művek reagálnak. Más a helyzet azonban a világunkban zajló politikai mozgásokkal, amelyekre jószerével az összes spekulatív fikciós irányzat odafigyel. Ezen a fronton, legalább egy szempontból az alternatív történelem mégis sajátos helyzettel bír: nem csak egy világ aktuális társadalmi berendezkedése érdekli, de hathatósan tárgyalja az ahhoz elvezető utat is. Sőt, mivel a mi világunk és az allohistorikus univerzum keretei egy bizonyos történelmi pontig egybeestek, a felmerülő kérdések és párhuzamok még súlyosabbakként tűnnek fel, mint más műfajok esetében.

Bibliográfia

- BARCSI 2011: BARCSI Tamás: Spekulációk a szabadságról – Negatív utópiák. In: *Kontrafaktumok. Spekulatív fikció és irodalom*. Szerk.: KESERŰ József – H. NAGY Péter. Komárom, 2011. 49–75.
- BENE 2014: BENE Zoltán: Alternatív perzsaszőnyeg. *Spanyolnátha*, 1. évf. (2014) 1. sz. URL:
<http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2014-1/53/papir-vaszon-deszka/-p-alternativ-perzsaszonyeg-p-p-trenka-csaba-gabor-place-rimbaud-c-koteterol-p-/3586/>
(utolsó elérés: 2018. június 1.)
- BENKŐ 2013: BENKŐ Marianna (MAKITRA): Trenka Csaba Gábor – Place Rimbaud. *SFmag*, 2013. július. 12. URL:
<http://sfmag.hu/2013/08/12/trenka-csaba-gabor-place-rimbaud/>
(utolsó elérés: 2018. június 1.)
- CSERVÁK 2002: CSERVÁK Csaba: A hatalommegosztás elmélete és gyakorlati megvalósulása. *Jogelméleti Szemle*, 3. évf. (2002) 1. sz. URL:
<http://jesz.ajk.elte.hu/cservak9.html>
(utolsó elérés: 2018. június 1.)
- EVERETT [1957]: EVERETT, Hugh III.: *The Many-Worlds Interpretation of Quantum Mechanics – The Theory of the Universal Wave Function*. [Ph. D. thesis], [Princeton University], [1957.]. URL:
<http://www.pbs.org/wgbh/nova/manyworlds/pdf/dissertation.pdf>
(letöltés ideje: 2018. június 1.)
- GÁSPÁR 2007: GÁSPÁR András: *Ezüst félhold blues*. Budapest, 2007.
- GEOFFROY 1836: GEOFFROY, Louis: *Napoléon et la conquête du monde: 1812 à 1832*. Paris, 1836.
- GRIBBIN 2010: GRIBBIN, John: *A multiverzum nyomában*. Ford. BOTH Előd. Budapest, 2010.
- H. NAGY 2009: H. NAGY Péter: Imaginárium IX. SF: A képzelet mesterei. *Opus*, 1. évf. (2009) 2. sz., 23–32.
- HOUELLEBECQ 2016: HOUELLEBECQ, Michel: *Behódolás*. Ford. TÓTFALUSI Ágnes. Budapest, 2016.

LÁSZLÓ 2009: LÁSZLÓ Zoltán: *Nulla pont*. Budapest, 2009.

ROSENFELD 2007: ROSENFELD, Gavriel D.: Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha...?” Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről. Ford. SZÉLPÁL Lívía. *Aetas*, 22. évf. (2007) 1. sz., 147–160.

TARJÁN é. n. I: TARJÁN M. Tamás: 1832. július 22. | A „Sasfiók” halála. *Rubicon online*, é. n. URL:

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1832_julius_22_a_sasfiok_halala/
(utolsó elérés: 2018. június 1.)

TARJÁN é. n. II: TARJÁN M. Tamás: 1759. május 21. | Joseph Fouché rendőrminiszter születése. *Rubicon online*, é. n. URL:

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1759_majus_21_joseph_fouche_rendorminiszter_szuletese/
(utolsó elérés: 2018. június 1.)

TODOROV 2002: TODOROV, Tzvetan: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Ford. GELLÉRI Gábor. Budapest, 2002.

TÓTH 1998: TÓTH Imre: Fényes üstökösök 1996-1997-ben. A Hyakutake és a Hale-Bopp üzenete. *Magyar Tudomány*, 43. köt. (1998) 4. sz. 411–424.

TRENKA [2010]: TRENKA Csaba Gábor: *Egyenlítői Magyar Afrika*. Budapest, [2010].

TRENKA 2013: TRENKA Csaba Gábor: *Place Rimbaud*. Budapest, 2013.

TRENKA 2017: TRENKA Csaba Gábor: *La Grande Image*. Budapest, 2017. Uchronia. Uchronia, *Napoleon* (kulcsszó). URL:

<http://uchronia.net/bib.cgi/search.html?id=napoleon>
(utolsó elérés: 2018. június 1.)

VIDA 2016: VIDA Barbara: A kortárs magyar fantasy női vonulata I. – Moskát Anita: Bábel fiai; Horgonyhely. *Opus*, 8. évf. (2016) 3. sz., 74–92.

VYNE é. n: VYNE: Egy alternatív Afrika színe és szaga. *SF portal*, é. n. URL:

<http://www.sfportal.hu/egy-alternativ-afrika-szine-es-szaga-18016.scifi>
(utolsó elérés: 2018. június 1.)

ZAMOYSKI 2006: ZAMOYSKI, Adam: ...Napoleon győz Oroszországban? In: *Mi lett volna, ha...? [fejezetek a meg nem történt világtörténelemből]*. Szerk.: ROBERTS, Andrew. Ford. BART István. Budapest, 79–90.

Biró Brigitta

Újragondolt metalepszis. Testmetalepszis? Néhány példa a testre mint metalepszisre, különös tekintettel Tóth Krisztina *Pixel* című kötetére

A metalepszis fogalma

Képzeld el, hogy egy üres festékvászonra két színt, például pirosat és sárgát pötytyentünk, majd tiszta vizet e kettő határára. A piros és sárga szín össze-
mosódik, közepén narancssárgát kapunk, de a két szín is megőrzi saját mi-
voltát, a narancssárga egyik részen pirosba, másik részen citromsárgába megy
át. El tudjuk-e határolni ezek után a két színt? Visszakaphatjuk-e őket eredeti
formájukban? Képzeld el azt is, hogy egy filmet vagy animációt nézünk,
amikor hirtelen megjelenik a narrátor keze, megfogja a szereplőt/figurát és
egyszerűen máshova helyezi, vagy kiradíroz rajta valamit és rajzol más he-
lyette. Az is elképzelhető, hogy egy filmben szereplő karakter megfogja a táv-
irányítót és előreviszi az eseményeket az általa játszott filmben, az ő filmvilá-
gában. Mindegyik esetben a nézőben furcsa érzést vált ki, hiszen olyan hatá-
rokat szeg meg, amelyeket lezártnak érez. Ami tulajdonképpen történik, azt
metalepszisnek nevezzük.

A metalepszis fogalmát Gérard Genette alapozta meg az irodalomelmélet-
ben, amit a *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig* című művében dolgozott ki,
azonban már korábbi munkáiban is elemezte a jelenséget. A metalepszis fo-
galma nem új keletű, hiszen már Genette is a klasszikus retorikából, mégpedig
két nagy alakja, Césár Chesneau Dumarsais és Pierre Fontanier elméleteiből
indult ki. Genette munkája után viszont megindult az áradat, és sorra szület-
tek meg a metalepszis jelenségét körüljáró tanulmányok, új elméletek, új per-
spektívák mind a külföldi, mind a hazai irodalomelméletben. A metalepszissel
foglalkozó idegen nyelvű teoretikusok és munkáik közül időrendi sorrendben

érdemes megemlíteni Mieke Bal *Megjegyzések a narratív beágyazásról* (1981) című munkáját, valamint Shlomith Rimmon-Kenan (1983), Brian McHale (1987), Marie-Laure Ryan (1990, 1995, 2000), William Nelles (1997), David Herman (1997), Ansgar Nünning (2000), Monika Fludernik (2003), Sophie Rabau (2005), John Pier (2005), Dorrit Cohn (2005), Werner Wolf (2005; 2013) munkáit, továbbá a legújabb kutatások közül a Sonja Klimek és Karin Kukkonen által szerkesztett *Metalepsis in Popular Culture* (2011) és Julian Hanebeck *Understanding Metalepsis* (2017) című munkáját.¹ A magyar irodalomelmélet narratológiai kutatásai során a metalepszis jelenségével főképp Thomka Beáta, Bene Adrián, Kálmán C. György és Jablonczay Tímea foglalkoztak.²

A Genette által meghatározott metalepszis egy alakzat, logikátlan átvágást, határsértést jelent, pontosabban egy eljárást, transzgressziót, amely az elbeszélés, azaz a fikcionális alkotás két eltérő narratív szintje között megy végbe; a fikción alapszik, de a reális kategóriájából is építkezik, gyakran megszegve e kettő határát is.³ Ezek a narratív szintek lehetnek hierarchikusan felépítettek, egymás mellé helyezettek, de Sonja Klimek alapján heterarchiaként összekuszáltak is.⁴ A metalepszis olyan széles skálán mozog, hogy csaknem bármely művészeti területen megfigyelhető, legyen az irodalom, filmművészet, festészet, performansz művészetek, street-art stb. Amilyen sok területen előfordul

1 Az említett munkák eredeti nyelven: BAL, M.: Notes on narrative Embedding, *Poetics Today* 2., 1981; RIMMON-KENAN, S.: *Narrative Fiction: Contemporary Poetics* (1983); MCHALE, B.: *Chinese-box Worlds, Postmodernist Fiction* (1987); RYAN, M-L.: *Stacks, Frames and Boundaries, or Narrative as Computer Language* (1990), *Allegories of immersion: virtual narration in postmodern fiction* (1995), *Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media* (2001); NELLES, W.: *Framework: Narrative Levels and Embedded Narrative* (1997); HERMAN, D.: *Toward a Formal Description of Narrative Metalepsis* (1997); NEUMANN, B. – NÜNNING, A.: *Metanarration and Metafiction* (2000); FLUDERNIK, M.: *Metalepsis, and the Metaleptic Mode* (2003); PIER, J. – SHAEFFER, J-M. (Eds.): *Métalepses. Entorses au pacte de la représentation* (2005); COHN, D.: *Métalepse et mise en abyme* (2005); WOLF, W.: *Metalepsis as a Transgeneric and Transmedial Phenomenon* (2005), *Immersion and Distance: Aesthetic Illusion in Literature and Other Media* (2013).

2 A magyar irodalomelméleti publikációk közül néhány: THOMKA Beáta: *Életrajzi fikció, biotext, a szerző mint metalepszis* (2006), *Narrator versus auctor* (2006); BENE Adrián: *A metalepszis(ek) arcai* (2007), *Ismeretelméleti szkepszis, metalepszis, mise en abyme* (2007); KÁLMÁN C. György: *Evvel a dalban* (2007); JABLONCZAY Tímea: *Önreflexív alakzatok a narratív diskurzusban* (2007); *Minden fikció metalepsziseseiből van szöve: Gérard Genette: Metalepszis: Az alakzattól a fikcióig* (2007).

3 GENETTE 2006.

4 KUKKONEN – KLIMEK 2011.

a metalepszis, olyan sok fajtája létezik. A leggyakrabban előfordulók: az ontológiai metalepszis, amelynek során egy személy, szereplő vagy narrátor alakja helyeződik át egyik narratív szintről a másikra; a retorikai metalepszis, amelynek során csak a szóbeli megnyilvánulás, megjegyzés, vagyis csak a diskurzus szintjén történik meg egyik narratív szintnek a másikba való beemelése.⁵ További két kategóriája a befelé és kifelé irányuló metalepszis, aszerint hogy a metalepszis a narratív szintek között melyik irányba történik.⁶ Végül pedig igen gyakori az önreflexív metalepszis, amelynek során az alkotás felhívja önmagára, alkotásként, fikcióként való létrejöttére a figyelmet, ezáltal egyszerre metafikcióvá is válik, és mivel ez szintátlépés, metalepszisnek tekinthető, mint például a mesék „Itt a vége, fuss el véle” vagy az „így volt, mese volt” záróformulái.⁷ A metalepszis-típusok nem elhatároltak, hanem ötvözik egymást, ezzel is a metalepszis legalapvetőbb lényegét bizonyítják, a határok észrevétlenné tételének képességét.

Genette Julio Cortázar *Az összefüggő parkok* című novelláját veszi a legszemléletesebb példaként a metalepszis bemutatásához. A novellában az elbeszélő által bemutatott szereplő a kezébe vesz egy könyvet, olvasni kezd egy asszonyról, aki szeretőjével szövetkezik férje ellen, a szerető pedig elindul, hogy végrehajtsa a jól kitervelt gyilkosságot. A szerető a férj szobájába lép, a férj pedig pontosan az az olvasó, aki azt a könyvet tartja a kezében, amiben a történetük meg van írva.⁸ Tulajdonképpen egy szereplő-olvasó által olvasott regénybeli szereplő a szerető, aki az életére tör. A két narratív szint: a szereplő-olvasó szintje és a szerető narratív szintje összemosódik, a határ eltűnik, homály fedi az átlépést, vagyis metalepszis jön létre.

Amint látható, a metalepszis nagyon sokszínű. Az alkotás bármelyik két narratív szintje között létrejöhet, és ami nagyon fontos, hogy nem a szintek közötti átjárhatóság teremt metalepszist, mivel a narrátor lehet az általa elmesélt történet szereplője is, vagyis két szintet összekapcsoló alak, hanem az átlépés elhallgatása, furcsasága teremti azt, vagy a hierarchikus viszony fel-

5 A metalepszisnek ezt a két fajtáját (ontológiai és retorikai metalepszis) Marie-Laure Ryan fogalmazza meg, kiegészíti ezzel a Genette terminológiáját. Marie-Laure Ryant parafrázálja FLUDERNIK 2007, 81–101.

6 A kifelé és befelé irányuló metalepszis kifejezés saját fordításom. William Nelles, John Pier és a legtöbb teoretikus „ascending” és „descending” metalepsziseknek nevezi, míg Debra Malina 2002 az „outward” és „inward”, Julian Hanebeck 2017 pedig az „upwards” és „downwards” terminusokat használja.

7 KÁLMÁN C. 2007, 207.

8 CORTÁZAR 1983, 126–127.

bomlása. Fordított határátlépés, a hierarchikus viszony felbomlása akkor történik meg, amikor a másodlagos vagy harmadlagos szint átlép az elsődleges szintre. Genette szerint minden egyes fikció középpontjában ott van a „különböző fikciók közötti folyamatos és kölcsönös vérátömlesztés. Minden fikció metalepszisekből szövődik és minden valóság is, amikor felismeri magát a fikcióban, vagy amikor egy fikciót ismer fel saját világában.”⁹ A Karin Kukkonen és Sonja Klimek által szerkesztett *Metalepsis in Popular Culture* című könyvben még rengeteg fajtájáról olvashatunk a metalepszisnek, eszerint a metalepszis fellelhető a fantasy filmekben, a detektív történetekben, a popzenében, a zenevideókban, a videójátékokban, a crossover zenei műfajban, a komédiákban stb.¹⁰

Az irodalomelméletben megjelent néhány olyan kutatás is, amelyekben a metalepszis más fogalmakkal feleltethető meg. Már Genette is foglalkozik például a metalepszis és *mise en abyme*¹¹ hasonlóságával, de Dorrieth Cohn az, aki tisztázza e két fogalom hasonlóságait, ugyanakkor különbségeit is.¹² A Douglas Richard Hofstadter által megteremtett *furcsa hurok*¹³ fogalmával is foglal-

9 GENETTE 2006, 119.

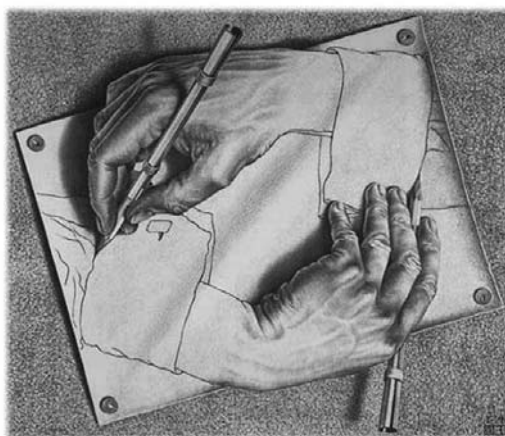
10 KUKKONEN – KLIMEK 2011.

11 Az elbeszélés narratív szintjeinek hierarchikus egymásba ékelődése a *mise en abyme* jelenségének előfordulását is megengedi. A metalepszis gyakran társul a *mise en abyme* fogalmával, mivel mindkettő egy a beágyazó és beágyazott narratíva közötti sajátos viszony. Mivel az egyik diegézis keretezi a másik diegézist, ahogy ezt Genette bekeretezésnek nevezi, tulajdonképpen történet a történetben jön létre, vagy történet a történetben és annak történetében, ilyen értelemben a keretezett történetek száma végtelen lehet; ezt a narratív jelenséget nevezük meg a francia *mise en abyme* terminussal, egyszerűbben a beágyazott önreprezentáció fogalmával. A metalepszis azért társul gyakran a *mise en abyme* jelenségével, mert mindkettő létrejöttéhez legalább két történetre, két diegetikus szintre van szükség. Ugyanakkor ahhoz, hogy létrejöhessen a metalepszis, valamilyen formában öntükrözésre, önmagára mutatásra, tehát *mise en abyme*-ra is szükség van ahhoz, hogy érzékelnünk tudjuk a határsértést. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a két jelenség azonos, csupán funkciói egymásnak. Dorrieth Cohn *Metalepszis és mise en abyme* című tanulmányában hívja fel a figyelmet arra, hogy e két jelenséget nem szabad összetéveszteni. L. 12. jegyz.

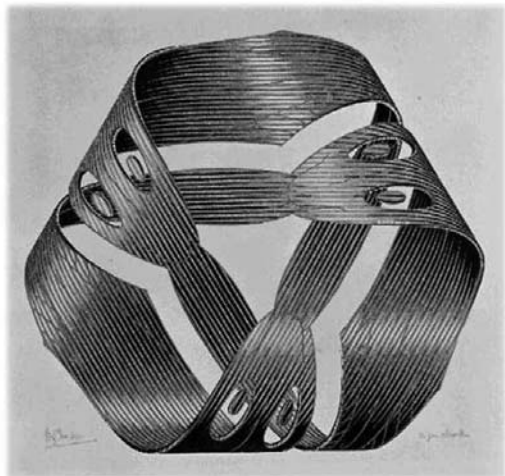
12 COHN 2007, 113–122.

13 A furcsa hurok fogalmat Douglas Richard Hofstadter *Gödel, Escher, Bach* című munkájában teremti meg. Hofstadter ekképpen határozza meg a furcsa hurok fogalmát: „A Furcsa Hurok jelenség akkor fordul elő, ha egy hierarchikus rendszer szintjei között felfelé (vagy lefelé) mozogva váratlanul az eredeti szinten találjuk magunkat”. Hofstadter a végtelen fogalmával azonosítja találmányát: „A Furcsa Hurok fogalmában a végtelen fogalma rejtőzik, mivel mi más egy hurok, mint egy vég nélküli folyamat véges módon történő ábrázolása?” A furcsa hurok nevében is benne van, hogy a hierarchia hirtelen önmagába visszahurkolódik. Ugyan-

kozik Genette, mivel metalepszisnek nevezi az 1948-ban M.C. Escher által készített *Rajzoló kezek* című alkotást (1. ábra), a Möbius-szalagot (2. ábra) és a Klein-kancsót (3. ábra), amelyeket viszont Hofstadter tipikusan furcsa hurok-ként értelmez. Ha Werner Wolf tanulmányait olvassuk, akkor a metalepszis megfelel az optikai illúziók keltette hatásnak is,¹⁴ Brian McHale alapján pedig a szemet becsapó *trompe-l'oeil*¹⁵ fogalmának.¹⁶

1. kép:
Rajzoló kezek

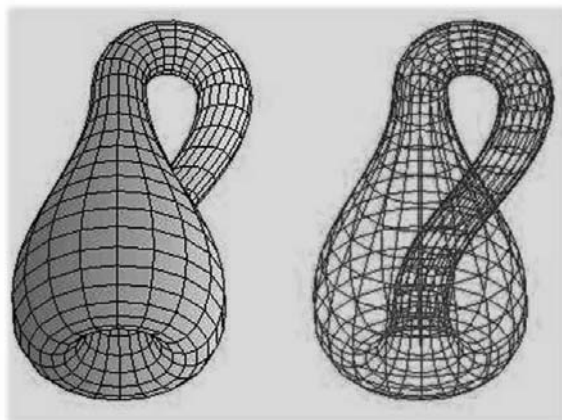
2. kép:
Möbius-szalag

ez történik tulajdonképpen a metalepszis jelenségében, felbomlik a hierarchia, visszahurkolódik önmagába.

14 WOLF – BERNHART – MAHLER 2013.

15 A *trompe-l'oeil* az a hatása a műalkotásnak (lehet az szöveg is), amely azt eredményezi, hogy az olvasó összetéveszti az egyik narratív szintet egy alacsonyabb vagy magasabb szinttel. Az utcákon látható 3D aszfaltrajzok is tulajdonképpen ezt a célt szolgálják.

16 MCHALE 2007, 181–208.

3. kép:
Klein-kancsó

Testmetalepszis?

Kutatásom fontos alappillére a metalepszisnek a testnarratológiába való adaptálása. Mindkét fogalom, a metalepszis és a test is terjedelmes szakirodalommal rendelkezik, e kettő együtt mégsem szerepel bennük. Mivel a metalepszis ilyen sokszínű, és mivel Genette szerint minden fikció metalepszisekből szövődik – ahogy az a fentiekben is olvasható – ezért feltételezhetjük, hogy a testnarratíva fikcióként lehet metalepszis. Ez megengedhet akár egy teljesen új fogalmat: *testmetalepszis*. A test fizikai határainak átlépéseként, határsértéseként gondolhatnánk az olyan mindennapi dolgokra, mint a testet kiegészítő, hiányosságait kiegészítő szemüveg, kontaktlencse, protézis, szívbillentyű, de a plasztikai műtétekre is, hiszen ezek mind a test mint organizmus határainak meghosszabbítását jelentik egy élettelen technikai eszközzel, és ezáltal ezeknek a fizikai határoknak az elrejtését is feltételezik. A testhatárok e felbomlása ugyanakkor még nem enged a metalepszisre következtetni, hiszen nem művészeti ágról, nem narratív szintekről van szó, hanem az anatómiai test kérdéséről. Abban az esetben viszont, ha egy színész, művész a testét műalkotásként használja, és így művészete céljaként egészíti ki azt különböző technikai vívmányokkal, protézisekkel, pótvégtagokkal, mint az ausztrál Stelarc (Stelios Arcadiou) performansz-művész, akkor már beszélhetünk testmetalepszisről. Stelarc performatív megnyilvánulásaiban robotkezeket, harmadik fület (4. ábra) is láthatunk, amelyek valóban átléplik a fizikai test határait a performativitás érdekében, és természetesen mint narratívák jelentéssel is bírnak. Stelarc „víziójában a robotikus végtag és érzékszerv toldalékai [...] mind arra hivatot-

tak felhívni a figyelmet, hogy a felgyorsult információáramlás, a csúcstechnológiai fejlődés és a »földöntúli« környezeti változások emberpróbáló közegében halandó, kiüresedő, biológiai testünk lassan idejétmúlt entitássá válik, míg helyének leendő elbitorlója, a poszt-evolucionistán újradizájnolt embergép interfész talán megkönnyítheti változó világunk kiismerését és autentikus megtapasztalását.”¹⁷

4. kép:
Stelarc
harmadik
füle

Testmetalepszis fedezhető fel a tetoválás művészetében is, például a 3D tetoválásokban, mert ezek a tetoválások mind nyílt tetoválások, nincs egy lezárt határvonaluk, emiatt összemosódnak a test körvonalalaival, így képeznek metalepszist; de különösen érdekes az, ha egy filmes, irodalmi vagy színházi alkotáson belül figyelünk meg egy tetoválást egy szereplő testén, hiszen maga már a szereplő/színész-test is egy narratíva, a rajta levő tetoválás pedig egy beágyazott diegézis. Példának okáért vegyük a népszerű TV-sorozatot, *A szökést* (Prison Break). Ebben a sorozatban a mérnökként dolgozó főszereplő, Michael Scofield bankrablást követ el, hogy börtönbe kerüljön a halálbüntetésre ítélt testvére mellé. Az ok, amiért be akar jutni a börtönbe, egyszerű, ki akarja szöktetni onnan testvérét, és mivel a börtönt mérnökként az ő cége tervezte, így birtokában van a teljes tervrajznak. Mielőtt bejutna a börtönbe, az egész tervrajzot a testére tetováltatja, de nem akárhogyan, hanem művészien ábrázolva. A sorozat elején egy metaleptikus jelenetnek lehetünk szemtanúi: amikor Michael Scofield a börtönben megmutatja testét bátyjának, akkor a tetoválás (5. ábra) illuzórikusan, optikai illúzióként átváltozik a tervrajzzá (6.

17 KÉRCHY 2009.

ábra). A néző a báty szemével látja a tetoválást, amiből kirajzolódik maga a tervrajz, így válik metalepszissé, hiszen a testen levő tetoválás-narratívából felszínre tör az alsó narratíva, azaz a tervrajz, felbontva így a narratív szintek hierarchikus rendszerét.

5–6. kép

Az irodalomban is találunk példát testmetalepszisre. Ott van például Franz Kafka *A fegyencgyarmaton* című novellája. A novellában tulajdonképpen testre írásról van szó, ezt a testírást egy halálbüntetést végrehajtó gépezet végzi el a bűnös testén. Amit beleír a testbe, az tulajdonképpen maga a tett, a bűncselekmény, és az írás, a bűn testbevésése okozza a halált. Tehát a test – tett folyamat sorrendje visszafordul tett – test folyamattá, és végül a két folyamat a testre írásban, megbélyegzésben, tetoválásban mosódik össze metalepszis-ként. Egy másik irodalmi példa Tóth Krisztina *Pixel* című kötete. Az egész könyv tulajdonképpen egy testmetalepszis, de lássuk ezt egy külön fejezetben.

Testmetalepszis Tóth Krisztina *Pixel* című alkotásában

A dolgozat utolsó része az irodalomban fellelhető testmetalepszisre ad példát Tóth Krisztina *Pixel* című műve segítségével. Tóth Krisztina jelen alkotása a dolgozat szempontjából azért is fontos, mert nem csupán testmetalepszis, de a metalepszisnek eddig felsorakoztatott többi fajtája is (ontológiai metalepszis,

retorikai metalepszis, önreflexív metalepszis, befelé irányuló metalepszis) felfedezhető benne, valamint a narratív szintek különös egymásba fonódása.

A metalepszisek sorozatát az elbeszélő megnyilvánulásainak köszönhetjük. Ontológiai és egyben befelé irányuló metalepszis jön létre a harmadik fejezetnek abban a jelenetében, amikor az elbeszélő a történet konkrét szereplőjévé válik és testközelből figyeli az általa elbeszélte szereplőt a buszon, a nőt, akit vaknak hisz fekete szemüvege és a kezében levő fehér vitrázsrúd miatt. A szövegbe belépés jelen idejű és egyes szám első személyben tudósít az elbeszélő róla: „én éppen vele szemben ülök, a jelen idő levegőtlen kocsijában. Eddig nem vettem észre ezt a nőt, mert én is álltam, de szemben megürült egy hely. Ilyenkor az ember óhatatlanul a többieket kezdi bámulni, hacsak nincs akkora tömeg, hogy a tolongó ruhák elfedjék a látványt.”¹⁸ Ez a *többieket bámulás* mozzanata megidézi a Genette által meghatározott kukkoló elbeszélőt, ami egyébként az egész műre vonatkozik, hiszen az elbeszélő mint egy *rádióközvetítő*¹⁹ tudósít külső szemszögből az egyes élettörténetekről. Genette John Fowles *A francia hadnagy szeretője* című regényének elemzése során megemlíti egy bizonyos megfigyelő elbeszélőt,²⁰ aki metaleptikus módon megfigyeli az általa elbeszélte történet hőseit egy vonatútja során, átlépve így a narratív határokat és csupán szemlélődés által beavatkozva a történetbe. Ez a megfigyelő elbeszélő a „metaleptikus kukkoló/utas”, vagyis Genette francia terminusával élve a voy(ag)eur, mivel a voyeur szó kukkolót, a voyageur pedig utazót jelent. Tóth Krisztina alkotásában megjelenő elbeszélő is ugyanilyen voy(ag)eur, azaz utazó (mivel gyakran a buszon, troliban, autóban történik a megfigyelés) és *kukkoló utasként/elbeszélőként* értelmezhető. Az elbeszélő kukkoló státusát a megfigyelés és a távolság megtartása adja, metaleptikus jellegét pedig az élettörténet továbbszövése, továbbgondolása, a lehetséges háttértörténetek nyomozószerű kitalálása. Detektívszerű viselkedésére az elbeszélő saját maga is felhívja a figyelmet: „Tömeg tódul befelé, most a felszállók fogják el a kilátást. Valami nyugtalanít, de nem tudom megfogalmazni, mi az. Mint a nyomozó, rakkosgatom a részleteket a fejemben.”²¹

Retorikai metalepszisre is találunk példát, ezekben a részekben az elbeszélő az olvasónak tesz megjegyzéseket a szöveg megalkotottságáról, a módosíthatóságról, így a szöveg megkonstruálására, szövegszerűségére, fikcionális jelle-

18 TÓTH 2011, 9.

19 Az elbeszélő önmagát is így határozza meg. L. TÓTH 2011, 9.

20 GENETTE 2006, 29.

21 TÓTH 2011, 10.

gére hívja fel a figyelmet: „Összevissza beszélek, mert mindent egyszerre szeretnék elmondani.”²² „Hazudtam, de valamiért így láttam helyesnek.”²³ „Megint hosszú szünet következik, nem is várjuk ki a végét, inkább röviden összefoglaljuk, mit mond még.”²⁴ Mivel az elbeszélő a szöveg fikcionalitására hívja fel a figyelmet, ezáltal metafikcióvá válik, és mivel önmagára hívja fel a figyelmet, így a retorikai metalepszisen belül önreflexív metalepszis is. Ezt az önreflexiót az elbeszélő teremti meg, aki így egyenlő a fiktív szerzővel, hisz nem lehet konkrét szerző, csakis illuzórikusan. Az elbeszélő beleavatkozik tehát a szereplők világába, s mivel felhívja ezzel a figyelmet az alkotás fikciós jellegére, vagyis metafikcióként leleplezi a fikciót, így az elbeszélő világába beekelődik a szereplők világa, az egymásba ékelt narratívák és az önreflexivitás a mise en abyme jelenségét is megteremti. Az elbeszélő önmagára, elbeszélő mivoltára is utal bizonyos részekben: „Én, az elbeszélő, vagyis akinek időnként elhalkuló, időnként nagyon is hallható hangját eddig is érzékelhették.”²⁵ Ezt az elbeszélőt egyébként Genette shifternek vagy a metalepszis operátorának nevezi.²⁶

A szövegszerűsége, fikciós jellegre a történetvariációk sokasága is utal. Az elbeszélő gyakran állít valamit, majd visszavonja, sokszor több lehetséges történetet, végkifejletet is megad, és megengedi, hogy az olvasó válasszon közülük – ezáltal metaleptikusan beemeli őt a szöveg felépítésébe és a szövegvilágba is – majd későbbi fejezetekben csupán az utalás szintjén sugallja, hogy melyik volt a történetalakítás szempontjából helyes választás.

„A végállomásig ment, ott aztán lassan magához tért. Fogalma se volt, hol van, de nagyon elege lett ebből az egész bűdös városból. Elindult át a hegyeken, toronyiránt, haza a falujába. Na, másnapra haza is ért. [...]Az előbb nem jól meséltem el a történetet. A végállomásig ment, aztán ott lassan magához tért. Fogalma se volt, hol van, de egy jószívű budai polgárnak megesett rajta a szíve. Azt mondta neki, hogy ne raboljál meg bűnözőzzél, fiam, csak azért, mert cigány vagy. [...]Jaj, megint nem jól mondtam el, de most már figyelni fogok. Szóval: a végállomásig ment, aztán ott lassan magához tért. Sajnos felállni nem tudott, ezért a buszt se tudta elhagyni, pedig erre a buszvezető nyomatékosan felszólította. [...] A sofőr egy másik buszvezetővel jött vissza, és azon tanakodtak, mentőt hívnak-e, vagy rendőrt. Ránéztek, és

22 Uő 3.

23 Uő 4.

24 Uő 24.

25 Uő 9.

26 GENETTE 2006, 94. és 99.

*a rendőrrre szavaztak, mondván, hív az majd mentőt, ha kell. Aztán fogták és a lábánál fogva lehúzták, lefektették a murvára.*²⁷

Tóth Krisztina *Pixel* című művét boncolgatva és a metalepszis sokaságát felfedezve a testmetalepszist is felfedezhetjük benne. A narratív szintek különlegessége adja meg a testmetalepszist. Az alkotás harminc fejezetet tartalmaz, mindegyik fejezet egy-egy testrész történetét beszéli el (a kéz története, a nyak története, a szem története, a száj története, a térd története, a tenyér története stb.) Az elbeszélés narratív szintjei a testrészek, s bár első olvasásra nem tűnnek összefüggő történeteknek, inkább novellaszerűeknek, az olvasó egyre inkább belemerülve észreveszi, hogy az alkotás műfajilag sokkal inkább regényszerű, a szereplők és a történetek összefüggnek egymással. Az első fejezeteket olvasva a narratív szintek modelljét párhuzamosan állítaná fel az olvasó, mint amilyen párhuzamos szintekre Madách Imre *Az ember tragédiája* és Boccaccio *Dekameron* című művében bukkanna, aztán annyira belegabalyodna az összefüggésekbe, utalásokba, történetátjárásokba, elhallgatott kapcsolatszálakba, hogy a narratív szintek sem hierarchikus rendeződését, sem párhuzamos egymásmellettségét nem lenne képes felállítani. A diskurzusok rendeződését a posztmodern nézőpont szerint lehetne értelmezni, Sonja Klimek alapján kusza heterarchiaként.²⁸ Ezt a kusza heterarchiát leginkább a szereplők, a narratív szintek, vagyis a testrészek közötti hálózatként lehet elképzelni, akárcsak az anatómiai testben végbemenő hálózati folyamatokat, és ez a hálózat pedig egy a testrészeket összefogó nagy testként áll össze. Az alkotás egésze megengedi, hogy testmetalepszisiként értelmezzük. Nem érezhetők a konkrét határok, minden testrész, vagyis testnarratíva egymásba hajlik át metaleptikusan. Egyik testrészből lépünk a másikba, és ezeknek az átlépéseknek nincs kronologikus rendje, nincs logika abban, hogy melyik testrészből melyik testrész történetébe, azaz narratívájába lépünk épp át. Emiatt az érthetlenség, zavar miatt az átlépés furcsa, alig észrevehető, csak későbbi utalások szintjén észlelhetők a kapcsolódások, ez is adja az egész alkotás metaleptikus jellegét,

27 TÓTH 2011, 71.

28 Klimek nézőpontja más posztmodern elképzelésekkel rokonítható. Jablonczay Tímea a narratív szintek posztmodern elképzelésének bemutatásához Andrew Gibsont idézi és parafrázálja: „a posztmodern narratívaelméletek alapján a narratív szintek nem ilyen hierarchikusan épülnek egymásba, »a narratív szöveg nem egy házhoz hasonló, amelyben a szintek és helyiségek egymástól el vannak választva, hanem széttartó narratív elemek rendezetlen halmaza, ahol a kijáratok, átjárók által a szintek keresztesződnek egymással«”. Bővebben l. JABLONCZAY 2011, 103. Tulajdonképpen ez az az elképzelés, amit Sonja Klimek is meghatároz, és ami alapján ezt kusza heterarchiának nevezhetnénk. Bővebben l. a 4. jegyz.

metalepszisét. Mint egy ideghálózat, úgy veszi körül a szöveg a kirajzolódó testet, a benne szereplők egy-egy sejtjei a szövegtestnek, s bár külön-külön történettel rendelkeznek, egyik testrészből a másikba lépve árulnak el információkat a testszöveg vagy szövegtest egészéről.

A szövegfelépítés hálózatjellegére nem csupán az összefüggésekből következtethetünk. Látható, hogy ez a hálózat analízisszerűen építi fel a nagy szövegtestet. A szövegtest elemein, az egyes testrészeken, vagyis a részecskéken keresztül juttatja el az olvasót a teljes egészig induktív módon, ami végül a kötetté, azaz egy testté áll össze. Erre a *Pixel* cím mint paratextus is utal. A pixelek jellegzetessége, hogy sűrítve egy egészet alkotnak, vagyis egy pixel valaminek a része, egy fényképre ráközelített töredék, ami nem képes teljes és tiszta képet adni, sőt, minél közelebből nézzük a pixelt és magát a fényképet, annál homályosabb képet kapunk. A ráközelítésből és homályosságból fakadóan a pixelek közötti viszony, valamint a határ is homályossá válik, pontosan úgy, ahogyan homályossá válnak a fejezetek, vagyis testrészek közötti határok is, ez metalepszis hoz létre, testmetalepszis. És mivel az egyes pixelek/fejezetek/testrészek közötti határok átjárhatósága ilyen homályos, így a teljes szöveg testének határa is homályos, furcsa, metaleptikus. A pixel/testrész és a teljes szöveg/test között rész–egész-viszony is fennáll, ami lehetővé teszi a rengeteg kistörténet, mikronarratíva sűrítését a teljes testszövegben.

A *Szövegtest* alcím, mint paratextus amellet, hogy fogalmilag ténylegesen utal a szöveg által megrajzolt testre, éppen az analízis fordítottjára, a szintézisre sarkallja az olvasót, vagyis arra, hogy bár szerkezetileg a regényszerű alkotás elemeiben, testrészekként mutatkozik meg, mégis az olvasó felülről tekintse holisztikusan. Az olvasó holisztikus nézőpontja így teljes szövegtestként és testszöveggként mutatja meg az alkotást és az őt alkotó kapcsolatokat, feltételezve így az együttolvadás lehetőségét, hiszen pixelekként nem rajzolódik ki a teljes forma.

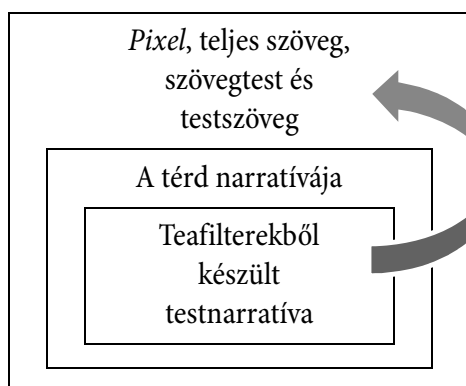
„Tóth Krisztina kötetének alcíme: szövegtest. Ez teljesen nyilvánvaló kijelentésnek tűnik, hiszen az irodalomelmélet divatos szakkifejezéseit ismerők jogosan tehetik fel a kérdést: mi más is lehetne, mint szövegtest? Azonban az említett fogalmat nem a konvencionális értelemben használja, egyszerre konkrétabb és elvontabb módon. Ugyanis egy regényt kapunk a fej, a kéz, a láb és egyéb testrészek történetével. Így a kötetben nem csupán a szöveg kap testet, hanem a testrészek is szövegeket.”²⁹

Az alcímnek a szintézis-vizsgálatra való sugalmazását a szövegben is megtaláljuk, mégpedig a huszonnyolcadik fejezetben, a térd történetében. Ebben a főszereplő, Jean-Phillippe apró elemekből, ázott teafilterekből készíti műalkotását, amely csak a szoba távoli sarkából nézve rajzolódik ki. Ez a fejezet tulajdonképpen egy metadiegezis, fikció a fikcióban, narratíva a narratívában, test a testben, mivel egy szoborszerű új alkotás jön létre benne, és mint metadiegezis emellett mise en abyme is, mert önreflexív metalepszisként a teljes regényszerű alkotásra utal, tükröt tart vele szemben, tehát maga a *Pixel* című alkotás kicsinyített másolata. Nem véletlen tehát az sem, hogy a könyv borítóján épp egy teafilterekből összeálló kép van, és a *Pixel* cím elrendezése kísértetiesen épp egy pálcikaemberre hasonlít. Pontosan úgy tevődik össze ebben a fejezetben a szobor a teafilterekből, mint ahogyan összetevődik az egész irodalmi mű a pixelekből/testrészekből/narratívákból, és pontosan olyan külső, távolabbi nézőpontra, vagyis szintetikus vizsgálatra van szükség a teafilterek szoborként összeálló formájának realizálásához, mint amilyen szintetikus nézőpontra van szükség az egész testszöveg, műalkotás értelmezéséhez és a hálózatként összefonódó kapcsolatok megtalálásához. E gondolat bizonyításához a következő teafilteres szoborra vonatkozó idézet a legmegfelelőbb:

„A Műből akkor még semmi nem látszott, de tudta, hogy ahogyan épül és gyarapszik, úgy lesz egyre nehezebb megközelíteni a fenti, középső részeket. [...] a Mű lényegéhez hozzá tartozott az észrevétlen, fokozatos formálódás. [...] A Mű első pillantásra alaktalan halomnak tűnik, szabálytalan domborulatok halmazának. Aztán, ha többször körbejárjuk, lassan, apránként kibontakoznak előttünk a formák. Leginkább egészen kívülről, a műterem végéből, a sarokból érzékelhető, hogy a halomok igenis összefüggenek. A Mű egy hason fekvő férfitestet ábrázol térdtől fölfelé.”³⁰

Ha kiragadjuk ezt a fejezetet a többi közül, akkor vissza kell térnünk a klaszikusnak számító narratíva-elméletekhez, hiszen ennek a fejezetnek a szempontjából vizsgálva a heterarchia helyett egy hierarchiát láthatunk a teljes szöveg és a huszonnyolcadik fejezet között. Tehát maga a teljes szöveg (*Pixel*) az elsődleges testszöveg/testnarratíva, amibe beékelődik a huszonnyolcadik fejezet, vagyis a térd története, mint narratív szint, ebbe pedig beékelődik a Jean-Philippe műalkotása: a teafilterekből készült férfitestet ábrázoló *Mű* (7. ábra).

30 TÓTH 2011, 113–114.

7. kép:

*Testnarratívák rendszere,
a huszonnyolcadik fejezet és
a teljes szöveg kapcsolata*

Ez a metalepszis kifelé irányuló metalepszis, amelynek során a legbelső metadiegetikus szint (a *Mű*) kiáramlik a felső heterodiegetikus szintbe, a belső testről a külső testre való utalás történik. A kötet maga, ami a fejezetcímeket tartalmazó testszöveg tulajdonképpen a heterodiegetikus szint, a huszonnyolcadik fejezetben megjelenő térd története az extradiegetízis, Jean-Philippe szintje és élettörténete az intradiegetízis (ami a 9. ábrán nem szerepel), a teafilterekből készült férfialak testnarratívája (a *Mű*) pedig a metadiegetízis.³¹ Az elvégzett kiragadás, elkülönítés azonban nem lehetséges teljes mértékben, hiszen ez a fejezet a teljes szöveg metadiegetízise, önreflexiója, így a rész–egész-viszonyt tekintetbe véve, az összes többi fejezet önreflexiója is, így a teljes szöveggháló átfonja azt. Ez egy konkrét utalással is bizonyítható. Amellett, hogy Jean-Philippe műalkotása a teljes szöveg önreflexiója, utal még egy korábbi fejezetre, a huszonötödik, avagy a tarkó történetére is. A tarkó történetében Jean-Philippe szeretője, a magyar Imi a tarkóján születési dátumát viseli tetoválásként (év, hónap, nap, óra, perc), ezt a tetoválást pedig megalkotja a teafilterből készült férfitesten is, vagyis a férfitest (a *Mű*) a huszonötödik fejezet leképezése is külön, Imi testnarratívájának az átültetése, megépítése metaleptikusan: „A sötétebb teafilterek a fenék vonalától a vállig alig kivehető felirattá állnak

31 A narratív szintek elrendezéséről Genette már idézett könyvében is olvashatunk, a dolgozat viszont ennél a résznél a Füzi Izabella és Török Ervin által felállított rendszerhez igazodik. A rendszer alapján az elsődleges narrátor szintje a heterodiegetikus vagy homodiegetikus szint, ezen belül beszélhetünk extradiegetikus szintről, ami az elsődleges narrátor által elbeszélte történet, az extradiegetikus szinten belül jelenik meg az intradiegetikus szint, ez már a másodlagos narrátor szintje, az intradiegetikus szintbe pedig beékelődik a metadiegetikus szint, ami a másodlagos narrátor által elbeszélte történet. Ezek a szintek tulajdonképpen a végtelenségig beékelődhetnek egymásba, de akkor már meta-metadiegetikus vagy meta-meta-metadiegetikus szintekről is beszélni lehetne. L. FÜZI – TÖRÖK 2006.

össze, mint valami hajdani, fakuló tetoválás. Az van odaírva a fekvő férfitestre, hogy *Thirty years*.³² Ezt a tarkón levő tetoválást egyébként az előzőekben már említett tetoválásokban felfedezhető testmetalepszisek alapján is lehet értelmezni, hiszen a fiktív szereplő, Imi tetoválása a novellán belül szintén egy narratíva, a szereplőre, születésére utal vissza, tehát önreflexív metalepszis, azaz önreflexív testmetalepszis.

Befejezés

Befejezésként a dolgozat egészére vonatkozóan fontos megjegyezni, hogy jelen tanulmány csupán ízelítő, a Tóth Krisztina kötetét elemző részén kívül semmiképp sem mondható teljesnek, hiszen egy nagyobb, összefogottabb kutatás reprezentációja. A metalepszis és a kísérleti fogalom – testmetalepszis – még rengeteg művészeti alkotásban felfedezhető, mind a performansz művészetekben (például Milo Moiré performanszaiban), mind a filmekben (kortársak közül például Pálfi György filmjeiben), de akár a színházi alkotásokban (például a szabadkai Kosztolányi Dezső Színház, a Nyári Mozi Színházi Közösség és az Újvidéki Kultúrközpont koprodukciója a *Furcsa hurok*) és festészetben is. Ez a dolgozat azt mutatja be, milyen sokszínű, milyen sokrétűen értelmezhető a metalepszis saját fajtái és a testnarratívák szempontjából: testmetalepszisként.

Bibliográfia

Szakirodalom

COHN 2007: COHN, D.: Metalepszis és mise en abyme. Ford. Z. VARGA Zoltán. In: *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*. Szerk. BENE Adrián – JABLONCZAY Tímea. Budapest 2007, 113–122.

CORTÁZAR 1983: CORTÁZAR, J.: *Az összefüggő parkok*. Ford. SCHOLZ László. Bukarest 1983.

32 TÓTH 2011, 115.

FLUDERNIK 2007: FLUDERNIK, M.: Színtérelmozdulás, metalepszis és metaleptikus mód. Ford. TÖKÉS Orsolya, HORVÁTH Péter. In: *Narratívák 6., Narratív beágyazás és reflexivitás*. Szerk. BENE Adrián – JABLONCZAY Tímea. Budapest, 2007, 81–101.

FÜLÖP 2013: FÜLÖP Anna: *A szövegtest lelke – Tóth Krisztina Pixel című regényéről*. URL:

<http://www.irodalmijelen.hu/05242013-1527/szovegtest-lelke-toth-krisztina-pixel-cimu-regenyerol>

(utolsó elérés: 2017. június 19.)

FÜZI – TÖRÖK 2006: FÜZI Izabella – TÖRÖK Ervin: *Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzése*, 2006. URL:

[http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20irodalmi%20narr%E1ci%F3%20\(E\)/tankonyv/narracio/indexo4.html](http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20irodalmi%20narr%E1ci%F3%20(E)/tankonyv/narracio/indexo4.html)

(utolsó elérés: 2018. május 26.)

GENETTE 2006: GENETTE, G.: *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig*, Ford. Z. VARGA Zoltán. Pozsony 2006.

JABLONCZAY 2011: JABLONCZAY Tímea: A test narratológiája. *Helikon: Irodalomtudományi Szemle*, 57. évf. (2011) 2. sz. 97–116.

KÁLMÁN C. 2007: KÁLMÁN C. György: Evvel a dalban. *Literatura*, 32 évf. (2007) 2. sz. 204–210.

KÉRCHY 2009: KÉRCHY Anna: *Tapogatózások. A test elméleteinek alakzatai*. URL:

<http://uj.apertura.hu/2009/tel/kerchy-2/>

(utolsó elérés: 2017. április 20.)

KUKKONNEN – KARIN 2011: KUKKONEN, K. – KLIMEK, S.: *Metalepsis in Popular Culture*. Berlin 2011.

MCHALE 2007: MCHALE, B.: Kínai doboz-világok. Ford. KUCSERKA Zsófia. In: *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*. Szerk. BENE Adrián – JABLONCZAY Tímea. Budapest 2007, 181–208.

TÓTH 2011: TÓTH Krisztina: *Pixel*. Budapest 2011.

WOLF – BERNHART – MAHLER 2013: *Immersion and Distance: Aesthetic Illusion in Literature and Other Media*. Ed.: WOLF, W. – BERNHART, W. – MAHLER, A. Amsterdam – New York 2013.

Képek jegyzéke

1. kép: Rajzoló kezek (Maurits Cornelis Escher 1948., 1. ábra). URL:
<http://www.mcescher.com/gallery/back-in-holland/drawing-hands>
(letöltés ideje: 2018. március 17.)
2. kép: Möbius-szalag. URL:
<http://www.mcescher.com/gallery/recognition-success/mobius-strip-i/>
(letöltés ideje: 2018. március 17.)
3. kép: Klein-kancsó. URL:
<http://www.jgypk.hu/tanszek/matematika/situs/index.html>
(letöltés ideje: 2018. március 17.)
4. kép: Stelarc harmadik füle. URL:
<https://librarius.hu/2015/08/31/stelarc-fule/>
(letöltés ideje: 2018. március 17.)
5. és 6. kép: URL:
<http://users.atw.hu/prisonb/terkep.html>
(letöltés ideje: 2018. március 17.)

Kiss Anita

Debrecenben tanuló kárpátaljai magyar egyetemisták nyelvi attitűdvizsgálata

1.

A nyelvészeti vizsgálatok rávilágítottak, hogy az attitűdök társadalmi eredetűek, nincs semmilyen nyelvi megalapozottságuk, mégis befolyással lehetnek a nyelvi változásra és viselkedésre. Sándor Klára szerint általában nem a nyelvi formához viszonyulunk negatívan, hanem azokhoz a csoportokhoz, amelyekben belül az adott nyelvi forma használatos. Így a nyelvi attitűdjeink igazából nem a nyelvre, hanem a mögötte álló közösségre, személyekre vonatkoznak.¹ Ebből kifolyólag vegyes nyelvi környezetben, adott esetben Kárpátalján, mindig aktuális egy ilyen vizsgálat elvégzése, mivel a változó politikai és társadalmi folyamatok befolyásolhatják a nemzeti kisebbségek lehetőségeit, amelyek eltérő attitűdöket eredményezhetnek, mind a többségi nemzet, mind az ott élő magyarság megítélésében, ami szerepet játszhat a kárpátaljai magyar fiatalok tanulmányi célú mobilitásának növekedésében.

Jelen tanulmány célja egy kérdőíves attitűdvizsgálat eredményeinek az ismertetése, amelyet a Debreceni Egyetemen tanuló, a Márton Áron Szakkollégiumban lakó kárpátaljai magyar hallgatók bevonásával végeztem annak kiderítésére, hogy a vegyes nyelvi helyzetről való vélekedésük hogyan tükrözi a kárpátaljai magyarsághoz való kötődésüket.

A környezet is fontos szerepet játszhat abban, hogy hogyan vélekedünk egyes nyelvváltozatokról, előfordulhat, hogy sztereotípiákat tanulunk el másoktól bizonyos változatokra vonatkozóan. A sztereotípiák tekintetében fontos megemlíteni a *nyílt* és a *rejtett presztízs* fogalmát, ami épp az előítéletek következtében alakul ki. A presztízs társadalmi elismertséget, tekintélyt jelent

1 SÁNDOR 2016, 96.

pozitív tulajdonságok alapján. Nyílt presztízsről beszélünk, amikor a nyelvhasználók a sztenderd szavakat, nyelvtani formákat nyilvánvalóan magas társadalmi tekintéllyel ruházzák fel. Például az oktatásban figyelhetők meg nyílt presztízssű elvek, amelyeket a tankönyvek, illetve a tanárok terjeszthetnek. A presztízis ellentéte a stigma, egyes nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvi formák megbélyegzése. Bizonyos helyzetekben, viszont a stigmatizált nyelvváltozatoknak, valamint nyelvi formáknak is van presztízssük, amennyiben egy adott közösség tagjainál pozitív értékeket hordoznak, elsősorban az összetartozást, a közösségvállalást mutatják, ami arra ösztönzi a nyelvhasználókat, hogy továbbra is használják azokat a nyelvi formákat.² Ekkor beszélünk rejtett presztízsről. Ezek a presztízshatások meghatározhatják az egyén attitűdjét egyes nyelvekre, nyelvváltozatokra vonatkozóan, ami befolyásolhatja a lakhelyhez kötődő pozitív vagy negatív viszonyulást. Ezért fontosak a nyelvi attitűdvizsgálatokkal kapcsolatos kutatások, amelyeket érdemes figyelembe venni például az oktatás- és nyelvtervezés során.³

Az *attitűd* általánosságban beállítottságot, viselkedést, modort, valamilyen dologgal, jelenséggel, véleménnyel kapcsolatos magatartást jelent. Cseresnyési az attitűd jelentését a következőképpen adja meg: „Stabil vonzalom vagy idegenkedés, pozitív/negatív viszonyulás személyekhez, helyzetekhez, eszmékhez, kialakult hajlam arra, hogy egy dolgot következetesen jónak vagy rossznak minősítsünk.”⁴ Főbb összetevői:

1. megismerő (kognitív): az adott jelenségre vonatkozóan az összes ismeretet jelenti.
2. értékelő (evaluatív): érzelmek kapcsolódnak az adott ismeretekhez, hiedelmekhez, és ha az érzelmek a hiedelmekhez kapcsolódnak, kialakul az előítélet pozitív vagy negatív irányban.
3. akarat: az első két összetevő határozza meg, és itt alakulnak át meghatározott viselkedési készültséggé az ismeretek, hiedelmek valamint a hozzájuk kapcsolt érzelmi értékek.⁵

A metanyelvre vonatkozó tudást, vélekedést *nyelvi attitűdnek* nevezzük, amelyben kifejeződik egyes emberek vagy embercsoportok viszonya és értékítéletük bizonyos nyelvekre, nyelvváltozatokra vonatkozóan. A nyelvi attitűdre

2 TRUDGILL 1997, 68.

3 KISS 2002, 136–137; CSERESNYÉSI 2004, 125.; SÁNDOR 2014, 212–213.

4 CSERESNYÉSI 2004, 124.

5 KISS 2002, 135.

befolyással lehetnek a presztízshatások, az emberek nyelvvel kapcsolatos ismeretei és hiedelmei, anyanyelvi és általános műveltségük, a környezetükben élők szokásai és véleményük.⁶

Kárpátalján 2006-ban empirikus vizsgálat keretein belül végeztek felmérést a magyar, ukrán, orosz nyelv presztízisére vonatkozóan, 300 homogén tömbben lakó kárpátaljai magyar adatközlővel. A vizsgálat eredményeként kiderült, hogy a megkérdezettek mindegyike szeret magyarul beszélni, továbbá a magyar nyelvet egy 10-es skálán 9,63-as átlageredménnyel nagyon szépnek tartják, az orosz nyelvet a közepestől valamivel szebbnek (6,84), míg az ukrán nyelvet csak közepesnek minősítették. Az anyanyelvüket illetően az adatközlők 2/3-a szerint Kárpátalján beszélnek a legszebben magyarul, és csak 10% gondolta úgy, hogy Magyarországon, tehát pozitív megítéléssel vélekedtek az anyanyelvükről. A lokális identitástudat is hasonló eredményeket mutatott, az adatokat egy tízfokú skálán mérték. A megkérdezettek legerősebben a saját településükhöz (9,59) és Kárpátaljához (9,61) kötődnek, ezt követte Ukrajna (7,03), majd Magyarország (5,95). Az is kiderült, hogy az adatközlők sokkal inkább érzik magukat a kárpátaljai magyarsághoz, mint a magyar nemzethez tartozónak.⁷

Lakatos Katalin azt vizsgálta, hogy a kárpátaljai magyar iskolások miképpen vélekednek a településük nyelvhasználatáról. A vizsgálat kiindulópontját az a hipotézis adta, hogy az adatközlők válaszai eltérnek majd attól függően, hogy városban vagy faluban élnek, és előítéletesebbek a falusi nyelvhasználattal szemben. A kérdőíves felmérésben 1490 kilencedik osztályos, és érettségihez közeledő diák vett részt. Az eredményeket illetően a városban élők sokkal pozitívabban vélekednek a saját településük nyelvhasználatáról, mint a falusiak. A fiatalok többnyire nem tartják szépnek a nyelvjárási beszédet, amit leginkább az idősek nyelvhasználatának tulajdonítanak. Az is megállapítást nyert, hogy amíg a faluban élők 31%-a vélekedett úgy, hogy nyelvjárásban beszél, addig a városiaknak csak a 17%-a. A vizsgálat összefoglalásaként a kárpátaljai magyar iskolások nem igazán preferálják a nyelvjárásiasságot, és ez meghatározza azt is, hogy milyen véleménnyel vannak a saját településük nyelvhasználatáról.⁸ Az iménti eredményeket egy valamivel későbbi kutatás is megerősítette, amely 2006 és 2008 között zajlott Kárpátalja 46 magyar tannyelvű iskolájában.

6 A nyelvi attitűd fogalmáról – lásd bővebben: COOPER – CROYLE 1984; AJZEN 1988; BAKER 1992.

7 KARMACSI 2009, 415–422.

8 LAKATOS 2005, 79–104.

Szintén kilencedikes és érettségi előtt álló diákok véleményét kérték ki az anyanyelvükről, az államnyelvről, a magyar nyelv változatairól és a nyelvjárásokról. Ennek eredményeként az adatközlők többsége régies jelzővel illette a nyelvjárásokat, ami szerintük sokkal inkább jellemző a környezetükben élőkre, mint a saját nyelvhasználatukra. A vizsgálatból az is kiderült, hogy tisztában vannak azzal, hogy bizonyos helyzetekben eltérő változatban beszélnek, viszont a nyelvjárást nem ismerik el a saját nyelvhasználatukban, holott kiderült, hogy használják, csak nem tudnak róla. Ennek igazolásaként, amikor a tanulóknak fel kellett sorolniuk olyan szópárokat, amelyeket a nyelvjárásban beszélőktől hallottak, kiderült, hogy az általuk sztenderdnek tartott kifejezés sem köznyelvi szó volt. Összességében az a következtetés rajzolódott ki a kárpátaljai magyar iskolások nyelvi attitűdjéről, hogy elfogadhatónak tartják a nyelvjárásokat és hagyományos értéknek tekintenek rájuk, ugyanakkor a saját nyelvhasználatukban nem ismerik el a számukra alacsony presztízsű nyelvjárási elemeket.⁹

2.

Figyelembe véve az eddigi eredményeket, saját kutatásomban más szempontból, a szülőhelytől való távolodás tekintetében vizsgáltam meg a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokhoz fűződő attitűdöket.

Vizsgálatomban a következő kérdésekre kerestem a választ:

1. Az adatközlők a kommunikáció során hogyan alkalmazkodnak az ukrán beszélőközösséghez, illetve véleményük szerint az ukrán nemzetiségűek hogyan igazodnak a kárpátaljai magyarok anyanyelvéhez?
2. Tapasztalataik szerint a magyarországiak hogyan vélekednek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról/nyelvváltozatokról?
3. Az adatközlők hogyan ítélik meg a saját nyelvhasználatukat, és általában a kárpátaljai kétnyelvűséget? A kétnyelvűség meghatározása az adott kontextusban: „két nyelv rendszeres használata, kétnyelvűek pedig azok az emberek, akiknek mindennapi életük során szükségük van két nyelvre, és ezeket használják is.”¹⁰

9 DUDICS LAKATOS 2015, 34–43.

10 GROSJEAN 1992, 51.; idézi: BARTHA 1999, 38.

Az anyaggyűjtést kérdőíves felméréssel végeztem, amelyet összesen 62 adatközlő töltött ki a debreceni Márton Áron Szakkollégium hallgatói közül. A kérdőív felhasználása előtt 2017 nyarán próbamérést végeztem, amelyből kiderült, hogy a kérdések világosak, és a kapott válaszok alkalmasak a tervezett feldolgozásra. A tényleges mérés 2017 szeptembere és decembere között zajlott. A szakkollégiumi kurzusok alkalmával, az oktatók beleegyezését követően kértem fel a kollégiumban lakó kárpátaljai származású, magyar nemzetiségű hallgatókat a papír alapú kérdőívek kitöltésére. Az adatfelvétel 15–20 fős csoportokban történt, és 20 percet vett igénybe. A megkérdezettek önállóan töltötték ki a kérdőíveket, a felmérés során minden alkalommal jelen voltam, és figyelemmel kísértem kitöltés menetét. A kérdőív általános szociológiai jellemzőkkel, kapcsolattartási szokásokkal, nyelvtudással, szóbeli, illetve internetes kommunikációval kapcsolatos kérdéseket tartalmazott, ez utóbbi szintén fontos abból kifolyólag, hogy az internet a kapcsolattartás nagyon fontos eszközévé vált, ahol számtalan, a vizsgálatom tekintetében fontos nyelvi jelenség tűnhet fel. Az adatok rögzítését és feldolgozását Excel táblázatkezelő programmal végeztem.

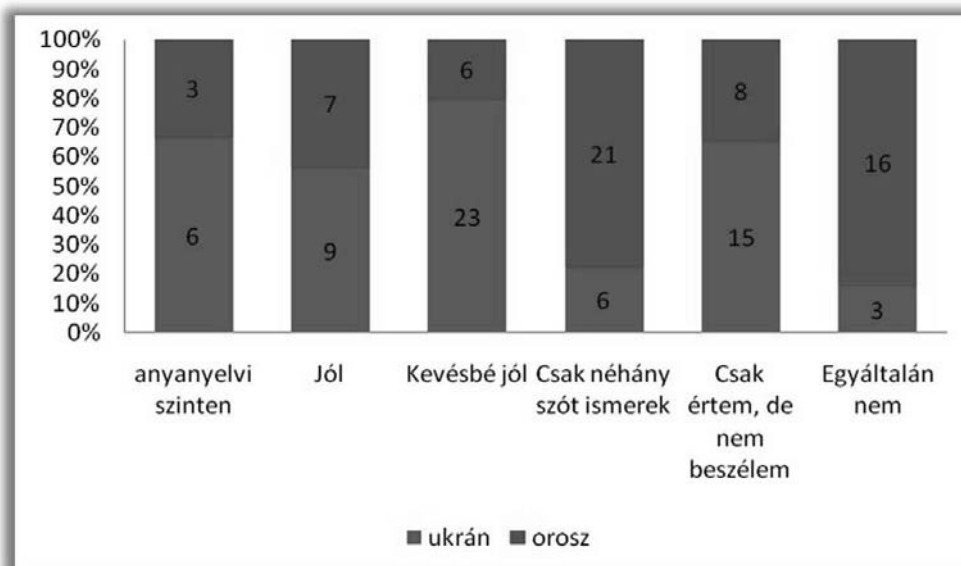
3.

A lakóhellyel kapcsolatos eredmények alapján az adatközlők családjának 98%-a, baráti társaságuknak pedig 60%-a Ukrajnában él, és a velük való kapcsolattartás főleg interneten keresztül történik (91%). A kitöltők 62%-a naponta többször is chat-el barátokkal.

Az orosz, illetve ukrán nyelvtudásra vonatkozó adatok alapján a válaszadók többsége (37%) csak kevésbé beszél jól az ukrán nyelvet, oroszul pedig leginkább csak néhány szót ismernek (33%) (1. ábra).

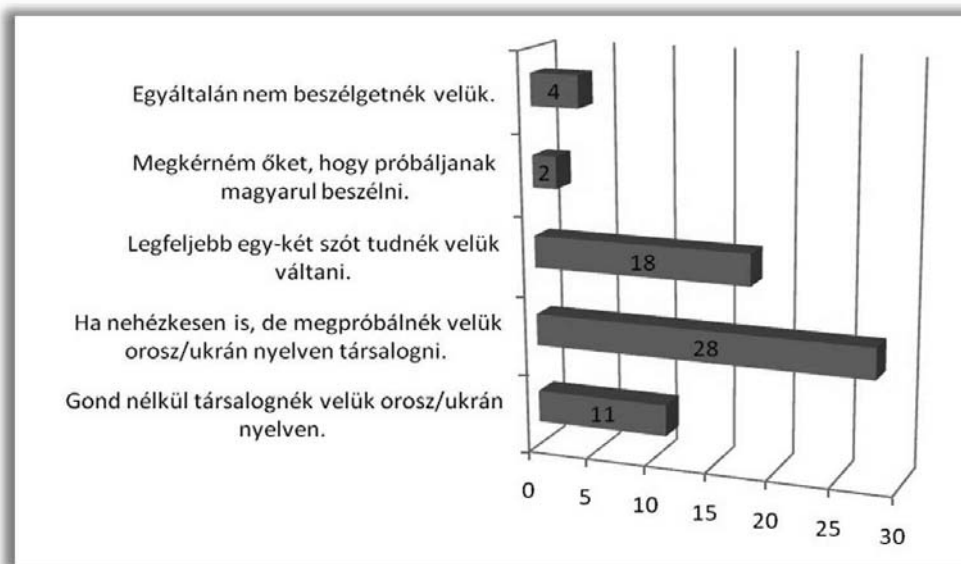
A nyelvtudással kapcsolatos információkat kiindulópontként terveztem a következő kérdéshez, amelyben azt tudakoltam, hogy a megkérdezettek egy adott szituációban, hogyan igazítanák a kommunikációjuk nyelvét az ukrán anyanyelvű beszélőkhöz. A 2. ábrán is látható, hogy nagyobb részük (45%), ha nehezen is, de megpróbálna társalogni velük, és csak egy nagyon csekély számú adatközlő jelölte be válaszként, hogy megkérné őket, váltsanak át magyar nyelvre.

A kapott adatokból arra következtethetünk, hogy a megkérdezettek szolidárisak az ukrán anyanyelvűekhez, és a kommunikáció során igyekeznek iga-

1. ábra:

Nyelvtudásra vonatkozó adatok

2. ábra:

A kárpátaljai magyarok kommunikációjának alkalmazkodása a többségi nyelv beszélőihez

zodni hozzájuk. Az adatközlők szerint nem jellemző azonban ennek a fordítottja, ugyanis 45%-ban úgy vélekedtek, hogy érte már őket negatív megkülönböztetés, ha ukrán anyanyelvűek jelenlétében magyarul szólaltak meg. Ezt erősítik azok az eredmények is, amelyben egy ötfokozatú skálán kellett megjelölniük, hogy mennyire értenek egyet a felsorolt állításokkal (1 = egyáltalán nem értek egyet, 5 = teljes mértékben egyetértek). Ennek alapján a megkérdezettek nagyobb része egyáltalán nem ért egyet a következő állítással, amelyet az adatközlők 32%-a 1-re értékelt, 25%-a pedig 2-re: *Az ukrán nemzetiségűek tiszteletben tartják, hogy magyar vagyok, és amennyire csak tudnak, beszélgetéskor alkalmazkodnak az anyanyelvemhez.* Hasonló eredmények jellemezték azt az állítást, amely így szólt: *Sokszor előfordult, hogy ukrán anyanyelvűek rám szóltak, ne beszéljek magyarul.* Ezzel a hallgatók 33%-a 4-es értékkel inkább egyetértett, 24% pedig 5-ös értékkel teljes mértékben egyetértett.

A következőkben olyan állításokat is értékelniük kellett az adatközlőknek, amelyekben azt kérdeztem, hogy tapasztalataik szerint a magyarországiak milyen véleménnyel vannak a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról. A legtöbb megkérdezett 1-es (27%) illetve 2-es (24%) értékkel nem értett egyet azzal az állítással, miszerint: *Előfordult, hogy magyarországiak jelenlétében olyan szót/kifejezést használtam, amit leginkább csak a Kárpátalján élők ismernek/használnak, és ezért megszóltak.* Továbbá a hallgatók 65%-a azzal sem értett egyet, hogy a magyarországiak szerint a kárpátaljai magyarok nem beszélnek elég jól az anyanyelvüket, ha a kommunikációjukban ukrán szavakat is használnak. A kitöltők 35%-a 1-es értékkel egyáltalán nem, 33% pedig közepesen (3) értett egyet azzal, miszerint az anyaországiak lenézőek a kárpátaljai magyar nyelvhasználattal szemben. Végül 35% inkább (4) egyetértett, 27% pedig teljes mértékben (5) egyetértett azzal, hogy a magyarországiak pozitív értelemben érdekesnek tartják a kárpátaljai magyar nyelvhasználatot. Ezen eredmények azt mutatják, hogy az adatközlők leginkább az ukrán anyanyelvűek miatt kerültek hátrányos helyzetbe, ha magyarul szólaltak meg, és véleményük szerint a többségi nyelvet beszélők egyáltalán nem mutatnak szolidaritást a magyar anyanyelvűekkel szemben, ellenben a magyarországiak részéről jellemzően nem tapasztaltak negatív megkülönböztetést.

Ezt követően azt is ki akartam deríteni, hogy maguk az adatközlők hogyan vélekednek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról és a kétnyelvűségről. Ennek eredményeként a megkérdezettek 69%-a szerint előfordul, hogy magyar beszélgetés közben ukrán vagy orosz nyelvű szavakat/kifejezéseket használnak. A legtöbben humorból (az adatközlők 61%-a jelölte meg), illetve azért,

mert a leggyorsabban így jut eszükbe egy-egy szó (30%). Megkérdeztem továbbá, hogy az internetes kommunikáció során is használnak-e orosz vagy ukrán nyelvű szavakat. Erre a kérdésre a kitöltők 55%-a válaszolt igennel, ennek okaként legtöbbször szintén a humort jelölték meg (43%), illetve azt, hogy az internetes kommunikáció során mások is gyakran használnak orosz/ukrán nyelvű szavakat, és ehhez ők is próbálnak alkalmazkodni (19%). Arra a kérdésre, hogy mi a véleményük, amikor egy kárpátaljai magyar az internetes kommunikáció során a magyar nyelvű szövegében orosz/ukrán nyelvi szavakat is használ, a legtöbbször (45%) azt a választ jelölték meg, hogy ez a kárpátaljai magyarok számára egy természetes és gyakori jelenség, ami rájuk is jellemző.

Hasonlóképp a kétnyelvűségi hatások mellett a nyelvjárási jelenségekről is megkérdeztem a véleményüket. Ehhez felhasználtam egy megnyilatkozást egy internetes közösségi oldal üzenőfaláról, amely a következőképpen volt megfogalmazva: *„Jó van má' te jány, nyugi oszt minden rendben lesz.”* Az adatközlők 92%-a találkozott ehhez hasonló megnyilatkozásokkal az internetes kommunikáció során, és amikor a megnyilatkozáshoz kapcsolódó véleményüket kellett megjelölniük, a kitöltők 50%-a úgy vélekedett, hogy gyakran találkoznak hasonló megnyilatkozásokkal mások üzeneteiben, de rájuk nem jellemző.

Egy másik példa kapcsán arra kértem a kitöltőket, hogy írják le két szóban, mi az első benyomásuk, ha a következő mondattal találkoznak: *„Akkor átjössztek máma este?”* A válaszok alapján a leggyakrabban megnevezett jelzők között szerepelt a *vicces, megszokott, természetes, paraszti, helytelen, zavaró*. Egy-egy adatközlőnél a következő válaszok is előfordultak: *szívemhez közeli; ez is a magyar nyelv része; tökéletes, mert tájszó; nyelvjárási szempontból helyes; nem csak Kárpátalján használják; sokszor én is így beszélek otthon, nem szép megfogalmazás, de a kárpátaljaiakra jellemző; régies; csak közelieknek mondok ilyet; elfogadható; nyelvjárási szó; furcsa; nem magyarországi; tipikus kárpátaljai; kerürendő; falusias; nem szeretem.*

Hasonlóképp egy kódváltást tartalmazó mondatot is jellemezniük kellett: *„A zálikra az első 5 rozgyilból kell készülni?”* A leggyakoribb válaszok között szerepelt a *mindennapos Kárpátalján; Kárpátalján megszokott; otthoni; érthető; kétnyelvű; idegesítő*. Egyéb válaszok is megjelentek: *mindenki így hívja (zálik, rozgyil); nyelvek keveredése; gyakori; így könnyebben megértik egymást; érthetetlen; vicces; helytelen; helyes; megértem, de nem tolerálom*. Összességében elmondható, hogy a megkérdezettek szerint a kétnyelvűségi hatások jellemzők a kommunikációjukra, a nyelvjárási jelenségek használatát ugyan-

akkor már kevésbé ismerték el. Ahol konkrét mondatokról kellett megállapításokat tenniük, ott látható volt, hogy a mind a kétnyelvűségi hatások, mind a nyelvjárási jelenségeket illetően megoszlóak voltak a vélemények. A nyelvjárási jelenséget tartalmazó mondatról többnyire inkább negatívan vélekedtek, mint pozitívan, a kétnyelvűségi hatásokat pedig a legtöbben természetes és megszokott jelenségnek tartották.

Egy olyan állításról is kikértem a véleményüket, amely egy kódváltással kapcsolatos mítoszként ismeretes. A *mítosz* szó ebben az értelemben valótlan állítást jelent, amelyet a következő szinonimákkal magyarázhatunk: hiedelem, tévhit, téves információ, félreértés, sztereotípa, rémhír. Ezekre a téves vélekedésekre jellemző, hogy a közösség tagjai ismerik ezeket, beszélnek róluk és hisznek bennük, ami befolyásolhatja a nyelvi vélekedéseiket.¹¹ Az általam választott kódváltással kapcsolatos mítosz szerint két nyelv váltogatása arra utal, hogy a beszélők nem ismerik jól egyik nyelvet sem.¹² Ezt a mítoszt a következőképpen használtam fel a kérdőívben: *Mi a véleményed a következő állításról: „Kárpátaljai magyarként azért használok a beszélgetés során az anyanyelvem mellett még egy nyelvet (pl. ukránt vagy orosz), mert valójában egyik nyelvet sem beszélem rendesen.” Egyetértesz ezzel az állítással, vagy szerinted más oka van, ha egy magyar nyelven folyó beszélgetés során nyelvet váltunk? (Ebben az esetben sorolj fel néhány példát). Az állítással kapcsolatban a válaszadók 72%-a nem értett egyet. Választásukat többen is megindokolták, néhány példa erre vonatkozóan:*

„Nem értek egyet, szerintem azért vannak ilyen esetek, mert a kétnyelvűség teljes mértékben ráhatással van a mindennapokra. Az ember ha olyan közegben van, sokkal inkább fog két nyelvet használni, és ha a társaság megköveteli. Így rögzült.”

„Nem értek egyet, mert gyakran előfordul, hogy egy gondolatot a legjobban nem magyarul, hanem ukránul esetleg oroszul tudok a legjobban kifejezni.”

„Néhány szót már megszokásból más nyelven használok.”

„Nem értek egyet, ha az ukránt nem is beszéljük rendesen, de a magyart igen, a kárpátaljai magyar anyanyelvűek használnak ukrán szavakat példáulul poénból, mert lazának akarnak tűnni.”

„Nem értek egyet, azért használunk két nyelvet, mert a sajátunknak érezzük azt is, és szolidaritásból.”

11 LANSTYÁK 2014, 81.

12 LANSTYÁK 2014, 105.

„Nem értek egyet: ha másik nyelvű barátom nem ért magyarul néhány szót, elmagyarázom neki a saját nyelvén, közeli barátokkal viccből is szoktunk két nyelvet használni.”

„Nem értek egyet, más nyelvek bevonásával is ugyanúgy értelmes lehet a beszélgetés, ha mindkét fél érti az adott nyelveket.”

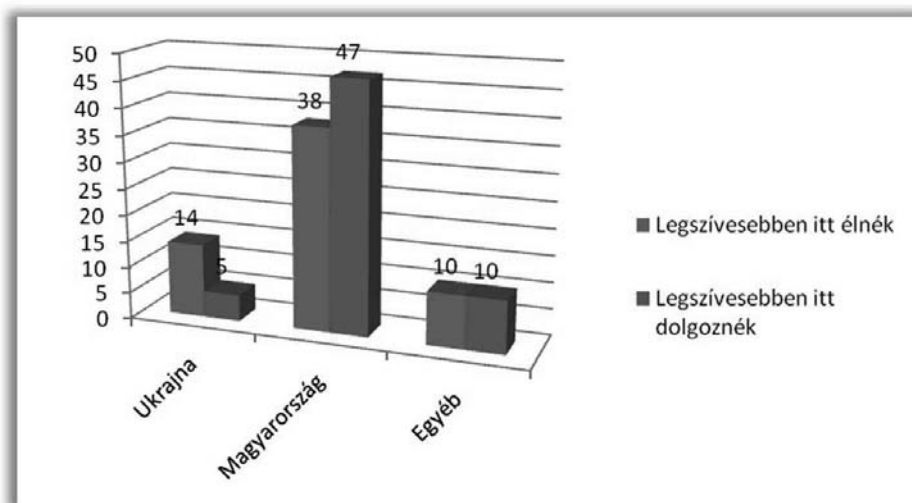
„Nem értek egyet. Épp ellenkezőleg, a kárpátaljaiak több nyelven is tudnak. Próbálnak igazodni az ukrán anyanyelvükhöz.”

A válaszokból látható, hogy a megkérdezettek egyértelműen nem gondolják azt, hogy nem beszélnek jól egyik nyelvet sem. A példákban itt is előkerül, hogy az adatközlők a kommunikáció során próbálnak alkalmazkodni a többségi nyelv beszélőjéhez, egyrészt azért mert, ahogy az olvasható volt, bizonyos helyzetekben megkövetelik, illetve az ukrán nyelvű barátaikkal való beszélgetés közben a számukra nem érthető szavakat/kifejezéseket megpróbálják a saját nyelvükön megmagyarázni. Ezen kívül a megszokás volt, ami a válaszokban a legtöbbször előfordult, valamint a humor, ami ebben az esetben a nyelvhasználó lazaságára utal.

Miután többféle szempontból is megvizsgáltam a kárpátaljai magyar nyelvvel kapcsolatos attitűdöket, alapul véve azon ismereteket, miszerint nyelvi attitűdjeink valójában nem a nyelvre, hanem a mögötte álló közösségre, személyekre vonatkoznak, megkérdeztem az adatközlőket, hogy leginkább hol képzelik el a jövőjüket. Ennek eredményeként a többség (61%) legszívesebben Magyarországon élne, és 75%-a ott is dolgozna. Ezt a vélekedést természetesen számos más tényező is alakíthatja, ugyanakkor vélhetően a szülőföldön szerzett negatív tapasztalatok sem pozitív irányba befolyásolják a szülőföldhöz való ragaszkodásukat (3. ábra).

4.

A kutatás elején felállított kérdésekre válaszolva az a következtetés vonható le, hogy a megvizsgált hallgatók a nyelvtudásukhoz mérten próbálnak alkalmazkodni a többségi nyelv beszélőjéhez, egyrészt tudják, hogy ők ezt bizonyos helyzetekben meg is követelik, másrészt a nyelvi alkalmazkodást a két nyelvű helyzet természetes velejárójának tekintik, harmadrészt szolidárisak az ukrán nyelvű barátaikhoz, ismerőseikhez. Ezzel szemben, tapasztalataik szerint, az ukrán nemzetiségűek sokkal kevésbé próbálnak igazodni a magyar anya-

3. ábra:

A kárpátaljai magyar hallgatók jövővel kapcsolatos tervei

nyelvűekhez, sokszor kerültek hátrányos helyzetbe az anyanyelvük miatt, illetve jellemzően rájuk is szoltak már, hogy ne beszéljenek magyarul. Ellenkező eredményeket mutat a magyarországiakkal való kapcsolattartás, a hozzájuk társuló tapasztalatok a megkérdezettek részéről inkább pozitívak.

Az adatközlők véleménye a kárpátaljai nyelvhasználatról eléggé változatos, a kódváltásról leginkább semleges véleménnyel vannak, ami mindennapos, és megkönnyíti a kommunikációt, a nyelvjárási jelenségekről viszont a legtöbben inkább negatívan vélekednek, de azért néhány válaszból látható volt, hogy vannak, akik ezt a változatot is a sajátjuknak érzik. Mindemellett a jövőt a túlnyomó többség nem a szülőföldjén képzei el, amelynek első lépése valószínűleg a magyarországi tanulmányok elkezdése volt.

A továbbiakban a kutatás kiterjesztését tervezem kárpátaljai magyar hallgatók bevonásával. Szeretném ugyanezzel a módszerrel megvizsgálni a Kárpátalján élő és tanuló hallgatók nyelvi attitűdjét, és ezt összehasonlítani a Magyarországon tanuló egyetemisták eredményeivel. Feltételezésem szerint azoknál, akik Kárpátalján maradtak erősebb a szülőföldhöz való ragaszkodás, és azonos csoporthoz tartozás érzése, ami majd az egyes nyelvhasználati jelenségekhez, nyelvváltozatokhoz való viszonyulás kapcsán is megmutatkozik, mint azoknál, akik részben távolabb kerültek a szülőhelyi környezettől.

Bibliográfia

- AJZEN 1988: AJZEN, I.: *Attitudes, Personality, and Behavior*. Milton Keynes 1988.
- BAKER 1992: BAKER, C.: *Attitudes and Language*. Clevedon 1992.
- BARTHA 1999: BARTHA Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest 1999.
- COOPER – CROYLE 1984: COOPER, J. – CROYLE, R.: Attitudes and Attitude Change. *Annual Review of Psychology* 35 (1984) 395–426.
- CSERESNYÉSI 2004: CSERESNYÉSI László: *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest 2004.
- DUDICS LAKATOS 2015: DUDICS LAKATOS Katalin: A nemek és a nyelvjárási attitűd összefüggéseiről egy kérdőíves felmérés tükrében. In: *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép*. Szerk. MÁRKU Anita – HIRES-LÁSZLÓ Kornélia. Ungvár 2015.
- GROSJEAN 1992: GROSJEAN, F.: Another View of Bilingualism. In: *Cognitive Processing in Bilinguals*. Ed.: HARRIS, R. J. Amsterdam 1992, 51–62.
- KARMACSI 2009: KARMACSI Zoltán: Nyelvi attitűd: gyengítő és erősítő tényezők Kárpátalján a magyar nyelv esetében. In: *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Szerk. BORBÉLY Anna – VANČONÉ KREMMER Ildikó – HATTYÁR Helga. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra 2009, 415–422.
- KISS 2002: KISS Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest 2002.
- LAKATOS 2005: LAKATOS Katalin: A nyelvjárások megítélése kárpátaljai iskolások körében. *Magyar Nyelvjárások*, 45 (2005) 79–104.
- LANSTYÁK 2014: LANSTYÁK István: *Nyelvalakítás és nyelvi ideológiák*. Pozsony 2014.
- SÁNDOR 2014: SÁNDOR Klára: *Határtalan nyelv*. Budapest 2014.
- SÁNDOR 2016: SÁNDOR Klára: *Nyelv és társadalom*. Budapest 2016.
- TRUDGILL 1997: TRUDGILL, P.: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged 1997.

Lakatos Aliz

A romániai magyar beszélők viszonyulása a szlenghez és a szleng kölcsönszavakhoz

Jelen kutatás résztémája a *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar szleng nyelvváltozatokban* című doktori értekezésemnek. A doktori értekezés során elsősorban arra szeretnék választ kapni, hogy milyen strukturális és pragmatikai szabályszerűségek figyelhetők meg a szlengben a lexikai kölcsönzés és a meghonosodás folyamataiban. A kutatás nemcsak a közvetlen államnyelvi hatásra irányul, hanem az államnyelv által közvetített angol hatást is feltárhatja, valamint a közvetlen más nyelvekből származó interferenciajelenségeket és szókölcönzéseket is. Fontos még megjegyezni, hogy nemcsak adatgyűjtésről és elemzésről van szó, hanem attitűdvizsgálatot is végzek a szlenghasználattal, illetve a kölcsönzéssel kapcsolatban.

2017-ben végeztem egy kérdőíves felmérést a kolozsvári fiatalok körében, amely jó kiindulópontként szolgál, de az adatközlők csoportját tekintve a továbbiakban még szükséges lesz bővíteni. Jelen kutatás ezt az attitűdvizsgálatot nagy mértékben kiegészíti, ugyanis ez alkalommal internetes szövegeken keresztül vizsgálom a romániai magyar beszélők szlenghez és a szleng kölcsönzéseire való viszonyulását. Ezt a nyelvi ideológiák felől közelítem meg, hiszen ezek nagyban befolyásolják a beszélők nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz való hozzáállását.

Jelen vizsgálat alapjául egy internetes forrásokból összeállított adatbázis szolgál, amely közösségi oldalak, blogok, fórumok, internetes sajtó és ezek hozzászólásainak szövegeit tartalmazza. Az adatbázis a szleng elemeket tartalmazó szövegek mellett olyanokat is magában foglal, amelyek a szlenghez való hozzáállást, attitűdöt tükrözik. Jelen vizsgálatához ezeket a részeket válogattam ki, így a viszonyulást tükröző szövegekből egy kb. 9800 szövegszóból álló szöveges adatbázis állt össze.

Az eredeti cél az volt, hogy a szlenghez és a kölcsönzésekhez való viszonyulást is vizsgáljam három okból kifolyólag: 1. a doktori értekezésem témájához mindkettő kapcsolódik; 2. az empirikus adatok szintjén nem lehet mindig egyértelműen elkülöníteni a szlenghez és a nem szlenghez tartozó kölcsönelemeket; 3. a beszélők viszonyulása alapján is nehéz meghatározni, hogy mi vonatkozik a szleng elemekre, és mi az általánosabb kölcsönzésekre. Azonban ilyen formában a kutatás jelentősen szélesebb körű lett volna, és meghaladta volna a tervezett kereteket, ezért szűkítettem a szlenghez való viszonyulás, illetve a szleng kölcsönszavakhoz való viszonyulás vizsgálatára.

Amint említettem, nem lehet egyértelműen elválasztani a szleng kölcsönzéseit, illetve az általánosabb jellegű kölcsönzéseket, azonban annak érdekében, hogy vizsgálatom az előbbire irányuljon a következő szempontok alapján válogattam az adatbázisba a szövegeket: 1. olyan, erdélyi beszélőktől származó vélemények, amelyek nemcsak a hivatali nyelv szókölcönzéseire irányulnak, hanem a társalgási nyelvre is; 2. szlenget véleményező szövegek; 3. a fiatalok nyelvhasználatát véleményező szövegek.¹

A vizsgált adatbázis többnyire az internetes sajtóban megjelent szövegeket, illetve ezek hozzászólásait tartalmazza. Azért érdemes erre fektetni a hangsúlyt, mert egyrészt a sajtónak tágabb az olvasói köre, mint egy-egy bejegyzésnek a közösségi oldalakon vagy blogon, másrészt pedig nagyobb presztízzsel rendelkezik.

1. Nyelvi ideológiák

A *nyelvi ideológiák* olyan gondolatokat, gondolatrendszereket foglalnak magukba, amelyek bizonyos nyelvvel kapcsolatos tények megmagyarázására szolgálnak (pl. nyelvi rendszer, nyelvhasználat, nyelvi közösségek helyzete, nyelvek egymáshoz való viszonya). Tágabb felfogás szerint azokat a nyelvvel kapcsolatos meggyőződéseket is nyelvi ideológiáknak nevezhetjük, amelyek nem fogalmazódtak meg a beszélőkben, azonban a nyelvi viselkedésből lehet következtetni rájuk.² További jellemzőjük, hogy túlmutatnak magán a nyelv-

1 Bár a szlenget nemcsak a fiatalok használják, mégis a köztudatban ez él a leginkább, így érdemes volt ezt is szempontként beemlíteni.

2 LANSTYÁK 2009, 29.

ven, hiszen a társas viszonyokat is befolyásolhatják a nyelvi viszonyok befolyásolásán keresztül.³

Dieter Stein felveti a kérdést, hogy létezik-e egyáltalán ideológiáktól mentes eszmecsere vagy tudományos kutatás. Mivel az ideológiák befolyásolják a nézőpontjainkat, arra a következtetésre jut, hogy nem lehetséges.⁴ Tehát, ahogy Petteri Laihonon is kiemeli, a nyelvi ideológiák nemcsak a mindennapi beszélők gondolataiban figyelhetők meg, hanem a nyelvészekében is.⁵

Lanstyák István a következőképp indokolja a nyelvi ideológiák feltárásának fontosságát:

„Amint tudjuk, a nyelvi ideológiák – akárcsak a nyelvi mítoszok – szorosan beágyazódnak az érintett közösségek kultúrájába, s hatékonyan befolyásolják az emberek nyelvről való gondolkodását, ezáltal pedig nyelvi viselkedésüket, ill. nyelvi viselkedésük mások által történő értelmezését is. Mivel a nyelvi változások a nyelvi viselkedés megváltozásának következményei, a nyelvi ideológiák a beszélők nyelvi viselkedésének befolyása révén nyelvi változásokat is előidézhetnek, illetve befolyásolhatják a folyamatban levő nyelvi változások menetét és ütemét.”⁶

Egy ideológia megjelenhet explicit vagy implicit módon is. Az előző esetben kifejtett gondolatokként jelennek meg, az utóbbiban pedig csak következtetni lehet a tartalom alapján, de bizonyos esetekben egyáltalán nem fogalmazzák meg a beszélők az ideológiát, csak a szöveg megfogalmazása utal rá.⁷

A továbbiakban néhány olyan nyelvi ideológiát mutatok be, amelyek meg nyilvánulnak az adatbázisban szereplő szövegek érveléseiben: purizmus, standardizmus, nacionalizmus, konzervativizmus, perfekcionizmus, korrekcionizmus, rudizmus, ortografizmus, pluralizmus, vernakularizmus, opulizmus.

A *nyelvi purizmus* ideológiájának képviselői megbélyegzik, helytelennek tartják az idegen eredetű elemek használatát, és helyettük a belső keletkezésű szavakat javasolják. Lanstyák István a következőképp részletezi ezt:

„A nacionalista nyelvi ideológia egyik válfaja, amely nyelvi következményeit tekintve a preskriptizmushoz hasonlóan nem más nyelvek, hanem a közösség saját nyelve ellen irányul, a nyelvi purizmus, amely a nyelvtisztításban mint egyfajta nyelvvalakítási stratégiában nyilvánul meg cselekvő módon. A nyelvi purizmus olyan felfogásként jellemezhető, amely az idegen nyelvek hatására bekövetkező

3 LANSTYÁK 2011, 14.

4 STEIN 2005, 189.

5 LAIHONON 2009, 25.

6 LANSTYÁK 2011, 13–14.

7 BENÓ – LANSTYÁK 2017, 13.

nyelvi változásokban negatívumot lát. A purista nyelvalkítók a nyelv korábbi, idegen hatásoktól mentesebb állapotát jobbnak, tökéletesebbnek, szebbnek vélik a saját korukbelinél. A nyelv korábbi állapotának megőrzése azért annyira fontos a puristák számára, mert a nemzet és a nyelv szoros kapcsolatából következően a nacionalista ideológia az „ősi sajátságokat” a „nemzeti karakter” hű kifejezőinek látta; ezzel szemben a kontaktushatás megnyilvánulásai nemegyszer idegen világszemlélet szálláscsinálóinak, ezáltal pedig a „nemzeti karakter” rombolóinak minősítettnek.⁸

A diskurzusalakító tevékenységben úgy nyilvánul meg a nyelvi purizmus, hogy az idegen elemeket és formákat igyekeznek kizárni a kodifikációból. Míg korábban a germanizmusokat igyekeztek csökkenteni Magyarországon, ma már leginkább az anglicizmusok ellen lépnek fel a purizmus képviselői, határon túl pedig a többségi nyelv kölcsönzései ellen.⁹

A nyelvi purizmussal kapcsolatban érdemes még megjegyezni, hogy ellentmondás figyelhető meg benne, hiszen a nyelveknek csak kis része mondható ősi eredetűnek, a szókincs nagyobb tartalma pedig jövevényszavakból áll, azonban ezt nem emelik ki a nyelvi purizmus képviselői. Emiatt ilyen értelemben egyik nyelvet sem tekinthetjük „tisztának”. A nyelvi purizmust képviselő szövegekben szintén ellentmondást tapasztalhatunk, hiszen ezekben azt olvashatjuk, hogy sok idegen szó „szennyezte be” a magyar nyelvet az utóbbi évtizedekben, azonban arra intenek, hogy az anyanyelv „tisztaságát” kell megőriznünk.¹⁰

A *nyelvi standardizmus* a nyelvi egységre törekszik, és csökkenteni igyekszik a nyelvi változatosságot. A képviselői szerint a standard nyelvváltozat magasabb rendű, jobb, szebb a többi nyelvváltozathoz képest. Emellett pedig a standard normáját magának a nyelvnek a normájaként érzélik.¹¹ Lanstyák István a következőképp részletezi:

„Sokan a nyelv történetének lényegét a standardizációban látják: a standard nyelvváltozat kialakulásában és állandó „tökéletesedésében”. A standardizmus képviselői úgy gondolják, hogy a standard nyelvváltozatot az adott beszélőközösség minden tagjának meg kell tanulnia, méghozzá saját jól felfogott érdekében, a társadalmi előrehaladás nélkülözhetetlen eszközeként. S mivel a hatalmi elit a standardizmus ideológiájára hivatkozva olyan helyzetet teremt, hogy a standard csak-

8 LANSTYÁK 2009, 31.

9 LANSTYÁK 2009, 31.

10 BENÓ 2016, 38–39.

11 LANSTYÁK 2009, 33.

ugyan nélkülözhetetlenné váljon a társadalmi előrehaladásban, törekvései idővel ily módon igazolást is nyernek.”¹²

A nyelvi purizmus és a standardizmus összefüggő ideológiák olyan értelemben, hogy mindkettőben erős a preskriptivizmus. A standardizmus egyes gondolatai a purizmusban is fellelhetőek, hiszen standardizáció nélkül a purizmus sem érvényesülhet, mert nem lenne olyan nyelvváltozat, amit „védeni kellene”.¹³ Érdeemes még megjegyezni, hogy a nyelvi purizmus és standardizmus együttes megjelenése erősen befolyásolja a nyelvi változást, és a nyelv, a nyelvváltozat, illetve a nyelvi elemek választását is.¹⁴

A *nyelvi nacionalizmus* a nyelvet a nemzethez tartozónak fogja fel, ennek következtében pedig „szentként tiszteli”. A nyelvi nacionalizmus képviselői tökéletesnek vélik a nemzeti nyelvet, és úgy gondolják, hogy azok a beszélők, akik nem „helyesen” használják a nyelvet, megszenteltelenítik azt.¹⁵

A nyelvi purizmussal, a standardizmussal és a nacionalizmussal gyakran együtt jár a *nyelvi konzervativizmus*, amely a hagyományos magyar nyelv-művelés alapja. A nyelvi konzervativizmus a nyelvi változások visszafordítására, illetve megfékezésére irányul, hiszen e nézet szerint a korábbi változat bizonyul értékesebbnek, tökéletesebbnek.¹⁶

Érdeemes beszélni még két olyan nyelvi ideológiáról, amelyek szintén az előzőekhez kapcsolhatók, és gyakran fordulnak együtt elő: a nyelvi perfekcionizmus, a nyelvi korrekcionizmus és a nyelvi rudizmus.

A *nyelvi perfekcionizmust* általánosabb nyelvi ideológiaként és nyelvhelyességi ideológiaként is értelmezhetjük,¹⁷ azonban a jelen dolgozat szempontjából nyelvhelyességiként bizonyul relevánsnak. Makroszinten megfogalmazva a perfekcionizmus olyan ideológia, amely szerint az „igényes”, jól megformált közlések értékesebbek, mint az „igénytelen”, kevésbé megformált közlések. Mikroszinten megfogalmazva pedig az a meggyőződés, miszerint helyesebbek az „igényes” közlésre jellemző nyelvi formák.¹⁸

A *nyelvi korrekcionizmust* is értelmezhetjük általánosabb nyelvi ideológiaként és nyelvhelyességi ideológiaként is, azonban ez esetben is a nyelv-

12 LANSTYÁK 2009, 33.

13 WALSH 2016, 8–9.

14 STEIN 2005, 188.

15 LANSTYÁK 2009, 30.

16 LANSTYÁK 2009, 29.

17 LANSTYÁK 2017, 33.

18 LANSTYÁK 2017, 33.

helyességi a releváns, miszerint a korrekcionizmus „az a meggyőződés, hogy a nyelvhelyességi szabályok követése minden igényes közlés alapkövetelménye, s rendkívül fontos, hogy minden beszélő elsajátítsa ezeket a szabályokat és alkalmazza őket nemcsak a formális, hanem lehetőleg az informális nyelvhasználatában is.”¹⁹

A *nyelvi rudizmus* ideológiája azt a meggyőződést takarja, hogy bizonyos beszédmodok, amelyek nemstandard nyelvi alakokkal járnak, azt sugallják, hogy a beszélő faragatlan, kultúrátlan.²⁰

A *nyelvi ortografizmus* általánosabb nyelvi ideológiaként arra irányul, hogy mindenféle szövegtípusban szükséges követni a helyesírási szabályokat, és fontos, hogy beszélők elsajátítsák a szabályokat. Nyelvhelyességi ideológiaként azok a meggyőzések tartoznak ide, melyek szerint jobbak azok a szövegek, amelyek követik a helyesírás szabályait, illetve azok, amelyek szerint nyelvileg helyesebb a helyesírásnak megfelelő alak- és ejtészváltozat.²¹

A *nyelvi pluralizmus* a standardizmussal szemben álló nyelvi ideológia, amely szerint a nyelvi változatosság pozitív jelenség.²²

„[...] lényege a nyelvi (nemzetközi és nyelven belüli) változatosság előnyben részesítése a nyelvi egységgel szemben. Ez a nyelvi ideológia nyilvánul meg a nyelvi, ill. nyelvváltozati sokféleség fenntartására tett nyelvalakító erőfeszítésekben [kiemelés az eredetiben].”²³

A pluralizmushoz hasonlóan, a *nyelvi vernakularizmus* szintén szemben áll a standardizmussal, hiszen a helyi identitást kifejező nyelvváltozatokat helyesli. Lanstyák István ezt az ideológiát a következőképp definiálja:

„[...] makroszinten megfogalmazva az a meggyőződés, hogy a beszélő helyi identitását hitelesen kifejező anyanyelvváltozat eredendően értékesebb más nyelvváltozatoknál. Mikroszinten megfogalmazva az a meggyőződés, hogy azok a nyelvi formák, amelyekkel a beszélők leginkább azonosulnak, amelyek leginkább kifejezik az identitásukat, eredendően helyesebbek az egyéb nyelvi formáknál.”²⁴

Az utolsó nyelvi ideológia, amely releváns jelen kutatás szempontjából, a *nyelvi opulizmus*. Általánosabb nyelvi ideológiaként azt a meggyőződést képviseli,

19 LANSTYÁK 2017, 27.

20 LANSTYÁK 2017, 36.

21 LANSTYÁK 2017, 32.

22 LANSTYÁK 2017, 33.

23 LANSTYÁK 2009, 34.

24 LANSTYÁK 2017, 39. Kiemelés az eredetiben.

hogy a nyelvi változás pozitív jelenség, mert gazdagodást, változatosságot eredményez. Nyelvhelyességi ideológiaként pedig a nyelvi opulizmus képviselői úgy vélik, hogy az újonnan megjelenő formák helyesek, mert a nyelv gazdagításához járulnak hozzá.²⁵

2. Vizsgált nyelvi ideológiák

A dolgozat további részében a nyelvi ideológiák alapján mutatom be azt, hogy az adatbázisban szereplő szövegek milyen viszonyulást tükröznek. Kiemeltem a gyakrabban megjelenő, jellemzőbb ideológiákat, ezeken kívül viszont mások is előfordulnak, amelyeket csak az idézett szövegrészletek alapján ismertetek.

2.1. Nyelvi purizmus

Az adatbázisban számos olyan megnyilatkozást találhatunk, amelyek mögött a nyelvi purizmus ideológiáját fedezhetjük fel. Az első szöveg, amiről részletesebben is beszélek, a *Krónika* kolozsvári napilap Vélemény rovatában jelent meg *Beszédes igénytelenség* címmel.²⁶ Bár a cikk írója általánosan beszél a kölcsönzésekről, ezekre olyan példákat ad, amelyek szlengesek, és általánosan nem elterjedtek, mint a romániai magyar hivatali nyelv kölcsönzései, emiatt a szleng kölcsönzéseire is nagyban vonatkozhatnak:²⁷

„Vedd fel a glugádat, legyél mistó, betontaré!²⁸ Nem még vagy deszkukörec, ha megveszed az abonamentet a trámvájr²⁹ – gyakran hallani ilyesféle kevérekmondatokat a nagyvárosi utcán.”

Már önmagában a cím is negatív viszonyulást tükröz, a cikkben pedig tovább részletezi ezt. A cikkben egyáltalán nincs szó a beszédhelyzetről, hanem a kölcsönszavak használatát minden beszédhelyzetben helytelennek minősíti, és azt is kiemeli, hogy ha biztosítottak a nyelvi jogaink az anyanyelvhasználatra,

25 LANSTYÁK 2017, 32.

26 <https://kronika.ro/velemeney/beszedes-igenytelenség> (utolsó elérés: 2018. május 21.).

27 Minden idézett szöveg esetében megőriztem az eredeti helyesírást.

28 Vedd fel a kapucnidat, és legyél vagány, kemény!

29 Nem vagy elég találékony, ha bérletet veszel a villamosra.

akkor még inkább oda kell figyelni a helyes beszédre. Ezt szemléltetik a következő részletek:

„És nem kizárólag fiataloktól, hiszen a nem színmagyar környezetben élő idősebb korosztály is gyakorta vegyít román szavakat a mondandójába. Így aztán bár mindkét nyelv szavait tartalmazzák, valójában egyikben sem hangzanak jól a mondatok.”

„Az általános érvényű tendenciákon túlmenően azonban jó tudatosítani magunkban, hogy miközben Romániában javában folyik a kisebbségek közigazgatási anyanyelvhasználatát bővítő törvénytervezet körüli hercehurca, mi magunk a saját házunk táján mennyire beszélünk vagy írunk helyesen, és mire neveljük a felnövekvő generációkat.”

„Jogos az elvárás, hogy ha már a törvény bizonyos szinten lehetővé teszi, hogy magyarul írjunk, beszéljünk, akkor igyekezzünk azt helyesen tenni, különben részben okafogyottá válhat az anyanyelvhasználati jogért folyó küzdelem. Ha zöld utat is kapnak magyar szavaink, mondataink, mit ér, ha nem tudjuk helyesen használni őket? Amint Lászlóffy Aladár mondta, a leghordozhatóbb haza kétségtelenül az anyanyelv. Jó lenne odafigyelni arra, miként hordozzuk magunkkal otthonunkat.”

Az idézett szövegrészekből az is kitűnik, hogy a nyelvi purizmus mellett a nyelvi ortografizmus és a nyelvi nacionalizmus ideológiája is érvényesül. A szerző annak a fontosságát is hangsúlyozza, hogy oda kellene figyelni a „helyes” beszédre és írásra, ugyanakkor azt is kiemeli, hogy a nyelv a nemzetet, az otthont is jelenti.

Szintén a nyelvi purizmus érvényesül a Transindex hírpoltálon *A helytelenül beszélő fiatalok nyelvén szól a Miért* című cikkben,³⁰ amely azt tárgyalja, hogy egy fiataloknak szánt programot úgy próbáltak népszerűbbé, vonzóbbá tenni, hogy egy román kölcsönszó is szerepel a nevében: *Nem akarok „somer”*³¹ lenni. A cikkben a MIÉRT (Magyar Ifjúsági Értekezlet) nevű szervezet elnöke magyarázza ezt a döntést, amelyből kiderül, hogy nem tartja helyesnek a román kölcsönszavak használatát, azonban szerinte ebben a formában könnyebb volt megszólítani a fiatalokat:

30 <http://itthon.transindex.ro/?hir=4179> (utolsó elérés: 2018. május 21.).

31 *Somer*: 'munkanélküli'.

„Változnak az idők! Sajnos a mai magyar ifjúságot nem lehet kizárólag nemzeti jellegű retorikával megközelíteni. A fiatalok saját nyelvén kell beszéljünk, ha azt akarjuk, hogy betegyék a lábukat egy ifjúsági szervezet, vagy az RMDSZ irodájába. (...) A fiatalok kornert rúgnak, nem szögletet, a primariara és nem polgármesteri hivatalba mennek, a szüleik a somerpénzből élnek és nem a munkanélküli segélyből. Ezért használjuk a somer kifejezést, mert így sokkal inkább magukénak érzik a programot. Így tudjuk megszólítani őket. Ne áltasuk magunkat azzal, hogy egy plakáttal nevelni tudjuk őket, meg tudjuk tenni azt, amit hét évig a szülők, majd 12 évig a tanárok elmulasztottak! Az utcán sajnos így beszélnek a fiatalok, ez a monostori stílus.”

Bár a cikkíró nem fogalmazza meg expliciten a véleményét a MIÉRT elnöke által felvázolt következtetésről, a cím mégis arra enged következtetni, hogy az ő viszonyulása mögött is felfedezhető a nyelvi purizmus, hiszen helytelennek címkézi a kölcsönszó használatát. Érdeemes figyelni még a szövegben megjelenő nagymértékű általánosításokra, amelyek nem állják meg a helyüket, hiszen nem beszél így minden fiatal, ahogy a szervezet elnöke állítja. Emellett ezt a stílust Kolozsvár Monostor lakónegyedéhez köti, amelynek nem helyénvalóságára még a cikkíró is felfigyelt, ugyanis megjegyzi: „[...] azonban nem tudta megmondani, hogy a tegnapi, RMDSZ-székházban tartott beszélgetésen megjelent 40 fiatal közül hányan voltak »monostoriak«”.

Érdeemes megvizsgálni az adatbázisban szereplő cikkek hozzászólásait is, hiszen ezek között is találunk olyanokat, amelyek a nyelvi purizmust képviselik. Vannak olyan cikkek, amelyeket az írójuk viccnek szánt, és szándékosan számtalan román kölcsönszót tartalmaznak. Ilyenek a következők: *Vásárhelyizmusok*,³² *Vásárhelyi vers*,³³ *Há' hogy milyen hülyén még beszélnek egyesek*.³⁴ A nyelvi purizmus szempontjából ezeknél a cikkeknel a hozzászólásokra érdemes figyelni, hiszen a cikkek írói nem fogalmazzák meg konkrét értékítéletet. A hozzászólásokban többféle viszonyulást megfigyelhetünk, de ezek közül most csak azokat emelem ki, amelyekben felfedezhető a nyelvi purizmus ideológiája, a többit pedig a későbbiekben tárgyalom.

A *Há' hogy milyen hülyén még beszélnek egyesek* című írás szerzője monostori csávóként nevezi meg magát. Ez azért fontos, mert Kolozsváron leginkább a Monostor lakónegyedhez kötik a román kölcsönszavak intenzív használatát.

32 http://www.kozpont.ro/humor/vasarhelyizmusok/?fb_comment_id=1211218112262461_1211519508898988#f274a85dd15662c (utolsó elérés: 2018. május 21.).

33 <http://www.kozpont.ro/humor/vasarhelyi-vers/> (utolsó elérés: 2018. május 21.).

34 <http://welemeney.transindex.ro/?cikk=18770> (utolsó elérés: 2018. május 21.).

A cikk egy történetet mesél el, amelyben egy kolozsvári fiú meglátogatja Budapesten élő barátját. A történetből kiderül, hogy gyerekkorukban szomszédok voltak Kolozsváron, azonban a barátja elköltözött, és egyre inkább próbál elhatárolódni a romániai identitástól. A cikkben a két fiú nyelvhasználata van erősen kiélezve: a budapesti szleng, illetve a román kölcsönszavakat intenzíven tartalmazó kolozsvári szleng. A hozzászóló beszélők közül sokan helytelenítik a sok kölcsönszó használatát, ezt mutatják a következő példák:

„Kár, hogy pont az érintettekhez nem jut el soha. A többiek pedig tudják, hogy mi a helyzet.”

„Sajnos sok fiatal beszél ilyen stílusba! Távlatilag hogy fognak beszélni azok a fiatalok, akik külföldön dolgoznak és több nyelvet kavarnak össze angol, német stb.”

„Kolozsvári vagyok és a Monostoron nőttem fel, nem beszélek így, ez azért túlzás... Sajnos van pár ember aki hasonlóan beszél de attól függetlenül nem kell általánosítani.”

„Van egy olyan értelmezési lehetőség is, hogy a csávó azért beszél így mert a »divatot« követi, vagy ami még rosszabb, mert így esik neki jól. Van két rész ugyanis a történetben, ahol elszármazottakat idéz, és ahol fejből, emlékezetből csak úgy ontja a magyar szlenget. Semmiféle kétség, a csávó tudna magyarul is beszélni (szerintem akár irodalmi nyelven), ha akarna. De nem akar. Neki nyűg, kolonc a magyar nyelv szavainak használata, amikor csak teheti behelyettesíti olyanokkal, amelyek számára kifejezőbbek. Utolsó stádiuma ez már a magyar identitásnak. Egy ember Erdély fővárosából, »kincses Kolozsvár«-ról majdnem 100 évvel a Nagy Egyesülés (a csávó így mondaná, vagy inkább Máréa Uniré-nak) – nekem Trianon – után. Vajon hány évünk van még?”

Kiemelném ezek közül a második, illetve a negyedik hozzászólást, amelyben az a nyelvi mítosz is megfigyelhető, hogy a kölcsönzés nyelvcséréhez vezet. Mindkét hozzászóló azt emeli ki, hogy a kölcsönszavak nagy mértékű használatának az lesz a következménye, hogy az illetőnek más lesz az anyanyelve, holott valójában a nyelvcsérének társadalmi és gazdasági okai vannak (vegyes házasság, beszűkült anyanyelv-használati lehetőség, szórványhelyzet), és nem lehet oka pusztán a kölcsönszavak használata. Emellett a negyedik hozzászólásban megjelenik a nyelvi nacionalizmus ideológiája is, mivel a hozzászóló ezt a nyelvhasználatot „a magyar identitás utolsó stádiumának” nevezi, azaz egyértelműen a nyelvváltozathoz köti a nemzeti identitást.

A *Vásárhelyi vers* egyik hozzászólójának megjegyzésében viszont bizonytalan viszonyulást figyelhetünk meg, bár a megfogalmazás módja szerint inkább a negatív hozzáállást tükrözi:

„Nagyon találó, csak azt nem tudom, hogy gájnerül,³⁵ vagy sajnós ...”

Bár a nyelvi purizmus Erdélyben leginkább a román kölcsönzések ellen irányul – ahogy ezt az eddigi példák is mutatták –, olyan szöveg is található az adatbázisban, amely az anglicizmusok ellen szólal fel. Ezt szemléltetik a következő részletek *Az ír modell* című cikkből:³⁶

„Az élő nyelvhasználatban, a sztenderdben tömegesen terjednek a durva anglicizmusok (nemcsak kölcsön-, kultúr- és jövevényszavak megjelenéséről van szó, hanem nyelvtani átvételekről is).”

„Egyre súlyosabbá válnak a kommunikációs problémák. Nemcsak az értetlenségről van szó, hanem a pidzsin nyelvre emlékeztető változatok, szövegpanelek, interperszonális kapcsolatokban »trendi magatartásformák« megjelenéséről.”

Ugyanezt a viszonyulást láthatjuk az *Erős várunk a nyelv?* című cikkben is, amelyben a nyelvi purizmus mind a román, mind az angol kölcsönzések ellen egyaránt irányul:

„A kulturális globalizáció negatív hatásai, a magyar nyelv másodrendűsége, a román nyelvi dominancia az egyes intézményekben (közigazgatás és igazságszolgáltatás hivatalos nyelve a román), megszorító nyelvhasználati jogok (alkotmány, törvények), a jogérvényesítés korlátozottsága, az anyanyelvű oktatás hiányosságai, az anyaországi nyelvi divat, sablonok utánzása, emberi tényezők, lelki okok és a népességfogyás negatív folyamatokat indítottak el a székelység (elsősorban a fiatalok) nyelvhasználatában. E hatások – bár más-más úton, de párhuzamosan és együttesen – a magyar nyelv erózióját és érzékelhető területi és funkcionális térvesztését idézték elő. Az angol nyelv világméretű térhódítása, a nyelvi globalizáció negatív nyelvi következménye, hogy angol szavak, szókapcsolatok épülnek be a magyar köznyelvbe. Az »idegen« és a meghonosodott jövevényszavak különbségét nem érzékelik a beszélők a kommunikáció folyamatában.”³⁷

35 *Gájner*: 'jó', 'vagány'.

36 <http://www.varad.ro/az-ir-modell/> (utolsó elérés: 2018. május 21.).

37 <https://kronika.ro/szempont/eros-varunk-a-nyelv> (utolsó elérés: 2018. május 21.).

Amint az idézett szövegrészekből is kitűnik, a purizmus mögött egy – kisebbségi helyzetben természetesnek mondható – védekező magatartás nyilvánul meg. A nagymértékű román eredetű kölcsönszó használata olykor román nyelvi dominanciára utal, amit a beszélők asszimilációs jelenségeként értelmeznek.

2.2. Nyelvi standardizmus

A nyelvi purizmus tárgyalásakor idézett szövegekben is felfedezhetjük a standardizmust is, mint például a *Beszédes igénytelenség* című cikkben,³⁸ azonban lássunk innen újabb részleteket is:

„Az, hogy mennyire helyes az erdélyi magyarok beszélt vagy írott nyelvhasználata, számos tényező függvénye.”

„A nyelvi igénytelenség nemcsak ránk, erdélyi magyarokra jellemző, kutatók támasztják alá, hogy napjainkban a technika gyorsulásának köszönhetően a mindennapi valóság része az írás- és kifejezőképesség romlása.”

Mielőtt a standardizmus további példáit néznénk meg, fontos megjegyezni, hogy ebben a cikkben két további ideológiát is felfedezhetünk, amely összefügg a standardizmussal: a nyelvi perfekcionizmust és a nyelvi korrekcionizmust. Az idézett részek, illetve a cikk címe alapján is láthatjuk, hogy a szerző mennyire hangsúlyozza azt, hogy meg kell tanulni igényesen beszélni, és ezt a helyes nyelvhasználattal azonosítja, tehát a nyelvi perfekcionizmus ideológiája mellett foglal állást. A korrekcionizmus abban nyilvánul meg, hogy a szerző szerint az igényes közlés alapkövetelménye a nyelvhelyesség.

A standardizmusra felfigyelhetünk a már említett *Vásárhelyizmusok* cikk hozzászólásaiban is.³⁹ A cikk írója így fogalmaz a bevezetőben: „[...] *ki tud több, jellegzetesen vásárhelyi szavat, kifejezést, szófordulatot [...]*”. Több hozzászóló helyteleníti a *szavat* alakot, és ezt szóvá is teszik:

„»...szavat«, kedves szerkesztő, »szavat«? Zsálé.”

„szavat? – vagy talán ez is egy »Vásárhelyizmus« lenne?”

38 <https://kronika.ro/velemeney/beszedes-igenytelenseg> (utolsó elérés: 2018. május 21.).

39 http://www.kozpont.ro/humor/vasarhelyizmusok/?fb_comment_id=1211218112262461_1211519508898988#f274a85dd15662c (utolsó elérés: 2018. május 21.).

A *Há', hogy milyen hülyén még beszélnek egyesek* című cikk hozzászólásai között is találunk olyat, amely a nyelvi standardizmusra utal.⁴⁰ Itt a hozzászóló el szeretne határolódni a cikkben megjelenő nyelvhasználatról, és hangsúlyozza, hogy ő a gyerekeinek is a „szép magyar nyelvet” tanította:

„Kikerem magamnak! Szorvanyban lakunk, de a gyerekeink is szép magyar nyelvet beszélnek. Olyan fiatalok szólnak így, akik a szülőkkel otthon nem beszélgetnek, akik az utcan tanultak magyarul.”

A nyelvi standardizmus olyan cikkekben is megjelenik, amelyek nem csak a szlengről, a kölcsönzésekről vagy tágabban nem a nyelvhasználatról szól, azonban a cikkíró megemlíti a szlenget egy adott kontextusban, így érdemes erre is felfigyelni. Lássunk erre néhány példát:

„Megtelt a nézőtér, felgördült a függöny és elkezdődött a paródiák kavalkádja: egymást követték a vicces jelenetek, betekinthettünk egy osztály életébe, hogy hogyan is zajlik a tanítás-tanulás, persze mindezt görbetükronn át (vagy mégsem?), hisz a központi téma a mobiltelefonok (korlátlan) használata órák alatt (is), kizárólag a közösségi oldalakról való tájékozódás, a szleng. Színpadon látva mindezt megmosolyogja az ember, de tudva, hogy a valósághoz nagyon is közeli a helyzet, már nem is olyan vicces, inkább elgondolkodtató.”⁴¹

A cikk szerzője egy farsangi eseményt ír le, és az itt előadott jeleneteket részletezi. Bár nem jelenik meg expliciten a standardizmus, a megfogalmazás módja erre enged következtetni. A szerző olyan – általa negatívnak vélt – jelenségeket sorol fel, amelyek viccként jelen voltak a fiatalok előadásában. A szleng kapcsán nincs szó beszédhelyzetről, hanem általánosan bélyegzi meg a használatát.

„Szomorú vagyok. Újraolvastam A kis herceg legújabb fordítását (Ádám Péter fordítása, Lazi kiadó, Szeged, 2015), s nem lettem boldogabb. Egy pár friss, gagyinyelv-alkalmazást fedeztem fel benne, néhol finom részleteket, a közérthetőség kedvéért, de azért Rónay György fordításának hangulatát nem adja vissza. Nem tudom hányadik érzékem azt sugallja, hogy ez a fordítás nem is akaródzott irodalminak készülni. Inkább nyelvi dekadenciánk látványos jele. Minek szépen beszélni, írni, fordítani? Az utca- vagy a kony-

40 <http://welemeney.transindex.ro/?cikk=18770> (utolsó elérés: 2018. május 21.).

41 <http://www.erdon.ro/farsangi-gorbe-tukor-bogyoszlon/3384850> (utolsó elérés: 2018. május 21.). Kiemelés tőlem: L. A.

hanyelv, a szleng érthetőbb, igaz? A közészer nyomulását érzem benne, hiszen ezt halljuk-látjuk orrvérzésig a mai médiában is.”⁴²

A fenti cikk *A kis herceg* egy újabb fordításáról szól, a szerző a nyelvezetét bírálja, mert szerinte a régi sokkal igényesebb volt. Fontos megjegyezni, hogy ebben az esetben a szerző nem általánosan mond véleményt a szlengről, hanem egy bizonyos környezethez mérten, vagyis egy irodalmi mű fordítása kapcsán nem tartja helyénvalónak. Mégis, ha nem is egyértelműen, de impliciten megjelenik a szövegben a standardizmus, ha jobban megfigyeljük az idézett részletet. A szerző szerint az utcanyelv, a konyhanyelv nem mondható szép beszédnek, hanem inkább közészerű.

„Ha már asszimilációról beszélünk, akkor nem a nyelvi asszimilációt hibáztassuk, hanem azt a szubkultúrába való asszimilációt, amely a kereskedelmi csatornákból ered, és ez mindegy, hogy román vagy magyar nyelvű. Két példáról beszélhetünk: az egyik a »Vacsoracsata« és a másik az »Ezek megőrültek«. Amikor erőltetett módon készített celebek szleng beköppései jelentik az irodalmat, a kultúrát, a trendiséget.”⁴³

Ebben a példában a standardizmus csak impliciten, kevésbé dominánsan jelenik meg abban, hogy a szerző a szleng irodalomba, kultúrába nem illőségét hangsúlyozza. Emellett megfigyelhetünk még egy nyelvi ideológiát, amely a standardizmusnál dominánsabban jelenik meg a szövegben: a nyelvi rudizmus, mivel a szerző arra utal, hogy a szleng használói kultúrálatlanok.

„Az első, legfontosabb teendő a magyar nyelvhasználatban hegemon szerepet szerzett elektronikus média káros hatására felhívni a figyelmet. Nagyjából harminc év, egy emberöltőnyi idő alatt kialakították [nem összeesküvésről van szó!] a »sztenderd« magyar nyelvet, amely a fővárosi szleng ráerőszakolása a nyelvhasználókra. Valamikor a köznyelv az irodalmi nyelv beszélt változata volt (általános iskolai fogalom), az irodalmi nyelv pedig a nemzeti nyelv igényes alkalmazása (ez is általános iskolai fogalom). A sztenderd elterjesztésében a szépirodalmat nem hibáztatom: a neoavantgárd, a posztmodern az olvasás visszaszorulása miatt

42 <https://eszm.ro/2015/07/03/a-kis-herceg-ujratoltve/> (utolsó elérés: 2018. május 21.). Kiemelés tőlem: L. A.

43 <https://www.szaszregen.ro/2011/02/szerintettek-hogyan-lehetne-lehetseges-feldobni-a-regeni-magyar-kulturalis-eletet-szerintettek-volna-e-vagy-van-e-egyáltal-an-igeny/> (utolsó elérés: 2018. május 21.). Kiemelés tőlem: L. A.

nem játszott akkora szerepet, mint a televízió, a mobiltelefon, a »versengő« sajtó, rádió és az internet.”⁴⁴

Elsősorban fontos megjegyezni, hogy a fenti cikk szerzője más értelemben használja a *sztenderd* szót, ugyanis ez szerinte a fővárosi szleng ráerőltetése az emberekre. Igényesnek – ahogy a szerző megfogalmazza – a köznyelvet, az irodalmi nyelv beszélt változatát tartja, tehát a fogalomzavar ellenére is egyértelműen kitűnik a szövegből a nyelvi standardizmus ideológiája.

„Hiába választom a legszolidabb gyerekcsatornát, így is mardos a lelkifurdalás, ahogy a beszűrődő hangokat hallgatom. A rajzfilmek nyelvezete igénytelen, szleng, de ez még hagyján.”⁴⁵

Az utolsó példában is fontos kiemelni azt, hogy a szerző a gyerekműsorok kapcsán helyteleníti a szlenget. Azonban impliciten megjelenik a nyelvi standardizmus, hiszen a standard nyelvváltozatot tartja helyénvalóbbnak a szlenggel szemben, amelyet igénytelennek címkéz.

2.3. Nyelvi pluralizmus

A nyelvi pluralizmus leginkább az adatbázisban szereplő cikkek hozzászólásaiban érvényesül. A *Há' hogy milyen hülyén még beszélnek egyesek* című cikknek eddig csak az olyan hozzászólásait idéztük, amelyek a nyelvi purizmust, illetve a standardizmust képviselték, azonban olyan is előfordul, amely a beszélő pluralista ideológiáját tükrözi:

„Ez rohadt jó.”

„Nem akarok ünneprontó lenni, de olyan lerágott csont már ez a nyelvi sztereotipizálás. Értem én, hogy mindenki frusztrált, függetlenül attól, hogy pesti, monostori vagy székely szlengben beszél a magyart. De belehallgatnék azért mindenki dunatévéből tanult tökéletes magyar beszédébe, aki olyan boldog tud lenni az ilyen cikkektől.”

„Attól, amiért valaki nem a standard nyelvet beszél még nem hülye, továbbá a szlengre nem kell mindig negatívan nézni, elvégre az is gazdagítja a szókinccset, meglévő szavainknak új értelmet töltést adhat. Amit még fontos tudni,

44 <http://www.varad.ro/az-ir-modell/> (utolsó elérés: 2018. május 21.). Kiemelés tőlem: L. A.

45 <https://erdelyinaplo.ro/eletmod/anyaol/vedtelenul?rev=asc> (utolsó elérés: 2018. május 21.). Kiemelés tőlem: L. A.

hogy a szleng nem egyenlő a tájszólassal. (Csak egy kommentbe láttam, hogy a székely tájszólást székely szlengnek nevezte valaki.)”

Láthatjuk, hogy ezek a hozzászólók természetes jelenségként fogadják el a szlenget, és nem bírálják a cikkben megjelenő nyelvhasználatot. A második hozzászólásban a beszélő azt hangsúlyozza ki, hogy senki se beszél „tökéletesen” magyarul. A harmadik hozzászólásban pedig egy újabb nyelvi ideológiát is felfedezhetünk: a nyelvi opulizmust. Ezt a beszélő egyértelműen kifejezi az- zal, hogy a szlengre pozitív jelenségként tekint, amely a nyelvet gazdagítja.

Az adatbázisban két olyan cikk szerepel még, amelyben felfedezhetjük a nyelvi pluralizmus ideológiáját: *Vásárhelyizmusok* és *Vásárhelyi vers*. Mindkét cikk létrejöttének indítéka az lehetett, hogy a szerzők magukénak érzik ezeket a nyelvi formákat, erre utal a *Vásárhelyizmusok* bevezető szövege is és egy hozzászólás is:

„Felvetődött a »Marosvásárhelyiek« fészbukos csoportban a minap, hogy ki tud több, jellegzetesen vásárhelyi szavat, kifejezést, szófordulatot (ma is használatosakat, de főleg régen kikopottakat); olyasmiket, mint »gájner«, »mutuj«, »slajmi«, »kapsz egy brexet«, »nem még megyek« satöbbi. Nosza, billentyűzetet ragadtak a nosztalgizálni imádó vásárhelyiek és az innen kitántorgottak, és csak úgy záporoztak a kommentek, fél nap alatt 1200-nál is több. Kiszemeztük a jobbakat, amelyeket az alábbiakban olvashatnak. Bármiféle tematikai csoportosítás és természetesen magyarázatok nélkül; aki nem érti, az... nyaljon boxot!”

„Aki nem érti, írjon haza.”

A két cikkben, illetve bizonyos hozzászólásokban a nyelvi vernakularizmus is jelen van bizonyos formában. Bár a cikkből, illetve a hozzászólásokból nem derül ki, hogy értékesebbnek vagy helyesebbnek tartják-e ezeket a formákat a beszélők, de a vernakularizmus olyan szinten mindenképp jelen van, hogy magukénak érzik ezeket a nyelvi formákat, az identitásuk részévé vált. Nyilvánvalóan a két cikkben vannak olyan nyelvi formák is, amelyek nemcsak a vásárhelyi szlengre jellemzőek, hanem tágabban, Erdély szintjén is. Az egyik hozzászóló ezt szóvá is teszi, és érdekes módon arról kezdenek vitázni, majd viccnek szánva alkudozni, hogy a szó- és kifejezéslista hány százaléka erdélyi, és hány vásárhelyi. Az első hozzászóló kezdeményezése, és az utána kialakult eszmecsere azt mutatja, hogy a hozzászólóknak is fontos a vernakularizmus, és sértésnek veszik, hogy olyan nyelvi formákat is „vásárhelyizmusnak” neveznek, amelyek nem csak Marosvásárhelyen használatosak.

3. Összegzés

Jelen tanulmányban a romániai magyar beszélők szlenghez és szleng kölcsönszavakhoz való viszonyulását igyekeztem bemutatni a nyelvi ideológiák mentén. Az idézett szövegrészek is szemléltetik, hogy nem lehet egyértelműen elkülöníteni a beszélőknél a szleng és a nem szleng kölcsönszavakhoz való viszonyulást. Ennek ellenére a bevezetőben megnevezett szempontok alapján sikerült úgy összeállítani a vizsgálat alapjául szolgáló adatbázist, amely mentén könnyen megfigyelhető volt a beszélők viszonyulása, illetve a nyelvi ideológiák jelenléte a gondolkodásmódjukban.

A két legjellemzőbb nyelvi ideológia a nyelvi purizmus és a nyelvi standardizmus, amelyek a szlenghez és a szleng kölcsönszavakhoz való negatív viszonyulással járnak. Ennek okai valószínűleg a magyar nyelvűvelő hagyomány jelenlétében, illetve az iskolai oktatásban keresendők. Fontos megjegyezni, hogy szinte minden sajtócikkben olyan ideológiák és viszonyulások jelennek meg, amelyek elítélik a szleng, illetve a kölcsönszavak használatát. Mivel a sajtó presztízzsel rendelkezik, és tágabb az olvasóköre, mint egyéb internetes szövegeknek, azt eredményezi, hogy megerősíti és továbbra is fenntartja a romániai magyar beszélők viszonyulásában a nyelvi purizmust és nyelvi standardizmust, amelyeknek a nyelvi intolerancia a lehetséges következménye.

A harmadik jellemzőbb ideológia a nyelvi változatosságot támogató pluralizmus, azonban jelentősen kevesebb adat van erre vonatkozóan, mint a purizmusra és a standardizmusra. Az előzőekkel ellentétben a pluralizmus inkább a cikkek hozzászólásaiban jelenik meg, és nem magukban a cikkekben.

Bibliográfia

- BENŐ 2016: BENŐ Attila: A szókölcönzési folyamat megítélése és a nyelvi ideológiák. In: *Anyanyelvi beszédkultúra a romániai magyar audiovizuális médiában*. Szerk. PLETL Rita. Kolozsvár 2016, 34–45.
- BENŐ – LANSTYÁK 2017: BENŐ Attila – LANSTYÁK István: Névideológiák Erdélyben. In: *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig VIII. A nyelvterület keleti peremén*. Szerk. VÖRÖS Ferenc. Kolozsvár – Szombathely 2017, 13–32.
- LAIHONEN 2009: LAIHONEN, P.: *Language Ideologies in The Romanian Banat*. Jyväskylä 2009.

LANSTYÁK 2009: LANSTYÁK István: Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Társadalomtudományi Szemle*, 11. évf. (2009) 1. sz. 27–44. URL:

http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyviideolesfil.pdf

(utolsó elérés: 2018. május 27.)

LANSTYÁK 2011: LANSTYÁK István: A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: *Nova Posoniensia. (A pozsonyi magyar tanszék évkönyve)*. Szerk. MISAD Katalin – CSEHY Zoltán. Pozsony 2011, 13–57. URL:

http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvi_ideol_alt_kerd.pdf

(utolsó elérés: 2018. május 27.)

LANSTYÁK 2017: LANSTYÁK István: *Nyelvi ideológiák (általános tudnivalók és fogalomtár)*. 2017. URL:

http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar2.pdf

(utolsó elérés: 2018. május 27.).

STEIN 2005: STEIN, D.: On the role of language in linguistic theory and practice: purism and beyond. In: *Linguistic Purism in the Germanic Languages*. Ed.: LANGER, N. – DAVIES, W. Berlin – New York 2005, 188–204.

WALSH 2016: WALSH, O.: *Linguistic purism: Language Attitudes in France and Quebec*. Amsterdam 2016.

Máthé Nóra

A kortárs amerikai esszé helyzete

A Richard Chadbourne által „bosszantóan hibrid és amorf” műfajként meghatározott esszének születésnapja van:¹ keletkezési idejét Michel de Montaigne esszékötetének megjelenési napjára, 1580 március elsejére helyezik. A francia szerző egyszerűen kísérletnek nevezte az írásokat, amelyeket a kötetbe foglalt, mivel újat alkotott: önmagára koncentrált, elemezte gondolatait, beszélgetéseit értékelte és boncolgatta, illetve saját személyiségének rétegeit pedzegette. „Ez itt egy őszinte könyv, olvasóm. Eleve figyelmeztet, hogy házi használatra, a magam kedvére írtam”² tájékoztatja már az *Esszék* bevezetőjében az olvasóközönséget Montaigne. További műfaji meghatározást nem kínál a szerző, viszont a kötetbe foglalt szövegek milyenségéről levonható az a következtetés, hogy az esszé egy személyes hangvételű, analitikus szöveg, amelynek középpontjában áll a szerző, akinek a szemszögéből megismerjük az adott témát. Montaigne többek között irodalomról, olvasott könyvekről, moralitásról, vallásról, saját belső vívódásairól értekezik az *Esszéiben*, így megalapozva a műfaj határtalanságát: az esszé szólhat akármiről. Ez a szabadság viszont a műfaj meghatározhatatlanságáért is felelős. Mi különbözteti meg az esszét a kritikától vagy egy újságcikktől? Lehet-e úgy értelmezni, mint különálló műfajt? Kutatásom céljaként elsődlegesen azt tűztem ki, hogy az esszé műfaji sajátosságait elemezzem, viszont nagyon korán szembesültem egy problémával: ez a műfaj annyira kevés határral rendelkezik, hogy különböző kultúrák és régiók másként értelmezik, illetve másként olvassák. További vizsgálódásaim az amerikai esszé körül forognak, mivel a hatvanas évektől kezdődően ez a műfaj egyre inkább képviselteti magát az amerikai irodalomban, és egyre több olvasót vonz. Erre a vonatkozásra a mesteri disszertációm kutatása során találtam rá, amikor a magyar esszé irodalmi helyzetét próbáltam meghatározni. Jelen dolgozatba helyenként belefoglalom akkori kutatásom eredményeit is.

1 CHADBOURNE 1983, 133. Saját fordítás („exaperatingly hybrid and amorfous genre”).

2 MONTAIGNE 2013, 5.

Az esszé komparatív vizsgálata érdekes különbségeket mutat ki különböző nemzetek és irodalmi régiók között: Richard Chadbourne Franciaország, Spanyolország és a dél-amerikai régiók, az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok és Kanada, illetve Németország esszéit és az esszéről szóló tudományos munkákat hasonlította össze, ezáltal bemutatva, hogy milyen értelmezések születnek erről a műfajról. Például a spanyol és dél-amerikai esszét a spanyol gondolkodás, a spanyol ötletek összefoglalásaként értelmezik.³ Hasonló módon a francia esszék is a nemzet gondolkodásának megőrzői, viszont Chadbourne azt is hangsúlyozza, hogy az ország sokáig nem tartott semmilyen szöveget esszének, ennek ellenére nagyon sok esszé született, de más-más nevekkel illették őket, sőt, olykor lenézték a montaigne-i műfajt, nem tartották „elégé franciának”.⁴ A franciák jelenleg sem tekintik az esszét különálló műfajnak annak ellenére, hogy minden irodalomtörténeti időszakban képviselteti magát.⁵

Bár Chadbourne nem tárgyalja külön a magyar esszét, a német esszéről való diskurzus nagyban megegyezik a hazaival, főként annak okán is, hogy az egyik főbb kutatója Lukács György, aki mindkét nyelven publikált. *A lélek és a formák* című kötetében megjelent levelezése Popper Leóval, amelyben részleteire bontja az esszé műfaji sajátosságait és közlőről elemzi azokat. Chadbourne úgy véli, hogy ez a szöveg, amit többször lefordítottak németre, meghatározta a német esszével kapcsolatos műfajértelmezések irányát. A magyar és német esszékultúrának egyaránt fontos része a konkrét meghatározás igénye.

Chadbourne úgy véli, hogy az angol esszé Francis Bacon óta folyamatosan képviselteti magát minden irodalomtörténeti periódusban,⁶ sőt, a 20. század elején megerősíti irodalmi értékét, amikor Virginia Woolf és a Bloomsbury-társaság olyan szövegeket publikál, amelyek bizonyítják az esszé művészi adottságait.⁷ A műfaj a mai napig fontos része az angol irodalomnak, bár Chadbourne azt vette észre, hogy ennek ellenére nem annyira dokumentált és kutatott, mint más irodalmi alkotások.⁸

3 CHADBOURNE 1983, 144.

4 Uo. 147. Saját ford. („not quite ‘French’ enough”).

5 Uo.

6 Uo. 134.

7 Uo. 134.

8 Uo. 134.

Az amerikai esszékultúra különleges a fent említettekhez képest, mivel nagyrészt örökli a hagyományt, elsősorban angol vonalon. Chadbourne meg is jegyzi, hogy egy ideig az amerikai és az angol esszé között nem észlelhető semmilyen érdembeli különbség.⁹ Ez viszont elkezd megváltozni az 1950-es évek végén. Az amerikai esszéelmélet nem tárgyalja a műfaj hanyatlását olyan formában, ahogyan azt az európaiak teszik, viszont több olyan szöveg születik, amely jelzi, hogy az „esszé” szó magával rántja az európai műfaj történelmét és perpcióját, ami olykor nem egyezik meg az amerikaival. 1958-ban Norman Podoretz meg is jegyzi, hogy az esszé a „rég értelemben” mást von maga után, mint az, amiről ő beszél.¹⁰ Ezt a másságot a későbbiekben bővebben értelmezem.

Az európai esszéértelmezést a Lukács György-féle levél tökéletesen szemlélteti. Az alábbi részlet, bemutatja, hogy milyen módszerekkel elemzi az európai irodalomtörténész az ilyen típusú szövegeket.

Lukács György 1910-ben jelentette meg először *A lélek és a formák* című kötetét, amely több esszét foglal magába, melyekben különböző irodalmi és filozófiai témákat dolgoz fel. A kötet első szövege, *Az esszé lényegéről és formájáról*, részleteire bontja ezt a műfajt és olyan jellemzőket emel ki, amely meghatározza a német esszéről való gondolkodást a későbbiekben. Az író nem tesz különbséget az esszé és a kritika között, a kettőt egy műfajként emlegeti, az értelmezései során úgy kezeli a két szót, mint egyenértékű szinonimákat. Célja az, hogy meghatározza, mi a közös az esszéisztikus szövegekben, „mennyiben megformáltak a valóban nagy írások ebből a kategóriából, és ez az ő formájuk mennyiben önálló; a szemléletmód és az az alak, amit öltenek, mennyiben állítja a művészet mellé, anélkül azonban, hogy kettejük határát elmosná; mennyiben adják meg neki ezek az élet fogalmi újrendezésének erejét, és mennyiben tartják távol ugyanakkor a filozófia véglegessé dermedt tökéletességétől.”¹¹

A kérdésselvetése alapján Lukács György úgy véli, hogy az esszé rokonságban áll a filozófiai művekkel, viszont ugyanakkor nem tekinthető csupán filozófiaiának, az irodalom szférájának is része ez a műfaj. Emellett azt, hogy az antik görög és római kultúrák úgy tartották, „a kritika művészet, és nem tudomány”,¹² naívnak ítéli. A distinkció alapján Lukács tehát úgy véli, hogy az

9 Uo. 137.

10 PODHORETZ 1958, 74.

11 LUKÁCS 1997, 11.

12 Uo. 12.

esszé a filozófiai, tudományos és az irodalmi stílusok peremén helyezkedik el. Ez a megállapítás különös fontossággal bír, mivel az író rátapint arra az árnyaltságra, amely ezt a szövegtípust jellemzi. Mivel az esszé témája lehet bármi, egy olvasott könyv, egy röpké gondolat, egy apró meglátás egy művel kapcsolatban, a szöveg formája is ugyanúgy alakulhat, némelyik tudományosabb hangnemű, mások inkább az alkotó gondolatmenetét rögzítik, s ezek olykor nincsenek logikailag úgy felépítve, mint egy tudományos tanulmány. Ehelyett inkább gyorsan váltakoznak a gondolatok, a szöveg célja pedig az, hogy ezt a folyamatot rögzítse. Montaigne is az írást, mint folyamatot tartotta fontosnak: „Az állandóság sem egyéb, mint bágyadtabb ingás. Nem rögzíthetem tárgyat. Zavartan, imbolyogva halad, természettől fogva részegen. Olyannak veszem, amilyen, most, abban a pillanatban, amikor foglalkozom vele. Nem a létet festem. Az átmenetet festem.”¹³

Lukács úgy gondolja, hogy az esszé irodalmi szöveg, művészinak tartja, viszont nem elégszik meg azzal a klisészerű indoklással, amit másoktól hall: nem elég azt mondani, hogy az esszé azért művészi, mert „jól van írva”,¹⁴ mivel többek között sajtótermékek vagy reklámok is lehetnek szakszerűen, szépen megírt szövegek, ezeket mégsem tekintjük művészetnek. Az esszé, mint műfaj ugyan kaotikus, küzd a műfaji követelmények ellen, mégis van valamilyen jellemző tulajdonsága ennek a szövegtípusnak (Lukács ezt formaként nevezi meg), amely elválasztja a többi műfajtól.

Ugyan nem tesz különbséget esszé és kritika között, az író mégis kiemel egy kritikátípust, amelyet nem tart „igazi esszének”.¹⁵ Ez a típus csupán információt közöl a kötetéről, amiről szól, nem nyújt esztétikai élményt, tehát funkciója inkább a tájékoztatás. Ezeket a szövegeket nem tartja jó esszéeknek, mivel nem művésziek és nem is eléggé tudományosak. Számára az az esszé a legtökéletesebb képviselője a műfajnak, ami nem csupán a művészet vagy az irodalom mentén születik, hanem egy önálló kérdés áll mögötte (pl. mi az élet?) és ehhez igazodik a szöveg felszíni témája (pl. egy elemzett mű). Lukács szerint ezekre a kérdésekre az esszé nem kíván választ nyújtani, hiszen a tudomány tud faktuális információval szolgálni, a filozófia pedig „tisztább és magasabb síkon” beszél ezekről a témákról.¹⁶ Az esszé feladatát abban látja, hogy ezen majdnem megválaszolhatatlan kérdésekre megpróbáljon választ adni,

13 MONTAIGNE III., 2013, 21.

14 LUKÁCS 1997, 2.

15 Uo. 13.

16 Uo. 19.

mivel „vannak élmények, amiknek nincsenek kifejező gesztusaik, és amik kifejezés után vágyódnak mégis.”¹⁷ Lukács úgy véli, hogy a legjobb esszék akkor teljesítették küldetésüket, amikor ezeket a megragadhatatlan témákat, a lélek megnyilvánulásait formába tudják önteni (a versekhez hasonlóan).

Lukács arra a következtetésre jut, hogy a modern esszé elvesztette azt, ami jóvá tette a régieket: nincs megragadható formája, nem kifinomult, olykor csak információt közöl és ezáltal lefokozódik egyszerű kritikai szöveggé, így elvetve a szövegtípus eredeti célját.¹⁸ A kritika és az esszé, bár hasonszerű műfajoknak tekinthetők, nem ugyanazzal a céllal keletkeznek. Egy jó kritika feladata az, hogy egy – az író által figyelmesen elolvasott – könyvről ítéletet mondjon, megkeresse a szöveg helyét a kánonban és beillessze abba, illetve hogy közvetítsen véleményt, szakmai bírálatot a szövegről a kritika olvasóinak. Ez a műfaj tehát minden esetben egy kész produktumról szól (szövegről, filmről, színházi előadásról stb.). Ehhez képest az esszé olykor olvasónaplóhoz hasonlít, van, amikor megszakítja az olvasást annak érdekében, hogy egy adott pontig befogadott szöveget véleményezzen, sőt, több esetben nem egy kész művet dolgoz fel, hanem egy gondolatmenetet, egy nagy kérdést bont ki, ami lehet személyes vagy társadalmi is.

A fent bemutatott Lukács-elemzés példázza az általános európai gondolkodást és felfogást az esszéről és annak elméleti háttéréről. A szöveget elsősorban a tudomány, a filozófia és az irodalom közé próbálják helyezni, a három stílus között vélik megtalálni az esszét. Továbbá, az európai esszékatatók általában az esszé hanyatlását tárgyalják, megpróbálják megmagyarázni, hogy ez a szövegtípus vagy műfaj miért nem örvend olyan nagy érdeklődésnek, mint más prózai műfaj. Erre a kérdésre az amerikaiak nem próbálnak választ találni, de úgy tűnik, hogy ez nem is jelent problémát náluk, mivel az esszé egy nagyon termékeny és közkedvelt műfajnak bizonyul.

Ellentétben az európai esszékatatói hagyománnyal, az amerikai esszét nem úgy határozzák meg, mint a tudomány-filozófia-irodalom egy hibridjét, nem ezt tekintik a műfaj legfontosabb aspektusának. Szilágyi Júlia „értekező líra” névvel illeti az esszét:¹⁹ ez a rövid meghatározás nem a szöveg stiláris és tematikus hibriditására mutat rá, hanem kiemeli annak a meghatározó elemeit: az esszé értekező, analitikus szöveg, amely irodalmi, művészi jellegű, nem tudományos megnyilatkozások vagy filozofikus argumentumok építésére használt

17 Uo.

18 CHADBOURNE 1983, 141.

19 SZILÁGYI 2007, 10.

szövegtípus. Az amerikai esszéről való gondolkodás közelebb áll ehhez a meghatározáshoz: nem azt tartják fontosnak, hogy milyen stiláris elemeket használ a műfaj, hanem azt, hogy ez a szerintük nyilván irodalmi műfaj milyen módon és hol nyilvánul meg. Norman Podhoretz úgy véli, hogy „a képzelet nem halt meg, csak más helyre költözött”,²⁰ mégpedig az úgynevezett *non-fiction* irányába. De Podhoretz nincs megelégedve az „esszé” terminussal, ahogy azt fent említettem. Lee Gutkind a név problematikáját tovább fejtegeti: úgy véli, hogy az „esszé” szót elvileg „művészi nonfiction”-re értették,²¹ viszont nem csupán erre használják, sőt, azzal érvel, hogy akadémikusok „esszét” írnak akkor is, amikor valójában egy tudományos értekezésről beszélnek. Gutkind ezt azért tartja problematikusnak, mert a tudományos írásmód csak a társadalom egy kis szegmenséhez tud hozzászólni, csak szakavatott emberek értik meg a szöveget, amely nagyon könnyen összefolyik egy tudományos publikációval. Gutkind és Podhoretz említést sem tesznek a filozofikus hangvételről, amelyet európai kontextusban pedzegetnek a kutatók, viszont a magyarázatuk rátapint arra a másságra, amit fent említettem: az amerikai esszéutatók úgy vélik, hogy ennek a műfajnak kulcsfontosságú tartozéka, hogy bárkihez szólni tud és érzékelhető különbség van egy esszébe foglalt értekezés és egy tudományos elemzés között.

A magyar esszé kutatása során arra a következtetésre jutottam, hogy a műfaj hanyatlásának egyik kézenfekvő oka az, hogy nincs az ilyen típusú szövegnek megfelelő médiuma, így nem is találja meg olvasóit az író, aki esszét szeretne publikálni. Ez a műfaj leginkább irodalmi szaklapokban képviselteti magát, ezeket a lapokat pedig leginkább szakmai közönség is olvassa. Ez egy ördögi kört eredményez: mivel a szakmai közönségnek írónak az esszék, így a szerző hangneme és tematikája is inkább a tudományos lapok felé csúszik; a tudományos hangnemű, specializálódott szöveg pedig csupán szaklapokban publikálható. A 2010-es Műút esszékonferencián Dunajcsik Mátyás meg is jegyzi, hogy az esszé elvileg „a szabad véleménycsere közegében megvalósuló társas tevékenység” kellene legyen, de a megfelelő sajtótermékek hiánya megváltoztatja az esszé funkcióját és stílusát is.²² Ez a probléma úgy tűnik, hogy általánosan jellemző az európai esszére, ellentétben az amerikai esszével, aminek egyik legfőbb mozgató ereje a sajtó, amelyben megjelenik.

20 PODHORETZ 1958, 78. Saját ford. („imagination has not died, but it has gone to other channels”).

21 GUTKIND 2012. Saját ford. („artful” nonfiction).

22 „A szellem e kényesen őrzött nobilitása” 2011, 81.

A fent említett másság az amerikai esszét illetően erre a különbségre vonatkozik: míg sok európai esszének mellékes része a médium, amelyben megjelenik, az amerikai esszé különböző folyóiratokban jelenik meg, ezáltal pedig elér több olvasót. Ez a műfaj az 1950-es évek végén és a '60-as évek elején kezdett különböző folyóiratokban teret kapni, mivel úgy tűnt, hogy az egyszerű hírközvetítés nem volt elégséges annak érdekében, hogy az emberek tájékozottak legyenek. Tom Wolfe, amerikai újságíró és az úgynevezett *new journalism* egyik alapfigurája, két indokot ad a változásra: úgy véli, hogy az amerikai regény teljesen elfordult a realitástól, így nem tartva fenn az emberek érdeklődését.²³ Emellett úgy gondolja, hogy a legtöbb embert az újságírók tudják elérni, akik a realitásról számolnak be, ezért fontos, hogy a szöveg a valósághűség mellett élvezhető is legyen. Wolfe a *The New Journalism* című, 1973-ban megjelent kötetében összegzi, hogy mi a célja és a szerepe ezeknek a szövegeknek, majd beollóz olyan cikkeket, amelyeket példaértékű *new journalism* szövegeknek tart. A kiemelt írók között megtalálható Truman Capote, Robert Crisgau, Joan Didion, John Dunne, Guy Talese és Hunter S. Thompson is.

Az újságírásban történő változások viszont nem csupán stilisztikai okokból következtek be. Az '50-es évek végén, illetve a '60-as évek elején Amerika több problémával küszködött: többek között a koreai háború, a vietnámi háború, diáklázadások, gazdasági válság, az afroamerikai egyenlőségi tüntetések, később a hippie mozgalom keltett feszültséget a társadalomban. Sok riporter úgy vélte, hogy nem tud csak úgy beszélni különböző hírekről, hogy szárazon felsorolja az adatokat. Az olvasók és az írók is egyaránt érezték, hogy ezen a viharos időszakon elmélkedni kell, értelmezni a történeteket és reflektáltan közvetíteni, hogy mi is történik az amerikai társadalomban. Ilyen gondolkodásmódról árulkodik például Joan Didion újságírói munkássága: 1967-ben megbízatást kapott a *Saturday Evening Post*-tól, hogy riportot készítsen a san francisco-i hippikről. Az írónőt meghökkenti mindaz, amit ott lát, a drogfogyasztás, a rendszertelen élet, a céltalanság meg a riasztó látványa az LSD-t fogyasztó kisgyerekeknek: „Az öt éves kislány neve Susan, és azt meséli, hogy Drogos Oviba jár. Az édesanyjával és más emberekkel lakik, nemrég elkapta a kanyarót, de már meggyógyult, biciklit szeretne karácsonyra, nagyon szereti az üdítőt, a fagyit, Marty-t a Jefferson Airplane-ből, Bob-ot a Grateful Dead-ből, és a tengerpartot. Elmesélte, hogy elmentek a tengerre egyszer régen, és hogy jó lett volna vinni egy vödört. Már több mint egy éve LSD-t és pejotot

23 WOLFE 1973, 42.

kap az édesanyjától. Susan betépésnek nevezi ezt.”²⁴ Didion nem tudott mit kezdeni ezekkel a képekkel, így afféle kollázst állított össze belőlük, narratívaként mutatta be olvasóinak a tapasztalatait, mivel úgy vélte, hogy a számadatok felsorolása nem adna hű képet róluk.

Hogyan kapcsolódik az amerikai esszéhez ez az újságírásban történő változás? Úgy, hogy különböző nagy olvasókörrrel rendelkező, de nem specializálódott folyóiratok, mint a *The New Yorker*, a *Time Magazine* vagy az *Esquire* helyet adott ezeknek az akkor kontroverznek tekintett műveknek, amik az irodalom és a riporter munka között táncoltak, így a szerzők könnyen és gyorsan építettek olvasótábort. A *new journalism* viszont nem egy műfajjelölő terminus, hanem egy mozgalomra, vagy akár egy paradigmaváltásra vonatkozik. A '60-as években ezek a riportok nem voltak elismerve, mint igazi tudósítások, de az ilyen típusú szövegektől a mai napig elzárkóznak napilapok: olyan felületek, mint a *Times* a vasárnapi külökiadásukban jelentetnek meg egy-egy ilyen esszészzerű riportot, de a napi tudósításaik közé nem keverik be őket, mivel nem tekinthetők csupán információ-közvetítőknak és nem lehet pontosan tudni, hogy a cikk szerzője mennyit és milyen szinten módosított a valóságon az esztétikai élmény érdekében.

Az igazság, illetve a valóságközvetítés kérdése nagyon fontos abban az esetben, amikor egy szöveget sajtótermékként mutatnak be. Lee Gutkind úgy véli, hogy a *new journalism* mint olyan a *creative nonfiction* ernyője alá tartozik,²⁵ így annak is legfőbb jellemzője kell legyen a valóság tiszteletben tartása. Gutkind a *creative nonfiction* úgy határozza meg mint „igaz történetek jól elmesélve”,²⁶ különös hangsúlyt fektetve arra, hogy a sztori nem lehet teljesen kitalált. A kitaláció a fikcióval egyenlő, így nem sorolható a *creative nonfiction* kategóriába. Természetesen Gutkind nem gondolja úgy, hogy az igazságot olyan könnyű mérni, ezt egy elvált pár példájával támasztja alá: a pár mindkét fele más problémát emelne ki a szituációban, ez a saját személyes igazságuk lenne és nincs értelme a megkérdőjelezésüknek.²⁷ A történetben viszont van-

24 DIDION 1967. Saját ford. („The five-year-old’s name is Susan, and she tells me she is in High Kindergarten. She lives with her mother and some other people, just got over the measles, wants a bicycle for Christmas, and particularly likes soda, ice cream, Marty in the Jefferson Airplane, Bob in the Grateful Dead, and the beach. She remembers going to the beach once a long time ago, and wishes she had taken a bucket. For a year, her mother has given her acid and peyote. Susan describes it as getting stoned.”).

25 GUTKIND 2012.

26 Uo. Saját ford. („true stories, told well”).

27 Uo.

nak alapvető tények is, például az cáfolhatatlan igazság, hogy a pár elvált és ezt nem szabad eltorzítani vagy mellőzni egy nem-fikciós szövegben.

A *creative nonfiction* Gutkind szerint a negyedik műnemnek tekinthető,²⁸ mivel nem egyeztethető a prózával vagy fikcióval, viszont nyilván művészi értékkel rendelkezik. Továbbá, a szerző *creative nonfiction*-nek tekinti a memoárt, az újságcikket vagy az esszét,²⁹ mert alapjukat a valóság képezi. A fent említett műfajok mellett viszont sok más szövegtípus is tartozhat ebbe a kategóriába. Bár Gutkind a kortárs esszéről beszél, érdekes módon a Montaigne-féle esszék is megfelelnek ennek a distinkciónak, hiszen az író vagy saját gondolatait elemezte, vagy valamilyen, a valóságban megtörtént eseményről számol be.

Az esszé igazságértékét tekintően viszont nem mindenki ért egyet Gutkinnal: John D'Agata úgy véli, hogy a tények megváltoztatása nem nyomja automatikusan a fikció területére az esszét,³⁰ ezt ábrázolja az *Egy tény élettartama* (*The Lifespan of a Fact*) című kötetében is, amelyet közösen publikált Jim Fingallal, a szöveg szerkesztőjével, aki megpróbálta D'Agata munkáját kijavítani. Lee Gutkind viszont rosszallóan jegyzi meg, hogy a szerző olyan tényeket nem hajlandó kijavítani, amelyek nem rendelkeznek művészi töltettel: számadatok, helynevek helytelenek D'Agata szövegében, és ezeknek a változtatásoknak a szükségességére Gutkind nem talál megfelelő magyarázatot.

Az európai és az amerikai esszére egyaránt jellemző, hogy nagyon sokszor aktuális eseményekről szólnak, viszont amerikai kontextusban a valóság tiszteletben tartása fontosabbá válik, mivel a szöveg olvasói elsősorban egy újság vagy folyóirat révén találkozhatnak a történettel és a benne megjelenített információkkal. A sajtótermék mint médium bizalmat kelt az olvasóban arról, hogy az esszébe foglalt információ helyes. Ha ugyanaz az esszé egy kötetben kerül publikálásra, akkor a médium átértelmeződik, azonnal az irodalomhoz sorolódik, így a helytelen információ közlése nem tűnik olyan hangsúlyozottan nagy problémának. Joan Didion *The White Album* című esszéje azzal a mondatlal indít, hogy „azért mondunk történeteket, hogy élni tudjunk”,³¹ és az írás ideje 1968-1978 időszakra van datálva. A dátum pontosítása és a szöveg bevezetője nyilvánvalóvá teszi az olvasó számára, hogy ebben az esetben nem friss hírekről beszél az író, így nem is tűnik annyira fontosnak minden információ

28 Uo.

29 Uo.

30 D'AGATA – FINGAL 2012.

31 DIDION 2008, 11.

abszolút helyessége (bár érdemes hangsúlyozni, hogy Didion szövege nem tartalmaz hamis tényeket). A Gutkind által kritizált John D’Agata szöveg viszont friss hírekről beszél, mi több, egy fiatal felnőtt öngyilkosságáról, így az információ pontossága fontos.³²

Gutkind teljes mértékben elutasítja D’Agata módszerét, viszont azt érdemes hangsúlyozni, hogy az esszé nem objektív műfaj, tehát akkor is, ha a szövegbe foglalt tények helyesek, nem csupán informatív jellegű az ilyen típusú alkotás. Az esszé elsősorban irodalmi alkotás, bár a témától függően nagy része riportjellegű. Gutkind maga is felvonja az olvasó figyelmét arra, hogy „a *nonfiction* író nem kell amiatt aggódjon, hogy a szövege elég kiegyensúlyozott és objektív-e.”³³ Az esszéíró célja az, hogy a véleményét megmutassa és azt fejtegesse. Többek között emiatt is letek követőkre az amerikai esszéisták: nagy olvasóközönséggel rendelkező folyóiratokban publikálták a saját véleményüket, szereplőjévé váltak annak a narratívának, amit kialakítottak egy-egy aktuális eseményről, fontos lett az, hogy pontosan kinek a véleményét olvassák. Ez Hunter S. Thompson, Joan Didion és Truman Capote esetében is megfigyelhető. Mindhárom író kultikus figura, akiknek a munkássága a mai napig nagy érdeklődést kelt. Joan Didion olyan népszerűségnek örvend, hogy 2015-ben az akkor 81 éves írónő a Céline luxus ruhamárka arca volt.³⁴ Chadbourne úgy véli, hogy a *new journalismmel* elindított forradalmasítása az esszének elsősorban ennek a személyiség-centrikusságnak és az amerikai esszé jelenbe ágyazottságának köszönhető.³⁵ Ezt a változást nagyon fontosnak tartja, el is választja a műfaj több mint négyszáz éves hagyományától. Az új esszétípust „kortárs esszéként” nevezi meg.³⁶

Következtetésként az állapítható meg, hogy az amerikai esszé eltér az európai hagyománytól, mivel a hagyománya szorosán összekapcsolódik az újságírás hagyományával, illetve annak a paradigmaváltásával: bár a műfaj alapjában véve nem változott meg annyira, hogy ne lehessen összehasonlítani európai elődeivel, mégis más jellemzői váltak fontosabbá. A hibrid műfaj sokkal jobban beágyazódik a jelenbe, mint az európai esszék, illetve az ilyen típusú szövegeket publikáló folyóiratok segítik az esszéistákat abban, hogy megtalálják az olvasóikat és akár kultikus személyiséggé változnak a műveik révén. Amerikai kontextusban felerősödik a szöveg valóságértékének fontossága,

32 GUTKIND 2012.

33 Uo.

34 CODINHA 2015.

35 CHADBOURNE 1983, 137–38.

36 Uo. 137. Saját ford. („contemporary essay”).

ami felett nem lehet elsiklani, hiszen az esszé és az újságírás sok esetben teljesen összefűződtek. A műfaj és a médium egymásra talált, így a folyóiratok szabályaihoz igazodott az esszé: míg az európai esszék túlspecializálódtak és csak egyre szűkebb, szakavatott olvasók számára befogadhatók, az amerikai esszé az irodalom és az újságírás keverékeként több embert elér.

Bibliográfia

- „A szellem e kényesen őrzött nobilitása” 2011: „A szellem e kényesen őrzött nobilitása...”, *Műút* 56. évf. (2011), 6. sz. 72–103.
- CHADBOURNE 1983: CHADBOURNE, R. M.: A Puzzling Literary Genre: Comparative Views of the Essay. *Comparative Literature Studies* 2. (1983) 133–153.
- CODINHA 2015: CODINHA, A.: Céline Unveils Its Latest Poster Girl: Joan Didion. *Vogue*. URL:
<https://www.vogue.com/article/joan-didion-celine-ad-campaign>
(utolsó elérés: 2018. május 27.)
- D’AGATA – FINGAL 2012: D’AGATA, J. – FINGAL, J.: *The Lifespan of a Fact*. New York 2012.
- DIDION 1967: DIDION, J.: Slouching Towards Bethlehem. *The Sunday Evening Post*. URL:
<https://www.saturdayeveningpost.com/2017/06/didion/>
(letöltés ideje: 2018. április 29.)
- DIDION 2008: DIDION, J.: *The White Album*. New York 2008.
- GUTKIND 2012: GUTKIND, L.: *You Can’t Make This Stuff Up: The Complete Guide to Writing Creative Nonfiction – From Memoir to Literary Journalism and Everything in Between*. New York 2012. Kindle verzió.
- LUKÁCS 1997: LUKÁCS György: *A lélek és a formák*. Budapest 1997.
- MONTAIGNE 2013: MONTAIGNE, M. de: *Esszék I-III*. Pécs 2013.
- PODHORETZ 1958: PODHORETZ, N.: The Article as Art. *Harper’s Magazine*, július (1958). 74.
- SZILÁGYI 2007: SZILÁGYI Júlia: *Lehet-e esszét tanítani?* Kolozsvár 2007.
- WOLFE 1973: WOLFE, T.: *The New Journalism*. New York 1973.

Sátor Veronika

Az utóbbi évtizedek Nyugat-kutatásának főbb paradigmái

Azok számára, akik a magyar irodalmi modernséggel szeretnének foglalkozni, nem elkerülhető a korszak egyik legfontosabb „motorjának”, a Nyugat folyóiratnak a tanulmányozása. Ez a szemlélet még abban az esetben is megállja a helyét, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar irodalomban a Nyugat csupán továbbvitte azt a tendenciát, melyet a 19. század második felétől irodalmi modernségnek nevezünk. Annak ellenére, hogy a folyóirat „modernsége korántsem volt annyira nyitott, mint ahogy azt önmagáról hirdette”,¹ a folyóirat neve és az irodalmi modernségfogalom összefonódik, s ezáltal a „folyóirat történetével való számvetés az elmúlt évtizedek során mindig a magyar modernség újraértelmezését is jelentette egyúttal.”²

A 2007-ben a Nyugat 100. évfordulója alkalmából létrejövő honlap alapján – mely digitalizálva tartalmazza nem csupán az egyes lapszámokat, de a folyóirattal kapcsolatban megjelent szakirodalom bibliográfiáját is³ – elmondható, hogy már az 1930-as években íródtak dolgozatok, melyek a „nyugatosok” recepcióját voltak hivatottak feldolgozni. A digitalizált tartalom létrejötte és folyamatos bővülése is jelzi azt az igényt, hogy rendszeresen újradefiniáljuk a magyar irodalmi modernséghez és ezzel a Nyugat szerzőihez való viszonyunkat.

Az elmúlt évtizedekben a Nyugat folyóiratot, annak szerzőit számos megközelítésből, különféle szempontok alapján vizsgálták, a folyóirat kutatásával sokan foglalkoztak és foglalkoznak napjainkban is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ha előveszünk egy-egy jelentősebb (magyar) irodalomtudományos vagy irodalomtörténeti lapot, nagy eséllyel találkozhatunk benne

1 H. NAGY 2015, 15.

2 NÉMETH 2011, 151–162.

3 MANN – RÓZSAFALVI 2007.

valamely nyugatos szerző munkásságát elemző, illetve közvetlenül vagy közvetve a folyóirattal kapcsolatos írással. Emellett az újabbnál újabb interpretációs irányzatok megjelenése, illetve a folyóirattal kapcsolatos újabb elméleti kérdések felvetése sem csap át felesleges fecsegésbe, sokkal inkább a kortárs irodalmat is meghatározó, eddig nem tárgyalt kérdéseket, vagy a már tárgyalt problémák újradefiniálását jelenthetik. Konferenciakötetek, számos tanulmány, cikk, jegyzet és monográfia jelent meg azzal a szándékkal, hogy a Nyugat-jelenséget és a Nyugat recepcióját elemezze, kutassa, ismertesse; s éppen ezért nem egyszerű dologra vállalkozik az, aki egy átfogó képet kíván adni arról, hogy melyek azok a szempontok, módszerek, melyeket eddig nem alkalmazott a modern, illetve a kortárs irodalomtudomány a Nyugat kutatása során.

Jelen dolgozat célja, hogy rálátást nyújtson azokra a paradigmákra, amelyeket az utóbbi évtizedek irodalomtudományos kutatásai állítottak fel az úgynevezett „Nyugat-jelenség” kapcsán. A vizsgálat során figyelembe kell venni a már fentebb említett nehézségeket, vagyis azt, hogy a Nyugattal kapcsolatos szakirodalom folyamatos bővülése megnehezíti a teljes körű áttekintést, illetve tudatosítanunk kell, hogy az egyes, Nyugattal és nyugatos szerzőkkel foglalkozó tanulmány szerzők és kutatók nem szisztematikus Nyugat-kutatásra vállalkoztak. Ahogy az napjainkban is megfigyelhető, bizonyos korszakokban más-más szerzők kerültek a vizsgálat középpontjába. A kánonból leginkább Ady és Babits, illetve Kosztolányi és Móricz munkásságát helyezik a vizsgálat előterébe. Ennek oka nagy valószínűséggel az, hogy az ő hatásuk bizonyul leginkább meghatározónak a folyóirat egyes korszakaiban.

Célkitűzéseinket kiegészítve annyit mondhatunk, hogy a dolgozatnak nem célja az egyes irodalomtudósok életművének feldolgozása, a dolgozat sokkal inkább igyekszik kirajzolni azt, hogy az utóbbi évtizedekben milyen fogalmak mentén gondolkodtak a Nyugat-jelenségről. Az egyes korszakok közé nehéz lenne éles vonalat húzni, hiszen egymás mellett, sőt gyakran egymással szemben, de párhuzamosan működtek az egyes módszerek, és némelyeket nemcsak a közelmúltban, hanem ma is alkalmaznak.

Természetesen a „Nyugat-kutatók” közül vannak kiemelhető (kiemelkedő) nevek. Kenyeres Zoltán neve például már csak azért is megkerülhetetlen, ha a Nyugat-kutatásról beszélünk, mert az eddigiekben megjelent köteteivel kapcsolatban elmondható mindaz, amit Sipos Lajos fogalmaz meg Kenyeres *Párpercesek – fogalmak, könyvek, kortársak* című könyvének kapcsán: „[a] recenziók utalásai sejtetik, [...], a tanulmányok jelzik: Kenyeres Zoltán bármiről is

gondolkozik, egy Nyugat-monográfia megírására készül.⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy Kenyeres irodalomtörténetet ír, igaz tisztáz a Nyugat történetével kapcsolatos eddigi hiányosságokat, felsorakoztat méltánytalanul elfeledett szerzőket és műveiket, de általában (viszont nem szigorúan véve) megmarad az irodalomtörténet-írás tárgykörén belül, s nem tér ki az alkotások magyarázatára, mélyebb összefüggéseire. Jó példa erre az *Etika és esztétizmus* című tanulmánykötete. A kötet alaphangját a Nyugat korának periodizációs lehetőségei adják, s a második fejezet – szűkítve a kört – magának a folyóiratnak a belső periódusait vizsgálja. Vitatható azonban az említett tanulmány, vagyis az *Egy korszak geneziséről* relevanciája a 2004-ben (*Korok, pályák, művek*)⁵ és 2010-ben (*Megtörtént szövegek. Esszék, tanulmányok a 20. századi magyar irodalomról*)⁶ megjelent kötetekben, hiszen azokban mindenféle frissítés és az újabb kutatási eredmények figyelembevétele nélkül jelent meg újra.

Kenyeres ismeri a Nyugatos eseményeket és precíz részletességgel számol be a folyóiraton belüli (vagy azon kívüli) vitákról, s ezekben a fejezetekben magyarázatát is adja a problémának, tehát érinti az irodalomelmélet tárgykörét. Ilyen például az említett kötetben megjelent tanulmánya a „Kettészakadt irodalom” és „Az írástudók árulása” mely a Berzeviczy és Babits közt lezajló vitáról kijelenti, hogy „az érték-konstitutív irodalomszemlélet hiányzott Babits nemes kiállású tanulmányából...”,⁷ ám az ilyen összefüggések vizsgálata Kenyeres irodalomtörténet-írásának a kisebb hányadát képezik. Ám azt sokkal tartja fontosnak, hogy a Nyugat korszakával „mély és radikális eszmétörténeti kritikával”⁸ nézzünk szembe, hiszen ma már nincs ideológia, mely ettől visszatartana bennünket. Ennek a gondolatának igyekszik eleget tenni *Babits és a Nyugat irodalomszemlélete* alcímű esszéjében, mely sokkal inkább Babits és a vele szembenállók filozófiai, esztétikai és etikai gondolkodásának történetét vázolja fel, mely természetesen hatást gyakorolt a Nyugatra is. A *Babits és a metafizikus hagyomány* című esszéjében Kenyeres kiemeli, hogy a marxista irodalomtudomány háttérbe szorítja a Babits-kutatást más szerzőkkel, például Adyval és József Attilával szemben. Ebben az időszakban „[F]olytak fontos részletkutatások, megjelentek becsületes, szép munkák, remek verselemzések, de az előtérben érték-szembefordító, nem összehasonlító, nem

4 SIPOS 2013.

5 KENYERES 2004.

6 KENYERES 2010.

7 KENYERES 2001, 64.

8 Uo. 71.

komparatív, hanem (nevezzük így:) kontrasztív megközelítések álltak.”⁹ A marxista irodalomszemlélet 1980-as évekbeli hanyatlását követően elérkezett végre annak az ideje is, hogy a kutatók az irodalmi hagyományra nem valami ranglétraszerű képződményre tekintettek, melynek tetejét mindig csak egy- valaki foglalhatja el. Így vált lehetségessé, hogy két olyan szerző párhuzamos vizsgálata került centrumba, akik ellentétes nézeteket vallottak, s ezekről gyakorta vitáztak a korabeli sajtó hasábjain. „A megnevezett korszak új alternatívákat keresett, a régivel szemben” – mondja Kenyeres, aki ezzel magyarázza, hogy a Nyugat megjelenésének 75. évfordulója alkalmából megszaporoztak a Babitsról és ezzel párhuzamosan a Németh Lászlóról születő tanulmányok.

Ady költészetéről szóló kötetében például felvázolja azt, hogy az értelmezést dinamikájában kell látnunk, nem pedig egy stabilan meggyökerezett képződményben, ám ő maga nem követi ezt a példát. Munkája inkább irodalomtörténeti jelleggel vet számot a szerző pályájával. Kenyeres leírja kötete előszavában, hogy az Ady-szakirodalom mérete könyvtárnyi,¹⁰ ám azt nem fejt ki, amire később H. Nagy Péter mutat rá, hogy „[e]hhez képest viszont elenyésző azon munkák száma, melyek ténylegesen egy-egy vers poétikai dilemmái felől közelítenek e líratörténeti teljesítmény szöveghorizontjához.”¹¹ H. Nagy egy másik kötet, az *Irodalom, történet, írás* kapcsán leírja azt a problémát, mely a konzervatív irodalomértés egyik fő kritikájaként is felfogható: „több olyan tanulmány is olvasható, melynek egyes kijelentései a jelen élő kérdéseit eleve nem tekintik párbeszédképesnek, sőt egyenesen azok illegitim voltát állítják.”¹² Ezzel szemben kiemeli, hogy Szegedy-Maszák Mihály például egészen más irodalomszemléletet vall, mint Kenyeres Zoltán. Szerinte ugyanis „a jelen kérdései, kihívásai nem »zagyvaságként« vagy pusztán »divatként«, hanem sokkal inkább a gondolkodás, értelmezhetőség megfontolására érdemes kontextusaként rendeződnek az egyes dolgozatok modalitásában.”¹³ Azt azonban Kenyeres is érzékelteti Nyugat-szemléletében, hogy a folyóirattal való számvetés mindig fontos része volt (és lesz) a magyar irodalomtudománynak, hiszen „a legutóbbi időkig meghatározta a magyar olvasók recepcionális szokásait.”¹⁴

9 Uo. 72.

10 KENYERES 1998.

11 H. NAGY 2003, 7.

12 H. NAGY 1998, 337.

13 Uo. 340.

14 KENYERES 2001, 151.

Az imént idézett kötetből érdemes kiemelni azt a tanulmányt, mely a *Nyugat-legendák és az etikai esztétizmus* címet viseli, s melyben Kenyeres számol a Nyugattal kapcsolatos „legendákkal”, például a folyóirat modernségének legendájával, vagy ami ezzel szorosan összefügg a köztudatban: azzal a legendával, miszerint a Nyugat indulása és a modern magyar irodalom időszámításának kezdete egybeesik, sőt ez utóbbi éppen a folyóirat indulásának köszönhető. Ami viszont ennél is fontosabb, hogy ebben a szövegben fogalmazódik meg egyrészt, hogy a Nyugatot egy, a modernség kitárulkozásán túllépő „irodalomfajta” leírásával lehetne jellemezni „amely [...] alkalmas a folyóirat belső sokféleségének közös jellemzésére”¹⁵, másrészt, hogy ennek az irodalomfajtának – és Kenyeres Nyugat-jelenségről való gondolkodásának is¹⁶ – kulcsfogalma az „etikai esztétizmus.”¹⁷

„A magyar irodalomtörténészek szinte kollektíven aludtak át egy – vagy több – korszakot, és a strukturalizmus megjelenése ebből a hibernáltságból ébresztette fel őket.”¹⁸ A magyar irodalomtudomány történetének egyik sarkalatos pontja ez az időszak, hiszen amellett, hogy az új tankönyvek megjelenése által az iskolákba is bevezetésre került a strukturalista szemlélet, „önálló kutatási területként megszületett az irodalomelmélet, ezen belül hangsúlyt kapott az irodalom értékstruktúrájának elemzése, a narratológia, a drámaelmélet.”¹⁹ 1968-ban a *Helikon* egy egész számot szentelt a strukturalizmust vizsgáló, illetve annak jegyében írók szövegeinek.²⁰ A strukturalizmus, mint egy új irodalom-felfogás legfőbb magyar „támogatói” közé sorolhatjuk többek között Hankiss Elemért, Bojtár Endrét, Király Istvánt, Szegedy-Maszák Mihályt, Veres András stb. akiknek a strukturalizmus-vitában is szerepük volt.

Veres András munkásságára már csak azért is érdemes kitékinteni, amit az 1979-es *Mű, érték, műérték* című tanulmánykötetében fogalmaz meg: „[a] cél mindig az, hogy megpróbáljam: milyen eszközökkel, módszerekkel lehet az

15 Uo. 151.

16 Azt, hogy Kenyeres Zoltán Nyugatról való gondolkodásának is az etikai esztétizmus lenne az alapfogalma, jól mutatja, hogy nem csupán az idézett tanulmányban, de többek között az ugyanebben a kötetben megjelenő 1998-as interjúban ő maga is megerősíti Varga Lajos Márton „*Esztétika és etika?*” kérdésére válaszolva ekképp: „Igen. Még akkor is, ha ez most nálunk sokak számára korszerűtlenül hangzik.” I. KENYERES 2001, 220.

17 Uo. 151–152.

18 BEZECZKY 2006, 64.

19 BÓKAY 2006, 131.

20 *Helikon* 1968/1.

irodalmi alkotásról a legtöbbet megtudni.”²¹ Ennek érdekében Veres „minél több megközelítésmódot”²² alkalmaz. Veres gondolkodásmódjának nyitottsága éppen ebben a változatosságban rejlik. Önmaga is beismerte, hogy kezdetben a pozitivistá irodalomtudomány volt rá nagy hatással, sőt a hetvenes években megjelent tanulmányaiban is felfedezhetőek neopozitivistá áthallások, de Verest mindenképpen szerteágazó gondolkodásmódú kutatóként tarthatjuk számon – vegyük csak figyelembe, hogy a pozitívizmustól kiindulva a strukturalizmuson át eljut Karinthy tudományos-technicista megközelítéséig, ám azt érdemes megjegyezni, hogy ez utóbbi nem poszthermeneutikai megközelítés. Ha meg akarjuk határozni, hogy munkássága tükrében mely fogalom az, amely Veres irodalomtudományos gondolkodását leginkább jellemzi, akkor kétségkívül az axiológiát, vagyis az értékelméletet kell említenünk.

Veres mellett Szegedy-Maszák Mihály volt az a kutató, aki a strukturalizmus-vitában az új módszer mellett érvelt. Szegedy-Maszák Mihálynak, az utóbbi évtizedek irodalomelméleti- és Nyugat-kutatásaiban írt tanulmányai – főként, ha Kosztolányi írásművészetéről esik szó – bizonyosan alapkövét képezik a vizsgálatnak. A Kosztolányi-recepció utóbbi néhány évtizedét ugyanis jelentős mértékben meghatározta Szegedy-Maszák munkássága. Ménesi Gábor írja *Kosztolányi portré 2010-ben* című esszéjében, hogy „Kosztolányi fogadtatástörténetének megkerülhetetlen momentumai a Szegedy-Maszák Mihály által publikált tanulmányok, műértelmezések.”²³ Az irodalomtudós Kosztolányi-monográfiája eltér azoktól a monográfiáktól, amelyek az ő kutatásait megelőző korszakot jellemezték. „Bár a cím inkább klasszikus életrajzra utal, Szegedy-Maszák Mihálynak, a Kosztolányi kritikai kiadás vezetőjének monográfiája elsősorban a poétikai, komparatív és eszmetörténeti szemlélet jegyében közelít az életműhöz.”²⁴ A kötetben – Kenyeres Ady-monográfiájával ellentétben – nem csupán a szerzői életmű folyamatrajzát adja, de kitér az egyes művek (újszerű) értelmezésére és azok világirodalomban való elhelyezkedésére is. A szerző irodalomelmélet írása azért is megkerülhetetlen és aktuális, mivel a köteteiben – ahogy az újrakiadások kapcsán Bónus Tibor is megjegyzi – Szegedy-Maszák „újrarendezi, átdolgozza és kiegészíti egykori tanulmányait, olvasatait.”²⁵

21 VERES 1979, 7.

22 Uo. 7.

23 MÉNESI 2010.

24 GERE 2010.

25 BÓNUS 2012.

Bár jelen dolgozatnak nem célja, hogy az egyes kutatók munkásságának összehasonlító vizsgálatát elvégezze, mégis, az irodalomtudományos gondolkodás fejlődési folyamatainak nyomon követése szempontjából érdemes megfigyelni, hogy Kenyeres Zoltán nem számolva az újabb tudományos fejleményekkel, változatlanul közli korábban megjelent tanulmányait.

Szegedy-Maszák Mihály gondolkodásának körvonalait egyik nagy volumenű tanulmányával lehetne szemléltetni, mely az *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről* címmel, a „Minta a szőnyegen”. *A műértelmezés esélyei* című tanulmánykötetben jelent meg. A dolgozatban a szerző nem azt kérdezi, hogy „mi az irodalom”, hanem arra kérdez rá, hogy „mikor irodalom egy szöveg”, s ezt alaktani elemzéssel kívánja levezetni. Szegedy-Maszák a kisebb egységektől halad a nagyobbak felé, illetve azt is kifejti, hogy míg a kisebb alakzatok a lírai művek, addig a nagyobb strukturális egységek inkább az epikai jellegű alkotások elemzésében válnak fontossá. Az elemzés során, hét olyan szintet sorakoztat fel, mellyel szerinte minden kutatónak számolnia kell. A hét szint a fentiekben elmondottak értelmében a következőképpen alakul: (1) nyelvészet és poétika különbözőségének felfejtése; (2) retorikai alakzatok, valamint (3) morfológiai és szintaktikai alakzatok működése és mibenléte; (4) szemantikai alakzatok működése; (5) a tér és az idő elválaszthatatlansága; (6) a nézőpont és a beszédhelyzet különbözőségének felismerése; (7) a cselekményben mint az irodalmi mű legnagyobb alaktani egységében a szereplők vizsgálata.²⁶ Az alaktani elemzés végeredményben abban áll, hogy „jelentésszintek s azokon belül formateremtő elvek elkülönítésére”²⁷ teszünk kísérletet. Bengi László kifejti, hogy Szegedy-Maszák tanulmánya az újraolvasás logikája szerint épül fel, mégpedig „a strukturalizmus újraolvasásának tekinthető”.²⁸

Szegedy-Maszák tanulmánya azért fontos része az irodalomtudós munkásságának, mert már a címében körvonalazza a kutató irodalomszemléletét. Az alaktani strukturalizmus, míg a hatáselmélet a hermeneutika irányába tereli tanulmányát. Szegedy-Maszák tehát a két „irány” között ingázik, ahogyan azt önmaga is leírta *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről* című dolgozatában: „[a] magam részéről állandó ide-oda játékot tartok üdvösnek a kotextuális és kontextuális névvel illetett fölfogás között.”²⁹ Ehhez később hozzáteszi, hogy „annyiban mégsem osztom az immanens irodalomfölfogás alapelvét, hogy

26 SZEGEDY-MASZÁK 1990, 30–76.

27 Uo. 76.

28 BENGI 1997, 101.

29 SZEGEDY-MASZÁK i. m., 30.

nem valamely szöveg fölépítésében, de hatásában, befogadásának módjában keresem az irodalmiság lényegét.”³⁰ A tanulmány kérdésfelvetése, tehát az, hogy „mikor irodalom egy szöveg”, éppen azért nem lezárható, mert a folyamatos újraolvasás együtt jár a folyamatos újraértelmezéssel is: „[a] műalkotás végül is értelmezéseiben él.”³¹ Annyi viszont bizonyos, hogy „valamely szöveg csakis akkor keltheti irodalmi műalkotás hatását, ha szabadon érvényesülhet különböző alaktani képződmények kölcsönhatása, mert a konvenciók nem zárják ki kölcsönösen egymást, de párbeszédet folytatnak egymással a megértés lezáratlan történeti folyamatában.”³² Meg kell azonban jegyezni, hogy bár ez a tanulmány az említett kettősség jegyében íródott, „Szegedy-Maszák a későbbiekben még inkább a befogadás- és hatástörténet felé fordult, illetve az irodalmi kánonok mibenléte és működése érdekelte egyre jobban.”³³

Vessünk még egy rövid pillantást a Szegedy-Maszák Mihály szerkesztésében megjelent *A magyar irodalom történetei* című irodalomtörténeti vállalkozásra, mely jól mutatja Szegedy-Maszák különbözőségét az elődeitől és kortársaitól, melyre már korábban utaltunk. A 2007-ben megjelent *A magyar irodalom történetei* egy háromkötetes irodalomtörténet, melynek előszava leszögezi, hogy „egészen más céllal jött létre”,³⁴ mint a hatkötetes elődje, a köznyelven egyszerűen csak *spenótként* emlegetett *A magyar irodalom története* című „monstrum”. „Akkor még lehetett úgy összefoglalást készíteni a magyar irodalmi örökségről, hogy a szerzők kevésbé próbálták érvényesíteni a nemzetközi irodalomtudomány korabeli szempontjait”³⁵ – hívja fel a figyelmet a főszerkesztő, és valóban látható, hogy *A magyar irodalom történetei* semmiképpen sem nevezhető klasszikus értelemben vett irodalomtörténet-írásnak, s egyik fontos eleme, hogy „e munka visszatükrözi a jelenkori magyar irodalomszemlélet és tudomány megosztottságát.”³⁶

Szegedy-Maszák korábban már megfogalmazott észrevételeket azzal kapcsolatban, hogy mi az elképzelése az „új” irodalomtörténettel kapcsolatban, ám a tanulmány szerzőknek – Sőtérrel ellentétben – szinte teljesen szabad kezdet adott. Ezért lehetséges, hogy bekerültek olyan dolgozatok is, melyek koráb-

30 Uo. 30.

31 Uo. 35.

32 Uo. 76.

33 ARATÓ 2017, 11.

34 SZEGEDY-MASZÁK 2007.

35 Uo.

36 Uo.

ban már valamilyen orgánumban megjelentek. Bojtár Endre a kötet megjelenésekor, terjedelmes recenziójában kifejti,³⁷ hogy mik a kötetek sajátosságai, miért remek vállalkozás, miben látja gyengeségeit, illetve kitér a cím választására is. *A magyar irodalom történeteinek* tanulmányai közelebb vihetnek bennünket a Nyugat-jelenség tanulmányozásához, hiszen olyan szerzőket szerepeltet, akik kivétel nélkül hozzájárultak és hozzájárulnak ma is a recepcióhoz. Ilyen szerzők például a Kulcsár Szabó Ernőről elnevezett Kulcsár Szabó-iskola tagjai is. Kulcsár Szabó Ernő szintén azon kortárs kutatóink közé tartozik, akinek irodalomszemléletét nehéz lenne egy néhány oldal terjedelmű esszében összefoglalni – az „iskola” munkásságáról nem is beszélve.

Kulcsár Szabó Ernőnek már korai munkái is jelzik, hogy egy olyan irodalomértelmezői gyakorlatot képvisel, amely a magyar irodalmat európai kontextusba állítja – bár meg kell jegyezni, hogy Szegedy-Maszák komparatistikai kutatásai is számolnak világirodalmi összefüggésekkel. *A zavarbaejtő elbeszélés* és a *Műalkotás – szöveg – hatás* című kötetek ugyanis „az aktuális, élő irodalmi folyamatokkal összjátékban értelmezik újra” irodalmunkat.³⁸ A magyar irodalomnak az a fajta „másként-látása”, amely Kulcsár Szabó Ernő szövegeinek sajátja és amelyet a „személyes megértésigény és a diskurzusok változásait is elmélyülten követni tudó szellemi készültség”³⁹ jellemez, nagy hatással volt a kortársakra is.

Kulcsár Szabó Ernő életművének egyik legfontosabb – az eddigi irodalomtudományos diskurzusból hiányzó – része, az irodalomelméletet és az irodalomtörténetet integrálása. *A magyar irodalom története 1945-1991* című munkája ennek a – nevezzük így – paradigmaváltásnak a legkézzelfoghatóbb bizonyítéka. „Történeti és elméleti perspektíva társulásának az életműben az lesz az egyik stratégiai következménye, hogy a poetológiai vagy alaktani megfigyelések egy elvont, időről időre átalakuló alapviszony funkcióösszefüggésébe helyeződnek, amely az irodalmi alkotások nyelv- és szubjektumszemléleti képleteit, ezek korszakokba rendeződését jelenti.”⁴⁰

Kulcsár Szabó Ernőnek a '90-es évek második felében publikált tanulmányait egybefoglaló tanulmánykötete, *A megértés alakzatai*, a fülszöveg tanúságtétele szerint „elsősorban a költészettörténeti modernség néhány főbb ismertetőjegyének átértelmezésére tesz kísérletet. De az értő olvasó föl fogja

37 BOJTÁR 2007, 51–65.

38 BÓNUS et al. 2010.

39 Uo.

40 Uo.

ismerni, hogy az írásokat az a módszertani érdekeltség is összefogja, hogy elősegítse a mai irodalomtudomány két meghatározó irányzatának párbeszédét. [...] Hermeneutika és dekonstrukció mai vitájának tehát úgy mennek elébe e szövegek, hogy annak legalább egy részét a kölcsönös megértés helyzetévé változtassák.”⁴¹ Kulcsár Szabó Ernőnek és a körülötte csoportosuló iskolának ilyesfajta szemléletváltása nemcsak a Nyugat-recepciójának újraértelmezését, de a magyar irodalom olvasásának merőben új koncepcióját hozta magával – bár az „iskola” nem kötelezte el magát a szisztematikus Nyugat-kutatás mellett. Ezt a gyakorlatot erősíti Kulcsár Szabó Ernő gyakran idézett és több helyen megjelenő tanulmánya *A Nyugat kultúrafogalma és kulturális orientációja*, melyben kijelenti, hogy „a Nyugat körében a kulturalitásnak inkább még az a hagyományos immateriális értelmezése uralkodik, amely nem szembesült még az ember biológiai és kulturális konstitúciója közt kialakult századeleji konfliktussal. Ami azt jelenti, a század első két évtizedében még nincs megértett tapasztalata arról, miként és miért fordul önmaga ellen a kulturális folyamat dialektikája.”⁴² A folyóirat kultúrafogalmának artikulálódását Ignotus és Babits tevékenysége mentén fejt ki tanulmányában. Kulcsár Szabó fellépése tehát olyan fordulatot hozott a ’90-es évek irodalomtudományában, melynek köszönhetően „egyre kevésbé lehetett megkerülni a recepcióesztétika és az irodalmi hermeneutika hagyományát, fogalmi artikulációit, eredményeit.”⁴³

Kulcsár Szabó Ernő irodalomszemléletének tárgyalásánál érdemesnek tartjuk a kitekintést az *Újraolvasó* sorozatra is. Jelen dolgozat – praktikus okból – nem kívánja a teljes sorozatot vizsgálni, csupán az 1999-ben megjelenő *Tanulmányok Ady Endréről* címűt emeli ki. A konferenciakötet egy olyan szerzőgárdát sorakoztat fel, kiknek már a korábbi – igaz, más és más paradigmák horizontjából olvasható – tevékenységéből is áthallik a Nyugat-kutatás megváltozott szerepének percepciója. A kötet tanulmányai hol közvetlenül, hol közvetetten, többek között Ady Endre helyét problematizálják a hazai és európai költészettörténetben. Németh G. Béla a *Zárszóban* kifejti a kötet tanulmányainak legszembetűnőbb hozadékát: „Az itteni előadások sokat segítenek a tekintetben is, hogy az Adyt körülvevő mítosz akadályaitól megszabaduljunk, s úgy illesszük költészetünk alakulásának folyamatába, hogy mentesüljünk az úgynevezett fővonal elmélet babonájától, s kortársait is maguk érdeme szerint rendeljük mellé, s nem alá, ugyanúgy látva az ő

41 KULCSÁR SZABÓ 1998.

42 KULCSÁR SZABÓ 2009.

43 BÓNUS et al. 2010.

művészetük jelentőségét, mint Adyét, s ugyanúgy az ő gyengeségeiket is, mint az övét is.”⁴⁴ Az Ady-újraértelmezésben nagy szerepet játszottak az *Ady-értelmezések*⁴⁵ és az *Ady-kollázs*⁴⁶ című kötetek is.

Újabb fordulatnak tekinthető, hogy 2004-ben megjelenik a *Szöveg – mediálitás – filológia* című tanulmánykötet, melynek állásfoglalásában „a hagyományos értelemben vett irodalomtörténet határainak átlépésére”⁴⁷ törekvő irodalomszemléletet helyezi középpontba, a modernség irodalmának egy olyan értelmezése által, amely számol azzal, hogy a „közvetítés eseménye nem ragadható meg puszta filológiai eszközökkel.”⁴⁸ Ennek a kötetnek köszönhetően, a magyar irodalomtudományban is megjelenik az a tendencia, melyet „az irodalomértés mediális fordulatának”⁴⁹ szokás nevezni, s „mely folyamat ma is tart, sőt tovább rétegződik.”⁵⁰

Mintegy a fenti megállapítások kereteként, foglaljuk most össze, hogy az utóbbi néhány évtized irodalomtörténet- és irodalomelmélet írása, miként reflektált a Nyugatra és a nyugatosokra. A dolgozat, már a célkitűzéseiben előrebocsájtotta, hogy az elmúlt néhány évtized Nyugat-recepciójának – a kánonok folyamatos át- és újrendeződése, illetve a szakirodalom folyamatos bővülése miatt – mindent átfogó összegzése eleve kudarcra van ítélve. Éppen ezért azokra a jelenségekre, fogalmakra koncentrált, melyek a legnagyobb hatással voltak a magyar irodalomtudományos diskurzusra. A fenti áttekintésből jól kitűnik, hogy az egyes iskolák nem alkotnak egymásra épülő, vagy egymásból kibontakozó egészet, sőt az is egyértelmű – még akkor is, ha csak az egyes kötetek megjelenési idejét, vagy az egyes kötetek szerzői összetételét vesszük figyelembe –, hogy gyakran egymás mellett működtek/működnek.

Szisztematikus Nyugat-kutatás tulajdonképpen csak Kenyeres Zoltánnál figyelhető meg. Kenyeres filológusi tevékenységének egyik fő jellegzetessége (és majdhogynem egyedisége), hogy a Nyugatot teljességében, egészében szemléli, s mindezt az esztétizmus és az etika filozófiai fogalmai felől teszi úgy, hogy közben megmarad a klasszikus értelemben vett hatástörténet-, irodalomtörténet-írás keretein belül. Ezzel párhuzamosan az újabb és újabb

44 NÉMETH G. 1999, 228.

45 H. NAGY et. al. 2002.

46 H. NAGY 2003.

47 KULCSÁR SZABÓ 2004, 7.

48 Uo. 7.

49 BÓNUS et al. 2010.

50 Uo.

irodalomelméleti paradigmák a Nyugat értelmezésének különböző vonatkozásait tágították. A '70-es évek strukturalizmus-vitájában akarva-akaratlanul előtérbe kerül a strukturalizmus néven emlegetett szöveg szemlélet, mely leegyszerűsítve: a marxista irodalomszemlélet költészeti és politikai központúsága, illetve a pozitivizmus vers és élet(rajz) központúsága után, a tartalomra és a formára hívja fel a figyelmet.⁵¹ Ezzel egyidőben előtérbe kerülnek a hermeneutika egyes belátásai. Az alaktani hatáselmélet a strukturalizmus és a hermeneutika összekapcsolását preferálja az irodalmi szöveg beszédmódjának vizsgálata során. A '90-es évek irodalomelméleti „bumm”-ja újabb horizontokat nyitott meg a Nyugat-jelenség értelmezésében is.

Ennél a pontnál viszont fontos még egy rövid kitérőt tenni a tendencia felé, amelynek irányába legelőször a Kulcsár Szabó-iskola nyitott, mégpedig az irodalom nem-hermetikai, vagy poszthermetikai irányába. Az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport, melynek vezetője Kulcsár Szabó Ernő, egyik projektjének keretében megfogalmazta azt a nézetet, amely egy teljesen új távlatát nyitja meg a 20. századi magyar irodalom kutatásának. Kutatási koncepciójuk „a 20. századi irodalom- és művészettörténet (és fogadtatásának) azon sajátosságából indul ki, hogy az esztétikai tapasztalat modern formái számára szükségszerűen tematizálódik a műalkotás anyaga, materialitása, amely így – a nyelvi közvetítettség problematikáján túl – mediális értelemben is a közvetlen esztétikai érzékelés akadályaira vagy reflexivitására tereli a figyelmet.”⁵² 2001 óta a kutatócsoport munkája projektekre épül – tudhatjuk meg az ELTE Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi tanszékének honlapjáról, amely mellett az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport alakult. Kutatási tervzetükben megfogalmazódik, hogy a csoport kutatóinak korábbi érdeklődése (a hermeneutika és dekonstrukció interpretációs gyakorlata és/vagy a modern líra alakulástörténeti vizsgálata) az, ami meghatározza a kutatócsoport médiaelméleti orientációját. Ezek és az új irányok „az irodalmi szöveg hozzáférhetőségének olyan dimenzióját nyithatják meg vagy tehetik beszédessé, amely az olvasás és az interpretáció olyan meghatározó fogalmainak újragondolását is lehetővé teheti, mint pl. a »költői kép«, a zeneiség, a »szóhangzás« vagy a nyelv materialitása.”⁵³

51 A „három nagy paradigma” megközelítésmódjait Kulcsár Szabó munkájából kölcsönöztem. L. KULCSÁR SZABÓ 1999, 13.

52 ÁITK Kutatási terv.

53 Uo.

Napjaink irodalomtudományában egyre nagyobb az érdeklődés a nem hermeneutikai jellegű vizsgálódás felé. Balogh Gergő 2016-os tanulmánya, az *Áthuzalozni az embert* már a német médiatudomány hazai recepcióját vizsgálja,⁵⁴ nem véletlenül, hiszen 2014-ben és 2015-ben három fontos irodalomtudományi lapban került centrumhelyzetbe az irodalom- és a médiatudomány szintézisének lehetősége. Ezek a folyóiratok a *Prae* 2014/4-es, a *Partitúra* 2014/1-es, illetve a *Tiszatáj* 2015/4-es lapszámai.⁵⁵ A *Prae* tematikus számait érdemes kiemelni, mert több olyan irodalomelméleti „kezdemenyezésnek” is fórumot nyit, melyek az irodalom nem-hermeneutikai megközelítését szorgalmazzák. A lap jelenlegi főszerkesztőjének L. Varga Péternek az irodalomtudományos tevékenysége is ebbe az irányba mutat, elegendő, ha egy pillantást vetünk *Az értelem rácsai*⁵⁶ vagy a korábbi, *Töréspontok*⁵⁷ című köteteire.

Balogh Gergő Karinthy-életművel foglalkozó kutatásai két szempontból is fontosnak bizonyulnak. Egyrészt hiánypótló tanulmányok a Karinthy-kutatásban, hiszen a szerző életművének méltatlanul keveset emlegetett műveivel foglalkozik, másrészt hiánypótló, mert az utóbbi néhány évtized Karinthy-kutatása meglehetősen ritkaságszámba megy, nem utolsósorban pedig újraértelmezi a technikai-tudományos Karinthy-féle világlátást – például Veres Andrással szemben.

Összefoglalva talán még annyi elmondható, hogy Németh G. Béla szavai, miszerint „a különböző, valóban jelentős tudományos irányok nem lerontják, hanem erősítik egymást a mű hatáskiváltásának, azaz élő voltának magyarázatában”⁵⁸, talán revidálhatóak annyiban, hogy ha le nem is rontják, de valóban nem is erősítik, sokkal inkább kioltják egymást.

Bibliográfia

ÁITK Kutatási terv: Az irodalmi nyelv medialitásának felértékelődése a 20. század első felének magyar irodalmában és művészetelméletében. ÁITK Kutatási terv 2003–2006. URL [tárolt változat]:

54 BALOGH 2016.

55 De megemlíthetjük még a *Kalligram* 2017/7. és 2017/8. számát, amelyben többek között David Wellberynek a hangulat fogalmáról szóló tanulmánya is olvasható.

56 L. VARGA Péter 2014.

57 L. VARGA Péter 2010.

58 NÉMETH G. 1994, 544.

aitk.hu/downloadfile/6/

(utolsó elérés: 2018. április 6.)

ARATÓ 2017: ARATÓ László: Szegedy-Maszák Mihály hiánya. *Új Pedagógiai Szemle*, 2017, 1–2. sz. 9–16. URL:

http://folyoiratok.ofi.hu/sites/default/files/journals/upsz_2017_1_2_online_0.pdf

(utolsó elérés: 2018. december 10.)

BALOGH 2016.

BALOGH Gergő: Áthuzalozni az embert. Az újabb német médiatudomány magyarországi recepciójáról 2003–2015. *Műút online*, 2016. URL:

<http://www.muut.hu/archivum/19637>

(utolsó elérés: 2018. április 6.)

BENGI 1997: BENGI László: A strukturalizmus „újrólvasása”. Szegedy-Maszák Mihály: Az irodalmi mű alaktani hatáselmélete. *Iskolakultúra*, 1997, 3. sz. 100–104. URL:

<http://epa.oszk.hu/00000/00011/00123/pdf/1997-3.pdf#page=>

(utolsó elérés: 2018. december 10.)

BEZECZKY 2006: BEZECZKY Gábor: A strukturalizmus Magyarországon. *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 18. évf. (2006) 4. sz. 64–76. URL:

http://ketezer.hu/download/PDF/2006/2000_FOLYOIRAT_2006_04.pdf

(utolsó elérés: 2018. december 10.)

BOJTÁR 2007: BOJTÁR Endre (recenzió): Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) / A magyar irodalom története. Recenzió megjelent: *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 19. évf. (2007) 11. sz. 51–65. URL:

http://ketezer.hu/download/PDF/2007/2000_FOLYOIRAT_2007_11.pdf

(utolsó elérés: 2018. december 6.)

BÓKAY 2006: BÓKAY Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Budapest 2006.

BÓNUS 2012: BÓNUS Tibor (recenzió): A perspektíva igazság(talanság)a – olvasás és tanúságtétel. Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi Dezső, 1. rész. Recenzió megjelent: *Kortárs folyóirat*, 2012/12. URL.:

<https://www.kortarsonline.hu/archivum/2012/12/arch-perspektiva-igazsagtalansaga-2.html>

(utolsó elérés: 2018. április 6.)

BÓNUS et. al. 2010: *A hermeneutika vonzásában. Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára*. Szerk. BÓNUS Tibor – EISEMANN György – LŐRINCZ Csongor – SZIRÁK Péter. Budapest 2010. URL:

<http://klasszmagyar.elte.hu/index.php?q=node/685>

(utolsó elérés: 2018. április 6.)

GERE 2010: GERE Zsolt (recenzió): Kosztolányi-kotta. *Revizor a kritikai portál*, 2010. URL:

http://revizoronline.com/hu/cikk/2602/szegedy-maszak-mihaly-kosztolanyi-dezso/?cat_id=1&first=0

(utolsó elérés: 2018. április 6.)

H. NAGY 1998: H. NAGY Péter: Dialógus: lehetőség vagy adottság? *Irodalomtörténet*, 29. 79. évf. (1998), 1-2. sz., 335–343. URL:

http://epa.oszk.hu/02500/02518/00280/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1998_01-02_335-343.pdf

(utolsó elérés: 2018. december 4.)

H. NAGY 2003: H. NAGY Péter: *Ady-kollázs*. Pozsony 2003.

H. NAGY 2015: H. NAGY Péter: *Öt modern költő*. Komárom 2015.

H. NAGY et. al. 2002: H. NAGY Péter – LŐRINCZ Csongor – PALKÓ Gábor – TÖRÖK Lajos: *Ady-értelmezések*. Pécs 2002.

Helikon 1968/1: *Helikon*, 14. évf. (1968) 1. sz.

KENYERES 1998: KENYERES Zoltán: *Ady Endre*. Budapest 1998. URL:

<http://mek.oszk.hu/08300/08347/08347.htm#2>

(letöltés ideje: 2018. április 6.)

KENYERES 2001: KENYERES Zoltán: *Etika és esztétizmus*. Budapest 2001.

KENYERES 2004: KENYERES Zoltán: *Korok, pályák, művek*. Budapest 2004.

KENYERES 2010: KENYERES Zoltán: *Megtörtént szövegek. Esszék, tanulmányok a 20. századi magyar irodalomról*. Budapest 2010.

KULCSÁR SZABÓ 1998: KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A megértés alakzatai*. Debrecen 1998.

KULCSÁR SZABÓ 1999: KULCSÁR SZABÓ Ernő: Az „én” utópiája és létesülése. *Ady Endre avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában*. In: *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Szerk. KABDEBŐ Lóránt – KULCSÁR SZABÓ Ernő – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán – MENYHÉRT Anna. Budapest 1999. 9–27.

KULCSÁR SZABÓ 2004: KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Szöveg – medialitás – filológia*. Budapest 2004.

KULCSÁR SZABÓ 2009: KULCSÁR SZABÓ Ernő: A Nyugat kultúrafogalma és kulturális orientációja. *Alföld*, 60. évf. (2009) 2. sz. URL:

<http://epa.oszk.hu/00000/00002/00126/kulcsar.htm>

(utolsó elérés: 2018. december 6.)

L. VARGA 2010: L. VARGA Péter: *Töréspontok*. Budapest 2010.

L. VARGA 2014: L. VARGA Péter: *Az értelem rácsai*. Budapest 2014.

MANN – RÓZSAFALVI 2007: *Nyugat 1908 – 2008* (1908-1941. 100 éves a Nyugat – ünnepi honlap). Főszerk. MANN Jolán – RÓZSAFALVI Zsuzsanna. 2007. URL:

<http://nyugat.oszk.hu/>

(utolsó elérés: 2018. május 15.)

MÉNESI 2010: MÉNESI Gábor (könyvismertető): Kosztolányi portré 2010-ben. *Bárka online*, 2010 URL:

<http://www.barkaonline.hu/megkerdeztuek/1670-szegedy-maszak-koeteterl>

(utolsó elérés: 2018. április 6.)

NÉMETH 2011: NÉMETH Ákos (recenzió): Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról. Szerk. ANGYALOSI Gergely – E. CSORBA Csilla – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TVERDOTA György. Budapest 2009. *Filológia. hu* (MTA Modern Filológia Társaságának online megjelenő, lektorált folyóirata) II. évf (2011) 3-4. sz. 151-162. URL:

<http://www.filologia.hu/recenziok/Page-2.html>

(utolsó elérés: 2018. április 6.)

NÉMETH G. 1994: NÉMETH G. Béla: Egymást kiegészítve – nem egymás ellen („Szellemtörténeti”, pszicholingvisztikai és egyéb irányzatok). *Irodalomtörténet*, 25. (75.) évf. (1994), 4. sz. 539-545. URL:

http://epa.oszk.hu/02500/02518/00271/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1994_04_539-545.pdf

(utolsó elérés: 2018. december 4.)

NÉMETH G. 1999: NÉMETH G. Béla: Zárszó. In: *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Szerk. KABDEBŐ Lóránt – KULCSÁR SZABÓ Ernő – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán – MENYHÉRT Anna. Budapest 1999. 225-228.

- SIPOS 2013: SIPOS Lajos (recenzió): KENYERES Zoltán: Pár percesek – fogalmak, könyvek, kortársak. Recenzió megjelent: *Kortárs Folyóirat*. 2013/11. URL.: <https://www.kortarsonline.hu/archivum/2013/11/arch-kenyeres-zoltan-par-percesek.html>
(utolsó elérés: 2018. április 6.)
- SZEGEDY-MASZÁK 1990: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről. *Literatura* 1 (1990) 30–76.
- SZEGEDY-MASZÁK 2007: A magyar irodalom története I. Főszerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest 2007. URL.: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_03_A_magyar_irodalom_tortenetei_1/2011_0001_542_03_A_magyar_irodalom_tortenetei_1.pdf
(letöltés ideje: 2018. április 6.)
- VERES 1979: VERES András: *Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére*. Budapest 1979.

Seres Kristóf

Retorika és humor Rejtő Jenő regényeiben

1. Bevezetés

A rétorika a dialektika párja, írja Arisztotelész a *Rétorika* elején.¹ Ha pontosan szeretnénk meghatározni a retorika fogalmát, nehézségekbe ütközünk, ahogy minden pontos determinálás alkalmával. Tekinthetjük a lélek beszéd révén való irányításának, a meggyőzés lehetőségeként.² A szónok mint *vir bonus* Quintilianus *Retorikájában* jelenik meg először: a szónoknak jellemével példát kell mutatnia, tudásával nem élhet vissza. Napjainkban a retorika szűkebb meghatározása szerint a jó beszéd tudománya, tágabb meghatározása szerint a prózai műfajok elmélete.³

2. A retorikai elemzés

Ha egy művet retorikai szabályok szerint alkottak meg, akkor a retorikai szabályok ismerete segít a mű megértésében. A retorikai elemzés igénye egyidős a retorika keletkezésével. Azért fontos, mert a mű megismerése során sokat tanulhatunk a különféle megoldásokból. A tanulásban nagyon fontos a minta.⁴ Ennek a módszernek az alkalmazása Edward Corbett nevéhez köthető.⁵ A retorikai elemzés (vagy pragmatikai kritika) alapja a mű és közönsége közötti viszony vizsgálata. A művészi alkotást úgy tekinti, mint egy célhoz vezető eszközt, egy valamit megvalósító eszközt, és értékét aszerint ítéli meg, hogy elérte-e célját.

1 ARISZTOTELÉSZ, 1354a.

2 ARISZTOTELÉSZ, 1355b.

3 A. JÁSZÓ 2013, 15.

4 A. JÁSZÓ 2013, 496.

5 CORBETT 2011.

A retorikai kritika Longinosz munkásságáig vezethető vissza. Ő a hallgatóságra gyakorolt hatásból következtet a minőségre, s a minőségtől jut el a szerzőig. Elsőként alkalmazza azt a hármas keretet irodalmi művekre, melyet Arisztotelész a retorikai szövegek jellemzőinek tekintett. Meglátása szerint egyrészt a retorikai szöveg hatása a meggyőzés, mely a sikeresen felépített egészből származik⁶. A retorikai kritika olyan elemzési mód, amely magára a szövegre összpontosít. A szövegtől *kifelé* tevékenykedik, hogy figyelembe vegye a szerzőt és a közönséget, mert a szerző, a mű és a közönség kölcsönös viszonyában érdekelt. Visszavisz a szöveghez, de azt is megengedi, hogy figyelembe vegye a szerzőt, aki a művet írta, és a közösséget, amely befogadja a művet. A szerzőről való benyomásunkat onnan nyerjük, amit magából a szövegből gyűjtünk össze, olyan tényezőket vizsgálva, mint gondolatai, attitűdjei, hozzáállása, hangneme, stílusa. A retorikai kritika egyszerűen ki akarja deríteni azt a sajátos magatartást vagy imázst, amelyet a szerző létrehoz abban a sajátos műben avégett, hogy sajátos hatást gyakoroljon egy sajátos közönségre.

Amikor egy irodalmi szöveget retorikai szempontból elemzünk, fontos átlátnunk annak szerkezetét is. A szerkezet fontosságát először Korax (Kr. e. 467 körül), és tanítványa, Teisziasz ismerte fel. Korax volt az első, aki elkülönítette a bevezetést, a tárgyalást és a befejezést. Teisziasz ehhez a hármas felosztáshoz hozzacsatolta a bizonyítást (i. e. 429 körül).⁷ A ma is használt hat beszédrészes felosztás Cornificius nevéhez köthető. Ő maga így fogalmaz: „A találékonyság a beszédnek hat részében érvényesül: a bevezetésben, az elbeszélésben, a tételben, a bizonyításban, a cáfolásban és a befejezésben. A bevezetés a beszéd kezdete, általa hangoljuk figyelemre a hallgató lelkét. Az elbeszélés olyan események kifejtése, amelyek megtörténtek vagy megtörténhettek. A tételben kifejtjük, mivel értünk egyet és mivel kívánunk vitázni; ebben mondjuk el, milyen témákról szándékozunk beszélni. A bizonyítás bizonyítékainknak érvekkel támogatott kifejtése. A cáfolás az ellenkező álláspontok megdöntése. A befejezés a beszéd művészi lezárása.”⁸

Quintilianus ehhez még hozzátett egy hetedik részt, a kitérést. Két kikötést fogalmaz meg vele kapcsolatban: rövidnek kell lennie és a témához kell kapcsolódnia. A narráció elejére vagy végére javasolja elhelyezni.⁹ Napjainkban a kitérés az irodalmi művekben bárhol elhelyezkedhet. A retorikai szöveg-

6 CORBETT 2011.

7 A. JÁSZÓ 2013, 267.

8 CORNIFICIUS 2001.

9 QUINTILIANUS 2009.

elemzés kétpólusú: vizsgálja a szöveget és a hallgatóság reakcióit egyaránt. A retorikai elemzés menete 12 pontban írható le. Ezek a következők:

1. a retorikai szituáció megállapítása;
2. a műfaj (beszédfaj) megállapítása a retorikai szituáció és az ügyállás függvényében;
3. annak megállapítása, hogy logikai és/vagy érzelmi dominanciájú az érvelés: logosz és/vagy éthosz, pathosz;
4. a szerkezet (diszpozíció) elemzése;
5. a gondolatmenet induktív és/vagy deduktív voltának megállapítása;
6. külső és/vagy belső érvek alkalmazása;
7. a toposzok vagy az általános érvforrások alkalmazása (meghatározás, összehasonlítás, viszonyok, körülmények);
8. a speciális érvforrások alkalmazása: a beszédfajta érvei; annak a megállapítása, hogy van-e a szövegben érvelési hiba vagy manipuláció;
9. a stílusnemek és a stíluserevények szerinti elemzés;
10. a stíluserevények kapcsán a stíluseszközök és funkcióik elemzése;
11. az előadásmód elemzése: hangzó szöveg esetén beszéd és testbeszéd; leírt szöveg esetében az interpunkció, a grafémaalakzatok és a tipográfia funkciójának elemzése;
12. a hallgatóságra tett hatás és a szónok éthosza.

A pontok sorrendje nem kötött, szabadon változtatható. Fontos megjegyezni, hogy nem hiányos az elemzés abban az esetben sem, ha nem alkalmazzuk az összes elemzési javaslatot. Irodalmi művek esetében előfordulhat, hogy az elemzett mű műfaja, formája vagy nyelve kizárja annak lehetőségét, hogy mind a tizenkét pontot végigkövessük.

3. Rejtő Jenő helye a magyar irodalomban

Sokakban merülhet fel a kérdés, hogy kerül a csizma az asztalra, hogyan beszélhetünk egy mondatban Rejtőről és a retorikáról. A Rejtőhöz való viszonyulást Bödőcs Tibor fogalmazza meg a legpontosabban: „Nagy. Író. (Bár mindkét kitéltet pipiskedve vitatni vagy vadul bizonygatni szokás).”¹⁰ Róla mindenki formál véleményt, mindenki ért hozzá kicsit. Rejtő és a retorika kapcsolata érdekes. A 20. század első harmadában a retorika iskolai tananyag

10 BÖDŐCS 2017, 67.

volt. Rejtő elvégezte Rákosi Szidi színtanodáját. Itt biztosan kapott retorikai és dramaturgiai képzést is.

Polgári, kispolgári családból származott. Erzsébetvárosban született, harmadik gyermekként. Mindhárom testvéréről elmondható, hogy „gógyisok” voltak: idősebb bátyja, Lajos Vilmos 1945-ben lett sakknagymester, a Magyar Nemzet sakkrovatának vezetője; fiatalabb bátyja, Gyula, jogász, bíró és első osztályú bridzsjátékos volt. Mindhárom fivért az édesapa, Reich Lipót (fia halála után Rejtő Áron) trenírozta, s maga is kitalált egy szókirakós kártyajátékot.¹¹

Élete olyan volt, mint egy-egy regénye. Életeseményeit is nagyjából ugyanaz a mesterségesen keltett zavar jellemzi, melyből sokszor regényei cselekményének bonyodalma fakad. Ezt a zavart önmaga is nagy előszeretettel erősítette, hiszen nem létezik két egyforma önéletrajza. Gyakran kiegészítette, írói műgonddal szerkesztette, amit egy mai avatatlan szemlélő nyugodtan nevezhetne hazugságnak is. Sovány, ideges, tipikus művészalkatú fiú volt, minden érdekelte. Érettségét nem szerzett. Családja abban is támogatta, hogy színész lehessen. Rákosi Szidi tanodájának elvégzése után egy ideig szerencsétlen statiszta volt. Színészi karrierje akkor tört derékba, amikor elejtette Törzs Jenőt a színpadon. Salamon Béla, a kor egyik nagy konferansziéja segítségével házi-szerző lett a Terézkörúti Színpadnál, a húszas-harmincas évek legjobb magyar kabaréjánál. Nem maradt ott sokáig, élményekre vágyott – két évre nyakába vette Európát.

Bécs, Berlin, Stockholm, Párizs, Marseille, egy kukkantásra Észak-Afrika. Többnyire vízum és mindig pénz nélkül utazott, néha börtönben is volt. Árult hamis parfümöt és olcsó édességet, volt cirkuszi mindenés és lócsutakoló. Afrikai tartózkodása alatt megismer néhány légióst is, de maga sosem volt légionárius, sosem lépett be az Idegenlégióba.¹²

Hazatérése után sikeres színházi szerző lett, kabaréjeleneteket és librettókat írt. Hihetetlen memóriája volt, képes volt megjegyezni, és visszafelé hibátlanul visszamondani akár száz szót is. A kommersz, hazárdírozásba vivő kártyapartik vonzották.¹³ Az adósságok rendezése miatt vállalt először ponyvafordításokat a Nova kiadónak, majd kitalálva P. Howard néven saját alteregóját, regényeket kezdett írni.

11 THÚRÓCZY 2015, 20–21.

12 HEGEDŰS 1967.

13 THÚRÓCZY 2015.

A harmincas években a ponyvaregény divatos műfaj volt. Müller úr, a Nova Kiadó tulajdonosa ismert alakja volt a harmincas évek irodalmi életének. Kész kéziratokat vásárolt, értékes irodalmat olcsón, kis példányszámban való kiadásra, ponyvát drágán, nagy példányszámra. Müller megtalálta Rejtőt, Rejtő pedig a műfajt, majd kifordította önmagából: nem egyszerűen paródiát írt, hanem a klisékre épülő alapokat forgatta fel. A borzalmakat nevetségesen tárta olvasói elé, úgy alkotott újat, hogy felrúgva tartotta be a műfaj szabályait. Aki egyszer elolvasta például a *Láthatatlan légiót*, az soha többé nem tudta komolyan venni a valódi légiós regényeket. A Howard-regények módszere az, hogy a közismert légiósregény-mozzanatokat viszi az abszurdumig. Képtelen alakok kerülnek valószínűtlen helyzetekbe. Az erőszakosságok és a gátlástalanságok burleszknek hatnak, a légió hátborzongató eseményei frivollá válnak. Kinevette kora rémségeit, örök humanista maradt.¹⁴

Halála ugyanolyan abszurd lett, mit élete volt. Egy fajvédő újságban, az *Egyedül vagyunk* címűben jelent meg egy cikk róla. Alapvetően semmi bűnét nem rótták fel neki, csak azt, hogy létezik. Az akkor már évek óta pszichiátriai kezelés alatt álló embert néhány héttel később besorozták munkaszolgálatra. 1942 végén vagy 1943 januárja elején halt meg, tífuszban.

4. A stíluserények és a stílustörések

A stílusérzék az adott tárgynak megfelelő szavak és mondatok megtalálása.¹⁵ Arisztotelész az illő világosságot tartotta a stílus erényének.¹⁶ Cornificius szerint a jó szónok három erényt egyesít magában: a választékosságot, a jól szerkesztettséget és a fenséget¹⁷. Cicero 4 stíluserényt különböztet meg: a világosságot, a latinosságot, az ékességet és az illőséget.¹⁸ Quintilianus *Rétorikájának* nyolcadik könyvében tárgyalja a világosságot és az ékességet, a tizenegyedikben pedig az illőséget.¹⁹

A mai retorika négy stíluserényt különít el: az illőséget, a világosságot, a nyelvhelyességet és az ékességet. Az illőség azt jelenti, hogy a tárgyhoz, hely-

14 HEGEDŰS 1967.

15 CORNIFICIUS 2001.

16 ARISZTOTELÉSZ, 1404b.

17 CORNIFICIUS 2001.

18 CICERO 2012, 387–388.

19 QUINTILIANUS 2008.

hez, időhöz, személyhez illően kell beszélni. A világosság azt jelenti, hogy érthetően, egyértelműen kell beszélni, kerülni kell a homályosságot. A nyelvhelyesség az igényes köznyelvi normához való igazodás, a szavak és szókapcsolatok használatában nyilvánul meg. A stílus ékessége az alakzatok és a szóképek használatán múlik.²⁰

Ha a humort, a komikumot kívánjuk körülírni, nem szabad figyelmen kívül hagynunk Henri Bergson francia filozófus meglátásait.²¹ 3 fontos tulajdonságot említ: emberi – vagyis csak az válhat nevetségessé, amit emberi tulajdonságokkal ruházunk föl; érzéketlen – csak azt látjuk humorosnak, nevetségesnek, amivel nem érzünk együtt; és közösségi – elszigetelten nem képes működni semmilyen humor semmilyen formában. Noha ő maga nem tekinti az előző hárommal egyenrangúnak, véleményem szerint legalább akkora értéke van a váratlanságnak is – amikor nem az elvárt esemény következik be, hanem annak épp az ellenkezője, vagy valami teljesen indokolatlan, ami az előző és az elkövetkező történésekből nem várható.

Rejtő stílusának jellegzetes vonása, hogy a humor nemcsak stílusterés alkalmával jelenik meg műveiben, hanem akkor is, amikor egy-egy stíluserev követelményeinek teljesen megfelelően fogalmaz. Ugyanilyen erővel bír stílusában a váratlan elemek használata. Ezek az elemek indokolatlanul kerülnek elő vagy be a történésekbe, sok esetben megváltoztatva azokat, kizökentve medrükéből. Jelen tanulmány a teljesség igénye nélkül ragad ki példákat a humor retorikai vetületeire az életműből. Sem az összes regényt, sem az összes példát hely hiányában bemutatni nem tudjuk.

4.1. Az illőség Rejtő Jenő regényeinek stílusában

Az illőség a legfontosabb stíluskövetelmény, mert ez határozza meg a többit.²² Quintilianus szerint „a szónoklat díszítése változatos és sokféle, és mindenhez más illik, azonban ha nincs összhangban a témával és a szereplőkkel, nemcsak nem ékesíti a beszédet, hanem egyenesen elrontja, és hatását az ellenkezőjére fogja fordítani.”²³

20 A. JÁSZÓ 2013, 305.

21 BERGSON 1994.

22 A. JÁSZÓ 2013, 306.

23 QUINTILIANUS 2008.

Az illőség és a szórakoztatás közötti vékony határt sosem volt egyszerű megtalálni, főként a harmincas évek ponyvairodalmában. Az illőség erényének betartása is lehet forrása a humornak. Rejtő – igazi humanista módjára – képes az igazságot úgy tálalni olvasója számára, hogy az önmagán is nevet, sértődés helyett, ahogyan *A szőke ciklon* elején található:

„Végy két ifjú szerető szívet, törd meg, forrald fel a szenvedélyeket, hintsél a tetejébe egy kis édes egyházi áldást, és jól megfőzve vagy félig sületlenül bármikor feltálalhatod az olvasónak... Vegyünk egy szegény fiatal leányt, aki balladák műfordításából él, nem valami fényesen, miután a világ nagytökései között igen elenyésző számban szerepelnek azok, akik vagyonukat balladaműfordítással szereztek. Azután vegyünk elő egy öreg fegyencet, tisztítsuk meg a szívet gondosan minden bűntől, míg rábukkanunk valahol a belsejében az igaz emberi jóság drágakövére. A drágakő értéke legalább egymillió font sterling. ... Szükségünk van még egy könnyelmű fiatalemberre, akit Eddy Rancingnak hívnak, álmodozó és inkorrekt úr. A Miss Westonék lakásával szomszédos manzárdszobát bérlő, foglalkozására nézve egy találmányon dolgozik, amelyet motorkerékpárra kell szerelni, és milliókat jövedelmez. A találmánynak még csak a lényege hiányzik. ... Üres óráiban miss Evelyn Westonba szerelmes, történetünk kezdetéig reménytelenül. Eddy Rancingon kívül még be kell mutatnunk Mr. Charles Gordont, aki hatéves büntetése elteltével most fogja elhagyni a fegyházat.”²⁴

Ha az illőség erényének megsértésére keresünk példát, Rejtő regényeiben számtalan akad. Két típus különíthető el egymástól élesen: a halmozás közbeni erénysértés és a helyzethez nem illő megnyilvánulás általi erénysértés.

A halmozás közbeni erénysértés alapja az, hogy a halmozott mondatrészek alkalmazása közben az egyik mondatrész formailag megfelel, tartalmilag azonban nem illik a többi közé. Erre kiváló példa *A három testőr Afrikában* első mondata:

„Négy különböző nemzetiség képviselője volt az asztalnál: egy amerikai gyalogos, egy francia őrvezető, egy angol géppuskás és egy orosz hússaláta.”²⁵

A helyzethez nem illő megnyilvánulás általi erénysértés gyakoribb előfordulása. Ebben az esetben konfliktust generál az a nem várt mód, ahogyan a be-

24 REJTŐ 1939 a.

25 REJTŐ 1940 c.

szélő szokatlan módon szólal meg egy adott helyzetben. Az *előretolt helyőrség* elején is ilyet találhatunk:

„Galamb szalmakalappal a fején érkezett, csíkos, meglehetősen rongyos kiskabátját az alsókarjára dobta, bambuszbotot forgatott az ujjai körül halkan füttyörészett és dohányzott. Nagyvilági külseje nyomban feltűnt a kikötő rakodómunkásokból és rablókból álló egyszerű népe között. Elsősorban gyönyörű cipőit csodálták. Különösen az egyik volt rendkívül elegáns, a fehér betétes, gombos lakkcipő.

Hiába, aki ad a külsejére, arra figyelnek. Ezt bizonyította a kisebb csődület is, amely hosszú útvonalon követte türelemmel az előkelő idegent.

A „Tigris” vendéglőből zeneszó hallatszott ki. Ide benyitott a jövevény.

... Később, miután a riadókészültség és a mentők helyreállították a rendet, és összeszedték a sebesülteket, a kétségbeesett vendéglős mindössze ennyit tudott mondani a rendőrkapitánynak:

– Bejött egy őrült ember sétapálcával, azt mondta, harmonikázni akar, és lerombolta a helyiséget...

A kocsmáros nem hazudott. Harrincourt valóban kiállt a kocsmá közepére, és legszélesebb udvarias vigyorával így szólt:

– Hölgyeim és uraim! Engedjék meg, hogy az orkeszter karnagyától kölcsönkérjem a szájharmonikát, és néhány pásztorábrándot adjak elő. Utána legyen szabad anyagi támogatásukért esedeznem egy szegény, de tehetséges muzsikusz számára.

A vendéglős udvarias hangon felkérte, hogy menjen a fenébe. Egy nagylelkű málhahordó azon a nézetten volt, hogy engedjék harmonikázni az elmebeteget.

Fazék, a százhusz kilós gengszter, aki aznap szakított a szerelmével, és ezért dühös volt, harsányan odakiáltott:

– Azonnal menjen ki! Maga hülye!

Harrincourt tréfásan megfenyegette az ujjával:

– Nana, kis óriás! Nem szabad udvariatlannak lenni...

Az óriás két lépéssel ott termett a jövevény előtt, és...

És érthetetlen módon szép ívben visszarepült az asztalához, egész társaságát, valamint néhány liter rumot a földre rántva.²⁶

4.2 A világosság Rejtő Jenő regényeinek stílusában

A világosság egyaránt vonatkozik a gondolatokra, a szerkezetekre, a szavakra és a szókapcsolatokra.²⁷ Cicero szerint „a lehető legnagyobb hiba a beszédben, ha a beszélt nyelvtől és a közhasználatú nyelvszokástól eltérünk.”²⁸ Az olvasót, a hallgatóságot nem szabad bizonytalanságban hagyni soha. Rejtő Jenő stílusában a világosság tudatosan használt stíluserény és humorforrás. Soha senkit – sem olvasót, sem szereplőt – nem hagy bizonytalanságban véletlenül. A világosság egyenes alkalmazását jól illusztrálja a *Pizkos Fred, a kapitány* első fejezetének kezdete, melyben a humor a probléma váratlan feloldódásából ered:

- „– Uram! A késemért jöttem!
 – Hol hagyta?
 – Valami matrózban.
 – Milyen kés volt?
 – Acél. Keskeny penge, kissé hajlott. Nem látta?
 – Várjunk... Csak lassan, kérem... Milyen volt a nyele?
 – Kagyló.
 – Hány részből?
 – Egy darabból készült.
 – Akkor nincs baj. Megvan a kés!
 – Hol?
 – A hátamban.”²⁹

Amikor a világosság erényét Rejtő megsérti, az erénysértés a fő humorforrás. Jellegzetes alkalmazási mód az, amikor egy mindennapos(nak tűnő) kijelentés magyarázata során kiderül, hogy noha a kijelentés tulajdonképpen igaz, mégsem úgy, ahogyan azt az olvasó elsőre elvárná. Illusztrációként szolgáljon *A tizennégy karátos autó* első fejezetének kezdete:

„Gorcsev Iván, a *Rangoon* teherhajó matróza még huszonegy éves sem volt, midőn elnyerte a fizikai Nobel-díjat. Ilyen nagy jelentőségű tudományos jutalmat e poétikusan ifjú korban megszerezni példátlan nagyszerű teljesítmény, még akkor is, ha egyesek előtt talán szépséghibának tűnik majd, hogy Gorcsev Iván a fizikai Nobel-díjat a makao nevű kártyajátékon nyerte el, Noah Berti-

27 A. JÁSZÓ 2013, 305.

28 CICERO 2012, 12.

29 REJTŐ 1940 b.

nus professzortól, akinek ezt a kitüntetést Stockholmban, néhány nappal előbb, a svéd király nyújtotta át, de végre is a kákán csomót keresők nem számítanak; a lényeg a fő: hogy Gorcsev Iván igenis huszonegy éves korában elnyerte a Nobel-díjat.”³⁰

Németh Luca Anna 2013-ban megjelent tanulmányában jelentéstörténeti vizsgálatot folytatott le két Rejtő regényben:³¹ a *Pizskos Fred, a kapitány* és *Az ellopott futár* címűekben. Osztályozása szerint humorforrás a poliszémia hasonlóságon („Rögtön jobban éreztem magam, ahogy a szárnysegéd repült”), érintkezésen („Aszután áll, hogy egy uralkodó, bizonyos Bonapárti aszt mondta, hoty kenyérrel és vassal Kínáig is eljut Franciaországból. Asz nem kunszt. Próbálja meg egy vas nélkül, ahogy én szoktam”), valamint konkrét és absztrakt jelentésen alapuló („Én a fejhez jöttem, maga itten egy láb”), a homofónia („Csak mekfoghassam a nyakát és akkor... Megfojtatása következik”), a paronímia („– Ahová mondta, fenség... A... A... túlvilágba. – Az alvilágot mondtam”), a népetimológia (hidalgo-hídlakó).

Rejtő névadása is jellegzetes. Regényei többségében beszélő neveket használ, melyek a név viselőjének külső vagy belső tulajdonságára utalnak: Pizskos Fred, Fülíg Jimmy, Galamb, Tuskó Hopkins. Ebből a rendszerből a *Csontbrigád* lóg ki. Abban a regényben a Pokoltetőn dolgozó emberek elvesztett nevüket, melyet a büntetőtáborban számmal pótoltak, saját maguk által adott nevekké váltják ki. Ennek a névnek alapja általában valamilyen külső tulajdonság, testi jegy vagy birtokolt tárgy (pl. A Kétfogú, Akinek Kalapja Van és naponta többször meg is emeli).³²

4.3. A nyelvhelyesség Rejtő Jenő regényeinek stílusában

Arisztotelész *Rétorikájában* a stílus alapfeltételeként említi a nyelvhelyességet.³³ A klasszikus retorikák mondatszerkesztési és szóhasználati vétségeket különböztetnek meg. A szóhasználati vétséget barbarizmusnak, a mondat-szerkesztési vétséget szolecizmusnak nevezik.

30 REJTŐ 1940 d.

31 NÉMETH 2013.

32 REJTŐ 1941.

33 ARISZTOTELESZ 1999, 1407a.

Rejtő viszonya a nyelvhelyességhez kettős volt. Egyfelől a nyelvi hibákat stiláris eszközként, sok esetben a komikum fokozására használta, mint nyelvi komikumot. Másfelől, az elfogadott és olvasói által megszokott normákat követte, hiszen megélhetési regényíró volt, akinek elemi érdeke fűződött a minél magasabb példányszámhoz. Rejtő regényeiben használt stílusában írott és beszélt nyelvi stílusok elemei keverednek. A narrációk, a leírások az irodalmi és a köznyelv mezsgyéjén helyezkednek el. Szándékosan alkalmaz beszélt nyelvi stiláris eszközöket írásban, mert így őrzi meg szereplői és önmaga hitelességét.

Amikor szándékos nyelvi hiba jelenik meg regényében, az rendszerint két okra vezethető vissza. Első esetben egy anyanyelvi és egy nem anyanyelvi beszélő közötti kommunikáció nehézségeit kívánja érzékeltetni az olvasóval. Ennek példája *A három testőr Afrikában* tizedik fejezetének kezdete:

„– Uram! – kiáltja az előljáró, de a köpcös rumi int, hogy hallgasson, és a nyaka alól egy kis fekete tölcserűt húz a szájához:

– Halló! Halló! ... – kiabálja. – Itt rádió Nemasz-Rumba és a mellékállomások. Bemondjuk a lóversenyeredményeket, utána a londoni Savoy Hotel uszodájából hanglemezeket közvetítünk szerény jutalék fejében. Ismétlem: tizenegy óra húsz perc.

... A lakosság ekkor arcra borult és imádkozott. Baluz felszólt a fára.

– Mit művelsz itt, katona úr?

– Te vagy a törzs feje? - kérdezte gorombán.

– Ez nem törzs uram ...

– És nem fej - mondta beleegyezően. – Ide hallgass! Azt a datolyapálmát ott ki kell vágni! Egy antennát állítunk fel helyébe.”³⁴

A másik eset a levél műfajának megjelenése a regényeken belül. Ezekben az esetekben a nyelvhelyességi hibák rendszerint a levél írójának iskolázottsági szintjét mutatják, illetve utalnak a levél megírásának körülményeire. Példaként *Az elátkozott part* című regényből a Török Szultán levele:

„Kedves fíjjug!

Sajnos eelőre nem. Látthatójan becsappptallak. kicsinyt. Udjanis puccollni kell a halyóról. Mert a dullajdonnosog azzz éjjjel. A halyó fennnégbée! egy nagygy? ládátt hosztak? Amikorrr. Ell akartam lopnikésőbb mer ők. Elmenteg. akkor észrevettem: hogy. A ládábann etj hulllla van. Esz igen rosz jel. Men-

neküljetek! el Ti is. A rendtőrség miatt. Szívből sajnálom. És kivalló Tiztellettel Negtek.

A törökk.”³⁵

4.4 Az ékesség Rejtő Jenő regényeinek stílusában

A fennkölt stílusnemet az ékesség teremti meg, eszközei a szóképek, az alakzatok és a prózaritmus.³⁶ Rejtő Jenő regényei helyenként ambivalensek ebből a szempontból. Alapvetően nem a fennkölt stílus a jellemző rájuk, sokkal inkább a szépirodalmi és a köznyelvi keveréke. Viszont használ szóképeket, alakzatokat, sok esetben ezzel erősítve a helyzetek vagy a szereplők tulajdonságait, fokozza velük a komikum erejét. Fennkölt módon igyekeznek néha megszólalni hősei, illetve bizonyos esetekben maga igyekszik művi pátoszt teremteni.

Előfordul hozzáillesztés regényeiben. Ez egy (vagy több) magyarázó, indoklást tartalmazó mellékgondolat hozzákapcsolása a főgondolathoz. Rejtő regényeiben ez egy rendszerint értelmezhetetlen, vagy elsőre meglepő tételmondat magyarázatára szolgál, mint a *Vanek úr Párizsban* első fejezetében:

„Sába Királynője az asztalnál ült, és borotválkozott. De szokott káromkodni és pipázni is, ami királynőknél igazán ritkaság.

Káromkodásra feltétlenül okot szolgáltatott a zsilettje. Ugyanis ez az egyetlen fegyver a világon, amely akkor veszélyes igazán, amikor elkopott az éle. Ilyenkor roncsolja, tőri a bőrt, mindössze a szőr iránt nyilvánít némi kíméletet.

A fentiek után bizonyára minden olvasó előtt kétségtelen, hogy Sába Királynője férfi.

Hogyan lehet egy királynő férfi?

Mondjuk, ha úgy hívják, hogy Sába István, és a Sába név eszébe juttatja csúfolódó ismerőseinek a róla elnevezett királynőt.

Erről az ókori hölgyről még La Grenelle erődjében is hallottak.”³⁷

35 REJTŐ 1940 a.

36 A. JÁSZÓ 2013, 329.

37 REJTŐ 1986.

Kedvelt eszköze a kihagyás. Ennek lényege, hogy az események láncolatából egy kimarad, melyre az előtte és az utána bekövetkezőkből tudunk csak következtetni, mint a *Piszkos Fred, a kapitány* című regényben:

„– Igen ... Ez kissé kínos lehetett a gyilkosnak. Bob Warins is fellopakodott a hajóra. Nem Almira felé szökött a fegyházból, hanem Északnak, egyenesen Port Szeuzbe, és bevárta Felsőged hajóját. A hajón olyan köpenyben és sapkában járt éjszaka a ködös sötét fedélzeten hogy futólag Wirth kapitánynak hitték, majd pedig kísértetnek. Amikor Fülüg Jimmy segítségül hívott, én is találkoztam a kapitánysapkás Warinsszal a fedélzeten, és szembenéztem vele. Ő pisztolyt rántott én kést. Azután meghalt.”³⁸

Gyakran él a halmozás eszközével. A halmozás hozzáadással keletkezett szóalakzat, szavak, szószerkezetek, tagmondatok nem szó szerinti ismétlése. Ezekben az esetekben a humor forrása a halmozás szokatlan volta, illetve a nem várt következmények bekövetkezése, mint a felsorolás *Az előretolt helyőrség* első fejezetében:

„A többi már gyorsan ment. A vendégek egy része felugrált, és az idegen felé rohant. Ez egy széket ragadott meg, és leverte a lámpát. Általános zűrzavar támadt. Csörömpölés, ordítás, verekedés zaja töltötte be a helyiséget, és egy alkalmas pillanatban Galamb az egész bárpultot a verekedőkre dobta, majd utánahajította a kocsmárost a konyhakéssel, a csaposlegényt a tüzes piszkálóval és a főpincért a fiával ...”³⁹

5. Összegzés

Rejtő Jenő humorosságához soha nem fért kétség. Generációk nőttek fel és nevettek megfogalmazásain. Mindenki, aki olvasott akár egy regényt is tőle, tud legalább egy mondatot idézni az elolvasott regényből. Humorának és életművének vizsgálata azonban csak napjainkra vált elfogadottá és időszerűvé.

A retorikai szempontú vizsgálat több eredményt is hozott. A látszólag pongyola módon megfogalmazott és szerkesztett regényeket nagyfokú tudatosság és igényes szerkezet jellemzi. Gyakoriak a gondolat- és szóalakzatok a regényekben. Tökéletes Rejtő-regény nem létezik. Mindegyik tartalmaz valami-

38 REJTŐ 1940 b.

39 REJTŐ 1939b.

lyen hibát. Mindegyikben van azonban valami, ami vizsgálatra érdemessé teszi a regényt.

Rejtő Jenő stílusa tudatos és ösztönös egyszerre. Úgy alkalmaz retorikai alakzatokat, hogy olvasójának fel sem tűnnek, mégis szórakozik rajtuk, általuk, és nem egy esetben meg is tanulja használni azokat. Rejtő hagyatékának átfogó vizsgálata fontos, mert előreviszi az életmű teljesebb megismerését – a regények olvasása pedig szórakoztató.

Bibliográfia

- ADAMIKNÉ 2013: ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna: *Klasszikus magyar retorika*. Budapest 2013.
- ARISZTOTELÉSZ 1999: ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*. Budapest 1999.
- BERGSON 1994: BERGSON, H.: *A nevetés*. Budapest 1994.
- BÖDŐCS 2017: BÖDŐCS Tibor: *Addig se iszik*. Budapest 2017.
- CICERO 2012: CICERO: *Összes retorikaelméleti művei*. Pozsony 2012.
- CORBETT 1969/2011: CORBETT, E.: Irodalmi művek retorikai elemzése. *Magyar-tanítás*, 52. évf. (2011) 4. sz. 6–18.
- CORNIFICIUS 2001: CORNIFICIUS: *A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. Budapest 2001.
- HEGEDŰS 1967: HEGEDŰS Géza: P. Howard, akit Rejtő Jenőnek hívtak. In: Rejtő Jenő: *Az utolsó szó jogán*. Válogatta és sajtó alá rendezte Dr. Révai Gyula. Budapest 1967, 5–21.
- NÉMETH 2013: NÉMETH Luca Anna: Hová repül a szárnysegéd? Jelentéstörténeti vizsgálatok Rejtő Jenő két regényében. In: *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Szerk.: VARGHA Katalin – T. LITOVKINA Anna – BARTA Zsuzsanna. Budapest 2013, 72–80.
- QUINTILIANUS 2009: QUINTILIANUS: *Szónoklattan*. Pozsony 2009.
- REJTŐ 1938: REJTŐ Jenő: *Az elveszett cirkáló*. Budapest 1938. URL: <http://mek.oszk.hu/01000/01028>
(letöltés ideje 2018. február 11.)
- REJTŐ 1939a: REJTŐ Jenő: *A szőke ciklon*. Budapest 1939. URL: <http://mek.oszk.hu/01000/01041>

(letöltés ideje 2018. február 11.)

REJTŐ 1939b: REJTŐ Jenő: *Az előretolt helyőrség*. Budapest 1939. URL:

<http://mek.oszk.hu/01000/01030>

(letöltés ideje 2018. február 11.)

REJTŐ 1940a: REJTŐ Jenő: *Az elátkozott part*. Budapest 1940. URL:

<http://mek.oszk.hu/01000/01029>

(letöltés ideje 2018. február 11.)

REJTŐ 1940b: REJTŐ Jenő: *Pizkos Fred, a kapitány*. Budapest 1940. URL:

<http://mek.oszk.hu/01000/01064>

(letöltés ideje 2018. február 11.)

REJTŐ 1940c: REJTŐ Jenő: *A három testőr Afrikában*. Budapest 1940. URL:

<http://mek.oszk.hu/01200/01268>

(letöltés ideje 2018. február 11.)

REJTŐ 1940d: REJTŐ Jenő: *A tizennégy karátos autó*. Budapest 1940. URL:

<http://mek.oszk.hu/01000/01044>

(letöltés ideje 2018. február 11.)

REJTŐ 1941: REJTŐ Jenő: *Csontbrigád*. Budapest 1941. URL:

<http://mek.oszk.hu/01100/01109>

(letöltés ideje 2018. február 11.)

REJTŐ 1986: REJTŐ Jenő: *Vanek úr Párizsban*. Budapest 1986. URL:

<http://mek.oszk.hu/01000/01046>

(letöltés ideje 2018. február 11.)

THÜRÓCZY 2015: THÜRÓCZY Gergely: Legendavallató mítoszszlatás. Rejtő Jenő alkotói pályáíve. In: *Az ellopott tragédia. Rejtő Jenő-émlékkötet*. Budapest 2015, 16–171.

Siklósi Beáta

Családi nyelvpolitika a horvátországi magyarok körében

1. Bevezető

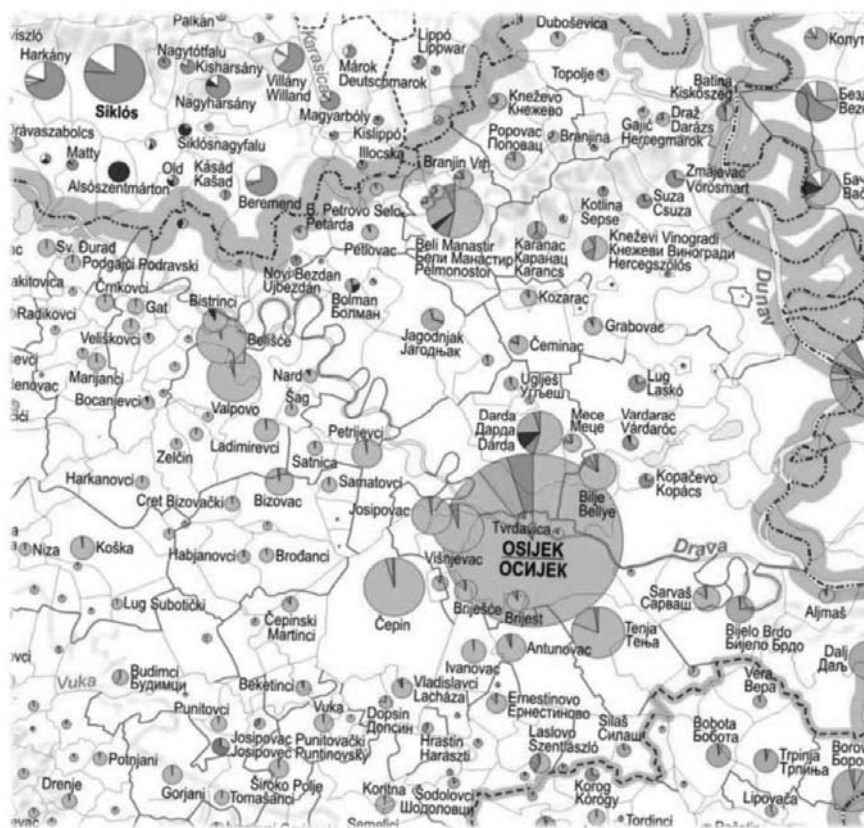
A család és az oktatási intézmények a nyelvmegőrzés két legfontosabb végvára. A családon belüli nyelvhasználati szokások sokat elárulhatnak egy kisebbségi nyelv jövőjéről. A szülők feladata, hogy biztosítsák a nyelv átörökítését a következő generációkra, ám ez nem mindig történik meg. Egyes szülők úgy gondolják, a gyerekek érdekében jobban teszik, ha horvátul beszélnek velük, hogy az életben jobban tudjanak majd érvényesülni. Mások vegyes házasságban élnek, ami automatikusan csökkenti a gyerekek kapcsolatát a kisebbségi nyelvvel. Olyan példával is találkozni, amikor a gyerekek utasítják el a magyar nyelv használatát. Jelen dolgozat a kétnyelvűség és a család kapcsolatát vizsgálja meg különböző szemszögekből. Először a horvátországi magyarokat mutatom be demográfiai adatok tükrében, majd a kétnyelvűség kutatásának egyre népszerűbb területével, a családi nyelvpolitikával foglalkozom. Ezután saját kutatásból válogatok olyan adatközlőkkel készített interjúrészleteket, amelyek valamilyen dilemmát mutatnak be a családi nyelvválasztással kapcsolatban. Végül a vegyes házasságok kapcsán Gereben Ferenc és Kiss Tamás kutatásainak eredményeiről lesz szó a nyelvhasználat és a nyelv átörökítés kapcsán.

2. Hol és hányan élnek a horvátországi magyarok?

A magyarok őshonos kisebbség Horvátországban. A 2011-es népszámlálás alapján ma körülbelül 14000 magyar él az országban.¹ A kisebbség által legsűrűbben lakott terület két kelet-horvátországi megyében helyezkedik el:

1 A Horvát Statisztikai Hivatal adata alapján.

Eszék-Baranya megyében illetve Vukovár-Szerém megyében (1. ábra). Az elsőben található az úgynevezett Drávaszög, melyet dél-nyugatról a Dráva, keletről pedig a Duna fog közre. Ez a terület egyben a horvátországi Baranya. Itt terül el számos magyar tömbfalu, például Kopács, Várdaróc, Laskó, Csúza, Vörösmart. A magyar nemzetiségűek 58%-a itt él.² Vukovár-Szerém megyében három településen jelentős a magyarság: Kórógyon, Szentlászlón és Harasztin. (Valamikor négy szlavóniai magyar faluval számoltak, a negyedik Rétfalu volt. Mára azonban Rétfalu összenőtt Eszékkal és annak szerves részét képezi, a magyarság pedig már nem olyan jelentős ebben a városrészben, mint régen.) A kisebbség 12%-a él a Vukovár-Szerém megyei településeken. A maradék körülbelül 4000 magyar szétszórtnan él kisebb közösségekben például nyugat-szlavóniai településeken, Zágrábban és tengermelléki településeken.

1. ábra: Magyarok által lakott települések Szlavóniában és Baranyában³

2 KONTRA 2016, 25.

3 KOC SIS – TÁTRAI – BALIZS 2015.

Korábbi népszámlálási adatokból jól látszik a magyar kisebbség csökkenése (1. táblázat). Különösen nagy csökkenés figyelhető meg az 1991-es és a 2001-es népszámlálási adatok esetében. Ennek oka az 1991-től Horvátország területén dúló délszláv háború. Mivel pont a magyarok által lakott két megyében folytak nagyon erős harcok, a lakosság kénytelen volt elmenekülni. A lakosság fele több évre elmenekült, sokan soha nem is tértek vissza. Sebők szerint a magyarok háromnegyede elhagyta otthonát.⁴

Év	Magyar kisebbség lélekszáma
1948	51 339
1991	22 355
2001	16 595
2011	14 048

1. táblázat: A magyarok száma a népszámlálási adatok szerint

A már említett két megye az ország legfejletlenebb területei közé tartozik. Az átlagfizetések negyedükkel alacsonyabbak az országos átlagnál. A munkanélküliség az átlagosnál magasabb. Nem meglepő, hogy sokan külföldön próbálnak szerencsét. E két megyében összesen négy általános iskolában van lehetőség magyar nyelven tanulni. A szlavóniai falvak közül Kórógyon van hivatalosan magyar, ám a gyakorlatban szinte kizárólag horvát tannyelvű iskola. Baranyában Laskón és Vörösmarton működik kisebbségi iskola. Eszéken pedig a Horvátországi Oktatási és Művelődési Központ nyújt magyar nyelvű oktatást óvodától középiskoláig. Azokon a településeken, ahol élnek magyarok, de nem elegenden magyar tagozat működtetéséhez, ott úgynevezett anyanyelv-ápolásra járhatnak a diákok. Egy olyan kisebbségi oktatási modellről van szó, mely választott tárgy keretén belül heti 2–5 órában, iskolától függően, a kisebbségi nyelv és kultúra elsajátítására nyújt lehetőséget.

3. A családi nyelvpolitika

A kétnyelvűség kutatásban egyre népszerűbb terület a családi nyelvpolitika (CSNYP). Eredeti formájában már a 20. század elején megjelent, mai formája azonban alig másfél évtizede van kialakulóban. Az angol szakirodalomban

4 SEBŐK 1992, 8.

family language policy (FLP) néven ismertté vált terület a nyelvsajátítást, idegen nyelvtanulást és a nyelvpolitikát egyesíti, s a családon belüli nyelvválasztással foglalkozik. A CSNYP a gyerekek nyelvtanulásával és nyelvhasználatával foglalkozik, mint a szülők ideológiájának, döntéshozásának, nyelvhasználati stratégiáinak eredménye, mindeközben figyelembe veszi a család tágabb társadalmi és kulturális kontextusát.⁵ Kezdetben tipikus családokat vizsgáltak a nyelvészek, azaz két középosztálybeli szülő gyermekét, amint több európai nyelvet sajátít el. Manapság a kevésbé tradicionális családok, valamint a kisebbségi és diaszpóra helyzetben élő családok is a kutatás alanyaivá váltak. Ugyanakkor, a nyelvek száma sem korlátozódik többé kettőre, több hangsúlyt fektetnek a kutatók a többnyelvűségre.

A családi nyelvpolitikát King–Folge–Terry az otthon, családtagok között történő nyelvhasználat explicit tervezéseként definiálják.⁶ A fókuszban a gyerek és a gondviselő-szülő közti interakció áll, mely betekintést nyújt a szülők nyelvi ideológiáiba, rajtuk keresztül pedig az őket körülvevő társadalomban elterjedt nyelvi és nevelési ideológiákba. A mai CSNYP kutatások közlebről megvizsgálva, mi is történik valójában a családon belüli mindennapi kommunikációban, egyesítve különböző irányzatok eszköztárát igyekeznek választ adni olyan kérdésekre, amelyekre az adott irányzatok, kutatási területek egyenként nem voltak képesek választ adni. Például hogyan lehetséges, hogy nyelvhasználat szempontjából szinte azonos kétnyelvű családban a gyerekek teljesen eltérő nyelvi kompetenciát szereznek.

A hagyományos nyelvpolitika három alterületből áll: státustervezés, mely a nyelvek funkciójával foglalkozik; korpusztervezés, mely főként nyelvészeti természetű, azaz a szókinccsel, morfoszintaktikai struktúrákkal stb. foglalkozik; illetve a nyelvsajátítás-tervezés, mely a nyelv tanításával és tanulásával foglalkozik. A családi nyelvpolitika is e három területen működik. Státustervezésről beszélünk, amikor a szülők eldöntik, használni fogják-e az adott nyelvet a gyerekükkel vagy nem. Amikor az adott nyelven belül döntenek egy változat mellett, akkor tulajdonképpen a klasszikus nyelvpolitika korpusztervezési folyamatával találkozunk. Végül nyelvsajátítás-tervezés családi szintjéről beszélhetünk, amikor arról döntenek, hogy formálisan vagy informálisan tanítják-e meg a nyelvet a gyerekeknek.⁷

5 KING – FOLGE 2013, 172.

6 KING – FOLGE – TERRY 2008.

7 Uo.

A CSNYP-ban fontos szerep jut a nyelvi ideológiáknak. Ezeket Gál Zsuzsa a következőképpen definiálja: a nyelvvideológiák kultúrafüggő fogalmak, amelyeket a résztvevők és megfigyelők visznek bele a nyelvbe, gondolatok arról, hogy mire jó a nyelv, mit jeleznek az egyes nyelvi formák azokról az emberekről, akik ezeket használják, illetve egyáltalában miért vannak nyelvi különbségek.⁸ A CSNYP kiemelt feladata azoknak a nyelvi ideológiáknak a meghatározása, amelyek a szülők döntéseit befolyásolják gyermekük nyelvi nevelését illetően. A családon belüli nyelvhasználatot azonban nem kizárólag a szülők határozzák meg, ugyanis a gyerekek nyelvi viselkedése is hatással van a szülők nyelvi viselkedésére. King és munkatársai több tanulmányt alapul véve háromféle szülői ideológiát különböztetnek meg. 1) A szülőknek általában konkrét elképzelésük van arról, melyik nyelvet milyen célra kell használni a gyerekekkel. 2) A szülőknek véleményük van a különböző interakció típusokról, mint például a kódkeverésről vagy a szleng használatáról. 3) A szülők nyelvtanulással és kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdjei is hatással vannak a gyerekekkel történő kommunikációra. Egyes szülők gyerekeik egynyelvűségét nem saját vagy a környezetük nyelvhasználatának eredményeként értelmezik, hanem a gyerekek akaratának eredményeként, mintha a gyerek szándékosan választotta volna az egynyelvűséget. A nyelvcsereért is a gyerekeket vonják felelősségre. Más szóval, a szülők úgy vélik, nincsenek hatással gyerekeik nyelvválasztására.⁹

A legtöbb CSNYP kutatás az „egy szülő – egy nyelv”-stratégiát használó családokban történt. A stratégia lényege, hogy mindkét szülő más-más nyelvet használ a gyerekekkel. Jellemzően az egyik nyelv többségi, míg a másik kisebbségi. A nemzetközi szakirodalomban ez a stratégia OPOL rövidítés alatt vált ismertté, mely a *one parent – one language* rövidítése. A kutatások a CSNYP sikerességét meghatározó tényezőkként a szülők következetességét, az explicit stratégiák illetve a szülők diskurzusstratégiáit emelik ki. Ugyancsak fontos a társadalmi kontextus. Az a nyelv, amelyet a tágabb beszélőközösség is használ, valószínűleg a gyerek domináns nyelve lesz. Olyan esetben pedig, ahol két kisebbségi nyelvet használnak a szülők, a gyerek szintén a tágabb környezet, vagyis az állam nyelvét fogja jobban elsajátítani és többet használni.¹⁰

Elizabeth Lanza a *Language Mixing in Infant Bilingualism* című munkájában 5 stratégiát azonosított, amelyek közül a kétnyelvű családban a szülők választhatnak, amennyiben a gyerekek nem a megfelelő kódot választják. A stra-

8 GAL 2002, 157.

9 KING – FOLGE – TERRY 2008.

10 Uo.

tégiák az egynyelvűség és a kétnyelvűség közti kontinuum különböző fokain helyezkednek el. Az első stratégia a *magyarázatkérés: minimális megértés stratégiája* (*Request for clarification: Minimal grasp strategy*). A szülő úgy tesz, mintha egynyelvű lenne. Ha a gyerek nem a megfelelő nyelvet használja, a szülő ezt jelzi, elvárva a gyerektől, hogy megismételje a megfelelő nyelven a megnyilatkozását. A második stratégia a *magyarázatkérés: találgatás stratégia* (*Request for clarification: Expressed guess strategy*), amelyben a szülő bizonyos szintű, legalábbis passzív kétnyelvűséget színlelve megismétli az általa preferált nyelven azt, amit a gyerek a másik nyelven mondott. Ezáltal jelzi, hogy a preferált kód nem az, amelyiket a gyerek eredetileg használt, azaz az általa használt kód téves. A harmadik stratégia az *ismétlés* (*Repetition*). A szülő megismétli az A nyelven, amit a gyerek B nyelven mondott, de nem várja el tőle, hogy az A nyelvet használja a későbbiekben. A negyedik stratégia a *továblépő stratégia* (*Move on Strategy*), amikor a szülő nem reagál arra, hogy a gyerek a B nyelvet használja, ő viszont továbbra is az A nyelvet használja. Végül az utolsó stratégia a *kódváltás*, amikor a szülő akár egy mondaton belül vagy a következő megnyilatkozásában átvált a gyerek által használt B nyelvre.¹¹

Gafaranga a gyerekek szempontjából határozott meg stratégiákat. Az általa médiumkérés stratégiának (*medium request*) nevezett jelenség akkor jelentkezik, ha az interakció a több nyelv használata miatt sikertelen, s javításra (*repair*) van szükség ahhoz, hogy az interakciót folytatni lehessen. Auer ugyanezt a jelenséget nyelvi alkudozásnak (*language negotiation*) nevezte, s szerinte akkor beszélhetünk erről, ha két vagy több fél között nincs megegyezés, hogy melyik nyelvet használják az interakció során. Az alkudozásnak akkor van vége, amikor az egyik fél a másik fél nyelvének javára feladja az alkudozást. Gafaranga médiumkérő stratégiái abban különböznek Auer stratégiáitól, hogy szerinte mindegyik stratégia tulajdonképpen egy stratégiapár. A médiumkérés ugyanis befejeződhet úgy, hogy a felnőtt áttér a gyerek által kért kódra, de úgy is, hogy folyamatosan, párhuzamosan két kódot használnak a beszélők.¹²

Gafaranga a Belgiumban élő ruandai kétnyelvű családok nyelvhasználatát kutatva négy stratégiát határozott meg, melyek részben hasonlítanak Lanza kategóriáihoz, ám a fő különbség, hogy Gafaranga a gyerek szempontjából vizsgálta az interakciókat. Az első stratégia a *beágyazott médiumjavítás* (*embedded medium repair*), amikor a felnőtt a kisebbségi nyelvet használja, a gye-

11 SMITH-CHRISTMAS 2005, 5–6.

12 GAFARANGA 2010.

rek megérti azt, de válaszában a többségi, vagyis a francia nyelvet használja. Egy ideig két nyelven párhuzamosan folyik a beszélgetés, amíg a felnőtt föl nem adja a kisebbségi nyelv használatát, s áttér a gyerek által preferált kódra. Gafaranga megjegyzi, hogy a médiumjavítás nem mindig jár eredménnyel, azaz megeshet, hogy a beszélgetés végig két kódon folyik párhuzamosan. A másik három stratégia a megnyilatkozás tartalmát érinti, ezért Gafaranga *tartalmi javításnak* nevezi őket. Az egyik ilyen stratégia megegyezik Lanza minimális megértés stratégiájával. A felnőtt tehát a kisebbségi nyelvet használja, a gyerek pedig úgy tesz, mintha nem értené, s a francia *Quoi?* kérdéssel jelzi, hogy a felnőttnek meg kell ismételnie franciául, amit mondott. Ezt a stratégiát Gafaranga *általános tartalmi javításnak* nevezi (*generalized content repair*). A harmadik stratégia a *célzott tartalmi javítás* (*targetted content repair*), amikor a gyerek egy konkrét szóra kérdez rá. A felnőttek két lehetőség közül választhatnak: csak az ismeretlen szó jelentését mondják el a gyerek által preferált kódon vagy a teljes interakciót azon a nyelven folytatják. A negyedik stratégia a *megértés ellenőrzése* (*understanding check*), amikor a gyerek elismétli a többségi nyelven ugyanazt, amit a felnőtt a kisebbségi nyelven mondott.¹³

4. Horvátországi magyar családok nyelvhasználati ideológiai és dilemmái

A horvátországi szülők kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdjei pozitívak. Kérdőívem 73. feladatában az adatközlők különböző állításokkal kapcsolatban fejtették ki véleményüket és fejezték ki egyetértésüket bekarikázva egy számot egytől ötig. Az egyik állítás így hangzott: *A gyerekek könnyen megtanulnak két nyelvet.* 31 válaszadóból 24 teljesen egyetértett ezzel az állítással. A maradék hét adatközlőből hárman a 4-est karikázták, hárman a 3-ast, míg egy egyetemista fiú a 2-est. A válaszok szinte mindegyike nem szülőtől származik, azaz fiatal kétnyelvűektől, akik még maguk is a gyerek kategóriába esnek. Lehetséges, hogy nekik voltak nehézségeik két nyelv elsajátításában. Érdeemes lenne ezektől az interjúalanyoknak pár év múlva, mikor maguk is szülők lesznek, feltenni ugyanezt a kérdést, vajon változott-e az álláspontjuk, illetve milyen családi nyelvpolitikai stratégiák mellett döntöttek ismerve véleményüket a gyerekek nyelvtanulásával kapcsolatban.

13 Uo. 256–263.

A gyerekek kétnyelvűségére a következő állítás vonatkozott: *Fontos, hogy a gyerekeim tudjanak magyarul is és horvátul is.* 27 válaszból 24 teljesen egyetértett ezzel a mondattal. Igen ellentmondásos válaszok is születtek. A következő két idézet ezt bizonyítja. Mindkettő eszéki magyaroktól származik. Az első egy hatvan év körüli férfitől, aki vegyes házasságban él, míg a második egy ugyancsak vegyes házasságban élő eszéki nőtől, akinek a három gyerekéből csak egy ért néhány szót magyarul, a másik két gyereke viszont semmilyen magyar tudással nem rendelkezik. A fenti állítás hallatán ezeket mondták:

„Hát, fontos lenne, de az enyéme nem tudnak..”

„Hát, fontos lett volna, igen. 4-es.”

Ezek a példák olyan családi nyelvpolitikáról adnak számot, ahol a szülők vagy tudatosan vagy nem tudatosan az intergenerációs nyelvátadásban nem jártak sikerrel. Az interjú során arra nem tértek ki a válaszadók, hogy tettek-e egyáltalán olyan lépéseket, melyek a gyerekek kisebbségi nyelvsajátítását segítették volna. A második idézetből azonban érződik, hogy az adatközlő sajnálja, hogy nem beszélnek gyerekei magyarul.

Egy ötven év körüli magát horvát nemzetiségűnek, de magyar–horvát anyanyelvűnek tartó nő szerint azok esetében fontos, hogy a gyerekek tudjanak magyarul is és horvátul is, akik kétnyelvű családból származnak. Az adatközlő egyedül neveli húszéves fiát, aki viszont nem tud magyarul. Az előző állításra a következőt mondta:

„Hát, ha ilyen családból vannak, fontos.”

Különös, hogy bár az ő fia is kétnyelvű családban nőtt föl egy ideig, később pedig mondhatni magyar édesanyja nevelte, mégsem beszél magyarul. A terpmunkás nem kérdezett rá ennek okára. Az ilyen mulasztásoknak az oka gyakran az, hogy az adatközlők mintegy szégyellik válaszukat, s a részletekre rákérdezve leginkább szemrehányásnak tűnne a kíváncsiskodás.

A fentiekkel ellentétes példa is akad, azaz olyan szórvány településen élő család, akik mindent megtesznek a kisebbségi nyelv megőrzéséért és átadásáért. Ők inkább kivételnek tekinthetők. Egy egyetemista adatközlő az édesapja által propagált családi nyelvpolitikáról mesél. Az apa olyan stratégiát választott, amellyel mintegy rákényszerítette a gyerekeket, hogy használják a magyar nyelvet. Ennek érdekében, ha a gyerekek horvátul szóltak hozzá, ő úgy tett, mintha nem értené, és megvárta, míg a gyerekek elismételték a mondani-

valójukat magyarul. Ez a stratégia Lanza első stratégiájának felel meg, a minimális megértés stratégiájának:

„Apu mindig mondja: beszéljete magyarul, beszéljete magyarul! És ha megmondasz egy szót horvátul, akkor nem érti...”

Elterjedt nézet, hogy két vagy több nyelv ismerete káoszt okoz a beszélők fejében. A kérdőívben erre vonatkozó állítás így hangzott: *A gyerekeket összezavarja, ha magyarul és horvátul tudnak.* 31 válaszadóból 26 egyáltalán nem értett egyet ezzel az állítással, ami nem várt eredmény. A fennmaradt öt válaszból négyen többnyire nem értettek egyet az állítással, míg egy adatközlő a hármast karikázta, azaz úgy gondolhatta, hogy némi zavart mégis okozhat a két nyelvűség. Ismét érdemes arra kitérni, kik voltak azok, akik nem utasították teljesen el ezt az állítást. Egy nagyszülőről és négy 18 év feletti személyről van szó. Mindegyikük vegyes házasságból származik, akikkel a szülei mindkét nyelvet használták. Feltehetőleg saját tapasztalataikból kiindulva gondolták úgy, hogy a magyar és a horvát nyelv ismerete, ha kicsit is, de összezavarhatja a gyerekeket.

A horvátországi magyarokra gyakran rászólnak a horvátok, hogy ne beszéljenek magyarul, mert nem értik őket. A többség azzal érvel, hogy akik magyarul beszélnek előttük, azok biztosan róluk beszélnek, azaz tulajdonképpen kibeszélik a magyarul nem tudó horvátokat. Amint egy magyarul nem tudó kerül a magyar társaságba, elvárás, hogy a beszélgetés horvátul folytatódjon. Még olyankor is rászólnak a magyarokra anyanyelvük használata miatt, amikor látható, hogy valami személyeset beszélnek meg magyarul. Ilyenkor lehet hallani azt is a többségi nemzet tagjaitól, hogy Horvátországban horvátul kell beszélni. Azt is a magyarok szemére vetik, hogy nem illik olyan nyelven beszélni, amit a többiek nem értenek, a kisebbség tagjaiban ezáltal lelkiismeretfurdalást keltve, amiért udvariatlanok. *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a 20. század végén* című könyvsorozathoz készített határon túli nyelvváltozattal foglalkozó kutatásban a kutatók megkérdezték a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarokat, rájuk szóltak-e valaha azért, mert magyarul beszéltek. Fülei-Szántó Endre ezt a jelenséget megfélemlített nyelvhasználatnak nevezte.¹⁴ A horvátországi adatközlők 51%-a számolt be arról, hogy volt ilyen tapasztalata. A többi határon túli országhoz képest ez igen magas arány. A második legmagasabb eredményt Ukrajna mutatja, ahol a válaszadók

14 FÜLEI-SZÁNTÓ 1992, 42–44.

45%-a válaszolt igennel a kérdésre. Legkevésbé a vajdaságiakra jellemző a nyelvi megfélemlítés, ott a minta 14%-a számolt csak be ilyen tapasztalatokról.¹⁵ Fontos azonban szem előtt tartani azt a tényt, hogy a korábbi és a horvátországi vizsgálat között közel 20 év telt el, tehát megeshet, hogy ma már a többi határon túli terület is más eredményt mutatna. Továbbá az eredményeket több tényező is befolyásolja: kisebbségekkel vagy többségekkel van-e gyakrabban kapcsolatban az adatközlő, tömbben vagy szórványban él-e, illetve, ha horvátok is vannak a társaságban, melyik nyelvet használja. Kiderül-e róla egyáltalán, hogy magyar. A kapott eredményeket tehát óvatossággal kell kezelni.

A különböző típusú nyelvi megfélemlítések olyannyira elterjedtek, hogy a szülő és a gyerek közti nyelvhasználatra is kihatnak. Egy 11 éves adatközlő arra az interjúkérdésre, hogy rászóltak-e már azért, mert magyarul beszél, a következőt válaszolta:

„Az apukám is mondja, hogy amikor horvátokkal vagyunk, ne beszéljek apával magyarul, mert akkor nem fogja megérteni, és akkor mintha valami titkot mondok.”

A fenti idézet jó példa arra, hogy a horvátok által nem túrt magyar beszéd a gyerekek nyelvi szocializációját is meghatározza. Természetesen a nyelv presztízse is csökken, hiszen egy nemkívánatos nyelvről van szó, amit ha nem magyarok is vannak a társaságban, nem szabad használni. Ritkábbnak mondható, hogy magyar beszélő magyarra szólna rá, ahogy a fenti példában láttuk. Jellemzően a többségi beszélők korlátozzák a kisebbségek nyelvhasználatát.

A CSNYP-át azonban nem csak a szülők irányítják és befolyásolják, ahogy erre Gafaranga is rámutat.¹⁶ Miután tudatosul a gyerekekben a két nyelv használata, ők maguk is kérhetik az adott nyelv használatát. Egy pedagógus édesanya a családon belüli nyelvhasználatuk kapcsán arról mesélt, hogy neki mennyire fontos a magyar nyelv. Az adatközlő vegyes házasságban él, így a kisebbségi nyelv megtanítása az ő feladata. A nő szüleivel kizárólag magyarul beszél a helyi nyelvjárásban. Gyerekeivel azonban inkább a magyarországi köznyelvet szerette volna használni. Ennek a nyelvváltozatnak a használata számára nem természetes. A munkahelyén kívül máshol nem is használja, ezért folyamatos koncentrációt igényel, hogy ne nyelvjárásban beszéljen. Ez természetesen kimerítő. Egy idő után az édesanya belefáradt abba, hogy folya-

15 KONTRA 2016, 166.

16 GAFARANGA 2010.

matosan oda kellett figyelnie a nyelvhasználatára, s inkább ő is elkezdett horvátul beszélni a gyerekeivel. Ugyanez az adatközlő arról számolt be, hogy a két fia közül az idősebbik szívesen beszél magyarul, a fiatalabbik viszont nem hajlandó édesanyja nyelvét használni. Az interjúban kiderült, hogy a fiú negatív attitűdje a magyar nyelvvel kapcsolatban már kisgyermek korában kialakult:

„Már kiskorában az asztalra ütött és mondta, ez Horvátország és ott az eredeti nyelv a horvát. És nekem légy szíves ne beszélj magyarul, mert az állami nyelv a horvát.”

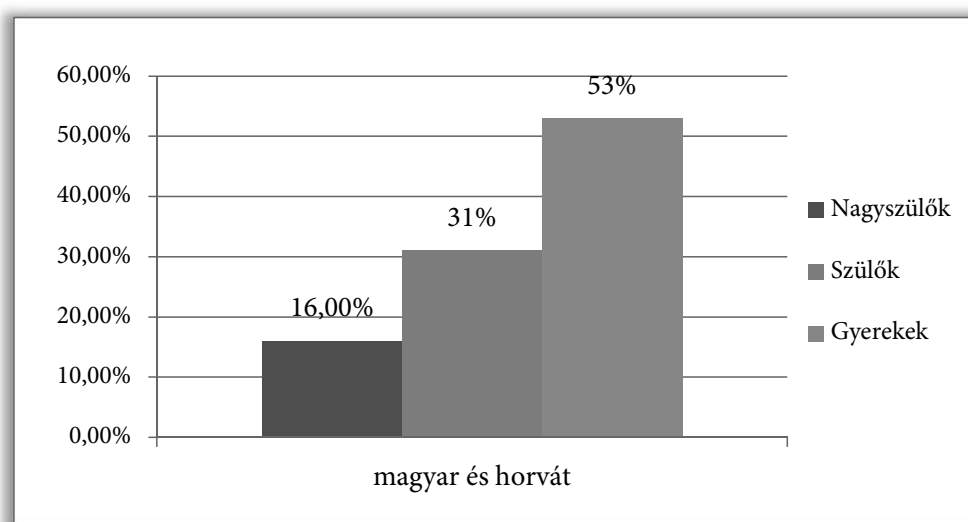
A fenti kijelentést a fiú természetesen nem magyarul, hanem horvátul intézte édesanyja felé. A magyar nyelv tanítása ezek után nem meglepő módon kudarcba fulladt. A szülők hiába támogatták a kétnyelvűséget kétnyelvű családi környezetet teremtve, a gyerek elutasította a kisebbségi nyelvet. Részben a fiú elutasító és tiltó hozzáállása, részben az anya olyan törekvése, hogy a magyarországi köznyelvet tanítsa meg gyerekeinek azt eredményezte, hogy a család kétnyelvű nyelvhasználata a horvát egynyelvűség felé billent el. Az adatközlő időnként próbálkozik még a magyar nyelv használatával otthon, ám sikertelenül. A fiú a Gafaranga által általános tartalmi javításnak nevezett stratégiát választja, azaz, ha magyarul szólnak hozzá, úgy tesz, mintha nem értené, amit mondanak neki.¹⁷ Ezzel végül rákényszeríti az édesanyját, hogy megismételje a megnyilatkozást horvátul.

Kontra Miklós *A magyar nyelv Horvátországban* című kötetében a családon belüli nyelvhasználatra is kitér. A kapott adatok tükrözik a horvátországi magyarok családi nyelvpolitikáját. Az egyik kérdésből megtudjuk, hogy a megkérdezettek milyen nyelven vagy nyelveken szoktak beszélni családtagjaikkal, barátaikkal és szomszédjaikkal. A válaszokból láthatóvá válik, melyik családtaggal való beszélgetés során használják leggyakrabban a horvát nyelvet (is). Az adatközlők több nyelvet is megjelölhettek egy-egy családtag esetében. Az itt következő adatok tehát nem azt jelentik, hogy a válaszadók megadott száma kizárólag a horvát nyelvet használta otthon, hanem azt, hogy két nyelven folyt a kommunikáció (2. ábra).

Három generációt összehasonlítva látható, hogy a nagyszülőkkel alig néhányan, a gyerekekkel viszont a megkérdezettek fele szokott horvátul beszélni. Legritkábban tehát a nagyszülőkkel beszélnek a többségi nyelven a horvátországi magyarok. Összesen 75 adatközlő jelölte meg a horvátot is a családon

17 Uo.

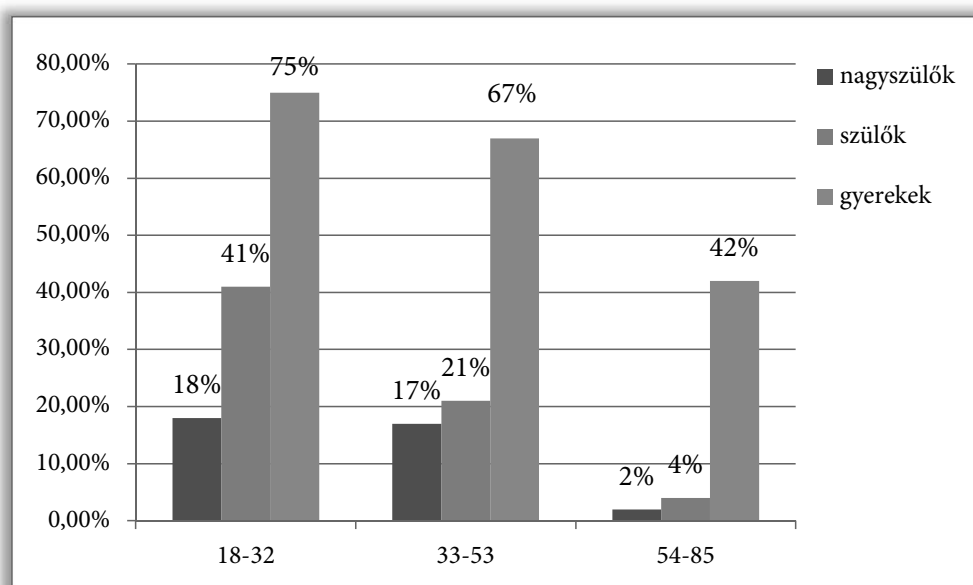
belüli kommunikáció nyelveként. Így az összes kapott válasz ($n=75$) 16%-át tette ki a nagyszülőkkel horvátul történő kommunikáció. A szülőkkel már körülbelül dupla ennyien szoktak horvátul is beszélni. A megkérdezett drávaszögi és szlavóniai magyarok közül 23-an szoktak az államnyelven is kommunikálni a szüleikkel. Ők az összes válasz 31%-át teszik ki. Végül a horvát nyelv családon belüli drasztikus térhódítása figyelhető meg a gyerekekkel való nyelvhasználat során. 40 adatközlő saját bevallása szerint szokott horvátul is beszélni a gyerekeivel, így ők a kapott válaszok 53%-ának felelnek meg (2. ábra).

2. ábra: A családban horvátul (is) beszélők aránya családtagonként ($n=75$)

A kapott válaszokat érdemes életkor szerint is megvizsgálni (3. ábra). Az egyes csoportokba körülbelül ugyanannyi adatközlő került. Minden korcsoportnál észlelhető a többségi nyelv térhódítása a gyerekekkel történő kommunikáció során. A legfiatalabbak esetében némi óvatossággal kell kezelni a kapott 75%-ot. Az ide tartozó 34 adatközlőből ugyanis nagyon kevésnek volt már gyereke. Akinek viszont már van, azoknak szinte mindegyikénél megjelent a horvát nyelv a gyerekével történő kommunikáció során. A különbség az egyes korcsoportok között azonban nem szignifikáns. A szülők esetében azonban már szignifikáns különbséggel állunk szemben ($N=114$, khi-négyzet [$f=2$] = 16,730, $p < 0,001$). A nagyszülőkkel használják legritkábban a horvát nyelvet a drávaszögi és szlavóniai magyarok. Ez nem meglepő, hiszen az idősebb lakosság körül akad elég sok olyan, akinek a horvát tudása nagyon alacsony (73,4%-a

az ebbe a korcsoportba tartozó adatközlőknek nem nagyon jól vagy jól beszél horvátul saját bevallásuk szerint, míg a fiatalabbaknak körülbelül egyharmada vagy annál kevesebb beszél hasonlóan gyengén horvátul). Az idősök és a középkorúak között ugyan drasztikus különbség látszik, a horvát nyelv térhódítása mégsem folytatódik a fiatalok körében. A nagyszülőkkel használt nyelv tehát nem támasztja alá a nyelvcserét.

3. ábra: A családtagokkal horvátul is beszélők aránya korcsoportonként

Végül a fenti adatokat alátámasztó interjúrészletet mutatok be. Az alábbi beszélgetés egy szlavóniai szórványfaluban élő 58 éves nővel készült. A beszélgetés a kérdőív egy kérdésének egy részlete, mely arról szól, kivel milyen nyelven szokott beszélni az adatközlő. Öt válaszlehetőség volt felkínálva az egynyelvű magyar nyelvhasználattól az egynyelvű horvát nyelvhasználatig: mindig magyarul, általában magyarul, magyarul és horvátul, általában horvátul és mindig horvátul.

Terepmunkás (TM): „Édesanyjával hogy beszélt?”

AK: „Magyarul.”

TM: „Mindig magyarul vagy általában?”

AK: „Általában.”

TM: „Tehát volt, amikor horvátul is beszélt vele?”

AK: „Hát, volt.”

TM: „Édesapjával?”

AK: „Szintén.”

TM: „Anyai nagyszüleivel?”

AK: „Magyarul.”

TM: „Apai nagyszüleivel?”

AK: „Magyarul.”

TM: „Gyerekeivel ma?”

AK: „Hát én mondom magyarul legtöbbit. Megértik, csak...”

TM: „Gyerekeivel, amikor még nem jártak iskolába?”

AK: „Otthon magyarul beszéltünk.”

TM: „Amióta iskolába jártak?”

AK: „Hát akkor horvát is, magyar is.”

TM: „Unokáival hogy szokott beszélni?”

AK: „Magyarul. Nóra azt mondja: Bako, kaži da i ja razumijem.“ ‘Nagyi, úgy mondd, hogy én is megértsem!’ Nem tud magyarul és nem is akarja.

Az interjúrészletből az adatközlő három különböző generációval történő beszédhasználatára kérdez rá a kérdőív. Egynyelvű magyar nyelvhasználat csak a nagyszülőkkel való kommunikációt jellemezte. A szülőkkel történő beszéd esetében már megjelent a horvát nyelv is, de még mindig a magyar dominált. A gyerekekkel használt nyelvnél az iskola jelenti a törésvonalat. A gyerekek horvát iskolába jártak, ezért az adatközlő a horvátot is elkezdte használni a velük történő kommunikációban. (Az AK két fia ma horvátdomináns, a gyerekekkel is általában horvátul beszélnek.) Végül az unokákra kérdez rá a kérdőív. A nagymama azon néhány személy közé tartozik, akik az unokákkal magyarul beszélnek. Az is kiderül, hogy a kisebbik unoka, Nóra (7 éves) nem ért meg mindent magyarul. Ilyenkor megkéri a nagymamáját, hogy úgy mondja, hogy ő is megértse, azaz horvátul mondja. Ez a kérés megfelel annak, amit Gafaranga általános tartalmi javításnak nevez, azaz a gyerek úgy tesz, mintha nem értené a felnőtt szavait.¹⁸ Az nem derül ki az interjú során, ilyenkor mit szokott tenni a nagymama. Összességében elmondható, hogy a generációk közti nyelvválasztásnál megfigyelhető a horvát lassú, fokozatos térhódítása, hiába próbálja az adatközlő támogatni a magyar nyelv használatát. Egy pár perccel későbbi beszélgetésből épp erre látunk példát. A nagymama (NM) és a hétéves unoka, Nóra (N) mesélnek Nóra tanfelszereléséről.

NM: „Nóranak a táskája Frozenes.”

18 GAFARANGA 2010.

N: (Valamit halkán horvátul válaszol.)

NM: „Mondd magyarul!”

N: „Nem!”

Ez a példa jól mutatja, hogy nem feltétlenül a szülők határozzák meg a családi nyelvpolitikát. A fenti párbeszédben részt vevő kislány már elég nagy ahhoz, hogy tudatosan használjon vagy ne használjon egy nyelvet. Azt nem tudjuk meg az interjúból, miért van Nórának ilyen negatív és elutasító hozzáállása a magyar nyelvhez.

5. Vegyes házasságok

Vegyes házasságok kötése elkerülhetetlen a kisebbségek életében, különösen, ha tagjainak száma egy bizonyos szám alá csökken. Önmagában véve sem pozitív, sem negatív jelenségnek nem nevezhető az etnikai heterogámia. A volt Jugoszlávia területén a jugoszláv ideológiában például határozottan előnyösnek minősült a vegyes házasság. Sőt, aki a kommunista pártban vagy a hivatali munkahelyen szeretett volna előre haladni, attól el is várták, hogy vegyes házasságot kössön. Vajdaság esetében ezekben a házasságokban általában a kisebbségi nyelv háttérbe szorult helyet adva a szerb nyelvnek, a családon belüli kétnyelvűséget pedig hamar szerb egynyelvű helyzet váltotta fel.¹⁹ Göncz Lajos egy interjúban arról számol be, hogy Vajdaságban a vegyes házasságok többségében az államnyelv lesz a gyermek anyanyelve, attól függetlenül, hogy az édesapa vagy az édesanya képviselik-e az államalkotó nemzetet.²⁰ A volt Jugoszlávia, ezzel együtt Horvátország területén is megváltozott a vegyes házasságról való gondolkodás a honvédő háború után. Míg korábban a testvériség-egység szellemében az teljesen elfogadott volt, 1991 után némi negatív töltetet kapott, különösen a szerb–horvát házasságok. Egy 2008-ban végzett szociológiai vizsgálat szerint a magyarok a legtoleránsabbak az esetleges etnikailag heterogám házasságokkal szemben. A 227 megkérdezett 81,1%-a minden gond nélkül elfogadná gyermekük más nemzetiségű házastársát, ezzel az eredménnyel megelőzve a szlovákokat (67,8%), cseheket (75,2%) és a szerbeket (71,25%). A magyarok 6,6%-a figyelmeztetné gyermekét, hogy a vegyes házasság nem jó, de mégis elfogadná a házasságot. 10,1% úgy gondolja, ha zavarná is őket,

19 MIRNICS 1998.

20 GÖNCZ 2014.

nem szólnának róla, míg 2,2%-ot határozottan zavarná gyermeke más nemzetiségű házastársa.²¹ Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a magyarok esetében az azonos nemzetiségű házastárs elveszítette fontosságát, várhatóan tehát megnövekedik a jövőben a vegyes házasságok száma. Kisebbségi helyzetben a vegyes házasságok az anyanyelv átörökítésének esélyeit csökkenthetik. A horvátországi magyarokra vonatkozóan Kiss Tamás készített kimutatókat.

Kiss 380 homogén magyar családból származó adatközlőt kérdezett meg az anyanyelvről. Körülbelül 5% esetében az anyanyelvet nem örökítették át a szülők gyerekeikre. A vegyes házasságokban (n=99) mindössze 27%-ban került sor a kisebbségi nyelv átörökítésére.²² A kutatásból az is kiderül, a vegyes házasságokban élők legidősebb gyereke milyen anyanyelvű. A magyar válaszadók 38%-ának a gyereke magyar anyanyelvű. Ezzel szemben a horvát/szerb válaszadók 16,5%-ának a gyereke sajátította el anyanyelvként a kisebbségi nyelvet. Eszerint a horvátországi magyarokra is jellemző, amit Göncz a vajdasági magyarokra vonatkozóan állapított meg: a kisebbségi nyelv legtöbbször átadja helyét a többségi nyelvnek a családban. Kiss rákérdezett arra is, hogy a magyar–délszláv házasságokban milyen nyelven szoktak általában kommunikálni a családtagok. Minden párosításban a horvát dominál. A házastársak egymás között eszerint 72%-ban csak vagy nagyrészt horvátul beszélnek egymással. A magyar fél a legidősebb gyermekkel 53%-ban, míg a nem magyar fél ugyancsak a legidősebb gyermekkel 75%-ban használja kizárólag vagy nagyrészt a horvát nyelvet.

Kiss azt is megvizsgálta, milyen hatással van a vegyes házasság a nemzeti identitásra, azaz, a vegyes házasságban született gyerek milyen nemzetiségűnek tartja magát. A magyar párú házasságokban születettek 60%-a vallotta magát horvát nemzetiségűnek. A magyar–horvát házasságok esetében 29% vallotta magát magyarnak, míg a magyar–egyéb nemzetiség esetében 41%. A különbség a német párú házasságoknak köszönhető, Kiss szerint ugyanis a németek inkább a magyar nemzetbe asszimilálódtak. Ugyancsak a horvátok oldalára billen a mérleg, amikor a vegyes házasságban élőket kérdezték meg a legidősebb gyerekük nemzetiségéről. A magyar–egyéb pár esetében a gyerekek 50,3%-ának, a magyar–horvát házasság esetében 60%-ának jelölték meg a horvát nemzetiséget.²³

21 BABIĆ 2015, 142.

22 KISS 2010, 151.

23 KISS 2010, 147.

Gereben Ferenc Kiss Tamáshoz hasonló szociológiai vizsgálatot végzett a Kárpát-medencében, így Horvátországban is. 1997-ben készített 357 horvátországi magyarral kérdőíves interjút Drávaszögben, Szlavóniában, Zágrábban és a Tengermelléken. A családok etnikai összetételét tekintve azt találta, hogy a válaszadók 54%-ának minden családtagja magyar. Többnyire olyan családokra jellemző ez a jelenség, ahol a családfő inaktív vagy fizikai munkás, illetve a magyar többségű falvakban élőkre, tehát a baranyai és a szlavóniai magyarokra. A kutatás arra is fényt derített, hogy a vegyes házasság leginkább az értelmiségi magyarokra, illetve azokra jellemző, akik szórványban élnek. A megkérdezett házas adatközlők 40%-ának nem magyar házastársa volt. Ha viszont csak az értelmiségi adatközlőket vizsgáljuk meg, körülbelül 50% élt vegyes házasságban.²⁴

Összegzés

A horvátországi magyarok családon belüli nyelvhasználatára jellemző a horvát nyelv térhódítása. Különböző stratégiákat használva egyes szülők nagyobb sikert érnek el a kisebbségi nyelv használatában, mint mások. A magyarok számának csökkenésével nő a vegyes házasságok száma, ami Kiss Tamás kutatása tükrében a többségi nyelv dominanciáját eredményezi a családokban. A magyar nyelv alacsony presztízse, a nyelvi megfélemlítés, a szülők különböző kétnyelvűséggel kapcsolatos ideológiai kihatnak a magyar nyelv átörökítésének sikerességére. Kutatásom befejező szakaszában érdemes lesz jobban körüljárni a szülők és a közösség nyelvi ideológiáit, remélve, hogy azok fényt derítenek a nyelvválasztási szokásokra.

Bibliográfia

BABIĆ 2015: BABIĆ, D.: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj. Sociološka perspektiva.* Zagreb 2015.

FÜLEI-SZÁNTÓ 1992: FÜLEI-SZÁNTÓ Endre: Bomló kétnyelvűség. In: *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* Szerk.: KONTRA Miklós. Budapest 1992, 35–45.

24 GERE BEN 2000.

- GAFARANGA 2010: GAFARANGA, J.: Medium Request: Talking Language Shift Into Being. *Language In Society* 39 (2010) 241–270.
- GAL 2002: GAL, S.: Language Ideologies and Linguistic Diversity. Where Culture Meets Power. In: *A magyar nyelv idegenben*. Ed.: KERESZTES László – MATICSÁK Sándor. Debrecen 2002, 197–204.
- GEREBEN 2000: GEREBEN Ferenc: Identity of Hungarians of Croatia. *Minorities research* 2 (2000). URL:
<http://epa.oszk.hu/00400/00463/00002/4.htm>
(utolsó elérés: 2018. május 9.)
- GÖNCZ 2014: GÖNCZ Lajos 2014. Kétnyelvűség, kettős félnyelvűség. *Magyar Szó*. URL:
https://www.magyarso.rs/hu/2241/kozelet_oktatas/107338/K%C3%A9tnyelv%C5%B1s%C3%A9g-kett%C5%91sf%C3%A9lnyelv%C5%B1s%C3%A9g.htm
(utolsó elérés: 2018. május 9.)
- HORVÁT STATISZTIKAI HIVATAL. URL:
www.dzs.hr
(utolsó elérés: 2018. május 5.)
- KING – FOLGE – TERRY 2008: KING, K. A. – FOLGE, L. – LOGAN – TERRY, A.: Family Language Policy. *Language And Linguistics Compass* 2/5 (2008) 907–922.
- KING – FOLGE 2006: KING, K. A. – FOLGE, L.: Bilingual Parenting As Good Parenting. *Language Teaching* 46/2 (2006) 172–194.
- KISS 2010: KISS Tamás: Drávaszögi mozaik: Nemzetiségi egyenlőtlenségek és kisebbségi stratégiák Horvátország magyarlakta településein. *Regio*, 21 évf. (2010) 4. sz. 109–161.
- KOCSIS – TÁTRAI – BALIZS 2015: KOCSIS Károly – TÁTRAI Patrik – BALIZS Dániel: *A Kárpát-Pannon-térség etnikai térképe*. Budapest 2015.
- KONTRA 2016: *A magyar nyelv Horvátországban*. Szerk.: KONTRA Miklós. Budapest – Eszék 2016.
- MIRNICS 1998: MIRNICS Károly: Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (Vajdaságban). *Regio*, 9. évf. (1998) 2. sz. 41–63.
- SEBŐK 1992: SEBŐK László: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. *Regio*, 3. évf. (1992) 3. sz. 135–157.
- SMITH-CHRISTMAS 2005: SMITH-CHRISTMAS, C.: *Family Language Policy: Maintaining An Endangered Language In The Home*. Basingstoke 2005.

Szabó Réka

A láthatatlan színházi próba: egy rendezői példány rekonstrukciója

1. Bevezetés

Vlad Mugur Würzburgban rendezett *Cseresznyés kertjének* rendezői példánya – özvegye szerint az előadás egyetlen dokumentuma – egy valamikori költözés során lapjaira hullott. Néhányan már megpróbálták összerakni, sikertelenül. Közel fél éves munka után sikerült a teljes példányt rekonstruálnom és az oldalakat visszahelyeznem eredeti helyükre.

Munkám első fázisában egy saját, kézzel írt szöveggönyvet hoztam létre, papírlapokra soronként lemásoltam a teljes művet a dialógusokhoz fűződő rendezői utasításokkal együtt, külön helyet találva a saját kommentárjaimnak is. Következő lépésként elektronikus formában újraírtam-szerkesztettem a teljes példányt, így sikerült az elsőre még homályosnak tűnő jegyzeteket, elírásokat is letisztáznom, és teljességében rekonstruálnom a rendező szöveggönyvét. A rekonstrukció során nem csupán egy száraz másolási folyamatot végeztem, hanem külső megfigyelőjévé válhattam egy fiktív próbafolyamatnak, amelyet maga Vlad Mugur vezetett a drámaszöveggel majdnem megegyező mennyiségű kommentárjain keresztül.

Dolgozatomban részletesen leírom a rekonstruált példányt, a rekonstrukciós folyamat lépéseit boncolgatom, valamint általam kiválasztott kategóriákra szétbontva tanulmányozom a rendezői utasításokat. Végül bemutatom és elemzem a rekonstrukció során bennem, befogadóban megfogalmazódó előadást. Munkámmal megerősítem, hogy a rekonstrukciós folyamat során megismert eljárás egy járható út lehet a színháztörténet számára az olyan előadások esetében, amelyekről valamilyen okból kifolyólag nem készült, nem készülhetett felvétel, és jelenleg csupán egy, a színházi emlékezeten kívüli térben léteznek.

2. Vlad Mugur, a „Maestro”

„A színész számomra a rajz és a hegedű, a bohóc, a kabaretista, a metafora. A vele való ütközéseimből különös vagy vicces vagy ijesztő helyzetek születtek...”¹

Vlad Mugur

Patrice Pavis *Előadáselemzés* című könyvében arról beszél, hogy „egy rekonstruáló elemzés a reprezentáció kontextusának tanulmányozását végzi”, hiszen „még ha a rögzítés vagy egy pontos notáció segítségével javul is az emberi emlékezet, egy reprezentáció (performance) mindig több, nehezen ellenőrizhető kontextus belsejében játszódik le, és a társadalmi körülmények is változnak.”²

Ha 1988-ban nézőként válhattam volna a *Cseresznyés kert* című produkciónak a résztvevőjévé, bátran beszélhetnék az előadás köré épülő befogadói hangulatról, a színészek előadáshoz való viszonyulásáról, az előadás szakmai fogadtatásáról. Ennek hiányában viszont a kontextus megfogalmazásakor főként az előadás korszakában regnáló társadalmi-politikai körülményekre figyelek oda, és ezek tükrében mutatom be a rendező Vlad Mugur munkásságát a róla ezidáig megszülető írások alapján, külön figyelmet szentelve a németországi korszakára, melynek a szakirodalma jelenleg még nagyon hiányos.

Vlad Mugur 1927. június 22-én született Bukarestben. Édesapja, Val Mugur színházi rendezőként, újságíróként valamint ügyvédként aktívan jelen volt a társadalmi köztudatban. Mellette szerezte első tapasztalatait a színházról, majd a Bukaresti Színművészeti Egyetemen tanult. Vizsgamunkájaként Csehov *Ványa bácsiját* rendezte meg.

Az egyetem befejezése után színházi munkáival párhuzamosan a Színművészeti Egyetemen a román színháztörténetben „arany generációként”³ ismert színészosztályában (kiemelkedő tagjai: Gina Patrichi, Silvia Popovici, Sanda Toma, Anca Verești, Gheorghe Cozorici, George Constantin, Victor Rebengiuc, Amza Pellea stb.) tanított.

1 ICHIM 2000, 154. Románul: „Pentru mine actorul este desenul și vioara, clovnul, cabaretistul, metafora. Din ciocnirile mele cu el s-au născut situații ciudate sau de răs, sau de spaime...”

2 PAVIS 2003, 20.

3 Románul: generația de aur.

1956-ban ezekkel a színészekkel került a Craiovai Nemzeti Színház élére.⁴ Itt lehetősége adódott egy saját, párttagoktól mentes társulatot létrehozni, a saját művészi értékeit és érdekeit előtérbe helyezni. Itt sikerült megvalósítania azt a fajta „együttes színházat”,⁵ amelyre színházaink ma is törekednek, több-kevesebb sikerrel. Erről így vall:

„A legfontosabb színházi forma az együttes. (...) Az az együttes színház, amit műveltem, nem létezett volna tehetség és ösztön nélkül. Vagy fordítva. Amikor pedig a tehetség és az ösztön találkozik egy egységes csapattal, amelyben az emberek értékelik egymást, barátok, segítik egymást, amikor vannak rendezők, akik ismerik és felpizkálják ezeknek a barátoknak a tulajdonságait, megérik, mely stílusokban és szerepekben juttathatják érvényre ezeket, akkor eltűnik a vaskos színház és a manierizmus és a pátosz, a vaskos humor, az olcsó hatásvadászat és a vulgaritás. Akkor időről időre megjelenhet az alkotás...”⁶

Craiovai korszakának legfontosabb előadásai: Oscar Wilde: *Bunbury*, Beaumarchais: *A sevillai borbély*, Shakespeare: *Hamlet*. Az ideális társulat működése ellenére azonban a Securitate minden egyes lépésüket követte, hiszen nem volt éppen konvencionális az a fajta szabadság, anarchista szemlélet- és játékmód, amelyet ők maguknak megteremtettek. Mugur óriási szakmai sikernek örvendett, 29 évesen már „Maestro” néven ismerték, a fővárosi színházak sorra az ő művészi, alkotói törekvéseit kezdték utánozni.

1958-tól már a Bukaresti Nemzeti Színházban dolgozik, ezzel párhuzamosan a Marosvásárhelyi Nemzeti Színházban, több más bukaresti színházban, valamint Galacon is rendezett.

1964-től Kolozsváron, a Nemzeti Színházban lesz igazgató. Mint több interjújában kifejtette, talán ez volt karrierje legszebb korszaka, vezetése alatt a társulat pályája felfele ívelt, sikeres bemutatókat tartottak, számos külföldi turnén vettek részt. 1970-ben a Kolozsvári Állami Magyar Színházban rendezi meg Csehov *Három nővér* című drámáját, amelyben Irina szerepét későbbi felesége, Stief Magda játszotta.

4 Románul: Teatrul Național Craiova.

5 Románul: teatru de echipă. Lásd. ICHIM 2000, 65.

6 Teatrul cel mai important este tot cel de echipă. (...) Teatrul de echipă pe care îl făceam nu ar fi existat fără talent și fără instinct. Sau, poate, invers. Iar când talentul și instinctul se întâlnesc cu un ansamblu unit în care oamenii se apreciază, sunt prieteni, își dau sugestii, când au regizori ce-i cunosc și scormonesc calitățile acestor prieteni, când le intuiesc genul și rolul care să-i pună în valoare, atunci dispar și teatrul gros și manierismul și patetismul și comicul gras și efectul ieftin și goanga vulgară. Atunci poate să apară, din când în când, creația. Lásd ICHIM 2000, 65.

A diktatúra nyomása 1971-re a Júliusi tézisek és a Kis Kulturális Forradalom hatására még erősebbé vált. Ennek következtében sorra betiltják a Mester fontosabb előadásait (Camus: *Caligula*, Shakespeare: *Szentivánéji álom*, D. R. Popescu: *A macska újév éjszakáján*), valamint leállítják a *Hamlet* próbáit. Ez év júliusában Olaszországba disszidál. A politika ott sem hagyta dolgozni, a Kommunista Párt befolyása ott is kilencven százalék feletti volt, így a Romániából disszidált Mugurnak semmi esélyt nem adtak a rendezésre.

A hazatérés helyett Nyugat-Németországba ment, ahol másfél évig a Szabad Európa rádiónál dolgozott, majd ismét rendezhetett. Az évek során dolgozott az ország minden részében, Bochumtól Hannoverig, Müntertől Münchenig, Konstanztól Würzburgig, közben előadott a müncheni drámaintézetben, nyári kurzusokat tartott Stockholmban. A Romániában megálmodott „együttes” németországi megvalósítása eleinte sikertelennek bizonyult, hiszen a két nemzet mentalitása radikálisan eltérő volt, így újabb pedagógiai módszerek kidolgozásával kellett rendezőként a színész munkáját irányítania:

„Nehezen dolgoztam Konstanzban a színészekkel, találtam barátokat, de nem történt meg a német mentalitáshoz való alkalmazkodásom. Ugyanabba a spontán instrukcióval, a rendezői fantáziával szembeni ellenállásba ütköztem. A német racionalizmusnak ugyanabba az indoklaskérésébe ütköztem, amely visszautasítja a spontán ihletet, összetévesztve ezt az autoritással. Ismét találkoztam azzal a színészi mentalitással, melyben a színész önmagáról a rendező ellenében dönt. Emlékszem, Peter Zadek egy interjújában elmondta, hogy ő három hétig hagyja a színészeket beszélni, és csak azután kezd rendezni. Nekem azonban segített a beilleszkedésben mások gondolatainak ilyenfajta meghallgatása. Ezzel a módszerrel egy látszólagos rosszból helyzeti előnyt tudsz kreálni, ha nem vagy túl büszke és fel tudod mérni, mi nem a sajátod és mi válik idővel a sajátoddá.”⁷

7 „Am lucrat greu cu actorii hanovrieni la Constanza, am întâlneam prieteni, dar adaptarea mea la mentalitatea germană nu se înfăptuise. M-am ciocnit de același refuz față de indicația spontană, față de fantezia regizorului. M-am lovit de aceeași cerință de motivare a raționalismului german, care, undeva, refuza inspirația de factură spontană, confundând-o cu autoritatea. În același timp, apărea din nou acea mentalitate a actorului de a decide asupra sa în pofida regizorului. Țin minte că Peter Zadek a afirmat într-un interviu că el îi lasă pe actori să vorbească trei săptămâni și de-abia după aceea începe să pună în scenă. Mie, însă, în drumul meu spre adaptare, mi-a folosit acest selectivă a ideilor altora. Așa poți, dintr-un rău aparent, să creezi un avantaj de situații absolut întâmplătoare, momentul de sclipire, dacă nu ești mândru și știi să speculezi ce nu-i al tău și ceea ce cu timpul îți va aparține.” Lásd ICHIM 2000, 145.

Végül Konstanzban sikerült megrendeznie egyik legkiemelkedőbb előadását, Csehov *Sirályát*. 1981-ben rendezőnek hívják az Esslingenben működő Badenwürttembergische Landesbühne-be, amelynek akkori igazgatója a würzburgi színháznak is vezetője volt. Mugur így lehetőséget kapott, hogy Würzburgban is több előadást színre vigyen. Legfontosabb esslingeni előadásai: Ödön von Horváth: *Szép kilátás*, Strindberg: *Julie kisasszony*. Würzburgban Walter Jens *Trója bukása* című előadása aratott nagy sikert, ezután 1988-ban Csehov *Cseresznyés kertjét* is megrendezte, melynek rekonstrukciójáról jelen tanulmány szól. 1982-ben saját társulatot, állami támogatással működő kisszínházat alapított Münchenben, melyet a tűzoltóság öt év működés után betiltott.

Mugur a kilencvenes évek elején tért vissza Romániába, 1990–1991 közt egy évig a bukaresti Odeon Színház élére került, ám a politika újra félreállította. 1996 őszén jön ismét Kolozsvárra, ahol az Állami Magyar Színházban előbb a *Székeket*, majd *A velencei ikreket* állítja színpadra. „Kolozsvári hazatéréssel Mugur előadásainak kiemelkedő szerepe volt a magyar színházak román rendezők irányába tanúsított távolságtartásának feloldásában.”⁸ Egy évvel később a *Cseresznyés kert* is megrendezi itt, miután az évad elején Piatra Neamton, majd Budapesten a Bárka Színházban is volt egy-egy bemutatója. 1996 ősze és 2000 ősze közt öt előadást rendezett a színházban, s tervezte hatodik előadásának megrendezését, mikor 2001 júliusában Münchenben elhunyt.

A Vlad Mugur életének utolsó korszakában létrejött kolozsvári előadásokról csupán felsőfokban lehet beszélni. Olyanfajta meghitt találkozást valósított meg a színészekkel, amely ritkán adatik meg egy-egy színház életében. Bodó A. Ottó színháztörténeti írásai szerint pályája és élete utolsó szakaszának előadásai, köztük a kolozsvári magyar társulattal rendezett öt produkció a legnagyobbak közé tartoznak. „Európai rangú előadások ezek, egy, a színház minden titkát ismerő, nagy tapasztalatú művész mesterművei.”⁹

3. *Der Kirschgarten*: a rendezői példány alaki, formai, tartalmi bemutatása

Mugur az 1988-as würzburgi *Cseresznyés kert*-rendezéséhez Peter Urban fordítását vette alapul, amely a frankfurti Diogenes kiadó gondozásában 1983-ban került második, javított és bővített kiadásra. A példány egy fekete, enyhén ko-

8 BODÓ 2014, 83.

9 BODÓ 2014, 84.

pott borítójú, kartonált fedeles könyv, terjedelme 93 számozott, valamint 109 számozatlan oldal. Állapotát tekintve rongált, a teljes kötet lapjaira hullt, viszont minden egyes lap, bár teljesen összekeveredett, megmaradt teljes terjedelmében a fedőlapok közt. Akik előttem a rekonstrukcióval (sikertelenül) próbálkoztak, a kötetben hagyott jegyzeteik alapján a példányt hiányosnak találták.¹⁰ A rekonstrukciós munka során viszont bebizonyosodott, hogy egyetlen lap sem hiányzik a példányból. Sértetlennek sajnos mégsem nevezhető, ugyanis a már megsárgult lapokon kisebb-nagyobb foltok találhatók, melyek vagy kávéfoltok, vagy nedvesség okozta károsodások.

A német nyelvű fordítást egy rövid bevezető szöveg követi a dráma keletkezéstörténetéről, majd egy rövid útbaigazítást olvashatunk a *Cseresznyés kert* szövegvariánsainak értelmezéséhez. Ezek a variánsok Csehov stilisztikai jellegű javításait tartalmazzák, pontosan feltüntetve a javítások keletkezésének idejét is. Vlad Mugur a színpadi szöveg konkretizálása érdekében ezeket a javításokat is fölhasználta.

Csehov alkotás közben jegyzetfüzeteket is vezetett (három ilyen füzetről tud a szakirodalom), melyekben az aktuális munkájához fűződő magyarázatokat, neveket, kifejezéseket, komikus megjegyzéseket, dialógusrészeket vetette papírra. E följegyzéseknek csupán egy része került be végül a kész műbe. A Diogenes kiadásában ezeket az írásokat is olvashatjuk, melyeket, a lapszéleken megjelenő kiemelések szerint Mugur szintén nem hagyott figyelmen kívül.

A kötetben megjelenő dráma terjedelme és a hozzá fűződő szerzői megjegyzések csupán egy része a rendezői példánynak. Az oldalszámozott nyomtatott szöveg minden egyes lapját egy-egy üres, számozatlan jegyzetlap szakítja meg, melyre Mugur saját kézírásával jegyezte föl színpadi utasításait. Ezek az utasítások terjedelemben szinte megegyeznek a dialógusok mennyiségével, kis híján mindegyik párbeszédhez, vagy szerzői utasításhoz társul egy vagy több rendezői instrukció.

A rendező kézírása nem csupán a jegyzetlapokon, hanem a nyomtatott szövegben is olvasható. Saját jelhasználatot dolgozott ki, számozással, csillagozással, olykor aláhúzásokkal, nyilakkal jelzi egy-egy utasítás helyét a nyomtatott szövegben, majd ugyanezeket a jeleket az üres jegyzetlapokra is fölrajzolja, melléjük írva az instrukciós szöveget és egyéb megjegyzéseket.

A Mugur által használt jelrendszerbe a különböző „térrajzok” is beletartoznak, több jegyzetlapon a színpadtér kétdimenziós leképezését láthatjuk,

10 A negyedik felvonás utolsó előtti lapját nem találták, így hiányzó oldalnak tekintették.

amelybe belehelyezi a rendező az adott jelenetben résztvevő szereplőket (felrajzolja neveik kezdőbetűit) és adott esetben azt a díszletelemet, amellyel az elhangzó replika során a színész interakcióba lép.

A darabjaira hullott, a megsemmisülés határán levő füzet számozott és számozatlan oldalai összekeveredtek, a példány olvashatatlanná és értelmezhetlenné vált. A rekonstrukció igencsak nagy és felelősségteljes munka: a szét-hullott, összekeveredett füzetlapokon szereplő, szinte olvashatatlan kézírással följegyzett utasításokat egyenként meg kellett fejtenem, és azokat a megfelelő felvonásba, jelenetbe, majd párbeszédbe visszahelyeznem.

4. A rendezői példány rekonstrukciója

4.1. Vizuális és fizikai egyezések a példányban

A rendezői utasítások megfelelő dialógushoz való társítása több hosszan tartó lépésből állt. Első két próbálkozásomban a *vizuális*, majd a *fizikai egyezések* alapján próbáltam elindulni. A drámaszöveg oldalán megjelenő szereplőkből, a számokkal jelzett jegyzetekre való utalásokból, majd a beírt nyilak helyéből és irányából, valamint a szövegátfolyásokból próbáltam kiindulni. Erről a puzzle-ként felfogott rekonstrukciós kísérletről egy idő után kiderült, hogy nem működik: több olyan nyomtatott oldal is előkerült, amelyben az instrukciók számozása egységesen egytől tízig tart, ugyanígy több jegyzetlap is mindössze egytől tízig tartalmazza az utasításokat; egy-egy nyomtatott oldalon induló nyilak iránya megegyezik több jegyzetlap nyilainak irányával is. Egy-egy nyomtatott oldalhoz akár több jegyzetlap is látszólag hibátlanul társítható, tökéletes a formai megfelelés mindegyik ilyen társítás esetén, viszont értelmi összefüggés nem jön létre a dialógusok és a hozzájuk illesztett instrukciók között.

Stratégiát kellett váltanom, a formai szempontok helyett a tartalmiak felől kellett közelítenem. A *gondolati egyezéseket* kellett megfejtenem a szövegben, és ehhez nem csak Csehov drámáját, hanem Mugur gondolkodását is meg kellett próbálnom megfejteni.

4.2. Gondolati egyezés a példányban

Minél többször elolvassuk egy művet, annál összetettebbek az abban feltáruló jelentésrétegek, és annál könnyebben tudunk tájékozódni ezek között a jelentésrétegek között. Radu Stanca megkülönbözteti a *tudományos olvasást* a *retorikai*, valamint az *irodalmi*, azaz az *esztétikai olvasástól*.¹¹ A rendezői példány rekonstrukciója esetében e három típus közül az *esztétikai olvasásról* és a befogadás aktusáról kell beszélnem, hiszen ezek vezettek el a gondolati egyezés megtalálásához, és váltak a sikeres rekonstrukció kulcsává. Az *esztétikai olvasás* olyan forma, amely az olvasó (szubjektum) és a mű nyelvezetének (objektum) interrelációját tisztán megteremti. A dramatikus olvasás projektáló olvasásként a szemlélődés-átélés egy fokozottabb lehetőségét kínálja.¹²

Munkám során egy *speciális dramatikus olvasást* alkalmaztam: a szereplők dialógusai mellett egy képzeletbeli színpadi folyamatba kellett projektálnom Mugur jegyzetekben manifesztálódott dialógusát magával a drámai helyzettel és a szöveggel. Az instrukciók tehát „elhangzó” instrukciók, amelyek párbeszédbe lépnek a drámaszöveggel.

Azon kívül, hogy olvasóként behelyezzük magunkat egy-egy dialógusba és jelen esetben az instrukciókba is, a dráma egészét olvasás közben egy képzeletbeli színpadra projektáljuk, hiszen „...egy párbeszédés szöveg természetéből fakadóan arra készítem, hogy színpadra projektáljuk. Hiszen a drámai szöveg nem önmagában, hanem csak mint a színházművészet egy módja létezik. Mindig egy előadásra utal, és olvasva ez a szöveg képzeletben egy előadásra projektálódik.”¹³ A drámai szöveget és az instrukciókat így olvasva megnyílt előttem a színpad, láthatóvá váltak a színészek, a konfliktusok, néhol a közönség is. A rendezői példány esetében a projektáló olvasás egy olyan képzeletbeli előadást teremtett, amely a rendező vízióját helyezte előtérbe. Az így felfedezett rendezői példány már egy olyan ismeretanyagot jelentett, amely megkönnyítette a jegyzetlapok közötti tájékozódásomat is, az instrukciók sorra elkezdtek a helyükre kerülni.

11 STANCA 2000.

12 STANCA 2000.

13 Románul: „Un text dialogat ne silește prin natura lui să-l proiectăm scenic. Căci textul dramatic nu există prin sine deât ca un mod al artei teatrale. El se referă întotdeauna la un spectacol, iar atunci când e numai citit, acest text e proiectat imaginar într-un spectacol.” Lásd STANCA 2000, 65.

Közel fél éves munka után sikerült a teljes példányt rekonstruálnom, és az oldalakat visszahelyeznem eredeti helyükre. A nagy meglepetés a szövegek könyv és a jegyzetek társításakor ért: sem egyetemi tanulmányaim során, sem színházi munkámban nem láttam még ehhez fogható részletességű, mélységű és pontosságú rendezői példányt, amelyből tisztán kirajzolódik az olvasat, a színpadi térbeli viszonyok, történések és cselekvések egyaránt.

A sikeresen rekonstruált példány így a tudatom által generált fiktív találkozásnak vált tárgyi leképezésévé. Akár azt is mondhatom, hogy a rekonstrukciós munka során jegyzetről jegyzetre haladva nem csupán az előadást, hanem a Vlad Mugur által vezetett próbafolyamatot is megidéztem, amelynek jómagam virtuális dramaturgként váltam külső megfigyelőjévé. Ahogyan azt Radu Stanca tanulmánya is bizonyítja, ez a megfigyelői pozíció semmiképp sem passzivitást jelent, hiszen a munka legeredményesebb pillanatai azok voltak, amelyekben a ráhangolódás a rendező szellemi munkájával való azonosulásig vezetett.

5. A Cseresznyéskert rendezői példányának elemzése

A rekonstrukció során nem Vlad Mugur rendezői példányának egy lehetséges variációját kellett megtalálnom. A feladat a konkrét egykori variáns rendbetétele volt. Amint a fenti fejezetben kiderült, ez a munka a példány mélyreható (gondolati) megismerése nélkül számomra lehetetlen lett volna. Ennek velejárója a példány részletes, elemző leírása is. A leírás révén kirajzolódnak a fontosabb rendezői szándékok, megismerhetjük a rendező gondolkodásmódját, sőt, a nyolcvanas években megvalósuló előadásból is kapunk némi ízelítőt. Egyéb kiegészítő dokumentumok hiányában a színpadi produkció teljes rekonstrukciója azonban lehetetlen vállalkozás.

5.1. Mugur és a jelhasználat

Ahogy azt már említettem, Mugur sajátos jelrendszert dolgozott ki magának, melyet a szövegmódosítások és följegyzések csoportosítására használt. Részletesebben kell beszélnem azonban a szereplők neveinek különféle jelöléséről, amelynek megértése kulcsfontosságú szempont az instrukciók megfejtésében. Csupán a szöveggel való intenzív munka során lehet megérteni, hogy Mugur

a megjegyzéseiben néhány jelenetnél épp melyik szereplőt instruálja, kimosztva őt előző pozíciójából.

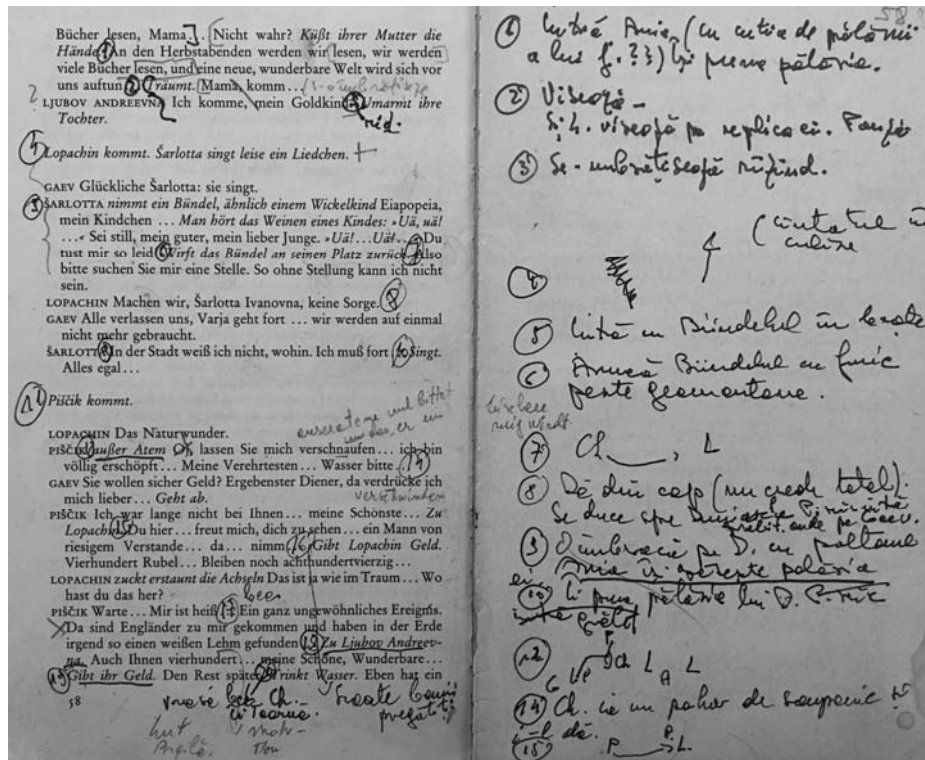
A rendező a legtöbb esetben jegyzeteléskor a drámai szereplők nevének kezdőbetűjét használja. Amikor viszont a kezdőbetű két név esetén megegyezik, akkor a megkülönböztetésre a név első két betűjét használja. Ez a logika viszont nem érvényesül minden instrukciónál. Előfordul olyan jelenet is, amelyben Lopachin és Ljubov Andreevna neveit egyazon utasításon belül csupán egy-egy L betűvel jelzi.¹⁴ Éppen ezért fontos pontosan tudnia az elemzőnek, hogy az olvasott instrukciókor épp mely szereplők vannak jelen, és közülük kik szólalnak meg a színpadon, valamint ezeknek a megszólalásoknak az iránya honnan hová tart. Ennek tudatában már kevésbé válik kérdésessé, hogy a két L betű közé berajzolt nyíl jelentése. Ez a fajta következtetlenség a jelek használatában azonban problémát jelent a tömegjelenetekről szóló rajzok megfejtésében, hiszen itt nem mindig egyértelmű, hogy Mugar éppen mely állapotok szerint állítja a szereplőket egymás mellé. Például a negyedik felvonásban Anja mögött Lopachin és Ljubov Andreevna áll, viszont nem tudni, hogy melyikük melyik oldalán áll.

A kezdőbetűk közti nehéz tájékozódás egy másik oka, hogy a szereplők nevei különböző nyelveken másképp íródnak, így fonetikusán is másképp ejtjük őket. Epichodov nevét például többször is fonetikus ejtés szerint írja, ebből kifolyólag használja a név Je. rövidítését. Más helyen viszont E-ként, valamint Ep.-ként jelöli. Ugyanez a probléma fölmerül Sarlotta esetén is. Peter Urban a Sarlotta nevet használja, Mugar viszont ezt a szereplőt Charlottaként jegyzi, az instrukciókban pedig a Ch. -t használja, vagy kiírja a teljes keresztnévet.

Az instrukciók száma oldalanként 0 és 22 között mozog, a rendező helyenként viszont egy-egy megjegyzés számát megduplázza, jelezvén, hogy például az egyes vagy ötös számú instrukció több akciót is magába foglal, melyhez néhol még hozzáadódik Csehov szerzői utasítása is. A rendező a felhasznált szerzői utasításokat csak néhol jelöli számozással, máshol piros színű tollal kiemeli, aláhúzza, vagy épp bekarikázza.

A számozásoknak a drámaszöveg és a jegyzetlap közötti útját nyilak és vonalak mutathatják: a nyíl elindul a számtól és véget ér a jegyzetlapon, ahol már az instrukció szövege olvasható. A nyilak ugyanakkor a szereplők helyének vagy épp helycseréinek jelzésére is szolgálnak. Több olyan instrukcióról is be-

14 Dolgozatomban a szereplők nevét nem a magyar fordítások fonetikus átírása, hanem a rekonstruált példányban szereplő írásmód szerint használom.

1. ábra: 12. szerzői utasítás. Nem tudni, hogy Lopachin vagy Ljubov Andreevna áll-e a rendezői jobb és bal oldalon

szélünk egy-egy jelenet esetében, amikor a rendező csupán a szereplők nevének kezdőbetűjét jegyzi föl megjelenési vagy megszólalási sorrendben, a nyíl pedig az épp sorra kerülő, megszólaló vagy helyét megváltoztató szereplő útját mutatja az érzékeltetett kétdimenziós térben.

A nevek kezdőbetűi, a nyilak, a számok és a vonalak mellett különböző mértani formák is láthatók, amelyek az utalásszerűen megjelenített tárgyakat jelölik. Fontos a tárgyak megjelölése, hiszen ezekkel lépnek interakcióba a színészek a szóban forgó jelenet során. Ilyen tárgyak például a kerekasztal, szék, hinta, szekrény, ágy, ablak, kalap, bőrönd stb., tárgyak, amelyek meglétéről a színpadi kellékek rövid jegyzékében is olvashatunk.

Néhány jelenetnél a rendező az adott szereplők közül valakinek a nevét négyzetbe zárja. Ha ezt a rajzot összeolvassuk a dialógussal, valamennyi hasonló példa után rájöhethetünk, hogy a rendező így jelzi a szereplő elszigeteltségét az adott jelenetben: a szereplők elbeszélnek egymás mellett annak ellenére, hogy a megszólalásuk látszólag kölcsönösen egymásra irányul.

5.2. Mugur és a többnyelvűség

Ahogy első ránézésre is észrevehető, a példányban szereplő rendezői instrukciókat, valamint a hozzájuk tartozó további megjegyzéseket Mugur román nyelven jegyezte le. Viszont ha jobban megfigyeljük, néhány dialógusnál egy-egy utasítást csupán részben jegyez román nyelven, a szöveg, valamint a gondolat egy másik része német nyelven fejeződik be:

„Jasa la Lj scoate o cutiuță elegantă cu medicamente. Încet, vertraulich.”¹⁵

„Fetele se uită intensiv. G. verlegen. Åsta e senil.”¹⁶

„În ochi vorwurf pentru cheltuiala de astă seară.”¹⁷

A drámaszöveg sorai között megjelenő jegyzetekben több helyen találkozunk egy-egy német szó magyarázó fordításával. Mugur a rokon értelmű kifejezések és azok jelentéseinek följegyzését két okból tehette: limitált nyelvi tudás miatt valamint dramaturgiai okból. Egyes szavaknál például konkrétan megfigyelhető a Peter Urban által oroszról németre fordított kifejezés egyszerűbb, az adott párbeszédhelyzethez viszonyítva találóbb, vagy a köznyelvihez közelebb álló változatának keresése.

„Fremde Kosten – geliehenes Geld”¹⁸

„Es will nicht mehr so recht – Es geht mir nicht Gut.”¹⁹

Néhány német szó vagy kifejezés jelentése viszont csupán román nyelven van följegyezve, melyeket, feltételezéseim szerint Mugur csak önmaga számára, a jelentések egyértelműsítése érdekében írt le.

„Schweinerüssel - bot cu 2 găuri.”²⁰

„Gesindestube - unde sunt servitorii.”²¹

„Die Welt aus den Angeln heben – țățâni.”²²

15 CECHOV 1983, 9., 8. rendezői utasítás.

16 CECHOV 1983, 25., 3. rendezői utasítás.

17 CECHOV 1983, 43., 4. rendezői utasítás.

18 CECHOV 1983, 38., 5. jegyzet.

19 CECHOV 1983, 45.

20 CECHOV 1983, 9.

21 CECHOV 1983, 23., 3. rendezői utasítás.

22 CECHOV 1983, 41.

5.3. A dramaturgiai munka: „A szöveghúzás problémái. Halljam, hogy hangzik.”²³

Egy bizonyos fokig kihámozható Mugur szöveghúzásaiából a színpadi szöveg formája, amelyről viszont nem tudhajok, mennyire végső forma. A színpadi szöveg a dráma egy szövegváltozata, egy új textuális forma, amely a rendező víziójából nő ki az esztétikai értelmezés során.

Mugur a módosításaival néhol szikárabbá, vagy csupán egyszerűbbé, mondhatóbbá teszi a szöveget, néhol kevésbé szentimentálissá, néhol pedig éppen ennek a hiányát pótolva kiegészíti egy-egy dallammal, zenével, vagy több dialógusban is visszaköszönő frázissal.

Kiváló példa a mondat egyszerűsítésre az alábbi:

„VARJA Mamocka, ich kann ihm doch nicht selbst einen Antrag machen. Das sind nun schon zwei Jahre, ~~daß alle von ihm~~ **davon** mir ~~gegenüber~~, ~~alle reden~~, und er – entweder schweigt er, oder ~~er~~ macht Witze. Ich verstehe es ja, Er wird immer reicher, er hat viel zu tun, er hat anders im Kopf als mich...”²⁴

Több alkalommal megjelenik az instrukciók között egy jelzés, amely szerint Mugur a kötet végén szereplő szövegvariánsokat is felhasználta a dialógusok pontosítására. Olyan dialógusrészletek ezek, amelyek a kiadásra kerülő drámából törölve lettek, viszont Csehov jegyzetei között megtalálhatók. Valószínű, hogy az elfeledett, kihagyott szövegek teátrális jellege, vagy akár a bennük rejlő, az adott szituációt kiegészítő információ az, ami miatt a rendező újra érvényessé és használhatóvá teszi őket.

„VARJA Alle reden von unserer Hochzeit, alle gratulieren, (und auch er selbst sieht so aus, als würde er mich gleich, jeden Augenblick den Antrag machen), aber in Wirklichkeit ist überhaupt nichts, alles ist wie ein Traum, (ein unruhiger, schlechter Traum...manchmal ist es sogar schrecklich, ich weiß nicht, was ich machen soll mit mir...) [Text in Klammern gestrichen] (1904 Marks)”²⁵

23 Románul: „Problema tăierii textului. Să aud cum sună.”

24 CECHOV 1983, 43.

25 CECHOV 1983, 71., Szövegvariánsok.

Mugur, annak ellenére, hogy az egyes jelenetekhez ragaszkodik, jelzi, ha azokat hosszúnak tartja, vagy sokall egy bizonyos tárgyról való diskurzust. Például az első felvonásban, amikor Trofimov, Ljubov Andreevna halott fiának, Grisának egykori tanítója először megjelenik a színen, Ljubov Andreevna több párbeszédén keresztül siratja elhunyt fiát. Mugur megjegyzi, hogy a jelenetet hosszúnak tartja, de ugyanakkor azt is jelzi, hogy mindenképp meg kell tartania azt, így a szöveget sem húzza meg.²⁶

Általában a rendező azokat a szövegrészeket húzza ki a dialógusokból, amelyek többet mondanak el az adott jelenetről, mint amennyit az általa megtalált szituáció megkövetel, amelyek elkezdik magyarázni is a kimondottakat, s ezáltal a jelenetet didaktikussá, vagy túl melodramatikussá teszik.

Ugyanakkor egyes dialógusokban a textuális kontaktus hiányának felerősítése kiemeli a szereplők izoláltságát, hozzájárul a befele irányuló beszédhez, nyomatékosítja az egymás mellett történő elbeszélést. Kiváló példa erre a második felvonás kezdő jelenetében zajló társalgás Sarlotta, Epichodov és Dunjasa között,²⁷ amelyben Mugur összevonja Sarlotta és Epichodov párbeszédeit, ezáltal is szabályozva a szereplők között kialakuló közlési szándék oda-vissza áramlását. Patrice Pavis a dialógusnak ezt a formáját nevezi *áldialógusnak*.²⁸

Vlad Mugur instrukciói és kommentárjai közül az egyik igazán figyelemfelkeltő megjegyzés a negyedik felvonásban fedezhető fel, amelyben Lopachin Trofimovtól búcsúzik. Ez a szövegrész is problematikus a rendező számára. A majdnem tízsoros dialógusból ő egyetlen mondatot hagyott meg: „Hát minden jót, barátom.”²⁹ A többi áthúzta, viszont egy kapcsos zárójel mellé a következőt jegyezte fel: „A szöveghúzás problémái. Halljam, hogy hangzik.” Ez a fajta instrukció mutatja, hogy az adott dialógus létjogosultságának mértékét egy bizonyos ponton túl már csak a konkrét színpadi megnyilatkozás határozhatja meg. Nem lehet tudni, hogy a megvalósult előadásban ez a szöveg végül mekkora terjedelemben és hogyan hangzik el, viszont e két rövid kijelentés elemi igazságot fogalmaz meg: egy-egy szöveg végső formáját az adott színpadi helyzet, és/vagy a színpadi helyzetben részt vevő színész megszólalása határozza meg.

26 CECHOV 1983, 22., 9. rendezői utasítás.

27 CECHOV 1983, 27.

28 PAVIS 2006, 85.

29 Németül: „Also leb wohl, mein Freund.”

5.4. Csehov szereplői Mugur színpadán

Az első felvonásban már tisztán látható, hogy Mugur jóval több szereplőt mozgat egyszerre, mint ahányan az adott jelenetben megszólalnak, vagy a dráma szerzői utasításaiban megjelennek. Jóval többen aktívak tehát azok a szereplők, akik akár egy-egy gesztussal, vagy tekintettel az értelmezést vagy befogadást, a szereplők közötti viszonyok felfedésének lehetőségeit gazdagítják. A szereplők mellett a rendező statisztákat is felvonultat, melyet a szó román nyelvű megfelelőjével, vagyis a figuranti Fig. rövidítésével jelez. A statiszták általában valamilyen anonim tömegként láthatóak a színpadon, e dráma esetében feltételezésem szerint cselédekként lépnek játékba. A tömegjelenetek Mugur példányában *tabló*³⁰ néven jegyzettek, az utasítások szerint csupán néhány van belőlük, és igen fontos dialógusban állnak egymással.

Amikor egy szereplőt kiküld a rendező a színről, az nem csupán háttérbe vonul, hanem alkalmanként ugyanott tűnik el, ahol vele egyidőben felbukkan az a szereplő, akivel valamilyen viszonyban áll. A kimenetel pillanatában általában történik egy találkozás. Mugur így lehetőséget ad a szereplők többszöri interakciójára, láthatóbbá téve az alakuló, vagy már a múltban kialakult viszonyaikat. Például Epichodov és Dunjasa viszonyának kirajzolásában megfigyelhető a következő szituáció: a rendezői instrukciók szerint amikor Dunjasa a háttérben tevékenykedik (Ljubov Andreevna gesztusait utánozza kávézás közben, az ő harisnyáit próbálgatja titokban), Epichodov mindig a közelében tartózkodik, a háttérben figyel.³¹

Lopachin első nagy megszólalásakor hosszas beszédében a családja múltjáról és az egyik, Ljubov Andreevna-val közös ifjúkori emlékeről mesél, de valójában szerelmet vall Ljubov Andreevnanak. Mugur instrukciójában Lopachin erre a vallomásra már jóval korábban, a színpad háttérében készülődik. Ezzel a néző számára is láthatóvá tett képpel a rendező Lopachin komplexusait fedi föl, és belerejtve mindazokat az emberi félelmeket, amelyekről textuális szinten nem értesülünk, de amelyekkel a szereplő mégis minden lépésében küzd.

Ljubov Andreevna ugyancsak megjátssza az érzéseit, az ő megjátzását illetően viszont fontos tudnunk, hogy ő az a szereplő, aki szinte mindig jelen van a színpadon, rendszeresen egy közös, nyilvános térben létezik a többi szerep-

30 Románul: „tablou”.

31 CECHOV 1983, 16., 10. rendezői utasítás, valamint 19., 2. rendezői utasítás.

lővel, és végig azt játszatja el vele a rendező, ami rá nézve karakterisztikus: „őszintén, de színészettel”,³² „feminin”, „ellenállhatatlan, nő”.³³ Éppen ezért válik fontossá az a rendezői megoldás, amely szerint a harmadik felvonásban Ljubov Andreevna maszkban hallgatja végig Lopachin hírét a cseresznyés kert megvásárlásáról, ami viszont Ljubov Andreevna számára a totális lelki összeomlást jelenti.

Mugur általában a drámához képest egy-egy dialógussal, vagy akár egy egész jelenettel korábban hozza be a soron következő jelenet szereplőinek egy részét. Lopachin az első felvonásban folyamatosan jelen van a színen, ha épp nincs textuális interakciója, akkor a háttérben jár-kelel, és a birtok eladásáról morog, miközben ezzel egy időben Varja és Anja a család pénztelenségéről, a felgyülemlett adósságról beszélgetnek kétségbeesetten.³⁴

5.5. „Ránéz...”³⁵

A tekintetekről, a leskelődésről, a titoknak vélt dolgokról bámulatosan beszél Mugur, hiszen a dráma mélyrétegeit mutatja meg az instrukciókban. A pillantások pontos útjának és irányának leírása így igen nagy részét teszi ki a rendezői instrukcióknak, és sokat elárul az egyes szereplők között már kialakult, vagy épp kialakulóban levő viszonyról.

Jasanak csak rá kell néznie Dunjasara („Lenyűgözi a szemével”³⁶), Dunjasa felismeri ezt a tekintetet, és beleszeret a gátlástalan Jasaba („Csodálkozva remeg”³⁷), aki Mugur utasítása szerint nem csupán megöleli, hanem több alkalommal szájon is csókolja a cselédet. Mindeközben négy szem lesi őket a háttérben: Anja és Epichodov.

A verbális nyelven túlmutatnak az arcjáték részét képező tekintetek. Olyan történeteket mesélnek ezek, amelyek kiegészítik a szavakban ki nem mondottakat. Ljubov Andreevna megnyilvánulásai olykor a tekinteteken keresztül

32 Románul: „sincer dar actriță”.

33 Románul: „femeie, irezistibilă”.

34 CECHOV 1983, 13.

35 Románul ill. németül: „Se uită la...”, „Schaut an...”.

36 Románul: „O fascinează cu ochi”, CECHOV 1983, 14., 7. rendezői utasítás.

37 Románul: „D tremură mirată”.

válnak igazán érthetővé. Lopachin szerelmi vallomására is előbb tekintettel reagál, hosszan a szemébe néz, majd csak később szólal meg.³⁸

A tekintetek szabadjára engedésével Mugur a dialógusok irányát is megváltoztatja. A szereplők nem mindig ahhoz a személyhez beszélnek, akire a drámaszöveg első olvasásra utal, hanem a rendező valamelyik szereplőnek a már felépített viszonyhálózat szerint címez egy-egy dialógust.

Az egyik kulcsfontosságú pillanat, amelyet a tekintet beszédességével old meg a rendező, a harmadik felvonásban történik: Ljubov Andreevna Trofimovot faggatja az álarcosbálon, hogy vajon Gaev miért késik, mi lesz a sorsa a cseresznyés kertnek. A faggatást szünet követi, Trofimov ránéz Ljubov Andreevnara, Ljubov Andreevna pedig szavak nélkül is megéri a tekintetéből, hogy immár örökre elvesztette a cseresznyés kertet.³⁹

5.6. „Megyünk a csomagokkal.”⁴⁰ Helyzetjátékok, tárgyak és képek

Mugur már az előadás első felvonásában tulajdonságaikat felnagyítva mutatja be a szereplőket: szokásaikat, gesztusaikat, a hozzájuk tartozó, de sorsukból fakadó gépies vagy pótcselekvéseket, amelyek a négy felvonás során meg nyilvánulásaikban folyamatosan visszaköszönnék. Firs állandóan Gaev kabátját keféli és igazgatja, kávéfőz és az üres csészéket teletöltögeti, kvaszt kínál, cseresznyelikőr cseresznyéit rakosgatja tányérról tányérra a vendégek számára.⁴¹ Dunjasa Ljubov Andreevna gesztusait utánozza. Sarlotta igazi fellépése a második felvonás kezdő jelenetében történik. Az első felvonásból is ismerjük már, ő a mutatványos lány, aki rendelésre elbűvöli nézőközönségét. Mugur erre a tulajdonságára támaszkodva engedi őt magáról beszélni, gyerekkoráról, családjáról, bűvész szüleiről. A monológot egy bohóc Sarlotta szájába adja, aki így meséli el, hogy voltaképpen azt sem tudja, ő kicsoda.

A jellemvonásoknak csupán a gyökerei érzékelhetőek a drámában, ezeket erősíti fel és bontja ki Mugur a komikum, olykor már a groteszk határait feszegetve. A szereplők sorra öntudatlanul is komédiásokká, bohócokká válnak. Az utasításokon keresztül kidomborított komikus helyzetekkel a rendező át-

38 CECHOV 1983, 17., 1. rendezői utasítás.

39 CECHOV 1983, 44., 4. rendezői utasítás.

40 Románul: „Mergem cu bagajele”.

41 CECHOV 1983, 18., 2. rendezői utasítás.

segíti a szereplőket, hogy megbirkózhassanak kétségbeesésükkel, lelki szenvedéseikkel.⁴² A jelenetek többségében így „jelen van a felszíni vidámságnak és komolyságnak az ellentéte, másfelől pedig a felszínnek, illetve a felszín mögötti világnak az ellentéte.”⁴³

Sarlotta a negyedik felvonásban a bálban Epichodovval táncol a színpadi háttérben, aki rálép Sarlotta lábára, aki sántítva, féllábon kiszalad a színről. Jasa gúnyosan kineveti őket.⁴⁴ Ugyanez a játék lezajlik néhány perc múlva a Dunjasaval való közös tánc közben is.

Mugur szereplői képtelenek elárulni nyíltan érzéseiket, ezért különféle finom fogásokkal ellentmondanak azoknak. Ilyen pillanat például a negyedik felvonás búcsújelenete is. Trofimov bejelenti, hogy végre útnak kell indulniuk. Epichodov véletlenül kifordítva adja föl Lopachinra a kabátját,⁴⁵ Lopachin így nevetségessé válva, kifordított kabátban adja ki az indulás előtti utolsó utasítást.

Mugur a tragikum és komikum között egyensúlyoz, így teszi egyre elvontabbá a drámában elének táruló emberi nyomorúságot.⁴⁶ A szereplők az emberiség sorsáról beszélgetnek, miközben cseresznyét dobálnak egymásnak. Pár pillanat múlva már Firset halljuk, ahogy a maradék cseresznyéhez beszél.

A rendező folyamatosan kiemeli az utasításokban, hogy az adott jelenetben melyek azok a képek, amelyeknek megszerkesztettnek, fokozottan teátrálisnak kell lenniük. Ilyen visszatérő kép a bőröndökkel teli színpad képe is a dráma elején és végén, a bőröndöket szorongató szereplők helyei a színpadon, képek, amelyek felnyitják az értelmezés egy-egy újabb rétegét. A rendező a tárgyak helyét, azoknak útját a színpadon és a szereplők között pontos koreográfia és ok-okozati összefüggések szerint határozta meg. A fotel és a székek helye is folyamatosan változik a színpadon, a megszólaló szereplők ide-oda tolják azokat egymás közt. Ezek a játékos mozgások segítik vagy épp hátráltatják a dialógust, de céljuk a helyzetek (tragikum) fölerősítése. Megfigyelhető a csókok, a kézfogások, a teáscsészék adogatásának kihangsúlyozott rítusa is, melyek közül egyik gesztus sem lehet átgondolatlan.⁴⁷

42 BENTLEY 2005, 242.

43 BENTLEY 2005, 194.

44 CECHOV 1983, 47., 7. rendezői utasítás.

45 CECHOV 1983, 61., 9. rendezői utasítás.

46 BENTLEY 2005, 248.

47 CECHOV 1983, 16–17.

Mugur a színpadi kellékek segítségével lépésről lépésre visszaadja a szereplőknek azokat a gesztusaikat is, amelyek gyerekkorukat idézik. A hinta legelőször akkor bukkan föl a példányban, amikor Ljubov Andreevna arról mesél, mennyire boldog, hogy újra a régi otthonában lehet. Gaev akkor roskad bele a hintába, amikor Lopachin szenvedélyesen kifejti beszédében a birtok felparcellálásának tervét.⁴⁸ Ljubov Andreevna zavartan felnevet e tervre, közben játszik a szobában levő babával, amely egy, az első felvonásban megmutatott miniatűr babaházból kerül elő.⁴⁹

A tárgyak, kellékek ugyanakkor erőviszonyok kifejezőeszközei is. Miközben Gaev a birtok múltjáról mesél, Lopachin foglalja el a hintát, és ironikusan reagál az elmondottakra. Egy következő hosszan tartó játék a szekrényrel való interakció, a szekrényajtó nyitása-zárása, amely az elszakadás szimbolikus megfogalmazásaként értelmezhető Mugurnál. Varja próbálja kulccsal bezárni a szekrényt, nem sikerül, ez a próbálkozás több jeleneten keresztül újra és újra megtörténik. Gaev a szekrény eszmei értékéről tart kiselőadást.

Kimerevített képeknek, árnyjátékoknak is „szemtanúi” vagyunk, ezeket Mugur vagy *tablóként*, vagy pedig *költői momentumként* jegyzi,⁵⁰ és ez az árnyjáték visszatérő teátrális elemmé válik a rendező instrukcióiban. Ilyen az első felvonás végén megjelenő fény-árnyék-játék, amely a drámában megjelölt hajnali képet eleveníti föl. Az összedőlt sorsok közt, a megállított időben a szereplők mindannyian az ablakon ki, a fény fele, a kert irányába néznek. A százéves szekrény ajtaja eközben valami csoda folytán kinyílik, Anja Varját nézi, Varja ellenfényben az ablaknál:

„Varja az ágy fele A. ránéz. A szekrény kinyílik. Erős fény. V. ellenfényben. Az ablakot érezni kell. Költői pillanat... Mindannyian furcsán vannak megvilágítva. F. tovább kefél. Mind kinéznek. Ljubov Gaev fele? Kéz a mellkason. A kertet nézve. Talán Gaev és Lj megfognak egymás kezét.”⁵¹

48 CECHOV 1983, 17., 15. rendezői utasítás.

49 A babaházzal feltételezésem szerint Mugur egy „dobozszínházra” tesz utalást, ami viszont többet nem köszön vissza az instrukciók során, így valószínű, hogy a gyerekszobában elhelyezett babaházról beszél, ahonnan Ljubov Andreevna a későbbi jelenetek során előveszi azt a babát, amivel hosszasan és zavartan játszadozik.

50 Románul: „moment poetic”.

51 „Varja spre patul A. se uită la ea. Dulapul se deschide. Lumină puternică. V. în contrajour. Fereastra trebuie simțită. Moment poetic....Toți sunt luminați straniu. F. perie mai departe. Toți privesc afară. Ljubov spre Gaev? Mâna pe piept. Privind grădina. Poate-și dau mâna Gaev cu Lj.” L. CECHOV 1983.

A harmadik felvonás kezdőképe is eltér a csehovi leírástól, ugyanis Mugur itt is viszonyrendszerek alapján állítja egymás mellé a szereplőket. Anja nem a postamesterrel táncol a fogadószobában, hanem Trofimovval.⁵²

Ezen az estén dől el a cseresznyéskert sorsa, a szereplők a várakozást az ünnepléssel ellenpontozzák. Ljubov Andreevna táncolva érkezik a helyszínre, miközben a színpad jobb oldaláról rá irányuló fények révén tánca árnytánccá válik, őt követi Sarlotta, aki cirkuszi zenére duplaszaltózik. A rendező Sarlotta következő mutatványába is bevonja a nézőt: a színész a tükör elé áll, háttal a nézőtérnek, és gesztusjátékba kezd úgy, hogy a nézők csupán a színész tükörképén keresztül láthatják a színészi játékot. A tükör sarkában Anja képe is megelevenedik.⁵³ Jása maszkos fölbukkanásakor egyre egyértelműbbé válik, hogy Mugur az ünneplést álarcosbállá alakította.

A feszültséget indukáló várakozás Lopachin érkezésével csúcsosodik ki. Érkezésekor mindannyian maszkban várják, és maszkban fogadják a hírt. A maszkos figurák jelenléte erős képiségük által szorosan kapcsolódik Lopachin itt elhangzó monológiájához, melyben arról beszél, hogy csupán képzelődés, álom az, hogy végre övé lett a birtok, amelyen a családja rabszolgaként élte le életét. Miközben beszél, a maszkokra mutat.⁵⁴ Csehov a szerzői utasításban zenekart rendel a jelenetbe, Mugur utasítása szerint Gaev veszi elő trombitáját, amelynek halk, szomorú hangja hallatszik.⁵⁵ Nem sokkal ez után Lopachin kiragadja Gaev kezéből a trombitát és elkezd fújni, így a rendező felnagyítja a komplexált Lopachin birtoklási vágyát is.

A negyedik felvonásban bőröndök és kalapdobozok töltik meg a színpadot, melyet a szereplők zavartságukban ide-oda rakosgatnak. Kiváló alkalom a rendező számára, hogy a bohózi elemeket újra elővegye. Mugur a Lopachinra kényszerített utolsó leánykérését a bőröndök nyitogatásával, pakolgatásával, az azokban való hasztalan keresgélésekkel teszi hangsúlyossá. Egyszer csak ezek a bőröndök, tárgyak elkezdenek élni, és mind olyan cselekvéseket ábrázolnak, amelyek egy ezeknél nagyobb, ezeknél fontosabb, de meg nem valószínűsíthető cselekvésre hívják fel a figyelmet. Akárcsak az abszurd műfajokban: ezek a tárgyak „az egyén életét bekebelező külvilág tárgyi metaforájaként jelennek

52 CECHOV 1983, 40.

53 Nem lehet pontosan megállapítani, hogy az „Anja de fumat” utasítás a cigarettázó Anjára utal, vagy pedig színpadi füstre.

54 CECHOV 1983, 51., 12. rendezői utasítás.

55 Uo. 16. rendezői utasítás.

meg.”⁵⁶ Elhatalmasodnak a szereplők (egyének) élete fölött, és elárasztják a színpadot.

A rendezői instrukciók közt a negyedik felvonásban több olyan is akad, amelyek szerint minden megszólalás, ami az adott jelenetben elhangzik, „hazugság”, vagy legalábbis „nem igaz” megszólalás.⁵⁷ Ezekben a „nem igaz” megszólalásokban zárja le Mugur lépésről lépésre a szereplők történeteit.

Bibliográfia

- BENTLEY 2005: BENTLEY, E.: *A dráma élete*. Pécs 2005.
- BODÓ 2014: BODÓ A. Ottó: *Húsz év erdélyi magyar színháza (1990–2010)*. Kolozsvár 2014.
- CECHOV 1983: CECHOV, A.: *Der Kirschgarten. Komödie in vier Akten. Übersetzt und herausgeben von Peter Urban*. Zürich 1983.
- ICHIM 2000: ICHIM, F.: *La vorbă cu Vlad Mugur*. București 2000.
- PAVIS 2003: PAVIS, P.: *Előadáselemzés*. Budapest 2003.
- PAVIS 2006: PAVIS, P.: *Színházi szótár*. Budapest 2006.
- STANCA 2000: STANCA, R.: Problema cititului. In: *Aquarium. Eseuri programatice. Colectia "Scrinul negru", coordonatã de Ion Vartic*. Kolozsvár 2000.

56 PAVIS 2006, 218.

57 CECHOV 1983, 57.

Tóth Gizella

A hegedű szerepe Szécsi Magda és Ravasz József meséiben

1. Bevezetés

Miért van számunkra a cigány meséknek jelentősége? Jelenleg Szlovákia területén a cigányok alkotják a második legnépesebb kisebbséget, pontos számukat nehéz meghatározni, mivel az éveken keresztül tartó alsóbbrendűségből és a hátrányos megkülönböztetésből fakadóan általában más nemzetiségűnek vallják magukat. Érdekes azonban megjegyezni, hogy míg a 2011-es népszámlálás alapján 105738 fő vallotta magát roma nemzetiségűnek, addig a 2013-as szlovákiai Roma Közösségek Atlasza felmérései szerint ez a szám négyszerezére emelkedik, a romák számát 402840 főre becsüli.¹

Fontos ezért, hogy olyan kompetenciák alakuljanak ki az egyénben, amelyek révén könnyebben megérti a többségi és a kisebbségi társadalom közti különbségeket, fejleszti a toleranciakészséget és megtanítja az egyént arra, hogy tisztelni kell egymás hagyományait. Az eddigi tapasztalataim alapján még nem találkoztam a cigány műmesékkel kapcsolatos átfogó tanulmányokkal, és úgy gondolom, hogy értékes irodalmi alkotásokról van szó, amelyeken keresztül a cigányság kultúrája, egy-egy tipikus tárgya, szokása megismerhető. A vizsgált kötetek meséiben számos utalás van a cigányság kultúrájára, ilyen például a cigánytörvény, a családon belüli viszonyok, a mesterségek, az őshaza (India), a hegedű (fontos szimbólumként jelenik meg) fogalma, és a tudás, mint a megélhetés és az életben való boldogulás fontos tényezője. Jelen kutatás a cigányok egyik fontos hangszerére, a hegedű szerepére összpontosít Ravasz József és Szécsi Magda meséiben.

1 ŠUVADA 2015, 73.

2. A szimbólum mibenléte

Mielőtt rátérnék az elemzésre, szólni kell a szimbólum fogalmáról, hiszen a *mi a szimbólum?* kérdésre számos válasz megfogalmazódott már: különböző tudományok képviselői mind másképp értelmezik a szimbólum fogalmát. A szimbólummal kapcsolatban felvetődött legtöbb kérdés szemantikai alapú, nézzünk közülük néhányat. Ekvivalens-e a jel és a szimbólum? A szinekdoché, a metafora, a metonímia a szimbólum alkotórészének tekinthető-e? Az allegória a szimbólum kontrasztjának vagy inkább az alesztének tekintendő-e? Számos pragmatikai kérdés is felvetődik a szimbólum kapcsán: Tükrözi-e a társadalmi viszonyokat? A szimbólumot alkalmazó közösségek működésének következménye vagy regulálója-e? Ez csupán néhány alapkérdés a sok közül, látható tehát a szimbólum variábilis megközelíthetősége. A különböző tudományterületek művelői különféle szimbólum-definíciókat hoznak létre, és ha részben ekvivalens értelmezés is születik, különbözőképpen illeszti be ki-ki a saját rendszerébe, és ezáltal az elméletileg azonos jegyek is szétágaznak.² A szimbólumok minden egyes kultúrában előfordulnak, nyomon követik a társadalom fejlődését. Egyes típusai egyetemes nyelvet hoznak létre, hiszen a képek és üzenetei kultúrákon és évszázadokon keresztül hasonló formában bukkanak fel. Egyetemes nyelvet alkotnak és szerepük nem más, mint a belső lélektani erők természetes kifejeződése.³

A kulturális antropológiában a szimbólum régóta kulcsfogalom. George Herbert Mead, Leslie White, Robert Redfield és még sokan mások azon az állásponton vannak, hogy a szimbólumhasználat nagyban befolyásolja az emberek világlátását, így a szimbólum a társadalom- és kultúraelemzés alappilléreinek tekinthető. Geertz azt is hangsúlyozza, hogy nem az a feladat, hogy a szimbólumokat megfejtsük, hanem, hogy interpretáljuk. Michael Herzfeld nem a befogadóra helyezi a hangsúlyt, hanem a magára a szövegre illetve a szöveggörnyezetre, eszerint a szimbólum olyan analógiának felel meg, amely a szöveggörnyezet függvényében értelmezhető. A nyolcvanas–kilencvenes években a szimbolikus antropológia a szimbólumot olyan eszköznek tekinti, amely által az egyes kultúrák megismerhetők. A szimbólum ezáltal kulcsfontosságú kapocs egyén és csoport, illetve egyén és társadalom kapcsolatánál. Az irodalmi szimbólumban az érzékeltetni kívánt mondanivaló nem egy meg-

2 KAPITÁNY – KAPITÁNY 2008, 63–65.

3 FONTANA 1993, 10.

határozás, hanem fogalmak sokasága, egy gondolatszövevény, melynek interpretálása a befogadóra van bízva. A szimbólumba rejtett jelentés kihámozása semmiképp sem lehet megnyugtatóan végérvényes.⁴

Magam a felsorolt példák közül a szimbólumelemzés során arra a kulturalista definícióra támaszkodtam, mely szerint a szimbólum a kultúra által adott és a kultúrát meghatározó, összekötője csoportoknak, illetve kultúráknak. Ebben az esetben a szimbólum – a hegedű –, a mögötte lévő társadalmi csoport viszonyának megjelenítője lesz.⁵

3. Cigányoknak tulajdonítható-e a hegedű?

Ebben a fejezetben terjedelmi okokból csupán néhány tanulmányra szeretnék reflektálni, amelyek a cigányzenészekről és a cigányzenészek szimbólumának tekintett hegedűről szól. Herrman Antal, aki a szegedi egyetem professzora volt, nagyon sok időt töltött az erdélyi vándor cigányok közt, gyűjtötte meséiket és dalaikat. Első volt, aki cigány népdalszövegek mellett dallamokat is közölt a *Journal of the Gypsy Lore Society* és az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* című lapokban. Herrman szerint a hangszeres zene – Magyarországon a hegedülés – a cigány népi kultúrában egzisztenciális forrás volt, akárcsak a vályogvetés. Lényege, hogy a nem cigányok népi zenéjét játszották „nem-cigányok hangszerein és azok részére, saját körükben nem kísérik hangszerrel az éneklést”. Az előadásmódban azonban van jellegzetes cigány vonás, melynek folytán az igazi magyar népzene modorossá lett, meghamisították.⁶

Dömötör Sándor: *Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok?* című munkájában részletesen foglalkozik a magyarországi cigányság történelmével, s többek közt azt is megtudhatjuk, hogy a 15–16. században az embereket magyar hegedűsök mulattatták, míg a cigányzenészek csak a főúri udvarokban adtak elő. Utal arra is, hogy a népzenevel ellentétben a cigány sosem „önmagának muzsikált, szerepe zenei téren szolgáltató tevékenység volt”.⁷

A *Magyar Tudományos Akadémia hatása zeneművészetünk fejlődésére* című tanulmányban olvasható Liszt Ferencről a következő: „és mégis, később, férfikora delén megesett vele az a nagy botlás, hogy magyar ősi zenénket úgy-

4 SÁJTER 2008, 540–541.

5 KAPITÁNY 2008, 66–73.

6 VEKERDI 1982, 13.

7 Uo. 14.

szólván a cigányoknak ajándékozta”. Liszt abból a feltevésből indult ki, hogy a cigányok a zenéjüket imádják, a hegedű az életük, és a cigányok eposza nem szóban és nem is írásban, hanem a muzsikában valósul meg. A magyar zene megteremtőinek vélte a cigányokat.⁸

Sárosi Bálint *Cigányzene* című könyvében azt fejti ki, hogy vajon a zenélés területén milyen oknál fogva hódítottak egyre inkább a cigányok?

„A reformáció után az egyházak fokozottabb ellenszenvvel nézték a zenés, táncos szórakozást és annak zenés kiszolgálóit, mint a középkor papjai. Prédikátoraink a bujálkodó tánc elharapódzásában látják az ország romlásának okát. [...] Kétségtelen, hogy a cigányoknak szórakoztató zenénkben való hatalomra jutását nagyban elősegítette a társadalomnak a szórakoztatók iránt tanúsított lenéző, elítélő magatartása. Ami a társadalom kereteibe szorosan beletartozók számára megalázkodásnak, lecsúszásnak számított, az ő viszonyaik között éppen a társadalomba való bejutás, az érvényesülés legjobb útját jelentette. A XVIII. század végére, a cigánybandák első sikeres megszólalásával valóban eljutottak odáig, hogy a cigányfoglalkozások között (az addigi kovácsmesterséggel szemben) a zenélés lett a legrangosabb, a cigányok számára is legvonzóbb foglalkozás. De az is kétségtelen, hogy csupán társadalmi helyzetük nem lett volna elég a zenében való ilyen nagyfokú érvényesüléshez. Megfelelő hajlam, rátermettség kellett hozzá. Zenei tehetségük fő titka, hogy náluk a zenészmesterség apáról fiúra száll nemzedékeken keresztül...”⁹

Mikszáth Kálmán *Szegény cigányok* címet viselő karcolatában olvasható, hogy a cigányok vándoroló életmódot folytattak, mert a földkerekségen csak két népnek nem jutott terület, a zsidóknak és a cigányoknak. De a cigányoknak a sok hányattatás ellenére a gondviselés két dolgot adott a kezébe: a hegedűt és a vályogvetést, az egyikkel a cigány arisztokrácia, a másikkal a cigány demokrácia keresse meg a kenyerét, hogy éhen ne haljanak.

„Az értelmesebbek pedig húzták azokat a szép, siralmas nótákat a keresztelőkön, lakodalmakon, dáridókon minden nemzetnek a tetszése szerint. Mert csupa szívből van a cigány. Ahova ér, ott mindjárt otthon van, átmelegszik, átérzi örömet, bánatát azoknak, akiket mulattat. De akik mindenkinek átérzik bánatát, azokét nem érzi át a világon senki.”¹⁰

8 HUBAY 1927, 59–64.

9 SÁROSI 1971, 54–56.

10 MIKSZÁTH 2013.

A magyar szólások közt is található utalás a cigány és hegedű kapcsolatára, ilyen például a „Ritka a cigány hegedű nélkül” szólásunk.

A cigányok Indiában egységes népként éltek, de elhagyták az őshazát. Firdauszi, a perzsa poéta szerint egy perzsa király, Bahram Gur (uralkodott Kr. u. 430–443) tízezer lurit (cigányt) kért Shankal királytól, hogy népét zenével szórakoztassa. Napjainkban is élnek a cigányoknak rokonai India területén, elnevezésük a domok,¹¹ ugyanúgy vándorolnak és foglalkozásuk a zenélés, kovácsolás.¹²

Magyarországon a 16. századtól egyre nagyobb rendszerességgel alkalmaztak cigányzenészeket, akiket a paraszti és polgári rendezvények alkalmával foglalkoztattak.¹³

2012-ben készített interjúm alkalmával az egyik alany elmesélte, hogy a temetéseken cigányzenekar játszik, sőt, ha muzsikus halt meg, akkor a virrasztáson is hegedültek, hogy a halott lelke megnyugodjon. Konkrétan az ő családjukban történt meg, hogy férje megboldogult nagyapjának a szelleme megjelent az egyik családtagnak a halálától számított hatodik napon. Ez egy jel volt, ami azt jelentette, hogy valami fontos dologért tért vissza. Aztán egy kis idő múlva rájöttek, hogy híres muzsikus lévén a hegedűt nem temették el vele, ezért a hegedűt kivitték és elásták a temetőbe, a halott szelleme békére lelt, és többé nem jelent meg senkinek.¹⁴

4. A hegedű szerepe az elemzett mesékben

4.1. Ravasz József: Szívházikó

Ravasz József *Szívházikó* című, 1992-ben megjelent kötete három nyelven, cigány, szlovák és magyar nyelven tartalmaz meséket. A hét mese közül egyetlen egy mesében találkozunk a hegedűvel, mégpedig *A cigányprímás és Tóbiás, a tücsök* című mesében.

A cigányprímás és Tóbiás, a tücsök című mese két főszereplője a címben szereplő cigányprímás és a tücsök. A mese a szokásos „Hol volt, hol nem volt,

11 A *dom* szó jelentése vándorzenész, ami Görögországban *rhom* lett.

12 ROSTÁS-FARKAS 2001, 31–32.

13 SZEGŐ 1983, 38–40.

14 TÓTH 2012, 40.

élt egyszer egy cigányprímás” kezdőformulával indul, majd a következőkben megtudjuk, hogy a prímásnak annyi gyermeke volt, hogy meg sem bírta számolni. Egy fagyos téli estén valaki kopogtatott az ablakon, Tóbiás, a tücsök volt az, aki menedéket kért. Meglepődve tapasztalta, hogy a szegény cigány azonnal beengedi, míg a falubéli parasztok szóba sem állnak vele. A házigazda otthonába fogadta a tücsköt, akinek a hegedűjén kívül semmi vagyona nem volt, de hálából azt is megosztotta a cigányprímással. Az emberek nem szeretik a tücsköt, mert egész nyáron csak hegedül, szerintük abból megélni nem lehet. A cigányprímás szerint ez azért van, mert az emberek úgy gondolják, „aki nem dolgozik, ne is egyék”. Jómaga sem ért semmi máshoz, csak a hegedüléshez: „az emberi szív értője vagyok. Ha sírni akar az ember, akkor megsiratom. Ha örülni, akkor örömet szerzek neki. Én, az egy szál cigány! – húzta ki magát a cigányprímás”. Tóbiás megvilágosodott és új filozófiája szerint ő a völgyek és rétek báltermeinek a hegedűse. Szomorú volt a tücsök, mert nem volt hová mennie, de a cigány marasztalta, hogy két hegedűs is megfér egy házban. A tücsök nem igazán értette, hogy az a hatalmas szív, ami a cigányokban lakozik, hogy férhet bele egy emberi testbe. Nyárra a rét tarkább lett, mesés muzsikaszó lengte be a tájat, és akik ezt hallották, boldogan tértek vissza az emberek közé.¹⁵

A hegedű ebben a mesében egyrészt egzisztenciális forrásként jelenik meg, hiszen a cigányprímás kijelenti: nem ért sem az ekéhez, sem a kaszáláshoz, csak a muzsikáláshoz akárcsak a tücsök. Másrészt a hegedű a cigány identitás szimbóluma is a mesében. Olyan tudás birtokában vannak, olyan varázslatos muzsikaszó értői, hogy aki meghallja, boldogabban tér vissza az emberek közé, ha kell, az embereket megríkatják, ha kell, akkor megneveztetik, és mindezt egyetlen hangszer segítségével. Harmadrészt a tücsök szimbolizálhatja a szabadságot, ami a cigányokat is jellemzi, de az irodalomból tudjuk, hogy tücsköt a költészet jelképeként is számon tartják. A cigányzenészek mindig is presztízshelyzetben voltak, hiszen ők voltak azok, akik a fehérnéppel gyakorta kontaktusba léptek és ennek köszönhetően ők alkalmazkodtak elsőként a többségi társadalomhoz, ezért a negyedik szempont szerint a tücsök a muzsikus cigányok szimbólumaként is felfogható.

15 RAVASZ 1992, 25–27.

4.2. Ravasz József: *Mesegaléria*

Az előző kötethez hasonlóan, a *Mesegaléria* című, 2007-ben megjelent kötet is három nyelven tartalmazza a meséket. A kötetben az öt meséből csupán egyetlen egyben jelenik meg a hegedű, mégpedig *A hegedű titka* című mesében. A mese a Bradzsi cigány családról szól, akik az őshazából eljőve még mindig vándoroltak. Ardza, az apa egy titkot mesélt el fiának, Akardónak, amit egész életében őriznie kell mindaddig, amíg az ő törvényeik szerint családot nem alapít. A titkot csak annak a fiúgyermeknek mondhatja el, aki okos és ügyes lesz. Egy hangszerről mesél az apa, a cigány titkok eszközéről és hordozójáról, a hegedűről, melyet az öreg cigányok godi-nak neveznek. A cigányoknak az üldöztetések alkalmával ki kellett találniuk egy olyan eszközt, amivel üzeni tudnak egymásnak és a jeles muzsikuskok kifejlesztették az akkordok rendszerét, amellyel üzeneteiket továbbítani tudtak egymásnak. Ebben a mesében a hegedű nem csupán a nyelv helyettesítőjeként, hanem szimbólumaként szerepel. A hegedű nemcsak egy fából készült hangszer, hanem a cigány történelem hordozója, melynek húrjaiba és testébe a cigányok a szíveikkel vésték bele üzeneteiket. Ahhoz, hogy az apa a titkok kulcsát át tudja adni, Akardónak egy feltételt kell teljesíteni, mégpedig azt, hogy a népét sosem árulja el. Ezzel az apa átadta fiának a vonót, a titkok kulcsát, majd hozzátette: ez a történet arról szól, hogy a cigány nép milyen féltve őrzi a kultúráját, „a hegedű a zenészcigányok legféltettebb kincse, húrja a szívükre van feszítve...”¹⁶

A mese címe azonnal sejteti, hogy nem csupán egy hangszerről lesz szó, utal erre a címben a titok kifejezés. A hegedű ebben a mesében amellet, hogy a cigány nyelvet és a cigány történelmet szimbolizálja, még identitás-meghatározó funkcióval is bír. A vonó, a titkok kulcsa pedig a titkok metaforájaként értelmezhető. A vonó itt szimbolizálhatja a férfit is, hiszen az apa a fiúnak adja át a vonót és azzal együtt a titkot is, a fia csak abban az esetben adhatja tovább a titkok kulcsát, ha fia születik, és az okos lesz. Apáról fiúra száll a vonó, ami a titkok eszközt szólaltatja meg.

16 RAVASZ 2007, 52–54.

4.3. Szécsi Magda: *Az aranyhalas lószem tükre*

A kötet 1988-ban jelent meg és tizenegy mesét tartalmaz. A kötet meséi közül egy mesében jelenik meg a hegedű. A *cigányok királyának története* egy furcsa cigányfiúról szól, aki egy éjjel azt álmodta, hogy ő lesz a cigányok királya. Kinevették őt a táborban, amire ő így válaszolt: „Ha nekem nem hisztek, higgyetek a hegedűmnek, bolondok! – mondta Kartu mérgesen és megpengette a húrokat. Király lesz, ha okos lesz, nyekeregte a hatszáz éves ütött-kopott hegedű.” A vajda féltette hatalmát, ezért kieszelte, hogy hozzá adja lányát, a 13 éves Demicát és mint rokont már elküldheti messzi földre. Mikor kiderült, hogy Demica gyermeket vár, Kartut elküldte a vajda, hogy világot lásson, hiszen úgyis ő lesz egyszer a cigányok királya. Teltek a hónapok és megszületett Mürdzsulka, akit Demica nem láthatott, mert a sok sírástól megvakult, két hónap múlva pedig belehalt Kartu hiányába. A vajda bosszút forralt, levelet írt Kartunak és azt a madár nyakába kötötte. A varjú rátalált Kartura, aki már három éve raboskodott, átadta neki a levelet, amelyben az állt, hogy a vajda lánya és unokája is meghalt. „Elragadta tőlünk mindkettőt a fehér csontú, bús hegedűs...” A varjú kiszabadította a fiút a börtönből és messzi földre szállt vele, ahol egy csodafáról evett, és madárrá változott. Fentről nézte, mit csinálnak lenn az emberek: „Az egyik csoport patkót kovácsolt, a másik teknőt vájt, a harmadik téglát égetett, a negyedik csoport meg hegedűt faragott. Jól emlékezetébe véste, mit, hogyan készítenek el az idegenek, aztán továbbrepült hűségese madarával.” Egy év elteltével eljutottak Karacsindába, ahol egy gyémántot talált a földön, lenyelte és visszanyerte emberi alakját, majd beállt Bigamig kán seregébe. Mielőtt a csatára hívó dobszó felcsendült volna, a kán sátra előtt játszani kezdett egy hegedűn, amelyet a kovácsműhelyben talált.

„A fiú csak játszott a hangszeren, az ütött-kopott hegedűből előcsalogatott dallamok pedig bátorságot öntöttek az emberek szívébe. Olyan izzó lett a hangulat, hogy Bigamig kánnak már nem is kellett a csata előtt lelkesítenie seregét. A vitézek nyeregbe pattantak és megrohmozták az ellenséget. Ha egy tar fejű harcost megöltek, a kán csak azt kiáltotta: Kartu hegedülj, hegedülj! - és a fiú játszott, de olyan hévvel, hogy még a halottak is feltámadtak és újból beálltak hadakozni. Mire feljött a kacsingató hold, addigra már újra Bigamig kán uralkodott saját országában.”

Kartunak hálaból palotát építtetett, megtette saját hegedűsének, ami hatalmas rangnak számított. Kartu megtanította az embereknek a kovácsmesterséget,

a tégláégetést, a teknővájást, a kanál- és hegedűfaragást. Müdzensilka sorra szülte a halott gyerekeket, akik a csontfehér bús hegedűs szolgálatába álltak, majd az anyjuk is követte őket.¹⁷

A hegedű elsősorban egzisztenciális eszközként jelenik meg, először a főszereplő tanulja meg idegen tájon, madárperspektívából a hegedűfaragás mesteriségét, majd ezt a tudást később átadja a népének is. Bigamig kánnál a fiú úgy játszott a hangszeren, hogy a muzsikaszó az emberek szívéig hatolt és bátorságot öntött beléjük. Kartu olyan hévvel játszott a hegedűn, hogy még a halottak is feltámadtak. Bigamig kán megnyerte a csatát és hálából Kartunak palotát építtetett és saját hegedűsének fogadta meg, ami „hatalmas rangnak számított”. Itt megjelenik a hegedű, mint varázseszköz, a feltámadás metaforája. Az „elvitte fehér csontú bús hegedős” minden egyes esetben a halálnál jelenik meg, a transzcendencia szimbólumának, konkrétan metaforájának fogható fel, a halál metaforájaként értelmezhető.

A hegedű fából készült hangszer. A kognitív szakirodalom leginkább az ember–növény fogalmi metaforával foglalkozik, és ennek nyelvi példájaként Kövecses a Vén Kaszás – a halál fogalmát többször is analizálja. Ebben az átvitt képben az emberek mint gabonanövények jelennek meg, és a Halál ezeket aratja le.¹⁸ Ha arra a gondolatra támaszkodunk, amit Ravasz meséjében is olvastunk, hogy a cigányprímás nem ért sem a kaszához, sem az ekéhez, akkor ezt leképezve a cigány kultúrára, nem jöhet a cigányokért a Vén Kaszás. Hiszen a cigány kultúrában a mai napig szent eszközként tekintenek a hegedűre, a muzikusokat pedig tekintély övezi, a zenész cigányok sírkövére általában a hegedűt vésték ki, mint szimbólumot.

4.4. Szécsi Magda: *Madarak aranyhegedűn*

Egy gyönyörű cigánylánnyal, a világtalan Rodákosán lányával, Hanidzsával kezdődik a történet. Tisztelték a cigánytáborban, mert hollófekete haja gyógyulást hozott arra, aki azt megérintette. Édesapja a mese elején meghalt, édesanyja, Liellara pedig a lány születése után. A lány szülei már nyolcvan éve boldog szerelemben éltek, amikor Rodákosán kitalálta, hogy Liellara szüljön neki gyermeket idős kora ellenére. Másnap éjjel a nő elindult a bűvös fákhöz,

17 SZÉCSI 1988, 105–127.

18 SZABÓ 2012, 163.

amelyeknek, ha valaki a verejtékéből iszik, teherbe esik és csodagyereket szül. A cigánytábor vénei megtiltották, hogy a fák nedvéből valaki is igyon. Liellarát nem érdekelte a törvény, ura kedvében akart járni. A vének törvényt ültek, Liellarát pedig máglyahalálra ítélték. Hanidzsa születésekor csillagok hulltak a földre, ezek átváltak aranykígyóvá és egyenesen a tűzbe kúsztak, a kipattanó szikrákból igazgyöngyök lettek, majd az egyik igazgyöngyből egy tündér pattant ki, kezében egy aranyhegedűvel, amelyen virradatig játszott, majd háromszor megérintette a földet és eltűnt. A hegedű Rodákosán sátra előtt hevert, bevitték neki és csak ámultak az emberek, a kislány pontosan úgy nézett ki, mint a gyöngytündér. Hanidzsa boldogtalan volt a népe közt, messzire elvagyódott onnan. Nem akart a vajda asszonya lenni, akinek már négy felesége volt, de a fiú még tizennégy telet sem látott. Hanidzsa a szív útját választotta és aranyhegedűjével útnak indult, ezzel a tetteivel meghalt törzse számára. Nem félt az idegenektől, mert a hegedű hangját mindenki megérti. Visszanézett a hegyről a fekete sátrakra, a szél megpengette a hegedű húrjait és így vigasztalta Hanidzsát: „Ne nézz, ne nézz soha hátra, ha elindultál a világba, keserűség könnye bántja a szemed. Ne nézz, ne nézz soha hátra, hajtsd le fejed, hogy ne lássa Isten se a lecsorduló könnyeket...” A fűzfaerdőben egy fa szólította meg Hanidzsát, aki egy elvarázsolt cigányfiú volt. Ekkor megszólalt az aranyhegedű: „Fűzfának gyenge ága, borulj Hanidzsa selymes hajára! Ott legyen menedéked, könny mossa le a vétked. Légy ember újra.” Varázslat történt és a fából cigányfiú lett. Egy nap zöld kristályokból épített házhoz ért, a hegedű figyelmeztette Hanidzsát, hogy fusson el onnan, de ő maradt. A Poklok Fejedelme lakott a házban, Romodoláksán. Egy hang, a saját hangja azt súgta, hogy járjon a fejedelem kedvében. A gyöngykirálynő kivarázsolta a házból a lányt, a hegedűtől megtudjuk, hogy Hanidzsa csak álmodott. De nem emlékezett az álmra, csak arra, hogy félt. Már ezredik napja vándoroltak, amikor egy óriási, hófehér kristálygömb szállt le az égből. Elpattant a hegedű egyik húrja, nekicsapódott a gömbnek és az megnyílt. Beküldte őt a hegedű, mivel ide nem mehetett vele. A gömbben olyan nyugalmat érzett, mint még soha életében. Egy nap arra ébredt, hogy a földön fekszik, az aranyhegedű sem tudta megmagyarázni, mi volt ez a jelenség. De az elpattant húr újra a helyén volt. Hanidzsa egy közeli patakban mosta épp az arcát, mikor megjelent egy aranyhajú lány, Agrusza, a király lánya. Rabszolgának vitte el Hanidzsát, hogy majd szórakoztatja őt. Agrusza megérintette a hegedűt, de nyomban el is kapta a kezét, mert izzott Hanidzsa dühétől. Agrusza megparancsolta, hogy korbácsolják meg a lányt, mert nem volt hajlandó játszani az aranyhegedűn. Vigasz-

talta a hegedű, hogy ez csak álom, de tudta, nem az. A hegedű megszólalt, eltűnt a palota és egy víz alatti birodalomba csöppentek, ahol a meg nem született gyerekek emberarcú halak képében úsztak fel-alá. De azok is eltűntek és újra a földön találták magukat. Hanidzsa boldog embereket szeretett volna látni, fényesre törölte a hegedűt hajával, akár egy varázsgömb, úgy fénylett. Egy napon fényes, aranyhajú emberekkel teli városba értek, az aranyhegedű megszólalt: „A virág is örül, ha megcsodálják, de nem sejtí, hogy szépsége lesz a halála”. Hat aranyhajú lovas elvitte magával a lányt, Sambradi-Koa-Hokk elé vitték, tetszett a lánynak az uralkodó. Kérte az uralkodó, hogy legyen a felesége, de Hanidzsa így válaszolt: „Amikor kislány voltam és világtalan apámmal hallgattuk a csendet, arra gondoltam, hogy egyszer majd megjelenik álomban a büszke paradicsommadár, és akkor saját véreimből választok társat, hogy gyermekeink nevetésétől legyen hangos a világ. De a paradicsommadár azóta sem jelent meg – mondta elutasítóan a lány.” Hagyott neki az uralkodó gondolkodási időt, de Hanidzsa a hegedűtől kért tanácsot. A hegedű megemlítette a lánynak, hogy mielőtt útnak indult, így fohászodott: „Egy napig add istenem, csak egy napig, hogy elrejtőzhessenek a figyelők között.” Felesége lett az uralkodónak, a birodalomba egyre több cigánykaraván jött, itt békésen élhettek Hanidzsának köszönhetően. Az uralkodó mindennél jobban szerette feleségét, egy nap járvány tört ki az uralkodó birodalmában és Hanidzsát nem engedte ki a szobából, aki mit sem sejtett arról, hogy mi történik odakinn. Bekérte hegedűjét, akitől megtudta, hogy szeretetből, a járvány elől zárta el az ura. A hegedű megpendült és kinyílt az ajtó, szaladt a lány a cigánytáborba, aki a hajához ért, mind meggyógyult. Férje is már a halállal küzdött, de Hanidzsa őt is meggyógyította. Hanidzsa gyermeket szült, akinek születését nem követték égi jelek. Dédánya után, Razzinnáta lett a neve. Hanidzsa igaz szerelemmel szerette meg az uralkodót, boldog volt mellette. „Te már itt maradsz örökre, Hanidzsa, itt az aranyhajú emberek között. Soha sem fogsz visszatérni a törzsedhez! – búgta egy nap az aranyhegedű. – Igen. Itt maradok örökre. Visszatart a szerelem – válaszolta csendesen Hanidzsa.” Egyszer a cigánytábor vénei úgy döntöttek, hogy tovább vándorolnak. Hiába keresték Razzinnátát, senki sem találta, elment a cigánykaravánnal. Vele volt az aranyhegedű, és ha majd egyszer megreped, az jelzi anyja halálát a lánynak. Razzinnáta csak esténként beszélgetett az aranyhegedűvel, nehogy boszorkánynak higgyék amiatt, hogy érti a hegedű szavát. A hegedű azt tanácsolta neki, hogy másnap menjen át a folyó túloldalára, forduljon jobbra a megrepedt törzsű tölgyfánál, és nézzen le az Átokdombról, de közben nem lehetnek rossz gondolatai, mert

azok valóra válnak. Egy éjszaka megjelent álmában vak nagyapja és dédanyja, aki figyelmeztette őt arra, hogy fogja meg aranyhegedűjét és keresse meg saját törzsét. Elbúcsúzott és útnak indult. Ahogy régen Hanidzsa távolodott el törzsétől, ő úgy közeledett feléjük. Megérkezett a tábor széléhez, ahol egy vénasszony az álmát mesélte, ugyanis Rodákosán megjelent álmában és elmesélte, hogy aznap unokája elmegy hozzájuk. Megparancsolta, hogy vigyázzanak rá, nevetésével gyógyítani tud. „Nála lesz az aranyhegedű, amit Hanidzsa születésekor hagyott itt a tűztündér. De enélkül is ráismersz, mert arca oly szép, mint Hanidzsáé, csak a szeme fekete, épp olyan, mint szegény Liellaráé volt.” Egy csillag hullott alá az égből, ráült Rázsinnáta vállára és egy régi, jól ismert dallamot kezdett játszani az aranyhegedű, amelyet Hanidzsa születésénél játszott a tündér.

„Anyám szenved most? - kérdezte el-elcsukló hangon Rázsinnáta. Hanidzsa? Nem. Nem szenved. Álmában éri a halál ölelése, mint ahogy élete is álomban telt el. Kevés boldogság jutott neki, de ami jutott, szép volt. Halála után Romodoláksán birodalmába kerül, aki már várja. Nagyon várja. Ott kell lennem mellette, hogy megvédhessem – szólta egyre halkabban az aranyhegedű. Őt jobban szeretted nálam, ugye? – kérdezte Rázsinnáta. Igen. Őt jobban szerettem nálad, mert védtelenebb volt, mint te – válaszolta őszintén az aranyhegedű. Ki vagy te? Sok néven ismernek a kiválasztottak. Emlegetnek a cigányok lelkeként, lélettündérként, tűztündérként, isten virágaként, aranyhegedűként, attól függ, ki milyen alakomban lát meg. Ismert engem ükanyád, dédanyád, te, és ismerni fog fiad is, akit jövő ilyenkor már karodban tartasz. Ismerni fog az ő fia és ismerni fog annak lánya, kinek neve Hanidzsa lesz, és aki írni-olvasni tanítja majd a feketeszemű gyerekeket. Ismerni fog Hanidzsa lánya, Maida, aki rólam ír mesét, és aki azt gondolja majd, hogy a madarak aranyhegedűn ti vagytok, ti szegény sorsú cigányok, és tán igaza is lesz. Ismerni fog Maida fia, kinek neve Zsijegsán lesz és bölcs, mint istenetek, aki engem küld vigasztalásokra, míg a világ darabjaira nem hullik. Én vagyok könnyetek és nevetésetek. Én vagyok a zene, amivel, kenyeret kerestek. Én vezetem a cigány költők és írók tollát. Én vagyok békés álmotok hideg estéken. Én vagyok az ölelés karjaitokban. Én vagyok aki bátorságot önt belétek a bajban. Én vagyok veletek jóban és rosszban. Múltatok és a jövőtök vagyok – búgta az aranyhegedű, majd darabjaira esett és nyomtalanul eltűnt.”¹⁹

19 SZÉCSI 1996.

Ebben a mesében nem egzisztenciális kérdésként jelenik meg a hegedű, de a mese befejezésénél kimondja a hegedű többek közt azt is, hogy „én vagyok a zene, amivel, kenyeret kerestek”. Az elemzett mesében egy csodás képességekkel felruházott hangszerről van szó, egy varázslatos aranyhegedűről, ami két nemzedék, anya és lánya oltalmazója volt és csak a kiválasztottak ismerhetik. A mesében a cigányok lelkét, lélettündérét, tűztündérét, isten virágát szimbolizálja. Ő képviseli a cigányok jelenét, múltját, az egész történelmét. A címben a madár a cigányok metaforájaként értelmezhető. Az arany kifejezés utalhat a transzcendens szférára, hiszen a hegedű Hanidzsa születésekor jelent meg és az ő halálával távozott. Ugyanott semmisült meg, ahol megteremtődött. Hanidzsa vágyott az ismeretlenbe, kereste a népéhez vezető utat, megismerni vágyta az idegen embereket, ebből kifolyólag szimbolizálhatja a tapasztalatai által szerzett tudást. Rosta Margit és Rábai Attila: *Hiedelmek, hagyományok, babonák a világ minden tájáról* című gyűjteményében olvasható, hogy a hegedűt Szent Dávid hangszerének tulajdonítják. Szent Dávid volt az, aki a Holdon hegedült, és muzsikájára Szent Cecília táncolt. A hegedű és a hozzá tartozó vonó együtt szimbolizálja az eszményi emberi párost, a férfit és a nőt.²⁰ A hegedű ebben a vonatkozásban újból természetfeletti jelentést hordoz, a mesében a vonó nem jelenik meg, csupán a hegedű, és a szél pendíti meg általában a húrjait. Ha a vonó szimbolizálja a férfit, akkor világosabb képlet rajzolódik ki előttünk: Liellara szerelemmel szerette az urát, az ő életükben nem jelent meg a természetfeletti erővel rendelkező tárgy. Leányuk, Hanidzsa születésekor jelenik meg először az aranyhegedű. A lány ellenszegült törzse akaratának, nem volt hajlandó hozzámenni olyan férfihez, akit nem szeret, ő és lánya is csak akkor voltak hajlandók férjhez menni, ha megjelenik álmukban a paradicsommadár. Hanidzsának megjelent, megszülte lányát, majd a lány tulajdonába került a hegedű, miután Rzsinnának is megjelent álmában a paradicsommadár, a hegedű darabjaira esett és eltűnt. Addig volt szükség e csodás oltalmazóra, amíg mindkét lány meg nem találta a boldogságot, amíg a szerelem meg nem jelent az életükben, és amíg Rzsinnáta vissza nem talált saját törzséhez. A vonó nélküli hegedű a női kiszolgáltatottság metaforájaként is értelmezhető. Mikor Rzsinnáta életet adott fiának, aranyláncon lógó aranyvirág volt a nyakában, a hegedű mint védő, óvó tárgy eltűnt és más formában, más szimbolikus elemként tért vissza. A hegedű hangja is érdekes: Hanidzsa születésénél, Rzsinnáta törzséhez való visszatérésénél csodás hegedűszó hallatszik, a mese törzsében, amíg a Hanidzsa a helyes utat keresi, addig

20 ROSTA–RÁBAI 2007, 231.

csak bűg, és a megsemmisülés pillanatában is csak bűgött. Ebből kifolyólag a szív, az érzések szimbóluma is a hegedű.

5. Összegzés

Az elemzett mesékből látható, hogy a hegedű fontos kulturális szimbólumként jelenik meg. Egyrészt egzisztenciális forrásként, másrészt pedig az önmeghatározás szimbólumaként van jelen. Ravasz József meséi egyszerűbb, gyerekeknek szóló történetek, melyekben a hegedű identitás-meghatározó szereppel bír.

Szécsi Magda, felnőtteknek szóló meséiben a hegedű motívuma már jelentések sorát tárja elénk. A *madarak aranyhegedűn* című mesében Hanidzsa nem volt hajlandó engedelmeskedni népe törvényének, ezért útra kelt, hogy saját identitását megtalálja, egyfajta beavatási rítus elszenvedője volt, életének átmeneti szakaszaival találkozunk a mesében. Hanidzsa útja a törzsétől való függetlenedés szimbóluma. Az egész életútján való boldogulás nélkülözhetetlen társa a hegedű, amely a transzcendenciával áll kapcsolatban, a mennyei szférát szimbolizálja.

Ugyanúgy, a transzcendencia szimbólumának tekinthető Kartu átváltozása is a *Cigányok királya* című mesében, ahol Kartu kilép testéből és egy madár formájában, távoli perspektívából szerez tudomást bizonyos dolgokról, így a hegedűfaragást is ily formában sajátítja el. A hegedű, a hegedűszó, mint már említettem, ebben a történetben is mágikus erővel bír, hiszen Kartu hegedülésének következményeként a király nem csupán a csatát nyeri meg, de a halottak is feltámadnak, a feltámadás metaforájaként is értelmezhető.

Az általános, vagy egy konkrét kultúrában élő szimbólumok az ember belső világában minden esetben specifikus jelleggel bírnak. Ezért az ember számára a szimbólumoknak elsődleges jelentése emocionális. Olyan többlettartalommal rendelkeznek, ami érzékelteti, hogy bár általános és kollektív üzenet hordozói, ennek ellenére minden egyes ember számára sajátos jelentésük van. Ez magyarázza azt, hogy lényegük a maga teljes mértékében nem megragadható. Konkrétan ebben van az erejük: formailag hiába ősi a kép, a tartalom ismételten időszerű érzelmekkel telítődik meg, így az értelmük örökösen formálódik, módosul.²¹

21 ANTALFAI 2007, 182.

Bibliográfia

- ANTALFAI 2007: ANTALFAI Márta: Személyiség és archetípusok Jung analitikus pszichológiájában. In: *Vázlatok a személyiségről. A személyiség-lélektan alapvető irányzatainak tükrében*. Szerk. GYÖNGYÖSINÉ KISS Enikő – OLÁH Attila. Budapest 2007, 182.
- FONTANA 1993: FONTANA, D.: *A szimbólumok titkos világa*. Budapest 1993.
- HUBAY 1927: HUBAY Jenő: A Magyar Tudományos Akadémia hatása zeneművésztünk fejlődésére. *Budapesti Szemle*, 207. kötet (1927) 599., 600., 601.sz. 59–64.
- KAPITÁNY – KAPITÁNY 2008: KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor: A szimbólum arcai. *Jel-Kép*, (2008), 2. sz. 63–65.
- MIKSZÁTH 2013: MIKSZÁTH Kálmán: *Cikkek és karcolatok III*. Budapest 2013.
- RAVASZ 2007: RAVASZ József: *Galéria rozprávok. Galeria paramisen. Mesegaléria*. Dunaszerdahely 2007.
- RAVASZ 1992: RAVASZ József: *Jileskero kheroro. Domček v srdci. Szívházikó*. Dunaszerdahely 1992.
- ROSTA – RÁBAI 2007: ROSTA Margit – RÁBAI Attila: *Hiedelmek, hagyományok, babonák a világ minden tájáról*. Budapest 2007.
- ROSTÁS-FARKAS 2001: ROSTÁS-FARKAS György: *A cigányok története*. Budapest 2001.
- SÁJTER 2008: SÁJTER Laura: Megszemélyesítés, szimbólum, címszavak. In: *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Főszerk. SZATHMÁRI István. Budapest 2008, 540–541.
- SÁROSI 1971: SÁROSI Bálint: *Cigányzene....* Budapest 1971.
- ŠUVADA 2015: ŠUVADA, M.: *Rómovia v slovenských mestách*. Bratislava 2015.
- SZABÓ 2012: SZABÓ Réka: *Metaforák és szimbólumok: C. G. Jung szimbólumértelmezése és a fogalmi metaforák elméletének összevetése*. Budapest 2012.
- SZÉCSI 1988: SZÉCSI Magda: *Az aranyhalas lószem tükre*. Budapest 1988.
- SZÉCSI 1996: SZÉCSI Magda: *Madarak aranyhegedűn*. Budapest 1996.
- SZEGŐ 1983: SZEGŐ László: *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest 1983.
- TÓTH 2012: TÓTH Gizella: *Roma tradíciók, babonák*. Nyitra 2012.
- VEKERDI 1982: VEKERDI József: A magyarországi cigány kutatások története. In: *Folklór és Etnográfia 7*. Szerk. UJVÁRY Zoltán. Debrecen 1982.

Vida Barbara

A H. P. Lovecraft-i hagyomány hazai dimenziója.

Veres Attila: *Odakint sötétebb*

Veres Attila 2017-es debütálása újabb „bizsergést” hozott a hazai spekulatív fikciós irodalomba. A témakörben otthonosan mozgó kritikusok egyhangúan pozitívan fogadták a művet, mi több, a magyar SF egyik legjelesebb alkotásaként hivatkoznak rá. Veres *Odakint sötétebb* című regénye kapcsán több elismert író neve felmerül, közülük is főként Lovecraft és VanderMeer, rajtuk kívül azonban párhuzamba állították még a Sztrugackij-fivérek regényével (*Piknik az árokparton*) és az abból készült Tarkovszkij-adaptációval, a *Stalker*-rel, valamint a Tarkovszkij által filmre vitt Stanislaw Lem-klasszikussal, a *Solaris*-szal. Ugyanitt Veres stílusáról a következőket olvashatjuk: „Veres humora általában is Douglas Adamsére és Terry Pratchettére emlékeztetett, explicit erőszakjelenetei a naturalisztikus amerikai horror-szerzőkre, Kingre és Barkerre, de hogy egy bátrabb asszociációt is írjak, a magyar rögvalósággal, csórósággal és unalommal ütköztetett fantasztikum Tőke Pétertől a *Nyevigák*-at idézte számomra.”¹

Veres stílusa leginkább a fanyar humorban és az apró részletek felnagyításában figyelhető meg. Mindkettő a groteszk, visszataszító vagy zaklatott hangulat árnyalására szolgál, mely több helyütt kapcsolódik a gyermeki látásmód sajátosságához és az ismeretlentől való félelemhez, mely egyben megalapozza a regény darkos alapszínezetét. „A regény nagy részében a szereplők lelki egyensúlya – a világ rendjével és békéjével párhuzamosan – lassan, de biztosan foszlik szét, bizonyos értelemben azonban már induláskor egy poszt-apokaliptikus világban járunk, tévelygők és már eltévelyedettek által benépesítve – mintha a *Godotra várva* eseménytelenségét összekevernénk a *Mad Max*-széria vagy a *Fallout* videojátékok fekete humorával, és egy lepattogzott zománc-

1 VERES *Odakint sötétebb* – Falu végén kurta világvége.

lábashól belezuttyintanánk a magyar művészfilmek kedvelt paradoxonjába, az örök múltidőbe fagyott, lepusztult falusi környezet absztrahált rögválóságába.”²

A történet napjainkban játszódik egy alternatív Magyarországon, ahol 1983 februárjában ismeretlen eredetű csápos lények jelentek meg. A helyszínt Eseményterületnek keresztelték, s azóta külön megyévé tették. Az alaptörténet már az első oldalakon felvázolódik, ennek árnyalására szolgálnak később a fikatív médiaközlések, melyek a mi világunktól eltérő Magyarországot körvonalaznak, melyben a főhős Gábor, az állatok gondozója, egy intelligens, ámde helyét a világban nem találó, passzív karakter.

Műfaji megközelítés

A regény műfaji megközelítéséhez Szegedy-Maszák Mihály gondolatából indulunk ki, miszerint a „műfajokat leginkább olvasási módként termékeny föl-fogni, ami magában hordja annak lehetőségét, hogy az írók és velük együtt – vagy épp ellenük – az olvasók mindegyre átrendezzék a műfajokat egymáshoz fűző viszonyhálót, sőt akár egyetlen műnek a műfaját is módosíthatják, időről időre átrendezhetik.”³ Ez kutatásunk szempontjából alapvető kiindulópont, hiszen célunk a műfajkeveredés, pontosabban a zsáner- és szépirodalmi műfaj keveredéséből, valamint ezen műfajok közti határok feloldódásából létrejövő hibrid művek vizsgálata. Bengi László a jelenséget „a műfajfogalom válságának jeleként” értelmezi, valamint úgy tartja, hogy „ahogy annak megnyilvánulása is érezhető benne, hogy a műfajok »családi hasonlóságával« űzött sokféle játék újra és újra, de koronként változó módon az alkotás kifejezetten termékeny és kreatív lehetőségének adja alapját.”⁴

Bengi rávilágít a tényre, miszerint az „utóbbi évtizedekben a műfajtipológiai kutatások helyett – a regényesedés bahtyini elkeseredésére rímelve, mintegy gyógyírt keresve a típuselméletek legalább részleges kudarcára – mindinkább a műfajkeverés, a szinkretizmus és hibridizáció jelenségei kerültek a figyelem előterébe. A heterogenitás efféle tapasztalata nem egyszerűen kétségesse tette a műfajok elkülönítésének és rendszerezésének relevanciáját, hanem mintegy kifordította a műfajba sorolás észjárását: immár nem a szöveg

2 Uo.

3 BENGI 2016, 5.; SZEGEDY-MASZÁK 2013.

4 Uo.

főle rendelhető típusok, hanem ama kategóriák meghatározása jelenti az értelmezés tétjét, amelyeket a mű anélkül idéz meg, hogy bármelyikük alá lenne fogható. Amint ugyanis a műfaji határok áthágásához vezető keveredés válik alaptapasztalattá, az úgynevezett »tiszta műfajok« mindinkább viszonyítási pontként szolgáló ideáltípusokká lesznek. Ez pedig paradox módon nemcsak a műfajváltozatok dinamikus kölcsönhatását és rugalmasabbá válását idézi elő, hanem a szövegtípusok rendszerének robusztusságát is fokozza.”⁵ Bengi a műfajiságtól való elrugaszkodást a magas irodalom egyik zálogának tekinti. Ezek után szembeállítja a modern irodalmat az avantgárd törekvésekkel, melyek közötti egyik legfontosabb különbség, hogy míg az avantgárd művészet a műfaji hagyományok megtagadásában és teljes meghaladásában értelmezte önmagát, addig a „modernség irodalmi tapasztalata [...] a befogadást határozottan nem műfajok nélküli eseménynek látja, hanem olyan aktivitásként, mely a műfajt előálló és lebomló folyamatként, a műfajra vonatkozást magát is történésként teszi érzékelhetővé és értelmezhetővé.”⁶

Veres regényét, műfaji hovatartozását tekintve, számos besorolással illették a kritikusok, ezzel is megerősítve annak hibrid jellegét. Több helyütt előkerül a weird, mely a fantasztikus irodalom egyik ágának tekinthető, legfőbb jellemzői pedig „az olvasó kötelező meglepése, előzőleg (akár a mű által) kialakított várakozások felrúgása, társadalmi normaszegések, íratlan műfaji törvényszerűségek sutba vágása, általában – akár sokkolóan merész vagy explicit – fantasztikus események által.”⁷ Másutt olvasható, miszerint Veres „egyértelműen a VanderMeer nevével fémjelzett New Weird-áramlatba illő hangvétellel igyekszik érvényesülni, ám nem feledkezett meg arról sem, hogy igazi magyar környezetbe helyezze, illetve magyar mentalitással itassa át a történetét.”⁸ VanderMeer titokzatos X Térésége könnyen párhuzamba állítható az Eseményterülettel, „ahogy a regénybeli önálló életet élő kártyaparti is megfeleltethető a Bioszférában megjelenő, végeérhetetlen litániákat falra véső Mászó figurájának. Attila azonban nem nevezhető egyszerű epigonnak, ötletei nagyrészt frissek és unikálisak, regénye az amerikai szerző Déli Végek-trilógiájához képest tömörebb, egyszersmind kerekébb élményt ad, és több válasszal is szolgál.”⁹

5 Uo.

6 BENGI 2016, 9.

7 VERES Odakint sötétebb – Falu végén kurta világvége.

8 VERES Odakint sötétebb.

9 Uo.

A Mandiner kritikusa horror-regényként hivatkozik a szövegre, mely hazánkban mellőzött területként van jelen, holott számos lehetőséget rejt magában. Ezek kiaknázásához azonban egy „*olyan hozzáértő ember kell, mint Veres Attila.*”¹⁰ (Ugyanitt szóba kerül Moskát Anita regénye is, ahol az író „magasra helyezte a lécet, eredetit és szórakoztatót alkotott, van mondanivalója, és érti a zsáner szabályait is.”) Kánai szerint „a könyv ugyanis angolszász mércével mérve is jelentős teljesítmény, a magyar ugaron pedig csodaszámba megy.”¹¹ A Próza Nostra már a dark fantasy műfaját említi,¹² valamint Vidra Gyula is a horrort kapcsolja össze a fantasyvel.¹³ Dajka Gábor az, aki a fentiekhez képest a legpontosabb meghatározást adja a műfajt illetően. Szerinte Veres Attila regénye „kapocs a hazai underground weird irodalom és a mainstream fantasztikum világa között”, valamint „egyértelműen egy olyan kaliberű regény, amely végre képes áttörni a hazai weird irodalom és a mainstream könyvpiac közt eddig ugyan csak láthatatlanul, azonban annál masszívabban és ledöntöhetlenebbnek tűnően magasodott válaszfalat.”¹⁴

A következőkben két műfaji szempont alapján fogjuk tárgyalni a regényt, mégpedig a dark fantasy és az alternatív történelmi fantasy szerint.

Dark fantasy

A dark fantasy szubzsáner létrejöttét a korban viszonylag ismeretlen író, Francis Stevens nevéhez kötjük. Az ő művei később feltehetően nagy hatással voltak Lovecraft és Abraham Merritt írói tevékenységére. Lovecraft nyíltan vállalta rajongását Stevens szövegei iránt – az ő cselekményszövevényes technikáját később továbbfejlesztve alakította ki sajátját.¹⁵ Lovecraftet három műfaj is „meghatározó előképeként” tartja számon. Mindenekelőtt horror-íróként van elkönyvelve a köztudatban, azonban magáénak vallja az írot a science fiction is, mivel Lovecraft publikált a korai tudományos-fantasztikus folyóiratokban, de sokan tartják őt számon a fantasy, azon belül pedig a dark fantasy egyik

10 Uo.

11 Uo.

12 Borzalmak a magyar erdőben.

13 Odakint sötétebb – Vidra Gyula véleménye.

14 Odakint sötétebb – Dajka Gábor véleménye.

15 HEGEDŰS 2012, 102–103.

őseként is, főként a *Cthulhu*-novellák és kisregényei révén.¹⁶ Mindezekből kiindulva Lovecraft egyes szövegeire, s így a *Cthulhu hívására* is, tekinthetünk úgy, mint három különböző műfaj közös metszőpontjára, vagyis ún. „hibrid műre”.

Dark fantasy alatt a legtöbb esetben horror-elemekkel operáló fantasy történetet értünk. Szereplői legtöbbször szörnyek, vámpírok vagy vérfarkasok, melyek szimpatikus jegyekkel felruházva akár a történetek főszereplői is lehetnek. A műveket komor hangulat uralja, sötét tónusúak. Olyan világban játszódnak, melyben a mágia jelen van ugyan, de annak létrehozásához sötét rítusokra van szükség.

Stemler Miklós a *The Encyclopedia of Fantasyre* hivatkozva különíti el a dark fantasy két fajtáját. Míg az egyikben egyfajta fordított eukatasztrófát tapasztalunk, addig a másikban a regényvilágba betüremkedő alternatív világot figyelhetünk meg, mely sok esetben horrorisztikus jegyekkel rendelkezik, ezáltal a dark fantasyre mint a Poe által létrehozott, Howard Phillips Lovecraft által pedig továbbfejlesztett irodalmi tradícióra tekinthetünk, mely nyomokban gótikát tartalmaz, s melynek egyik leghíresebb magas szintű művelője nem más, mint Neil Gaiman.¹⁷

Tzvetan Todorov a rémtörténetek kapcsán két fogalmat különböztet meg annak alapján, hogy a szövegekben miként jelenik meg a feszültség, ezek a „merveilleux”, vagyis a „csodás”, mely történetekben teljes mértékben jelen van a fantasztikum. A másik fogalom az „étrange”, melyet Gelléri Gábor a „különös” szóval fordított le, s melynek további három variációját tudjuk megkülönböztetni. Az elsőben a fantasztikus és a különös találkozása valamilyen természetfölötti eseményben mutatkozik meg, mely a történet végén racionális magyarázatot nyer. A második esetben a feszültség forrása kívül esik a fantasztikumon, ebben az esetben ezt a szerepet az emberben lakozó „gonosz én” teljesíti be. Ez utóbbi nagyon szépen kimutatható Edgar Allan Poe novelláiban. A harmadik variánsnál a feszültség forrása az idegenszerűségtől való félelem, mint ahogy érezhető ez Lovecraftnál vagy Veres Attila regényében.¹⁸ Ezt az érzést maga Lovecraft kozmikus rettegésnek (cosmic terror) nevezi, „s benne látja a horrorirodalom emocionális princípiumát. [...] A legtöbb Lovecraft-novellában a rémület kiváltója nem az idegen erő betörése, hanem az a felfedezés, hogy ez a »másik világ« folyamatosan itt volt és itt van, csupán

16 KISANTAL 2003, 14.

17 HEGEDŰS 2012, 105–106.

18 KESERŰ 2014, 102–103.

idő kérdése, mikor jön át végleg és pusztítja el a hétköznapi világát. A *Cthulhu hívása* című novella kezdősorai jól érzékeltetik azt az emocionális hatást, mely talán a »kultúra horrorja« névvel illethető.”¹⁹

„Nagyon is elképzelhető, hogy valamely roppant Hatalmak vagy Lények életben maradtak, még azokból a távoli időkből, amikor az értelem talán más formákban öltött testet, olyan formákban, amelyek eltűntek a világból az emberiség hajnala előtt, s amelyekről csupán a költészet és a mondák őriztek meg futó emlékképeket, isteneknek, szörnyeknek, mitikus lényeknek nevezve őket.” (Algernon Blackwood)²⁰

Az Algernon Blackwoodtól átvett idézet megjelöli a novella témáját, s az alapját adja magának a Cthulhu mítosznak is. Az emlegetett Lovecraft-hatás Veres regényében főképp a fenti novellával és annak emocionális hatásával, azaz a cosmic terrorral vonható párhuzamba. A kozmikus rettegés Veresnél a gyermeki tudatlanságból és naivitásból, az ebből keletkező homályból, valamint a bizarr feltételezésekből adódik. A félelem forrása is a gyermekkori trauma, mely az ismeretlen mögé szörnyű képzeteket alkot, megtelepszik a szereplőben, minek következtében az ő félelmei áthelyeződnek az olvasóra is.

„Később megpróbáltunk logikus magyarázatot találni az elbeszélésekben tántorgó lyukakra, amelyek még félelmetessé tették számunkra az egészet. Miért lett pókokkal terhes a lány? Pusztán attól, hogy egy cellofoidára nézett? [...] Az ötlet, hogy a lény pusztán látványától pókok élhetnek bennünk, mélységesen megrendített minket. Hajnali háromra már biztosra vettük, hogy a fiúk is szülhetnek pókokat.”²¹

S amilyen intenzív félelem tud úrrá lenni egy gyermekben, annyira biztonságban tudja magát érezni pusztán a tömegetől:

„Végül mindenki megtekintette az állatot. Elértünk egy kritikus tömeget, ami után értelmetlen lett volna tovább félni. Túl sokan láttuk a lényt ahhoz, hogy bármi rossz történjen.”²²

A regény groteszk jellegét épp az képezi, hogy az állatok, amik a félelem forrásai voltak annak idején Gábor számára, visszataszító külsejük ellenére szetrtnivaló, játékos kis lényekként rajzolódnak meg az olvasó előtt:

19 KISANTAL 2003, 17.

20 GABRIELART 2013, 5.

21 VERES 2017, 20.

22 Uő 21–22.

„Nyitott tenyérrel közeledtem, ahogy a kutyákhoz szoktak. Az állat kattányszerű hangot hallatott, a szőrei megmozdultak, mintha antennaként irányította volna felém őket. [...] Az állat finoman a karomra tekerte az egyik csápját, és maga felé vonta a kezem. Az érintése sima és száraz, tapadókorongjaival játékosan szívogatta a bőrömet. Megborzongtam, de fel is nevettem a gesztustól. Hozzáértem az állat fejét borító színes szőrzethez, és meglepődtem, milyen vastag és durva, mint a lajhár bundája. Megsimogattam az állat testét, mire azon elégedett remegés futott végig.”²³

Az állatok külsejéről, szokásairól, habitusáról a főhőssel együtt fokozatosan tudunk meg egyre többet. Az állatoknak még a szaguk is idegennek hat Gábor számára, szemük mint az éjszaka, kerregnek, csáprágókkal, potrohhal és csáppokkal rendelkeznek, mely utóbbival előszeretettel lógnak a fákon. Hátukat színes hosszú szőr borítja, melyek egyfajta érzékszervekként működnek. Igénylik a játékot, azonban e tekintetben eltér az ízlésük: van, amelyik labdázni szeret, egy másik karikákkal játszik, többen a kötélhúzást választják, és van, amelyik a bottal való pöckölést részesíti előnyben. Fokozatosan szerzünk tudomást arról, hogy a lényeket lehetetlen lefényképezni vagy az Eseményterületen kívülre szállítani, s csupán azért nem irtották őket ki eddig, mivel feltételezhetően testnedvük gyógyír a rákra. A regény ezen része, vagyis az

„idegenek testnedv-biznisze könnyen olvasható kritikaként a pí-vízzel, homeopátiával, mágneses karkötőkkel és szupermagokkal üzletelő elvtelen gengszterek üzelméről, vagy akár a harmadik világban halomra mészárolt állatok (orrszarvúk, tigrisek, csikóhalak) sorsáról, melyek a belőlük kinyerhető varázserejű szerek hiedelmeinek esnek áldozatul ma is.”²⁴

Az állatok esetében szintén megfigyelhető a Lovecraft-ra való reflektálás, s ha kinézetükben nem is, külsejük kevertségében, valamint a Cthulhu-kultusz nyomán kialakult kép alapján fedezhető fel a hasonlóság:

„Valamifajta szörnyetegnek tűnt, vagy olyasmi szimbólumnak, ami egy szörnyeteget jelképez; alakja csak elképesztően beteges képzelőerőből fakadhatott. Ha azt mondom, hogy a látványra némiképp túlfeszített fantáziámban egyszerre merült föl egy tintahal képe, egy sárkányé, meg egy emberi karikatúráé, akkor azt hiszem, legalábbis hozzávetőleg megközelítettem a dolgot. A csöke-

23 Uő 33.

24 VERES Odakint sötétebb – Falu végén kurta világvége.

vényes szárnyakkal felruházott groteszk, pikkelyes testen csápokkal ellátott, húsos fej imbolygott.”²⁵

Lovecrafttal ellentétben Veresnél nem említődik meg a szörnyeteg szó, méretükből adódóan a cellofoidák inkább lehetnének Cthulhu kistestvérei. Ennek ellenére, ezek a kisméretű lények mégis félelmet váltanak ki az emberekből idegenségükkel. Vannak, akiket a találkozás után szörnyű álmok kísértenek, mely álmok szintén az intertextuális viszonyt erősítik a regény és Lovecraft novellája között:

„Néhányan bevallották, hogy heves félelmet éreztek a gigászi, névtelen dologtól, amely a rémálmok időszakának vége felé egyre gyakrabban bukkant föl. Egy eset, amellyel a feljegyzések nagy nyomatékmal foglalkoznak, tragikusan végződött. Az áldozaton [...] emésztő téboly vett erőt pontosan ugyanazon a napon, amikor Wilcox megbetegedett, s néhány hónap múlva vége-hossza nincs sikoltozás közepette, amelyben könyörgött, hogy mentse meg őt a pokol szülte szörnyetegektől, el is halálozott.”²⁶

Veres pedig a következőképp indítja regényét:

„Az Esemény 1983-ban, február 22-én, éjjel 11 óra 17 perc és 11 óra 25 perc között történt. [...] Délután az átlagosnál két és félszer több ember szenvedett szívinfarktust, a kocsmákban 267%-kal több alkohol fogyott a téli szerdákra számolt mennyiségnél, a sikertelen szexuális aktusok száma pedig csaknem a négyszeresére ugrott az ebben az időszakban mért átlagoshoz képest. Az éjszaka folyamán az Eseményterületen (amit mára önálló megyeként ismer el a magyar állam) 137 ember hunyt el álmában, természetes körülmények között. [...] Az Eseményterületen ezenkívül 35 öngyilkosság történt. [...] Másnap többen rémálmokról, éber paralízisről, hallucinációkról számoltak be. A megvadult, eltűnt kutyák, macskák, sertések és egyéb haszonállatok száma felbecsülhetetlen. [...] A nyolcperces időrés végén a legtöbb abnormalis érzet megszűnt. (Újvári Kaszab Péter: *Az első nap – a cellofoidák felfedezésének szociológiai hatáselemzése az első 24 óra tükrében*, ELTE Kiadó, 1998)”²⁷

A *Cthulhu hívása* egy olyan ősi mítoszon alapszik, melyet az emberiség nemcsak hogy nem ismer, de fel sem tudja fogni, oly régre visszanyúló a dolog:

„A teozófusok megsejtették a kozmikus ciklus borzalmas kiterjedését, amelynek világunk és az emberi nem csupán futó véletlenjei. Utaltak különös, em-

25 GABRIELART 2013, 7.

26 Uő 12.

27 VERES 2017, 9.

berfölötti hatalmak létezésére, olyan szavakkal, melyeknek hallatán megfagy-
na a vér az ereinkben, ha nem rejtőznének a csalóka, hamis derűlátás leple
mögé.”²⁸

Ezzel indul Lovecraft novellája, s ez a pár sor látszik kidolgozódni Veres
regényének második könyvében, a dark fantasyba áthajló disztópiában, ahol
„a pokol szó szerint elszabadul a cellofoida-telepnek otthont adó, névtelen fa-
lucskában. Az események egy szempillantás alatt pörögnek fel, egyre mélyeb-
ben és tisztábban látunk a történet színpalaként szolgáló település díszletei
mögé, és eleinte csak érezzük, majd saját szemünkkel meg is tapasztaljuk a va-
lódí kozmikus rettenet, az őskáosz kibontakozását.”²⁹

„A világ haldoklik. Pontosítok, már régen halott, csak még nem vettétek észre.
Nem a ti hibátok. Abból a megfigyelési pontból, amiben léteztek, nem lett
volna lehetséges. A pusztulás a létezés más síkjaiban és idejében kezdődött, de
csak a ti időtök szerinti mostban ért ide. [...] Ti gyakorlatilag azok a szövetek
vagytok, amik nem vették észre, hogy meghalt a test.”³⁰

Ha tovább keresgélünk a dark fantasy ősatyja szövegében, további apróbb
mozzanatok találunk, melyek az *Odakint sötétebb* történetébe is beépültek.
Ilyenek például a *Cthulhu hívásában* a kéziratok és az újságkivágások, melyek
a szövegvilág materiális termékeiként vannak jelen, és a világépítést éppúgy
szolgálják, mint ahogy erősítik a műfaji jelleget. Ugyanezt a szerepet teljesíti
be Veresnél *Az állatok királysága* című könyv, valamint a megannyi fiktív idé-
zet a fejezetek elején. Mindezek egyaránt a pánik előidézésére, a félelem meg-
alapozására szolgálnak, javuk pedig faktoidként vagy hoaxként működik a
regényvilágban. A félelmet mindezen kívül az állatokról szótt különböző „le-
gendák” és mendemondák táplálják, a rémtörténetek mintegy a passzív hős
vontatott hétköznapjainak színesítésére is szolgálnak.

Alternatív történelmi fantasy

Az alternatív történelmi fantasy a „mi lett volna, ha?” kérdésre ad választ, s
olyan történelmi témát dolgoz fel, melyben töréspontokat (divergáló pon-
tokat) felállítva írja át a múltat, ahol a történelem másként alakult, mint ahogy

28 GABRIELART 2013, 6.

29 Odakint sötétebb – Dajka Gábor véleménye.

30 VERES 2017, 193.

azt mi ismerjük. Az alternatív történelmi regény műfajának születését a 19. századra tehetjük, népszerűsége azonban csak az 1960-as években nőtt meg. A sikerhez elsősorban a tudományos-fantasztikus irodalom térhódítása járult hozzá, valamint az, hogy az effajta, az irodalom peremvidékén számon tartott műfajok egyre inkább a mainstream státusz felé haladnak.³¹ Az irányzat központi eljárása főként a sci-fi írók körében kedvelt, azonban a fantasy irodalomhoz közelebb álló szerzők is előszeretettel alkalmazzák, hogy segítségével megváltoztassák a történetet generáló régmúlt események kimenetelét.

Veres Attila alternatív történelmi fantasyként is olvasható regényében kiváltságos szerep jut a kommunikációnak. Az egyik legfontosabb a fiktív média állandó jelenléte, mely apránként vázolja fel egy alternatív Magyarország (és Európa) képét, melyek segítségével az olvasó is szembesül (milyen változásokat okozott a világban az Esemény bekövetkezése). Az említett média hírek igen sokszínűek, többek között szemelvényeket kapunk parlamenti képviselők publicisztikáiból, fiktív dalbetétekből, az RTL Klub *Fókusz* című műsorából, különböző magyar hírességek nyilatkozataiból, református lelkész beszédéből, a Krúdy-féle *Álmoskönyv* felújított kiadásának szócikkéből stb. Ezek a pseudo-idézetek egyrészt véleményformáló szereppel bírnak, másrészt azt mutatják, miként hat a média a társadalomra, milyen következményei lehetnek az egyes faktoidoknak és hoaxoknak, s efelől olvasva nemcsak a regénybeli társadalmi felfogást, de a mi világunk médiaprodukciónak is bírálja a regény.

A magyar vonatkozás több helyütt is teret kap a regényben, annak immanens részét képezi. Az egyik ilyen a magyar nyelv monopolhelyzete. Hiába a temérdek érdeklődő turista, az Eseményterületen még a táblák is csak egy nyelvűek, s a történet egyik kicsúcsosodásaként, mikor a „pokol áttör a regény világába” s az omlásnak indul, elsőként a nyelv bomlik szét, szinte az összes könyv és újság olvashatatlanává válik (amelyek pedig nem, azok valószínűleg már előtte is „olvashatatlanok voltak”), s a magasabb rendű funkciók, kezdve a nyelvvel, leegyszerűsödnek egyetlen variánsra, ez esetben a magyarra:

„A szöveg értelmetlen volt, a szavak egymás mellett sorakoztak ugyan, de bármiféle koherens jelentés nélkül. [...] Egy Nemere István-kötetet halásztam elő a halomból, és szórakozottan belenéztem, hátha ez is hibás. Szabolcs kezébe nyomtam a Nemerét is. Ugyanolyan szövegfolyam töltötte meg ezeket a lapo-

31 HEGEDŰS 2012, 134–141.

kat is. Mindegyik ilyen – mondtam. – Kivéve a Romana füzeteket. Azok normálisak.”³²

A médiumok azonban nem csak az alternatív világ megteremtésének eszközeiként működnek, a regényben szereplő egyéb közvetítőeszközök szerepük-ből kifolyólag a fantasy oldalt erősítik. A regény egyetlen fiktív közvetítő- és egyben archiváló eszköze a kristálytej, mely megőrzi az álmokat, és azokból a cellofoidák különböző információkat tudnak kinyerni. A másik közvetítő-eszköz egy lemez, amelyen a múlt hangjai hallgathatóak, valamint az újságokban lévő újsághirdetések is a kommunikációt szolgálják:

„A Pókember végére lapoztam. Üzenetek a Pókhálóból, ez volt a levelezési rovat címe. [...] »Keresem Gábort. Aki ismeri, ezen a számon értesítsen.« – szólt az első hirdetés, utána egy nullákból álló telefonszám. »Nem, ez nem véletlen. Rád gondolok, amikor azt írom, Gábor« – szólt a második levél. / Ez az egy mondat ismétlődött újra és újra. / Összecsuktam az újságot, és az asztalra tettem. / – Ez hülyeség – jelentettem ki. / Szabolcs megdörzsölte az állán, ezzel magára kente a koszt az ujjáról. Nem válaszolt, csak nézett rám, várta, hogy csináljak valamit. Logikus, hiszen én lettem a történet, a furcsa dolog, az újabb katalogizálható jelenség. Bárhogy lépek most, definiálom vele saját furcsaságomat.”³³

A jelenet után Gábor még több más újság apróhirdetéseibe is beleolvas, melyek hasonlóképp próbálják „felvenni vele a kapcsolatot”:

„A halom mélyére túrtam, és véletlenszerűen előhúztam egy újabb magazint. Metal Hammer 1994-ből. Két év telt el a Kelet-Magyarország és a Metál Hammer között. Hátralapoztam az apróhirdetésekhöz. »...késő lesz. És ne pazarold tovább azt, amiből amúgy is kevés van. El fog jönni érted a szörnyeteg, korábban, mint...« / Ezt is eldobtam, újabb lapot vettem elő. Meg sem néztem, mi az, hátralapoztam. »... gondolnád. Attól, hogy más újságokat nézel, még nem fogsz mást olvasni. Hagyd abba!« / – Mit kell tennem? – kérdeztem, mire Szabolcs megvonta a vállát. Nem mondtam el neki, hogy nem őt kérdeztem. / »Tudod, mit kell tenned« – olvastam az apróhirdetést a következő lapban. »De előtte – mondta a Süni magazin cserebere rovata – menj az állatokhoz. Talán máris...«”³⁴

32 VERES 2017, 63.

33 Uő 164.

34 Uő 165.

A kártyaparti, amely az Esemény bekövetkezte óta tart, szintén archiváló és közvetítő médiumként szerepel a regényben. Archivál, mivel az újsághirdetések „feladóját” őrzi maga a parti, abban él, mígnem sikerül rábírnia Gábort a vele való kommunikációra. Közvetít, hiszen a tudat archetipikus kivetüléseit segíti megmutatni a játékosok partija által.

Egy éjszaka Gábort meglátogatja a halott Mátyás, egy az elsők közül, aki a kártyapartiban játszott, majd figyelmezteti a főhőst, hogy valaki látni szeretné őt, így Gábor a kocsma felé veszi az irányt. Azonban nincs sok ideje, a kártyaparti éppúgy, ahogy a világ maga, már omlásnak indult:

„A játékosoknak nem volt többé arca. Talán erős hó alatt folynak el ennyire a vonások, vagy ha egy hulla kiázik a langyos vízben. Ezek az arcok azonban valami másban oldódtak fel, egy anyagtalán valamiben, amely anyagává maguk a játékosok váltak. [...] Az asztal alatt a játékosokat összekötötte valami. Gombafonálnak tűnt, sűrű volt, és organikus, de nem mertem közelebb hajolni, hogy megnézzem. Úgy tűnt, a lábukból nő ki, a nadrág szövetének résein keresve az utat, hogy csatlakozhasson a nagyobb rendszerhez.”³⁵

A kártyázás kezdetét veszi, Gábor pedig abban a pillanatban ismeretlen szagot érez:

„Már nem csak a szagot éreztem, hanem egy jelenetet is, a folyamatos lehetőségét annak, hogy megérintsen valami, bőre a bőrömhöz érjen. Nem félttem, ez más entitás volt, mint az, ami a fa alatt él. Állatként gondoltam rá, hatalmas bölényszerű lényként, szarvain az elmúlt évszázadok mocska gyűlik csillogó, gyönyörű díszbe.”³⁶

Az illetőt Gábor bölényként vizionálja, ő az, aki ez idáig egyfajta „horcruként” használta fel a kártyapartit. A bölénytől megtudjuk, hogy a világ haldoklik. Majd a világmindenséget egy metaforában tálalva olvashatjuk, melyben a létezés egy növény, s

„a mi szingularitásunk, a mi galaxisunk, a mi naprendszerünk, a mi bolygónk valahol a szár alján egy mellékág, egy felesleges kinövés, amit, ha lenne kertész, gondolkodás nélkül levágna egy metszőollóval.”³⁷

35 Uő 190.

36 Uő 191.

37 Uő 197–198.

Aztán valami történt, és a felesleges szárkezdeményt apró, fehér sejtek fűrészelték, így mielőtt azt a részt is elérte volna a pusztulás, levált a növényről, a sebet pedig kis fehér sejtek tapasztották be.

„Ezek a fehér sejtek, a világnövény utolsó pillanatban bevetett immunsejtjei, már tisztán láttam – ők voltak a cellofoidák, a sebhely pedig a megye. Egy nagyon kicsi lyuk maradt csak, inkább csak egy apró sérülés – a hely a fa alatt, amire Robin felakasztotta magát. A hely, amin keresztül be akar nyomulni az, ami a léten kívül van.”³⁸

Egy másik, igen izgalmas szempont, amin a regény ezen részét elemezhetni lehetne, a sokvilág-elmélet, mely lehetőséget a bölény által elejtett utalásban véljük felfedezni:

„Tudod, mennyi energia volt elhelyezni a hirdetéseket azokban az újságokban? Csak hogy ideimádkozzalak? Technikailag időutazás.”³⁹

A sokvilág-elmélet a hirdetéseken kívül több helyütt is magyarázatul szolgálna, ilyen például a zenekar, akiknek a játékát időről-időre mindenki hallja, mégsem tudjuk, honnan szól a daluk, vagy Robin táskája, mely halála után megmagyarázhatatlanul Gábor szállására kerül, valamint *Az állatok királysága* című könyv, mely évtizedek óta különböző helyeken tűnik fel, s a róla kialakult történet is több variációban ismeretes.

Zárszó

Veres Attila regénye minden szempontból innovatívnak számít a hazai piacon. A kimagasló opus megannyi szempont felől megközelíthető, így dolgozatunk csupán néhány színt kívánt kiragadni a palettából.

A regény egyik legnagyobb erénye a hibrid jellege, mellyel hozzájárul az utóbbi évek pozitív folyamatához, minek segítségével hidat képez, vagy épp eltörli azt a szép- és zsánerirodalom között.

Az intertextuális utalások Lovecraft és VanderMeer szövegeire ugyancsak a regény javára írhatók, mint ahogy a különböző archiváló és közvetítő médiumok, valamint a fiktív médiaközlések egyaránt. Ez utóbbiak teremtik meg az

38 Uő 198–199.

39 Uő 193.

alternatív Magyarországot, és szolgálnak bírálattal a mi világunk médiaprodukciónak és a társadalmi felfogásra is.

A mű fejlődésregényként is megállja a helyét, hiszen főhősünk fokozatosan válik passzív karakterből cselekvővé. Hiába kapunk válaszokat a regény háromnegyedénél az addig feltett összes kérdésünkre, az idő rohamosan fogy, így nem marad más hátra, mint hogy kezdetét vegye a végjáték, és Gábor immár aktív hősként megmentse a világot:

„Az égre emeltem a tekintetem, a tökéletesen kék égre, ami betakarta az egész világot, és megértettem, hogy innen soha nem fogok menekülni. Bármilyen messze futok, bármi is lesz belőlem, mindig ez lesz a takaróm. A színe változhat, de a lényege soha.”⁴⁰

Bibliográfia

- BENGI 2016: BENGI László: A műfajkeverés funkcióváltásai a modernség irodalmában. *Partitúra* 2. (2016) 3–11.
- Borzalmak a magyar erdőkben: Borzalmak a magyar erdőkben (Veres Attila – Odakint sötétebb). URL:
<http://www.prozanostra.com/iras/borzalmak-magyar-erdokben-veres-attila-odakint-sotetebb>
 (utolsó elérés: 2018. június. 1.)
- GABRIELART 2013: *Cthulhu hívása*. Szerk.: GabrielArt. h. n. 2013.
- HEGEDŰS 2012: HEGEDŰS Orsolya: *A mágia szövedéke. Bevezetés a magyar fantasy olvasásába I.* Dunaszerdahely 2012.
- KESERŰ 2014: KESERŰ József: Hogyan olvassunk rémtörténeteket? Közelítések Edgar Allan Poe Az áruló szív című elbeszéléséhez. In: *Az irodalomoktatás új kihívásai*. Szerk.: ERDÉLYI Margit. Budapest 2014, 102–122.
- KISANTAL 2003: KISANTAL Tamás: Fantasztikum, horror és töredékesség H. P. Lovecraft szövegeiben. *Prae*, 1 (2003) 14–22.
- Odakint sötétebb – Dajka Gábor véleménye: Odakint sötétebb – Dajka Gábor véleménye. URL:

40 Uő 121–122.

A H. P. Lovecraft-i hagyomány hazai dimenziója. Veres Attila: Odakint sötétebb · 197

<http://www.theblackaether.com/2017/07/08/odakint-sotetebb-dajka-gabor-velemenye/>

(utolsó elérés: 2018. június. 1.)

Odakint sötétebb – Vidra Gyula véleménye: Odakint sötétebb – Vidra Gyula véleménye. URL:

<http://www.theblackaether.com/2017/07/22/odakint-sotetebb-vidra-gyula-velemenye/>

(utolsó elérés: 2018. június. 1.)

SZEGEDY-MASZÁK 2013; SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A mű átváltozásai*. Pozsony 2013.

VERES 2017: VERES Attila: *Odakint sötétebb*. Budapest 2017.

VERES Odakint sötétebb: Veres Attila – Odakint sötétebb. URL:

http://smokingbarrels.blog.hu/2017/08/09/konyvkritika_veres_attila_odakint_sotetebb

(utolsó elérés: 2018. június. 1.)

VERES Odakint sötétebb – Falu végén kurta világvége: Veres Attila: Odakint sötétebb – Falu végén kurta világvége. URL:

<https://geekz.444.hu/2017/11/13/veres-attila-odakint-sotetebb-falu-vegen-kurta-vilagvege>

(utolsó elérés: 2018. június 1.)

**Orvos- és
egészségtudomány**

Gajdács Mórió

Humán gyógyászatban alkalmazott gyógyszervegyületek quorum sensing (QS)-gátló hatásának vizsgálata

Bevezetés

A fertőző megbetegedések még napjainkban is az egyik legjelentősebb kóroki tényezőnek számítanak. Habár az epidemiológiai jellemzők szempontjából különböznek ugyan, a fejlődő országok (pl. hasmenéssel járó fertőzések, közösségben szerzett pneumónia, AIDS, gümőkór, malária) és a nyugati társadalmak (nozokomiális fertőzések, *Clostridioides difficile* colitis, immunszuprimált betegek opportunistá infkciói) egyaránt érintettek, ezek a kórképek sokmillió ember életminőségének romlásáért és haláláért felelősek.¹ Az antibiotikumok a modern orvoslás nélkülözhetetlen elemei, sem az akut bakteriális infkciók kezelése, sem pedig a legkülönbébb orvosi beavatkozások (sebészeti beavatkozások, szervátültetés, rákos betegek citosztatikus terápiája, koraszülöttek ellátása) nem valósulhatnak meg nélkülük.² Az antibiotikumok hatékonysága azonban hanyatlóban van, mind az egyre terjedő és gyorsan kialakuló rezisztencia miatt, mind a nem megfelelő felhasználásuk miatt, emellett a klinikai kutatási nehézségek és az ökonómiai tényezők is gátat szabnak az új szerek fejlesztésének.³ A klinikai szempontból legfontosabb rezisztens kórokozókat az ún. ESKAPE-patogének csoportja foglalja össze.⁴ Ide sorolható a vancomycin-rezisztens *Enterococcus faecium* (VRE), a methicillin-rezisztens *Staphylococcus aureus* (MRSA), a multidrog rezisztens *Acinetobacter baumannii* (MACI), a multidrog rezisztens *Pseudomonas aeruginosa* és *Kleb-*

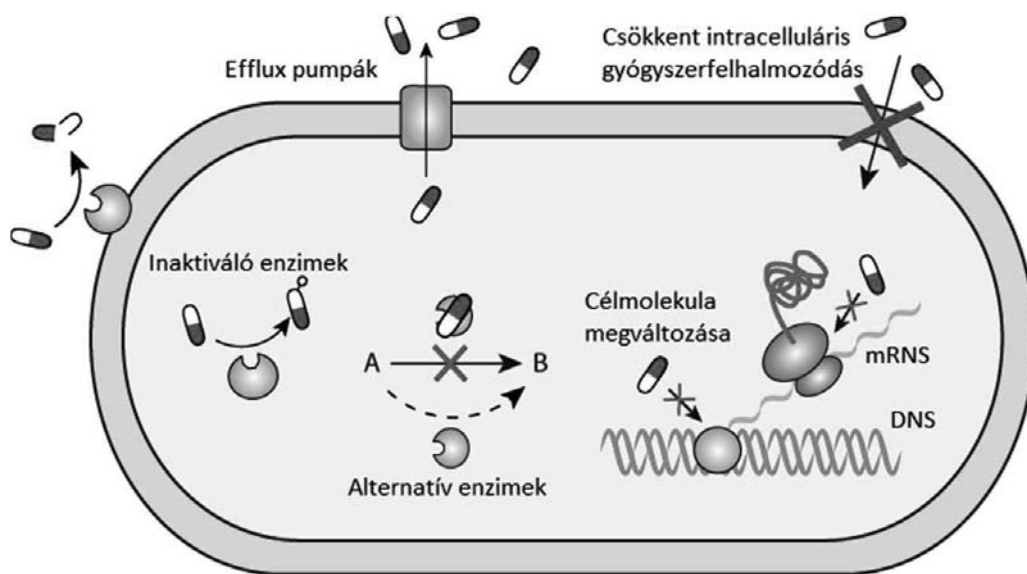
1 WORLD ECONOMIC FORUM 2013.

2 WHO 2014.

3 ECDC 2014; SILVER 2011; SZABÓ et al. 2016.

4 BOUCHER et al. 2009.

siella sp. (vagy *C. difficile*), valamint az *Enterobacter* sp. (vagy Enterobacteriaceae csoport). Súlyos problémát jelentenek továbbá a multidrog rezisztens *Neisseria gonorrhoeae* és a szélesített spektrumú béta-laktamáz termelő (ESBL+) *Enterobacteriaceae* család tagjai is, az utóbbiak a rezisztencia gyors, plazmidokon történő terjedése miatt.⁵ Becslések szerint Európában 25 000 ember hal meg évente MDR baktérium által okozott fertőzésben, ez a teljes népességre vetítve 700 000 embert jelent, míg ezt az értéket 2050-re 10 millió körülire becsülik.⁶ A bakteriális rezisztencia súlyossága szempontjából három kategóriát különböztethetünk meg: multidrog rezisztens (MDR) az a baktérium törzs, mely rezisztenciát mutat legalább egy antibiotikumra legalább három antibiotikum osztályból; kiterjedt rezisztenciával rendelkezik (extensively drug-resistant, XDR) az a törzs, amely kettő vagy kevesebb antibiotikummal szemben mutat érzékenységet minden antibiotikum osztályból és pándrog rezisztens (pandrug-resistant, PDR) kórokozók azok, amelyek nem mutatnak érzékenységet egyik antibiotikummal szemben sem.⁷ A baktériumok számos molekuláris mechanizmuson keresztül képesek rezisztens fenotípust kialakítani, ezen mechanizmusokat az 1. ábra foglalja össze.

1. ábra: Főbb bakteriális rezisztencia mechanizmusok

-
- 5 WHO 2017
 6 ECDC 2014.
 7 MAGIORAKOS et al. 2012.

A rezisztens kórokozók elleni harcban az leghatékonyabb eszközünk az új hatásmechanizmusú antibiotikumok fejlesztése lenne, azonban a kutatás üteme nem tud lépést tartani a rezisztencia viszonyok alakulásával; ez részben betudható az antimikrobiális szerek klinikai kutatásához kapcsolódó költségeknek és nehézségeknek, másrészt a gyógyszeripar anergiájának is.⁸ Emiatt a kutatásban számos alternatív stratégia látott napvilágot a mikroorganizmusok elleni harcban. Az egyik ilyen stratégia a kombinációs terápia, azonban a klinikai gyakorlatban a kombinációs terápia alkalmazása (egyres jól definiált klinikai szituációt leszámítva) továbbra is megosztó és kevés bizonyítékkal rendelkezünk a kockázat (rezisztencia további kialakulása) és a haszon (megnövekedett túlélés) arányát illetően.⁹

Egy másik lehetséges stratégia lehet különböző adjuvánsok alkalmazása az antibakteriális terápiában. Ezek az adjuvánsok lehetnek multidrog rezisztencia visszafordító vegyületek (pl. efflux pumpa gátlók), melyekkel elméletben ismét hatékonyá tehetők olyan régi antibiotikumok is, melyek már kiszorultak a klinikai gyakorlatból az ellenük kialakult kiterjedt rezisztencia miatt.¹⁰ Az adjuvánsok egy további csoportját az ún. virulencia gátló vegyületek képezik. Ezen molekulák nem a baktérium elpusztításán keresztül fejtik ki hatásukat, hanem a patogenezisben fontos különböző virulencia faktorok (pl. toxinok) kifejeződését gátolják. Előnyük, hogy ebben az esetben sokkal kisebb szelekciós nyomás nehezedik a baktériumokra, így az ilyen vegyületek ellen kialakult rezisztencia is várhatóan alacsony szintű lesz.¹¹

A baktériumok képesek diffúzibilis szignálmolekulákkal (autoinducerekkel) kapcsolatot létesíteni a környező baktériumsejtekkel, ezt a sejt-sejt kommunikációt quorum sensing-nek (QS) nevezzük.¹² A QS széles körben elterjedt mind a Gram-pozitív, mind a Gram-negatív baktériumok körében. Számos QS rendszer (pl. *Vibrio fischeri* LuxI/LuxR rendszere, *P. aeruginosa* LasI/LasR rendszere, *Agrobacterium tumefaciens* TraI/TraR rendszere) és szignálmolekula (pl. acil-homoszerin laktonok /AHL/ Gram-negatív baktériumokban, autoinducer peptidek /AIP/ Gram-pozitív baktériumokban) létezik, de mindegyik rendszer ugyanazon alapokon nyugszik.¹³ Minden baktérium szintetizálja ezeket a szignál molekulákat alacsony koncentrációban. Ha a po-

8 GARLAND et al. 2017.

9 BUSH 2017.

10 GONZÁLEZ-BELLO 2017; SPENGLER et al 2017.

11 WRIGHT 2016.

12 MILLER – BASSLER 2001.

13 RUTHERFORD – BASSLER 2012.

puláció-denzitás eléri a küszöb koncentrációt, pozitív visszacsatolás (feedback) következik be és a baktériumok növelik a szignál molekulák termelését. Miután ez bekövetkezett, a sejtpopuláció denzitásának függvényében megváltozik különböző bakteriális gének expressziója, amelyek fenotípusos változásokat idéznek elő.¹⁴ Ezen génexpressziós változások a bakteriális fiziológia és a virulencia számos területét érinthetik: biofilm termelés (*P. aeruginosa*, *A. baumannii*), virulencia faktorok expressziója (toxikus shock syndroma toxin–*S. aureus*, 3-as típusú szekréciós rendszer /T3SS/-*Salmonella* spp., kompetencia (*Streptococcus pneumoniae*), fluoreszcencia (*V. fischeri*), efflux pumpák kifejeződése (*P. aeruginosa*), pigment képződése (*Serratia marcescens*, *Chromobacterium* spp.). A QS-gátlására (ún. quorum quenching) alkalmas vegyületek potenciális terápiás alternatívát jelentenek a humán gyógyászatban, azonban klinikai vizsgálatban még egy ilyen vegyület sem szerepelt.¹⁵

A quorum sensing-gátlás vizsgálatára számos *in vitro* bakteriális modellrendszer (különböző indikátor törzsek alkalmazása, melyek színváltozással vagy más növekedési sajátosságukkal utalnak a jelzőmolekulák jelenlétére), molekuláris biológiai technika és *in vivo* állatmodell áll a rendelkezésünkre, de a leggyakrabban használt kísérleti protokollnak a papírkorong diffúziós technikát tekinthetjük.¹⁶ Ezen módszerek előnye, hogy a többi módszerhez képest olcsó, így a kevés forrással rendelkező laboratóriumok számára is elérhető, azonban rossz reprodukálhatóság és számos, egymásnak ellentmondó kísérleti protokoll található a szakirodalomban, ami megnehezíti az eredmények értékelését és összehasonlítását.¹⁷

Számos szakirodalmi adat áll rendelkezésre különböző gyógyszer-molekulák QS-gátló hatását illetően. Döntően antibiotikumok (pl. azitromycin) sejt-kommunikációra gyakorolt hatását vizsgálták, bár néhány esetben más hatástani csoportba tartozó szert is bevontak a vizsgálatokba (pl. acetyl-salicilsav, mint a *P. aeruginosa* QS-gátlószere), azonban egy átfogó, több hatástani csoportot magába foglaló QS-gátló anyagok irányába történő szűrés még nem történt.¹⁸ A kutatás célja a QS-gátlás vizsgálatára alkalmas korongdiffúziós módszer ideális kísérleti körülményeinek meghatározása (inkubáció ideje, hőmérséklet, felhasznált táptalaj), illetve a humán gyógyászatban alkalmazott vegyületek QS-gátló hatásának elemzése *in vitro*.

14 MILLER – BASSLER 2001.

15 DEFORIDT 2018.

16 CHRISTENSEN et al. 2011; JAKOBSEN et al. 2011; SZABÓ et al. 2010.

17 VARGA et al. 2011.

18 EL-MOWAFY et al. 2014.

Anyag és módszer

Vizsgált vegyületek

Harminc, különböző hatástani csoportokba tartozó gyógyszervegyületet vizsgáltuk QS-gátló hatásuk irányában: **a**) nyákoldók: ambroxol (Teva), acetil-cisztein (Sandoz); **b**) nem-szteroid gyulladásgátlók (NSAID): acetil-szalicilsav (Bayer), indometacin (Sanofi), metamizol-nátrium (Sanofi), diklofenák-epolamin (IBSA); **c**) neuroleptikumok: prometazin (Sigma), klórpromazin (Sigma), tioridazin (Sigma); **d**) antivirális szerek: aciklovir (Teva), cidofovir (Gilead); **e**) nukleozid-analóg daganatellenes szerek: methotrexát (Ebewe), 5-fluorouracil (Teva), gemcitabin (Kabi); **f**) mikrotubulus-rendszerre ható daganatellenes szerek: vinkrisztin (Kyowa), paklitaxel (Teva); **g**) topoizomeráz-enzimekre ható daganatellenes szerek: doxorubicin (Teva), topotekán (Actavis), bleomycin (Teva); **h**) alkiláló ágensek: ciklofoszfamid (Baxter), ciszplatin (Teva); **i**) vitaminok és antioxidáns hatású vegyületek: B₁-vitamin (Zentiva), B₆-vitamin (Egis), B₁₂-vitamin (Richter), C-vitamin (Sigma), D-vitamin (Fresenius), E-vitamin (Sigma), Q₁₀-koenzim (Sigma); **j**) egyéb vegyületek: azelasztin (H₁-receptor blokkoló; Meda-Pharma), verapamil (Ca²⁺-csatorna blokkoló; Teva).

Referencia anyagokként az alábbi vegyületeke használtuk: 70%-os etil-alkohol (Sigma), 85%-os glicerin (Sigma), foszfát sóoldat puffer (PBS; Sigma), dimetil-szulfoxid (DMSO; Sigma), 5%-os FeEDTA törzsoldat, mikroelemeket tartalmazó törzsoldat, 3%-os CaCl₂ törzsoldat, akridin narancs (25,0 mg/ml; Sigma).

Táptalajok, táptalaj-komponensek

- Luria-Bertani (LB) folyékony tápleves és táptalaj (Bio-Rad)
- Módosított Luria-Bertani (LB) folyékony tápleves és táptalaj (1 literre vonatkoztatva: 8,0 g tripton, 5,0 g élesztőkivonat, 2,0 g glükóz, 5,0 g NaCl, 1,0 K₂HPO₄, 0,5g KH₂PO₄, 0,2 g MgSO₄ x 7H₂O, 10,0 ml kalcium-klorid-törzsoldat, 5,0 ml FeEDTA-törzsoldat, 1,0 ml mikroelem-törzsoldat, illetve szilárd táptalaj esetén 12,0 g bakteriológiai agar)
- Nutrient folyékony tápleves (NB) és szilárd táptalaj (NA) (Bio-Rad)
- Müller-Hinton (MH) tápleves és táptalaj (Bio-Rad)

A táptalaj-optimalizálási kísérletek során továbbá az alábbi anyagokat használtuk: 3%-os kalcium-klorid-törzsoldat ($\text{CaCl}_2 \times 2 \text{H}_2\text{O}$ felhasználásával), 5%-os FeEDTA törzsoldat ($\text{FeSO}_4 \times 7 \text{H}_2\text{O}$ és Na_2EDTA felhasználásával), mikroelem-törzsoldat (100 ml-re vonatkoztatva: 1,0 g $\text{MnSO}_4 \times 7 \text{H}_2\text{O}$, 0,5 g $\text{ZnSO}_4 \times 7 \text{H}_2\text{O}$, 25 mg $\text{Na}_2\text{MoO}_4 \times 2 \text{H}_2\text{O}$, 2,5 mg $\text{CoCl}_2 \times 6 \text{H}_2\text{O}$). A törzsoldatokat 50 ml-ként alikvotoltuk és -20°C -on tároltuk.

Baktérium törzsek

Chromobacterium violaceum wt85 (Gram-negatív pálcá, vad típusú, QS-szignál molekulák által szabályozott lila színű violacein pigment termelő törzs), *C. violaceum* CV026 (Gram-negatív pálcá, Tn5-mutáns, AHL-indikátor törzs, amely nem képes endogén AHL termelésére, de képes a környezeti QS-szignálok érzékelésére), *Sphingomonas* Ezf 10-17 (Gram-negatív pálcá; „Ezertűfü” szőlő [*Vitis vinifera*] tumorból izolálva, AHL-termelő törzs), *Enterobacter cloacae* klinikai izolátum azonosító: 31298 (Gram-negatív pálcá; sebváladékból izolálva, AHL-termelő törzs), *Serratia marcescens* AS-1 (Gram-negatív pálcá; vad típusú, QS-szignál molekulák által szabályozott narancssárga színű prodigiosin pigment termelő törzs), *Agrobacterium tumefaciens* NTL4 (Gram-negatív pálcá; cseresznyefa [*Prunus avium*] tumorból izolálva, AHL-indikátor törzs), *A. tumefaciens* C58 (Gram-negatív pálcá; AHL-termelő törzs, pozitív kontrolltörzs *A. tumefaciens* NTL4-hez).

A vizsgált baktérium törzseket Dr. Szegedi Ernő bocsátotta rendelkezésünkre (Nemzeti Agrárkutató és Innovációs Központ, Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet). A baktérium törzsek fenntartása rövidebb időszakokra (<1 hónap) szilárd LB és LB* agar táptalajokon történt, fagyasztásukat 85%-os glicerinnel és LB tápleves 1:4 arányú elegyében végeztük és -80°C -on tároltuk őket.

QS-törzsek növekedési tulajdonságainak meghatározása

Az ideális kísérleti körülmények azonosítása érdekében az alkalmazott baktérium törzsek növekedési sajátosságai meghatározásra kerültek Nutrient broth (NB), Müller-Hinton (MH) és Luria-Bertani (LB) táplevesben, illetve Nutrient agar (NA), Müller-Hinton (MH) és Luria-Bertani szilárd (LB) ptalajon. A vizsgálatok során a folyékony és szilárd táptalajokat kalibrált kaccsal azonos primer tenyészetből inokuláltuk minden baktérium esetén. Megfigyelésre került a minta optikai denzitása (OD_{580}) és a telepek száma, emellett a pigment-termelés mértéke is. A növekedési tulajdonságokat négy különböző hőmér-

sékleten (0 °C/ 10 °C/ 25 °C/ 37°C) figyeltük meg, a leolvasásokat 12, 24, 48 és 72 óra inkubálás után végeztük. A vizsgálatok eredménye három párhuzamos kísérlet átlagából származik. Szakirodalmi adatokra alapozva, a vizsgálatunkat később kiegészítettük egy módosított Luria-Bertani (LB*) táptalajjal is, ezen eredményeket a klasszikus LB-táptalajjal vetettük össze (lásd *Táptalajok, táptalaj-komponensek*).

Gyógyszervegyületek legkisebb gátló koncentrációjának (MIC) meghatározása

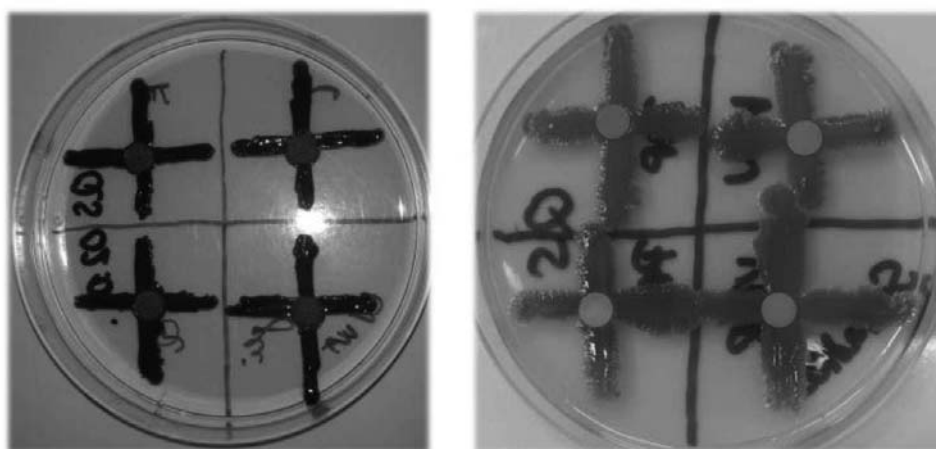
A MIC vagy legkisebb gátló koncentráció (minimal inhibitory concentration) az antibiotikumok vagy vizsgált kísérleti anyagok azon legkisebb koncentrációja ($\mu\text{g/ml}$ vagy mg/l), amely a baktériumok növekedését gátolni képes. Kísérleteink során a vizsgált gyógyszervegyületek antibakteriális hatását felező hígításos módszerrel, 96-lyukú mikrotitráló lemezben vizsgáltuk a Clinical and Laboratory Standards Institute (CLSI) előírásai alapján. A vegyületekből kettes léptékű hígítási sort készítettünk 100 μl Müller-Hinton (MH) táplevesben. A kezdő koncentrációk a vizsgálatok során a gyógyszervegyületek törzsoldatainak koncentrációjától függően 0,5-50 mg/ml között mozogtak. A baktériumsejteket 100 μl táplevesben adtuk a lyukakhoz, a médium kontroll sor kivételével. A lemezeket 37 °C fokon, termosztátban inkubáltuk 16-18 órán keresztül. Az inkubációs idő letelte után a vizsgált vegyületek MIC értékét szabad szemmel olvastuk le. A vizsgálatok eredménye három párhuzamos kísérlet átlagából származik.

A vizsgálat célja a vizsgált vegyületek esetleges antibakteriális hatásának szűrése, hogy a későbbi, QS-gátlási vizsgálatokban különbséget tudjunk tenni a valós bakteriális sejtkommunikáció-gátló hatás és a baktérium populáció denzitását csökkentő (bakteriosztatikus vagy baktericid) hatásuk között.

Szűrés QS-gátló hatás irányába kereszt-kioltásos módszerrel

A gyógyszervegyületek és a referencia anyagok QS-gátló hatás irányába történő szűrése kereszt-kioltásos módszerrel történt, *C. violaceum* wt85 és *S. marcescens* AS-1 baktérium törzsek felhasználásával (2. ábra). A vizsgálat során folyékony LB* táplevesben szaporított, $\text{OD}_{580}=0,5$ -ös overnight baktérium tenyészetet oltottunk ki kereszt alakban LB* agar felszínére. A vizsgált vegyületek törzsoldatait papírkorongok (Whatmann 7M) segítségével vittük fel a táptalaj felszínére; a papírkorongokat a két kioltási sáv keresztezésénél helyez-

tük el, melyre 10 µl-t pipettáztunk a vegyületek törzsoldataiból (0,5–50 mg/ml). QS-gátló hatásra pozitívnak értékeltük azokat a vegyületeket, amelyeknél 48 órás inkubációs idő után szemmel láthatóan gátlódott a pigmentképződés (violacein vagy prodigiosin) a korong környezetében, legalább az egyik vizsgált baktérium törzs esetén. Pozitív kontrollként akridin narancsot használtunk, negatív kontrollként DMSO-t és PBS-t, emellett a LB* táptalajt tartalmazó törzsoldatokat is bevontuk a vizsgálatba. Minden vizsgált vegyület esetén három párhuzamos kísérletet végeztünk.

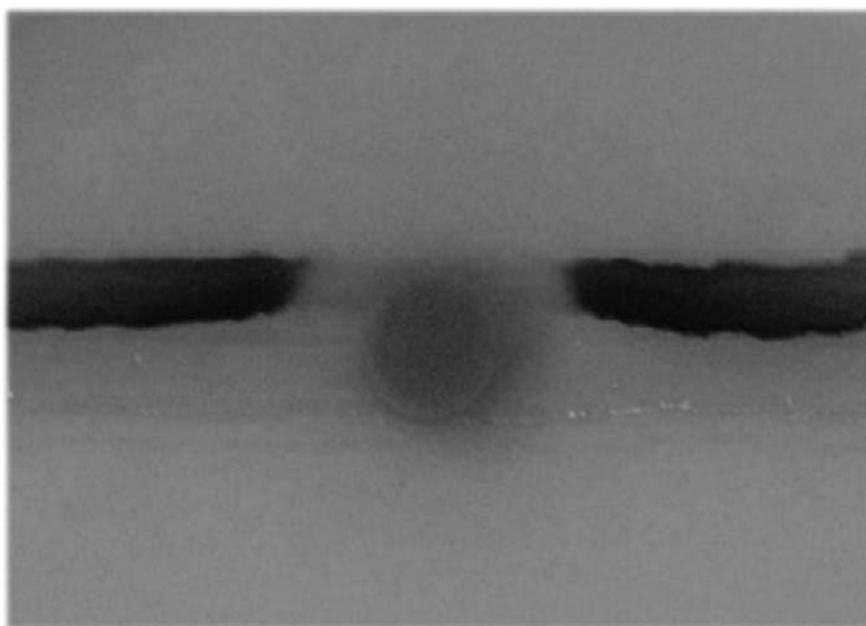

2. ábra: Szűrés QS-gátló hatás irányába kereszt-kioltásos módszerrel
bal oldalon *C. violaceum* wt85, jobb oldalon *S. marcescens* AS-1

QS-gátlás vizsgálata korongdiffúziós (párhuzamos kioltásos) módszerrel

Az előző vizsgálatban hatékonyan bizonyult vegyületek QS-gátló hatásának kvantitatív elemzésére *C. violaceum* CV026, *E. cloacae* klin. izol. azonosító: 31298 és *S. marcescens* AS-1 törzseket használtunk. A vizsgálat során folyékony LB* táptelevesben szaporított, OD₅₈₀=0,5-ös overnight baktérium tenyészeteket oltottunk ki egyenes vonalban LB* agar felszínére; a *S. marcescens* esetén egymagában (önmagában képes a prodigiosin termelésre), a *C. violaceum* CV026 (AHL-indikátor, külső QS-szignál hatására termel violaceint) mellé pedig *E. cloacae* (AHL-termelő) került párhuzamosan kiolva, egymástól kb. 5 mm-re (3. ábra). A vizsgált vegyületek törzsoldataiból kettes léptékű felezőhígításokat készítettünk, majd ezeket papírkorongok (Whatmann 7M) segítségével vittük fel a táptalaj felszínére; a papírkorongokat a kioltási sáv közepén helyeztünk

el, melyre 10 µl-t pipettáztunk a vegyületek oldataiból. A QS-gátló hatás számszerűsítésére vonalzó segítségével lemértük a QS-gátlási zónák (azaz az elszíntelenedett, de intakt baktérium tenyészet) átmérőjét a korongok körül. Pozitív kontrollként akridin narancsot használtunk, negatív kontrollként DMSO-t és PBS-t, emellett a LB* táptalajt tartalmazó törzsoldatokat is bevontuk a vizsgálatba. A vizsgálatok eredménye három párhuzamos kísérlet átlagából származik.

3. ábra: QS-gátlás vizsgálata párhuzamos kioltásos módszerrel
C. violaceum CV026/*E. cloacae*; Korong: akridin narancs

Eredmények és megvitatásuk

QS-törzsek növekedési tulajdonságainak meghatározása

A kísérletek során nem volt szignifikáns eltérés a baktérium törzsek növekedésében a különböző folyékony (NB, MH, LB) táplevesek között. A baktérium törzsek növekedése gátlódott alacsony hőmérsékleten (0 és 10 °C), a *C. violaceum* wt85 és CV026 törzseket leszámítva nem volt különbség a baktériumok szaporodásában 25 °C és a 37 °C-on történő inkubáció között, azonban meg-

figyeltük, hogy 37 °C-on a *S. marcescens* törzs már nem termelt prodigiosin pigmentet. Az LB és az LB* táptalajok (2 g/l glükózzal és mikroelemeket tartalmazó törzsoldatokkal kiegészített) összehasonlítása esetén nem volt jelentős különbség baktériumok növededésében a folyékony táplevesek között, azonban a szilárd táptalajok esetén egyértelműen látható volt, hogy az LB* táptalajon több telep képződött azonos inokulum felhasználásával, a baktériumok gyorsabban szaporodtak, illetve a pigment képződés is korábban következett be (1. táblázat).

Vizsgálataink során megfigyeltük, hogy a baktérium telepek növekedése és a pigmenttermelés az LB* agaron 48 óra után volt tekinthető állandónak, 25 °C-on történő inkubáció esetén, így az összehasonlíthatóság és reprodukálhatóság érdekében a további vizsgálatok során ezeket a kísérleti paramétereket használtuk. A telepek növekedése és a pigmenttermelés intenzitása relatív függetlenséget mutatott a kiindulási inokulum optikai denzitásától $OD_{580}=0,1-0,8$ tartományban, 48 órás leolvasási idő esetén (1. táblázat).

Gyógyszervegyületek legkisebb gátló koncentrációjának (MIC) meghatározása

A vizsgált gyógyszervegyületek döntő többsége nem rendelkezett antibakteriális hatással a kísérletek során használt baktérium törzsek ellen a vizsgált koncentrációkban, azaz a MIC értékük magasabb volt, mint a felhasznált törzsoldat koncentrációja. Kivételt képeznek a fenotiazin-származékok (CV026: $MIC_{\text{prometazin}}=31,25 \mu\text{g/ml}$, $MIC_{\text{klórpromazin}}=16,13 \mu\text{g/ml}$, $MIC_{\text{tioridazin}}=16,13 \mu\text{g/ml}$; *S. marcescens* AS-1: $MIC_{\text{tioridazin}}=16,13 \mu\text{g/ml}$) és a bleomycin (CV026: $MIC_{\text{bleomycin}}=125 \mu\text{g/ml}$; *S. marcescens* AS-1: $MIC_{\text{bleomycin}}=62,5 \mu\text{g/ml}$). Az akridin narancs legkisebb gátló koncentrációja nem került meghatározásra.

Szűrés QS-gátló hatás irányába kereszt-kioltásos módszerrel

A kereszt-kioltásos módszerrel végzett szűrővizsgálatban a gyógyszervegyületek közül a prometazin, klórpromazin és a tioridazin (fenotiazin-származékok), a metamizol-nátrium, 5-fluorouracil, methotrexát, ciszplatin és a bleomycin rendelkezett QS-gátló hatással. Más vizsgált gyógyszervegyület vagy a kontrollvegyületek (kivétel: akridin narancs) esetén nem figyeltünk meg bakteriális sejt-kommunikációt befolyásoló hatást.

	Használt inokulum optikai denzitása (OD ₅₈₀)				
	0,1	0,3	0,5	0,7	1
24 h után					
<i>Chromobacterium violaceum</i> CV026	-	-/+	+	+	++
<i>Chromobacterium violaceum</i> wt85	-	-/+	+	+*	++*
<i>Sphingomonas</i> sp. Ezf 10-17	-/+	-/+	+	++	++
<i>Serratia marcescens</i> AS-1	++	++	+++	+++	+++
<i>Enterobacter cloacae</i> 31298	++	++	++	+++	+++
<i>Agrobacterium tumefaciens</i> NTL4	-/+	-/+	+	++	++
<i>Agrobacterium tumefaciens</i> C58	-/+	-/+	+	++	++
48 h után					
<i>Chromobacterium violaceum</i> CV026	++	+++	+++	+++	+++
<i>Chromobacterium violaceum</i> wt85	+++*	+++*	+++*	+++*	+++*
<i>Sphingomonas</i> sp. Ezf 10-17	++	++	+++	+++	+++
<i>Serratia marcescens</i> AS-1	+++*	+++*	++++*	++++*	++++*
<i>Enterobacter cloacae</i> 31298	+++	+++	+++	+++	+++
<i>Agrobacterium tumefaciens</i> NTL4	+++	+++	+++	+++	+++
<i>Agrobacterium tumefaciens</i> C58	+++	+++	+++	+++	+++
72 h után					
<i>Chromobacterium violaceum</i> CV026	+++	+++	+++	+++	+++
<i>Chromobacterium violaceum</i> wt85	+++*	+++*	+++*	+++*	+++*
<i>Sphingomonas</i> sp. Ezf 10-17	+++	+++	+++	+++	+++
<i>Serratia marcescens</i> AS-1	+++	+++	++++	++++	++++
<i>Enterobacter cloacae</i> 31298	+++	+++	++++	++++	++++
<i>Agrobacterium tumefaciens</i> NTL4	+++	+++	++++	++++	++++
<i>Agrobacterium tumefaciens</i> C58	+++	+++	++++	++++	++++

(Jelmagyarázat: + - ++++: bakteriális növekedés/telepképzés szintje; *: pigment képződés)

1. táblázat: A QS-törzsek növekedési tulajdonságai szobahőmérsékleten (25 °C)

QS-gátlás vizsgálata korongdiffúziós (párhuzamos kioltásos) módszerrel

A gyógyszervegyületek közül a metamizol-nátrium, 5-fluorouracil, ciszplatin, methotrexát, bleomycin, prometazin, klórpromazin és tioridazin rendelkező koncentráció-függő QS-gátló hatással a vizsgált baktériumtörzseken. A CV026/*Enterobacter* modellpár esetén az 5-fluorouracil 50,0 mg/ml koncentrációban, míg a prometazin és a klórpromazin a pozitív kontrollal megegyező koncentrációban (25,0 mg/ml) fejtett ki erősebb QS-gátló hatást, mint az akridin narancs ($14 \pm 1,2$ mm). Ezzel szemben a tioridazin 2,5-szer, a bleomycin 5-ször kisebb koncentrációban fejtett ki erősebb QS-gátló hatást (azaz megszűnt a CV026-ra jellemző, AHL-indukált violacein pigmentáció) (2. táblázat).

<i>C. violaceum</i> CV026/ <i>E. cloacae</i> 31298		
Gyógyszervegyület	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője \pm SD (mm)
Metamizol-nátrium	1,0 mg/ml	$7 \pm 0,2$
	0,5 mg/ml	-
	0,25 mg/ml	
	0,125 mg/ml	
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője \pm SD (mm)
5-fluorouracil	50,0 mg/ml	$49 \pm 1,6$
	25,0 mg/ml	$12 \pm 0,8$
	12,5 mg/ml	-
	6,25 mg/ml	
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője \pm SD (mm)
Ciszplatin	10,0 mg/ml	$6 \pm 0,4$
	5,0 mg/ml	-
	2,5 mg/ml	
	1,25 mg/ml	
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője \pm SD (mm)
Methotrexát	10,0 mg/ml	$11 \pm 1,2$
	5,0 mg/ml	-
	2,5 mg/ml	
	1,25 mg/ml	

	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD (mm)
Bleomycin	5,0 mg/ml	27 ± 2,4
	2,5 mg/ml	13 ± 1,8
	1,25 mg/ml	3 ± 0,3
	0,625 mg/ml	-
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD (mm)
Prometazin	25,0 mg/ml	31 ± 4,6
	12,5 mg/ml	7 ± 2,0
	6,25 mg/ml	-
	3,13 mg/ml	
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD (mm)
Klórpromazin	25,0 mg/ml	33 ± 1,5
	12,5 mg/ml	14 ± 0,6
	6,25 mg/ml	-
	3,13 mg/ml	
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD (mm)
Tioridazin	10,0 mg/ml	38 ± 0,3
	5,0 mg/ml	13 ± 1,2
	2,5 mg/ml	6 ± 1,0
	1,25 mg/ml	-
Pozitív kontroll	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD (mm)
Akridin narancs	25,0 mg/ml	14 ± 1,2

2. táblázat: Gyógyszervegyületek QS-gátló hatása
C. violaceum CV026/E. cloacae 31298 modellrendszerben

A *S. marcescens* esetében az 5-fluorouracil szintén a pozitív kontrollal megegyező koncentrációban fejtett ki erősebb bakteriális sejt-kommunikáció-gátló hatást. A klórpromazin azonos koncentrációban a kontrollal közel azonos (19 ± 1,2 mm) hatással bírt, míg ciszplatin 2,5-szer kisebb koncentrációban (18 ± 0,3 mm) megközelítette az akridin narancs hatását. A bleomycin 5-ször kisebb koncentrációban másfélszer erősebb QS-gátló hatást mutatott, a tioridazin

2,5-szer kisebb koncentrációban dupla olyan hatékony volt (19 vs. 40 mm) (3. táblázat).

<i>S. marcescens</i> AS-1		
Gyógyszervegyület	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD (mm)
Metamizol-nátrium	1,0 mg/ml	11 ± 1,2
	0,5 mg/ml	-
	0,25 mg/ml	
	0,125 mg/ml	
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD
5-fluorouracil	50,0 mg/ml	52 ± 1,6
	25,0 mg/ml	37 ± 0,8
	12,5 mg/ml	14 ± 0,6
	6,25 mg/ml	4 ± 0,8
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD
Ciszplatin	10,0 mg/ml	18 ± 0,3
	5,0 mg/ml	8 ± 0,6
	2,5 mg/ml	-
	1,25 mg/ml	
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD
Methotrexát	10,0 mg/ml	16 ± 1,7
	5,0 mg/ml	5 ± 0,3
	2,5 mg/ml	-
	1,25 mg/ml	
	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD
Bleomycin	5,0 mg/ml	33 ± 0,8
	2,5 mg/ml	17 ± 1,2
	1,25 mg/ml	-
	0,625 mg/ml	

	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD
Prometazin	25,0 mg/ml	12 ± 1,2
	12,5 mg/ml	3 ± 1,2
	6,25 mg/ml	-
	3,13 mg/ml	-
Klórpromazin	25,0 mg/ml	19 ± 1,2
	12,5 mg/ml	12 ± 1,6
	6,25 mg/ml	-
	3,13 mg/ml	-
Tioridazin	10,0 mg/ml	40 ± 0,9
	5,0 mg/ml	21 ± 1,2
	2,5 mg/ml	-
	1,25 mg/ml	-
Pozitív kontroll	Koncentráció	Gátlási zóna átmérője ± SD
Akridin narancs	25,0 mg/ml	19 ± 0,8

3. táblázat: Gyógyszervegyületek QS-gátló hatása
S. marcescens AS-1 modellrendszerben

Következtetések

Napjainkban több ezer gyógyszervegyület van forgalomban humán gyógyászati céllal, melyek akár forrásai lehetnek különböző kémiai szerkezetű és hatásmechanizmusú QS-gátló anyagoknak. Mivel ezek a vegyületek farmakokinetikai paraméterei és tolerálhatósága már *in vivo* bizonyított, ezért az esetleges későbbi klinikai alkalmazásuk nagy mértékben megkönnyíthető lenne, hisz a pre-klinikai vizsgálatokban elvégzendő toxicitási vizsgálatokra már nem lenne szükség. Kísérleteink során számos, különböző hatástani csoportba tartozó gyógyszermolekula (neuroleptikumok, különböző molekuláris célpontra ható daganatellenes szerek, nem-szteroid gyulladásgátló) QS-gátló hatását

bizonyítottuk. Habár egyes molekulák esetében (pl. bleomycin) a megfigyelt gátló hatásban közre játszhat azok anitbakteriális hatása is, eredményeink rávilágítanak a jelenlegi gyógyszerkincsben rejlő kiaknázatlan potenciálra, mint QS-gátló (illetve tágabb értelemben virulencia gátló) vegyületek forrására, melyek ígéretesek lehetnek jövőbeni kísérletek tervezésére és további gyógyszermolekulák bevonására vizsgálatunkba.

Összefoglalás

A multidrog rezisztens kórokozók által okozott fertőzések egyre növekvő száma és az új antibiotikumok hiánya súlyos problémát jelent az egészségügyben. A baktériumok képesek diffúzibilis szignálmolekulákkal (autoinducerekkel) kapcsolatot létesíteni a környező baktériumsejtekkel. Ezt a sejt-sejt kommunikációt quorum sensing-nek (QS) nevezzük, mely során a sejtpopuláció denzitásának függvényében megváltozik különböző bakteriális gének expressziója, amelyek fenotípusos változásokat idéznek elő (pl. antibiotikum rezisztencia, biofilm termelés, virulenciafaktorok, kompetencia). A QS-gátló vegyületek potenciális terápiás alternatívát jelentenek a humán gyógyászatban, azonban klinikai vizsgálatban még egy ilyen vegyület sem szerepelt. A kutatás célja a QS-gátlás vizsgálatára alkalmas korongdiffúziós módszer ideális kísérleti körülményeinek meghatározása (inkubáció ideje, hőmérséklet, felhasznált táptalaj), illetve a humán gyógyászatban alkalmazott vegyületek QS-gátló hatásának elemzése *in vitro*. A kutatás során harminc, különböző hatástani csoportba tartozó gyógyszervegyület (nem-szteroid gyulladáscsökkentők, daganatellenes szerek, antipszichotikumok, antivirális szerek, nyákoldók, vitaminok) QS-gátló hatását vizsgáltuk korongdiffúziós módszerrel. A hatékony vegyületek esetén a QS-gátló hatás koncentrációfüggését is meghatároztuk. A vizsgálatokhoz *Chromobacterium violaceum* wt85 (vad típusú, violacein pigment termelő) és CV026 (Tn5 mutáns, AHL-indikátor), *Sphingomonas* sp. Ezf 10-17 (AHL-termelő), *Enterobacter cloacae* 31298 (AHL-termelő) és *Serratia marcescens* AS-1 (prodigiosin pigment termelő) baktériumtörzseket használtunk fel. A vegyületek antibakteriális hatását leveshígításos módszerrel vizsgáltuk a CLSI előírásai szerint. A kísérletek értékelése 48 órás, szobahőmérsékleten történő inkubáció után volt a legoptimálisabb, 2 g/l glükózzal és egy mikroelemeket tartalmazó törzsoldattal kiegészített Luria-Bertani (LB*) agaron. A gyógyszervegyületek közül a metamizol-nátrium, 5-fluorouracil,

ciszplatin, methotrexát, bleomycin, prometazin, klórpromazin és tioridazin rendelkezett koncentráció-függő QS-gátló hatással a vizsgált baktériumtörzseken. Napjainkban több ezer gyógyszervegyület van forgalomban humán gyógyászati céllal, melyek potenciális forrásai lehetnek különböző kémiai szerkezetű és hatásmechanizmusú QS-gátló anyagoknak, mivel ezek a vegyületek farmakokinetikai paraméterei és tolerálhatósága már *in vivo* bizonyított. Kísérleteink során számos gyógyszermolekula QS-gátló hatását bizonyítottuk, melyek ígéretesek lehetnek további kísérletek tervezésére.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm témavezetőmnek, Dr. Spengler Gabriella egyetemi adjunktusnak,¹⁹ hogy megismertette velem a Kemoterápia és profilaxis szakterületet, ezen belül szűkebb kutatási témámat, illetve, hogy a kísérletek elvégzését lehetővé tette, tanácsaival és támogatásával segítette kutatómunkámat. Szeretném megköszönni Dr. Burián Katalin egyetemi docensnek, hogy az általa vezetett Orvosi Mikrobiológiai és Immunbiológiai Intézetben végezhetem doktori (PhD) tanulmányaimat és lehetőséget biztosított kísérleteim elvégzésére. Köszönettel tartozom Dr. Szegedi Ernőnek,²⁰ hogy rendelkezésemre bocsájtotta a vizsgálathoz szükséges baktérium törzseket. Köszönöm a Szent-Györgyi Albert Klinikai Központ Korányi Gyógyszertár munkatársainak a gyógyszervegyületek beszerzésében való aktív közreműködést. Külön köszönöm Vigykánné Váradiné Anikó laborasszisztensnek, hogy lelkiismeretes munkájával megkönnyítette a kísérleti munkával töltött időt. A törzsek fenntartásában és kezelésében sok segítséget kaptam Kincses Annamáriától. Végezetül szeretnék köszönetet mondani az Orvosi Mikrobiológiai és Immunbiológiai Intézet munkatársainak segítségükért, támogatásukért. A kutatásunkat a Szegedi Rákkutatásért Alapítvány és a Balassi Intézet Kutatói Program (2017/18) támogatta.

19 Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, Orvosi Mikrobiológiai és Immunbiológiai Intézet, 6720 Szeged, Dóm tér 10., Magyarország.

20 Nemzeti Agrárkutatási és Innovációs Központ, Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet, 2100 Gödöllő, Szent-Györgyi Albert u. 4., Magyarország.

Bibliográfia

- BOUCHER et al. 2009: BOUCHER, W. H. – TALBOT, H. G. – BRADLEY, S. J. – EDWARDS, E. J. – GILBERT, D. – RICE, B. L. – SCHELD, M. – SPELLBERG, B. – BARTLETT, J.: Bad bugs, no drugs: no ESKAPE! An update from the Infectious Diseases Society of America. *Clinical Infectious Diseases* 48 (2009) 1–12.
- BUSH 2017: BUSH, K.: Synergistic Antibiotic Combinations. *Topics in Medicinal Chemistry* 1 (2017) 1–20.
- CHRISTENSEN et al. 2010: CHRISTENSEN, L. D. – VAN GENNIP, M. – JAKOBSEN, H. T. – GIVSKOV, M. – BJARNSHOLT, T.: Imaging N-Acyl Homoserine Lactone Quorum Sensing in vivo. *Methods in Molecular Biology* 692 (2010) 147–157.
- DEFORIDT 2018: DEFORIDT T.: Quorum-Sensing Systems as Targets for Antiviral Therapy. *Trends in Microbiology* 26 (2018) 313–328.
- ECDC 2014: European Centre For Disease Control And Prevention 2014: Surveillance of antimicrobial consumption in Europe 2012: 1–82. European Centre for Disease Prevention and Control (Stockholm, Svédország).
- EL-MOWAFY et al. 2014: EL-MOWAFY S. A. – ABD EL-GALIL Kh. – EL-MESSERY M. S. – SHAABAN I. M.: Aspirin is an efficient inhibitor of quorum sensing, virulence and toxins in *Pseudomonas aeruginosa*. *Microbial Pathogenesis* 74 (2014) 25–32.
- GARLAND et al. 2017: GARLAND, M. – LOSCHERT, S. – BOGYO, M.: Chemical Strategies To Target Bacterial Virulence. *Chemical Reviews* 117 (2017) 4422–4461.
- GONZÁLEZ-BELLO 2017: GONZÁLEZ-BELLO, C.: Antibiotic adjuvants – A strategy to unlock bacterial resistance to antibiotics. *Bioorganic and Medicinal Chemistry Letters* 27 (2017) 4221–4228.
- JAKOBSEN et al. 2010: JAKOBSEN, H. T. – VAN GENNIP, M. – CHRISTENSEN, L. D. – GIVSKOV, M.: Qualitative and Quantitative Determination of Quorum Sensing Inhibition in vitro. *Methods in Molecular Biology* 692 (2010) 253–266.
- MAGIORAKOS et al. 2012: MAGIORAKOS, A. P. – SRINIVASAN, A. – CAREY, R. B. – CARMELLI, Y. – FALAGAS, M. E. – GISKE, C. G. – HARBARTH, S. – HINDLER, J. F. – OLSSON-LILJEQUIST, B. – PATERSON, D. L. – RICE, L. B. – STELLING, J. – STURELENS, M. J. – VATOPOULOS, A. – WEBER, J. T. – MONNET, D. L.: Multi-drug-resistant, extensively drug-resistant and pandrug-resistant bacteria: an

- international expert proposal for interim standard definitions for acquired resistance. *Clinical Microbiology and Infection* 48 (2012) 268–281.
- MILLER – BASSLER 2001: MILLER, B. M. – BASSLER, L. B.: Quorum Sensing in Bacteria. *Annual Review of Microbiology* 55 (2001) 165–199.
- RUTHERFORD – BASSLER 2012: RUTHERFORD T. S. – BASSLER L. B.: Bacterial Quorum Sensing: Its Role in Virulence and Possibilities for Its Control. *Cold Springs Harbor Perspectives in Medicine* 2 (2012) a012427.
- SILVER 2011: SILVER, L.: Challenges of Antibacterial Discovery. *Clinical Microbiology Reviews* 24 (2011) 71–109.
- SPENGLER et al. 2017: SPENGLER Gabriella – KINCSES Annamária – GAJDÁCS Máriaó – AMARAL L.: New Roads Leading to Old Destinations: Efflux Pumps as Targets to Reverse Multidrug Resistance in Bacteria. *Molecules* 22 (2017) Paper 468.
- SZABÓ et al. 2010: SZABÓ Ágnes Mária – VARGA Zoltán Gábor – HOHMANN Judit – SCHELZ Zsuzsanna – SZEGEDI Ernő – AMARAL L. – MOLNÁR József: Inhibition of quorum-sensing signals by essential oils. *Phytotherapy Research* 24 (2010) 782–786.
- SZABÓ et al. 2016: SZABÓ Andrea – GAJDÁCS Máriaó – BALOGH Emese Petra – OSZLÁNCZI Gábor – PAPP András – PAULIK Edit: *Evaluation of public knowledge and attitudes towards antibiotic use in Hungary*. 18th Danube-Kris-Mures-Tisa (DKMT) Euroregional Conference on Environment and Health: Book of Abstracts. Újvidék 2016, 66.
- VARGA et al. 2011: VARGA Zoltán Gábor – SZABÓ Ágnes Mária – SCHELZ Zsuzsanna – SZEGEDI Ernő – AMARAL L. – MOLNÁR József: Quorum sensing inhibition by phenothiazines and related compounds. *Letters in Drug Design and Discovery* 8 (2011) 133–137.
- WORLD ECONOMIC FORUM 2013: WORLD ECONOMIC FORUM 2013: *Global Risks Eight Edition*: 28–62. *World Economic Forum* (Egyesült Államok).
- WHO 2014: WORLD HEALTH ORGANISATION 2014: *Antimicrobial resistance: global report on surveillance*: 1–128. World Health Organisation (Genf, Svájc).
- WHO 2017: WORLD HEALTH ORGANISATION 2017: *Global priority list of antibiotic-resistant bacteria to guide research, discovery and development of new antibiotics*: 1–7. World Health Organisation (Genf, Svájc).
- WRIGHT 2016: WRIGHT D. G.: Antibiotic Adjuvants: Rescuing Antibiotics from Resistance. *Trends in Microbiology* 24 (2016) 862–871.

Oláh Szilvia – Dobolyi Árpád¹

Ösztrogén-érzékeny sejtek aktivációja kölykök hatására

Bevezetés

Az emlős nőtények a terhesség során adaptálódnak az újszülöttek megfelelő táplálására, gondozására. Az adaptáció az idegrendszerben is megtörténik, hiszen megváltozik az anyák viselkedése, neuroendokrin státusza. Az anyai gondozás gyors kialakulásához szükségesek a vemhesség végén bekövetkező hormonális változások, így a megnövekedett ösztrogén, prolaktin és oxitocin, valamint a vemhesség végén lecsökkenő progeszteron szint. Emellett az anyai viselkedés szűz nőtényekben is kiváltható a kölykök hosszabb jelenlétével, ami arra utal, hogy a kölykök, ha lassabban is, de képesek aktiválni az anyai viselkedést vemhesség alatt bekövetkező hormonális változások nélkül is.²

Az ösztradiolnak kiemelt szerepe van az anyaállatokban, a megfelelő szabályozása segíti az anyai viselkedés megjelenését kevesebb mint 24 óra alatt. Legnagyobb mennyiségben a vemhesség utolsó hetében termelődik.³ Az anyai viselkedés szabályozásában a fentiek alapján kiemelt szerepe van a mediális preoptikus területnek, az ösztrogén is erre a területre fejt ki hatását legnagyobb mértékben.⁴ Az ösztrogénnek két magreceptorát ismerjük, az ER α -t és az ER β -t. Mindkét altípus azonos affinitással köti az ösztrogént, és a központi idegrendszerben megtalálhatóak.⁵ Az ER α és ER β is a magreceptorok szupercsaládjába tartoznak, és transzkripciós faktorként működnek. Különböző kí-

1 MTA–ELTE Molekuláris és Rendszer Neurobiológiai Kutatócsoport, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1117, Budapest Pázmány Péter sétány 1/C.

2 FAHRBACH 1986, 354–363.

3 SHAIKH 1971, 297–307.

4 POINDRON 2005, 341–351.

5 KUIPER 1997, 863–870.

sérletek arra utalnak, hogy a két ösztrogén receptornak különböző hatásai vannak a neuroendokrin funkciókra és a viselkedésre.⁶

Az anyai viselkedés szabályozásában részt vevő agyterületek közül több is tartalmaz ösztrogén receptor α -t (ER α),⁷ ami hozzájárul az anyai viselkedés megjelenéséhez.⁸ Néhány terület ösztrogén érzékeny az ER α -n keresztül, és neuronálisan is aktiválódik a kölykök felől érkező ingerek által.⁹ Az ösztrogén és a prolaktin hatással vannak egymásra, az ösztradiol szabályozni tudja a prolaktin receptor expresszióját,¹⁰ továbbá a prolaktin receptor és az ER α hasonló eloszlást mutat az agy egész területén.¹¹

A prolaktinnak szerepe van az emlőmirigy növekedésében és fejlődésében, valamint a tejtermelés megindításában és fenntartásában.¹² A szülés után meggyorsítja az anyai viselkedés megjelenését,¹³ és a szaporodási funkciók gátlásában is részt vesz.¹⁴ A prolaktin hatásai megegyeznek azokkal a neuroendokrinológiai adaptációkkal, amelyek a terhesség és laktáció alatt történnek az agyban.¹⁵

A prolaktinnak, szűz nőstényekben viszonylag alacsony a szintje.¹⁶ Anyákban szoptatás hatására emelkedik, rövid időn belül az alapérték többszörösét éri el.¹⁷ Szülést követően megindul a tejelválasztás, a szoptatási időszakban a prolaktin szintje magas marad, ami minden szoptatásnál tovább fokozódik.¹⁸ Amikor egy szeparációs időszak után, egy patkány anyja elkezd szoptatni a kölyköket, a prolaktin plazma koncentrációs szintje elkezd növekedni az alapértékről, 30 percen belül eléri a maximumot.¹⁹ Ez az emelkedett szint fennmarad a szoptatás alatt, de a gyakori vérvizsgálatokból kiderült, hogy a prolaktin pulzusosan ürül a vérbe, így egy szoptatási aktus alatt prolaktin csúcs

6 OGAWA 2002, 224–229.

7 LONSTEIN 2000b, 91–101.; OSTERLUND 1998, 175–118.; SHUGHRUE 1997, 507–525.

8 BRIDGES 2015, 178–196.

9 LONSTEIN 2000b, 91–101.

10 ANDERSON 2008, 1562–1570.

11 SIMERLY 1990, 76–95.

12 CROWLEY 2015, 255–291.

13 LONSTEIN 2000a, 557–568.

14 KOKAY 2011, 526–535.

15 GRATTAN 2002, 497–506.

16 ARBOGAST 1994, 343–350.

17 TORNER 2002, 249–257.

18 FINDLAY 1966, 1183–1184.

19 CSERVENÁK 2010, 5830–5840.

és visszaesés követik egymást, mindazonáltal a mélypont is magasabb marad a szoptatás előtti alapszinttől.²⁰

A prolaktin receptorok a citokin receptorok szupercsaládjába tartoznak.²¹ A hipotalamuszban több területén is jelen van prolaktin receptor, a preoptikus területen, és az arcuatus magban különösen nagy a mennyisége.²² A prolaktin receptorok több szignál transzdukciós útvonalban is részt vesznek (JAK/STAT, Ras/Raf/MAP kináz).²³ A prolaktin a receptorhoz kötődését, foszforiláció által, a „signaltransducer and activator of transcription 5” (STAT5) aktivációjával közvetíti.²⁴ A STAT5 foszforilált formája (pSTAT5) részt vesz a transzkripció szabályozásában.²⁵ A pSTAT5 immunhisztokémiai jelölése egy elfogadott marker a prolaktin által aktivált sejtek azonosítására a rágcslók agyában. Szoptató anyákban nagy denzitásban megtalálhatóak ezek a sejtek az agy különböző területein.²⁶ A szoptatás hatására felszabaduló prolaktin hatással van az idegrendszerre, hiszen a vérben levő prolaktin képes átjutni a vér-agy gáton,²⁷ ugyanakkor a szoptatás direkt neuronális úton is képes aktiválni az agyat az emlőbimbóból érkező szomatoszenzoros pályákon keresztül.²⁸ A poszt-partum időszakban a szoptatás hatására aktiválódott sejteket Fos immunhisztokémiával lehet vizualizálni.²⁹ A Fos expresszió, a korai-gén c-fos fehérje terméke, eltűnik az anyai viselkedés szabályozásában fontos agyterületekről, ha a kölyköket elválasztjuk az anyától. A kölykök felől érkező ingerek szükségesek a Fos expresszióhoz, hiszen kölykök visszaadásával újra kiváltható a Fos expresszió az agyban.³⁰ Szoptató anyákban a kölykök, illetve a szoptatás kiváltotta Fos expresszió jól ismert patkányban³¹ és egérben is.³²

Az ösztrogén fontos szerepet játszik az anyai viselkedés megjelenésében, de az nem tisztázott, hogy kölykök hatására milyen módon aktiválódnak az ösztrogén tartalmú sejtek, hiszen magának az ösztrogénnek a szintje alacsony

20 HIGUCHI 1983, 353–359.

21 MORISHIGE 1974, 260–274.

22 BOLE-FEYSOT 1998, 225–268.

23 LESUEUR 1991, 824–828.

24 YIP 2012, 1484–1491.

25 BERNARD 2015, 1–11.

26 BROWN 2010, 92–102.

27 BROWN 2016, 1002–1010.

28 BRUNTON 2008, 11–25.; STERN 2001, 263–278.

29 LI 1999, 117–129.; LIN 1998, 226–236.

30 BRUNTON 2008, 11–25.

31 FLEMING 1981, 863–868.; LIN 1998, 226–236.; SHEEHAN 2000, 337–352.

32 DULAC 2014, 765–770.; MATSUSHITA 2015, 166–171.

a laktáció időszakában. Szoptatás hatására két útvonalon keresztül aktiválódhatnak a sejtek, egyrészt neuronálisan, másrészt prolaktin által. Mindkét aktiváció részt vesz az anyai adaptációk kialakításában, mint az anyai viselkedés megjelenése, a megnövekedett táplálékfelvétel, csökkent szorongás és emelkedett stresszválasz. A munkánk célja volt kideríteni, hogy az ösztrogén érzékeny sejtek melyik útvonalban vesznek részt, illetve a különböző aktivációjú sejtek hogyan viszonyulnak egymáshoz.

Anyag és módszer

Felhasznált állatok, kísérleti elrendezés

Kísérleteink során vad típusú egéranyákat használtunk. Az egerek állandó körülmények között voltak tartva, 12 órás sötét világos-ciklus váltakozásával, korlátlan takarmány és víz hozzáféréssel. A szülést követő kilencedik napon a kölyköket éjszakára elválasztottuk az anyjuktól, majd 22 óra elteltével visszaadtuk a kölyköket az anyáknak, ezután 2 órával perfundáltunk. A kölykök visszaadása utáni első órát kamerával rögzítettük, majd később a Solomon Corder segítségével elemeztük az anyák viselkedését. Az anyák viselkedése mellett a kölykök tömegét is mértük, hogyan változik a szeparációs, illetve az anyával töltött idő során, ezért lemértük a kölyköket, amikor elvettük az anyjuktól, a 22 óra elteltével, mielőtt visszakerültek az anyához, illetve a két óra után, amit az anyával töltöttek. A kölyök elvont anyáknak nem adtuk vissza a kölyköket, így perfundáltuk őket 24 óra kölyökmegvonás után. Ezekből 8-8 anyát használtunk a kísérletek során.

Transzkardiális perfúzió

Az altatott egereket perfundálás során transzkardiálisan fixáltuk 30 ml fiziológias sóoldattal, majd 30 ml 4%-s paraformaldehid oldattal. A kivett agyakat ugyanebben az oldatban utófixáltuk, majd Na-azidos foszfát pufferbe (PB), illetve metszés előtt 0.1 M-os PB-ben oldott 20%-os szacharóz oldatba tettük. Az agyakat koronálisan metsztük fagyasztó mikrotóm segítségével 40 µm vastag szeletekre, egy agyat 3 sorozatra osztottuk. A felhasználásig Na-azidos PB-be tároltuk a metszeteket 4°C-on. A metszeteken immunhisztokémiai festést, szimpla és dupla fluoreszcens jelölést végeztünk.

Ösztrogén receptor α (ER α) dupla immunjelölése

Az ER α +pSTAT5 (n=8 kölyök-eltávolított, és n=8 kölyök-visszaadott anya) dupla immunfestés esetében a pSTAT5 immunjelölést végeztük el először. A prolaktin hatását pSTAT5 immunjelöléssel vizualizáltuk. A szabadon úszó metszeteket először citromsavval kezeltük, 1%-os citromsavban 1 órán keresztül 70°C-on rázattuk. Ezt követően 0,3%-os 0,1 M-os PB-ben oldott hidrogén-peroxidban inkubáltuk 15 percig. Ezzel a lépéssel megátoltuk az endogén kifejlődést. Ezután 3%-os tritonos szarvasmarha szérumban albuminnal kezeltük a metszeteket, hogy lecsökkentsük az antitestek aspecifikus kötődését. A szérumban eltávolítása után egy napig nyúl pSTAT5 antiszérumban (Abcam, ab13593) voltak a metszetek, 1:100 hígításban. Ezt követte egy óra biotinilált anti-nyúl IgG (1:1000; Jackson Immuno Research, West Grove, PA), majd szintén 1 óra avidin-biotin-peroxidáz komplexben (1:300; Vector Laboratories, Burlingame). A metszeteken fluoreszcens izotiocianát-tiramid (FITC-tiramid) amplifikációs immunfluoreszcens festést végeztünk. Ezt 1:8000 hígításban használtuk, ehhez 0,003% -os hidrogén-peroxidot adtunk hozzá TRIS pufferben (0,1 M, pH 8,0), és 6 percig voltak ebben az oldatban a metszetek. A pSTAT5 jelölést az ER α jelölés követte. A nyúl anti-ER α szérumban (Thermo Fisher, catalogue #PA1-310B) 1:900 hígításban használtunk, amit Alexa 594 számú anti-nyúl IgG követett (1:500, Life Technologies). A metszeteket tárgylemezre vittük, majd Cytoseal 60 fluoreszcencia halványodást gátló médiummal (Stephens Scientific, Riverdale, NJ) fedtük le, és az elemzésig sötét helyen tároltuk.

Az ER α + Fos (n=8 kölyök-eltávolított, és n=8 kölyök-visszaadott anya) dupla immunfestés az ER α +pSTAT5 esetében leírt metodika alapján történt. A metszeteket egy napig nyúl Fos antiszérumban helyeztük (1:3000; sc-52; Santa Cruz Biotechnology, Delaware, CA). Következő lépésben FITC-tiramidos amplifikációs immunfluoreszcens festést végeztünk, a pSTAT5-nél leírt metodika alapján. A Fos immunjelölés után az ER α jelölése következett a már ismertetett módon.

pSTAT5+Fos dupla immunjelölés

A pSTAT5+Fos dupla immunjelöléshez a már ismertetett módszer szerint kezeltük a kontroll kölyök-eltávolított és a kölyök visszaadott anyákon (n=8), először a pSTAT5 immunjelölést végeztük el, majd egy citromsavos kezelés után

a Fos-t, amit egy Alexa 594 számár anti-nyúl IgG-vel (1:500, Life Technologies) vizualizáltunk.

Analízis

A metszeteket epifluoreszcens fénymikroszkóppal (SPOT Xplorer digitális CCD kamerával ellátott Olympus BX60) elemeztük és fényképeztük $10\times$ objektívvel 2048×2048 képpontos felbontásban. Ezután konfokális mikroszkóppal vizsgáltuk a metszeteket $40\times$ objektívet használva (BioRadiancance 2100 Laser Scanning System-mel rendelkező Nikon Eclipse E800 konfokális mikroszkóp). A képek feldolgozása Photoshop programmal történt a „contrast” és a „sharpness” funkciók használatával.

A pSTAT5-, Fos- és ER α -ir sejteket kvantálását azokon a területeken végeztük, ahol az ER α -ir sejtek nagy denzitásban vannak jelen. A kvantálás 4 darab $40\times$ -es nagyítású konfokális mikroszkópos felvételtől történt minden terület esetében, csoportonként 8-8 állaton. A jelölt sejtek sűrűségét sejt/mm²-ben adtuk meg. A statisztikai elemzést 2-utas ANOVA-val végeztük el, ahol az egyik változó az agyterületek, míg a másik változó a kölykök hiánya vagy jelenléte. A statisztikai elemzést a Prism 5 program (GraphPad Software, LAJolla, CA) segítségével végeztük.

Eredmények

A 22 órás szeparációs időszak elteltével a kölykök visszakerültek az anyákhoz, akik elfogadták a kölyköket és percekben belül elkezdtek gondozni őket. A viselkedésteszt során mértük, hogy mennyi időt töltenek anyai viselkedéssel (szoptatás, fészeképítés, kölykök nyalogatása-tisztítása), illetve kölyök-független viselkedéssel (exploráció, ásás, mosakodás). Az anyák az egy órás időszakban, amit rögzítettünk $83,1\pm 3,8\%$ -ban a kölykökkel foglalkoztak (1. ábra). Ez az eredmény összhangban van a kölykök tömegében mérhető változással is (1. ábra), hiszen a kölykök tömege lecsökkent a 22 óra elteltével, az eredeti tömegük $96,2\pm 0,5\%$ -ra, míg a 2 óra elteltével visszaszerezték eredeti tömegüket, sőt meg is haladták azt ($101,0\pm 0,9\%$).

Minden területen, ahol ER α -ir sejtek megtalálhatóak, Fos- és pSTAT5-ir sejtek jelen voltak kölykök hatására, viszont a kölykök jelenléte nincs hatással az ER α -ir sejtek eloszlására, hiszen kölyökeltávolított kontroll anyákban, akik nem

kapták vissza kölykeiket a 22 órás szeparációs időszak után is hasonló volt az ER α -ir sejtek eloszlása és sűrűsége, mint azokban az anyákban, akik visszakapták kölykeiket. Azokban az anyákban, akik a 22 órás depriváció leteltével nem kapták vissza a kölykeiket, így 24 óra depriváció után áldoztuk fel, pSTAT5 és Fos pozitív sejtek néhány területen voltak jelen az agyban, alacsony sűrűségben, de kölykök hatására, a pSTAT5- és Fos-immunreaktív sejtek számában növekedést láttunk a vizsgált területeken. A pSTAT5 és ER α dupla immunjelölés eredményéből látható (5. ábra), hogy a két sejtípus eloszlása nagyon hasonló volt az agy egész területén, a denzitásuk pedig arányosan váltakozott (Spearman $r=0,9324$; $p<0,001$), ahol a pSTAT5-ir sejtek nagy sűrűségben voltak jelen, azon a területen az ER α -ir sejtek is nagy denzitásban láthatóak, így nem meglepő módon a pSTAT5-ir sejtek nagy százaléka (50-70%) volt ER α pozitív is (2. ábra). A kolokalizáció legnagyobb aránya az Arc-ban volt, $74,9\pm 5,1\%$ százaléka a pSTAT5-ir sejteknek jelölődött ER α -val is. Magas kolokalizációs arány volt jellemző mindkét csoportra, azokra az anyákra, akik visszakapták a kölykeiket, és azokra is akik nem kapták vissza. Szignifikáns különbség volt a kolokalizáció arányában attól függően, hogy a pSTAT5 vagy az ER α arányában nézzük. Azoknak az ER α -ir sejteknek az aránya, amelyek pSTAT5-el is jelölődtek, alacsony volt kölykök hiányában (3-50%), de kölykök jelenlétében ez az arány 20-60%-ra növekedett, de még így is alacsonyabb volt, mint azoknak a pSTAT5-ir sejteknek az aránya, amelyek duplán jelölődtek (3. ábra).

Van néhány olyan agyterület az agyban, ahol Fos expresszió jelen volt ER α nélkül, mi nem foglalkoztunk ezekkel a területekkel. Minden olyan terület, ahol ER α -ir sejtek jelen voltak, a Fos-ir sejtek számában is növekedést láttunk kölykök hatására, ezalól kivételt képez az Arc és a VMHvl. Az agyterületeken az ER α és a Fos-ir sejtek eloszlása hasonló volt, ugyanakkor a Fos és ER α dupla immunjelölés rámutatott a különbségekre a két sejtípus eloszlásában (4. ábra). A kolokalizáció mértéke a Fos- és ER α -ir sejtek között minden területen alacsonyabb volt, mint a pSTAT5 és ER α esetében, még azokon a területeken is, ahol a Fos-ir sejtek sűrűsége hasonló volt a pSTAT5-ir neuronokéhoz. Még így is, a Fos-ir sejtek 10-50%-a volt ER α pozitív is kölykök hiányában, ami kölykök jelenlétében még tovább fokozódott (5. ábra). A kölykök jelenléte a kolokalizáció arányára csak néhány területen volt szignifikáns, így a LSV-, PVN- és az Arc-ban. A Fos-ir sejtek ER α expressziójára a kölykök jelenléte csak két területen volt szignifikánsan magasabb, a PVN- és az Arc-ban. Ezzel szemben kölykök jelenléte nagyban hatással volt az ER α -ir sejtek Fos expressziójára,

kölykök hiányában az ER α -ir sejtek csak kis mértékben (0-15%) voltak Fos pozitívak is, míg kölykök hatására jelentősen megnőtt ez az arány. Szignifikáns volt ez a növekedés a LSv-, MPA- és a PVN-ban, de ezeken a területen is csak az ER α -ir sejtek 30-40%-a lett Fos pozitív (5. ábra).

Általánosságban, az ER α -ir sejteknek volt legnagyobb a denzitása, ezért nem meglepő, hogy az ER α -ir sejteknek csak kisebb hányada mutatott kolokalizációt a másik két markerrel. A pSTAT5-el a legnagyobb mértékű kolokalizációs arány a MPN-, Arc- és PAG-ban volt (50%), míg a többi területen ez az arány 15-45% között mozgott (3. ábra). Fosexpresszió ennél is kevesebb ER α -ir sejtben volt jelen, a 30%-ot is csak néhány területen érte el (LSv, MPA/BNSTv, DR). A legtöbb területen 20% körüli volt ez az arány, néhány területen meg ennél is alacsonyabb, az Arc- és VMHvl-ben csak 5% (5. ábra). Érdekes módon, korreláció volt az ER α pozitív Fos-ir sejtek aránya, és az ER α pozitív pSTAT5-ir sejtek aránya között.

Megvitatás

Korábbi tanulmányok kimutatták, hogy a pSTAT5 immunjelölés egy elfogadható marker a prolaktin által aktivált sejtek kimutatására rágcsőknél.³³ Egy bromokriptin kezelés, dopamin 2 receptor agonista, meggátolja a prolaktin felszabadulást a hipofízisből szoptató anyákban,³⁴ ami pSTAT5 jelölés hiányához vezet.³⁵ A prolaktin szintje a kölyökelvont anyákban szintén alacsony, bár mi ezekben az állatokban is találtunk alacsony pSTAT5 jelölést, ami arra utal, hogy a prolaktin alap szintje is képes pSTAT5 aktivációra. A kölykök hatására megjelenő pSTAT5 aktiváció amit találtunk, kissé eltér az irodalmi adatoktól, amikor szűz nőstényeknek adtak be prolaktint, vagy folyamatosan szoptató anyákat vizsgáltak, amikor nem választották el a kölyköket az anyáktól. Ez az eltérés megfigyelhető az AVPV-, Arc-, VMHvl-, DMH- és areapostremában.³⁶ Az irodalomban leírtakkal ellentétben mi nem találtunk pSTAT5 aktivációt a raphe obscurus magban és a talamusz poszterior intralamináris magjában, de az LSv-ben láttunk pSTAT5 pozitív sejteket.³⁷ Ezekben a magokban, ahol

33 BROWN 2010, 92–102.

34 GANGULY 1979, 6466–6470.; GUSTAFSON 2017, 497–507.; MANN 1980, 319–328.

35 BROWN 2011, 826–836.

36 BROWN 2010, 92–102.

37 BROWN 2010, 92–102.; SALAIS-LÓPEZ 2016, 895–921.

mi nem láttunk pSTAT5 aktivációt a szeparációs időszakot követő szoptatás hatására, de a prolaktin beadással, vagy a folyamatosan laktáló anyákban viszont megjelent, elképzelhető, hogy prolaktin hosszabb ideig kell jelen legyen, hogy megjelenjen ezekben a magokban a pSTAT5 aktiváció.

A Fos expresszió anyákban kölykök hatására jól ismert,³⁸ eredményeink is megegyeznek ezzel. A Fos fehérje, a c-fos korai-gén génterméke, a neuronokban akkor jelenik meg, amikor megnövekszik az aktivitásuk.³⁹ A Fos expressziót prolaktin beadás után vizsgálták, és csak a az arcuatus és supraopticus magban volt némi Fos aktiváció, más területen nem okozott a prolaktin Fos expressziót.⁴⁰ Bár, a kölykök felől érkező olfaktoros és auditoros stimulus okozhat Fos aktivációt az anyákban,⁴¹ de a Fos-ir sejtek száma alacsony marad, ha a fizikai kontaktus nem megengedett az anya és a kölykök között, kihangsúlyozva a szomatoszenzoros bemenet fontosságát.⁴² Nem teljesen tisztázott az az útvonal, amelyen keresztül az emlőbimbóból eredő információ eléri az előagyat, de az újabb eredmények hatására patkányban felmerült a talamusz poszterior intralamináris komplexe átkapcsoló állomásként.⁴³

Összhangban a korábbi eredményekkel⁴⁴ a pSTAT5-ir sejteknek kétharmada, míg a Fos pozitív sejteknek a fele tartalmazott ER α -t a preoptikus area egész területén, arra utalva, hogy az ösztrogén érzékeny és ösztrogén független sejtek is részt vesznek a prolaktin általi, és a neuronális aktivációban. A relatív nagy kolokalizációs arány a pSTAT5 és ER α pozitív sejtek között várható volt az irodalmi adatok alapján,⁴⁵ mert az ösztrogén képes a prolaktin receptor expresszióját növelni. Ez a szabályozás úgy lehetséges, hogy egy sejt mindkét receptort kifejezi, ezzel magyarázható a magas kolokalizációs arány. Érdekes, hogy a pSTAT5-ir sejtek ER α tartalmára nem volt hatással a kölykök jelenléte, kölykök hiányában is hasonlóan magas volt a duplán jelölt sejtek aránya, mint kölykök jelenlétében. Ez azzal magyarázható, hogy a kölykök hiányában felszabaduló prolaktin az ösztrogén érzékeny sejtek egy csoportjára fejt ki a hatását, míg kölykök jelenlétében a szoptatás kiváltotta prolaktin az ösztrogén érzékeny sejtek egy másik csoportját aktiválja. Ennek fényében érthető, hogy

38 LI 1999, 117–129.; LIN 1998, 226–236.; MATSUSHITA 2015, 166–171.

39 BULLITT 1990, 517–530.; HOFFMAN 1993, 173–213.

40 CAVE 2001, 386–395.

41 OKABE 2013, 432–438.

42 CSERVENÁK 2013, 3070–3084.; LONSTEIN 1998, 267–281.

43 CSERVENÁK 2013, 3070–3084.; DOBOLYI 2014, 627–640.

44 FURIGO 2014, 47–59.; LONSTEIN 2000b, 91–101.

45 FURIGO 2014, 47–59.; SUGIYAMA 1994, 325–333.

az ER α -ir sejtek pSTAT5 expressziójára a kölykök jelenléte nagy hatással volt. Az ER α -ir sejtek egy része nem aktiválódott kölykök hatására, sem Fos, sem pSTAT5 aktiváció nem volt jellemző rájuk. Ezek a sejtek szteroid-függő, nem anyai funkciók szabályozásában vehetnek részt, mint a szexuális viselkedés.⁴⁶

A pSTAT5 és ER α eredményeivel ellentétben, a Fos és ER α kapcsolata különbözött az agyterületek között. Néhány területen (AVPV, MPN, VMHvl, DMH, PAGvl) az ER α -ir sejteknek csak kis százaléka kolokalizált a Fos-szal, míg a Fos-ir sejteknek nagyobb része jelölődött ER α -val is, de ez az arány nem változott a kölykök jelenlétével. Ezzel ellentétben más területeken (LSv, MPA, PVN), kölykök jelenlétében szignifikánsabban több ER α -ir sejt expresszált Fos-t is, arra utalva, hogy inkább ösztrogén érzékeny sejtek aktiválódnak neuronálisan, de nem kizárólag. Összesen két terület volt, a PVN és Arc, ahol kölykök hiányában a Fos pozitív sejtek teljesen elkülönültek az ER α -ir sejtektől, míg kölykök jelenlétében a Fos-ir sejteknek majdnem a fele expresszált ER α -t is, ami ugyancsak az ösztrogén-érzékeny sejtek preferenciájára utal neuronális aktivitáskor.

Az anyai adaptáció során az érintett agyterületeken az ösztrogén-érzékeny sejtekben neuronális és hormonális aktiváció is bekövetkezik. Mindkét útvonalban, a neuronális és prolaktin hormonális aktivációban vannak ösztrogén-érzékeny és független sejtek is, így nem valószínűsíthető, hogy szteroid-függőség alapján különülne el a két útvonal. A különbözőképpen jelölt sejtek eloszlása rámutat az ösztrogén-érzékeny, a prolaktin-érzékeny sejtekre és neuronálisan aktiválódott sejtekre egy-egy területen, azt sugallva, hogy a három nem átfedő hatás együttesen, egymást kiegészítve alakítja ki az anyák viselkedési és fiziológiai változásainak összhangját.

Összefoglalás

Míg az anyai viselkedési és hormonális adaptáció kialakításában az ösztrogén magas koncentrációja kiemelkedően fontos a vemhesség időszakában, az anyai adaptációk fenntartásában a fő szerepet a kölykök felől érkező ingerek játsszák. Az ösztrogén hatását elsősorban az ösztrogén-receptor alfa (ER α) közvetíti, ami az agy több területén is jelen van. A kölykök felől érkező ingerek az ösztrogén szintjét nem növelik, de más hormonok, így elsősorban a prolak-

tin szintje jelentősen nő szoptatás során, annak kezdete után 30 perccel a prolaktin szintje körülbelül 50-szeresére megnő a vérplazmában a hipofízisből történő szekréció következtében. A szoptatás befolyásolni tudja az idegrendszert, mert a prolaktin képes átmenni a vér-agy gáton. Emellett a szoptatás direkt módon is aktiválni tud neuronális útvonalakat. Az ösztrogén- és prolaktin-érzékeny, illetve a neuronálisan aktiválódott sejtek közötti kapcsolat még nem tisztázott, annak ellenére, hogy mindhárom mechanizmus fontos szerepet játszik az anyai viselkedés szabályozásában. A szoptatás során az anyában direkt neuronális úton aktiválódó neuronok azonosítására alkalmas a szoptatás hatására megjelenő c-fos aktiváció, ami Fos-immunreaktív (Fos-ir) sejtek megjelenése útján detektálható. A legutóbbi években lehetővé vált azon sejtek hisztológiai azonosítása is, melyeket a prolaktin aktivál, ezekben a prolaktin receptor szignáltranszdukciós terméke, a pSTAT5 jelenik meg, kísérleteink során ezeket detektáltuk. Először az ER α -, pSTAT5- és Fos-ir sejteket térképeztük fel az anyák agyában. A kölyköket éjszakára elválasztottuk az anyától, majd a 22 órás szeparációs időszak után 2 órára az anyák visszakapták kölykeiket, ezután mértük a jelölődött neuronok számát. Az eredményeket ebben az esetben is kvantáltuk, számoltuk a csak ER α -ir sejteket, a csak neuronális aktiválódott sejteket, és a mindkét aktivációt mutató sejteket is. A pSTAT5-ir sejtek eloszlása nagy hasonlóságot mutatott az ER α -ir sejtek eloszlásával, sok duplán jelölődött sejtet is találtunk, míg a neuronálisan aktiválódott sejtekkel csak kisebb mértékű volt a kolokalizáció. Az eredmények arra utalnak, hogy szoptatás hatására jelentős mennyiségű ösztrogén-érzékeny idegsejt aktiválódik mind neuronális útvonalon át, mind pedig a prolaktin hormon által, de ezek külön, egymást kiegészítve alakítják ki az anyák viselkedési és fiziológiai változásainak összhangját.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Dr. Dobolyi Árpádnak, aki bemutatta a tudományos munka alapjait, szépségeit. Időt és energiát nem sajnálva vezetett be a laboratóriumi munka apró rejtelmeibe, megtanított a precíz munkavégzésre. Segítségemre volt, és támogatott a munkámban, bátorított a fejlődésre. Továbbá köszönettel tartozom a Molekuláris és Rendszer Neurobiológiai Kutatócsoport összes munkatársának, különösen dr. Vitéz-Cservenák Melindának, aki a konfokális mikroszkóp használatában volt nagy segítségemre; Fazekas Emesének, akinek a segítségére a viselkedéstudományok

kiértékelésében számíthattam, a laborasszisztenseknek, Oszvald Erzsébetnek, Hanák Nikolettnek és Deák Szilviának, akik a laboratóriumi munka alapjait, szabályait tanították meg, illetve felügyelték munkámat. Köszönet jár a labor többi tagjának is a kellemes, inspiráló környezetért. A munka a Magyar Tudományos Akadémia, Nemzeti Kutatási, Fejlesztési- és Innovációs Hivatal – NKFIH OTKA K116538 és az NKFIH-4300-1/2017-NKP_17 grant támogatásával készült.

Bibliográfia

- ANDERSON 2008: ANDERSON, G. M. – BROAD, K. D. – STEYN, F. J. – GRATTAN, D. R.: Hypothalamic Prolactin Receptor Messenger Ribonucleic Acid Levels, Prolactin Signaling, and Hyperprolactinemic Inhibition of Pulsatile Luteinizing Hormone Secretion are Dependent on Estradiol. *Endocrinology* (2008) 1562–1570.
- ARBOGAST 1994: ARBOGAST, L. A.: Progesterone Suppresses Tyrosine Hydroxylase Messenger Ribonucleic Acid Levels in the Arcuate Nucleus on Proestrus. *Endocrinology* (1994) 343–350.
- BERNARD 2015: BERNARD, V. – YOUNG, J. – CHANSON, P. – BINART, N.: New Insights in Prolactin: Pathological Implications. *Nature Reviews. Endocrinology* (2015) 1–11.
- BOLE-FEYSOT 1998: BOLE-FEYSOT, C. – GOFFIN, V. – EDERY, M. – BINART, N. – KELLY, P. A.: Prolactin (PRL) and Its Receptor: Actions, Signal Transduction Pathways and Phenotypes Observed in PRL Receptor Knockout Mice. *Endocr. Rev.* (1998) 225–268.
- BRIDGES 2015: BRIDGES, R. S.: Neuroendocrine Regulation of Maternal Behavior. *Front Neuroendocrinol* (2015) 178–196.
- BROWN 2010: BROWN, R. S. – KOKAY, I. C. – HERBISON, A. E. – GRATTAN, D. R.: Distribution of Prolactin-Responsive Neurons in the Mouse Forebrain. *J Comp Neurol* (2010) 92–102.
- BROWN 2011: BROWN, R. S. – HERBISON, A. E. – GRATTAN, D. R.: Differential Changes in Responses of Hypothalamic and Brainstem Neuronal Populations to Prolactin During Lactation in the Mouse. *Biology of Reproduction*. (2011) 826–836.

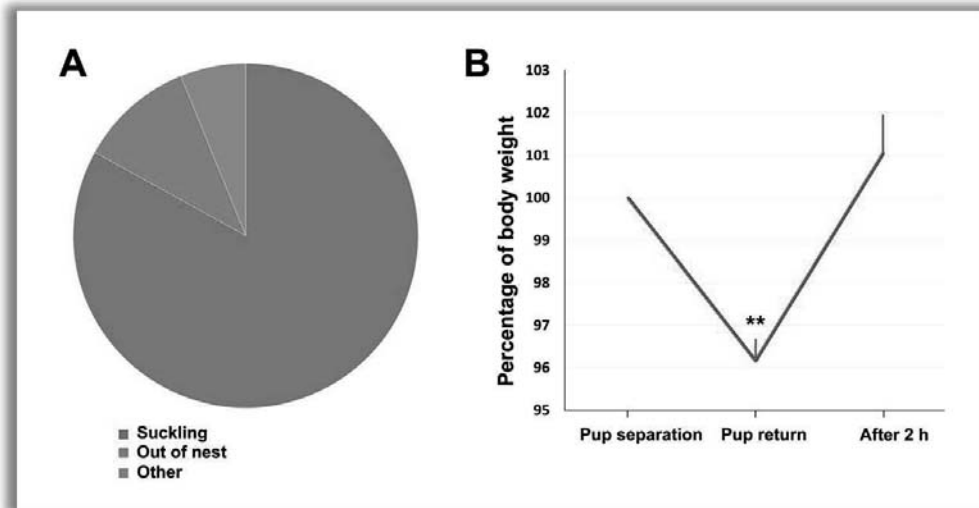
- BROWN 2016: BROWN, R. S. – WYATT, A. – HERBISON, R. E. – KNOWLES, P. J. – LADYMAN, S. R. – BINART, N. – BANKS, W. A. – GRATTAN, D. R.: Prolactin Transport into Mouse Brain Is Independent of Prolactin Receptor. *FASEB J.* (2016) 1002–1010.
- BRUNTON 2008: BRUNTON, P. J. – RUSSELL, J.: The Expectant Brain: Adapting for Motherhood. *Nat Rev Neurosci* (2008) 11–25.
- BULLITT 1990: BULLITT, E.: Expression of c-fos-like Protein as a Marker for Neuronal Activity Following Noxious Stimulation in the Rat. *J Comp Neurol* (1990) 517–530.
- CAVE 2001: CAVE, B. J. – WAKERLEY, J. – LUCKMAN, S. M. – TORTONESE, D. J.: Hypothalamic Targets for Prolactin: Assessment of c-Fos Induction in Tyrosine Hydroxylase- and Proopiomelanocortin-Containing Neurones in the Rat Arcuate Nucleus Following Acute Central Prolactin Administration. *Neuroendocrinology* (2001) 386–395.
- CROWLEY 2015: CROWLEY, W. R.: Neuroendocrine Regulation of Lactation and Milk Production. *Compr Physiol* (2015) 255–291.
- CSERVENÁK 2010: CSERVENÁK M. – BODNÁR I. – USDIN T. B. – PALKOVITS M. – NAGY G. M. – DOBOLYI A.: Tuberoinfundibular Peptide of 39 Residues Is Activated during Lactation and Participates in the Suckling-Induced Prolactin Release in Rat. *Endocrinology* (2010) 5830–5840.
- CSERVENÁK 2013: CSERVENÁK M. – SZABÓ É. – BODNÁR I. – LÉKÓ A. – PALKOVITS M. – NAGY G. M. – USDIN, T. B. – DOBOLYI A.: Thalamic Neuropeptide Mediating the Effects of Nursing on Lactation and Maternal Motivation. *Psychoneuroendocrinology* (2013) 3070–3084.
- DOBOLYI 2014: DOBOLYI A. – GRATTAN, D. R. – STOLZENBERG, D. S.: Preoptic Inputs and Mechanisms that Regulate Maternal Responsiveness. *J Neuroendocrinology* (2014) 627–640.
- DULAC 2014: DULAC, C. – O'CONNELL, L. – WU, Z.: Neural Control of Maternal and Paternal Behaviors. *Science* (2014) 765–770.
- FAHRBACH 1986: FAHRBACH, S. E. – PFAFF, D. W.: Effect of Preoptic Region Implants of Dilute Estradiol on the Maternal Behavior of Ovariectomized, Nulliparous Rats. *Horm. Behav.* (1986) 354–363.
- FINDLAY 1966: FINDLAY, A. L.: Sensory Discharges from Lactating Mammary Glands. *Nature* (1966) 1183–1184.

- FLEMING 1981: FLEMING, A. S. – LUEBKE, C.: Timidity Prevents the Virgin Female Rat from Being a Good Mother: Emotionality Differences Between Nulliparous and Parturient Females. *Physiol Behav* (1981) 863–868.
- FURIGO 2014: FURIGO, I. C. – KIM, K. – NAGAISHI, V. S. – RAMOS-LOBOS, A. M. – DE ALENCAR, A. – PEDROSO, J. A. B. – METZGER, M. – DONATO, J.: Prolactin-Sensitive Neurons Express Estrogen Receptor- α and Depend on Sex Hormones for Normal Responsiveness to Prolactin. *Brain Res.* (2014) 47–59.
- GANGULY 1979: GANGULY, R. – MEHTA, N. – GANGULY, N. – BANERJEE, M. R.: Glucocorticoid Modulation of Casein Gene Transcription in Mouse Mammary Gland. *Proc Natl Acad Sci U S A.* (1979) 6466–6470.
- GRATTAN 2002: GRATTAN, D. R.: Behavioural Significance of Prolactin Signalling in the Central Nervous System During Pregnancy and Lactation. *Reproduction* (2002) 497–506.
- GUSTAFSON 2017: GUSTAFSON, P. – BUNN, S. – GRATTAN, D. R.: The Role of Prolactin in the Suppression of Crh mRNA Expression During Pregnancy and Lactation in the Mouse. *J Neuroendocrinol* (2017) 497–507.
- HIGUCHI 1983: HIGUCHI, T. – HONDA, K. – FUKUOKA, T. – NEGORO, H. – HOSONO, Y. – NISHIDA, E.: Pulsatile Secretion of Prolactin and Oxytocin During Nursing in the Lactating Rat. *Endocrinol Japon* (1983) 353–359.
- HOFFMAN 1993: HOFFMAN, G. E. – SMITH, M. – VERBALIS, J. G.: c-Fos and Related Immediate Early Gene Products as Markers of Activity in Neuroendocrine Systems. *Front Neuroendocrinol.* (1993) 173–213.
- KOKAY 2011: KOKAY, I. C. – PETERSEN, S. – GRATTAN, D. R.: Identification of Prolactin-Sensitive GABA and Kisspeptin Neurons in Regions of the Rat Hypothalamus Involved in the Control of Fertility. *Endocrinology* (2011) 526–535.
- KUIPER 1997: KUIPER, G. G. – CARLSSON, B. – GRANDIEN, K. – ENMARK, E. – HÄGGBLAD, J. – NILSSON, S. – GUSTAFSSON, J. A.: Comparison of the Ligand Binding Specificity and Transcript Tissue Distribution of Estrogen Receptors a and b. *Endocrinology* (1997) 863–870.
- LESUEUR 1991: LESUEUR, L. – EDERY, M. – ALI, S. – PALY, J. – KELLY, P. A. – DJIANE, J.: Comparison of Long and Short Forms of the Prolactin Receptor on Prolactin-Induced Milk Protein Gene Transcription. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* (1991) 824–828.
- LI 1999: LI, C. – CHEN, P. – SMITH, M. S.: Neural Populations in the Rat Forebrain and Brainstem Activated by the Suckling Stimulus as Demonstrated by c-Fos Expression. *Neuroscience* (1999) 117–129.

- LIN 1998: LIN, S. H. – MIYATA, S. – MATSUNAGA, W. – KAWARABAYASHI, T. – NAKASHIMA, T. – KIYOHARA, T.: Metabolic Mapping of the Brain in Pregnant, Parturient and Lactating Rats Using fos Immunohistochemistry. *Brain Res.* (1998) 226–236.
- LONSTEIN 1998: LONSTEIN, J. S. – SIMMONS, D. – SWANN, J. M. – STERN, J. M.: Fore-brain Expression of c-fos due to Active Maternal Behavior in Lactating Rats. *Neuroscience* (1998) 267–281.
- LONSTEIN 2000a: LONSTEIN, J. S. – DE VRIES, G. J.: Maternal Behaviour in Lactating Rats Stimulates c-fos in Glutamate Decarboxylase-Synthesizing Neurons of the Medial Preoptic Area, Ventral Bed Nucleus of the Stria Terminalis, and Ventrocaudal Periaqueductal Gray. *Neuroscience* (2000) 557–568.
- LONSTEIN 2000b: LONSTEIN, J. S. – GRÉCO, B. – DE VRIES, G. J. – STERN, J. M. – BLAUSTEIN, J. D.: Maternal Behavior Stimulates c-fos Activity within Estrogen Receptor Alpha-Containing Neurons in Lactating Rats. *Neuroendocrinology* (2000) 91–101.
- MANN 1980: MANN, M. – MICHAEL, S. – SVARE, B.: Ergot Drugs Suppress Plasma Prolactin and Lactation but not Aggression in Parturient Mice. *Horm Behav* (1980) 319–328.
- MATSUSHITA 2015: MATSUSHITA, N. – M. Y. – KINOSHITA, K. – ISHII, T.: Comparison of c-Fos Expression in Brain Regions Involved in Maternal Behavior of Virgin and Lactating Female Mice. *Neurosci Lett* (2015) 166–171.
- MORISHIGE 1974: MORISHIGE, W. K. – ROTHCHILD, I.: Temporal Aspects of the Regulation of Corpus Luteum Function by Luteinizing Hormone, Prolactin and Placental Luteotrophin During the First Half of Pregnancy in the Rat. *Endocrinology* (1974) 260–274.
- OGAWA 2002: OGAWA, S. – KORACH, K. – PFAFF, D. W.: Differential Roles of Two Types of Estrogen Receptors in Reproductive Behavior. *Curr. Opin. Endocrinol. Diabetes* (2002) 224–229.
- OKABE 2013: OKABE, S. – NAGASAWA, M. – KIHARA, T. – KATO, M. – HARADA, T. – KOSHIDA, N. – MOGI, K. – KIKUSUI, T.: Pup Odor and Ultrasonic Vocalizations Synergistically Stimulate Maternal Attention in Mice. *Behav Neurosci* (2013) 432–438.
- OSTERLUND 1998: OSTERLUND, M. – KUIPER, G. – GUSTAFSSON, J. A. – HURD, Y. L.: Differential Distribution and Regulation of Estrogen Receptor-[Alpha] and-[Beta] mRNA within the Female Rat Brain. *Brain Res. Mol. Brain Res.* (1998) 175–180.

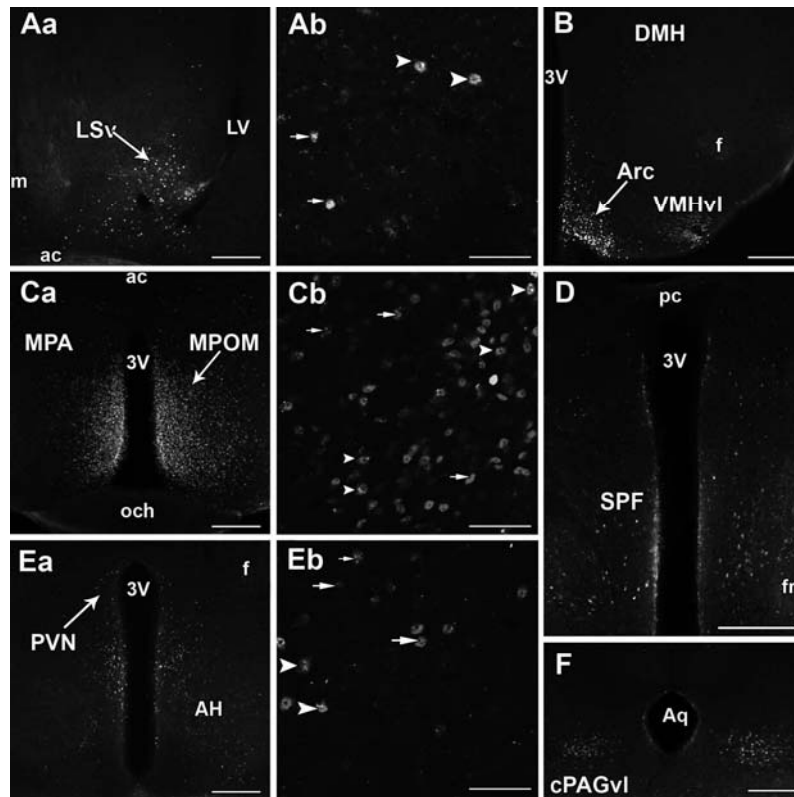
- PFAUS 1993: PFAUS, J. G. – KLEOPULOS, S. P. – MOBBS, C. V. – GIBBS, R. B. – PFAFF, D. W.: Sexual Stimulation Activates c-fos within Estrogen-Concentrating Regions of the Female Rat Forebrain. *Brain Res* (1993) 253–267.
- POINDRON 2005: POINDRON, P.: Mechanism of Activation of Maternal Behaviour in Mammals. *Reprod. Nutr. Dev.* (2005) 341–351.
- SALAS-LÓPEZ 2016: SALAS-LÓPEZ, H. – LANUZA, E. – AGUSTÍN-PAVÓN, C. – MARTÍNEZ-GARCÍA, F.: Tuning the Brain for Motherhood: Prolactin-Like Central Signalling in Virgin, Pregnant, and Lactating Female Mice. *Brain Struct Funct* (2016) 895–921.
- SHAIKH 1971: SHAIKH, A. A.: Estrone and Estradiol Levels in the Ovarian Venous Blood from Rats During the Estrous Cycle and Pregnancy. *Biol. Reprod.* (1971) 297–307.
- SHEEHAN 2000: SHEEHAN, T. P. – CIRRITO, J. – NUMAN, M. J. – NUMAN, M.: Using c-Fos Immunocytochemistry to Identify Forebrain Regions that May Inhibit Maternal Behavior in Rats. *Behav Neurosci* (2000) 337–352.
- SHUGHRUE 1997: SHUGHRUE, P. J. – LANE, M. – MERCHANTALER, I.: Comparative Distribution of Estrogen Receptor α and β mRNA in the Rat Central Nervous System. *J Comp Neurol* (1997) 507–525.
- SIMERLY 1990: SIMERLY, R. B. – CHANG, C. – MURAMATSU, M. – SWANSON, L. W.: Distribution of Androgen and Estrogen Receptor mRNA-Containing Cells in the Rat Brain: An In Situ Hybridization Study. *J Comp Neurol* (1990) 76–95.
- STERN 2001: STERN, J. M.: Neural Mediation of Nursing and Related Maternal Behaviors. *Prog Brain Res* (2001) 263–278.
- SUGIYAMA 1994: SUGIYAMA, T. – MINOURA, H. – KAWABE, N. – TANAKA, M. – NAKASHIMA, K.: Preferential Expression of Long Form Prolactin Receptor mRNA in the Rat Brain During the Oestrous Cycle, Pregnancy and Lactation: Hormones Involved in its Gene Expression. *J Endocrinol* (1994) 325–333.
- TORNER 2002: TORNER, L.: The Brain Prolactin System: Involvement in Stress Response Adaptations in Lactation. *Stress* (2002) 249–257.
- YIP 2012: YIP S. H. – Eguchi, R. – GRATTAN, D. R. – BUNN, S. J.: Prolactin Signaling in the Mouse Hypothalamus is Primarily Mediated by Signal Transducer and Activator of Transcription Factor 5b but not 5a. *Journal of Neuroendocrinology* (2012) 1484–1491.

Függelék

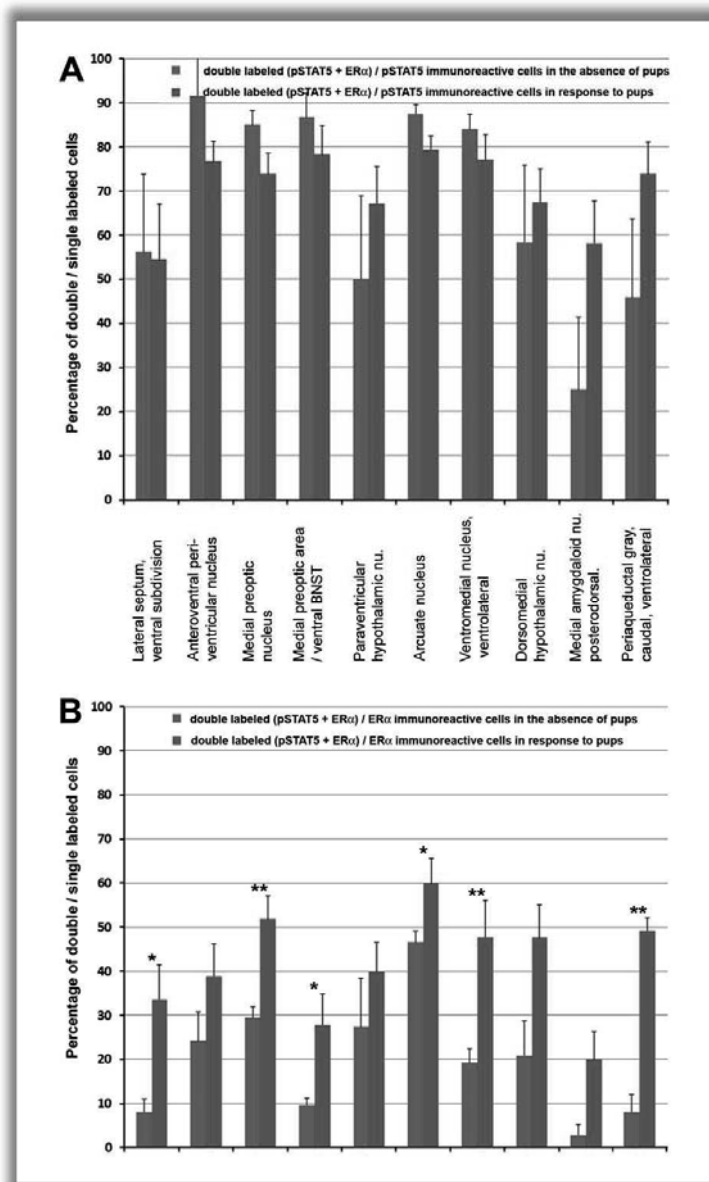
1. ábra:

Az anya-kölykök kapcsolata a visszaadás után. A: Az anya összegyűjtötte a kölyköket és percekben belül elkezdte szoptatni a visszaadás után. A visszaadás utáni egy órának a nagy részét a kölykökkel töltötte szoptatással, és csak kevés időt töltött a fészken kívül explorációval. B: A 22 órás szeparációs időszak alatt a kölykök éheztek, és szignifikánsan lecsökkent a tömegük, de a 2 óra elteltével, amit az anyjukkal töltöttek, visszaszerezték eredeti tömegüket.

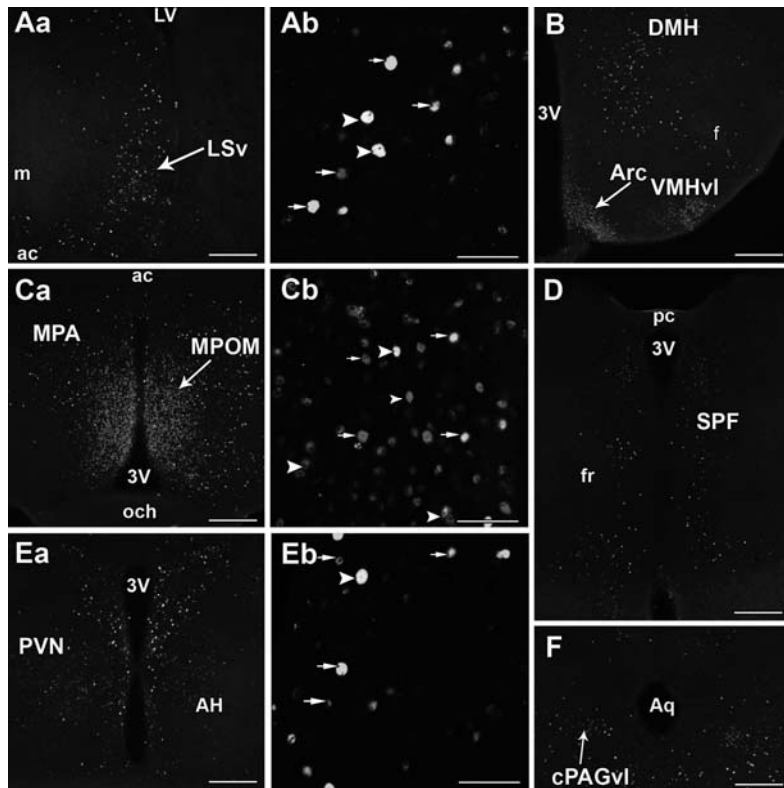
2. ábra:

A pSTAT5- (zöld) és ER α - (piros) pozitív sejtek eloszlása kölykök hatására. Aa: laterális szeptum, Ab: nagy nagyítású konfokális mikroszkópos felvétel a laterális szeptum ventrális szubdivíziójáról (LSv); B: a hipotalamusz tuberomamilláris régiója; Ca: mediális preoptikus area; Cb: nagy nagyítású konfokális mikroszkópos felvétel a mediális preoptikus magról; D: szubparafaszczikuláris terület; Ea: paraventrikuláris hipotalamik mag (PVN); Eb: nagy nagyítású konfokális mikroszkópos felvétel a PVN-ről; F: periaqueduktális szürkeállomány. Az ER α -ir neuronok nagy része tartalmazott pSTAT5-t (fehér nyílhegy), de jelen voltak egyszeresen jelölt sejtek is (fehér nyíl). Rövidítések: ac, anterior commissura; AH, anterior hipotalamik area; Aq, aqueductus cerebri; Arc, arcuatus mag; DMH, dorsomediális hipotalamik mag; DR, a raphe dorsális magja; f, fornix; fr, fasciculus retroflexus; cPAGvl, kaudális periaqueduktális szürkeállomány ventrolaterális része; LSv, laterális szeptum ventrolaterális része; LV, oldalkamra; m, középvonal; MPA, mediálispreoptikus area; MPN, mediális preoptikus mag; och, chiasma opticum, pc, commissura posterior; SPF, subparafaszczikuláris area, VMHvl, ventromediális hipotalamik mag ventrolaterális része; 3V, harmadik agykamra. Mérték=300 μ m az Aa, B, Ca, D, Ea és F képen, és 50 μ m az Ab, Cb és Eb képeken.

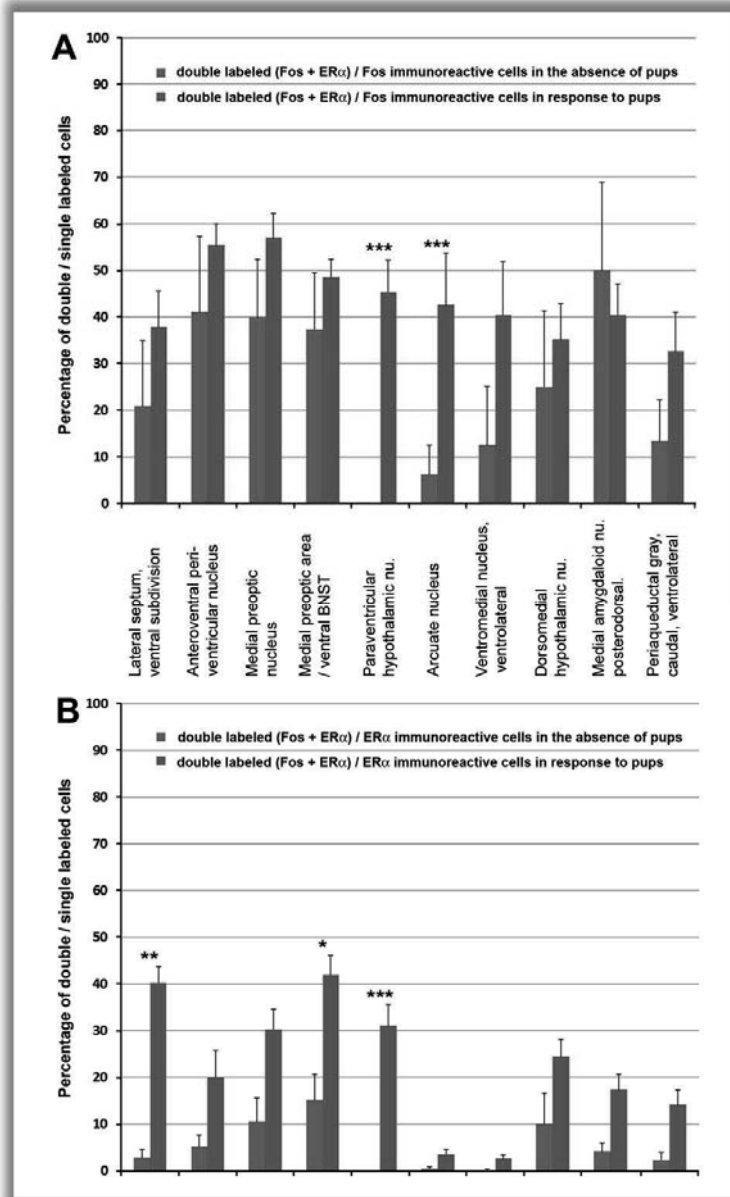
3. ábra:

A pSTAT5 és ERα dupla jelölés értékelése. A: A duplán jelölt pSTAT5-ir sejtek százaléka az összes pSTAT5-ir sejtek arányában. B: A duplán jelölt ERα-ir sejtek százaléka az összes ERα-ir sejtek arányában. Az adatok átlag+szórásban vannak megadva a különböző agyterületeken. A kék (bal) oszlop a kölykök hiányában, míg a piros (jobb) oszlop a kölykök jelenlétében ábrázolja az eredményeket.

4. ábra:

A Fos- (zöld) és ER α - (piros) pozitív sejtek eloszlása kölykök hatására. Aa: laterális szeptum; Ab: nagy nagyítású konfokális mikroszkópos felvétel a laterális szeptum ventrális szubdivíziójáról (LSv); B: a hipotalamusz tuberomamilláris régiója; Ca: mediális preoptikus area; Cb: nagy nagyítású konfokális mikroszkópos felvétel a mediális preoptikus magról; D: szubparafaszczikuláris terület; Ea: paraventrikuláris hipotalamikus mag (PVN); Eb: nagy nagyítású konfokális mikroszkópos felvétel a PVN-ről; F: periaqueductális szürkeállomány. Az ER α -ir neuronok egy része tartalmazott Fos-t (fehér nyílhegy), de jelen voltak egyszeresen jelölt sejtek is (fehér nyíl). Rövidítések: ac, anterior commissura; AH, anterior hipotalamikus area; Aq, aqueductus cerebri; Arc, arcuatus mag; DMH, dorsomediális hipotalamikus mag; DR, a raphe dorsális magja; f, fornix; fr, fasciculus retroflexus; cPAGvl, kaudális periaqueductális szürkeállomány ventrolaterális része; LSV, laterális szeptum ventrolaterális része; LV, oldalkamra; m, középvonal; MPA, mediális preoptikus area; MPN, mediális preoptikus mag; och, chiasma opticum; pc, commissura posterior; SPF, subparafaszczikuláris terület, VMHvl, ventromediális hipotalamikus mag ventrolaterális része; 3V, harmadik agykamra. Mérték= 300 μ m a z Aa, B, Ca, D, Ea és F képen, és 50 μ m az Ab, Cb ésEb képeken.

5. ábra:

A Fos és ER α dupla jelölés értékelése. A: A duplán jelölt Fos-ir sejtek százaléka az összes Fos-ir sejtek arányában. B: A duplánjelölt ER α -ir sejtek százaléka az összes ER α -ir sejtek arányában. Az adatok átlag+szórásban vannak megadva a különböző agyterületeken. A kék (bal) oszlop a kölykök hiányában, míg a piros (jobb) oszlop a kölykök jelenlétében ábrázolja az eredményeket.

Társadalom- tudomány

Barabás Andrea

Visszajelzések az előkészítő osztályról

Bevezetés

Európában a gazdasági-társadalmi gyors ütemű, állandó változás az oktatást sem hagyja érintetlenül. Egyre erőteljesebben nyilvánulnak meg a gazdasági, társadalmi és kulturális különbségek. Az európai országok a szükséges változtatásokhoz reformintézkedésekkel próbálnak alkalmazkodni. Jelen dolgozatban a romániai oktatási rendszer reformtörekvéseit mutatjuk be, amely főleg az elemi oktatásban hozott eddig jelentős változást. A reform egyik kiemelkedő intézkedése az előkészítő osztály bevezetése volt. Az esélyteremtés, hátránykompenzációt támogató korai iskolakezdés a szociális, kulturális, nevelési hiányosságokat hivatott pótolni.

1. Iskolakezdés határon innen és túl

1.1. Az iskolakezdés különbségei Európában

Az európai tendenciákat figyelve megállapíthatjuk, hogy az országok többségében az iskolakezdés időpontját általában a hat év körüli életkorra teszik. Az Eurydice által szolgáltatott adatokra alapozó európai kutatások két irányzatra hívják fel a figyelmet. Az egyik irányzat követői a minél korábbi intézményes nevelés kereteit javasolják, s ezt a beiskolázási korhatár csökkentésében, illetve kötelező óvodai oktatásban látják. A másik irányzat képviselői az iskolakezdés életkorának emelését szorgalmazzák: a hétéves vagy az ennél idősebb korban történő kötelező beiskolázást javasolják.¹ Európa legtöbb országában 6 év az

1 MIHÁLY 2001.

iskolakezdési életkor. Észak-Írországban, Luxemburgban 4 év. Anglia, Málta, Hollandia, Lengyelország, Skócia az 5. életév betöltését jelölte iskolaköteles életkornak. Finnországban és Svédországban 7 éves korukban iratják iskolába a gyerekeket.²

A korai beiskolázás mellett a szocializáció támogatásának szükségessége szolgált érvként. Célként jelenik meg, hogy kiemeljék a gyermekeket a hátrányos helyzetű családokból, ingerszegény környezetből. A szociális jellegű érv mellett megjelenik egy politikai-gazdasági indíttatású szempont is, miszerint a korábban iskolát kezdő gyermekek hamarabb kerülnek be a munkaerőpiacra.

1.2. A romániai oktatás néhány jellemzője nemzetközi összehasonlításban

Az európai tagállamok különbözően viszonyulnak az oktatáshoz. Eltérést mutat pl. a finanszírozás, a kutatási eredmények gyakorlatba ültetésének mértéke, a pedagógusok továbbképzésére fektetett hangsúly. Az oktatási rendszer egy részét mindenhol kormányzati forrásokból tartják fenn.³ Felmerül a kérdés, hogy azért fejlődik egy ország, mert sokat költ az oktatásra, vagy azért költ sokat az oktatásra, mert a gazdasági fejlődés nyomán rendelkezésre álló források azt lehetővé teszik.⁴ Annak ellenére, hogy a statisztikai adatok szerint kiemelkedő eredményeket mutat a romániai gazdasági növekedés, az oktatás állami támogatása jóval az uniós átlag alatt maradt.⁵

Megfigyelhető az is, hogy az óvodai és az elemi oktatás finanszírozása a legalacsonyabb mértékű. Az alapfokú elemi oktatás⁶ erőteljesebb támogatása viszont elengedhetetlen, hiszen a korai iskolaelhagyás jelenségének csökkentése és a tanulási eredmények szintjének növelése csak megfelelő támogatással érhető el. Ennek ellenére azonban az elmúlt évtizedben az alapfokú oktatáshoz rendelt források aránya a 2007-es 21%-ról 2013-ban 3%-ra csökkent, így jóval az Európai Unió 6%-os átlaga alá zuhant. Így kevés a valószínűsége, hogy Románia teljesíti az *Európa 2020* stratégia által kitűzött célt, miszerint 2020-ig 11,3%-ra csökkenti a korai iskolaelhagyás arányát.⁷

2 LANGA 2015.

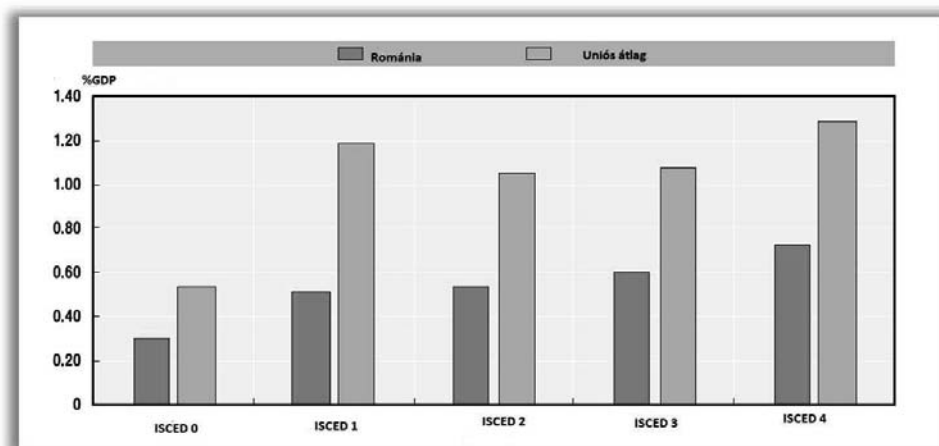
3 POLÓNYI 2002.

4 POLÓNYI 2011.

5 OECD 2017.

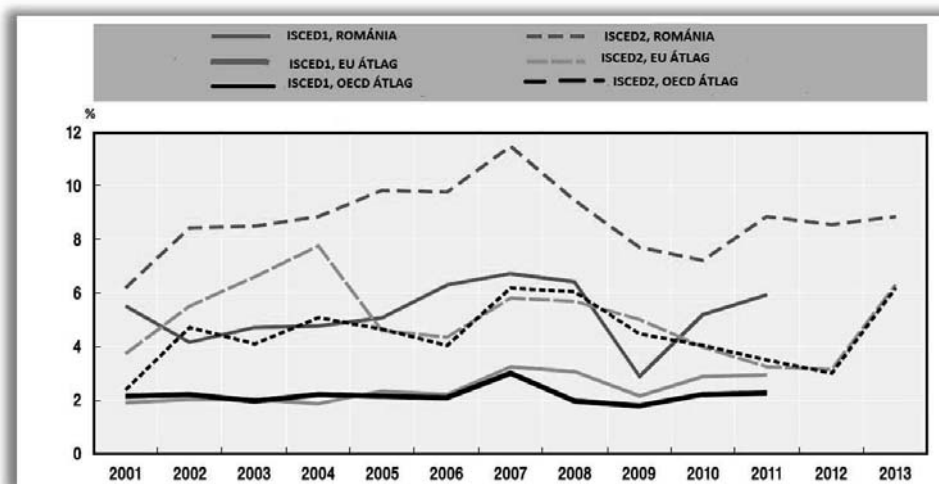
6 ISCED₁

7 OECD 2017.

1. ábra: Az oktatásra szánt támogatás aránya oktatási ciklusonként (OECD 2017, 1. ábra)

Romániában a korai iskolaelhagyás aránya talán a legmagasabb az EU-ban mind az elemi,⁸ mind a gimnáziumi szinten.⁹ A korai iskolaelhagyás magas aránya főleg a társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetű vidéki iskolákra jellemző.

2. ábra: Az iskolaelhagyás aránya az elemi és gimnáziumi szinten (OECD 2017, 2. ábra)

8 ISCED₁

9 ISCED₂

1.3. Intézkedések Európában az iskolai kudarcok csökkentése érdekében

A hátrányos helyzetű, a bevándorló, a nyelvi készségeikben elmaradt gyerekek iskolai életbe való beilleszkedésének megkönnyítése, az iskolai kudarcok csökkentése érdekében több ország a korai iskolakezdés mellett voksolt. Hosszabb átmenetet biztosítanak az óvoda és az iskola között, több időt hagyva az iskola teljesítményorientált munkamódjához való hozzászokásra. A korai iskolakezdés intézményes formái között a szociális, kulturális, nevelési hiányosságok pótolhatónak látszanak. Azok az országokban, ahol jelentős mértékű a migráció, a befogadó ország nyelvének minél eredményesebb elsajátíttatása kiemelkedő célként jelenik meg.¹⁰

Az esélyteremtés, hátránykompenzációt támogató magyarországi kutatásban résztvevő összes intézmény céljaként fogalmazta meg az óvodába járó gyermekek hátrányainak csökkentését, a hátrányos helyzetű családok kisgyermekének három éves korban történő óvodai felvételét. Nagy hangsúlyt fektetnek az együttnevelésre, az integrált nevelésre. A komplex prevenció óvodai programok a gyermekek szociokulturális környezetéből eredő hátrányainak csökkentését szolgálják. A vizsgálat kiemeli: minél korábban, már 3 éves kortól integrált, komplex fejlesztéssel érhető el, hogy a gyermek elegendő eséllyel induljon el az életben, és a hátrányos szociokulturális és/vagy ingerszegény környezet tényezőiből adódó elmaradást kompenzálja. A magyarországi kutatáshoz nemzetközi vizsgálat is társult, amely szerint a vizsgált országokban más-más csoport tartozik a hátrányos helyzetűek közé – jellemzően a migráns családok – kivétel Románia, ahol a román állampolgárok jelentős része hátrányos helyzetűnek tekinthető.¹¹

A magyarországi gyakorlatban sem ismeretlen az iskolai előkészítő év fogalma. Az elnyújtott iskolakezdés (nulladik osztály) az általános iskolából kiszoruló, normál intellektus alsó határán levő, beszédhibás és magatartási zavart mutató tanulók felzárkóztatását szolgálja. Jellemző az integrált szemléletű oktatás: az összefüggések felfedezését sokoldalú megközelítéssel és a tantárgyak összehangolásával kivitelezik.¹²

10 MIHÁLY 2001.

11 DARVAS et al. 2015.

12 TARNAI 2006.

Az európai országok az óvoda–iskola-átmenet okozta nehézségeket reformintézkedésekkel, szerkezeti átalakításokkal, összefüggő kurrikulumokkal, pedagógusképzésekkel, az óvoda, iskola, illetve a családok szorosabb együttműködésével próbálják megoldani.

Az iskolába való beiratás meghatározó fordulat a kisgyermek és családja életében. Az iskolai élet új tevékenységekben való részvételre készítet, a tanulás veszi át a játék helyét. De nemcsak a tevékenységekben történik változás, hanem sok minden más is megváltozik: a gyerek új környezetbe kerül, más lesz a napirendje, új társakhoz kell alkalmazkodnia.¹³

2. Az előkészítő osztály – kihívások és lehetőségek

2.1. Változások a romániai oktatási rendszerben

Romániában az óvodai nevelés nem kötelező. Az oktatási rendszer reformját megelőzően, a 2010-2011-es tanév adatai szerint a 3-6 év közötti gyerekek 20%-a egyáltalán nem részesült óvodai nevelésben. Ezeknél a gyerekeknél nagy mértékben erősödik a korai iskolaelhagyás veszélye a kudarcélmények, sikertelen beilleszkedés hatására.

Az előkészítő osztály és az integrált kurrikulum bevezetésével egy új fejezet kezdődött. Nagyobb figyelem fordult az oktatás kezdő szakasza felé, ahol azoknak a készségeknek, képességeknek a kialakítása történik, amelyek a későbbi önálló tanuláshoz nélkülözhetetlenek. 2012-ig az iskolaelőkészítő feladat az óvodákra hárult, de mivel az óvodai oktatás nem volt kötelező, ezért nagyon sok gyerek előkészítés nélkül került iskolába.¹⁴ Az előkészítés hiánya megnehezítette az iskolai életbe való beilleszkedést, a kudarcélmények hatására nagy mértékben nőtt a hiányzások száma, és ez korai iskolaelhagyáshoz vezetett. Az előkészítő osztály célja, hogy a gyerekek számára zökkenőmentesebbé tegye az iskolába való beilleszkedést, segítse a közösségi élethez való alkalmazkodást, valamint az életben való boldoguláshoz megfelelő kompetenciákat alapozzon meg.¹⁵

13 SZABÓ 2005.

14 MANDEL 2015, ISE 2013.

15 LANGA 2015.

A 2012–13-as tanévben 8534 előkészítő osztály működött 4450 tanintézményben és 128.218 gyerekeket vont be az oktatási rendszerbe. Ez mindössze a 6. életévet betöltött gyerekek 59%-t tette ki. 41% tehát nem iratkozott az előkészítő osztályba, valószínűleg az óvodai oktatásban maradt, vagy a szülők döntésére első osztályba iratták be, vagy nincs semmiféle adat róluk a rendszerben. Az összevont (szimultán) oktatásban országos szinten az előkészítő osztályos gyerekek 11%-a érintett. Azon intézmények vezetői, ahol összevont (szimultán) osztályokban folyik az oktatás, elmarasztalták a kezdeményezést. Nagyon sok akadályt jeleztek, ami a szervezést nehezítette: az előkészítő gyerekek tanulásszervezési módozatai zavaróak a többi gyerek számára, egyes szülők és pedagógusok az óvodai rendszerben működő előkészítő programok mellett foglaltak állást, az órarendek összeállításakor is nehézségekbe ütköztek. Nagyon sok vidéki iskolába iskolabuszok szállítják a gyerekeket, ennek megszervezése is komoly nehézséget okozott. A kicsi, nem megfelelő méretű osztálytermeket, nem megfelelő körülményeket szintén a szervezési akadályok közé sorolják.¹⁶

A romániai magyar pedagógusok nehézségekkel szembesültek a pedagógus továbbképzés során. A gyors, előkészítetlen képzést megkésettnek ítélték meg. Elmarasztalták, amiért túlzott elvárásokat támasztott, nem volt elég gyakorlatias, ugyanakkor a nyelvi és technikai hozzájárását sem biztosította. Nem tartották kielégítőnek ahhoz, hogy hatékonyan felkészüljenek és alkalmazkodjanak az új koncepciókhoz.¹⁷

2.2. Kompetenciafejlesztés az előkészítő osztályban

2012 óta többször is módosítás történt az oktatási rendszerben, mondhatni folyamatosan változásban van. A tanulmányban a jelenleg érvényben levő szabályozások szerint próbáljuk röviden ismertetni az előkészítő osztály specifikumait és kurrikulumát.

Az előkészítő osztály bevezetésével a kötelező oktatást Romániában 11 évre terjesztették ki. A hatéves gyerekek iskolakötelessé váltak a 2012–2013-as tanév

16 ISE 2013.

17 MANDEL 2015.

szeptemberétől.¹⁸ Minden gyerek, aki folyó év augusztus 31-ig betölti a 6. életévét, iskolakötelessé válik. A szeptember 1. és december 31. között született gyerekeket is be lehet íratni szülői kérésre, ha szakemberek felmérik az iskolai érettségüket és javasolják az előkészítő osztályba való beiratásukat. Az oktatási intézményeknek kötelességük ismertetni a szülőkkel a beiratkozáshoz kapcsolódó rendelkezéseket, tudnivalókat. Az iskola minden olyan gyermeket köteles beírni, aki a lakóhely szerint a körzethez tartozik és az előkészítő osztályba beiratkozásra jelentkezik. A fennmaradt szabad helyekre szülői kérésre más körzethez tartozó vagy más településről érkező gyerekek is beiratkozhatnak. Az iskoláknak biztosítaniuk kell minden információt az iskolaválasztással kapcsolatban, valamint az előkészítő osztályokat érintő kompetencialapú oktatási-nevelési program részleteiről is tájékoztatást kell nyújtaniuk.

Az elmúlt években a kulcskompetenciák koncepciója egyre fontosabbá vált az európai oktatási rendszerekben. 2000 márciusában a lisszaboni Európai Tanács új stratégiai célt határozott meg az Európai Unió számára. Ennek értelmében az Európai Uniónak arra kell törekednie, hogy nagyobb arányú foglalkoztatást, jobb munkahelyeket és erősebb társadalmi kohéziót biztosítva képes legyen fenntartható fejlődésre. A lisszaboni Európai Tanács arra szólította fel a tagállamokat, a Tanácsot és a Bizottságot, hogy dolgozzák ki az egész életen át tartó tanulás során elsajátítandó „új alapkészségek európai referenciakeretét”, amelynek tartalmaznia kell az információs és kommunikációs technológiák, a technológiai kultúra, az idegen nyelv, a vállalkozás és a szociális kapcsolatok területén szükséges készségeket.¹⁹

A legtöbb európai ország jelentős előrehaladást ért el a kulcskompetenciák beillesztésével a nemzeti tantervekbe. Európa-szerte a nyolc alapkompentencia kialakítása került a fókuszba.²⁰ Románia a 2011-es Nemzeti Oktatási Törvény 68. paragrafusában rögzíti ezt az intézkedést.²¹ Az előkészítő osztály számára előírt tantervek is a hangsúlyt a kompetenciafejlesztésre helyezik.²² Az integrált tevékenységek kompetenciafejlesztő hatásuk révén segítik, hogy a gyer-

18 OM nr. 3064/19.01.2012.

19 MOLAN 2012, EURYDICE 2012.

20 Ezek a következők: az anyanyelvi kommunikáció; idegen nyelvű kommunikáció; matematikai, természettudományi és technológiai kompetenciák; digitális kompetenciák, a tanulás tanulása; szociális és állampolgári kompetenciák; kezdeményezőképeség és vállalkozói kompetencia; kulturális kifejezőképesség

21 SUDUC et al. 2013.

22 OMECTS NR. 3656/29.03.2012.

mekek óvoda–iskola–átmenete az iskolaérettségi funkciók fejlesztésével zökkenőmentesebbé váljon.

2.3. Kerettanterv a kisebbségi elemi oktatásban

A kerettanterv a műveltségi területeket, az azokhoz tartozó tantárgyakat, ezeknek az egyes évfolyamokon való elrendezését, valamint kötelező minimális és maximális óraszámot tartalmazza. A román nemzeti alaptantervben hét műveltségi terület jelenik meg a francia modell alapján, amelyek a kulcskompetenciák kialakítását szolgálják: nyelv és kommunikáció, matematika és tudományok, ember és társadalom, művészetek, testnevelés és sport, technológiai és gyakorlati ismeretek, pályaorientáció és pedagógiai tanácsadás. A kerettanterv úgy a román, mint a magyar tannyelvű osztályokra vonatkoztatva tartalmazza a közös, kötelező törzsanyag óraszámát és megengedi egy olyan választható tárgyak bevezetését a helyi tanterv részeként, melyek nemcsak önálló, hanem műveltségterületen belüli (integrált), illetve műveltségterületen átívelő (transzdiszciplináris) tantárgyak is lehetnek.²³ Ennek legfőbb célja az volt, hogy lehetőséget biztosítson a korábbiaknál életszerűbb és változatosabb tantárgyi struktúra kialakítására. A választható tantárgy a különböző opcionális tantárgyak/témák, azaz választható tevékenységek beiktatását feltételezi, amelyeket az iskola/a pedagógus ajánl vagy választ a központilag javasolt opcionális tantárgyak közül. Ennek a kiválasztásakor/kidolgozásakor az iskolának figyelembe kell vennie a tanulók érdeklődési körét, az iskola anyagi és humán erőforrásait, az iskola sajátos helyzetét, a helyi közösség igényeit és szükségleteit.²⁴ A jelenlegi rendelkezések szerint az elemi osztályokban a választható tantárgyakra fordítható órakeret heti 1 óra. A kisebbségi oktatásban résztvevő tanulók túlzott iskolai terhelése miatt a pedagógusok többsége magyar tagozaton általában nem iktat be választható tantárgyat. (Előkészítő osztályban a román tagozaton járó gyerek minimális óraszám 19, maximális óraszám 20, a magyar anyanyelven tanuló gyerek számára a minimális óraszám 22, maximális óraszám 23).

23 POTOLEA—MANOLESCU 2006, KÁDÁR 2016, FÓRIS-FERENCZI 2008.

24 POTOLEA—MANOLESCU 2006, FÓRIS-FERENCZI 2008, PÉTER 2012.

2.4. Az alapkompenciák kialakítása az előkészítő osztályban

Az integrált oktatás az oktatási folyamat újszerű megszervezése, amely a tantárgyak közti kapcsolatok érvényesítésén alapszik. Feltárja a különböző tantárgyak fogalmai, jelenségei és folyamatai közötti kapcsolatokat, azokat egységes egészévé ötvözi. A tanulás folyamatát és eredményeit a mindennapi élet helyzeteihez, problémáihoz közelíti. Előkészítő osztályban a játékos, mozgásos, tapasztalatokon alapuló 30–35 perces integrált tevékenységek dominálnak, amelyeket 10–15 perc játék követ.

A romániai oktatásban is a fejlesztendő kompetenciaterületek élén az anyanyelvi kompetencia áll, ahogy ez megjelenik az Európai Parlament és az Európai Unió Tanács ajánlásában, valamint a 2011-es Oktatási Törvényben. A kisebbségi oktatásban a román és az idegen nyelvi kompetenciák kialakítása is fontos szerepet kap. Az anyanyelvi/nyelvi kompetenciák kialakítását célzó tantervek igazodnak a gyermekek életkori sajátosságaihoz, játékos tevékenységek és gyakorlatok során valósulnak meg. A fejlesztés középpontjában a szóbeli kommunikáció megalapozása és fejlesztése, valamint a szövegértő képesség megalapozása áll. Az előkészítő év során az anyanyelvi nevelés célja, hogy az iskolába lépés előtt szerzett tapasztalatokra építve megindítsa a gyermek anyanyelvi tudatosodásának folyamatát. A tanuláslélektani elvekre alapozva, az előkészítő osztályos tanterv hangsúlyozza, hogy a szóbeli közlés megértése és a szóbeli kifejezőképesség fejlesztése egymástól elválaszthatatlan. Ehhez szervesen kapcsolódik az írás megtanulására való felkészülés, amely a formázást, az írásmozgás-koordinációt, a grafomotoros tevékenységek kivitelezését és az automatizált vonalvezetést foglalja magába.²⁵

A matematika és környezetismeret integrált tanterv jellegzetessége, hogy a tapasztalaton, élményeken alapuló ismeretszerzést promoválja. Cselekvésbe ágyazott játékos tanulási tevékenységek segítik a közvetlen tapasztalás útján történő ismeretszerzést.

Az előkészítő osztályban a zenei nevelés is nagy hangsúlyt kap. A gyerekeket élményhez juttatja, felkelti érdeklődésüket, formálja ízlésüket, esztétikai fogékonyságukat, képzeletüket, alkotókedvüket. A gyermekdalok ritmusából fakadó harmonikus mozgás elősegíti mozgáskultúrájuk fejlődését. Ebben az

25 KÁDÁR 2016.

életkorban az éneklés szoros összefüggésben van a mozgással, a kettő együtt, egymás hatására fejlődik. Az ének–zene- és a mozgás-tanterv nagy figyelmet fordít az egészséges magabiztosságra, az önfegyelemre, az egymáshoz való alkalmazkodásra, a szociális kompetenciák kialakítására és a kreativitás fejlesztésére is.

Az előkészítő osztály rugalmassága révén lehetőséget teremt a pedagógusnak saját ötletei megvalósítására az osztályközösség képességeihez, igényeihez igazodva a gyermekek személyiségének fejlesztése érdekében.

3. A kutatás ismertetése

3.1. Kutatási kérdések, hipotézisek

Románia jelentős előrehaladást ért el az előkészítő osztály bevezetésével, valamint a kulcskompetenciák beillesztésével a nemzeti tantervekbe. Tanulmányunkban a Kovászna-megyei pedagógusok körében végzett vizsgálat eredményeit mutatjuk be. Kutatásunk feltáró jellegű, melynek során arra keressük a választ, hogy a pedagógusok véleménye szerint az óvoda–iskola-átmenetet megkönnyíti-e az előkészítő osztály a specifikus tanulásszervezési módjával. Hogyan vélekednek a pedagógusok az előkészítő osztályra való felkészítő képzésekről? Megelőzhető-e a korai iskolaelhagyás veszélye? Milyen előnyeit, illetve hátrányait tapasztalták meg az előkészítő évről? Kutatási problémánk vizsgálatához a következő hipotéziseket állítottuk fel:

1. Feltételezzük, hogy az előkészítő osztály bevezetése sikeres oktatáspolitikai döntésnek bizonyult, a pedagógusok többsége sikeres intézkedésnek ítéli meg az előkészítő osztály bevezetését. 2012-ig az iskolaelőkészítő feladat az óvodákra hárult, de mivel az óvodai oktatás nem volt kötelező, ezért nagyon sok gyerek előkészítés nélkül került iskolába.²⁶
2. Feltételezzük, hogy az előkészítő osztály segíti az iskolába való beilleszkedést, csökkenti a kudarcélményeket. Az előkészítés hiánya megnehezítette az iskolai életbe való beilleszkedést, a kudarcélmények hatására nagymértékben nőtt a hiányzások száma és korai iskolaelhagyáshoz vezettek. A reform során bevezetett előkészítő osztály célja, hogy megkönnyítse a gyerekek számára az óvodából az általános iskolába történő drasztikus

26 MANDEL 2015, ISE 2013.

átmenetet, csökkentse a kudarcélményeket, valamint az életben való boldoguláshoz megfelelő kompetenciákat alapozzon meg.²⁷

3. A romániai magyar pedagógusok felkészítése az előkészítő osztályra kezdetben nem volt megfelelő, inkább elméleti képzésnek bizonyult. Hiányzott a visszacsatolás, a felkészítés nem volt eléggé gyakorlatias. Nagy hiányossága volt az is, hogy nem volt lehetőség áttekinteni az egész elemi oktatás szintjére vonatkozó követelményeket, didaktikai módszereket és eljárásokat.²⁸ Feltételezzük, hogy a pedagógusok véleménye változott a felkészítésről, a képzésekről a bevezetési időszakhoz viszonyítva és a már helyi igényekhez igazított képzések gyakorlati, hasznos útbaigazításokkal segítették munkájukat.

3.2. A kutatás módszertana

A pedagógusok véleményének megismeréséhez on-line kérdőíves felmérést végeztünk a Kovászna megyei magyar tagozaton elemi oktatásban dolgozó pedagógusokkal. A kutatást 2018 január-február periódusban végeztük, a kérdőívet február végén zártuk le. Az on-line kérdőívet a körzeti felelősöknek küldtük ki, akik a körzetükhöz tartozó iskoláknak küldték tovább. Kovászna megyében a 2017-18-as tanévben 417 pedagógus dolgozik a magyar tagozaton, ebből 134 pedagógus (32,13%) válaszolt. A válaszadók a megyeszékhelyi, városi és falusi/községi iskolákból kerültek ki. A kérdőív demográfiai kérdéseket is tartalmaz a minél részletesebb elemzés érdekében. Vizsgáljuk a pedagógusok végzettségét, fokozat szerinti megoszlását, valamint a lakóhely és tanítási hely viszonya szerint is elemezzük az adatokat. A kutatás továbbá azt térképezte fel, hogy mik az előkészítő osztály előnyei, hátrányai, valamint hogyan vélekednek a pedagógusok a felkészítésről/képzésről, a rendelkezésre álló eszközökről/segédanyagokról, valamint a szöveges értékelés bevezetéséről a pedagógus, szülő és gyerek szemszögéből is vizsgálva.

27 LANGA 2015.

28 MANDEL 2015.

3.3. Eredmények

Demográfiai jellemzők: a 134 magyar tagozaton dolgozó pedagógus 96%-a nő, a férfiak aránya 4%. Életkorukat tekintve legalacsonyabb mértékben a fiatal korosztály képviselteti magát, a 25 év alattiak mindössze 1%-ban, a 25 és 35 év közöttiek 16%-ban vannak jelen. A 36 és 45 év közötti korosztály 50%, a 46 és 55 év közöttiek 29%, valamint az 55 év fölöttiek 4%. Szimultán (összevont) osztályban a válaszadók 22,4%-a tanít, míg normál osztályokban 77,6%.

Lakóhely szerint a válaszadók 37% megyeszékhelyen lakik, 29% városban, 23% községet, valamint 11% falut jelölt meg lakóhelyként.

Megfigyelhető az is, hogy a pedagógusok 58%-a azon a településen lakik, ahol dolgozik, 34% a lakóhely közelében próbál elhelyezkedni, napi 30 percnél kevesebbet ingázik. Mindössze a válaszadók 8% ingázik naponta 30 percnél többet a lakóhely és a munkahely között.

A pedagóguspályán eltöltött évek vizsgálata során azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek 49%-a 21–30 év között, 24% 11–20 év között, 14%-a pedig több mint 30 éve van a pedagógusi pályán. Pályakezdő egyáltalán nem jelenik meg, valamint a 6–10 év közöttiek is 11%-ban vannak képviselve. A tanárok életkora és a pályán eltöltött idő azért is fontos, mert szorosban befolyásolja a tanári eredményességet és a különböző képzésekhez való hozzáállást is.²⁹

Végzettség szerint tanítóképzővel és érettségivel a válaszadók 23,9%-a rendelkezik, a pedagógusok nagy többségének felsőfokú végzettsége van: 16% rövidtávú felsőfokú végzettséget/főiskolát és 53,7% hosszútávú felsőfokú végzettséget/egyetemet végzett. Mesteri fokozattal 6% rendelkezik. A didaktikai fokozatokat vizsgálva I. fokozattal a válaszadók 72,4%-a rendelkezik, II. fokozattal 17,2%, véglegesítővel 9,7%, míg 0,7% nem rendelkezik fokozattal.

Mindez alátámasztja, hogy a pályájuk aktív időszakába tartozó pedagógusok csoportja nagy hangsúly fektetett a végzettségre és az önképzésre.³⁰

Lehetőségek és kihívások az előkészítő osztályban: az előkészítő osztályokban a pedagógusok többsége nem él a választott tantárgy lehetőségével, 59%

29 BACSKAI 2015.

30 Véglegesítőre az jelentkező, aki egy évet tölt aktív pedagógusként, II. és I. didaktikai fokozatok szakmai előmenetelt biztosítanak, ezáltal a pedagógusok elhelyezkedési lehetősége és bére is megnő, vezetői funkciók betöltésére is alkalmassá válnak. A fokozatszerzés időszakában a pedagógusok mentesülnek a továbbképzési kötelezettségek alól. Romániában a pedagógusok többsége által elvégzett továbbképzés a II. és I. didaktikai fokozatok megszerzésére irányul (ZOLLER 2013).

nem iktat be, mert így is magas a heti óraszám,³¹ túlterheltek a gyerekek. 29,1% nem választ, mert nem kötelező. 8,2% saját kidolgozású, tanfelügyelőség által jóváhagyott választott tantárgyat vezet, valamint 3,7% az országosan jóváhagyott tárgyakkól választott.

Ezek az eredmények megerősítik azt a tényt, hogy a kisebbségi oktatásban résztvevő tanulók túlzott iskolai terhelése miatt a pedagógusok többsége magyar tagozaton általában nem iktat be választható tantárgyat. A pedagógusok szöveges válaszaiból is kitűnik, hogy a kötelező magas óraszámot és a gyerekek túlterheltségét hozzák fel elsőfokon befolyásoló tényezőnek.

„Nagy az óraszám ekkora gyerekeknek, s több lehetőség kellene választható tantárgyak bevezetésére. Így a helyi igényekhez tudnánk alkalmazkodni.”

„Jó lenne a kevesebb kötelező óraszám, hogy a választott órákat is lehessen beiktatni, hiszen ez lenne az igazi s a helyi szükségletnek megfelelő.”

Ötfokú Likert-skálán mértük, hogyan ítélik meg a válaszadók az előkészítő osztály bevezetését az 1. számú táblázatban foglalt kijelentések segítségével (1: egyáltalán nem ért egyet, 2: nagyrészt nem ért egyet, 3: közömbös, 4: nagyrészt egyetért, 5: teljes mértékben egyetértő attitűd). Az eredmények alapján elmondható, hogy a válaszadók többsége teljes mértékben egyetért azzal, hogy az előkészítő osztály segít az iskolai beilleszkedésben. A legnagyobb átlagértéket (4.70) „az előkészítő osztály segíti az iskolai beilleszkedést” megállapítás érte el. Ezt követi 4.62 átlagértékkel „az előkészítő osztály megkönnyíti a pedagógus további munkáját”, 4.61 átlagértékkel a „30–35 perces tevékenységek a gyerekek életkori sajátosságaihoz igazodnak” megállapítás, majd 4.55 átlagértékkel „az integrált tevékenységek hatékonyak” kijelentés.

Megállapítások: Az előkészítő osztály...	Átlag
... segíti az iskolai beilleszkedést.	4.70
... nagymértékben megkönnyíti a pedagógusok további munkáját.	4.62
... 30–35 perces tevékenységei az életkori sajátosságokhoz igazodnak.	4.61
... integrált tevékenységei hatékonyak.	4.55
... jó lehetőség a beszéd- és magatartászavaros gyerekek fejlesztésére.	4.26
... csökkenti az iskolai kudarcokat.	4.18

1. táblázat: Az előkészítő osztállyal kapcsolatos attitűdök (saját szerkesztés)

31 Előkészítő osztályban a választott tantárggyal együtt a heti óraszám 23 óra.

A nyitott kérdésekre adott válaszok indokolják, alátámasztják az átlagértékeket:

„Fontosnak tartom az előkészítő osztály bevezetését úgy általában is, de különösen hasznos a hátrányos helyzetű tanulók számára. Első osztályban már tudjuk honnan indulunk, ismerve a gyerekek képességeit, készségeit, könnyebb a felzárkóztatás.”

„Egy teljes év áll a gyermek és a pedagógus rendelkezésére, hogy megismerjék és megszokják egymást, az iskolai környezetet, az osztályközösséget, a szabályokat. Hat hét helyett egy iskolai év alatt kell megvalósítani az írás-olvasás előkészítését.”

„Az eddigi 6 hetes beszoktatási időszak helyett egy teljes tanév áll a tanító rendelkezésére. Első osztályban már tudjuk honnan indulunk, ismerve a gyerekek képességeit, készségeit, könnyebb a felzárkóztatás. Sokkal harmonikusabb az indulás, feszültségmentesíti a gyereket, akik így nagyobb szókincsrel, valamint tágabb látókörrel rendelkeznek majd.”

Kevesebben vannak viszont, akik teljes mértékben egyeértene az azzal, hogy jó lehetőség a beszéd és magatartászavaros gyerekek fejlesztése céljából (4.26) és csökkenti az iskolai kudarcokat (4.18). A válaszadók fele hiányosságokat észlel ezen a területen. A pedagógusok a szakemberhiányt okolják, valamint a nagyobb létszámú osztályokban arra hivatkoznak, hogy egyedül a tanító nem képes minden gyerekkel kielégítő módon foglalkozni.

„A tanítót nagyon igénybe veszi. Szükség van napi szinten fejlesztőpedagógus, vagy tanítói asszisztens segítségére, maximum 12 gyereket szabadna csak felvenni, hogy hatékony legyen a munka az előkészítő korosztállyal.”

„Egyre inkább nagy számban kerülnek iskolába problémás gyerekek, s a tanító kevés egyedül a gondok megoldásához. Szükség lenne kiegészítő személyre és szakemberekre, akik a magatartászavaros gyerekeket fejleszthetik. Sok iskolában nincs erre lehetőség a szakember hiány miatt.”

„Az előkészítő osztály hátrányai közé sorolnám egy kiegészítő személy hiányát, hiszen ebben a korban jó része a gyerekeknek nem rendelkezik alapkészségekkel, pl. cipőfűzés, öltözködés, étkezési szokások, ezek elsajátítása időigényes. Az óvodában ezeket a tevékenységeket 3 személy végezte, nekem, mint tanító, helyettesítenem kellett mindhárom személyt.”

A szimultán (összevont) oktatásban pedig a tanórák szervezése, a nem megfelelő összevonás okozza a legnagyobb problémát.

„Mivel szimultán osztályban tanítok, ezért az én esetemben több önálló feladatot kell adnom az előkészítő osztályosoknak, így sajnos kevesebb játékra jut idő.”

„Az előkészítő osztály nehézsége a pedagógus számára, amikor 2., 3. vagy 4. osztályokkal van összevonva.”

„Mivel összevont osztályban tanítok nem tudok kellő mennyiségű mozgásos tevékenységet számukra biztosítani és nem jut elég idő a beszéd fejlesztésére sem.”

A pedagógusok kiemelkedő szerepet tulajdonítanak az előkészítő év végén történő szöveges értékelésnek. Az értékelésről alkotott véleményeket a pedagógus, a szülő és a gyerekek szempontjából is elemeztük. A pedagógusok 41%-a szerint a szöveges értékelés értékes információkat tartalmaz a gyerek fejlődési szintjével kapcsolatban, 44, 8% szerint nagy segítség a fejlesztésre szoruló gyerekek egyéni fejlesztési tervének kialakításánál. A gyerek szempontjából vizsgálva a pedagógusok 62,7%-a ítéli úgy meg, hogy hasznos, mert kihangsúlyozódik a fejlesztő jellege, valamint 47% szerint azért is hasznos, mert csökkenti a korai iskolai kudarc kialakulásának esélyét. 46,3%-a a pedagógusoknak úgy látja, hogy a szülők számára a szöveges értékelés részletes visszajelzés a gyerek fejlettségi állapotáról. 34,30% szerint a szülők elismerik a tanuló jövőbeli fejlődésére, tanulására vonatkozó konkrét javaslatok segítő jellegűek.

Az előkészítő osztályra felkészítő képzésekről alkotott véleményük is vizsgálat tárgyát képezte, hiszen tudjuk, hogy a bevezetési időszakban a pedagógusok a felkészítést nem tartották hatékonynak. Megkésettnek, gyorsnak és nagyon elméletinek ítélték meg.³² Ehhez viszonyítva pozitív irányba változott a pedagógusok véleménye a felkészítésről, képzésekről. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a válaszadó pedagógusok többsége elégedett, hatékonynak ítéli meg a felkészítéseket: 50,70% szerint hasznos gyakorlati útbaigazításokkal gazdagodtak, 40% szerint pedig a gyakorlat és elmélet aránya megfelelő volt, 9% számára szemléletváltást jelentett a képzéseken, programokon való részvétel. Mindössze a válaszadók 9%-a szerint volt sok az elmélet és kevés a gyakorlat, 3,7%-a deklaráta, hogy nem jutott kielégítő felkészítéshez, ami segítségére lett volna a munkája során, 2,2% nem vett részt képzésen, így nem nyilvánított véleményt.

A kompetencialapú oktatáshoz szükséges szemléletváltást befolyásoló tényezőket is vizsgáltuk. A válaszadók nagymértékben a belföldi továbbképzé-

32 MANDEL 2015.

seknek (63.40%), a módszertani napok/műhelytevékenységeknek (44%), valamint a szakirodalom tanulmányozásának tulajdonítják (35.10%) a szemléletváltást. A külföldi képzők által tartott képzések (17.20%), a más intézményekkel szervezett tapasztalatcserék (12.70 %) és a konferenciákon való részvétel (7.50%) hatással volt a szemléletváltás kialakulásában. Mindössze a válaszadók 1.5% deklarálta, hogy nem történt meg a kompetencialapú oktatáshoz szükséges szemléletváltás.

Összeségében a válaszadó pedagógusok az előkészítő osztály bevezetését sikeres, hatékony intézkedésnek ítélik meg: 75,4% teljes mértékben, 18,7% nagymértékben sikeres, hatékony intézkedésnek ítéli meg. 4,5% közömbös, míg mindössze 1,5% nem tartja sikeres intézkedésnek a reform során az elemi oktatásba bevezetett előkészítő évet.

4. Összegzés

Jelen tanulmányban az előkészítő osztály bevezetésének körülményeit mutatuk be, valamint a pedagógusok visszajelzéseit vizsgáltuk. A 2018. február végén lezárt kutatást részletesebb elemzésnek is alávetjük, a továbbiakban többváltozós eljárásokkal elemezzük, hogy korcsoportonként, végzettség, a pedagóguspályán eltöltött évek szerint milyen az előkészítő osztály elfogadottsága a Kovászna megyei elemi oktatásban dolgozó pedagógusok körében.

Eddigi elemzésünk alapján megállapíthatjuk, hogy az előkészítő osztály bevezetése sikeres oktatáspolitikai döntésnek bizonyult, a pedagógusok többsége pozitívan ítéli meg az előkészítő osztály bevezetését.

Második feltételezésünk, miszerint az előkészítő osztály segíti az iskolába való beilleszkedést, csökkenti a kudarcélményeket és ezáltal csökken a korai iskolaelhagyás mértéke, a pedagógusok válaszai alapján részben igazolódott. A tanítók nagy többsége szerint az óvoda–iskola-átmenetet nagymértékben megkönnyíti a specifikus tanulásszervezési módjával, rugalmas tempójával, segíti az iskolai beilleszkedést, valamint megkönnyíti a pedagógusok további munkáját. Viszont nem teljes mértékben értenek egyet azzal, hogy sikerül csökkenteni az iskolai kudarcokat, s ezáltal a korai iskolaelhagyás mértékét. A fejlesztő pedagógusok, pszichológusok hiánya nehezíti a pedagógusok munkáját. A városi iskolákban a magas osztálylétszám, a vidéki iskolákban az özszevont osztályok problémája is ráérősít ezekre a nehézségekre.

Feltételeztük azt is, hogy a pedagógusok véleménye változott a felkészítésről, a képzésekről a bevezetési időszakhoz viszonyítva, és a már helyi igények-

hez igazított képzések gyakorlati, hasznos útbaigazításokkal segítették munkájukat. Ez a feltevésünk igazolódott, hiszen összességében a válaszadók 85,1% szerint hasznos gyakorlati útbaigazításokkal gazdagodtak, a gyakorlat és elmélet aránya megfelelő volt, valamint szemléletváltozást jelentett a képzésen való, programokon való részvétel.

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy a Kovászna megyei magyar tagozaton elemi oktatásban dolgozó pedagógusok szerint jelentős előrehaladás történt az előkészítő osztály bevezetésével. A pedagógusok sikeres intézkedésnek ítélik meg, a gyerekek könnyebben beilleszkednek az iskolai életbe, az új közösségbe, így jelentősen csökken az iskolai kudarcélmény és remélhetőleg a korai iskolaelhagyás veszélye is megelőzhetővé válik.

Bibliográfia

- BACSKAI 2015: BACSKAI Katinka: *Iskolák a társadalom peremén*. Szeged 2015.
- DARVAS et al. 2015: DARVAS HORVÁTH Katalin – DR. IGAZ Sarolta – GELGÁNYINÉ KÓSA Irén – HUIBER Tamásné – POLYHOSNÉ BABÁCSEK Erzsébet – SOMHEGYI Szeverin – TÓTH Judit: *Óvodai hátránycsökkentés, eredményes iskolakezdés*. Budapest 2015.
- EURYDICE 2012: EURYDICE/EACEA: *Dezvoltarea competențelor cheie în școlile din Europa: Provocări și Oportunități pentru Politică*. 2012.
- FÓRIS-FERENCZI 2008: FÓRIS-FERENCZI Rita: *A tervezéstől az értékelésig. Tanterv- és értékelélmélet*. Kolozsvár 2008.
- ISE 2013: ISE: *Implementarea clasei pregătitoare în sistemul educational românesc în anul școlar 2012-2013*.
- KÁDÁR 2016: KÁDÁR Edit: *A magyar nyelv tantárgy tartalma és oktatás a romániai oktatás szabályozási keretben*. Kolozsvár 2016.
- LANGA 2015: LANGA, C.: *Effects of implementing the preparatory grade in Romania on school organization*. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 180 (2015) 184–189. URL: www.sciencedirect.com (letöltés ideje: 2017. december 6.)
- MANDEL 2015: MANDEL Kinga: *A romániai magyar pedagógusok felkészítése az iskolaelőkészítők 2012-es reformjára*. In: PUSZTAI Gabriella – MORVAI Laura

- (szerk.): *Pálya-modell. Igények és lehetőségek a pedagógus-továbbképzés változó rendszerében*. Nagyvárad – Budapest 2015.
- MANOLESCU – POTOLEA 2006: MANOLESCU, M. – POTOLEA, D.: *Teoria si metodologia curriculumului*. 2006. (letöltés ideje: 2018. január 4.)
- MIHÁLY 2001: MIHÁLY Ildikó: Életkor és iskolakezdés – a viták tükrében. *Új Pedagógiai Szemle*, 51. évf. (2001) 5. sz. 136–140.
- MOLAN 2012: MOLAN, V.: Cadrul competențelor cheie în învățământul românesc. In: *Raport de cercetare „Modalități de dezvoltare a competențelor cheie în învățământul primar”*. 2012.
- OECD 2017: OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education: Romania 2017.
- PÉTER 2012: PÉTER Lilla: *Reform és visszhangok. A közoktatási reform fogadtatása romániai magyar pedagógusok körében*. Kolozsvár 2012.
- POLÓNYI 2002: POLÓNYI István: *Az oktatás gazdaságtana*. Budapest 2002.
- POLÓNYI 2011: POLÓNYI István: Az oktatás és az oktatáspolitikai közgazdasági ideológiái. *Educatio* (2011) 1. sz. 74–88.
- PORKOLÁBNÉ 1988: PORKOLÁBNÉ BALOGH Katalin: A tanulási képességet meghatározó pszichikus funkciók fejlődése, a tanulási nehézségek korai felismerésének lehetőségei, a fejlesztés perspektívái. In.: PORKOLÁBNÉ BALOGH Katalin (szerk.): *Iskolapszichológia*. Budapest 1988.
- SZABÓ 2005: SZABÓ Mária: Az iskolai kezdő szakasz helyzetének feltárása. *Új Pedagógiai Szemle*, 55. évf. (2005) 3. sz. 80–97.
- SUDUC et al. 2013: SUDUC, A. – BÍZOI, M. – GORGHIU, G.: Sustainable Development in Romania in Pre-School and Primary Education. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 116 (2013) 1187–1192. URL:
www.sciencedirect.com
(letöltés ideje: 2017. november 18.)
- TARNAI 2006: TARNAI Klára: „Másképpen”. Lépésenként a tanulási zavarok elkerüléséhez. In: M. TAMÁS Márta (szerk.): *Integráció és inklúzió*. Budapest 2006.
- ZOLLER 2013: ZOLLER Katalin: A romániai továbbképzési rendszer jelene. *PedActa*, 3. évf. (2013) 2. sz. 13–26. URL:
http://padi.psiedu.ubbcluj.ro/pedacta/article_3_2_2.pdf
(letöltés ideje: 2018. január 4.)

Györfi Rita

Merre vezet az út a szakközépiskolából?

Bevezetés

A tudásgazdaság munkaerő piaci igényei megváltoztak, a tudás, és ezáltal az oktatás szerepe felértékelődött. Változik a tudás jellege, így az intézményekre és a hallgatókra is új kihívások várnak. A népesedési folyamatok kapcsán csökken a hazai fiatalok száma, ami az intézmények hazai merítési bázisát csökkenti. A tudás és az azt előállító oktatás – kiemelten a felsőoktatás – gazdasági szinten stratégiai erőforrássá válik, ezért helyzete markánsan megjelenik az Európai Unió stratégiáiban.

A pályaválasztást meghatározó tantárgypreferenciák kialakulása kisiskolás kortól jelenik meg, befolyásolják a tanulók kudarcai, illetve sikerei, ezeknek lehetséges okainak értelmezései, a pedagógusok elvárásai, valamint a szülők és a társak elvárásai. Az oktatás világa is megosztott nemek szerint, hátrányok és előnyök jelennek meg a különböző csoportokban.

Kutatásunkban a nemek szerinti különbségekre is összpontosítunk. Vizsgálatunk fókuszában falun élő szakközépiskolások pályaválasztási döntései állnak. Fényt kívánunk deríteni arra, hogy az érettségit és szakmát is adó középiskolából kik szeretnének tovább tanulni, milyen továbbtanulási motivációi vannak a tanulóknak, valamint arra, hogyan születik meg a pályaválasztási döntés. Kik azok, akik befolyásolják a tanulókat a döntésben: szülők, társaik, tanárok, a társadalom? Melyek továbbá azok a tényezők, amelyek szerepet játszhatnak a továbbtanulási döntés meghozatalában? Iskolai sikeresség? Értékek? Attitűdök? Lakóhelyi sajátosságok? Fontos kérdés az is, hogy a fent említett tényezők együttesen hogyan fejtik ki hatásukat. A kutatás jelentőségét az adhatja, hogy a helyi fejlesztési stratégiák kidolgozásában elengedhetetlen oktatásszociológiai és fejlesztéspolitikai kérdésekre adhat választ.

Az oktatás expanziója

Az oktatás expanziója hatással van a fiatalok foglalkoztatottságára, és ezáltal az egész társadalom szerkezetének alakulásában is kulcsszerepet játszik. Már az 1990-es évek elejétől a középfokú végzettség megszerzése az akkor kötelező 8. osztályos általános oktatási szintet befejező fiatalok többsége számára realitássá vált, ezt követően pedig a 2000-ben bevezetett oktatási reform kezdetével az érettségizők jelentős része felsőfokú képzettséget adó intézményben tanulhatott tovább.¹

Romániában 1990-től évről évre bővültek a beiskolázási számok a közép- és felsőoktatásban, ez a bővülés azonban a középiskolai oktatásban az 1990-es évek közepére megállt. A 2000-es években még sikerült csökkenteni az iskolai szintek közötti lemorzsolódást. A felsőoktatásban a bővülés tovább tartott, és a 2000-es évek közepére a tandíjas helyeket számos egyetemen nem tudják betölteni. 2011-ben pedig már a tandíjmentes helyek betöltése is gondot okoz, még a nagy egyetemi központokban is. Hangsúlyosan igaz ez a magyar nyelvű felsőoktatásra, ahol még az őszi pótfelvételre is maradnak be nem töltött helyek. A csúcserték pedig 2007-ben volt, amikor 442 hallgató jutott 10 000 lakosra Romániában, vagyis nőtt az esély arra, hogy a népesség jelentősebb arányban rendelkezzen közép- és felsőfokú végzettséggel, mint korábban.²

2011-ben a 10 000 fő romániai magyar népességre jutó egyetemi hallgatók száma mintegy 16%-kal alacsonyabb, mint az országos átlagérték, ez a lemaradás még 1992-ben 21%-os volt, 94 magyar diák a 122 romániaihoz képest. Az oktatás ilyen irányú expanziójának eredményeként 2011-ben a népszámlálás végleges eredményei szerint a romániai, 10 évet betöltött és idősebb össznépesség 14,4%-ának van felsőfokú végzettsége. Ez jelentős emelkedést, megkettőződést jelent a 2002-es állapothoz képest, amikor mindössze 7,1% volt ez az arány, 1992-ben pedig 5,1%.³

Romániában országos szinten középfokú, érettségit adó végzettséggel rendelkezett 1992-ben 18,4%, 2002-ben 21,4%, 2011-ben pedig 24,4%, ami az érettségivel rendelkezők számának a jelentős emelkedését jelenti, tekintve hogy az egyetemet és posztliceális képzést végzettek is rendelkeznek érettségivel. A

1 KOLOSI 2001; GÁBOR 1993.

2 KOZMA 1998.

3 PUSZTAI – MÁRKUS 2016.

2011. évi népszámláláskor a középfokú végzettségűek aránya összesen 55,9%, ebből érettségizett 42%, míg 2002-ben az érettségizettek aránya 31,3% volt.⁴

A romániai magyar nemzetiségűek iskolázottságáról 2002-ben Papp Z. Attila megállapította, hogy az alacsonyabb iskolai szinteken rendszerint magasabb a magyarok aránya, míg a magasabb szinteken, a felsőfokú oktatásban alacsonyabb.⁵ Ez érvényes maradt 2011-ben is, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 2011-ben mindössze 10,2%, tehát több mint 4%-kal alacsonyabb, mint az ország össznépessége, és több mint 4,5%-kal alacsonyabb a román nemzetiségű népesség körében. A 2002. évi iskolázottsági helyzethez képest viszont jelentős növekedés következett: 5%-nak volt felsőfokú végzettsége, ez az országos átlaghoz hasonlóan megduplázódott. Az össznépességhez képest a magyarság körében a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya alacsonyabb maradt, ennek ellenére a Papp Z. Attila által jelzett „képzési olló” kiegyenlítődése már 2002-ben megfigyelhető volt: miközben 1992 és 2002 között több mint 15%-kal csökkent az iskoláskorú populáció, ezen belül pedig negyedével csökkent az elemi iskolai szinten tanulók száma, a felsőoktatásban tanulók aránya 114%-kal emelkedett 2002-ig 1992-hez képest.⁶

Nemek szerint is megfigyelhetünk sajátosságokat: először is a 2002. évi állapothoz képest 2011-re megfordult a helyzet, mára már a nők iskolai végzettsége magasabb, tehát a nők 15, míg a férfiak 14,4%-a végzett egyetemet országos szinten. A romániai magyarok körében is tükröződik ez, itt a férfiak 9,8, a nők 10,6%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Posztliceális és középiskolai végzettségűek esetében a nők és a férfiak aránya megegyezik, a szakiskolát végzettek körében megmaradt a hagyományosan jellemző férfi többség.

A lakhely típusa szerint jellemző az országra, hogy a városi népesség 22,4%-ának van egyetemi, és 30,3%-nak középiskolai végzettsége, addig a falusi népesség mindössze 4,7%-ának van egyetemi, és 17,2%-nak középiskolai végzettsége. A magyar nemzetiségű népesség körében jelentős, 7% iskolázottságbeli hátrány városban jelenik meg, (ott a magyarok 15,3%-ának van felsőfokú végzettsége a románok 23,4%-ához képest), és 32,5% végzett középiskolát. A magyar nemzetiségű falusi népesség az össznépességgel megegyezően 4,7%-ban végzett egyetemet, 21% középiskolát, ami közel három százalékkal több, mint az országos átlag. Nemek és a lakhely típusa szerint a városi nők a leg-

4 VERES 2015; PAPP Z. 2008.

5 PAPP Z. 2008.

6 PAPP Z. 2008.

iskolázottabb csoport: 23% egyetemet végzett, amíg a községekben élő nőknek csak 5%-a. A városi nők 1,1%-kal előzik meg a városi férfiakat az egyetemi végzettség arányában. A városon élő magyar népesség esetében mindkét nem esetében 15,3% a felsőfokú végzettségűek aránya. A községekben élő népesség körében is magasabb a felsőfokú végzettséggel rendelkező nők aránya, de az eltérés országos szinten mindössze 0,5%, amíg a magyarok körében 1,1%.

Az egyetemi hallgatók társadalmi háttérét vizsgálva településtípus szerint megfigyelhető, hogy igen alacsony volt a falusi környezetből származó egyetemista fiatalok aránya: 2002-ben csupán 12%-a származott az egyetemistáknak faluról, és arányuk 2011-ben is csak 16%-ra emelkedett, miközben a 20–24 éves korú fiatal népességen belül a községekben élők aránya 41% körüli.

Erdélyben a magyar városi férfinépesség egyetemi továbbtanulásában látható lemaradás az esélyhányadosok alapján. Ennek a meglévő szocio-demográfiai és településszerkezeti adottságok mellett az is oka lehet, hogy éppen a férfiak által kedvelt műszaki oktatás tekintetében vannak a legnagyobb hiányosságok Erdélyben az anyanyelvű továbbtanulás vonatkozásában. A romániai magyarok egyetemre való továbbjutás esélyhányadosait illetően mintegy 10–15%-os hátrányban van a többségi népességhez képest nemek és a lakhely típusa szerint. A vidéki, községekben élő népességen belül a magyarságnak nincsen jelentős lemaradása a felsőfokú végzettségűek körében, ám általában véve a falusi népesség nagyon kis része, mindössze 5% rendelkezik egyetemi végzettséggel, ami még a negyedét sem éri el a városi népesség egyetemi végzettséggel rendelkezők arányának. Az oktatási expanzió tehát csak kis mértékben tudta csökkenteni a magyar népesség románokhoz viszonyított strukturális egyenlőtlenségeit a felsőfokú végzettség terén a 2002–2011 közötti időszakban, a periódus végére viszont az egyébként nagy esélyhátránnyal rendelkező falusi népességen belül a magyarok hátrányai nem halmozódtak a románokhoz képest. A 2015. évi egyetemi hallgatói vizsgálatok azt mutatják, hogy az expanzió a faluról származó fiatalokat is elérte, jelentős arányban bejutottak a kolozsvári egyetemekre, és ebben a vonatkozásban a magyar fiatalok körében is ugyanez a trend vált jellemzővé.⁷

7 VERES – PAPP 2015.

A pályaválasztási motivációk

A pályaválasztási motivációk kutatásának szakirodalma hatalmas.⁸ A kutatások egy csoportja egy kiválasztott intézmény vagy szakma perspektívájából kutatja a kérdést,⁹ mások egy ország vagy régió továbbtanulóinak pályaválasztási motivációit tárták fel.¹⁰

Egy másik csoport a döntési folyamat leírására koncentrált, de vizsgálatokat végeztek nemek szerinti eltérés kimutatására,¹¹ vagy a külföldi továbbtanulás motivációinak feltárására is.¹²

A legújabb kutatások azt erősítették meg, hogy a presztízs, a segítségnyújtás az embereknek, illetve az önálló, saját foglalkoztatás a legmarkánsabb motivátorok.¹³ Müürsepp szerint a legnagyobb befolyásoló tényező a család és a barátok. Haase – Lautenschläger szerint a munkaerőpiaci helyzet, a magasabb jövedelem esélye, a presztízs, saját vállalkozás, függetlenség, és a családi tradíció folytatása a fontosabb motivációk. Az intézményválasztás tekintetében Desjardins – Dundar – Hendel arra jutott, hogy a családi költségvetés, a lakóhely befolyása (közeli intézményekről gyűjtenek több információt és inkább oda jelentkeznek), az egyéni teljesítmény és az idegen nyelv tanulása befolyásolja az intézményválasztást.

Halász szerint a befolyásoló tényezők a szülők iskolázottsága, a lakóhely, a szimbolikus hatások (kultúra, hagyományok vallás), a politikai kampányok. Kutatásaiban Kasza is úgy találta, hogy a lakóhelytől való távolság az intézményválasztás esetén fontos szempont.

Müürsepp és munkatársai szerint az intézményválasztás során a döntési folyamat legjelentősebb faktorai az intézmény tudományos minősítettsége, hírneve, a nemzetközi hallgatók és az ott dolgozó munkatársak. A megélhetés költségei szintén fontos szerepet játszanak. Csuka és Banász kutatásai szerint az elsődleges tényezők a használható tudás, az elhelyezkedés lehetősége, míg

8 BETZ – KLEIN – TAYLOR 1996; REAY 1998.

9 FELTON – DIMNIK – NORTHEY 1995; WILLIAMS. – SAIZOW – ROSS – DECI 1997; WATT – RICHARDSON 2007.

10 HAASE – LAUTENSCHLÄGER 2011; YUSOF – SALLEH 2013.

11 FARMER 1997; MORGAN – ISAAC – SANSONE 2001.

12 CUBILLO – SÁNCHEZ – CERVINO 2006; ROGA – LAPINA – MÜÜRSEPP 2015.

13 BOURZGUI et al. 2014.

másodlagos tényező a képzés költsége, a baráti kapcsolatok, szórakozási lehetőségek, rangsorok és a földrajzi közelség.

A továbbtanulni nem kívánók döntésében két faktor jelenik meg: a továbbtanulástól való félelmek (rossz tanulmányi eredmények, nem megfelelő anyagi feltételek, családi támogatás hiánya), valamint egy szakma birtokában a jövőről alkotott pozitív kép hiánya.

Akik tovább szeretnének tanulni az elhelyezkedési esélyeket mérlegelik elsősorban és a várható fizetés alapján a jelenlegi munkaerő piaci helyzetből kiindulva hozzák meg döntéseiket, majd elsőként szakot választanak a gazdaságilag fejlettebb térségben a felvételi döntés során, teszik ezt kompetenciáik, a család és más követett minták, valamint korábbi tanulmányaik alapján, és csak másodsorban választanak intézményt.¹⁴

Farmer a nemi különbségekre koncentrálna a nők motivációit vizsgálta a továbbtanulás, a karrierdöntések, a pályaválasztás terén, és arra kereste a választ, miért jelennek meg kisebb arányban a társadalom-, természet- és orvostudományok területén. Morgan – Isaac – Sansone az érdeklődési kör szerepét vizsgálta a női és férfi főiskolai hallgatók pályaválasztási döntéseiben.

Reay tanulmánya rávilágít arra, hogy a nem, a faji hovatartozás és a társadalmi osztály a továbbtanulási döntés kulcstényezői. Hackett és munkatársai a szerepmodellek hatását vizsgálták a nők pályaválasztásánál, illetve karrierdöntéseiknél. Megállapították, hogy a szerepmodell hatása jelentős, de más tényezők is közrejátszanak, főként az önértékelés.

Smith eredményei szerint az iskola korai éveiben a lányok több természettudományos érdeklődést mutatnak és jobb jegyeket kapnak, mint a fiúk, a középiskolában a lányok többségének természettudományos érdeklődése háttérbe húzódik, és ez nagyban befolyásolja a felsőoktatási intézmény kiválasztását és a pályaválasztást. Muller szerint a természettudományos tárgyakkal szembeni szorongás jobban jellemző a lányokra, mint a fiúkra, a jelenség független a diák tényleges képességeitől vagy érdemjegyeitől. Fényes szerint a kisiskoláskorú lányok változatosabb és magasabb szintű karrier elképzelései a felső tagozatra és a középiskolára leszűkülnek, és alacsonyabb szintűvé válnak, és ez még az igazán tehetséges lányok esetében is megfigyelhető.

14 RÁMHÁP 2017.

Mobilitás

A Partiumban végzett kutatások alapján a lányok iskolai mobilitása nagyobb, a fiúk csak jobb társadalmi háttérrel jönnek a felsőoktatásba. Ennek háttérében az húzódhat meg, hogy a középiskolás lányok és a felsőoktatási hallgatónők szerzett kulturális tőkéje is nagyobb, ami szintén növelheti a későbbi társadalmi mobilitásukat.¹⁵

A lányok középiskolai eredményessége is jobb: jobb tanulmányi eredményekkel rendelkeznek, átlagaik magasabbak, nagyobb arányban vesznek részt tanulmányi versenyeken, mint a fiúk.¹⁶

A nőket azonban a horizontális és vertikális szegregáció a képzésben hátrányos helyzetbe hozza: kisebb presztízsű szakokon tanulnak többen, és az elit-intézményekben is kisebb aránnyal képviseltetik magukat. Ezt természetesen kihat a munkaerőpiacon való elhelyezkedésükre is.¹⁷

A fiúk esetén nincs olyan szoros kapcsolat az iskolai végzettség és a későbbi státusz között, tehát lehet, hogy a férfiak kisebb mobilitása csak az iskolázottságban mutatkozó mobilitásra vonatkozik, a tényleges társadalmi mobilitásra viszont nem biztos.¹⁸

Minta és módszer

Az interjúk előtt fókuszcsoportos interjút vettünk fel Hargita megyei (Románia) diákok körében 2017 novemberében. Három csoport esetében kérdeztünk rá a továbbtanulási motivációkra (N-24). Azoknak a tanulónak az esetében, akik tovább szerettek volna tanulni a következő motivációkat találtuk: „legyünk valakik”; „csak így lehet érvényesülni”; „várhatóan magasabb fizetés”; „fontos nekem, hogy legyen diplomám”; „felsőfokú végzettséggel könnyebb állást találni, mint nélküle”; „felsőfokú végzettségűeket jobban megbecsülik a társadalomban.”; „amúgy munkanélküli lennék”; „szülők, család elvárása”. Azok esetében, akik nem tanulnának tovább, a következőkre derült

15 DIMAGGIO 1982; DIMAGGIO – MOHR 1985; FÉNYES 2010.

16 FÉNYES 2010.

17 BRADLEY 2000; FÉNYES 2010.

18 FÉNYES – PUSZTAI 2004; FÉNYES 2010.

fény: „kár azért egyetemet végezni, hogy hazaérve folytassuk azt a szakmát, amit a szüleink”, „nem érnek semmit vele, akik továbbtanulnak”.

A félig strukturált interjúkat 2017 novemberétől 2018 márciusáig rögzítettük. Az interjúk főbb dimenziói a következők voltak: a továbbtanulási tervek, a továbbtanulási döntést meghatározó tényezők. A kutatás anyagának elemzése 30 interjúra épül, melyeket tizenkettedikes végzős tanulókkal készítettünk. Az interjúk elemzésében a nemi különbségekre fókuszáltunk. Azt feltételeztük, hogy kimutathatók nemi különbségek, mind a továbbtanulási motivációk, mind a döntést befolyásoló tényezők esetében.

Továbbtanulási tervek

A megkérdezett tanulók nagy része beszámolt továbbtanulási tervekről. A fiúk esetében nem mindenki szeretne tovább tanulni a szakközépiskola elvégzése után. A továbbtanulási motiváció esetében azt találtuk, hogy a továbbtanulást választó fiúk esetében lényeges szempont a szakma presztízse, az anyagi juttatás, a függetlenség, valamint a családi tradíció folytatása. A szakma presztízisének kiemelt jelentősége van a fiúk esetében: „aki tanul, akkor válasszon olyan szakmát, amivel el tud helyezkedni, és amiből el tudja tartania a családját” (1). „fontos szempont hogy egy megbecsült szakma legyen, nem mindegy hogy az emberek hogyan tekintenek arra a szakmára” (7). Az anyagi juttatások legalább ilyen mértékben játszanak fontos szerepet: „fontos a pénz, mert el kell tartania a családját” (7), „olyan szakmát kell választani, ahol sok pénzt lehet keresni” (3), „ha három gyerekem lesz és mindenik okos telefont akar, oda pénz kell” (6) „kell pénz az élethez, főleg egy férfinak, ez fontos, jól fizető szakmát kell választani”. A függetlenség megteremtése a szakma kiválasztásának egyik lényeges szempontja: „legyek a saját magam főnöke, aki fizet, az parancsol” (20), „nem akarok mástól függeni, egy munkahely bármikor megszűnhet, de ha magadnak dolgozol ez nem fordul elő, nem szeretnék kiszolgáltatott lenni mások kénye kedvének” (18), „magamnak akarok dolgozni, saját vállalkozást szeretnék” (20), „magam főnöke szeretnék lenni, azért mert akkor motiváltabb leszek, hogy többet dolgozzak, ugyanis akkor minden profit az enyém lesz, és így gazdagabb leszek, mintha valahová elmennék vállalkozásba másnak dolgozni” (18). A családi hagyományok folytatásának meghatározó szerep jutott a fiúk egyik csoportjában: „a szüleim jól megélnék belőle, és én is szeretném folytatni a kereskedelmet” (6), „a szüleim szakmáját szeretném

folytatni, megvan már a családi üzlet, és én szeretném tőlük átvenni” (20), „a szüleimnek van egy élelmiszer üzlete, és én megtanultam már az áruhordás csínját-bínját, tanulok még egy kis előkönyvelést és azzal szeretnék foglalkozni, ha lesz feleségem, akkor ő eladó lesz az üzletben, és így ez mindkettőnk számára jó megélhetést biztosít majd” (12). A fiúk esetében azonosítható volt egy csoport, akik nem döntöttek a továbbtanulás mellett, esetükben az találtuk, hogy nincs pozitív jövőképük egy szakmáról és nem látják a továbbtanulás megtérülését: „fölsőleges időtöltés”(14) „kijárják, az egyetemet, s azzal hazajönnek és dolgoznak, olyat, amit egyetem nélkül is lehet, nem látom értelmét” (5).

A lányok mindegyike továbbtanulási tervről számolt be, azonban minden esetben alacsony presztízű szakmát neveztek meg: ápolónő, köztisztviselő, óvónő, titkárnő, rendőr, kasszás, könyvelő a tanácsnál, tanár.

A döntést befolyásoló tényezők

A lányok esetében a fontosabb szempontok a következők voltak: a lakóhely közelsége, a család közelsége és az anyanyelven való tanulás. A továbbtanulási döntés meghozatalánál jelentős szerepet tölt be a család közelsége: „fontos, hogy ne legyek messze a családtól” (9), „anyutól s aputól nem akarok messze menni” (10), „a fontos, hogy ne legyek messze a tesóimtól” (16), „a közelükben akarok maradni, nem szeretnék még elszakadni tőlük” (11), „oda megyek ahol a tesóm is tanul, mert így könnyebb lesz beilleszkedni, és támaszom is lesz” (26). A lakóhely közelségének is kiemelt szerep jutott a lányok döntéseiben: „fontos szempont nekem, hogy ne legyen messze, ne kelljen messze utazni” (22), „nem szeretnék messze menni, román vidéken tanulni, inkább itt a közelben szeretnék tanulni” (10). A lakóhely közelsége mellett az anyanyelven való tanulás is kiemelten fontos a lányok esetében: „nem tudok románul, fontos, hogy magyarul tanuljak” (11), „magyarul szeretnék tanulni mivel itt akarok dolgozni a környéken és itt mindenki magyarul beszél” (30), „az anyanyelv az fontos, erre tanítottak az iskolában, és én is ezt szeretném átadni a gyermekeimnek, meg kell maradjanak a magyar nyelvű egyetemek is itt Romániában” (24), „magyarul szeretnék tanulni az egyetemen, vagy főiskolán” (4).

A fiúk esetében is azt találtuk, hogy a döntés meghozatalában fontos szerepet tölt be a család: „édesanyám mondogatja, hogy tanuljak tovább, mert az jobb lesz nekem, nem mindegy, hogy hogyan keresem a kenyerem, tanuljak

egy szakmát, utána dolgozhatok eleget” (3), „a szüleim közül anya, akivel erről beszélek inkább” (15), „anyu és apu is szeretné, ha tovább tanulnék, de anyu az, aki inkább erőlteti a dolgot” (21), „otthon is azt látjuk, hogy apu dolgozik, eltartja a családot, anyu meg főz, mégis hogy nézne ki, hogy anyu vágja a fát? Az hogy néz ki?” (18). A lányok esetében is hasonló válaszokkal találkoztunk: „anyu szeretné, hogy tanuljak és ne legyek háziasszony, mert szerinte azt megkapom bármikor” (8), „ebben anyu és én döntünk” (18), „az én anyukám is dolgozik, és fontos, hogy egy nőnek legyen munkahelye és legyen független, mert mi lesz vele, ha a férje meghal vagy valami történik a férjével, baleset éri stb., vagy elválnak, akkor mi történik?” (11).

Az interjúkban fontos kérdés volt az is, kik azok a családon kívül, akik befolyással bírnak a továbbtanulási döntés meghozatalára. Mivel a kortárscsoport véleménye fontos, feltételeztük, hogy ennek a korosztálynak a továbbtanulási döntéshozatalában, ill. az intézményválasztás esetében is kiemelt szereppel bír a barátok, rokonok, ismerősök véleménye. Ez a feltételezésünk igazolást nyert mind a fiúk, mint a lányok esetében. Fiúk: „a barátok véleménye lényeges, főleg azoknak, akik tovább tanultak és már bent vannak, az egyetemeken” (1), „jobb egy olyan helyre, menni ahol már vannak ismerősök (18).

Lányok: „az infókat főleg az ismerősöktől tudjuk, akik már bejutottak a Szapira (Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem) például” (10), „az vagány dolog, ha többen is ugyanazt tanuljuk, mint az ismerősök, mert tudunk egymásnak segíteni” (16).

Mivel a fiatalok életük nagy részét az iskolában töltik, feltételeztük, hogy az iskolában található szereplők (pedagógusok, kisegítő személyzet) is befolyásolják döntéseiket. Ez a feltételezésünk nem nyert igazolást sem a fiúk, sem a lányok esetében. A fiúk esetében azt találtuk, hogy a pedagógusoknak nem jut fontos szerep a továbbtanulási döntés meghozatalában: „engem nem befolyásolnak a tanárok, nem nagyon hallgatom meg a véleményüket” (12), „a tanárok a jegyek alapján próbálják nekünk megmondani, hogy hogyan tovább, de az érvényesüléshez több kell, mint egy matek 10-es, az iskolát fizetni kell, ki kell járni, mert, vannak, akik elsemmizik a 4 évet és semmit nem tanulnak az egyetemen” (14), „egyáltalán nem veszem figyelembe, hogy mit mondanak”(5).

A lányok esetében is azt találtuk, hogy a pedagógusok nincsenek hatással a tanulók továbbtanulás döntéseire, legalábbis így percepuálják a tanulók: „szerintem a tanárok nem tudják, hogy melyek a menő szakok, végül is ők is olyan szakmát választanak, ahol sokat kell dolgozni és mégsem fizetik meg”

(16), „az oszi például mondta nekem, hogy lenne hajlamom ilyen rendezvény-szervezőnek, de szerintem nem lenne igény rá itt, nem tudnék belőle megélni” (18), „engem nem befolyásol a tanárok véleménye, meghallgatom, de nem nagyon érdekel, mit mondanak (11).

Romániában a legtöbb egyetemen a felvételi átlag az érettségi átlagból és a középiskolai tanulmányi átlagból adódik össze. Ezért az volt a hipotézisünk, hogy az iskolai eredményességnek is fontos szerepe lehet a továbbtanulási döntésben. Ezzel szemben azt találtuk, hogy a tanulók szerint az iskolai eredményesség nem bír olyan nagy jelentőséggel a továbbtanulásban, mint ahogy azt mi feltételeztük. Ez mindkét nem esetében hasonló volt: „nem befolyásolnak a jegyeim, ha jól összeszedem magam, jó eredményt érek el az érettségim” (18), „az életben való érvényesüléshez, nem kellenek jó jegyek, rengeteg olyan vállalkozót ismerek, akik nem tanultak és meggazdagodtak, ha tanulsz is nem az a lényeg, hogy hányasaid vannak” (20), „a kitartás és a szorgalom meghozza az eredményt, csak be kell jutni, bent maradni nehezebb, mert ott kitartás kell meg pénz” (11), „az érettségi jegy csak bizonyos százalékban számít, de nem hiszem, hogy ez fontos lenne” (19).

A szakirodalom alapján azt feltételeztük, hogy a tanulók környezetében levő szereplők (család, kortárscsoport, iskola/pedagógusok) mind hozzájárulnak a továbbtanulási döntés során a nemek különbségének megerősítéséhez. Az elemzés során arra a következtetésre jutottunk, hogy mind a fiúk, mind a lányok esetében a család erősíti a nemi sztereotípiákat, ezzel szemben a tanulók úgy érzékelik, hogy az iskola nem: „a tanárok... nincs különbség, egyformán viszonyulnak, mind a fiúkhöz, mind a lányokhoz” (21), „az iskola nem tesz különbséget a nemek között” (12), „egyenlőség van, mindenki azt csinál, amit akar” (14), „a tanárok nem tesznek különbséget lányok és fiúk között” (10), „fontos hogy a szakma milyen kompetenciákat kér, de nincs olyan, hogy női vagy férfias szakma” (8).

A család szerepe viszont – úgy tűnik – ebben a kérdésben „erősebb” a fiúk esetében: „a lányoknak könnyebb, mert eltartják, nem fáj a fejük, hogy miből tartod el a gyerekeiket” (6), „az a normális hogy a férfi tartsa el a családját” (18), „ha például van három gyerekem és mindenik okos telefont szeretne, az egyedül az én dolgom előteremteni (15), „ezt látjuk, ebbe születünk bele, ezt a családból hozzuk, a feleségek legyenek otthon” (12), „szülői nevelési hiba, ha egy lány nem szeretne gyereket” (5), „fontos hogy minél hamarabb férjhez menjenek és gyereket szüljenek még fiatalon, mert az öregek nem tudnak gyereket nevelni, és sose lesz unokája, nem éri meg... az egyetlen öröm a gye-

rek” (6). A lányok esetében azt találtuk, hogy ők jobban tudják azonosítani a nemi szerepből adódó hátrányokat, és jobban le tudják írni a női szerepből adódó hátrányaikat: „nincs női polgármester, azért mert a férfiak karrieristábbak, és a nők labdába se tudnak rúgni” (13), „Itt falun az a szokás, hogy leérettségiznek, férjhez mennek, és vállalnak egy-két gyereket, aztán azt nevelgetik” (2), „a társadalom várja el a nőktől hogy a családot válasszák, főleg a férfiak” (4), „az egyenlőség látszata van csak meg” (10).

Összefoglalás

Vizsgálatunk fókuszában falun élő szakközépiskolások pályaválasztási döntései álltak. Választ kerestünk arra, hogy az érettségit és szakmát is adó középiskolából kik szeretnék tovább tanulni, milyen továbbtanulási motivációi vannak a tanulóknak, valamint arra, hogy hogyan születik meg a pályaválasztási döntés. Kik befolyásolják a tanulókat a döntésben? Milyen tényezők játszhatnak szerepet a továbbtanulási döntés meghozatalában? Azt találtuk, hogy az alapvető különbségek a nemek szintjén megfoghatók. A továbbtanulási döntés meghozatalánál és az intézményválasztás esetében fontos a nyelvi környezet, a lakóhely és az anyanyelven való tanulás. Azt találtuk, hogy a lányok választhatnának más szakokat is, mégis az alacsonyabb presztízsű szakmákat választják. A továbbtanulási motiváció esetében azt találtuk, hogy a fiúk esetében, akik a továbbtanulást választják, lényeges szempont a szakma presztízse, az anyagi juttatás, a függetlenség valamint a családi tradíció folytatása. A lányok esetében fontosabb szempont volt a lakóhely közelsége, a család közelsége és az anyanyelven való tanulás. A fiúk esetében is fontos szerepet tölt be a döntés meghozatalában a család. Feltételeztük, hogy a továbbtanulási döntés meghozatalában, illetve az intézményválasztás esetében a barátok, rokonok, ismerősök véleménye is kiemelt jelentőséggel bír. Ez a feltételezésünk igazolást nyert mind a fiúk, mind a lányok esetében. A tanulók szerint az iskolai eredményesség nem bír olyan nagy jelentőséggel a továbbtanulásban, mint ahogy feltételeztük. Ez mindkét nem esetében hasonló volt. A szakirodalom alapján feltételeztük, hogy a tanulók környezetében levő szereplők (család, kortárs csoport, iskola/pedagógusok) mind hozzájárulnak a továbbtanulási döntés során a nemek különbségének megerősítéséhez. Az elemzés során arra a következtetésre jutottunk, hogy mind a fiúk, mind a lányok esetében

a család erősíti a nemi sztereotípiákat, ezzel szemben a tanulók úgy érzékelik, hogy az iskola nem erősíti a nemi különbségeket.

Összességében elmondható, hogy a családban a továbbtanulásra a motíváló erő nem olyan erőteljes a fiúk esetében, mint a lányokéban. Úgy tűnik, hogy a fiúk tradicionális nevelése erősebb, ami a családi szocializációval lehet összefüggésben, sztereotip, zártabb közösségekben ezek még erőteljesebben hathatnak.

Ebben a környezetben, ahol jellemző a kétnyelvűség, a kötődések, a felsőoktatási kínálat pedig „szegényesebb”, a lányok többet fognak befektetni, a tanulásba, a férfiak inkább a munkát választják. A tradicionális környezet fel erősíti a sztereotípiákat. A férfiakhoz a felértékelő sztereotípiákat kapcsolja, melyeknek lehet pozitív a hatása, ugyanakkor viszont teher is, hogy tőlük függ minden. Ebben az értelemben a fiúk hátrányosabb helyzetűek, mint a lányok, akik mást is választhatnak. Igaz, hogy a nők alárendeltebb szerepbe kényszerülnek, de nagyobb a választási lehetőségük, hogy magukba fektessenek be, és választhatnak mást, mint amit a környezet számukra kínál. Esetükben azzal a veszéllyel kell számolni, hogy a diploma megszerzése után otthon maradnak.

Bibliográfia

- BETZ – KLEIN – TAYLOR 1996: BETZ, N. E. – KLEIN, K. L. – TAYLOR, K. M.: Evaluation of a Short Form of the Career Decision-Making Self-Efficacy Scale. *Journal of Career Assessment* 4 (1996) 47–57.
- BOURZGUI et al. 2014: BOURZGUI, F. – ABIDINE, Z. – SERHIER, Z. – DIOUNY, S. – OTHMANI M. B.: Motivational Factors Influencing Career Choices of Moroccan Dental Students. *Oral Health and Dental Management* 13 (2014) 390–394.
- BRADLEY 2000: BRADLEY, K.: The Incorporation of Woman into Higher Education: Paradoxical Outcomes? *Sociology of Education* 73 (2000) 1–18.
- CUBILLO – SÁNCHEZ – CERVINO 2006: CUBILLO, J. M. – CERVINO, J. – SÁNCHEZ, J.: International students' decision-making process. *International Journal of Educational Management* 20 (2006) 101–115.
- CSUKA – BANÁSZ 2014: CSUKA Gyöngyi – BANÁSZ Zsuzsanna: Lehetőségek és döntések – a felsőoktatási intézményválasztási szempontok változása. *Educatio* 23 (2014) 616–631.

- DESJARDINS et al. 1999: DESJARDINS, S. L. – DUNDAR, H. – HENDEL, D. D.: Modeling the college application decision process in a land-grant university. *Economics of Education Review* 18 (1999) 117–132.
- DIMAGGIO 1982: DIMAGGIO, P.: Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review* 47 (1982) 189–201.
- DIMAGGIO – MOHR 1985: DIMAGGIO, P. – MOHR, J.: Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection. *The American Journal of Sociology* 90 (1985) 1231–1261.
- FARMER 1997: FARMER, H. S. (1997): Women's Motivation Related to Mastery, Career Salience, and Career Aspiration: A Multivariate Model Focusing on the Effects of Sex Role Socialization. *Journal of Career Assessment* 5 (1997) 355–381.
- FELTON – DIMNIK – NORTHEY 1995: FELTON, S. – DIMNIK, T. – NORTHEY, M.: A Theory of Reasoned Action model of the Chartered Accountant career choice. *Journal of Accounting Education* 13 (1995) 1–19.
- FÉNYES – PUSZTAI 2004: FÉNYES Hajnalka – PUSZTAI Gabriella: A kulturális és társadalmi tőke kontextuális hatásai az iskolában. *Statisztikai Szemle* (2004) 567–582.
- FÉNYES 2010: FÉNYES Hajnalka: A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányainak felszámolódása? URL:
http://campuslet.unideb.hu/dokumentumok/tanulmanyok1/HABILFHKO_NYV2010_2.pdf
 (letöltés ideje: 2018. május 1.)
- GÁBOR 1993: GÁBOR Kálmán (1993): A középiskolát végzettek középosztályosodása. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged 1993.
- HAASE – LAUTENSCHLÄGER 2011: HAASE, H. – LAUTENSCHLÄGER, A.: Career Choice Motivations of University Students. *International Journal of Business Administration* 2 (2011) 2–13.
- HACKETT et. al. 1989: HACKETT, G. – ESPOSITO, D. – O'HALLORAN, S. M. (1989): The Relationship of Role Model Influences to the Career Salience and Educational and Career Plans of College Women. *Journal of Vocational Behavior* 35 (1989) 164–180.
- HALÁSZ 2001: HALÁSZ Gábor: *Az oktatási rendszer*. Budapest 2001.

- KASZA 2011: KASZA Georgina: Lakóhely és intézményválasztás. A felsőoktatási jelentkezések területi jellemzői kilenc szak esetében (2006–2011). *Felsőoktatási műhely* 3 (2011) 41–59.
- KOLOSÍ 2000: KOLOSÍ Tamás: *A terhes babapiskóta*. Budapest 2000.
- KOZMA 1998: KOZMA Tamás: Expanzió. *Educatio* 1 (1998) 5–18.
- MORGAN – ISAAC – SANSONE 2001: MORGAN, C. – ISAAC, D. J. – SANSONE, C.: The role of interest in understanding the career choices of female and male college students. *Sex Roles* 44 (2001) 295–320.
- MULLER 1998: MULLER, C.: Gender Differences in Parental Involvement and Adolescents' Mathematics Achievement. *Sociology of Education* 71 (1998) 336–356.
- PAPP Z. 2008: PAPP Z. Attila: Átmenetben a romániai magyarok társadalmi pozícióinak alakulása 1992–2002 között. *Regio* 4 (2008) 155–230.
- PUSZTAI – MÁRKUS 2016: PUSZTAI Gabriella – MÁRKUS Zsuzsanna: A kisebbségi magyar közösségeinek oktatási helyzete. URL:
http://real.mtak.hu/65060/1/Tanulm%20Oktatasi%20helyzet_VV_Debr_3.pdf
(letöltés ideje: 2018. március 22.)
- RÁMHÁP 2017: RÁMHÁP, Szabolcs: Felsőoktatási továbbtanulási motivációk Magyarországon a változó ifjúság és a piacosodó felsőoktatás tükrében. URL:
http://rgdi.sze.hu/images/RGDI/honlapemelei/fokozatszerzesi_anyagok/Ramhap_Szabolcs_doktori_disszertacio.pdf
(letöltés ideje: 2018. május 1.)
- REAY 1998: REAY, D.: 'Always knowing' and 'never being sure': familial and institutional habituses and higher education choice. *Journal of Education Policy* 13 (1998) 519–529.
- ROGA – LAPINA – MÜÜRSEPP 2015: ROGA, R. – LAPINA, I. – MÜÜRSEPP, P.: Internationalization of Higher Education: Analysis of Factors Influencing Foreign Students' Choice of Higher Education Institution. *Procedia-Social Behavior Science* 213 (2015) 925–930.
- VERES – PAPP 2008: VERES, Valér – PAPP Z. Attila: A szakválasztás és az iskolai kompetenciák társadalmi háttere és motivációi nemzetiség szerint, a kolozsvári tudományegyetemek diákjai körében. *Erdélyi Társadalom* 13 (2015) 35–64.
- VERES 2015: VERES, Valér: *Népességszerkezet és nemzetiség*. Kolozsvár 2015.

- WATT – RICHARDSON 2007: WATT, H. M. G. – RICHARDSON P. W.: Motivational factors influencing teaching as a career choice: development and validation of the FITChoice Scale. *Journal of Experimental Education* 75 (2007) 167–202.
- WILLIAMS – SAIZOW – ROSS – DECI 1997: WILLIAMS, G. C. – SAIZOW, R. – ROSS, L. – DECI, E. L.: Motivation underlying career choice for internal medicine and surgery. *Social Science & Medicine* 45 (1997) 1705–1713.
- YUSOF – SALLEH 2013: YUSOF, A. M. – SALLEH, S. H.: Analytical hierarchy process in multiple decision making for higher education in Malaysia. *Procedia-Social and Behavioral Science* 81 (2013) 389–394.

Jakab Judit

Roma gyermekek oktatása – pedagógusi attitűdök vizsgálata a Csíki-medencében (Hargita megye, Románia)

A roma gyermekek oktatásának kérdése érzékeny pontja az egyes országok oktatáspolitikájának, különösen a volt szocialista országokban. Már a problémák értelmezése körül rengeteg az ellentmondás, a különböző érdekcsoportok más-más szemszögből, más-más szinten közelítenek a témához. Tény, hogy a roma lakosság iskolázottsága jóval elmarad a többségi lakosságtól, amely arra enged következtetni, hogy még bőven van tennivaló e téren. Az Európai Unióhoz való csatlakozással a volt szocialista országokban is elkezdődtek azok az intézkedések, amelyek az EU-konform alapelveknek megfelelően az esélyegyenlőség, az integráció, az inklúzió jelszavai alatt fogantak, és amelyek legfőbb célja a roma gyermekek iskolázottságának növelése. Az intézkedések hatékonyságáról, eredményességéről bizonyos vonatkozó kutatások, felmérések, országos jelentések alapján tájékozódhatunk, amelyek nyomán elsősorban a probléma összetettsége, komplexitása, az ok-okozati tényezők összefonódása válik szembeűnővé.

Az iskola a társadalmi integráció és kohézió kialakításának legfőbb intézménye,¹ az a kontextus, ahol „találkozik a társadalom és kultúra *makroszintje*, mely meghatározza az oktatáspolitikát és az iskolai gyakorlatot, az iskola mint szervezeti egység *középszintje* sajátos belső kultúrájával és szervezeti sajátosságaival, valamint az osztályterem *mikroszintje*, ahol a gyermek mindezzel közvetlenül szembesül a tanítás és társas interakciók mindennapos rutinjában.”² Kutatásom fókuszában az osztályterem mikroszintjének „legbefolyásosabb” szereplői, a pedagógusok állnak, akik olyan, a Csíki-medencében (Har-

1 HATOS 2006.

2 ECCLES – ROESER 2007: Idézi KACSÓ-DÁVID 2017, 45.

gita megye, Románia) található, általános iskolákban tanítanak, ahol a roma tanulók aránya meghaladja a 25 százalékot. Kutatásom célja a pedagógusokkal készített interjúk alapján kirajzolódó pedagógusi attitűdök és „stratégiák” tipologizálása és ezeknek az értelmezése a társadalmi környezet (oktatáspolitikai, többség-kisebbség viszonya) és az iskola mint szervezet keresztmetszetében.³

Kutatások egész sora bizonyítja, hogy a tanulók motivációjának, iskolai eredményességének alakulásában minden egyéb tényező hatását (felszereltség, osztálylétszám csökkentése, fajlagos költségek emelése) felülmúlva elsősorban a pedagógusok munkájának minősége, elkötelezettsége, attitűdje a legmeghatározóbb.⁴ A roma tanulók esetében ez hatványozottan igaz, hiszen a pedagógus szemléletmódja, viszonyulása közvetlen hatással van a tanulók és szüleik iskolához való viszonyulására, tanulás iránti motivációjuk alakulására. Kutatásom egyik alapkérdése, hogy vajon a pedagógusok mennyire vannak tudatában a roma gyermekek iskoláztatásában betöltött kulcsszerepüknek? A szociálisan hátrányos helyzetű és roma gyermekeket tömörítő iskolákat a szakirodalom „nehezen kezelhető” („hard-to-staff”),⁵ „a legnagyobb kihívást jelentő” iskoláknak, („most challenging schools”)⁶ nevezi, ahol a pedagógusoknak sokkal több kihívásnak kell megfelelniük, gyakran az átlagosnál szélesebb körű szerepelvárásokkal találkoznak. Kérdés, hogy a pedagógusok hogyan viszonyulnak az adott helyzethez, mennyire tudatosan vállalják vagy utasítják el a plusz szerepköröket, az alacsony presztízsű „gyenge” iskolával való azonosulást? Egyáltalán milyen „stratégiáik” vannak? Több kutatás is megállapította, hogy az oktatás rendszerkörnyezete, a tantervi szabályozás merevsége, a teljesítményközpontúság nem kedvez az iskolai integrációnak.⁷ Kutatási kérdéseim egyike, hogy a pedagógusok hogyan egyeztetik össze az oktatási rendszer merev szabályozottságát, előírásait a roma gyermekek oktatásából fakadó problémák – rugalmasságot feltételező – megoldásaival (például a tantervi előírások betartása, késések, hiányzások számának „bekönyvelése”, a gyermekek teljesítményének értékelése, differenciálás)? Döntéseiket milyen külső

3 A Debreceni Egyetem Humántudományok Doktori Iskolájának keretében készülő kutatásom témája: „Roma gyermekek oktatása – pedagógusi attitűdök vizsgálata a Csíki-medencében (Hargita megye, Románia)”.

4 HANUSHEK – KAIN – RIVKIN – O'BRIEN 2005; DARLING-HAMMOND 1999; FALUS – GOLNHOFFER 1989; POLÓNYI – TÍMÁR 2001.

5 CASTRO et al. 2010; DARLING-HAMMOND 2010.

6 RICE 2008.

7 DARLING-HAMMOND 1999; KACSÓ-DÁVID 2017; SZOLÁR 2007.

(tantervi, szabályzati előírás, iskolavezetői ellenőrzés) és belső (megfelelési kényszer, előítéletesség, elkötelezettség) tényezők hatására hozzák meg?

Mivel a pedagógusok az iskolában, mint intézményben nem elszigetelten dolgoznak, hanem tagjai a szervezetnek, az ott érvényesülő szervezeti kultúra, értékrendszer, az iskola formális és informális működése is hatást gyakorol rájuk.⁸ Kérdés, hogy az intézmény szintjén lehet-e „egységes” viszonyulásmódról beszélni a roma gyermekek oktatásával kapcsolatosan, hogy a pedagógusi magatartások sokféleségének⁹ milyen hatásai vannak az oktatás eredményességére? Hogy az egyes iskolaközösségek milyen lépéseket tesznek az inklúzió megvalósításának irányába, hogy a különböző „hiányok” (szakismeret, megfelelő képzettség, anyagiak, infrastruktúra hiánya) mennyire akadályozzák a hivatalos dokumentumokban deklarált elvek megvalósulását? És nem utolsósorban a pedagógus mindennapi döntéseit közvetve befolyásolja a „társadalom és kultúra makroszintje” is, hiszen ez határozza meg az oktatáspolitikát, az iskolai gyakorlatot, a többség-kisebbség viszonyát. Ennek „lenyomatait” viszi magával az osztályba a pedagógus, ez alakítja szemléletmódját, amelynek hatására dönt és cselekszik. A rendszerváltást követő évek oktatáspolitikáját, különösen Romániában, a hosszasan elhúzódó átmenetiség, a hosszú távú stratégiák és egységes koncepciók hiánya, a krónikus forráshiány jellemzi, amelynek következtében az iskolák „immunisak” és gyakran ellenségesek lettek a „fentről jövő” reformtörekvésekkel és utasításokkal szemben. Mivel a deszegregációt, inklúziót előíró rendeletek mellé nem biztosítják az eszközöket és forrásokat, az iskolák hétköznapi gyakorlatában ezek csak ritkán érvényesülnek. A rendszerváltás utáni polarizálódó társadalmi környezetben a romák még inkább kiszorultak a társadalom peremére, a többségi lakosság részéről erősödik az előítéletesség, és rejtettebb formában ugyan, de tovább működnek a kizárási, kirekesztési technikák (ld. iskolai szegregáció). Jelen tanulmányban eddigi olvasmányaim és előzetes kutatási eredményeim alapján kísérelem meg „tágabb” összefüggésben láttatni a roma tanulókat oktató pedagógusok helyzetét a térségben (Románia, Hargita megye, Csíki-medence), illetve röviden bemutatom a számomra eddig kirajzolódó „típusokat” és ezek főbb jellemzőit.

8 KOZMA 1975.

9 LISKÓ 2001.

1. Makroszint

1.1. Társadalmi környezet

Az 1989-es rendszerváltás után Romániában a romák a gazdasági–társadalmi változások nyomán elsőként szorultak ki a munkaerőpiacról, a szakképesítés hiánya, a mezőgazdaság és az ipar átszervezésével járó növekvő munkanélküliség nyomán sokuknak megszűnt az egzisztenciális biztonsága. Az egyre mélyülő szegénység, a szegregálódott telepekre, gettósodott városrészekbe való tömörülés nyomán egyre távolabb kerültek a többségi társadalomtól. Egy 1992-ben készült kutatás¹⁰ szerint a roma lakosság 80,9%-a élt a létminimum alatt (országosan a lakosság 42%-a). Bár az évek során egy szűk rétegnek sikerült meggazdagodnia és beindultak bizonyos polarizációs folyamatok, a roma lakosság többsége ma is szegénységben él. Új kirekesztési jelenségek, egyre erősödő elszigetelődés és rasszizmus vált érzékelhetővé. A nemzetiségek együttélését vizsgáló kutatások¹¹ a roma lakosság iránti ellenszenv erősödéséről számolnak be, az elmúlt évek során felerősödtek az interetnikus feszültségek és konfliktusok. A gazdasági hanyatlás, a szociális problémák súlyosbodása, a túlzott demográfiai növekedés, az iskolázatlanság – szakképzettség hiánya, a munkanélküliség nyomán megtorpant a roma lakosság modernizálási folyamata, egyre többen térnek vissza a hagyományos életfelfogásukhoz.¹²

Székelyföldön a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatószok Központjának kutatói által végzett roma kutatásokból tudjuk,¹³ hogy az 1989 előtti időszakban ebben az alapvetően rurális jellegű térségben a romamagyar viszonyra az „egymás mellett élési” modell volt jellemző, azaz egy településen belül a magyar és a roma lakosság teljesen külön térben élt, „teljesen eltérő életvezetési modell, viselkedési és kommunikációs gyakorlat, nagyon eltérő értékrend és életfelfogás szerint”.¹⁴ A kutatók a két társadalmi csoport közötti viszony „aszimmetrikus” voltára hívják fel a figyelmet, amely a két csoport közötti átjárást teljesen lehetetlenné tette. Az interetnikus kapcsolatokat vizsgáló egyik tanulmányban a kutató részletesen bemutatja az

10 ZAMFIR – ZAMFIR 1993.

11 BADESCU – ABRAHAM 1994.

12 ACHIM 2002, 240.

13 BIRÓ – OLÁH 2002; OLÁH 1996.

14 BIRÓ – OLÁH 2002.

„aszimmetrikus viszony” megnyilvánulási formáit.¹⁵ A magyar–roma csoportközi viszonyokban a magyarok részéről jellemző a saját csoport másik fölé helyezése, a másik leértékelése, eltávolítása, lefokozása. Ez leginkább a verbális kommunikációban érhető tetten és a szocializációban nemzedékről nemzedékre öröklődik.¹⁶ Az elkülönülés nemcsak a térhasználatban, hanem a magatartásokban és mentális síkon is megnyilvánult.

A rendszerváltás után elindultak bizonyos változások a roma közösségekben (létszámbeli növekedés, belső rétegződés, migráció felerősödése, intézményekhez való viszony módosulása, öndefiníciós kísérletek), amelyek a magyar–roma viszony alakulását is befolyásolják. Az 1989 előtti roma–magyar „egymás mellett élési” modellt fokozatosan felváltja „az egyre több ponton egymásba csúszó” két világ, amely a „tranzakciós költségek” növekedését eredményezi a magyar népesség körében, amelyet ők „veszteségként” élnek meg.¹⁷ A roma közösségek tagjai egyre gyakrabban jelennek meg a nyilvános térben, amely a többség részéről gyakran az előítéletesség és a feszültségek fokozódását váltja ki.

1.2. Oktatáspolitikai

A kétezres évek elejétől, amikor Románia Európai Unióhoz való csatlakozásának szándéka egyre erősebben körvonalazódott, helyet kaptak a romániai kormányhatározatokban, kormánystratégiákban olyan EU-konform alapelvek, célkitűzések, amelyekben prioritásként jelenik meg az esélyegyenlőség elvének érvényesítése az oktatásban, a hátrányos helyzetű rétegek széleskörű beiskolázása, illetve az oktatásban való benntartása. Megjelentek olyan intézkedések, konkrét szociális programok, amelyek a hátrányos helyzetben élő családok gyermekeinek iskoláztatását hívatottak támogatni: „Kifli és tej” program (2002),¹⁸ „Ingyenes tanszersegély” program (2002),¹⁹ szociális ösztöndíjak lehetősége. Elindult a „Második esély” (1999) program azoknak a fiatalok-

15 OLÁH 1996.

16 BIRÓ – OLÁH 2002, 31.

17 BIRÓ 2016.

18 A „Kifli és tej” program keretében minden óvodás és általános iskolás naponta részesül tíz órában.

19 Minden szociálisan hátrányos helyzetű általános iskolás tanév elején részesülhet egy tanszer-csomagban, ha a családban az egy főre eső jövedelem nem haladja meg az országos minimálbér felét.

nak és felnőtteknek, akik nem fejezték be általános iskolai tanulmányaikat. A 2001/2002-es tanévtől minden szakiskolában, középiskolában két helyet biztosítottak roma tanulók részére. Szintén a kétezres évek elejétől néhány főiskola és egyetem (főleg szociális munkás-, pedagógus és román nyelvtanár jelölteknek) biztosít ingyenes helyeket roma fiatalok számára, és bár szórva nyosan, de elindult a roma pedagógusok képzése is, amely az évek során néhány egyetemre kiterjedt. A Megyei Tanfelügyelőségek kinevezték az első roma oktatásért felelő tanfelügyelőket,²⁰ akiknek a hatáskörébe tartozik az egyes megyék roma oktatásának szervezése, követése, vonatkozó statisztikai adatok begyűjtése. Megírásra kerültek az első roma nyelvű tankönyvek és segédanyagok, amelyeknek száma az évek során egyre növekedett. 2007-ben jelent meg az iskolai szegregáció megszüntetésére vonatkozó határozat (1540. sz. Határozat, 2007) amelyet 2016-ban frissítettek. Szintén 2007-ben „hivatalosítják” minisztériumi szinten az iskolai mediátor alkalmazásának lehetőségét azokban az iskolákban,²¹ ahol magas a roma tanulók aránya, ahol beiskolázási, iskolaelhagyási problémák vannak. Törvények,²² tervezetek, stratégiák készültek,²³ amelyek hangzatos, EU-konform célkitűzései az iskolák hétköznapi világában nehezen vagy egyáltalán nem valósulnak meg. Elsősorban azok a konkrét operatív programok hiányoznak, amelyek lehetővé tennék a stratégiák életbe ültetését. Ugyanakkor az egyes lépésekhez nincsenek hozzárendelve a források, azok biztosítását gyakran a helyi önkormányzatokra hárítják. Az általában szűkös költségvetésű önkormányzatok nem tudják előteremteni a szükséges összegeket, ezért sok esetben elmaradnak az intézkedések. Ez különösen érvényes azokra a vidéki településekre, ahol a romák nagy számban élnek. Az instabil politikai helyzet, a gazdasági válságok szintén nem kedveznek a célkitűzések megvalósításának. Az oktatásban 2008-tól kezdődően mondhatni krónikus a pénzhiány, folyamatosan napirenden vannak a „költségghatékonny” intézkedések (iskolaösszevonások, a személyzet „leépítése”, a beruházások szüneteltetése). A nagy számban roma gyermekeket tömörítő iskolákban hiányoznak a segítő szakemberek (fejlesztő pedagógus, pszi-

20 3363. sz. határozat, 1999.

21 Az iskolai mediátor (mediatorul școlar) általában roma nemzetiségű, feladata az iskola és a roma családok közötti kapcsolattartás, a kommunikációs nehézségek áthidalása.

22 Első és második országos Tanügy Törvényben (Legea Educației Naționale - LEN 2011, aktualizálva 2017)

23 2014–2020 közötti időszakra készült a roma kisebbséghez tartozó állampolgárok társadalmi-gazdasági inklúzióját célzó kormánystratégia, 2005–2015 a romák inklúziójának évtizedére készült stratégia, 2015–2020 a korai iskolaelhagyás felszámolását célzó stratégia.

chológus, logopédus, szociális munkás), az oktatás hatékonyságát növelő IKT eszközök, a „napközis” program működtetését lehetővé tevő források. Bár az oktatási törvény biztosítja a törvényes keretet az iskola utáni tanítás (after-school) bevezetésére, de a pénzügy megszorítások miatt ezt legtöbbször lehetetlen kivitelezni. A központilag megengedett személyzeti keretszámot nem lehet túllépni, az iskolák zömében hiányoznak az ebédeltetés infrastrukturális feltételei, nem biztosítottak a működés költségei.

A 2007-től érvényben levő szegregációt tiltó határozat (1540. sz. határozat, 2007) ellenére nem ritka a roma gyermekek iskolai szegregációja. Bár Romániában, az uniós csatlakozás előtti években, a különböző Phare programok keretében is történtek deszegregációs intézkedések, egy 2008-as felmérés eredményei szerint a vizsgálatba bevont 90 iskola 67 százalékában találtak szegregációs eseteket.²⁴ Az okok között említik a szegregációt tiltó törvény nem megfelelő népszerűsítését az iskolákban és a roma közösségek körében, a nem megfelelő ellenőrzést és a büntetések hiányát. Egy 2010-ben zajló vizsgálat során kiderült,²⁵ hogy a roma szülők 76 százaléka nem hallott a szegregációt tiltó törvényről. Egy másik kutatás szerint 100 iskolából 16-ban települési szegregáció, 15-ben pedig adminisztratív döntések nyomán létrejövő szegregáció érvényesül.²⁶ Nem ritka az iskolák gyakorlatában a szegregáció rejtett formáinak jelenléte, amelyeket „az iskolai körzetek rendszere, a helyi és regionális oktatásirányítás, valamint a roma telepek léte szinte teljes mértékben képes elfedni a nyilvánosság elől.”²⁷ Az iskolák az előző rendszer hagyományait folytatva, a tanulók etnikai hovatartozásának egyetlen indikátoraként az oktatási nyelvet használják, és mivel cigány tannyelvű iskolák nem léteznek, így minden dokumentumban román vagy magyar gyerekek szerepelnek. Így kerülhetik el az iskolák az etnikai szegregáció vádját.²⁸ A szerző egy Bihar megyére kiterjedő kutatás alapján állapítja meg, hogy a nagytelepüléseken működik egy párhuzamos oktatási rendszer a cigány gyerekek számára, amely homogén roma tanulói bázissal rendelkező cigány iskolai hálózatnak is nevezhető.

24 A kutatási jelentésben szereplő felmérést a Romani Criss szervezet és az UNICEF végezte. SURDU 2008.

25 SURDU – VINCZE – WAMSIEDEL 2011.

26 DUMINICA – IVASIUC 2010.

27 SZOLÁR 2007, 131.

28 SZOLÁR 2007, 132.

Makroszinten fogalmazódik meg az a teljesítményre irányuló elvárás, amelynek fokmérője az országos felméréseken, illetve a tantárgyversenyeken elért eredmények. Mivel az iskolákat az országos felméréseken elért eredmények alapján rangsorolják és értékelik, az iskolák arra törekcszenek, hogy minél jobb eredményeket tudjanak felmutatni, minél versenyképesebbek legyenek. Ez a szemlélet az inklúzió ellen dolgozik, hiszen mind az iskolák, mind a pedagógusok szintjén olyan viszonyulásokat, „rejtett” mechanizmusokat indukál, amelyek csökkentik a roma gyermekek iskolai esélyeit. Nem ritka gyakorlat egyes iskolákban, hogy a „gyenge” tanulók „bukás miatt” nem vehetnek részt az országos vizsgán, hogy gyenge eredményeikkel „ne rontsák az iskola statisztikáját”. És bár a roma tanulók számára a nyolcadik osztály befejezése után fenntartanak speciális helyeket a líceumi, illetve szakoktatásban, de közülük nagyon sokan el sem jutnak a nyolcadik osztály végéig, vagy az őszi pótvizsgára maradás miatt elveszítik ezt a lehetőséget. Értékeléskor azok a pedagógusok részesülnek elismerésben, akiknek tanítványai a versenyeken és felméréseken jól szerepelnek. A roma gyermekek iskolai beilleszkedését segítő pedagógusi munkát nem díjazza a rendszer. Ennek következményeként a magas teljesítményeknek megfelelni akaró pedagógusok plusz tehernek, munkájukat hátráltató tényezőnek érzik a roma gyermekek szükségleteinek megfelelő osztálytermi munkát.²⁹

2. Mezoszint: Az iskola mint szervezet

A hivatalos dokumentumokban az „inklúziós iskola” mint „barátságos és demokratikus iskola” megvalósulásáról olvashatunk, ahol értéknek tekintik a szociális-nemzetiségi–kulturális sokszínűséget, ahol minden gyermeket tisztelnek és diszkrimináció nélkül befogadnak. Booth és Ainscow szerint az inkluzív szemlélet része, hogy a gyermekek közötti különbségekre az oktatásban inkább lehetőségként, semmint akadályozó tényezőként tekint.³⁰ Ez a gyakorlatban a tananyag és a tanítási módszereket rugalmas alakítását feltételeznél, hogy azok az új, változó igényeknek is megfeleljenek.³¹

29 KACSÓ-DÁVID 2017; SZOLÁR 2007.

30 BOOTH – AINSCOW 2006.

31 VARGA 2015.

Ezzel szemben a „valóságban” a roma gyermekek tömeges megjelenése az iskolákban a „standard” oktatásra berendezkedett iskolákat, pedagógusokat felkészületlenül érte, romológiai és „inklúziós” előképzettség nélkül a pedagógusok azzal szembesültek, hogy a korábban bejáratott módszerek nem működnek, megsokasodtak a fegyelmi gondok, betarthatatlanná váltak a tantervi előírások. Az átlagnál rosszabb szociokulturális helyzetű diákokat tömegesen beiskolázó iskolákban, amelyeket „nehezen kezelhető” („hard-to-staff”),³² „legnagyobb kihívást jelentő” („most challenging schools”)³³ vagy „veszélyeztetett iskoláknak” („at-risk schools”)³⁴ nevez a nemzetközi szakirodalom, a pedagógusoknak sokkal több kihívásnak kell megfelelniük, az ilyen iskolákban tanító pedagógusoknak speciálisak a munkakörülményeik, más módszerekkel tudnak eredményeket elérni, és hogy speciális felkészítést és szakmai segítséget igényelnek.³⁵ Bacskai Katinka alacsony státusú diák-kompozíciójú iskoláknak nevezi ezeket az iskolákat, ahol „a diákjaik többsége olyan családi milióból érkezik az iskolába, amelyben [...] kevés az anyagi és a kulturális tőke, a diszpozíciók és az értékpreferenciák eltérnek attól, amit az iskola kíván meg a diákoktól, eltérő szerepstruktúra és nyelvi kódrendszer jellemzi a diákokat”.³⁶

A roma gyermekek tömeges beiskolázása a Székelyföldön, Hargita megyében (Románia) is sok iskolának kihívást jelent, hiszen egyre több roma többségű csoport, osztály, iskola jön létre. Az iskolák gyakorlatilag felkészületlenek a feladatra, hiányoznak a szakmai segítséget nyújtó szakemberek, fórumok, a pedagógusok zöme nem rendelkezik ilyen jellegű képzettséggel. Az iskolák kényszerhelyzetben vannak, egyfelől be kell tartaniuk a vonatkozó törvényeket, előírásokat, másfelől hiányoznak azok az infrastrukturális és személyi feltételek, amelyek ezt lehetővé tennék. Mindenféle kényszermegoldásokat találnak, az adott lehetőségeikhez mérten. Hiányzik a szakmai megalapozottság, az összehangolt térségi, megyei roma politika, hiányoznak a befektetésekhez szükséges források. Mivel a vonatkozó oktatáspolitikai dokumentumokban megfogalmazódó célkitűzések megvalósításához nincs hozzárendelve a *finanszírozás* és a *konkrét koncepció*, a roma gyermekek beiskolázásával megjelenő problémák kezelése iskolánként változó képet mutat. A megjelenő határozato-

32 CASTRO et al. 2010; DARLING-HAMMOND 2010.

33 RICE 2008.

34 CASTRO et al. 2010; DARLING-HAMMOND 2010.

35 BACSKAI 2015; LISKÓ 2001.

36 BACSKAI 2015, 166.

kat (szegregáció megszüntetése, korai iskolaelhagyás megelőzése stb.) az iskolák tudomásul veszik ugyan, de gyakorlatilag eszköztelenek az érdembeli beavatkozáshoz. Megírásra kerültek a helyi „intézkedéscsomagok”, amelyek az országos célkitűzések mintájára gyakran nagyon hangzatosak és általánosak, de a megvalósításhoz gyakran hiányoztak, hiányoznak a szükséges eszközök és források (segítő szakemberek, iskolai mediátorok, az „after-school” típusú programok, továbbképzési lehetőségek). Mindezek hiányában többnyire a pedagógusok szembesülnek a problémák sokaságával (szociális jellegű nehézségek, az eltérő szocializációból fakadó különbségek, nyelvi nehézségek, az óvodáztatás hiánya, az alacsony tanulási motiváció, a szülőkkel való kommunikáció nehézségei, a nem roma közösség elutasítása), akik saját elköteleződésük, szakértelmük, probléma megoldási készségük függvényében megpróbálták (megpróbálják) kezelni a helyzeteket. Vannak elszigetelt sikertörténetek, ahol bizonyos tényezők szerencsés találkozása révén (elkötelezett iskola vezetés és pedagógusok, megoldást kereső önkormányzatok, külső források sikeres bevonása) születtek eredmények. De a roma oktatással kapcsolatos problémák kezelésének intézményesülése továbbra is nagyon alacsony fokú, nagyon gyakran a pedagógusok kompetenciáin és személyes kvalitásain (elkötelezettség, empátia, jó teherbírás, kreativitás) – vagy annak hiányán – múlik a roma gyermekek iskolai pályafutásának alakulása.

3. Mikroszint: osztályterem és pedagógus

Arról, hogy az oktatás feltételeinek javításában milyen tényezők milyen mértékben játszanak szerepet, több hatásvizsgálat is született. Az elmúlt évtized nemzetközi kutatási eredményei meggyőzően bizonyították, hogy a diákok iskolai teljesítményét elsősorban a tanári munka minősége határozza meg.³⁷ A kutatások több tényező megváltoztatása (pl. a fajlagos ráfordítások emelése, az osztálylétszám és az egy pedagógusra jutó tanulók számának csökkentése) kapcsán is azt állapították meg, hogy ezek hozzájárultak a tanulási eredmények javulásához, de nem olyan mértékben, ahogy azt várták.³⁸ A magyarországi és nemzetközi kutatási eredmények egybehangzóan azt bizonyítják, hogy az oktatásban a legfontosabb tényező a pedagógus minősége.³⁹ A tanulói

37 HANUSHEK – KAIN – RIVKIN – O'BRIEN 2005, DARLING-HAMMOND 1999.

38 POLÓNYI – TÍMÁR 2001.

39 FALUS – GOLNHOFER 1989; POLÓNYI – TÍMÁR 2001.

teljesítményt leginkább a tanár személyisége, elkötelezettsége, kommunikációs és a csapatmunkára való képessége, a gondolatok átadásának kompetenciája befolyásolja, és csak kevésbé meghatározó a pedagógus végzettsége, szaktárgyi tudása, a tanításban szerzett gyakorlatának hossza. Azok a pedagógusok, akik bíznak a diákjaikban, akik odafigyelnek rájuk és tisztelik őket, akik megteremtik a hatékony tanuláshoz szükséges megfelelő érzelmi légkört, akik kapaszkodókat nyújtanak a továbblépéshez, akik elkötelezettek a tanítás iránt, azoknak sikerül közvetíteni diákjaik felé az iskola, a tanulás fontosságát, és diákjaik jól érzik magukat az iskolában.⁴⁰ A pedagógushoz való kötődés segíti a tanulók iskolai motivációjának, elköteleződésének fenntartását,⁴¹ az osztályban uralkodó érzelmi hangulat alakulása függ a tanár kompetencia-érzésétől, strukturálási és fegyelmezési készségeitől, a gyermekek képességébe vetett hitétől és elvárásaitól, valamint a diszkrimináció mértékétől.⁴² A pedagógusok értékelési módja szintén meghatározza a tanulók iskolához való viszonyulását, hiszen ha a tanulók úgy érzik, hogy nem méltányolják a tanulási folyamatba fektetett erőfeszítéseiket, csupán a standard teljesítményelvárásokhoz viszonyítva gyakran nem kimagasló végeredményt értékelik, elveszíthetik motiváltságukat. Sajnos az iskolai értékelési rendszer nem méltányolja a tanulási folyamatba fektetett erőfeszítés jutalmazásának lehetőségét, így a pedagógusok gyakorlatának sem válik részévé. Bár fontosságát felismerik, ritkán alkalmazzák.⁴³

Az egyes kutatások alacsonyabb pedagógusi hatékonyságot mutattak ki azokban az iskolákban, ahol nagyobb számban vannak etnikai kisebbséghez tartozó és szegényebb diákok, mint azokban az iskolákban, ahová gazdag vagy jól teljesítő diákok járnak.⁴⁴ Számos kutató, akik a különböző etnikai kisebbségek gyenge tanulmányi eredményeinek okait vizsgálták, kiemelték az osztálytermi diszkrimináció negatív hatásait is.⁴⁵

Az alacsony státusú diák-kompozíciójú iskolákban a pedagógusok gyakran az átlagosnál szélesebb körű szerepelvárásokkal találkoznak az intézményekben és az is gyakran előfordul, hogy a középosztálybeli tanár és a más szellemi és anyagi (más etnikai) háttérből érkező diák kultúrája olyan mértékben eltér,

40 DECI – RYAN 2002.

41 DECI – RYAN 2008; HOWES 2000.

42 ECCLES 2004.

43 KACSÓ-DÁVID 2017, 51.

44 DARLING-HAMMOND 1999; WIGFIELD et al. 2006.

45 FORDHAM – OGBU 1986.

hogyan megnehezíti a tanuláshoz szükséges légkör kialakítását, a pedagógiai feladatok ellátását.⁴⁶

Liskó Ilona a roma tanulókat tömörítő iskolákban végzett kutatás⁴⁷ eredményeiről készített tanulmányában a közvetítő szerep nehézségeire világít rá és számba veszi azokat a „feladatokat”, amelyekkel a roma gyerekeket nagy létszámban oktató iskolákban oktató pedagógusok szembesülnek: „az átlagosnál szegényebb családi környezet miatt keletkezett szociokulturális hátrányok kompenzálása; a többségi társadalométól eltérő szokások és viselkedésmódok elfogadása; a többségi társadalométól eltérő családi értékrend elfogadása; a nyelvi hátrányok kompenzálása; a kisebbségi létből és a többségi társadalom előítéleteiből fakadó komplexusok és frusztrációk kezelése; a nem cigány környezet (például szülők és gyerekek) részéről megnyilvánuló előítéletes magatartás megváltoztatása; a saját előítéletek leküzdése”.⁴⁸ A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a feladatok társadalmi és szociálpszichológiai szempontból is rendkívül „kényesek”, és a pedagógusok munkája csak akkor lehet eredményes, ha mind a roma gyermekek, mind a szüleik elfogadják a pedagógust és kialakul egyfajta kölcsönös bizalom. A roma szülők és gyerekek, ha előítéleteséget éreznek a pedagógusok részéről, elutasítással, ellenállással reagálnak rá. Liskó a vizsgálatba bevont roma iskolákban az eltérő tanári magatartások teljes skálájával találkozott, amelyeket a következőképpen kategorizálta:

- kirekesztés, durva megkülönböztetés, előítéletek;
- tekintélyelvűség kirekesztés nélkül;
- erőszakos, tekintélyelvű asszimilációs törődés;
- közömbösség és érdektelenség;
- liberális bánásmód hagyományos pedagógiai módszerekkel;
- liberális bánásmód és módszertani újítások.

Azt is megfigyelte, hogy egy iskolán belül is többféle tanári magatartás él egymás mellett, és hogy viszonylag egységes tantestületi attitűd csak azokra a közösségekre jellemző, ahol a vezető határozott meggyőződéssel képviselt valamilyen értékrendet, és ehhez „igazította” a tantestületét.

46 NAGY 2002.

47 A kutatásban az MTA Szociológiai Intézetéből Kemény István és Havas Gábor, az Oktatás-kutató Intézet részéről pedig Fehérvári Anikó és Janni Gabriella vettek részt. A kutatás mintájában 192 olyan általános iskola szerepelt, ahol 1993-ban 25% fölött volt a cigány tanulók aránya.

48 LISKÓ 2001, 35.

Babusik a romák oktatásában az iskolai hatékonyság kulcstényezőit vizsgálva megállapította,⁴⁹ hogy a roma tanulók releváns továbbtanulási esélye az intézmény, a pedagógusok, valamint a környezet, mint komplex rendszer eredménye. Szoros pozitív kapcsolatot fedezett fel a pedagógusok felsőoktatási képzés keretében abszolvált romológiai képzési ideje és az iskolai eredményességük között. Az is megállapítást nyert, hogy azok a pedagógusok, akik nagyon eredményes iskolában dolgoznak és rendelkeznek romológiai képzettséggel, kétszer kisebbnek ítélték meg a romák és nem romák közötti konfliktusokat és az átlagnál lényegesebben pozitívabb viszonyt, elfogadást jeleztek a cigányokkal kapcsolatban.⁵⁰ A kutatás keretében a pedagógiai szemléletmód és stílus elemzésére is irányultak kérdések, amelyek alapján a kutató arra a következtetésre jutott, hogy a pedagógusok „értékvilága, attitűdjei meghatározzák magát a pedagógiai munka egész folyamatát, következésképp mélyen kihatnak a tanulókkal elért eredményekre”, illetve a pedagógusok „romológiai képzettsége növeli a megfelelő pedagógiai eljárások használata iránti igény-szintjüket”.⁵¹

A különböző nemzetközi, magyarországi kutatási eredmények tehát egyértelműen bizonyítják, hogy a pedagógusnak kulcsszerepe van a tanulók iskolai eredményességének alakulásában. A roma tanulók esetében ez hatványozottan igaz, hiszen számukra a pedagógus „tolmácsolja” az iskola idegen világának elvárásait, támogató programok, külső segítők hiányában rá hárul a feladat, hogy „megtartsa” a tanulókat az iskolának. Kutatásom során eddig három (egy városi és két községi) általános iskolában készítettem interjúkat az iskolavezetőkkel és pedagógusokkal, összesen tizenhetet. A pedagógusok roma oktatással kapcsolatos vélekedéseit, attitűdjeit vizsgálva az előzetes kutatási eredményeim azt mutatják, hogy igen változatos a viszonyulások palettája. A megkérdezett pedagógusok többsége kiemelten fontosnak ítéli meg a pedagógus személyének szerepét ebben a folyamatban, de a sikeresség és az ahhoz való személyes hozzájárulás értelmezésekor sokkal árnyaltabb a kép. Az eddig készített interjúk alapján kirajzolódni látszanak bizonyos típusok, amelyek főbb jellemzőit mutatom be röviden a továbbiakban.

Az „elkötelezett” típus, aki a roma gyermekek mindennemű nehézségén megpróbál segíteni (étkeztetésben, ruháztatásban, tisztálkodásban is) és nemcsak az oktatást, nevelést tekinti feladatának. Egyfajta küldetéstudattal közelít

49 BABUSIK 2003.

50 BABUSIK 2003, 34.

51 BABUSIK 2003, 35–36.

a problémához és segíteni akarása, megértése folyamatosan arra sarkallja őt, hogy a gyermek érdekeit helyezze a középpontba és annak rendelje alá egész oktató–nevelő munkáját. Ő az, akik a hivatalos tantervi előírások ellenére hozzáigazítja a tananyagot a gyermekek szintjéhez, aki a szabályzatok alkalmazásánál figyelembe veszi az egyéni „kilengéseket”, és gyakran „nem-hivatalos megoldásokat” talál egy-egy probléma orvoslására. Az értékelésnél eltekint a standard teljesítmény leírásoktól, és a fejlődést, előrehaladást a gyermek korábbi teljesítményéhez viszonyítja. Ő inkább a gyermekkel való közvetlen kapcsolatot, a bizalom kialakítását, a megértést, a gyermek lelkének „megérintését” tekinti elsődleges céljának, és jól kommunikál mind a gyermekekkel, mind a szüleikkel. Különösebben nem frusztrálják őt a rendszer elvárásai, nem akar mindenáron megfelelni az előírásoknak. A beszélgetéseim során kevés ilyen típusú pedagógussal találkoztam, többnyire az elemiben tanító pedagógusok között voltak néhányan, akik általában csak roma gyermekekkel dolgoznak, lehetőleg fizikailag is távol a „központi” számonkérésektől, ellenőrzésektől. Többnyire már van legalább tíz-tizenöt év régiségük, és személyre szabott módszereikkel sok roma tanulót, ha szükséges, több év alatt, tanítanak meg írni-olvasni. Az ehhez a típushoz tartozó pedagógusok osztályaiban általában kevés a hiányzás, a lemorzsolódás, a gyermekek szeretnek iskolába járni.

A „szabálytisztelő” típus szigorúan ragaszkodik az iskolai szabályok, szabályzatok betartásához. Számára fontos, hogy lépést tartson a tantervvel, hogy a tanórákon szigorúan a tananyagot dolgozza fel. Elsődlegesnek tekinti a teljesítmények elérését, a sikeres vizsgaszereplést, és szerinte a „lemaradt”, „nem tanuló” gyermekek ebben akadályozzák az osztályt és a pedagógust. „Hivatali” szerepéből nem lép ki, a gyermekek otthoni helyzete, problémái iránt nem érdeklődik, a „felelőtlen” szülőkkel kevés a találkozása. Az ilyen típusú pedagógusok osztályaiban a „nem teljesítő” tanulók nem érzik jól magukat, egyre többet hiányoznak, amely szigorú következményekkel jár számukra: levonják a magaviseletüket, megbuknak vagy nem zárják le őket a félév végén. Innen egyenes út vezet a korai iskolaelhagyáshoz, amely mind a pedagógusnak, mind a gyermeknek „megnyugvást hoz”. Az ehhez a típushoz tartozó pedagógusok leginkább a felső tagozaton, vegyes osztályokban, vizsgatantárgyat, idegen nyelvet tanítanak, gyakran pályakezdők, kevés régiséggel, vagy közel vannak a nyugdíjazáshoz.

A „vívódóak” típusa mind a rendszer előírásainak, mind a gyermekek elvárásainak megpróbál megfelelni. Megpróbálja közelíteni a kettőt, kisebb-nagyobb engedményeket tesz hol az egyik, hol a másik irányba. Szituatív

döntéseket hoz, mindig az adott helyzetnek megfelelően. Mivel általában igen nagy a szakadék a gyermekek előzetes tudása, képességei és a megtanítandó tananyag között, nehezen közelíthető a kettő egymáshoz. A folyamatos „egyensúlyozgatás” sok energiát követel, az oda-vissza játékban kevésbé látványosak az eredmények. Sok a frusztráció, a bizonytalanság, állandó a szerepkonfliktus, amely hosszútávon önértékelési problémákhoz, akár kiégéshez vezethet. Erre a helyzetre a pedagógusok különböző módon reagálnak, különböző „túlélési stratégiákat” (mentálhigiéniai programon való részvétel, továbbképzés, önképzés, figyelemváltás, bürokratizálódás, elmenekülés stb.) alkalmaznak. A megkérdezett pedagógusok jelentős többsége ebbe a típusba tartozik, „túlélési stratégiáik” viszont igen változatosak. Ezek alakulását nagymértékben befolyásolja a pedagógus személyisége, neveltetése, rezilienciája, illetve annak az iskolának a klímája, közössége, nevelési kultúrája, amelyben dolgozik. Akik kihívásként tekintenek a helyzetre és önképzéssel, szakemberi segítséggel, képzésekkel működő megoldásokat találnak, azok egyre ritkábban „veszítik el az egyensúlyukat”. Nyitottabbá, elfogadóbbá tudnak válni, amelynek pozitív következményei az osztályban, a tanteremben is érezhetőek lesznek. Akiknek ez nem sikerül, azok a folyamatos „örlődés” miatt gyakran bezárkóznak, „energiatakarékosan”, már-már robotszerűen végzik a dolgukat, „túlélnek”. Papíron minden rendben van, látszólag nincsenek problémák. Nincs kötődés a gyermekekhez, leginkább a „ha jön jó, ha kimarad, az ő baja” viszonyulás a jellemző. Vannak, akik a túlélés érdekében áthelyezik a hangsúlyokat, és iskolán kívül szereznek maguknak sikerélményt (például második állás keresésével). Vagy egyszerűen kilépnek a helyzetből, másik iskolára vagy másik pályára váltanak.

A felvázolt típusok alapján látható, hogy nem minden pedagógus alkalmas arra, hogy roma többségű iskolákban, osztályokban eredményesen tanítson. Fontos lenne, hogy a „nehezített pályára” olyan pedagógusok kerüljenek, akik kellően probléma érzékenyek, nyitottak és rugalmasak, akik képesek a reflektivitásra és a szakmai megújulásra. Sajnos az érvényben levő jogszabályok nem teszik lehetővé az iskolavezetők számára, hogy intézményük részére maguk „válasszanak” pedagógusokat,⁵² ezért mondhatni a „szerencsén” múlik, hogy milyen pedagógusokkal dolgozik egy-egy iskola. Az is köztudott, hogy a roma többségű iskolákban igen magas a fluktuáció, a nehezített körülmények,

52 A pedagógusok „szétosztása” az iskolákban egy központilag szabályozott eljárás alapján történik, az ún versenyvizsgán szerzett jegy alapján kerülnek egy-egy intézményhez. Ha nincs végleges állásuk, akkor két évente versenyvizsgáznak, és újra iskolát „választanak” maguknak.

az iskolák alacsony presztízse kevésbé vonzó a pedagógusok számára. A rendszer egyelőre „érzéketlen” ezekre a problémákra, pedig néhány intézkedéssel sokat segíthetne a roma gyermekek iskolai helyzetén.

4. Összegzés, következtetések

A hivatalos dokumentumokban deklarált alapelvek és célkitűzések (esélyegyenlőség, méltányosság, inklúzió, minőségi oktatás) az iskolák hétköznapi valóságában gyakran csak formálisan („papíron”) vagy egyáltalán nem érvényesülnek. Hiába a sok határozat és előírás, ha hiányoznak a konkrét tenni-valókat tartalmazó, összehangolt cselekvési tervek, a lebonyolításhoz szükséges források. Az oktatáspolitikai szintjén hiányzik a probléma kezelését célzó egységes koncepció, a gyakran egymásnak ellentmondó, megalapozatlan rendeletek és határozatok útvesztőjében, megfelelő feltételek és erőforrások nélkül az iskolák gyakran csak „túlélnek”. Az iskolavezetők, valós hatáskör és döntési lehetőség nélkül, a központosított elosztásokon „kapott” pedagógusokkal, a többségi szülők ellenszenvének célkeresztjében próbálnak „megfelelni” a törvényes előírásoknak, a helyi és a roma közösség elvárásainak. A pedagógusok a „nehezített pályán” mindenféle elismerés és támogatás nélkül próbálnak eleget tenni (vagy nem) a kiterjesztett szerepelvárásoknak (gyógy-pedagógus, pszichológus, szociális munkás), és összeegyeztetni a „rendszer” elvárásait (teljesítmény, egységes értékelés) a roma gyermekek érdekeivel (a fejlődés egyéni ütemének tiszteletben tartása, a fejlődés önmagához viszonyított értékelése). Az adott társadalmi környezet, az aktuális oktatáspolitikai helyzet, a „piacosított”, „teljesítményre hajtó” iskolák és pedagógusok rendszere nem kedvez a roma gyermekek iskolai integrációjának. Nem nyújtja azt a befogadó közeget, amely lehetővé tenné számukra a sikeres beilleszkedést. “Az oktatási rendszer különböző – strukturális-politikai, intézményi és egyéni – szintjeire együttesen ható beavatkozás nélkül nem lehetséges rendszerszintű változásokat előidézni.”⁵³

53 KENDE 2018, 147.

Bibliográfia

- ACHIM 2001: ACHIM, V.: *Cigányok a román történelemben*. Budapest 2001.
- BABUSIK 2003: BABUSIK Ferenc: *Késői kezdés, lemorzsolódás – cigány fiatalok az általános iskolában*. URL:
epa.oszk.hu/00000/00035/00075/2003-10-ta-Babusik-Kesoi.html
(utolsó elérés: 2018. december 5.)
- BACSKAI 2015: BACSKAI Katinka: *Iskolák a társadalom peremén*. Szeged 2015.
- BIRÓ – OLÁH 2002: BIRÓ A. Zoltán – OLÁH Sándor: Helykeresők. Roma népesség a Székelyföldön In: *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. Csíkszereda 2002.
- BIRÓ 2016: BIRÓ A. Zoltán: *Roma helyzetkép a térségben*. URL:
<http://www.kamintezet.ro/?q=node/91>
(utolsó elérés: 2018. december 5.)
- BOOTH – AINSCOW 2006: BOOTH, T. – AINSCOW, M.: *Indexul incluziunii școlare. Promovarea educării și participării tutorilor copiilor la învățământul de masă*. Kolozsvár 2006.
- CASTRO et al. 2010: CASTRO, A. J. – KELLY, J. – SHIH, M.: *Resilience strategies for new teachers in high-needs areas*. URL:
[https://moo27pilot.eduhk.hk/pluginfile.php/379344/mod_resource/content/1/Castro,%20Kelly%20%20Shih%20\(2010\).pdf](https://moo27pilot.eduhk.hk/pluginfile.php/379344/mod_resource/content/1/Castro,%20Kelly%20%20Shih%20(2010).pdf)
(utolsó elérés: 2018. december 5.)
- DARLING-HAMMOND 1999: DARLING-HAMMOND, L.: *State Teaching Policies and Student Achievement. Teaching Quality Policy Brief*. URL:
<https://epaa.asu.edu/ojs/article/view/392/515>
(letöltés ideje: 2018. december 5.)
- DARLING-HAMMOND 2010: DARLING-HAMMOND, L.: *Teacher education and the American future*. URL:
<https://chalkboardproject.org/sites/default/files/Teacher-Education-the-American-Future-JTE.pdf>
(utolsó elérés: 2018. december 5.)
- DECI – RYAN 2008: DECI, E. L. – RYAN, M. R.: *Self-Determination Theory: A Macrotheory of Human Motivation, Development, and Health*. URL:

https://www.academia.edu/24470439/Selfdetermination_theory_A_macro_theory_of_human_motivation_development_and_health

(utolsó elérés: 2018. december 5.)

DUMINICA – IVASIUC 2010: DUMINICA, G. – IVASIUC, A.: *O școală pentru toți? Accesul copiilor romi la o educație de calitate*. Bukarest 2010.

ECCLES – ROESER 2007: ECCLES, S. J. – ROESER, W. R.: *Schools as Developmental Contexts during Adolescence*. URL:

https://static1.squarespace.com/static/5480b2d5e4b09257c9233e2d/t/56393299e4b0970a457f7fe0/1446589081207/eccles_roeser2011.pdf

(utolsó elérés: 2018. december 5.)

ECCLES 2004: ECCLES, S. J.: *Schools, Academic Motivation and Stage-Environment Fit*. URL:

<https://is.muni.cz/el/1423/podzim2010/PSY516/um/EcclesRoeser12.pdf>

(utolsó elérés: 2018. december 5.)

FALUS – GOLNHOFFER 1989: FALUS Iván – GOLNHOFFER Erzsébet: *A pedagógia és a pedagógusok: egy empirikus vizsgálat eredményei*. Budapest 1989.

FORDHAM – OGBU 1986: FORDHAM, S. – OGBU, U. J.: *Black Students' School Success: Coping with the "Burden of 'Acting White'"*. URL:

<https://link.springer.com/article/10.1007/BF01112192>

(utolsó elérés: 2018. december 5.)

HANUSEK – KAIN – RIVKIN – O'BRIEN 2005: HANUSEK, E. A. – KAIN, J. F. – RIVKIN, S. G. – O'BRIEN, D. M.: *The Market for Teacher Quality*. Cambridge 2005.

HATOS 2006: HATOS, A.: *Sociologia Educatiei*. Iași 2006.

HOWES 2000: HOWES, C.: Social-emotional classroom climate in child care, child-teacher relationships and children's second grade peer relations. *Social Development* 9 (2000) 191–204.

BADESCU – ABRAHAM 1994: BADESCU, I. – ABRAHAM, D.: Conlocuirea etnică în România. *Sociologie Românească* 5 (1994) 161–167.

KACSÓ-DÁVID 2017: KACSÓ-DÁVID Ágnes: Útvesztő: roma gyermekek a romániai oktatási rendszerben. *Erdélyi Társadalom*, 15. évf. (2017) 1. sz. 43–56.

KENDE 2018: KENDE Ágnes: A roma gyerekek méltányos oktatását segítő programok lehetőségei az oktatási egyenlőtlenségek rendszerében. URL:

https://socio.hu/uploads/files/2018_1szalai/27_kende.pdf

(utolsó elérés: 2018. december 5.)

- KOZMA 1975: KOZMA Tamás: *Hátrányos helyzet. Egy oktatásiügyi probléma társadalmi vetületei*. Budapest 1975.
- LISKÓ 2001: LISKÓ Ilona: A cigány tanulók és a pedagógusok. *Iskolakultúra* 11 (2001) 85–89.
- NAGY 2002: NAGY József: *XXI. század és nevelés*. Budapest 2002.
- OLÁH 1996: OLÁH Sándor: Cigány-magyar kapcsolatok. In: *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. GAGYI József (szerk.). Csík-szereda 1996, 181–194.
- POLÓNYI – TÍMÁR 2001: POLÓNYI István – TÍMÁR János: *Tudásgyár vagy papírgyár?* Budapest 2001.
- RICE 2008: RICE, S.: Getting good teachers into challenging schools. *Journal of Teacher Education* 61 (1-2) (2008) 35–47.
- SURDU 2008: SURDU, L.: *Monitorizarea aplicării măsurilor împotriva segregării școlare în România* [Monitoring the application of measures against school segregation in Romania] Bukarest 2008.
- SURDU 2011: SURDU, L. – VINCZE, E. – WAMSIEDEL, M.: *Participare, absenteism școlar și experiența discriminării în cazul romilor din România* [Roma school participation, non-attendance and discrimination in Romania] Bukarest 2011.
- SZOLÁR 2007: SZOLÁR Éva: Párhuzamos oktatási rendszer a cigány tanulók számára. *Educatio*, 1 (2007) 129–140.
- VARGA 2015: VARGA Aranka: *Az inklúzió szemlélete és gyakorlata*. Pécs 2015.
- WIGFIELD et al. 2017
- WIGFIELD et al: *Development of Achievement Motivation*. URL:
https://www.researchgate.net/publication/228017465_Development_of_Achievement_Motivation
(utolsó letöltés: 2017. október 2.)
- ZAMFIR – ZAMFIR 1993: ZAMFIR, E. – ZAMFIR, C.: *Tiganiii între ignorare și ingrijorare*. Bukarest 1993.

Kiss Tünde – Velmovská Klára¹

Különböző oktatási rendszer alapján tanuló diákok elképzelései a fizika oktatásában

1. Bevezető

A gyerekek a születésüktől fogva kapcsolatban állnak a világgal. Körül vannak véve különböző tárgyakkal, amelyeket látnak, megérintenek, szájukba vesznek, amelyekkel játszanak. Különböző jelenségeket figyelnek meg, és kipróbálnak mindent, amit csak lehet. További érzékeikkel, mint a hallás, szaglás, ízlelés, érzékelik a környezetükben lévő tárgyak tulajdonságait. Ilyen módon szereznek bizonyos tapasztalatokat. Ezen tapasztalatok alapján kialakítják saját elképzeléseiket a világról, a különböző tárgyak működéséről és megkonstruálják némely jelenség magyarázatát. Az elképzeléseiket befolyásolják azok az információk is, amelyeket másoktól hallanak, vagy a televízióban, interneten látnak. Ezzel az előzetes tudással lépnek be az iskolába, ahol elkezdődik az oktatásuk, ahogy a fizika tanítása is.

A fizikaórák keretein belül a tanárok nap mint nap találkoznak a diákok elképzeléseivel. Az lenne az ideális, ha a tanárok ismernék a diákok elképzeléseit és figyelembe vennék őket az új fizikai ismeretek bevezetésénél. Éppen ezért döntöttünk úgy, hogy tanulmányunk keretén belül a diákok elképzeléseivel fogunk foglalkozni a fizika tanításában.

Tanulmányunkban legfőképp a diákok hidrosztatikában felmerülő fogalmakkal és jelenségekkel kapcsolatos elképzeléseire összpontosítunk. A *Fizikai filmek fesztiváljára* beküldött diáfilmek elemzése, valamint egyéb felmérések és kutatások alapján úgy véljük, hogy ebben a témakörben a diákoknak helytelen elképzelései vannak bizonyos fogalmakkal és jelenségekkel kapcsolatban.

¹ Doc. PaedDr. Klára Velmovská PhD., Comenius Egyetem, Pozsony, Matematika, Fizika és Informatika Kar (velmovska@fmph.uniba.sk).

A diákok elképzeléseinek felmérésére összeállítottunk egy feladatlapot hidrosztatikai fogalmakkal és jelenségekkel. Ezt a tesztet Szlovákiában és Magyarországon tanuló általános iskolás diákokkal töltöttük ki. Tanulmányunk keretén belül feltüntetjük, majd összehasonlítjuk a két ország diákjainak eredményeit. További célunk megállapítani, mennyire befolyásolja az oktatási rendszer a diákok elképzeléseit bizonyos fizikai fogalmakkal és jelenségekkel kapcsolatban.

2. Fogalmak meghatározása

Azok az elképzelések, amelyekkel a diákok az iskolába lépnek, lehetnek összhangban a tudományokban már elfogadott elméletekkel, de ellent is mondhatnak nekik. De hogyan írhatnánk le a diákok ezen elképzeléseit?

Hogyan definiálhatnánk a prekonceptió és miszkonceptió fogalmát? Sajnos egységes terminológiáról nem beszélhetünk. Ennek oka, Mandíková és Trna szerint „a fogalom viszonylagos újszerűsége és az aránylag spontán kutatás ebben a kérdéskörben általánosan elfogadott alapvető elméleti kutatás létezése nélkül.”²

Az angol irodalomban találkozhatunk olyan kifejezésekkel,³ mint preconception, preconceived notion, alternative conception/framework, conceptual framework, intuitive theory, naive conception/theory, non-scientific belief, wrong physical concept, conceptual misunderstanding, misconception.

Ami a német irodalmat illeti,⁴ megtalálhatjuk benne a következő megnevezéseket: Präkonzept, Alltagsvorstellung, Schülervorstellung, Schülervorverständnis, Fehlvorstellungen, Misskonzept.

Mandíková és Trna a következőképpen definiálják a prekonceptió fogalmát:⁵ „A prekonceptiók azon tárgyak és jelenségek elképzelése és értelmezése, amelyeket az ember kora gyermekkorától fogva a környező világ közvetlen észlelése és megfigyelése alapján, azaz a világot alkotó tárgyak manipulációja és a saját tapasztalatok ösztönös általánosítása alapján alakít ki.”

Haverlíková a prekonceptiókat elsődleges elképzelésekként jelöli meg.⁶ Azt állítja, hogy: „A prekonceptiók már attól a pillanattól fejlődni kezdenek, ami-

2 MANDÍKOVÁ– TRNA 2011.

3 NATIONAL RESEARCH COUNCIL 1997; ALWAN 2011; READ 2014.

4 WEBER 2004; WILHELM 2007.

5 MANDÍKOVÁ – TRNA 2011.

6 HAVERLÍKOVÁ 2013.

kor az egyén kölcsönhatásba lép a környezettel. Ezek egyéni elképzelések, amelyek a korábbi tapasztalatokon alapuló személyes álláspontból alakulnak ki.” Továbbá azt állítja, hogy a prekoncepciók nincsenek mindig összhangban a tudományos nézetekkel, azonban ennek ellenére sem tarthatjuk őket helytelenek. A mindennapi élet egyén általi megtapasztalásából indulnak ki, ami azt jelenti, hogy elegendőek a mindennapi feladatok megoldásához. Épp ezért ellenállóak a változással és a hagyományos tanítással szemben. Haverlíková a miszkoncepciókat a következőképp definiálja: „A miszkoncepciók deformált gondolkodási struktúrák, amelyek helytelen előrejelzésekhez, értelmezésekhez, magyarázatokhoz vagy problémamegoldásokhoz vezetnek a tudomány területén belül. Az egyén ugyan használhat tudományos fogalmakat, de prekoncepciók mentális struktúrákkal érvel.”

Wijaya et al. egyszerűbb definícióját adja meg a miszkoncepció fogalmának.⁷ Eszerint a diákok által kialakított azon elképzeléseket tekintjük miszkoncepciónak, amelyek eltérőek a szakemberek magyarázataitól.

Láthatjuk tehát, hogy a prekoncepció és miszkoncepció fogalmának értelmezése a különböző szerzőknél más és más. Mi a prekoncepció alatt azokat az elképzeléseket értjük, amelyeket a diákok még az iskolai tanítás előtt alakítanak ki a mindennapi életben összegyűjtött saját tapasztalataik alapján. Lehetnek helyesek vagy helytelenek. Az iskolai tanítás hatására ezek a meglévő tapasztalatok vagy a helyes, vagy a helytelen tudományos elképzelés felé fejlődnek. Ezt a helytelen elképzelést értjük mi a miszkoncepció fogalma alatt. Azonban munkánkban a helyes elképzelés és helytelen elképzelés kifejezéseket használjuk főleg a kifejezések egyértelműsége miatt.

3. Fizikai filmek fesztiválja

A fizikatanároknak ismerniük kellene a diákok elképzeléseit az adott fizikai tárgyokról, illetve jelenségekről. De hol ismerkedhetnének meg a tanárok a diákok leggyakoribb elképzeléseivel a tanítási órákon kívül? Hol vizsgálhatnák meg, milyen tárgyakkal és jelenségekkel foglalkoznak a leggyakrabban a diákok és milyenek az elképzeléseik?

Több szerző foglalkozott már a diákok elképzeléseivel. Összeírták a diákok leggyakoribb helytelen elképzeléseit az egyes témakörök alapján. A diákok helytelen elképzelései megmutatkozhatnak az önálló alkotómunkájukban is,

7 WIJAYA et al. 2016.

mint például egy fizikai témájú rövidfilm felvétele a *Fizika filmek fesztiváljára*. Megnéztünk néhány filmet és megállapítottuk, hogy a filmekben a diákok különböző pontatlanságokat követtek el. Ennek alapján úgy döntöttünk, hogy közelebbről is megnézzük a *Fizika filmek fesztiváljára* készült filmeket. Célunk volt megállapítani, hogy a diákok milyen fizikai témákkal foglalkoznak leggyakrabban, milyenek az elképzeléseik, esetleg milyen pontatlanságokat követnek el, és ezek alapján azonosítottuk néhány helytelen elképzelésüket.

A *Fizikai filmek fesztiválja* olyan verseny, amelybe általános és középiskolás diákok kapcsolódhatnak be. A filmeknek, amelyekkel a diákok jelentkeznek a versenybe, össze kell függeniük a fizikával. A diákok a filmek keretein belül foglalkozhatnak fizikai jelenségekkel, kísérletekkel, de személyiségekkel vagy fizikával foglalkozó tudományos intézményekkel is.

Minden filmnek, amelyet a diákok beküldenek a versenybe, meg kell felelnie bizonyos kritériumoknak. Egyebek mellett fontosak a technikai paraméterek is. Minden filmnek tartalmaznia kell címet, bevezető vagy végső címsorokat, amelyekben megtalálható a szerző neve. A film hossza a címsorokon kívül legfeljebb 7 perc lehet. Továbbá a szerzőknek figyelniük kell a videó formátumára és felbontására is. Ha a filmek ezeknek a kritériumokat nem felelnek meg, a szervezők kizárják őket még az előtt, hogy a zsűri elé kerüljenek. Filmet akkor is kizárhatnak, ha a diákok helytelenül magyarázzák meg a fizikai törvényeket, elveket, esetleg félremagyarázzák a fizikai jelenségeket.

Azokat a filmek, amelyek átjutottak a válogatáson három kategóriába sorolják: általános iskola, középiskola, rövidfilmek. A zsűri feladata minden egyes kategóriából kiválasztani a győztes filmet. A verseny egy fesztivállal végződik, ahol levetítik a legjobb filmeket és megjutalmazzák a győzteseket. Ennek a fesztiválnak és filmeknek a segítségével a diákok bemutathatják nemcsak a kortársaiknak, hanem a nyilvánosságának is, hogyan látják a fizikát. Ezeket és további információkat, ahogy a filmeket is, amelyek átjutottak a válogatáson, megtalálhatjuk a www.fyzikalnefilm.sk weboldalon vagy a szervezők youtube csatornáján.

3.1. A filmek elemzése

A *Fizika filmek fesztiváljára* 2013-ban beküldött filmek közül 88 filmet láttunk, amelyek között ott voltak azok is, amelyek nem mentek át a verseny szűkebb válogatásán. Utóbbiak nem elérhetőek az interneten, a *Fizikai filmek fesztiváljának* szervezői bocsátották őket rendelkezésünkre.

A filmek megtekintése előtt a következő kérdéseket tettük fel:

- Leggyakrabban milyen témákkal vagy fizikai jelenségekkel foglalkoztak a diákok?
- Milyen hiányosságok fordultak elő leggyakrabban a filmekben?

Elvégeztük a filmek elemzését. Ahhoz, hogy tudjunk válaszolni az első kérdésre, a filmeket több kategóriára osztottuk. Ezt a felosztást, az egyes kategóriákban szereplő filmek számával, az 1. táblázatban láthatjuk.

Kategória	Filmek száma
A tömegpont kinematikája	7
A tömegpont dinamikája	28
Hidrosztatika	17
Hidrodinamika	4
A merev test mechanikája	15
Részecskék szerkezete	15
Elektromágnesesség	11
A körülöttünk lévő energia	8
Hő, hőmérséklet	5
Optika	4
Mechanikai hullámok	3
Asztronómia	2
Meteorológia	2
Egyéb	5

1. táblázat: A filmek felosztása kategóriákra, illetve azok száma az egyes kategóriákban

A legtöbb film (35 db) *A tömegpont mechanikája* kategóriába tartozik (*A tömegpont kinematikája* kategória *A tömegpont dinamikája* kategóriával együtt). A második legnagyobb kategória 21 filmmel *A folyadékok és gázok mechanikája* (*A Hidrosztatika* kategória a *Hidrodinamika* kategóriával együtt).

Az összes film száma a kategóriákban több mint 88. Ennek az oka, hogy néhány filmben a diákok több témával foglalkoztak egyszerre.

A tömegpont mechanikájából, pontosabban *A tömegpont dinamikájából* a diákok leggyakrabban Newton mozgástörvényeivel és gravitációs törvényével kapcsolatos kísérleteket választottak. Többször hallhattuk Newton és az alma történetét. A diákok körében népszerű kísérletnek számít Newton harmadik

törvényének bemutatására a műanyagpalackokból készített rakéta. Ami *A merev test mechanikáját* illeti, többször találkoztunk olyan kísérletekkel, amelyek az erő forgatónyomatékára és a test súlypontjára irányultak. Ebben a kategóriában a libikóka számított a diákok népszerű kísérletének.

Két kategória, a *Részecskék szerkezete* és *A merev test mechanikája* ugyanannyi filmet tartalmaz. Előbbiben a legtöbbször említett téma a sűrűség volt. A sűrűséggel kapcsolatos kísérletekben a diákok leggyakrabban különböző sűrűségű folyadékokat keverték össze mérőhengerekben, vagy bemutatták, hogyan lehet kicserélni két pohárban két különböző folyadékot anélkül, hogy kiöntenénk őket egy harmadik edénybe.

A filmek elemzéséből kiolvashatjuk a pontatlanságokat is, amelyeket észre vettünk a filmek megtekintésekor. A diákoknak problémájuk volt az adatok táblára való lejegyzésével. Hibásan tüntették fel például a jelöléseket, a mennyiségek mértékegységeit. Továbbá többször előfordult, hogy a diákok mást írtak a táblára, mint amit mondtak. Előfordultak problémák a mérési módszerekkel is, mivel bizonyos esetekben helytelenül használták őket. Természetesen problémák adódtak bizonyos jelenségek magyarázatakor is, amelyek vagy helytelenek voltak, vagy teljesen hiányoztak. Néhány film nemcsak fizikai szempontból tartalmazott pontatlanságokat, hanem technikai szempontból is: rossz volt a kép- és hangminőség. Így tehát válaszoltunk a második kérdésünkre is.

A filmek elemzésekor megállapítottuk, hogy néhány esetben a diákok a kísérletek magyarázatánál pontatlanságokat követnek el.

Az egyik filmben, *Arkhimédész törvénye* címmel, a diákok kísérlet segítségével szerették volna bemutatni Arkhimédész törvényét. Az ötletük helyes volt, azonban a kommentárjuk a kísérletnél, és a magyarázat a befejezéssel együtt, helytelenek. A diákok a film elején helyesen felolvassák Arkhimédész törvényét. A továbbiakban jelzik, hogy méréssel megállapítják a test tömegét a levegőben, vízben, sós vízben és olajban. Ezek után digitális mérleg segítségével lemérik a test tömegét a levegőben és feljegyzik a kapott eredményt a táblára. Ezt követi a test tömegének lemérése a vízben, sós vízben és olajban. A kapott adatokat szintén feljegyzik a táblára. A kísérlet végén a következőre jutottak: „Méréssel megállapítottuk, hogy a test tömege a levegőben 0,52 kg, a vízben 0,45 kg, a sós vízben 0,43 kg és az olajban 0,49 kg. A kísérletből az következik, hogy minél sűrűbb a folyadék, annál kisebb a test tömege.”

Egy másik filmben, *Fizikusok játéka* címmel, a diákok Arkhimédész, Pascal és Newton gravitációs törvényéről beszélnek. A film végén látható a jól is-

mert vics a fizikusokról a mennyben. A videó szépen fel van dolgozva, viszont a diákok által megfogalmazott Pascal törvénye annak helytelen megértésére utal: „Zárt edényben lévő folyadékban a külső nyomóerő hatására a folyadék minden pontjában egyforma nyomás keletkezik.”

Pontatlanságokat viszont nem csak a hidrosztatika témakörében találtunk. Következő példaképp megemlíjtük a *Gravitációs erő* című filmet. Ebben a filmben a diákok azt állították, hogy egyes testek ellenállnak a gravitációs erőnek. Példaként egy teniszlabdát említenek, ahogy az visszapattan a betontól, illetve állatokat, amelyek különböző tárgyakat ugranak át. A film következő részében a diákok a súlytalanság állapotával foglalkoztak. Állították, hogy „az egy állapot, ahol nem hat a gravitáció. A bolygóközi térben fordul elő.” A film végén látható egy részlet, ahol buborékok szállnak a levegőben. Állítják, hogy „a buborékok szállnak, mert ritkábbak, mint a levegő, nincs tömegük. A gravitáció nem befolyásolhatja őket.”

A diákok magyarázataiban és érveléseiben előforduló pontatlanságok alapján úgy döntöttünk, hogy közelebbről is megvizsgáljuk a diákok elképzeléseit bizonyos hidrosztatikai fogalmakkal és jelenségekkel kapcsolatban. Ami a *Hidrosztatika* kategóriát illeti, leggyakrabban (11 esetben) olyan kísérletekkel találkoztunk, amelyek a nyomásra, illetve a hidrosztatikai nyomásra összpontosultak. További, azonos gyakorisággal előforduló témák közé tartozott Arkhimédész törvénye és a felhajtóerő. Ezeket a diákok a filmek keretein belül hétszer említették. Kétszer találkoztunk Pascal törvényével is. Összeállítottunk egy feladatlapot, amely a következő fogalmakkal és jelenségekkel kapcsolatos feladatokat tartalmazott: sűrűség, Pascal törvénye, Arkhimédész törvénye és a felhajtóerő. A diákok ezekkel a témákkal 17 videó keretén belül foglalkoztak. Két filmben találtunk bizonyos pontatlanságokat is, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy a diákoknak vannak helytelen elképzeléseik az említett témákkal kapcsolatban.

4. Általános iskolás diákok hidrosztatikában felmerülő elképzeléseire irányuló feladatlap

A diákok elképzeléseinek diagnosztizálásra számos különböző eszköz és lehetőség létezik. Ilyenek például az írásbeli didaktikai tesztek, kérdőívek, párbeszédek, gondolattérképek, asszociációs feladatok és egyebek.

4.1. A feladatlap összeállítása

Kutatásunk során, hogy megtudjuk, milyen elképzeléseik vannak az általános iskolás diákoknak a hidrosztatikai jelenségekkel, illetve a sűrűség fogalmával kapcsolatban, nyitott válaszú feladatokat tartalmazó tesztet választottunk.

Az írásbeli didaktikai tesztek az elképzelések diagnosztizálására használt leggyakoribb módszerek közé tartoznak. A feladatoknak, amelyek segítségével meg szeretnénk vizsgálni a diákok elképzeléseit, jól átgondoltnak kell lenniük. Inkább kvalitatív, mint kvantitatív jellegű feladatokra van szükség, amelyek a diákok valódi elképzeléseit vizsgálják. Többféle írásbeli didaktikai tesztet ismerünk. Vannak válaszlehetőséget tartalmazó tesztek (ezeknél az elképzelések helyes azonosítása érdekében nagyon fontosak a jól megválasztott helytelen válaszlehetőségek), viszont ismerünk nyitott kérdéseket tartalmazó tesztet is. Mi a diákok elképzeléseinek azonosítására az utóbbit választottuk, mert számunkra éppen az volt érdekes, hogy a diákok hogyan gondolkodnak az egyes kérdésekről, hogyan magyarázzák meg a kérdésekben előforduló fizikai jelenségeket. Ha a diákoknak válaszlehetőségeket tartalmazó tesztet adnánk, lenne egy bizonyos esély, hogy a helyes választ jelölnék magyarázat nélkül, és anélkül, hogy az adott jelenségeket valóban értenék.

A feladatlap, amely az 1. mellékletben teljes egészében olvasható, nem tartalmaz egyetlen rajzot, ábrát sem. Minden egyes helyzet, amely a feladatokban szerepel, szöveges leírással jelenik meg. A rajzok vagy ábrák segíthetnének rávezetni a diákokat arra, hogy mivel kell az adott feladatban foglalkozni, mit kell figyelembe venni. Fontolóra vettük, hogy ne mutassuk-e meg a diákoknak a kísérleteket a leírásuk helyett. Ezt a lehetőséget viszont elvetettük, hogy a feladatlap írásakor a belépő feltételek minden diáknál azonosak legyenek. Ha a kísérleteket elvégeznénk a feladatlap kitöltése közben, előfordulhatna, hogy a kísérlethez fűzött hozzászólásaink az egyik csoportban különböznenek a másik csoportban elhangzott magyarázatainktól ugyanarról a fizikai jelenségről.

4.2. A tesztkérdések feladása

Feladatlapunk az általános iskolás diákok elképzeléseinek meghatározására irányul. A feladatok a hidrosztatikában előforduló jelenségek megértésére (pontosabban Pascal törvénye, Arkhimédész törvénye, felhajtóerő) és a sűrű-

ség fogalmára összpontosulnak. A feladatlap összeállításakor a *Fizikai filmek fesztiváljára* beküldött filmekből, szakirodalomban talált különböző példák-ból, illetve a tanítás során gyűjtött tapasztalatainkból indultunk ki. A feladato-kat igyekeztünk úgy megfogalmazni, hogy ne használjunk szakkifejezéseket, hogy ne befolyásoljuk a diákok szóhasználatát a válaszok leírásakor. Mivel a feladatlap általános iskolás diákok részére szól, igyekeztünk kiragadni bizonyos helyzeteket a mindennapi életből és kitaláltunk a feladatok köré egy történetet Misi főszereplésével.

5. Az általános iskolás diákok hidrosztatikában felmerülő fogalmakkal és jelenségekkel kapcsolatos elképzeléseire irányuló felmérés

5.1. A felmérés feladata

A felmérés segítségével igyekeztünk feltérképezni az aktuális helyzetet a kiválasztott diákok elképzeléseinek kapcsán. A felmérés fő feladatát abban jelöltük meg, hogy megállapítsuk, hogyan értelmezik az általános iskolás diákok a kiválasztott fogalmakat és jelenségeket a *Hidrosztatika* témakörében (pontosabban sűrűség, Pascal törvénye, Arkhimédész törvénye, felhajtóerő).

Úgy véljük, hogy a diákoknak helytelen elképzeléseik vannak bizonyos fogalmakkal és jelenségekkel kapcsolatban a *Hidrosztatika* témakörében. Egyéb felmérések és kutatások, valamint a *Fizikai filmek fesztiváljára* beküldött diákokfilmek elemzése alapján a következő megállapításokat várjuk:

- A diákok főleg a testek tömegét veszik figyelembe, amikor arról döntenek, hogyan viselkednek a testek a folyadékokban.
- A diákok összetévesztik a sűrűség fogalmát a viszkozitás fogalmával.
- A diákok az Arkhimédész törvényének alkalmazására irányuló feladat megoldásánál nem veszik figyelembe a törvényt.
- A diákok úgy vélik, hogy egy zárt edényben lévő folyadékban külső erő hatására a folyadék minden pontjában egyenlő nyomás keletkezik.
- A diákok úgy vélik, hogy a felhajtóerő nagysága függ a merülés mélységétől még akkor is, amikor már az egész test a vízbe merült.

5.2. A felmérés módszerei

A felmérést 2017 márciusában és áprilisában, valamint 2018 márciusában végeztük írásbeli teszt formájában, amely nyitott válaszú feladatokat tartalmazott. A feladatlapon 6 kérdés volt található. A feladatok középpontjában a *Hidroztatikában* szereplő fogalmak és jelenségek megértése állt. A hat feladatból három feladat (első, második és hatodik) kapcsolódott a sűrűség fogalmának és a testek folyadékokban való viselkedésének megértéséhez. A maradék három feladat (harmadik, negyedik és ötödik) Pascal és Arkhimédész törvényével, illetve a felhajtóerővel kapcsolatosan tartalmazott kérdéseket. A diákok a feladatlapot egy 45 perces tanítási óra alatt töltötték ki. Az elemzett és feldolgozott adatokat az Excel program segítségével értékeltük ki.

5.3. A csoport jellemzése

A felmérésben Szlovákiában és Magyarországon tanuló általános iskolás diákok vettek részt. Ami Szlovákiát illeti, a felmérésbe a pozsonyi Česká magán általános iskola, valamint a tardoskeddi Comenius általános iskola diákjai kapcsolódtak be, összesen 89 diák. A pozsonyi Česká magán általános iskolából 52 diák töltötte ki a feladatlapot: 7 diák a 7. évfolyamból és 45 diák a 8. évfolyamból. A tardoskeddi Comenius általános iskolából 37 diák töltötte ki a feladatlapot: 18 diák a 7. évfolyamból és 19 diák a 8. évfolyamból. Magyarországról a tatai Vaszary János Általános Iskola diákjai vettek részt a felmérésben, összesen 35 diák: 22 fő a 7. évfolyamból és 13 fő a 8. évfolyamból. A három általános iskolából tehát 124 diák vett részt a felmérésben.

Az általános iskola neve	Évfolyam	7.	8.	Együtt
Česká magán általános iskola Pozsonyban		7	45	52
Comenius általános iskola Tardoskedden	Diákok száma	18	19	37
Vaszary János Általános Iskola Tatán		22	13	35
	Együtt	47	77	124

2. táblázat: A felmérésben résztvevő általános iskolás diákok száma

5.4. A felmérés eredményeinek feldolgozása és értelmezése

A válaszadókat két csoportra osztottuk. Az első csoportba tartoznak a szlovákiai általános iskolákat látogató diákok (A csoport), a második csoportot pedig a magyarországi általános iskolás diákok alkotják (B csoport). A két csoport válaszait külön-külön értékeltük ki.

Minden feladatot mindkét csoportban külön értékeltünk ki. Először kategóriákba soroltuk az adott kérdésre kapott válaszokat az alapján, hogy milyen következtetésre jutottak a diákok. Ezt követően minden kategóriában kerestük a közös jeleket, milyen feltételezés, gondolat alapján jutottak el a diákok az adott válaszra. Így a válaszok egyes kategóriáit tovább osztottuk kisebb csoportokra. Majd készítettünk egy táblázatot, amely tartalmazta a válaszok felosztását az egyes válaszok relatív gyakoriságával együtt évfolyamokra bontva. Az eredményeket grafikonokon ábrázoltuk. A táblázatokban a helyes választ narancssárga színnel emeltük ki. A grafikonokban a helyes válasz relatív gyakoriságát narancssárga színnel kereteztük be. Helyes válasznak csak azt a választ fogadtuk el, amelyben a diák feltüntetett magyarázatot is. Ha a diák helyesen válaszolt, de nem indokolta meg az állítását, a választ nem számítottuk helyesnek, mivel a feladatban szigorúan kértük a magyarázatot. A táblázatokban azokat a válaszokat, amelyekben regisztráltunk helytelen elképzeléseket (összhangban a saját elvárásainkkal) zöld színnel jelöltük meg. A grafikonokban ezeknek a válaszoknak a relatív gyakoriságát zöld színnel kereteztük be.

A csoport – Szlovákia

1. feladat:

A felmérés eredményeiből következik, hogy az első kérdésre helyesen választott az összes válaszadó 5,6%-a, ami 5 diákot jelent. A 3. táblázatból kiolvashatjuk, hogy 34,8%-a a válaszadóknak helytelenül feltételezi, hogy a test úszása csak a test tömegével függ össze. Egy másik nagy csoportot alkotnak azok, akik úgy gondolják, hogy a test sűrűsége függ a test méreteitől. Ebbe a csoportba tartozik a válaszadók 22,4%-a.

1. feladat		Relatív gyakoriság évfolyamok szerint / %		
		7. évf.	8. évf.	Össz.
A nagyobb, és a kisebb darab alufólia is az edény aljára süllyed	helyes magyarázat – az alumínium sűrűsége nagyobb, mint a víz sűrűsége	12	3,1	5,6
	magyarázat nélkül	4	3,1	3,4
Sem a nagyobb, sem a kisebb darab alufólia nem süllyed az edény aljára	helytelen feltételezés – az úszás csak a tömeggel függ össze	36	34,4	34,8
	helytelen feltételezés – a test sűrűsége a test méreteitől függ	0	15,6	11,2
	magyarázat nélkül	16	23,4	21,3
A nagyobb és a kisebb darab alufólia nem fog- nak egyformán viselkedni	helytelen feltételezés – a test sűrűsége a test méreteitől függ	24	6,3	11,2
	helytelen terminológia használata	0	0	0
Egyéb helytelen válaszok		4	10,9	9
Megoldatlan		4	3,1	3,4
Összesen		100	100	100

3. táblázat: Az egyes válaszok relatív gyakorisága évfolyamok szerint az 1. feladatban (A csoport)

5. feladat:

A felmérés eredményei mutatják, ahogy azt a 4. táblázatban is láthatjuk, hogy az ötödik kérdésre a válaszadók 2,2%-a adott helyes választ, ami az adott csoportnál két diákot jelent. Helyes választ tüntetett fel még egy másik diák is, de magyarázat nélkül. A legtöbb választ A *gumi megrövidült* kategória tartalmazza (a válaszadók 31,4%-a). Ebben a kategóriában a válaszadók nagyjából 32%-a elhanyagolta azt a tényt, hogy a felhajtóerő nem függ a merülés mélységétől, amikor már az egész test a vízbe merült. Az eredményekből látható az is, hogy magas képviselete van az *Egyéb helytelen válaszok* kategóriának.

5. feladat		Relatív gyakoriság évfolyamok szerint / %		
		7. évf.	8. évf.	Össz.
A gumi ugyanúgy maradt	a felemelkedés nem függ a mélységtől	4	1,6	2,2
	magyarázat nélkül	0	1,6	1,1
A gumi megnyúlt		24	17,2	19,1
A gumi megrövidült	a valóság elhanyagolása – a felhajtóerő nem függ a merülés mélységétől	8	10,9	10,1
	helytelen feltételezés – a műanyagtartónak kisebb a sűrűsége, mint a víznek	4	0	1,1
	egyéb magyarázat	16	14,1	14,6
	magyarázat nélkül	8	4,7	5,6
Egyéb helytelen válaszok		12	35,9	29,2
Megoldatlan		24	14,1	16,9
Összesen		100	100	100

4. táblázat: Az egyes válaszok relatív gyakorisága évfolyamok szerint az 5. feladatban (A csoport)

B csoport – Magyarország

1. feladat:

A felmérés eredményeiből következik, hogy az első kérdésre helyesen választott a válaszadók 5,7%-a, ami az adott csoportban két diákot jelent. Ahogy az 5. táblázatból is kiolvasható, a válaszadók 31,4%-a helytelenül feltételezi, hogy a test úszása csak a test tömegével függ össze. Továbbá a válaszadók 8,6%-a azt gondolja, hogy a test sűrűsége függ a test méreteitől.

1. feladat		Relatív gyakoriság évfolyamok szerint / %		
		7. évf.	8. évf.	Össz.
A nagyobb, és a kisebb darab alufólia is az edény aljára süllyed	helyes magyarázat – az alumínium sűrűsége nagyobb, mint a víz sűrűsége	4,5	7,7	5,7
	magyarázat nélkül	0	15,4	5,7
Sem a nagyobb, sem a kisebb darab alufólia nem süllyed az edény aljára	helytelen feltételezés – az úszás csak a tömeggel függ össze	36,4	23,1	31,4
	helytelen feltételezés – a test sűrűsége a test méreteitől függ	0	7,7	2,9
	magyarázat nélkül	4,5	7,7	5,7
A nagyobb és a kisebb darab alufólia nem fognak egyformán viselkedni	helytelen feltételezés – a test sűrűsége a test méreteitől függ	9,1	0	5,7
	helytelen terminológia használata	4,5	0	2,9
Egyéb helytelen válaszok		31,8	30,8	31,4
Megoldatlan		9,1	7,7	8,6
Összesen		100	100	100

5. táblázat: Az egyes válaszok relatív gyakorisága évfolyamok szerint az 1. feladatban (B csoport)

5. feladat:

Ahogy azt a felmérés eredményei, ill. a 6. táblázat mutatják, ebben a csoportban nem érkezett egy helyes válasz sem az ötödik kérdésre. A válaszadók 22,8%-a tartozik *A gumi megrövidült* kategóriába. Ezeknek a diákoknak a 25%-a elhanyagolta azt a tényt, hogy a felhajtóerő nem függ a merülés mélységétől, amikor már az egész test a vízbe merült. Az eredményekből látható az is, hogy magas képviselése van az *Egyéb helytelen válaszok* és *Megoldatlan* kategóriáknak.

5. feladat		Relatív gyakoriság évfolyamok szerint / %		
		7. évf.	8. évf.	Össz.
A gumi ugyanúgy maradt	a felemelkedés nem függ a mélységtől	0	0	0
	magyarázat nélkül	0	0	0
A gumi megnyúlt		27,3	0	17,1
A gumi megrövidült	a valóság elhanyagolása – a felhajtóerő nem függ a merülés mélységétől	9,1	0	5,7
	helytelen feltételezés – a műanyagtartónak kisebb a sűrűsége, mint a víznek	9,1	0	5,7
	egyéb magyarázat	13,6	7,7	11,4
	magyarázat nélkül	0	0	0
Egyéb helytelen válaszok		22,7	61,5	37,1
Megoldatlan		18,2	30,8	22,9
Összesen		100	100	100

6. táblázat: Az egyes válaszok relatív gyakorisága évfolyamok szerint az 5. feladatban (B csoport)

5.5. Diskusszió a felmérés eredményeihez

1. feladat:

Az első tesztkérdés a testek viselkedésével függ össze a folyadékokban. A testek úszása összefügg a sűrűségükkel. A diákoknak viszont helytelen elképzelésük van arról, hogy a test lebegni fog-e, úszik, vagy elmerül. A felmérés eredményei azt mutatják, hogy azoknak a diákoknak is helytelen elképzeléseik vannak, akik a test úszásánál úgy gondolták, hogy a test sűrűsége összefügg a tömegével (kisebb darab alufóliadarabnak kisebb a sűrűsége). Ebből arra következtetünk, hogy a diákok a test úszását a test tömegével hozzák kapcsolatba. A felmérésünkből következik, hogy az *A* csoport válaszadóinak 57,2%-a a testek tömegéről gondolkodik, amikor azok viselkedéséről dönt. A *B* csoportban ilyen a diákok 40%-a. Tipikus helytelen válasznak a következő választ tekinthetjük: „Az alufólia a víz felszínén lesz. A kisebb darab szintén. Mivel az alufólia nem olyan nehéz.”

Felmérésünk eredményei tehát azt mutatják, hogy míg a helyes válaszok számában a két csoportnál nincs eltérés, addig a szlovákiai általános iskolás diákok nagyobb részben rendelkeznek helytelen elképzelésekkel.

5. feladat:

A diákoknak az ötödik feladatban a felhajtóerőről kellett gondolkodniuk. A felhajtóerő nagysága nem függ a merülés mélységétől, ha már az egész test elmerült a vízben. A diákoknak viszont olyan helytelen elképzelésük van, hogy ha belemerítjük az egész testet a vízbe közvetlenül a víz szintje alá, majd mélyebbre, akkor nagyobb felhajtóerő fog rá hatni. Az *A* csoportban a válaszadók 10,1%-a, a *B* csoportban pedig a válaszadók 5,7%-a állította, hogy a felhajtóerő még akkor is függ a merülés mélységétől, ha már az egész testet belemerítettük a vízbe.

Ezekből az eredményekből következik, hogy a *B* csoport diákjai kisebb mértékben rendelkeznek helytelen elképzelésekkel, ami az ötödik feladatot illeti. Ami a helyes válaszokat illeti, az *A* csoportban két diák található ebben a kategóriában, míg a *B* csoportban egy sem.

A felmérés eredményeiből láthatjuk, hogy mindkét csoportban a legtöbb válaszadó az *Egyéb helytelen válaszok* kategóriába tartozik. Ebben a kategóriában találhatóak azok a válaszok, amikor a diákok nem a feltett kérdésre vá-

laszoltak. Általában a feladatban szereplő szituációhoz szóltak hozzá. A *Gumi megnyúlt* kategóriában a következő válasszal találkoztunk: „A gumi ismét megnyúlt, mivel először a műanyagtartó a víz felszínén úszott, de mivel elmerítettük, a gravitáció elkezdte lefelé húzni a tartót.” Ezt a választ egy nyolcadikos diák írta. Érdekes gondolat, hogy szerinte a gravitáció csak akkor kezdett el hatni a műanyagtartóra, amikor azt belemerítettük a vízbe.

6. Zárszó

A felmérésben kapott eredmények elemzése alátámasztja, hogy a felmérést kitöltő általános iskolás diákok helytelen elképzelésekkel rendelkeznek a különböző fogalmakkal és jelenségekkel kapcsolatban a hidrosztatika témakörében. Az egyik helytelen elképzelés a testek folyadékokban való viselkedésével függ össze: a diákok főleg a testek tömegét veszik figyelembe, amikor arról döntenek, hogyan viselkednek a testek a folyadékokban. Kiderült az is, hogy a diákoknak helytelen elképzeléseik vannak a felhajtóerővel kapcsolatban: azt gondolják, hogy a felhajtóerő nagysága függ a merülés mélységétől még akkor is, amikor már az egész test a víz alá merült.

A felmérésünk alapján láthatjuk, hogy a B csoport (Magyarországon tanuló általános iskolás diákok) diákjai mindkét vizsgált kérdésben kisebb mértékben rendelkeztek helytelen elképzelésekkel, mint az A csoport diákjai. A helyes válaszoknál nem észleltünk nagyobb különbséget a csoportok között.

Annak, hogy a két csoport között különbségek vannak, több oka is lehet, amelyeket a jövőben szeretnénk részletesebben is megvizsgálni. Szlovákiában tíz évvel ezelőtt adtak ki új tankönyveket az általános iskolák részére, amely a diákok aktív részvételét feltételezi az órákon. Sajnos sokszor nem sikerül a tanároknak e tankönyvek alapján haladniuk a nagy diáklétszám vagy az osztott órák hiánya miatt, és akár ez is a diákok helytelen elképzeléseikhez vezethet. Meg kell említenünk, hogy Magyarországon és Szlovákiában különbözik az oktatási rendszer. Magyarországon például már a hetedik évfolyamban kezdődő fizikatanítás előtt is van lehetősége a diákoknak találkozni különböző fizikai témakörökkel más tantárgyak keretein belül. Továbbá a két országban nem egyezik az órák elosztása sem az egyes évfolyamokban.

Felméréseink eredményét összefüggésbe hozhatjuk a tanár személyiségével is, ugyanis a diákok tudásának a minőségére vitathatatlanul hatással van a tanár gyakorlata. A szlovákiai általános iskolák esetében a három tanárból kettő

kezdő volt a pályán, amíg a magyarországi általános iskola tanárai már sokéves gyakorlattal rendelkeztek.

A felmérés megvalósítása előtt különböző diákt filmek és szakirodalom alapján feltételeztünk bizonyos helytelen elképzeléseket. A felmérés eredményei alapján elmondhatjuk, hogy néhány megállapításunk egyezik ezekkel a helytelen elképzelésekkel.

A következő lépésben szeretnék kibővíteni a felmérésünket. Szeretnénk bekapcsolni több résztvevőt, mind szlovák, mind magyar részről, hogy pontosabban meg tudjuk vizsgálni, hogy mi lehet az oka az általános iskolás diákok különböző mértékben előforduló helytelen elképzeléseinek (alaptanterv, óraelosztás, tanítási módszerek).

Függelék

1. sz. melléklet:

Általános iskolás diákok hidrosztatikában felmerülő elképzeléseire irányuló feladatlap

Név:

Osztály:

Misi kedvenc tantárgya a fizika. Nagyon szívesen kísérletezik. A nyári szünidőt a nagymamájánál töltötte és hogy ne unatkozzon, kísérleteket végzett különböző dolgok segítségével, amelyeket a nagymamájánál talált.

1. Misi talált egy régi alumínium kanalat. Beletette egy vízzel töltött edénybe. A kanál az edény aljára süllyedt. Ugyanezt megismételte régi alumínium érmékkel, amelyeket talált. Az érmék is lesüllyedtek az edény aljára. Ezután talált alufóliát, ami tulajdonképpen egy vékony alumínium fólia. Leszakított az alufóliából egy kb. 5×5 cm-es darabot. A víz felszíne alá merítette, majd elengedte. Hogyan viselkedett ez az alufólia darab a vízben? Hogyan viselkedne a vízben egy kisebb darab alufólia? A válaszodat magyarázd meg!

2. Misi észrevette, hogy a nagymamája olajat és vizet hagyott az asztalon. A szekrényben talált két egyforma kémcsövet. Az egyik kémcsőbe öntött egy kis vizet és bezárta. Ezt követően belemerítette egy vízzel töltött akváriumba. A kémcső a vízben függőleges helyzetben állapodott meg, a víz felszínére merőlegesen úszott. A másik kémcsövet ugyanolyan magasságig olajjal töltötte meg, majd a vízzel töltött akváriumba merítette. Az olajjal töltött kémcső szín-

tén függőleges helyzetben állapotodott meg. Hasonlítsd össze ennek a két kémcsőnek a merülését és a válaszodat magyarázd meg!

3. Misi a vízzel töltött pohárba egy jégkockát helyezett. A poháron egy filctollal megjelölte, meddig ér a víz. Várt, amíg az egész jégkocka elolvadt. Hogyan változott a víz felszínének magassága? A víz felszíne a vonal felett volt, amelyet a poháron kijelölt, alatta, vagy ugyanazon a szinten? Az állításodat magyarázd meg!

4. Misi talált a pincében egy műanyag flakont. A flakon oldalán különböző magasságokban egy vékony szög segítségével egymás alatt három egyforma nagyságú lyukat csinált. A műanyag flakonba vizet engedett. A víz mind a három nyílásból folyni kezdett. Leggyorsabban az üveg aljához legközelebbi nyílásból folyt a víz és leghalványabban az üveg szájához legközelebbi nyílásból. Misi bezárta az üveget. Mi történt, amikor Misi összeszorította a bezárt üveget? Hasonlítsd össze a kifolyó víz sebességét az egyes nyílásokból! Válaszodat indokold meg!

5. Misi megevett egy csokoládétojást meglepetéssel. A műanyagtartót belőle megtöltötte kavicsokkal és felakasztotta egy gumira. A gumi megnyúlt. Amikor az egész műanyagtartót pontosan a víz felszíne alá merítette a gumi megrövidült. Mi történt a gumival, amikor a műanyagtartót mélyebbre merítette? A válaszodat indokold meg!

6. A nagymama kalácsot sütött és mondta Misinek, hogy hozzon neki a hűtőből tejet és habtejszínt. Amikor a nagymama elkezdte önteni a tejet és a tejszínt a pohárból a tálba, Misi észrevette, hogy a tejszín „rosszabban” önthető át. Misi viszont a mesékben sokszor olvasta, hogy a macska a tejszínt a tej felszínéről nyalogatja. Elkezdett rajta gondolkodni, hogy ez egyáltalán lehetséges-e. Milyen következtetésre jutott Misi? A válaszodat indokold meg!

Bibliográfia

ALWAN 2011: ALWAN, A. A.: Misconception of Heat and Temperature Among Physics Students. *Procedia Social and Behavioral Sciences* (2011) 600–614.
URL:

https://www.academia.edu/3585334/MISCONCEPTION_IN_PHYSICS_AMONG_HIGH_SCHOOL_STUDENTS

(letöltés ideje: 2017. április 30.)

HAVERLÍKOVÁ 2013: HAVERLÍKOVÁ, V.: *Alternatívne predstavy žiakov vo fyzikálnom poznávaní*. Bratislava 2013. URL:

https://zona.fmph.uniba.sk/fileadmin/fmfi/sluzby/elektronicke_studijne_materialy/ip_uk/Fyzikalne_poznavanie_alt_predstavy.pdf

(letöltés ideje: 2017. január 25.)

MANDÍKOVÁ – TRNA 2011: MANDÍKOVÁ, D. – TRNA J.: *Žákovské prekoncepte ve výuce fyziky*. Brno 2011.

NATIONAL RESEARCH COUNCIL 1997: NATIONAL RESEARCH COUNCIL: *Science Teaching Reconsidered: A Handbook – The National Academic Press*. Washington 1997. URL:

<https://www.nap.edu/read/5287/chapter/5>

(letöltés ideje: 2017. április 30.)

READ J. R. 2004: READ J. R.: *Children's Misconceptions and Conceptual Change in Science Education*. h. n. 2004. URL:

http://www.asell.org/global/docs/conceptual_change_paper.pdf

(letöltés ideje: 2017. április 30.)

WEBER 2004: WEBER, S.: *Präkonzepte und Misskonzepte im Physikunterricht*. h. n. 2004. URL:

<http://web.archive.org/web/20050506210711/http://didaktik.phy.uni-bayreuth.de/skripten/fachdid4/node3.html>

(letöltés ideje: 2017. április 30.)

WIJAYA et al. 2016: WIJAYA C. P. et al.: The Diagnosis of Senior High School Class X Mia B Students Misconceptions About Hydrostatic Pressure Concept Using Three-Tier. *Jurnal Pendidikan IPA Indonesia* (2016) 13–21.

WILHELM 2007: WILHELM, T. *Schülervorstellungen zur Elektrizitätslehre*. h. n. 2007. URL:

<http://www.thomas-wilhelm.net/Vortraege/Elektrizitaetslehre.pdf>

(letöltés ideje: 2017. április 30.)

Marafejeva Nelli

Identitásnarratívák Magyarországon élő kárpátaljai fiatalok körében

*„Nem szabad idegenként visszatérnünk
oda, ahol valamikor otthon voltunk.”*

(Wass Albert)

Úgy vélem, mindnyájan egyetérthetünk abban, hogy identitásunk kérdése egész életünk során végigkísér bennünket. Számomra különös jelentőséggel bír az adott kérdéskör, hiszen vegeyes házasságból születtem, és mai napig valom, hogy ez az egyik legnagyobb dolog, ami történhetett velem. Egy orosz nemzetiségű apával és egy magyar nemzetiségű anyával betekintést nyerhettem két kultúrába, két nép történelmével, szokásaival és hagyományai-
val ismerkedhettem meg. Azonban mindig is egyfajta nemzeti identitásvál-
ságban szenvedtem, s helyzetemet nem könnyítette meg az sem, hogy a sze-
mélyazonosító igazolványom szerint ukrán nemzetiségű vagyok.

A téma egyrészt a személyes vonatkozások miatt vált különösen fontosá számomra, másrészt viszont globálisabb jelentőséggel is bír, különös tekintettel az Ukrajnában történt eseményekre. 2017 szeptemberében ugyanis az ukrán államfő aláírta azt az új oktatási nyelvtörvényt, mely komolyan csorbítja a Kárpátalján élő magyar kisebbség nyelvhasználati jogait. Ilyen körülmények között talán még nehezebb megtartani a nemzeti, nyelvi és lokális azonosság-tudatot, hiszen a Kárpátalján élő magyar lakosság jogosan érezheti, hogy lép-
ten-nyomon akadályoztatva van megmaradásában.

Mielőtt tüzetesebben megvizsgálánk a Magyarországon élő kárpátaljai fiatalok identitását, tisztáznunk kell az alapfogalmakat. Az *identitás* latin eredetű szó, jelentése 'azonosság'. Főbb kategóriái a társadalom és történelem által meghatározott ismeretek és normák, a tudás, az értékek, valamint az egyéni

tapasztalatok.¹ Ezen elemek meghatározzák, hogy ki és mi az egyén, mi számít fontosnak és mi nem, kialakítanak egy rendszert, aminek segítségével megítélünk másokat és saját magunkat. Bayer József megközelítése: „Az a kérdés, hogy ki is vagyok tulajdonképpen, hogyan definiálom magam, azonos az-zal, hogy milyen közösséghez tartozónak tekintem magam. Ez a kérdés gyökereinél ragadja meg a személyiséget [...] Az identitás az önmagunkkal való folytonosság és a másokkal való harmónia tudata, ilyenképpen az integrált személyiség jellegzetessége.”² Péntek János nyelvész is hasonlóan fogalmaz: „[...] tudnom kell, hogy ki vagyok, hogy mi vagyok, melyek az engem meghatározó jegyek, és azt is tudnom kell, hogy ezek alapján hova tartozom, kikkel azonosulok.”

Bartha Csilla nyelvész, kétnyelvűség-szakértő, Gereben Ferenc meghatározására támaszkodva azt írja: „Az identitástudat összetett, vertikálisan és horizontálisan egyaránt rétegzett fogalom. Az önmeghatározás egyik vertikális mozzanataként az egyén elhelyezi magát a lépcsőzetes társadalmi erőterben, tisztázza, hogy milyen kapcsolatot, milyen kötődéseket épít ki (vagy fogad el) a társadalmi közösségek különböző szintjeivel, a családból a lokális és szakmai csoportokon át az emberiségig. Az identitás másik, horizontális megközelítési módja arra törekszik, hogy a fenti közösségekhez való viszony egymás mellett elhelyezkedő különböző színtereit mutassa be. Az identitástudatnak a virtuális térbeliség mellett van egy időbeli dimenziója is, amely a (családi, nemzeti stb.) múlttal kapcsolatos tudati képekből – a jelenen át – a jövőről alkotott elképzelésekig (jövőkép) terjed.”³

Amikor egy határon túli kisebbségi közösséget szeretnénk vizsgálni, több akadályba is ütközhetünk. Hires-László Kornélia a következőképpen fogalmaz: „Az identitás vizsgálata egy ilyen társadalmi csoportban több szempontból is összetett: ha figyelembe vesszük az identitás, nemzet, nemzetkép fogalmának bonyolultságát, a több nemzet együttéléséből fakadó identitásbeli változatokat, valamint azt a sajátos történelmet, amelyet a kárpátaljai magyarság a 20. század folyamán megélt (több ország állampolgárának tudhatta magát anélkül, hogy elköltözött volna lakhelyéről), a kutatás komplexitása nyilvánvaló.”⁴

1 CSEPELI 1997.

2 BAYER 2001, 12.

3 GEREKEN 1999, 62.

4 HIREN-LÁSZLÓ 2010.

Vizsgálatom során különösen érdekelt, hogyan függ össze a nemzeti identitás és a nyelv, s hogyan alakul mindez kisebbségi helyzetben. A nemzeti/etnikai identitás nem más, mint egy adott etnikai/nemzeti csoporthoz való tartozás. Itt az etnikummal, mint kollektív közösséggel való azonosulás kerül előtérbe, egy etnikai csoporthoz tartozás szubjektív érzése.⁵

Hires-László Kornélia rávilágít arra, hogy a *kárpátaljai magyarság* identitásával kapcsolatos kutatások viszonylag ritkák, és így azok eredményei nagyon gyéren láttak napvilágot. A kutatások főként kvantitatív módszert alkalmaztak a mérésnél, mely gyakran csak a megszokott kérdések felületes vizsgálatát segítették a mélyebb vizsgálatot igénylő témánál. Az egyik ilyen jelentősebb kutatás Gereben Ferenc és kutatócsoportja által végzett 1999-es felmérés, melyben a kutatók hét ország (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Kis-Jugoszlávia, Szlovénia, Ausztria és Magyarország) lakosságának identitástudatát, nyelvhasználatát és kultúrához való viszonyát vizsgálták. Gereben kutatásában az alábbi kérdésekre keresi a választ:

- Milyen elemekből és milyen arányban építkezik az identitástudat?
- Hogyan függ az identitás a réteghelyzettől, a társadalmi erőter különböző független változóitól (beleértve a kisebbségnek a többséghez mért arányát a tömbszerű és a diaszpórikus elhelyezkedést)?
- Milyen kapcsolatban áll az identitástudat más tudatformákkal (vallás, értékszemlélet stb.) és milyen kapcsolat fűzi a kultúra, művelődés különböző irányaihoz?⁶

Összefoglalva a kárpátaljai magyarokra vonatkozóan a következő megállapítások születtek:

- a. Kárpátalján az összetartozás fix pontjai: érzelmek, anyanyelv, kulturális, történelmi és vallási hagyományok.
- b. A kisebbségi identitástudat önmaga erősítése céljából hajlamos erőteljesebben támaszkodni a hagyományokra, a kulturális és vallási értékekre, miközben regionális jegyeket is felmutat. Ahol a politikai és gazdasági helyzet rendkívül rossz, ott a kisebbségben élő magyarság identitástudata s annak pozitív érzelmi színtere felerősödik.
- c. Az anyanyelv az önazonosság-tudat struktúrájának olyan mezejében található, amely egyaránt utal az identitás vállalásának, valamint a túl mar-

5 CSEPELI 1997.

6 GEREKEN 1999.

káns érzelmi attitűd helyett elsősorban racionális–konstruktív megközelítésének tényére.

- d. Az önértékek erősítésével ellensúlyozzák a rájuk nehezedő nyomást, és csak kevéssé engedhetik meg maguknak a kritikusabb önszemlélet luxusát.
- e. Az együttélés szükségessége történelmi tény, és ezt sokan meglehetősen békülékenységgel veszik tudomásul. Ugyanakkor a saját identitás megőrzése is általános szándék, amelyet sokszor az önazonosság, a sajátos és értékes színfolt elvesztésének lehetősége inspirál, és egyben félelemként be is árnyékol.
- f. A vallásosság, a vallásgyakorlat jelentősége a kisebbségi helyzetben felértékelődik, és az egyéni és csoportos identitás megőrzésében fontos szerepet vállal. Különösen az olyan országokban, ahol a kisebbség felekezetiileg is különbözik a többségi nemzettől (ortodox vallás). Kárpátalján az ortodox vallás és a katolikus vallás keresztezésének eredménye a görögkatolikus, amit a többségi nemzet is gyakorol a magyarokkal együtt.⁷

Ezt a felmérést a 2000-es évek elején egy újabb követte. A Nemzeti Ifjúságkutató Intézet 2001-ben indította el azt a határokon átívelő kutatást, amely az összes határon túli magyarok lakta régiót érintette. A *MOZAIK 2001* című kutatásban Kárpátaljáról ötszáz 15 és 29 év közötti adatközlő válaszolt a feltett kérdésekre. A kérdőív kérdései több területet érintve az identitás témakörét is körbejárták. Az adatközlőket arra kérték, sorolják be önmagukat a felsorolt kategóriák valamelyikébe. A válaszokból kiderül, hogy szinte mindenki kárpátaljai magyarnak vagy egyszerűen (jelző nélkül) magyarnak vallotta magát. A magyarsághoz, mint nemzethez való tartozás kritériumai közül a kárpátaljai magyar fiatalok legtöbben az önbesorolást, a nyelvi közösséget és a kultúra ismeretét választották. Az adatközlők általában büszkék saját nemzetükre, csoportjukra és annak fontos tagjainak tartják magukat. A szülőföld meghatározásánál a legtöbb adatközlő (54%) Kárpátalját említette, ezután következett Ukrajna (11%) és Magyarország (3%), illetve erős a saját településhez való kötődés. Kárpátalja a haza tekintetében is az első helyen szerepel (43%).⁸

A *Kárpát Panel* című kutatás gyorsjelentése (2007) a Kárpát-medencében élő magyar közösségeket vizsgálta több aspektusból, melynek része volt a

7 GERE BEN 1999.

8 CSERNICKÓ – SOÓS 2002.

nemzeti identitás vizsgálata is. Összesen 3000 kérdőívet töltöttek ki a kutatás során, ebből Kárpátalján 350 fő válaszolt a kérdésekre. Az identitás témakörében a következő eredményeket és következtetéseket olvashatjuk:

1. A kárpátaljai magyarok erős lokális identitástudattal bírnak, és tudatosan vállalják magyarságukat, a nemzetiségi hovatartozásukat – amibe belezülettek – természetes állapotuknak tekintik, büszkeséggel tölti el őket.
2. A magyarság ismérvei között a megkérdezettek szerint az anyanyelv, illetve a magyarság vállalása számít leginkább, ezt követi, hogy szeresse a magyar kultúrát, tisztelje a nemzeti szimbólumokat, a magyar nyelvű egyházhoz tartozzon, a szülők magyar nemzetiségűek legyenek.
3. A kárpátaljai magyarság körében magától értetődő dolog, hogy magyar nemzetiségű és ukrán állampolgár: a szerzők ezt a szovjet korszakra vezetik vissza, mivel anno szovjet állampolgárok voltak és tudatukban szétválasztották állampolgárságukat a nemzetiségüktől.
4. A válaszadók úgy vélik, a magyarországi magyarok más jellemző emberi tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a kárpátaljai magyarok, és az ukrán nemzetről is hasonlóképp vélekednek.
5. A kárpátaljai magyarok számos emberi tulajdonságukban pozitívabbnak tartják magukat a magyarországi magyaroknál és az ukránoknál is.
6. A magyar nemzetiség következtében nem tapasztaltak hátrányos megkülönböztetést Ukrajnában.
7. A felmérés szerint az ukrán–magyar viszonyt semmilyen szinten nem terhelik konfliktusok.

Attitűd-vizsgálat a Magyarországon élő kárpátaljai fiatalok körében

Vizsgálatom során érdekelt, hogyan alakul azoknak a kárpátaljai fiataloknak az identitása, akik évek óta Magyarország területén élnek. Legyen szó akár ideiglenes, akár állandó lakhelyváltásról: vajon sikerül megőrizni a kisebbségi, határon túli identitást is? Fontosak lesznek-e azok a hagyományok, értékek, amiket magukkal hoztak Kárpátaljáról?

Hipotéziseim szerint:

1. A Kárpátaljáról érkezett fiatalok magyar identitása erősen köthető lakhelyükhöz, kisebbségi helyzetükhöz.
2. A nyelv és nemzeti identitás erős korrelációban lesznek.
3. A kisebbségi létehez inkább pozitív érzések fognak társulni a Kárpátaljai fiatalok részéről.
4. A nyelvhasználatot mindenképpen különbözőnek érzékelik majd, számos szláv kölcsönszó és tájszólás tekintetében.

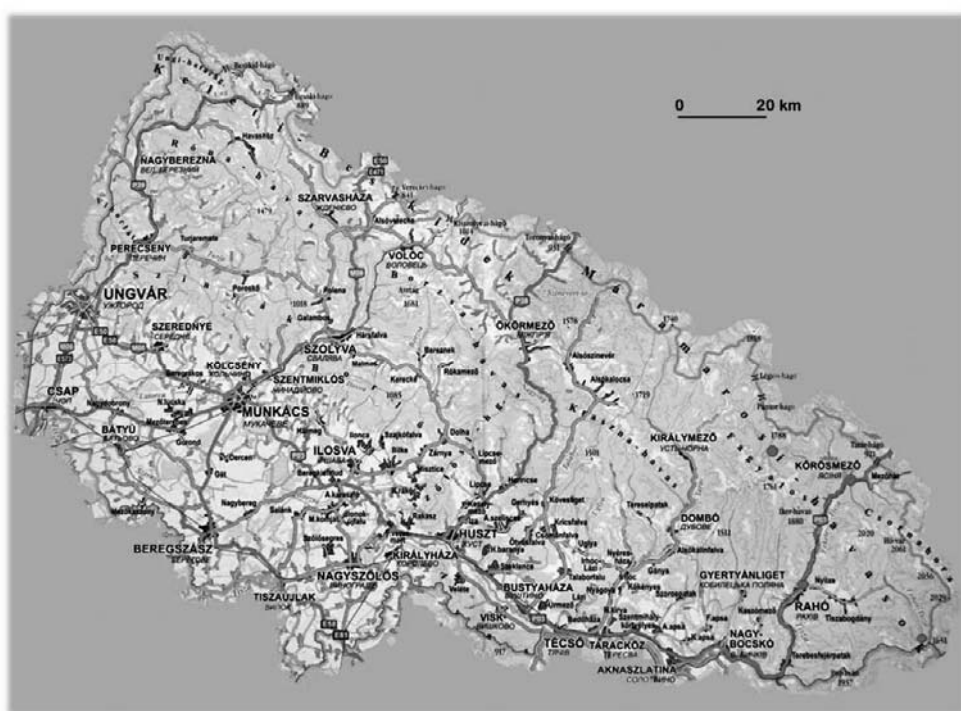
Saját kutatásom alapjául a fentebb leírt kérdőíves felmérések szolgáltak. Ezeket alaposan áttanulmányozva jutottam arra, hogy én is kérdőíves formában szeretném végezni vizsgálatomat. Elsősorban a felsőoktatásban tanulók és a fiatal felnőttek korosztálya érdekelt. A kérdőív *survey* formájában volt elérhető az interneten. A kérdésekben igyekeztem feltérképezni a kitöltők nemét, korát, iskolázottságát, családi nyelvi hátterét, nyelvtudásukat, jelenlegi tartózkodási országukat. Különösen hangsúlyos volt számomra az a kérdés, melyben meg kell határozniuk nemzeti hovatartozásukat. Továbbá három nyitott kérdésben igyekeztem tisztább képet kapni arról, mit is jelent számukra magyarságuk, hogyan kötődnek Kárpátaljához és látnak-e bármilyen különbséget a kárpátaljai és magyarországi nyelvhasználat között.

A kérdőív a következő kérdéseket tartalmazta: Hol és mikor született? Jelenleg melyik országban él? Neme, kora, anyanyelve? Milyen nyelveken beszél (oroszl, ukrán, magyar, angol, német, egyéb)? Milyen nyelven végezte általános iskolai tanulmányait? Milyen nyelven végezte középiskolai tanulmányait? Milyen nyelvű felsőoktatási intézménybe jár(t)? Édesanyja anyanyelve és édesapja anyanyelve? Milyen nyelven beszélnek a szülei egymással? Amikor ott hon tartózkodik, milyen nyelven beszél (az édesanyjával, az édesapjával, apai águ nagyszüleivel, anyai águ nagyszüleivel, barátaival)? Önmeghatározása szerint: magyar, határon túli magyar, kárpátaljai magyar, egyéb? Mit jelent számára magyarnak lenni? Mi köti leginkább Kárpátaljához? Különbözik-e a Kárpátalján beszélt magyar nyelv a magyarországitól, s ha igen, miben?

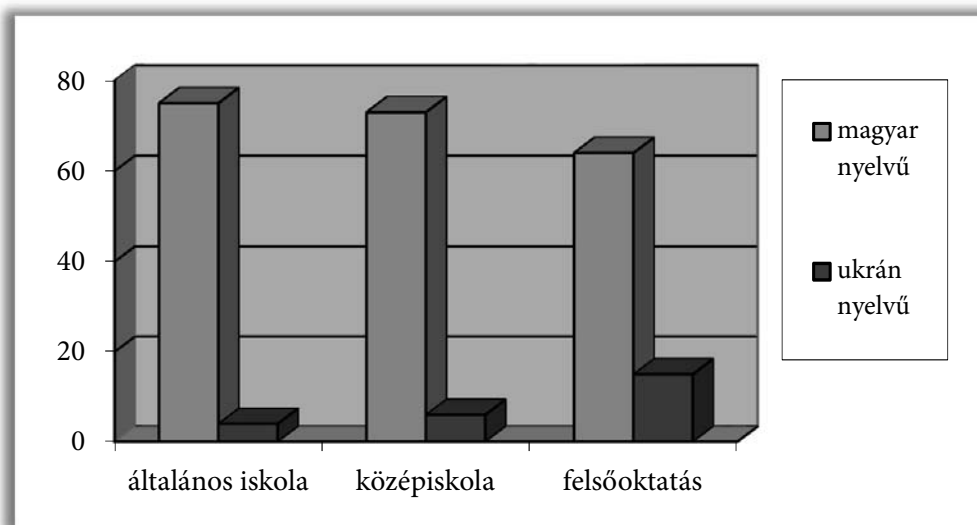
A kérdőívet 92 személy töltötte ki. Ebből 13 fő adatait különböző okok miatt nem lehetett figyelembe venni (hiányos kitöltés, nem megfelelő korosztály, nem kárpátaljai származás). A *célcsoport* tehát a 18–30 éves, Magyarországon élő kárpátaljai fiatalok:

Korosztály	18–23 év között	24–30 év között
Kitöltők száma	36	43

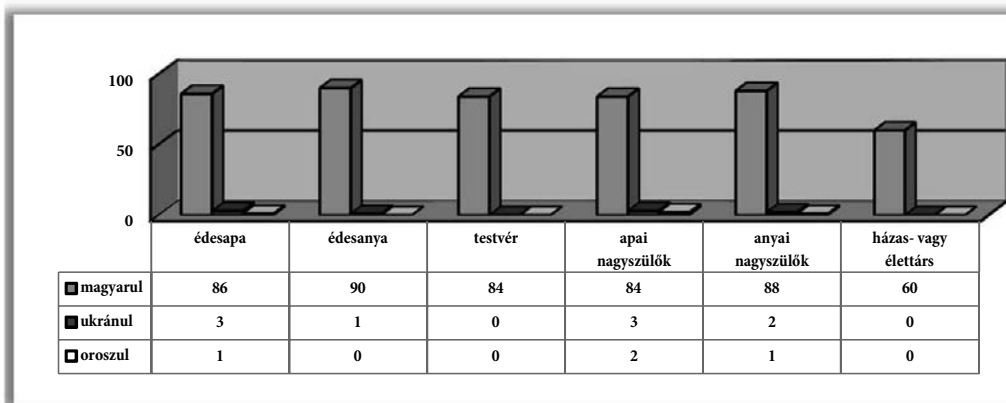
A *nemek* eloszlása tekintetében a kitöltők közül 27-en férfiak, és 52-en nők. A kitöltők lakhelyüket nézve 25 különböző településről érkeztek. Ez főleg a Beregszászi járást jelenti, mint például Beregszász, Badaló, Halábor, Borzsova, Déda, Kígyós, Zápszony, Mezőgecse, Sárosoroszi. De érkeztek kitöltések a Munkácsi járásból (Munkács, Dercen), az Ungvári járásból (Cservona, Csap, Kisgejőc, Szalóka, Nagydobrony, Ungvár), a Szőlősi járásból (Nagyszőlős, Akli, Szőlősgyula, Salánk), Técsői járásból (Aknaszlatina) és a Huszti járásból (Visk) is.

Iskolázottság szempontjából a kitöltők (4 fő kivételével) magyar nyelvű általános iskolába jártak. Hatan végezték tanulmányaikat ukrán nyelvű középiskolában, mindenki más magyar tannyelvű intézményben tanult. Ami a felsőfokú tanulmányokat illeti, a 79 kitöltőből 15-en jelölték be az ukrán nyelvű felsőoktatási intézményt, de nagyon valószínűnek tartom, hogy az adott kitöltők csupán az alapképzést végezték kárpátaljai ukrán nyelvű intézményben, a mesterképzést azonban már Magyarország területén. Az adott kérdés pontatlan megfogalmazásra enged következtetni.

Arra a kérdésre, hogy mi az anyanyelve, a kitöltők 99% válaszolta azt, hogy magyar. Csupán egy kitöltő nyilatkozott úgy, hogy „magyar, de az ukránt is annak tekintem.” Családi nyelvi háttér tekintetében a következő eredmények születtek: az adatközlők szülei közül három orosz, három ukrán és egy ukrán–magyar ajkú édesanya, valamint egy orosz, három ukrán és egy ruszin ajkú édesapa található.

Arra a kérdésre, hogy a kitöltő milyen nyelven beszél, többféle válasz érkezett, a leggyakoribb az orosz, ukrán és angol nyelv volt, de szerepelt a német, francia, spanyol nyelv is. Mivel nem kérdeztem rá a nyelvi szintre, a válaszadás az adatközlők részéről szubjektívnek tekinthető. A kitöltők így fogalmaztak: „ukrán – alapszint”, „pici ukrán”, „ukrán – társalgási szint”, „minimális ukrán”,

„ukrán – B1 szinten, de abból kevésbé vagyok tárgyalóképes”. Érdekes, hogy ezek a jelzők csak az ukrán nyelvénél voltak használatosak. Amikor más idegen nyelveket soroltak az adatközlők, azokhoz általában nem társítottak semmilyen jelzőt.

Önmeghatározása szerint a kitöltők 25%-a vallotta magát magyarnak, 60,7% kárpátaljai magyarnak, 12,6% határon túli magyarnak, és 1% nem tudta magát hova besorolni. Ebből a jelentős százalékkülönbségből arra lehet következtetni, hogy a kárpátaljai születés erősíti az adatközlők identitástudatát. Itt figyelhetjük meg a lokális és nemzeti identitás egybefonódását. Ezt a feltételezést erősíti meg a következő nyitott kérdésemre adott válasz is: Mit jelent számodra magyarnak lenni? Íme néhány válasz, a teljesség igénye nélkül:

„Különlegesnek lenni, elvégre egy nagyon nehéz nyelv az anyanyelvem. Büszkének lenni, mert tudósok és találmányok tömkelegét adtuk a világnak. Erősnek lenni, mert sok viszontagság ellenére is itt vagyunk még. Hálásnak lenni, mert ha akarunk akkor össze tudunk fogni.”

„Hogy nem csak külsőségekkel pl. egy kokárda viselettel vagy egy magyar színekben pompázó karkötővel hangsúlyozom magyarságom, hanem lelkemben ezt vallom is. Ismerem népem múltját, nyelvét, írását, ápolom őseink emlékét és hagyományait – magamban.”

„A magyar nemzethez tartozom, a magyar egységes kultúrát, művészetet, tudományt tartom a magaménak. A magyar történelem meghatározó eseményeihez lelkiileg is kötődöm. Nem vagyok képes közömbösen végighallgatni a Himnuszt vagy a Szózatot. Ha egy magyar sportoló, művész, tudós teljesítménye megmérettetik "szurkolok" neki, győzelmét a szó legnemesebb értelmében magaménak érzem.”

„Büszkének lenni a történelemre, a csodálatos nyelvre, határon túl ápolt hagyományainkra. Erős összetartásunk bátor védelmezése. Ezen jellemzők alkotják a magyar lét érzését bennem.”

„Magyar nyelven jutnak eszembe legelső gondolataim, ezen a nyelven tudom kifejezni leginkább magam és a magyar kultúra és történelem áll legközelebb hozzám.”

A válaszadók túlnyomó többségénél pozitív érzésekkel társult a magyarságukhoz kapcsolódó viszony. Gereben kategóriáit alapul véve láthatjuk, hogy leginkább büszkeséget, valahova tartozást, kötődést, közös történelmi múltat, pozitív jellemvonásokat jelent, ad az adatközlők számára magyarságuk. „A ki-

sebbségi magyar közösségekben a magyarság megélése pozitív szociális identitással társul, ami a csoportidentitás fennmaradásának feltétele.”⁹

A következő kérdésnél az adatközlőknek be kellett fejezni az alábbi mondatot: „Kárpátaljához leginkább az köt, hogy ...” A válaszadók jelentős része itt azt tüntette fel, hogy Kárpátalján született, ez az otthona, szülőföldje, itt élnek felmenői, családtagjai, szerettei. A válaszokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kárpátaljai magyarok erős regionális identitással rendelkeznek:

„Ott születtem, ott nőttem fel, oda köt minden gyermekkori emlék, élmény. Kárpátalja a szülőföldem.”

„Az az a hely, ahol születtem, ahol ismerem az embereket, ahol könnyű felvenni a ritmust.”

„Ott születtem és abban a környezetben érzem a legjobban magam, sok nehézsége ellenére. Úgy érzem ott van értelme az életnek, ott tudok jót és hasznosat tenni.”

„Ott születtem. Ott nőttem fel. Ott tanították meg nekem, miként éljem meg, hogy kisebbségben vagyok. Ott lettem az, aki ma is vagyok.”

„Ott születtem, nőttem fel és tanultam. Itt tanultam meg mit jelent magyar-ként élni egy országban, amely nem Magyarország és mit jelent az, ha nem az anyanyelveden tanulsz. De mindezek ellenére ez az otthonom (legalábbis egyelőre).”

„Identitásom alapjaira itt tettem szert; az őseim, a viharvert sorsunk, teljesen unikális sokszínűségünk egyedi fundamentumot biztosított a személyiség-fejlődésem számára.”

Ezekből a válaszokból kiderül, hogy a megkérdezettek túlnyomó többsége azt vallja, hogy a nehézségek ellenére hálás azért, mert ide született. Kárpátaljai származásuk egyfajta megkülönböztetettséget jelent számukra. Egy olyan szülőföldet, ahol küzdelmesebb volt megtartani magyarságukat, de ennek következtében sokkal erősebb nemzeti identitással rendelkeznek.

S végül a nyelvhasználat terén az adatközlőknek arra kellett válaszolniuk, hogy véleményük szerint különbözik-e valamiben a magyarországi és a kárpátaljai nyelvhasználat. Nem meglepő módon, a válaszadók többsége úgy véli igen, csupán öt válaszadó nyilatkozott úgy, hogy a két nyelvhasználat semmi- ben nem különbözik egymástól. Legtöbben valóban a szláv kölcsönszókat

hozták fel példának, de érkezett olyan válasz is, melyben az adatközlő arra utal, hogy Kárpátalján jobban őrzik a magyart.

„Igen, nálunk sokkal jobban őrzik a nyelvet. Nincs annyira elfajulva.”

„Igen, különbözik. A kárpátaljai magyar nyelv sokkal természetesebb, mint a magyarországi.”

Többen fogalmaztak úgy, hogy a kárpátaljai magyar nyelvhasználat sokkal íze-
sebb, mint a magyarországi.

„Kárpátalján beszélt magyar nyelvben nagyobb a szlavizmusok hatása, míg a magyarországban az angol kifejezések átvétele érezhető.”

A leggyakrabban felmerülő különbség a megkérdeztettek szerint az, hogy Kárpátalján tájszólásban beszélnek. Viszonylag kevesen írták, hogy tisztában vannak azzal, hogy Magyarország nyelvhasználatára régióként szintén eltér. De volt olyan adatközlő, aki a következőképpen fogalmazott:

„Vannak apró különbségek szóhasználatban (mást jelent a csukni-zárni pl.), a beregszászi járásra jellemző ezen kívül a diftongusok használata (ó, ő), de igazából azt veszem észre, hogy itt, Kelet-Magyarországon is előfordulnak ugyanezek. Úgyhogy annyira nem a határt érzem a nyelvjárás választóvonalának. Kárpátalján is járásonként vannak különbségek, és itt Magyarországon is kisebb régióként – és van, ahol a kárpátaljaihoz hasonló megoldásokkal lehet találkozni.”

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a hipotézisek helyesnek bizonyultak. A kárpátaljai fiatalok identitása erősen kötődik lakhelyükhöz és mindahhoz a hagyomány- és értékrendszerhez, amit magukkal hoztak. A nyelv és az identitás erősen kapcsolódik egymáshoz. Hiszen a „Mit jelent számodra magyarnak lenni?” kérdésnél szinte minden válaszban megjelent a „magyarul beszélni” és „magyarul gondolkodni” megnyilvánulás. A határontúliség azt eredményezi a kárpátaljai fiataloknál, hogy erősebben kötődnek nyelvükhöz és nemzetükhöz. Nyelvhasználat terén pedig reális képük van arról, hogy a különféle szláv kölcsönzések mennyire hatottak a kárpátaljai magyar nyelvre. Minde mellett viszont több pozitív érzést társítottak a kárpátaljai magyar nyelvhez. Ízesebbnek, gazdagabbnak látták.

A kérdőíves felmérésből kiderülhet számunkra, hogy a határon túli, kisebbségi magyar identitás nem tűnik el a kárpátaljai fiataloknál. Magukkal hordozzák, s az a tény, hogy Magyarországon élnek, semmiképpen nem akadályozza őket abban, hogy életükben továbbra is helye legyen határontúliségüknek.

Bibliográfia

- ATKINSON et al. 1995: ATKINSON, R. L. – ATKINSON, R. C. – SMITH, E. E. – DARYL J. B.: *Pszichológia*. Budapest 1995.
- BARTHA 1994: BARTHA Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest 1994.
- CSEPELI 1997: CSEPELI György: *Szociálpszichológia*. Budapest 1997.
- CSEPELI 2002: CSEPELI György: *A nagyvilág e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002*. Budapest 2002.
- CSERNICKSKÓ 2002: CSERNICKSKÓ István – SOÓS Kálmán: *Mozaik 2001. Gyorsjelentés – Kárpátalja. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Budapest 2002.
- CSERNICKSKÓ 2008: CSERNICKSKÓ István: Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: FEDINEC Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest, 2008. 153–170.
- CSERNICKSKÓ 2009: CSERNICKSKÓ István: Nyelv, oktatás és azonosságtudat összefüggései Ukrajnában. In: KARLACSI Zoltán – MÁRKU Anita (szerk.): *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. Ungvár 2009. 26–33.
- GEREBEN 1999: GEREBEN Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest 1999.
- GEREBEN 2005: GEREBEN Ferenc: *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest 2005.
- HIRES-LÁSZLÓ 2010: HIRES-LÁSZLÓ Kornélia: „Az öreg fát már nagyon nehéz kivágni”. *A nemzeti és lokális identitás faktorai az ezredfordulón a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár 2010.
- HOMA 2002: HOMA Katalin: Kárpátaljai magyar fiatalok nemzeti önmeghatározása. Kisebbségi identitást védő tényezők. In: FÁBRI István – KÖTÉL Emőke (szerk.): *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományörzéstől a nyelvi identitásig*. Budapest 2002, 13–40.
- SZABÓ-TÖRPÉNYI 2013: SZABÓ-TÖRPÉNYI Annamária Ulla: *Szociolingvisztikai vizsgálatok franciaországi magyarok körében*. Budapest 2013.
- VERES 2008: VERES Valér: A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In: FEDINEC Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest 2008.

Pirmajer Attila

Kelet, Nyugat és Koszovó az európai értéktérben Schwartz „alapvető értékek”-elmélete alapján

A schwartzi értékelmélet az értékeket olyan kritériumokként kezeli, amelyek alapján az emberek mérlegelik a cselekvéseiket és igazolják a tetteiket, amelyek alapján megítélnék eseményeket, másokat és tükröt állítanak önmaguk elé. Azaz az értékek kritériumként, és nem egy adott szubjektum vagy objektum minőségi jelzőjeként jelennek meg. Másként fogalmazva: az értékek képzik mind az individuális, mind a kollektív cselekvések alapjait. Tovább vezetve az elmélet szálát, maga az érték egy cél vagy egy motiváció típusa. Schwartz ebből az elgondolásból bontakoztatta ki az értékek kvázi-körkörös elrendeződésű univerzális tipológiáját, amely 10 (+1) egymással dinamikus viszonyban lévő alapvető értéket különböztet meg. Az említett tipológiát vetítjük rá az európai országokra és az újonnan létrejött Koszovóra a *European Social Survey* adatfelvételi hullámaint használva. Identifikáljuk az európai értéktereket és azok jellemzőit, majd választ keresünk arra a kérdésre, hogy Koszovó mely értéktérhez kötődik.

Koszovó alapvetően Szerbia része volt, Szerbia pedig egy poszt-szocialista ország. Gondolatmenetünkben kiindulva felmerül a kérdés, hogy milyen értékstruktúra jellemző a poszt-szocialista országokra, valamint, hogy az fellelhető-e Koszovóban. Tovább merészkedve az is kérdésessé válik, hogy az ideológiai terek, az értékterek mennyire feleltethetőek meg a földrajzi tereknek, azok önmagukban mennyire egységesek, vagy megfordítva, mi alapján különíthetőek el, és ami alapján elkülöníthetőek, az hogyan ragadható meg az empíria szintjén. A lényegi hipotézisünk, összegezve a fentebb elhangzottakat, az, hogy a poszt-szocialista országokban, a kelet-európai országokban és ezzel együtt Koszovóban is a szocialista éra hatását figyelhetjük meg.

Vizsgálatunk tárgyáról

Minden egyén számtalan értékkel rendelkezik, és azt tekinti annak, ami a számára az életben fontos. Schwartz az értékelméletének központi fogalmát, az értéket, annak hat olyan jellegzetes tulajdonsága alapján határozza meg, amelyek megjelennek már Parsonsnál, Allportnál, Kluckhohnnál és Rokeachnál is, csak nem épp egyszerre.¹ Ezek a következők:

1. „Az értékek olyan meggyőződések, amelyek elválaszthatatlanul kapcsolódnak az érzelmekhez”.² Schwartz példájával élve azok az egyének, akik számára fontos a függetlenség, annak sérülésekor például kétségbeesést érezhetnek, megóvásakor pedig boldogságot.
2. „Az értékek a cselekvéseket motiváló kívánatos célokra utalnak”.³ Az emberek azon célok mellé állnak, amelyek fontosak a számukra, például a 2014-es tiltakozások a magyarországi internetadó ellen főként a fiatal generációkat mozgatta meg.
3. „Az értékek túllépik a konkrét cselekvések és szituációk határait”.⁴ Schwartz ezzel a meghatározással különíti el az értékeket a normák és az attitűdök fogalmától.⁵

1 Lásd: PARSONS – SHILS 1951, 247–345; KLUCKHOHN 1951, 388–433; KLUCKHOHN 1952, 175–199; KLUCKHOHN 1958, 145–217; ALLPORT – VERNON – LINDZEY 1960; PARSONS 1961, 30–79; KLUCKHOHN 1961, 17–46; KLUCKHOHN – STRODTBECK 1961; PARSONS 1966; ROKEACH 1973.

2 SCHWARTZ 2012, 2–20.

3 Uo.

4 Uo.

5 Uo. Az attitűd fogalma emberek, viselkedési formák, események, konkrét (dobókocka) és absztrakt (fejlődés) dolgok értékelését jelenti egy adott skálán (jó/rossz; kívánatos/nem kívánatos). Az értékek az attitűdök, az értékelés vezérfonalául szolgálnak. A normák szabályok, amelyek viselkedési mintákat írnak elő az adott társadalom tagjainak, be nem tartásuk pedig szankciókat von maga után. Az értékek azt határozzák meg, hogy elfogadjuk-e, vagy sem az adott társadalom normáit, társadalmi elvárásait, vagyis, hogy mennyire fontos számunkra a konformitás, illetve az önállóság (self-direction). Schwartz az érték, attitűd és norma fogalmait mellett elkülöníti még a hit és a jellemvonás fogalmait. Hit alatt olyan ideákat ért, amiket az emberek magától értetődőnek vesznek, mint például, hogy a háborúk nem oldják meg a problémákat. A hit mint összefoglaló fogalom különböző axiómákat tartalmaz, míg ezzel szemben az értékek vezérelveket jelentenek. A hit a dolgok igazságtartalmára, míg az érték a dolgok fontosságára vonatkozik. A jellemvonás egyéni és kollektív, kontextusfüggő gondolkodásbeli, érzelmi és viselkedésbeli tendenciákat jelent. A jellemvonás azt írja le, hogy milyen az egyén, vagy a közösség (például HellóAnyu! családbarát közösségi tér és ökokávézó), ezzel szemben az érték arra vonatkozik, amit kívánatosnak tartunk (nyugalom, pihenés, kikapcsolódás – „Belvárosi ökokávézó, ahol úgy tudsz találkozni a barátaiddal, és kikapcsolódnál,

4. „Az értékek követelményként vagy kritériumként szolgálnak”.⁶ Az értékek az emberek cselekedetei mögött megbúvó vezérelvek. A mindennapi döntéshozatalunk során azonban ez nem tudatos. Akkor válik azzá, amikor a célunk érdekében tenni kívánt cselekvésünk konfliktusba kerül valamely általunk becsben tartott értékkel. Ez általában morális dilemmaként jelentkezik. Ilyenkor mérlegeljük a cselekvés következményeinek pozitív és negatív oldalait.
5. „Az értékeket az egymáshoz viszonyított relatív fontosságuk alapján rangsoroljuk”.⁷ Schwartz ezzel a megfogalmazással megerősíti az értékeknek a normáktól és attitűdöktől való elkülönülését, ugyanis az értékek nem csak vezérelvként funkcionálnak, hanem karakterizálják is az embereket. Az értékek építik fel az egyéniségünket. Az általunk fontosnak tartott értékek megmutatkoznak az életvitelünkben, viselkedésünkben, beszédmódunkban. Például akinek fontos a tradíció, a hagyományőrzés, nagy valószínűséggel végezni fog ehhez kötődő cselekedeteket (néptánc, népviselet). Másként fogalmazva az értékek egyszerre különítik el és kötik össze az individuumokat: az értékeink tesznek egyéniséggé bennünket. Az értékek világában is érvényesül a *similis simili gaudet* – hasonló a hasonlóknak örvend elve, a hasonló értékorientációjú emberek csoportot is alkothatnak (pl. néptánckör).
6. „Több érték relatív fontossága irányítja a cselekvést”.⁸ A cselekvések, az attitűdök és normák általában véve több értéket foglalnak magukba. Schwartz példájával élve a rendszeresen templomba járó egyén a tradicionalitás és konformitás értékeit helyezi előtérbe, ugyanakkor emellett, illetve ezzel együtt elnyomja az ellentétesnek vélt értékeket, mint például a hedonizmus. Azaz a kereslet-kínálat törvénye is érvényesül az értékek világában, mintegy az egymással versengő és sokszor ellentétes értékek közti *kereskedelem* irányítja a cselekvéseinket, ugyanakkor ezek az értékek (és *értékkereskedelem*) kontextus függőek, azaz az adott érték a számára releváns szituációban aktiválódik.

A kelet-európai országokat az 1990-es évek elején a nyugati társaikhoz képest a munkához való viszonyulás területén tudták elkülöníteni a vizsgálatok, az

hogyan közben a gyerekeid is jól érzik magukat.” [<http://www.anyacsavar.com/helloanyu/> – meglátogatva 2017. december 23.]

6 SCHWARTZ 2012, 2–20.

7 Uo.

8 Uo.

olyan területeken, mint a politika és a vallás, nem mutattak különbséget az értékprioritásaikban. A munka területén a kelet-európaiak kevésbé értékelték a kezdeményezőképeséget, az elismerést és a felelősségvállalást. Az egyének az értékprioritásaikat az életlehetőségeiknek megfelelően alakítják ki, vagyis azok kialakításában két tényező játszik szerepet: az akklimatizáció és a kompenzáció. Másként fogalmazva a kommunista rendszer természetéből fakadóan bizonyos értékek követése nemkívánatossá vált (intellektuális autonómia, kezdeményezőképeség), ezért az egyének azokat az értékeket, amelyek követése akadályba ütközött, leértékelték a személyes értékészletükben, mintegy elfojtották, míg a rendszer számára kívánatos értékeket felértékelték (konzervativizmus). Schwartz példájával élve azokban az egyéneknél, akik a munkahelyükön nagy szabadsággal rendelkeznek, felerősödik az önállóság a konformitás rovására.⁹ Mindebben természetesen a megélt életesemények szerepe sem hanyagolható el, például azok az egyének, akik átéltek valamilyen gazdasági nehézséget, vagy háborút, a helyzet rendeződésétől függetlenül, az életük későbbi szakaszában is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a takarékoságnak, a gazdasági rendszer és társadalmi rend fenntarthatóságának és megőrzésének, valamint a biztonságnak.¹⁰

Az alapvető értékek elméletének kialakulásáról

Schwartz a teoretikus és empirikus előzményeket figyelembe véve újraalkotta az alapvető értékek elméletét.¹¹ Bilskyvel való közös munkájától eltérően, az új

9 SCHWARTZ – BARDI 1997, 385–410.

10 INGLEHART – BAKER 2000, 19–51.

11 Az, hogy Schwartz az értékekre mint motivációkra, célokra tekint, nemcsak az értékek fogalmi keretének a meghatározása, hanem a mérni kívánt értékek megfogalmazása szempontjából is fontossá válik. Schwartz és Bilsky korai munkáikban (SCHWARTZ – BILSKY 1987, 550–562.; SCHWARTZ – BILSKY 1990, 878–891.) még elfogadták Rokeach cél-érték és eszköz-érték megkülönböztetését, ezt azonban Schwartz az elméletének a későbbi újraalkotása során elveti, mivel azt nem támasztják alá empirikus bizonyítékok, mert az emberek nem e kategóriák alapján rendszerezik az értékeiket. Weishut (WEISHUT 1989) ezzel kapcsolatban azt bizonyította, hogy az eszköz-érték megfogalmazások cél-érték megfogalmazásokká transzformálhatóak (és vice-versa, kedves-kedvesség), ugyanakkor a frázishasználattól függetlenül, a különböző kategóriába sorolt értékek hasonló megítélést kaptak az egyénektől, valamint azok nem mutattak számottevő különbséget az egyéni háttérváltozókkal. Schwartz hasonló eredményekre jutott (lásd alább), és úgy értékelt, hogy az értékek méréséhez elegendő csupán az egyik megfogalmazási forma, ő maga a cél-érték megfogalmazást preferálja, mivel az emberek többsége az értékekről főnévi formában gondolkodik (SCHWARTZ 1992, 1–65).

operacionalizálási szempontok mellett, nyolc alapérték helyett tizenegyet különített el:¹²

1. önállóság (self-direction – Az autonómia és az anyagi függetlenség iránti természetes vágyban gyökeredzik. A cselekvést motiváló célok a saját céljaink megválasztása, önálló gondolatok kialakítása, a kritériumként szolgáló értékek: kreativitás, szabadság, kíváncsiság, függetlenség).
2. ösztönzés (stimulation – A személyes biztonságunkat nem fenyegető változatosság iránti igényünkből származik. Olyan motivációkkal, mint izgalom, újdonság, kihívás; kritériumként szolgáló érték például a merészség).
3. hedonizmus (hedonism – Az előző verzióban élvezet, elégedettség [enjoyment] megfogalmazással szerepelt. A szükségleteink és vágyaink kielégítése iránti igényünkből ered. A motiváció az öröm megszerzése, az érzelmi kielégülés; a kritériumként szolgáló értékek az élvezet, a kényeztetés, vagy önkényeztetés, az élvhajhászat).
4. elismerés (achievement – Abból a vágyból fakad, hogy saját környezetünk, közösségünk, csoportunk, társadalmunk, fogadja el, hagyja jóvá, sőt mi több, jutalmazza a cselekedeteinket. Ebben az esetben a motiváció a szociális standardoknak megfelelően a saját kompetenciánk, rátermettségünk bizonyítása, a kritériumként szolgáló értékek: ambíció, siker, tehetség, intelligencia, önbecsülés, társadalmi elismerés).
5. hatalom (power – A társadalomban uralkodó domináns pozíciók elérése érdekében folytatott versenyben érhető tetten. A cselekvést motiváló célok: magas státusz és presztízs elérése, valamint emberek és erőforrások feletti dominancia; kritériumként szolgáló értékek: tekintély, gazdagság, társadalmi elismertség).
6. biztonság (security – A biztonság iránti alapvető igényünkből fakad. Motiváció: fizikai és anyagi biztonság, az egészség megőrzése, a társadalmi stabilitás fenntartása. Kritériumként szolgáló értékek: rendszeretet, segítőkészség, önzetlenség, mértéktartás).
7. konformitás (conformity – Az előző verzióban korlátozott konformitás elnevezéssel szerepelt. A társadalmi elvárásokhoz és normákhoz való alkalmazkodásban érhető tetten. Motiváció: a társadalom többi tagjával való interakció megkönnyítése. A kritériumként szolgáló értékek: udvariasság, önfegyelem, engedelmesség, tisztelet, lojalitás, megbízhatóság).

12 SCHWARTZ – BILSKY 1987, 550–562; SCHWARTZ – BILSKY 1990, 878–891.

8. tradíció (tradition – A társadalom, az adott közösség közös tapasztalatainak, szimbólumainak, gyakorlatainak egységes külső megnyilvánulása. A cselekvést motiváló célok: az adott társadalom kultúrájának, amiben élünk, az elfogadása és tisztelete. Kritériumként szolgáló értékek: hagyománytisztelet, alázatosság, a saját életünk elfogadása, hit).
9. jóindulat (benevolence – Az előző verzióban proszociális megfogalmazással szerepelt. A közösség, a társadalom problémamentes működése iránti igényünkben gyökeredzik. Motiváció: a közösségen, a társadalmon belül, az ismerőseinkkel való kapcsolat fenntartása és megerősítése. A kritériumként szolgáló értékek: becsületesség, barátság, őszinteség, segítőkészség, megbocsátás).
10. univerzalizmus (universalism – Az előző verzióban érettség megnevezéssel szerepelt. A saját és a közösségünk, társadalmunk túlélése iránti vágyunkban ragadható meg. A motiváció: minden ember jólétének, valamint az ember és a természet közti egyensúlynak a megteremtése, fenntartása és védelme. A kritériumként szolgáló értékek: tolerancia, társadalmi igazságosság, béke, környezetvédelem, egyenlőség).
11. spiritualitás (spirituality – Az élet értelemmel való felruházásának emberi szükségletéből fakad, ennek az alapértéknek a motivációs célja a belső harmónia).

Az utóbbi kategória, a spiritualitás, végső soron nem került be az alapvető értékek elméletének a végső verziójába, aminek okán az tíz univerzális értéket különít el. A spiritualitás alapérték típusként való kezelésének a problémája abból fakad, hogy az alá csoportosított alértékek nem alkotnak egy kultúrákon átívelő konzisztens jelentéstartalommal rendelkező csoportot. Kultúránként merőben eltérő csoportosítások szükségesek, ami arra utal, hogy nincs egy általános, univerzális, hanem több egymástól különböző spirituális értéktípus van. Schwartz ezzel kapcsolatos elgondolása két értelmezésmódhoz vezet: a) a spirituális célok vagy nem szolgálnak az emberek számára (önálló) vezérelvekként, vagy b) más értékeknek vannak alárendelve, és azokon keresztül nyilvánulnak meg.

Az, hogy több alérték más univerzális értéktípussal is kapcsolatban van, nemcsak a spiritualításra jellemző: az elismeréshez sorolt „befolyással rendelkező” alérték a hatalom univerzális értékéhez is kötődik. Az elismerés alá sorolt intelligens alérték pedig az önállóság és az univerzalizmus alapértékéhez is kapcsolódik.

Kelet, Nyugat, Koszovó – elméleti megfontolások

A kutatásunkat és a hipotéziseinket is Schwartz elméletéhez kötődő munkákra alapoztuk. Schwartz és Bardi a kelet-európai, a posztszocialista államok érték-prioritásaival foglalkozik.¹³ Megállapításaik szerint az értékprioritásokat az életlehetőségek formálják az akklimatizáció és kompenzáció tényezői mentén.

	Individuális (Individual Types)	Kollektív (Collective Types)	Vegyes (Both)
Változások iránti hajlandóság (Openness to Change)	Önállóság (Self-Direction)		
	Ösztönzés (Stimulation)		
Önerősítés (Self-Enhancement)	Elismerés (Achievement)		
	Hatalom (Social power)		
Változások iránti hajlandóság és önerősítés (Openness to Change and Self-Enhancement)	Hedonizmus (Hedonism)		
Megőrzés (Conservation)		Konformitás (Restrictive conformity) (Conformity)	
		Biztonság (Security)	
		Tradíció	
Transzcendencia (Self-Transcendence)			Transzcendencia (Self-Transcendence)

1. táblázat:

Az alapvető értékek magasabb rendű besorolhatóságáról

13 SCHWARTZ – BARDI 1997, 385–410.

Az alapvető értékek négy magasabb rendű csoportba sorolhatóak, valamint kollektív és individuális jellegük alapján is csoportosíthatóak.

A schwartzi elméletet alkalmazó magyar tanulmányok, mint például Keller,¹⁴ Luksander és munkatársai,¹⁵ valamint Ságvári¹⁶ arra hívták fel a figyelmet, hogy a magyarországi és esetlegesen a poszt-szocialista értékítéletekre is *különös ambivalencia jellemző. A magyar lakosság számára fontos a gazdagság, de a vállalkozást nem tekintik az ahhoz vezető útnak, fontosnak tartják a teljesítményt, de kevésbé lényeges számukra a tisztelet, különösen fontos számukra az önállóság, de emellett fontos értékként jelenik meg a jóindulat és a szolidaritás is. Azaz egyszerre vannak jelen a domináns értékek között individuális és kollektív értékek, ami nem igazán értelmezhető, illetve értelmezhető jól a schwartzi értékelméletben.*

Hipotézisek

Alapkérdésünk az, hogy milyen értékterek vannak Európában? Egy olyan újonnan létrejött európai ország, mint Koszovó, melyik értékterhez kötődik? Alapvetően Koszovó mint szerbiai „utódállam” poszt-szocialista ország, vagyis az a kérdés is felmerül, hogy mi jellemző a poszt-szocialista országokra, és hogy ezeknek a jellemzőknek megfelel-e Koszovó. A poszt-szocialista országokra vonatkozóan a következő alapfelvetésekkel élünk:

1. „Alacsony láthatósági profil” hipotézise: a totalitárius rezsimekben a hatalom beavatkozik az egyéni életvezetésbe. Bizonyos cselekvések, véleménynyilvánítások, expressziók jelentékeny szankciókat vonnak maguk után. Ezt tovább nehezíti az, hogy ezekben a rendszerekben az általában vett szabályok és elvárások instabilak, homályosak és sokszor túlzóak (5 éves terv 2 év alatt, acél és szén országa acél és szén nélkül, amit ma szabad, holnap már nem biztos). Ezzel együtt, illetve ezt figyelembe véve sérül az egyénnek a hatalomhoz és az egyénnek a csoporthoz való viszonya (az interperszonális bizalom sérülése), sérül a szabadsága, mindennemű autonómiája. Az egyének pedig a fennálló rendszer szabályait, játékterét, lehetőségeit figyelembe véve alkalmazkodnak ahhoz, vagyis igyekeznek lekerülni a rendszer „radarjáról”, alacsony láthatósági profilt építenek ki.

14 KELLER 2010, 42–70.

15 LUKSANDER – MIKE – CSITE 2012, 4–78.

16 SÁGVÁRI 2009, 4–170.

A szocializmusnak tiszta értékprioritásai voltak, szigorú szabályokkal, az egyéni kezdeményezőkézség, a kockázatvállalás és a személyes autonómia, valamint az ezekhez kapcsolódó értékek elnyomásával. A kíváncsiság, a kreativitás, az önkifejezés értékeit az olyan értékekkel egyetemben, mint izgalmas, aktív, élvezetes élet és a hedonizmus negatívan szankcionálták, nemkívánatosnak tekintették. A konzervatív és a tradicionális értékek kerültek előtérbe. Az egyének pedig azokat az értékeket, amelyek konfliktusosak a rendszer szemében elnyomták, „mert az emberek nem verik szánt szándékkal a fejüket a falba”, legalábbis a többség, és olyan értékek erősödtek fel, mint az önfegyelem, cselekedeteink és gondolataink moderálása, a kialakított társadalmi rend fenntartása, a konformitás.

Már említettük a totalitárius rendszerek szabályainak és elvárásainak az instabilitását, ami konstans bizonytalansághoz, állandó kiszámíthatatlansághoz, vagyis egyfajta biztonsághiányos állapothoz vezet, aminek következtében arra is számíthatunk, hogy a poszt-szocialista országok körében megnő a biztonság értéke.

Mindezt összegezve azzal a feltételezéssel élünk, hogy a poszt-szocialista országokban, a kelet-európai országokban és ezzel együtt Koszovóban is a szocialista éra hatását figyelhetjük meg, azaz a konzervatív értékek lesznek erőteljesebbek, míg nyugaton mindezek ellentéte.

2. *„Interperszonális bizalom” hipotézise:* A totalitárius rendszerekre „jellemző” az egyének megfigyelése, ezért alacsony az interperszonális bizalom, ez az egyéni értékek erősödésének kedvez, valamint a hierarchikus berendezkedésnek. A hierarchikus berendezkedés keretén belül az egyéni érdem kerül előtérbe, ilyen lehet a lojalitás, a párhúség. Nem kell megnyílni a másik fél előtt, mert az interakciót, az egymáshoz való viszonyt a felállított társadalmi normák, a hierarchikus rendszerben elfoglalt pozícióhoz kötődő szerepek és elvárások befolyásolják.

3. *„Paternalizmus” hipotézise:* A poszt-szocialista rendszerek atyáskodása, paternalizmusa a kockázatvállalás elnyomásának kedvezett. Ez egyúttal a személyes felelősség kérdéskörét is aláásta, ami egy új mentalitás kialakításához vezetett, mindez nem az egyenlőséggel kapcsolatos, kollektív, hanem éppen az azzal ellentétes, individuális értékek erősödésének kedvezett/kedvez.

4. *„Kollektív jutalmazás” hipotézise:* A poszt-szocialista országokban, a szocialista éra idején a kollektív jutalmazási rendszer, illetve az, hogy a jutalmazás, a jutalom természete, mennyisége nem volt összhangban a bevitt teljesítménnyel, egyfajta közepszerűsödést eredményezett, vagyis nem volt olyan ju-

talom, kézzelfogható közeli cél, ami motiválta volna az egyéneket az innovációra, elképzeléseik megvalósítására (amihez a hatalom nem is engedett teret), ennél fogva az egyéni hozzáállás is ehhez igazodott, azaz függetlenül a bevitt munka minőségétől, ugyanúgy részesültek a közös jutalomból.

A felhasznált adatállományról és az értékek fontosságáról

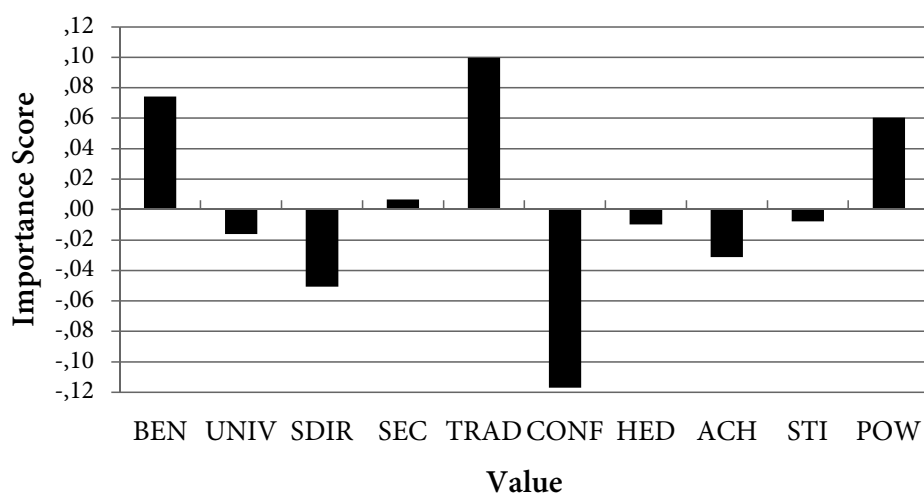
Vizsgálatunkhoz az ESS adatállományait használtuk fel.¹⁷ Az értékprioritások akkurátus mérése érdekében¹⁸ minden egyes egyénnél az általa adott válaszokat, értékeléseket a válaszadó saját átlagához közelítettük (centíroztuk). Másként fogalmazva az értékekhez tartozó abszolút értékeket relatív értékeké konvertáltuk, ami az adott értéknek azt a relatív fontosságát jelzi, amit a válaszadó tulajdonított neki. Ezeket a relatív értékeket (Importance Score) használtuk fel az olyan vizsgálatokhoz, mint átlagszámítás, az átlagok közti különbség mérése, valamint a regresszió számítása.

Összességében a különbség 14 év távlatából is minimális. A legnagyobb eltéréseket, amennyiben egyáltalán figyelembe vesszük azokat, a jóindulat, a tradíció, a konformitás, a hatalom és önállóság területén figyelhetjük meg. Az adatok konzisztensek, stabilak. Az értékbeli változások és eltolódások instabilitáshoz vezetnek ugyan, de azok minimálisak.

A minta összetételének folytonos változása miatt egyes alapértékek, mint például a biztonság, a tradíció és a konformitás az összesített átlagot tekintve felerősödnek, más értékek pedig lecsökkennek, mint például a jóindulat, vagy épp az univerzalizmus, ha például több kelet-európai és dél-európai ország került a mintába. Azonban a különbségek elhalványulnak, ha azokat az országok szintjére vetítjük.

17 European Social Survey (ESS) Round 1 Data (2002). Data file edition 6.5. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.; ESS Round 2 Data (2004). Data file edition 3.5. NSD; ESS Round 3 Data (2006). Data file edition 3.6. NSD; ESS Round 4 Data (2008). Data file edition 4.4. NSD; ESS Round 5 Data (2010). Data file edition 3.3. NSD; ESS Round 6 Data (2012). Data file edition 2.3. NSD; ESS Round 7 Data (2014). Data file edition 2.1. NSD; ESS Round 8 Data (2016). Data file edition 1.0. NSD

18 Schwartz példájával élve: két válaszadó a tradíciót közepesre (3) értékeli, ugyanakkor az első minden más értéket magasra, míg a második alacsonyra értékeli, ebből következően a tradíció, annak azonos értékelése ellenére az első válaszadó számára fontosabb.

2. ábra: ESS8 (2016) – ESS1 (2002)¹⁹

Az értékek regionális felosztásáról

A következőkben az európai értékprioritásokat tekintjük át a kontinens regionális felosztása alapján.

Az észak-európai országoknál (2. ábra) Norvégia és Finnország különül el a többi országtól, ugyanis ezekben az országokban tartották fontosabbnak a biztonságot és a konformitást, valamint kevésbé lényegesnek a hedonizmust.

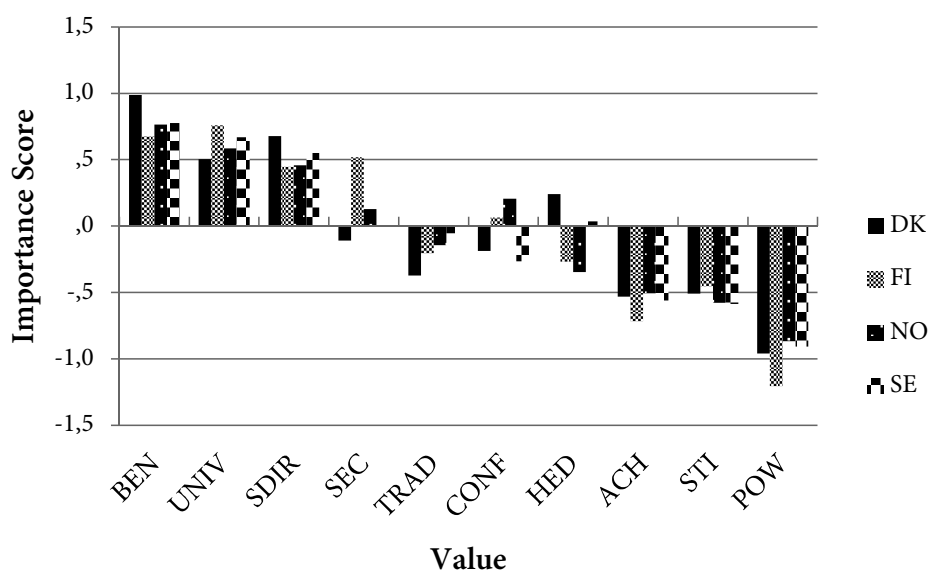
A dél-európai országok (3. ábra) értékprioritásai egybevágnak a teljes populáció,²⁰ a vizsgálatban részt vevő összes ország értékprioritásaival.

A nyugat-európai országokat (4. ábra) két részre lehet osztani: Nyugat I. (W I.): Ausztria, Belgium, Svájc, Franciaország és Hollandia; Nyugat II. (W II.): Németország, Nagy-Britannia és Írország. Az utóbbiakat az különbözteti el az első csoporttól, hogy kevésbé fontos számukra a hedonizmus, és jóval fontosabb a biztonság.²¹

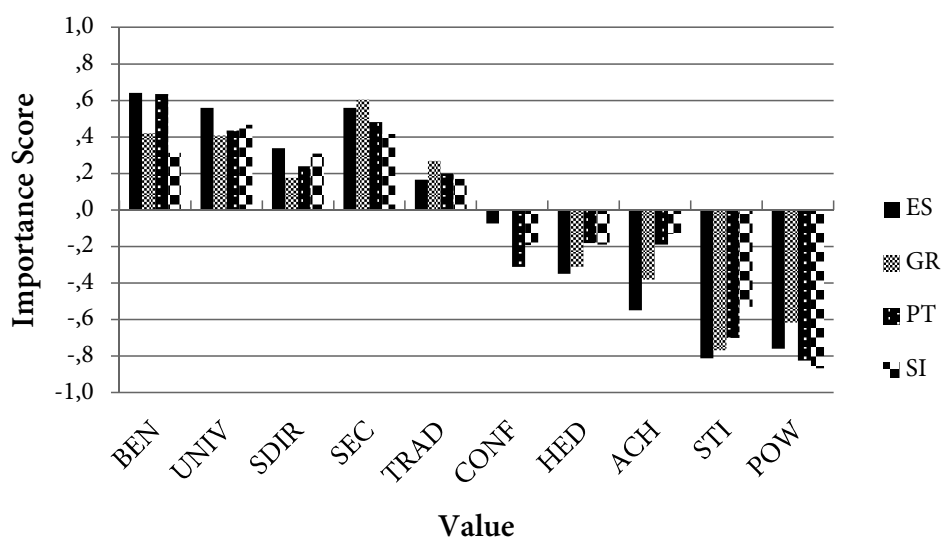
19 BEN – Benevolence/Jóindulat; UNIV – Universalism/Univerzalizmus; SDIR – Self-Direction/Önállóság; SEC – Security/Biztonság; TRAD – Tradition/Tradíció; CONF – Conformity/Konformitás; HED – Hedonism/Hedonizmus; ACH – Achievement/Elismerés; STI – Stimulation/Ösztönzés; POW – Power/Hatalom.

20 Az erre vonatkozó átlagokat ld. az 1. számú mellékletben.

21 A nyugati országok csoportbontását minden egyes vizsgálati évben megfigyelhetjük. Bővebben ld. az 5. számú mellékletben.

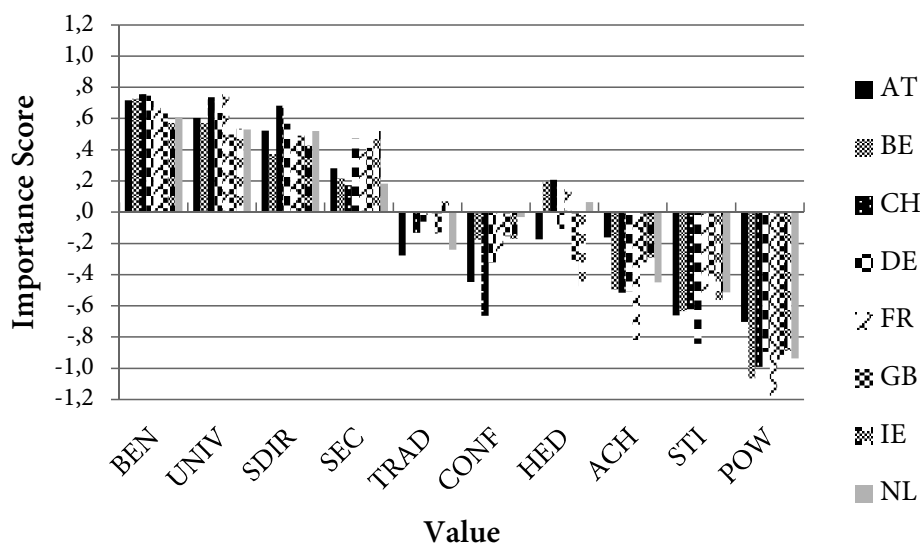
2. ábra: ESS1 - 2002/NORTH²²

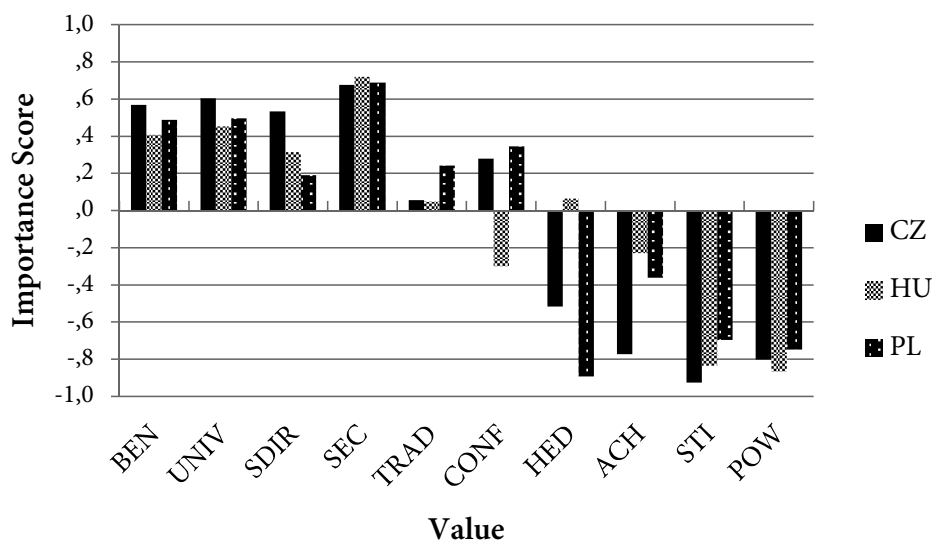
3. ábra: ESS1 - 2002/SOUTH²³

22 Bővebben ld. 2. számú melléklet.

23 Bővebben ld. 3. számú melléklet.

4. ábra: ESS1 - 2002/WEST²⁴

5. ábra: ESS1 - 2002/ EAST

24 Bővebben ld. 4. számú melléklet.

A kelet-európai (E) térbe (5. ábra) sorolt országok közös jellemzője a biztonság, tradíció és konformitás átlagosnál fontosabbnak tartása, ez alól egyedül Magyarország képez kivételt, ott ugyanis kevésbé tartották fontosnak a konformitást, annál inkább a hedonizmust.

A továbbiakban, ahogy lekérdezési évenként bővült az adatállomány, úgy bővítettük a regionális besorolást is.

Kelet, Nyugat és Koszovó az értékterben²⁵

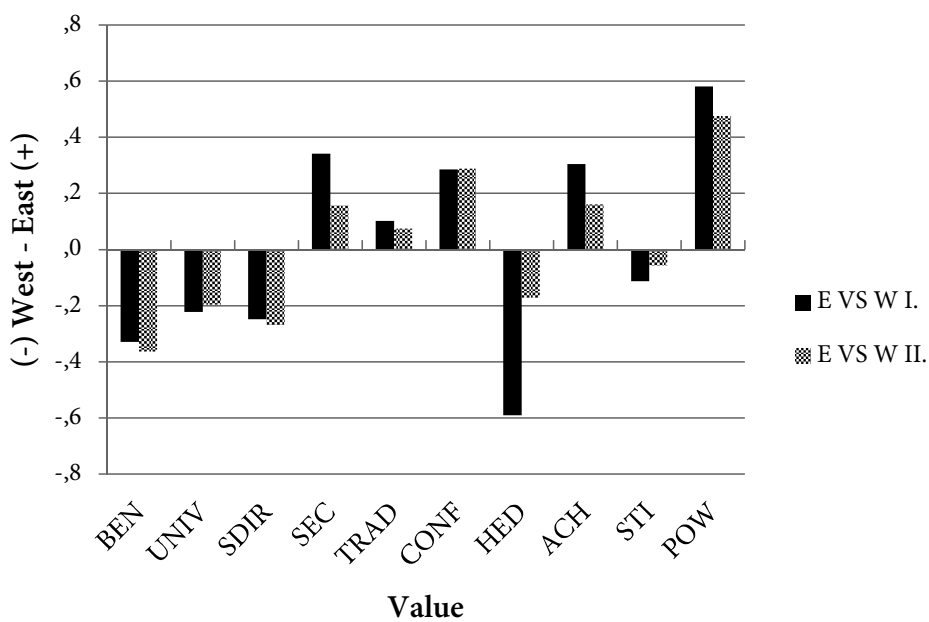
Azzal a feltételezéssel élünk, hogy az alapvető értékek a schwartzi bipoláris dimenzió mentén fognak elhelyezkedni, azaz a változások iránti nyitottság (openness to change) kategóriába sorolt önállóság, ösztönzés, a *hedonizmussal* együtt a nyugati országokban lesz erőteljesebb, míg értelemszerűen az ezzel dinamikus viszonyban lévő megőrzés (conservation) kategóriája, a konformitás, a tradíció és biztonság értékekkel, a kelet-európai országokra lesz jellemző. Következtetésünket abból az elgondolásból vezettük le (kissé sarkalatosan fogalmazva), hogy a szocialista éra idején a hatalom beavatkozott az egyéni élet majdnem minden területébe. Az önálló cselekvést és véleménynyilvánítást, ezzel együtt a kezdeményezőképeséget is generációkon keresztül elfojtották és megpróbálták ideológiai mederbe terelni.

Kelet-Európában mintegy államosított szekularizáció ment végbe a szocialista korszakban. A fókusz az egyénre és a teljesítményre került. Nyugat-Európát sem kerülte el a szekularizáció, azonban természetét tekintve más jellegű volt. Az egyének nem az állami akarat nyomására, hanem önszántukból fordultak el a vallástól, de nem a spiritualitástól, azaz új „vallási/spirituális” mozgalmakat alapítottak, például a hippy mozgalmak, „new age”, vagy a környezetvédelem fontosságának a felerősödése.

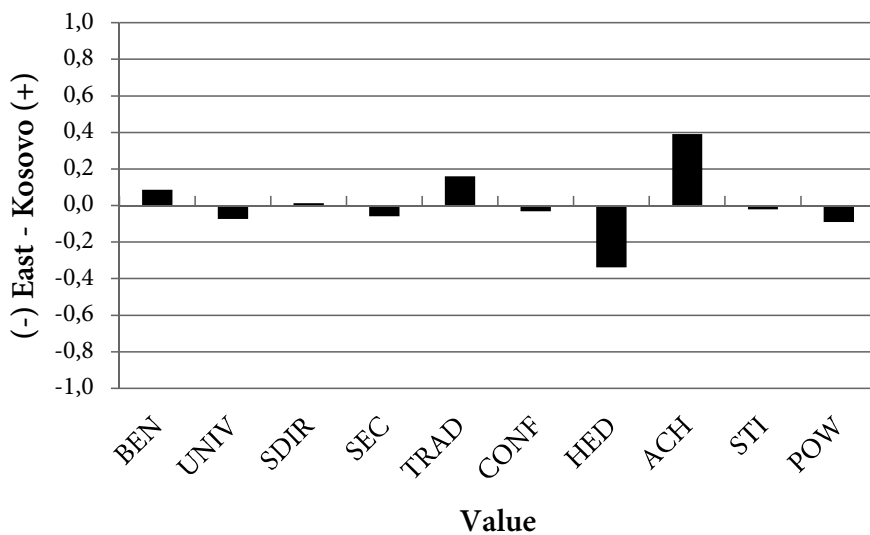
Ezért azzal az elgondolással élünk, hogy az önerősítés (self-enhancement), az elismerés és hatalom alapértékei a kelet-európai országokra lesznek inkább jellemzőek, míg a transzcendencia (self-transcendence), az univerzalizmus és jóindulat alapértékei a nyugat-európai országokra.

Kelet- és Nyugat-Európa értékprioritásaira vonatkozó feltevéseink beigazolódtak.

25 Koszovóra vonatkozó adatok csak a 2012-es évből állnak rendelkezésünkre. A továbbiakban a 2012-es évvel foglalkozunk.

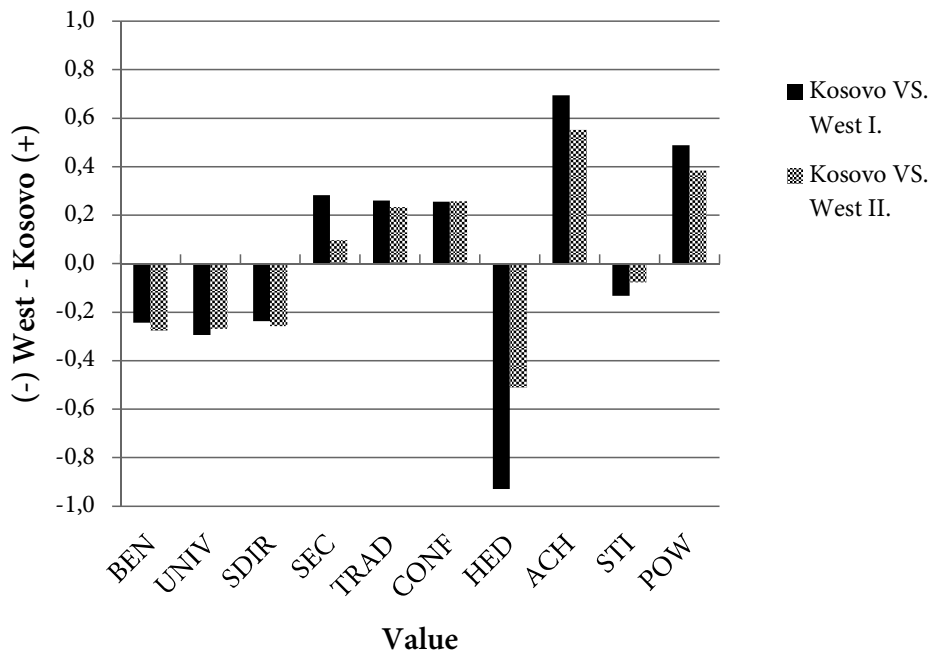

6. ábra: ESS6 2012 East VS. West²⁶

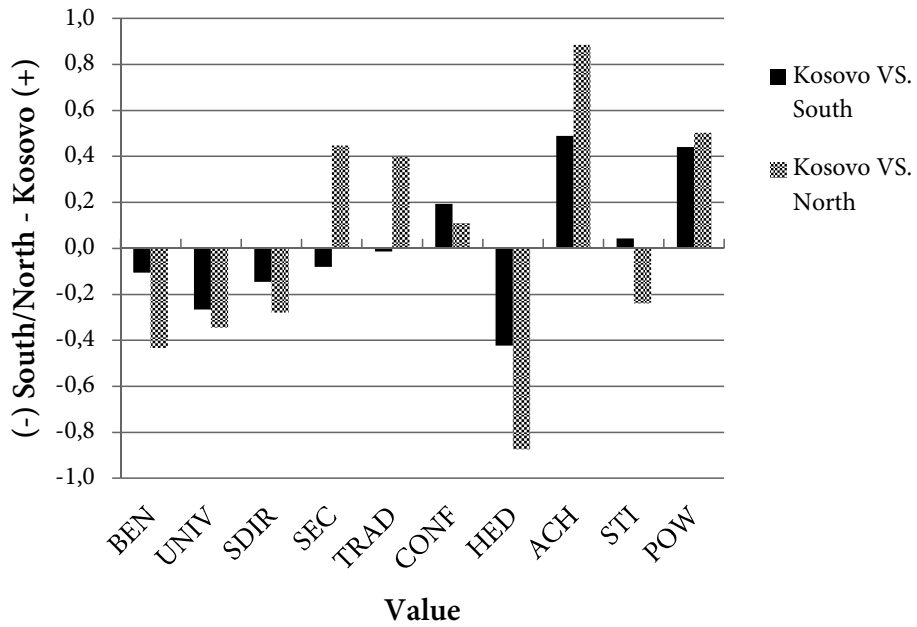

7. ábra: Kosovo VS. East

26 Bővebben ld. 6. számú melléklet.

8. ábra: Kosovo VS. West

9. ábra: Kosovo VS. South/North

Koszovó értékprioritásaiban a kelet-európai értékprioritások rajzolódnak ki. A legfontosabb értéknek a biztonságot, a jóindulatot, az univerzalizmust, ezt követően az elismerést, a tradíciót és az önállóságot tartották. A legkevésbé fontosnak pedig a hedonizmust, az ösztönzést és a hatalmat. Amennyiben a koszovói értékprioritásokat a kelet-európaihoz viszonyítjuk, majdnem teljes egybecsengést találunk. Koszovóban minimálisan többre értékelik az elismerést, a tradíciót és a jóindulatot, a másik oldalról nézve pedig kevesebbre a hedonizmust.

Mindkét nyugati csoportosítással szemben Koszovóban többre értékelték elsősorban az elismerést, ezt követően pedig a hatalmat, valamint a keletre jellemző általános értékeket (biztonság, tradíció, konformitás). Nyugat és Koszovó között a legjelentősebb eltérést a hedonizmus értékelése mutatja.

Észak-Európa és Koszovó értékprioritásai közti különbségben a fentebb leírt jellemzőket figyelhetjük meg.

Dél-Európa és Koszovó értékprioritásai közti különbségről pedig azt mondhatjuk el, hogy minimálisan ugyan, de Dél-Európában többre értékelték a biztonságot és a tradíciót.

A kelet-európai értékorientációkra ható tényezők

Koszovót a kelet-európai értéktérhez kötöttük, ezért fontosnak tartottuk az erre az értéktérre ható tényezők feltárását is. Párhuzamot vonva a magasabb rendű értékorientációk között, azt láthatjuk, hogy ami pozitívan befolyásolja az első kettőt, a változások iránti nyitottságot és önerősítést, az negatívan hat a másik kettőre, a megőrzésre és a transzcendenciára.

A férfiak tartották fontosnak a változások iránti nyitottságot és az önerősítést, ezzel szemben a nők a megőrzést és a transzcendenciát.

Az aktivitási kategórián belül szignifikáns eltérést a változások iránti nyitottság esetében a nyugdíjasok és a tanulók mutattak. A nyugdíjasok kevésbé, míg a tanulók jóval fontosabbnak tartották a változások iránti nyitottságot, mint az alkalmazottak. Az önerősítésnél a munkanélküliek és a tanulók mutattak szignifikáns eltérést az alkalmazottaktól. Az előbbieik számára kevésbé, míg az utóbbiak számára jóval fontosabb ez az érték, a megőrzést és a transzcendenciát tekintve pedig az előbb említettek ellentétét tapasztalhatjuk.

		Openness to change	Self- Enhance- ment	Conser- vation	Self- Transcen- dence
	<i>Férfi</i>	0,128***	0,1***	-0,12***	-0,1***
	<i>Életkor</i>	-0,01***	-0,01***	0,01***	0,01***
Iskolá- zottság	<i>Alacsony</i>	-0,113***	-0,2***	0,224***	0,1***
	<i>Közepes</i>	-0,09***	-0,2***	0,144***	0,03**
Aktivitási kategória	<i>Aktív korú inaktív</i>	0,01	-0,01	0,04**	-0,011
	<i>Munkanélküli</i>	-0,03	-0,1**	0,02	0,1**
	<i>Nyugdíjas</i>	-0,09***	-0,002	0,1***	-0,03**
	<i>Tanuló</i>	0,12***	0,1***	-0,1***	-0,1***
Családi állapot	<i>Regisztrált élettársi kapcsolat</i>	-0,002	0,01	-0,2	0,3
	<i>Elvált/Külön élnek</i>	0,1***	0,1***	-0,1***	-0,1***
	<i>Özvegy</i>	0,03*	0,1***	-0,04**	-0,04**
	<i>Sohasem volt házas vagy élt regisztrált élettársi kapcs.-ban</i>	0,14***	0,1***	-0,1***	-0,034**
	<i>Vallásosság</i>	-0,02	-0,02***	0,02***	0,01***
	Constant	0,08***	0,23***	-0,34***	0,1***
	Observation	18177	18177	18177	18177
	R₂	0,2	0,2	0,23	0,08
	Adjusted R₂	0,2	0,2	0,23	0,08
	Std. Error of the Estimate	0,57	0,56	0,51	0,5
	F Statistic	313,594***	275,305***	411,555***	125,7159***

Note: *p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01 || Ref: Nő; 18-25; Magas; Magas; Alkalmazott; Házás

2. táblázat: Általános felosztás

A családi állapot kategórián belül a regisztrált élettársi kapcsolatban élők nem mutattak szignifikáns eltérést a házasokhoz viszonyítva, egyik érték kategóriánál sem. A többi családi állapot esetében pedig ugyanazt a tendenciát figyelhetjük meg, többre értékeli a változások iránti nyitottságot és az önerősítést, és kevésbé tartják fontosnak a megőrzést, valamint a transzcendenciát a házasokhoz képest.

A vallásosság negatívan hat az önerősítésre és pozitívan a megőrzésre, valamint a transzcendenciára, a változások iránti nyitottság esetében pedig nem szignifikáns.

	Openness to change	Self-Enhancement	Conservation	Self-Transcendence
<i>Férfi</i>	0,138***	0,1***	-0,13***	-0,1***
26-40	-0,23***	-0,2***	0,2***	0,13***
41-55	-0,42***	-0,4***	0,4***	0,24***
56-	-0,65***	-0,6***	0,6***	0,4***
Constant	-0,1***	-0,1***	-0,1	0,2
Observation	18852	18852	18852	18852
R ²	0,15	0,14	0,2	0,1
Adjusted R ²	0,15	0,14	0,2	0,1
Std. Error of the Estimate	0,58	0,57	0,53	0,5
F Statistic	854,231***	761,622***	1045,116***	371,823***

Note: *p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01

3. táblázat: *Életkor*

Az életkor előrehaladtával folyamatosan csökken a változások iránti nyitottság és az önerősítés, valamint ezzel összhangban nő a megőrzés és a transzcendencia, ezért a viszonyítási alapként a legfiatalabb korosztályt tekintettük.

Az összes érték kategória esetében ugyanaz a tendencia figyelhető meg a legfiatalabb korcsoporthoz képest. Ahogy az életkori kategóriákkal haladunk egyre előrébb, úgy tartják kevésbé fontosnak a változások iránti nyitottságot és az önerősítést, és egyre fontosabbnak a megőrzést és a transzcendenciát.

	Openness to change	Self-Enhancement	Conser- vation	Self-Trans- cendence
<i>Férfi</i>	0,19***	0,15***	-0,2***	-0,11***
<i>18-25 VS 26-</i>	0,103***	0,1***	-0,1***	-0,1***
<i>Magas isk. VS Alacsony/Közepes</i>	0,1***	0,1***	-0,1***	-0,2***
<i>Házass VS Többi családi állapot</i>	-0,014***	-0,01***	0,01***	0,01***
Constant	-0,41***	-0,35***	0,242***	0,41***
Observation	18587	18587	18587	18587
R2	0,11	0,1	0,13	0,05
Adjusted R2	0,1	0,1	0,13	0,05
Std. Error of the Estimate	0,6	0,58	0,55	0,5
F Statistic	542,337***	457,305***	663,468***	244,694***

Note: *p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01

4. táblázat: *Referencia-kategóriák összevetése
az általános felosztás csoportosításaival*

A legfiatalabb korcsoport értékprioritásai jelentős mértékű eltérést mutatnak az összes többi korcsoportéhoz képest. Azaz a 18 és 25 év közöttiek értékprioritásai jelentős mértékben elütnek a társadalom többségétől, az idősebb generációkétől. Hasonló a helyzet a magas iskolai végzettségűek esetében is. Vagyis a fiatalok és a magasán képzettek a társadalom többségéhez viszonyítva fontosabbnak tartják a változások iránti nyitottságot és az önerősítést, valamint kevésbé fontosnak a megőrzést és a transzcendenciát.

A házasság kevésbé tartják fontosnak a változások iránti nyitottságot és az önerősítést, ezzel összhangban pedig fontosabbnak tartják a megőrzést és a transzcendenciát.

Összefoglalás

Koszovó az európai értékterek közül a kelet-európaiba tartozik; a kelet-európai értékterre vonatkozó hipotéziseink többnyire helytállóak voltak.

Az „*alacsony láthatósági profil*” esetében a kelet-európaiak az összes többi értékterhez képest magasabbra értékelik a biztonságot, a konformitást és a társadalmi rend megőrzését, valamint magasra értékelik a tradíciót, de nem magasabbra a dél-európaiaknál.

Az „*interperszonális bizalommal*” kapcsolatos elgondolásaink is megállják a helyüket, az elismerést, az egyéni érdemeket a kelet-európaiak az összes többi régióhoz képest fontosabbnak tartották.

A „*paternalizmus*” hipotézisét sem megcáfolni, sem megerősíteni nem tudtuk, ugyanis a kelet-európai értékterben sem az individuális, sem a kollektív értékek dominanciája nem figyelhető meg, ehelyett azok keveredését tapasztalhatjuk.

A „*kollektív jutalmazás*” hipotézise is beigazolódott. A kelet-európaiak, a többi régióhoz viszonyítva, kevésbé tartják fontosnak a motivációt, az ösztönzést és a stimulációt.

Azonban azt is láthattuk, hogy az előbb említett megállapításokkal nincsenek összhangban a kelet-európai fiatalok, a felnövekvő generáció, és a magasan iskolázottak értékprioritásai.

Mellékletek

1. A 10 univerzális érték alapvető fontossága a vizsgálatban résztvevő országokban:

	BEN	UNIV	SDIR	SEC	TRAD	CONF	HED	ACH	STI	POW
2002	0,6	0,6	0,4	0,4	-0,03	-0,2	-0,2	-0,4	-0,6	-0,9
2004	0,6	0,5	0,3	0,4	0,1	-0,1	-0,3	-0,4	-0,7	-0,8
2006	0,6	0,6	0,3	0,5	0,03	-0,2	-0,3	-0,4	-0,7	-0,7
2008	0,6	0,5	0,3	0,4	0,1	-0,1	-0,3	-0,3	-0,7	-0,7
2010	0,7	0,5	0,3	0,5	0,03	-0,2	-0,3	-0,4	-0,7	-0,7
2012	0,6	0,5	0,3	0,5	0,1	-0,2	-0,3	-0,3	-0,7	-0,8
2014	0,8	0,6	0,4	0,4	0,1	-0,2	-0,2	-0,5	-0,7	-1
2016	0,7	0,5	0,4	0,4	0,1	-0,3	-0,2	-0,4	-0,7	-0,8

2. Az észak-európai országok értékprioritásainak alakulása (kerekített értékek):

	BEN	UNIV	SDIR	SEC	TRAD	CONF	HED	ACH	STI	POW
2002	0,8	0,6	0,5	0,14	-0,2	-0,04	-0,1	-0,6	-0,5	-1
2004	0,8	0,6	0,5	0,1	-0,2	-0,1	-0,4	-0,6	-0,5	-1
2006	0,8	0,7	0,5	0,1	-0,2	-0,02	-0,1	-0,6	-0,5	-1
2008	0,9	0,6	0,5	0,1	-0,2	-0,01	-0,1	-0,6	-0,5	-1
2010	0,9	0,6	0,5	0,03	-0,2	-0,1	0,02	-0,6	-0,5	-1
2012	0,9	0,6	0,5	0,1	-0,2	-0,2	0,04	-0,6	-0,5	-1,1
2014	0,9	0,7	0,5	0,1	-0,2	-0,03	-0,01	-0,7	-0,5	-1,1
2016	1	0,8	0,5	0,1	-0,1	-0,2	0,04	-0,8	-0,5	-1,1

3. A dél-európai országok értékprioritásainak alakulása (kerekített értékek):

	BEN	UNIV	SDIR	SEC	TRAD	CONF	HED	ACH	STI	POW
2002	0,5	0,5	0,3	0,5	0,2	-0,1	-0,3	-0,3	-0,7	-0,8
2004	0,5	0,5	0,2	0,5	0,2	-0,1	-0,2	-0,3	-0,7	-0,7
2006	0,6	0,5	0,3	0,5	0,2	-0,2	-0,2	-0,4	-0,7	-0,8
2008	0,6	0,5	0,2	0,6	0,1	-0,1	-0,3	-0,3	-0,8	-0,7
2010	0,6	0,5	0,3	0,6	0,2	-0,2	-0,4	-0,3	-0,8	-0,8
2012	0,6	0,6	0,3	0,6	0,2	-0,2	-0,4	-0,2	-0,8	-1
2014	0,7	0,6	0,4	0,5	0,2	-0,3	-0,2	-0,3	-0,8	-1,2
2016	n.a.									

5. A kelet-európai országok értékprioritásainak alakulása (kerekített értékek):

	BEN	UNIV	SDIR	SEC	TRAD	CONF	HED	ACH	STI	POW
2002	0,5	0,5	0,3	0,7	0,1	0,1	-0,4	-0,5	-0,8	-0,8
2004	0,5	0,5	0,2	0,6	0,1	0,1	-0,5	-0,4	-0,7	-0,7
2006	0,5	0,5	0,2	0,6	0,1	-0,01	-0,5	-0,2	-0,7	-0,7
2008	0,4	0,4	0,2	0,7	0,02	-0,03	-0,5	-0,2	-0,7	-0,6
2010	0,5	0,4	0,2	0,6	0,03	-0,04	-0,5	-0,2	-0,7	-0,5
2012	0,4	0,4	0,2	0,6	0,06	-0,02	-0,5	-0,1	-0,7	-0,5
2014	0,4	0,4	0,2	0,6	0,04	-0,06	-0,4	-0,3	-0,7	-0,5
2016	0,5	0,4	0,3	0,6	0,04	-0,003	-0,5	-0,4	-0,6	-0,7

4. A nyugat-európai országok értékprioritásainak alakulása (kerekített értékek):

		BEN	UNIV	SDIR	SEC	TRAD	CONF	HED	ACH	STI	POW
W I.	2002	0,7	0,6	0,5	0,2	-0,1	-0,3	0,1	-0,5	-0,6	-1
	2004	0,7	0,6	0,5	0,2	-0,1	-0,3	0,1	-0,5	-0,6	-1
	2006	0,7	0,7	0,4	0,2	-0,1	-0,3	0,1	-0,5	-0,6	-1
	2008	0,8	0,7	0,4	0,1	-0,04	-0,3	0,1	-0,5	-0,6	-1
	2010	0,8	0,6	0,4	0,2	-0,003	-0,3	0,1	-0,5	-0,6	-1
	2012	0,8	0,6	0,4	0,3	-0,04	-0,3	0,1	-0,4	-0,6	-1
	2014	0,7	0,6	0,4	0,3	-0,04	-0,3	0,1	-0,5	-0,7	-1
	2016	0,8	0,6	0,5	0,2	-0,02	-0,3	0,1	-0,5	-0,6	-1
W II.	2002	0,7	0,6	0,5	0,5	-0,4	-0,2	-0,3	-0,4	-0,6	-0,9
	2004	0,7	0,6	0,4	0,4	0,02	-0,1	-0,3	-0,4	-0,6	-1
	2006	0,7	0,6	0,4	0,4	-0,004	-0,3	-0,3	-0,4	-0,6	-0,9
	2008	0,8	0,6	0,5	0,3	0,02	-0,3	-0,3	-0,3	-0,6	-1
	2010	0,8	0,5	0,4	0,4	-0,3	-0,2	-0,3	-0,3	-0,6	-0,9
	2012	0,8	0,6	0,4	0,4	-0,02	-0,3	-0,3	-0,3	-0,6	-0,9
	2014	0,8	0,6	0,4	0,5	-0,002	-0,3	-0,2	-0,5	-0,6	-1
	2016	0,9	0,6	0,5	0,4	0,02	-0,4	-0,2	-0,5	-0,6	-1

6. A kelet- és nyugat-európai országok értékprioritásai közti különbség alakulása (kerekített értékek):

		BEN	UNIV	SDIR	SEC	TRAD	CONF	HED	ACH	STI	POW
E VS W I.	2002	-0,2	-0,1	-0,2	0,4	0,2	0,4	-0,5	0,0	-0,2	0,2
	2004	-0,2	-0,1	-0,2	0,4	0,2	0,3	-0,6	0,1	-0,1	0,3
	2006	-0,3	-0,2	-0,2	0,5	0,2	0,3	-0,7	0,3	-0,1	0,3
	2008	-0,3	-0,3	-0,2	0,5	0,1	0,2	-0,6	0,3	-0,1	0,5
	2010	-0,3	-0,2	-0,3	0,5	0,03	0,3	-0,6	0,3	-0,1	0,5
	2012	-0,3	-0,2	-0,2	0,3	0,1	0,3	-0,6	0,3	-0,1	0,6
	2014	-0,3	-0,2	-0,2	0,4	0,1	0,2	-0,5	0,2	-0,03	0,5
	2016	-0,3	-0,1	-0,1	0,3	0,1	0,3	-0,6	0,1	0,04	0,4
E VS W II.	2002	-0,2	0,0	-0,1	0,2	0,2	0,3	-0,1	-0,1	-0,2	0,1
	2004	-0,2	-0,1	-0,1	0,2	0,1	0,2	-0,2	0,03	-0,1	0,3
	2006	-0,2	-0,1	-0,3	0,2	0,1	0,3	-0,3	0,2	-0,1	0,2
	2008	-0,4	-0,2	-0,3	0,3	0,0	0,2	-0,2	0,2	-0,1	0,4
	2010	-0,3	-0,1	-0,2	0,2	0,1	0,2	-0,2	0,2	-0,1	0,3
	2012	-0,4	-0,2	-0,3	0,2	0,1	0,3	-0,2	0,2	-0,1	0,5
	2014	-0,4	-0,2	-0,2	0,2	0,05	0,3	-0,1	0,2	-0,1	0,5
	2016	-0,3	-0,2	-0,2	0,2	0,02	0,4	-0,2	0,1	0,003	0,4

Bibliográfia

- ALLPORT – VERNON – LINDZEY 1960: ALLPORT, G. W. – VERNON, P. E. – LINDZEY, G.: *Study of Values*. Boston 1960.
- INGLEHART – BAKER 2000: INGLEHART, R. – BAKER, W. E.: Modernisation, Culture and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review* 65 (2000) 19–51.
- KELLER 2010: KELLER Tamás: Magyarországi értéktérkép: normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás elfogadottsága a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle* 20 évf. (2010) 2. sz. 42–70.
- KLUCKHOHN 1951: KLUCKHOHN, C.: Values and Value Orientation in the Theory of Action. In: *Toward a General Theory of Action*. Ed.: PARSONS, T. – SHILS, E. A. New York 1951, 388–433.
- KLUCKHOHN 1952: KLUCKHOHN, F.: American Women and American Values. In: *Facing the Future's Risks*. Ed.: BRYSON, L. New York 1952, 175–199.
- KLUCKHOHN 1958: KLUCKHOHN, C.: Have there been Discernible Shifts in American Values During the Past Generation? In: *The American Style*. Ed.: MORRISON, E. New York 1958, 145–217.
- KLUCKHOHN 1961: KLUCKHOHN, C.: The Study of Values. In: *Values in America*. Ed.: BARRETT, D. N. Indiana 1961, 17–46.
- KLUCKHOHN – STRODTBECK 1961: KLUCKHOHN, F. – STRODTBECK, F. L.: *Variations in Value Orientations*. Oxford 1961.
- LUKSANDER – MIKE – CSITE 2012: LUKSANDER Alexandra – MIKE Károly – CSITE András: *Maguk urai – a magyar vállalkozó lelkialkata (A magyarországi kisvállalkozók értékvilágának néhány jellemzője)*. Budapest 2012, 4–78.
- PARSONS – SHILS 1951: PARSONS, T. – SHILS, E. A.: Values, Motives, and Systems of Action. In: *Toward a General Theory of Action*. Ed.: PARSONS, T. – SHILS, E. A. New York 1951, 247–275.
- PARSONS 1961: PARSONS, T.: An Outline of the Social System. In: *Theories of Society*. Ed.: PARSONS, T. – SHILS, E. A. – NAEGELE, K. D. – PITTS, J. R. New York 1961, 30–79.
- PARSONS 1966: PARSONS, T.: *Societies*. Prentice–Hall 1966.
- ROKEACH 1973: ROKEACH, M.: *The nature of human values*. h. n. 1973.

- SÁGVÁRI 2009: SÁGVÁRI Bence: *Kultúra és gazdaság. Az értékek szerepe a gazdaság fejlődésében. Elmélet és empiria*. Doktori disszertáció. Budapest 2009, 4–170.
- SCHWARTZ – BARDI 1997: SCHWARTZ, S. H. – BARDI, A.: Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe. *Political psychology* 18 (1997) 385–410.
- SCHWARTZ – BILSKY 1990: SCHWARTZ, S. H. – BILSKY, W.: Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology* 58 (1990) 878–891.
- SCHWARTZ – BILSKY 1987: SCHWARTZ, S. H. – BILSKY, W.: Toward a Universal Psychological Structure of Human Values. *Journal of Personality and Social Psychology* 53 (1987) 550–562.
- SCHWARTZ 2012: SCHWARTZ, S. H.: An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Psychology and Culture* 2 (2012) 2–20. URL:
<https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1116&context=orpc>
(letöltés ideje: 2016. március 02.)
- SCHWARTZ 1992: SCHWARTZ, S. H.: Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology* 25 (1992) 1–65.
- WEISHUT 1989: WEISHUT, D. J. N.: *The Meaningfulness of the Distinction Between Instrument and Terminal Values*. Unpublished master's thesis, Hebrew University of Jerusalem 1989.

Székely Csilla Imola

Kokas Klára gyermekképének elemzése *A zene felemeli a kezeimet* című könyve alapján

*„Dobáld ki magadból felnőtt gögödet,
a mindent jobban tudás csökönyösségét,
és figyeld a gyerekeket a lelked alázatával.
Akkor nem bánod, sőt örömmel szemléled,
mennyivel színesebb, izgalmasabb, ötletesebb,
változatosabb és bensőségesebb a gyermekek világa
a felnőttekénél.”¹*

Bevezetés

Kokas Klára (1929–2010) zenepedagógus, zenepszichológus világszemléletéből és gyermekközpontúságából következően olyan, a kreativitásra, emberi kapcsolatokra, elfogadásra, egymásrafigyelésre épülő pedagógiát alakított ki, melynek legfőbb aspektusa a reformpedagógusokra oly jellemző gyermekközpontúság mellett a kreativitás- és személyiségfejlesztés, eszközei pedig a művészetpedagógiai elemek, legfőképpen a zene és a tánc.

Az egyes pedagógiai iskolák alapítóinak antropológia-felfogása meghatározza nevelésméleti meggyőződésüket, amely konceptuális kereteket ad és alapját képezi pedagógiai koncepciójuknak, közvetetten pedig a választott eszközöknek, módszereknek, eljárásoknak, amellyel a nevelési célt megvalósítani szándékoznak. Következésképpen a különböző nevelési irányzatok vizsgálata során nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a világgépet és embereszményt, amelyet az iskolaalapító képviselt, és amelyre egész eszmerendszerét felépítette. „A gyermekről vallott felfogás határozta meg, hogy milyen intézményes

1 KOKAS 1992.

nevelésben gondolkodtak.² Ugyanakkor fontos szem előtt tartanunk, hogy a gyermekkép valójában a felnőttek, neveléskutatók, pedagógusok véleménye a gyermekről és gyerekkorról, és mindig az adott kor emberének felfogásának függvénye, tehát korfüggő.³ „A gyermekkép kutatása azt jelenti, hogy egy adott kornak (jelen esetben egy adott személynek) a gyermekről való gondolkozásmódját próbáljuk tetten érni.”⁴

Kokas Klára írásaiban sokszor beszél a felnőttek és gyerekek lelki jellemzőiről, hangsúlyozza a kapcsolatok fontosságát, mondataiban kimondva-kimondatlanul sejthető, érezhető Istennel való bensőséges viszonya, amelynek alapján következtethetünk vallásosságára is. Megfigyelhető, hogy gyakran említ olyan szavakat, kifejezéseket, fogalmakat, amelyek Istenről, az emberről és a gyermekről alkotott felfogását tükrözik – ezek közül a gyermekekre, a gyermeki lelkületre, habitusra, a gyermeki értékekre vonatkozókat vizsgáljuk, hogy ezekből kirajzolódhasson Kokas Klára gyermekfelfogása, amely pedagógiájának egyik alappillére.

A nevelésfilozófiai irányzatok áttekintése után a gyermekkortörténet alakulását vázolom fel, amely segít eligazodni a gyermekkép változásai között, és amely mellé elhelyezzük Kokas Klára meggyőződését a gyermekei személyiségről. Célom a kokasi gyermekkép minél árnyaltabb megrajzolása tartalom-elemzés, ezen belül kvalitatív szövegelemzés segítségével.

Elemzésem alapjául Kokas Klára *A zene felemeli a kezeimet* című munkáját vettem, ez ugyanis megfelelően árnyaltan beszél a gyermekről és gyerekkorról, ezért kimerítő választ adhat kutatási kérdésekre, amely így fogalmazható meg: Milyen fogalmakkal rajzolható meg Kokas Klára gyermekről alkotott koncepciója *A zene felemeli a kezeimet* könyve alapján, és hogyan helyezhető el a különböző nevelésfilozófiai elméletek rendszerében?

1. Előzmények, cél, adatforrás

Korábbi tanulmányaimban behatóan elemeztem Kokas Klára komplex művészetpedagógiai módszerét, amelynek eredményeképpen megállapítottam, hogy zenén, mozgáson, képi és verbális narrációkon alapuló módszere be-

2 SZABOLCS 1999.

3 Uo.

4 Uo.

emeli őt a 20. század elején kibontakozó reformpedagógiai irányzatok képviselői közé, tehát joggal nevezhetjük őt reformpedagógusnak.

Kokas Klára gazdag és igen változatos életművének tetemes része mai napig nem került publikálásra. Az életmű papír alapon, digitálisan, interneten illetve hangzó formában elérhető egészéből⁵ kvalitatív kutatásom alapjául az említett *A zene felemeli a kezeimet* címűt választottam, amely egyike Kokas öt megjelent könyvének,⁶ és amely először 1992-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában Budapesten. Ebben Kokas Klára neveléseméleti meggyőződései mellett személyes emlékeiről ír, emellett átváltozó táncok ihlette gyermektörténeteket olvashatunk.

2. Nevelésfilozófiai koncepciók rövid áttekintése

A gyermekképet a pedagógiatörténet kutatói sokféle aspektusból vizsgálták már, hiszen ennek alapján körvonalazódott a sokféle pedagógiai koncepció, nevelési elmélet és gyakorlat az idők során. Ehhez a sokféleséghez rendelem hozzá a Kokas Klára írásaiból, különböző típusú publikációiból kirajzolódó gyermekképet és neveléseméleti filozófiát, amelyeket tőle vett idézetekkel támasztok alá.

A különböző korok antropológiai felfogását tükröző pedagógiaelméletek három csoportjáról beszélhetünk, amelyeket Pálhegyi Ferenc pszichológus, családgondozó az emberkép három fő típusához rendel, és amelyeknek pedagógiai lecsapódása a viselkedést formáló, az ösztöneiket szabályozó és a humanista pedagógia.⁷

A személyiségértelmezés esztétörténete, a nevelési koncepciók állandó alakulása folyamatosan meghatározta a tanítás-nevelés célját, eszközeit, módszereit, miközben annak újabb meg újabb vonatkozásait emelte ki. E célok széles skálán terjedtek az ösztön szabályozástól az erkölcsileg fejlett társadalmi szereplőkké váló individuumok kineveléséig. A gyermektörténet, neveléstörténet illetve gyermekkép-történet alakulása sok változáson ment át a korai spártai katonai szellemű neveléstől kezdve a reneszánsz-humanizmus ártatlan

5 Kokas Klára könyvei, tanulmányai, vele készített interjúk, filmek, rádióműsorok, honlap, felnőttképzési kurzusok dokumentumai, a *Kokas Klára Agapé Zene-Életöröm Alapítvány* kiadványai.

6 Az utolsó posztumusz kötetként jelent meg 2012-ben *Megfésültem a felhőket* címmel.

7 PÁLHEGYI 2011.

gyermekképén, a descartesi mechanikus emberképen át, a Locke-i „tabula rasa” ismeretelméleti téziséig, a felvilágosodás-liberalizmus korabeli Rousseau eredendően erkölcsös ember-eszményéig, a keresztyén embert bűnös isteni képmásnak tekintő elméletig, majd Darwin evolucionista, biológiai-materialista ösztönlény felfogásig, majd a 20. századi behaviorista pszichológia emberképe, a reformpedagógiai irányzatok humanista gyermekfelfogásának, a kommunista embereszménynek, végül a mai kreatív gyermekképnek a kialakulásáig.⁸

A gyermekkép és a gyermekkortörténet koronkénti alakulását nemcsak az idő, hanem a kultúra változása is befolyásolja. Philippe Ariés (1914–1986) francia történész, a gyermekneveléssel kapcsolatos írott szövegek mellett a képzőművészeti gyermekábrázolásokra, majd a gyermekdivat alakulására és a játéktörténet adataira támaszkodva rajzolja meg a gyermekkor krónikáját.⁹ Munkáját a középkor 11–12. századi gyermekfelfogásával indítja.¹⁰ Ebben a korban a gyermekkort úgy értelmezték, mint a függőség kora, ami a függőség megszűnésekor ér véget. Később, a 17. században keletkezett forrásmű tanúsága szerint¹¹ „attól kezdve, hogy a gyermek átlépte azt az életkort, amelynek elérése előtt a halandóság igen nagy, és melynek túlélése bizonytalan volt, már felnőttként kezelték”.¹² Ugyancsak a 17. században ismerték fel a gyermeki személyiségben Isten törékeny teremtményeit.¹³

Szabolcs Éva (1952) gyermekkortörténeti munkájában utal Ariés művének kritikájára, ugyanis „kritikusainak egy csoportja épp a biológiai szempont figyelmen kívül hagyása miatt tekinti elhibázottnak Ariés munkáját.”¹⁴

Németh András tanulmányában a gyermekről alkotott reformpedagógiai gondolkodásmódot a következőkben summázza: „alapgondolatai az alábbiakban összegezhetők: gyermek-, illetve ifjúkorra vonatkozó antropológiájának fundamentuma szerint a gyermek a civilizáció által még nem megrontott, természetes alkotó, a tökéletes jövőt létében hordozó ember”.¹⁵

8 L. PUKÁNSZKY – NÉMETH 1996; PUKÁNSZKY 2001.

9 ARIÉS 1987, 9–180.

10 A képzőművészet ekkor még nem ismerte a gyermekábrázolást, de ez nem jelenti a gyermekkel való törődés hiányát. L. ARIÉS 1987.

11 L. Molière *Képzelt beteg* című művét.

12 ARIÉS 1987.

13 Uo.

14 SZABOLCS 1999.

15 NÉMETH 2002.

3. A tanulmány munkamódszere

Kutató–elemző–értelmező munkám első lépéseként *A zene felemeli a kezeimet* című könyvet az Életmű-DVD-ről¹⁶ kiemelve az Atlas.ti7-es kvalitatív szövegelemzést segítő számítógépes program segítségével a szöveget indikátorokkal láttam el. Kódokat jelöltem ki, sajátos szövegelemzési koncepciót állítottam fel, amely a szöveg három dimenzióját körvonalazza: Kokas Klára istenképét, emberképét és gyermekképét. Ezután a főkédeket tovább bontottam, és a gyermekkép manifesztációira szűkítettem, amelynek aspektusait öt fő neveléseméleti kategóriába soroltam: 1. Gyermeki szabadság és meghatározottság; 2. Nevelési értékek; 3. Kapcsolati háló; 4. A nevelés lehetősége és korlátai; 5. A nevelés alapkategóriái és azok közötti összefüggések.

Interpretáló jellegű tartalmi elemzéssel ragadom meg a szövegekből kibontakozó gyermekképet szövegelemzés, ezen belül kritikai tartalomelemzés segítségével. Olyan következtetések levonására törekszem, amelyek megismételhetők és érvényesek.¹⁷ Ez az elemzés–értelmezés munkafázisa, az írott szöveg háttérjelentésének megfogalmazása, az azonos indikátorokkal jelölt, azonos indexkategóriába tartozó szövegrészeket összeolvasásából, egymás mellé állításából leszűrődő koncepció megfogalmazása. Ennek érvényességét igazolandó, minden fontos megállapítást Kokas-idézetekkel igyekszem alátámasztani.

Mivel ugyanaz a téma sokféle változatban, gazdag szókinccs-használattal bukkan fel a szövegben, ezért formai szempontok helyett értelmi-tartalmi szempontokat vettem figyelembe. Szempontrendszeremet a szakirodalom alapján alakítottam ki, a konceptuális kereteket ennek megfelelően, a Kokas-szövegek adottságaihoz, tartalmához mérten fogalmaztam meg.¹⁸

Mindezek után a különböző aspektusokat értékkategóriákba rendeztem, melyek alapján besorolhatók lettek a korábban felvázolt neveléseméleti rendszerbe, melynek eredményeképpen a következő felosztást nyertem: a gyermekkép aspektusainak komponensei a gyermeki küldetés, vallásosság, mozgáskultúra, szabadság, evangéliumi gyermekség, gyermeki képzelet, befogadás, önkifejezés, lelkiület, gyermeki világ, kapcsolatok, sérült gyerek, csecsemők és a zene, gyerek és iskola, illetve negatív gyermeki habitus.

16 KOKAS et al. 2007.

17 KRIPPENDORFF 1995.

18 KRIPPENDORFF 1995; SZABOLCS 1999.

4. Elemzés – Kokas Klára gyermekképének jellemzői *A zene felemeli a kezeimet* című könyve alapján

Kutatásom kiemelt, elsődleges szempontja: Kokas Klára gyermekfelfogásának megragadása és kategóriákba való besorolása kvalitatív tartalomelemzéses módszerrel, hogy nyilvánvalóvá legyen zenetanítási koncepciójának alapja – a gyermekkel való kapcsolata, a gyermeki világról alkotott felfogása, a segítség lehetőségei, a személyiségfejlesztés célja, eszközei. Pedagógusként ennek alapján alakította ki zenére, szabad mozgásra, képzőművészeti alkotásra építő komplex személyiségfejlesztő módszerét. A kutatás eredményeként öt fő témakörbe csoportosítottuk a kokasi gyermekkép jellemzőit:

- a gyermeki szabadság és meghatározottság – a szabadság megléte, korlátai, a szabadon alkotás lehetőségei Kokas Klára zenés tevékenységein
- nevelési értékek – a gyermeki lelkiület alapvető törvényszerűségei
- a kapcsolatok, kapcsolati háló fontossága Kokas Klára felfogásában
- a nevelés lehetőségei és korlátai, speciális helyzetek, esetek Kokas Klára csoportjaiban
- a nevelés alapkategóriáinak összefüggései – a nevelés lényege, célja, komplexitása, etikai jellege.

4.1. Gyermeki szabadság és meghatározottság

Másfél évtizednyi gyerekekkel való foglalkozás döbentette rá Kokas Klárát arra, hogy a gyerekek váratlan érzékenységgel fogadták a zenét, képzeletük szabad alkotásokra teszi képessé őket, és ezek értékes üzenetökké, művekké lényegülnek, amennyiben azt hallható-látható formákba öntik.¹⁹

Gyermeki küldetés

Kokas Klára egész munkásságának, minden írásának alapmotívuma az a szemlélet, amelyet *A zene felemeli a kezeimet* című könyvében is megfogalmaz, és amely nemcsak a gyermekek, de a nevelők küldetéséről vallott nézeteit is tükrözi:

¹⁹ KOKAS 1992.

„A gyerekek abban a küldetésben születnek, hogy a közös szépség egy-egy darabját közénk elhozva a maguk hozzájárulásával újjáteremtsék az emberiséget. Ezzel a teremtmény erővel mindegyikünk rendelkezik, akkor is, ha fél keze van, vagy egy se, ha vak, ha béna, ha mongoloid, vagy süketnéma.”²⁰

E küldetés megvalósításában, a gyermeki képességek, tehetség, lelkiület kibontásában, fejlesztésében a szülőnek és a tanítónak fontos szerep jut, amely nemcsak lehetőségük, de kötelességük és felelősségük is. Ez a fejlesztési folyamat a csecsemő fogadásával kezdődik és haláláig tart, „ami előtte és utána történik velünk, afelől hitünk, sejtéseink, megérzéseink, álmaink hozhatnak töredéket, azaz a vallások és a művészetek. Gyerekeinket bevezetjük ezekbe kultúránk, szokásaink, társadalmi hagyományaink szerint”²¹

Gyermeki vallásosság

Orsi a zenék ihletésére, a Kokas-foglalkozásokon való részvétel és az ott átéltek hatására írt verset, amely gyönyörű manifesztációja a gyermeki lelkiületnek, vallásosságnak, istenélménynek, amely Kokas szerint a gyerekek sajátja, hiszen a kisiskolás korú gyerekek viszonya a világ jelenségeivel még egészen sajátos, mint ahogy sajátos a társakkal, a szokatlannal és a szakralitással való kapcsolatuk is.

Kokas Klára különböző eszközökkel, kérdések feltevésével, zenékkal, lehetőség, atmoszféra és elfogadó környezet biztosításával inspirálja a gyerekeket, de sohasem megvezetve – ami tehát kikristályosodik bennük, az valódi lényük, saját képzeletük, hitük és teljességgel saját, szabadon születő alkotásuk.

Gyermeki szabadság az önkifejezésben

Mint egyik legfontosabb nevelési elv jelenik meg Kokas Klára pedagógiájában a gyermeki szabadság hangsúlyozása, biztosítása a zenés foglalkozások alkalmain csakúgy, mint az egyes reformpedagógiai irányzatok gyakorlatában, leg hangsúlyosabban Montessorinál és azoknál a művészetpedagógusoknál, akik az improvizációnak fontos szerepet szántak a személyiségfejlesztésben.

A kisgyerekek, akiket még nem nevelt meg, akiknek lelkét „még nem parcellázta fel”²² a felnőtt társadalom elvárása, kondicionált habitusa, érték- és szokásrendszere, sokkal szabadabbak azoknál, „akiket már fegyelmeztek,

20 Uo.

21 Uo.

22 Pilinszky János kifejezése.

medrekbe terelgettek, mozdulatokra tanítottak az óvoda vagy az otthon felnőttei.”²³

A tanítás sok esetben leszűkítést, uniformizálást jelent Kokas Klára szerint, miközben kitörlődik az egyéni, a sajátos, mindaz, amivel még bölcsődés korokban rendelkeztek, elfelejtik a saját dallamú saját szavak, ötletek, elképzelések örömeit.²⁴ „Kivételek az erőteljes kreatív személyiségek, akik képzeletük ösvényeit sétafikálják és azokon szabadon mozognak. Ők persze ritkán kapnak dicséretek, és az óvodában messze lemaradnak a produktivásban edzett társaik mögött.”²⁵

A gyermeki aktivitásra, metakommunikációra, a legapróbb önmegnyilatkozásokra való figyelés közben Kokas Klára mindig különös hangsúlyt fektetett a szabad gyermeki alkotásokra, önfeltárulkozásokra, és számára nem a mozdulatok tökéletessége, sem azok művészi jellege, nem a gyermeki alkotások esztétikai értéke a fontos, hanem az azokból kiolvasható üzenet, a lelki tartalom, azaz maga a gyermek.

Szabadság a gyermeki mozgáskultúrában

Mozdulat és mozdulatlanúság, mimika, tekintet, kapcsolódás vagy elszigetelődés – mind-mind üzenet értékű megnyilvánulások, segítik a nevelőt a megértésben, illetve személyiségfejlesztésben, amennyiben teljes odaadással figyel, számol ezekkel. Kokas Klára teljes figyelmével követte tanítványait, megfigyelései alapján értelmezte őket. Természetes mozgásigényként, hangulati jellemzőként, személyiségjegyként fogta fel, ha egyesek azonnal táncra perdültek, ha mások végigheverték a zenei darab többszöri lejátszását, éppen ezt tartotta lényegesnek, hogy a zenés foglalkozásokon „alkalmat kapnak arra, hogy természetes mozgásigényüket a zenével éljék. De arra is, hogy kedvük szerint nyugalmas pihenőhelyzetben fogadják a zenét.”²⁶

Már magzatkorban is a mozdulatoknak ez a szabadsága jellemzi a csecsemőket, amint érzékelik a méhen kívüli világot, ingerek jutnak el hozzájuk, ők pedig mozdulatokkal reagálnak a hangokra, az anya moccanásaira, a magzatvíz közvetítésével behatoló zene rezgéseire. „A zenét élük át a maguk moz-

23 KOKAS 1992.

24 Uo.

25 Uo.

26 Uo.

dulataival Ahogy a testük átveszi a zene rezgéseit, spontán mozdulataik születnek.”²⁷

A gyermeki képzelet szabadsága

„A szabadon születő mozdulat a képzelet szabad ösvényein szálldos” – vallja Kokas Klára.²⁸ Szabadság és képzelet egymást kiegészítő fogalmak, és éppen kisgyermekkorban a legtisztábbak, mivel a képzelet terrénumán még kevés a külső behatás, a külvilág lenyomata, még nem sétafikálta keresztül a társadalmi elvárásrendszer, nem vezette meg az óvodai-iskolai dicséret vagy elmarasztalás. Kokas Klára a sajátosra kíváncsi, arra, amit a színes képzeletű merészebbek magukból hoznak elő. „Óráimon ezek a szabad egyéniségek segítenek engem a sémákból való kiemelgetés műveleteiben, mihelyt felfogták, hogy dicséreteimmel mindig saját ötleteiket buzdítgatom. Mozdulataikkal is azért bukkannak friss tartalmakra, mert a képzeletük mozgékony maradt.”²⁹

Az ötletektől pezsgő gyerekek társaikat is inspirálják, ezért különösen hatékony a csoportban történő személyiségfejlesztés, a társak jelenlétében illetve velük együtt való alkotás. „Vannak mindig együtt táncoló gyerekek, a régiek, akik apró jelzésekből is kitűnően értik egymást, és pezsegnek az ötletektől”.³⁰

Támogatják, biztatják, inspirálják egymást a gyerekek, és egy-egy jó képzeletű gyerek révén azok is bevonódnak, akik ingerszegényebb környezetből érkeznek.

4.2. Nevelési értékek – a gyermeki lelkiület alapvető törvényszerűségei

A *zene felemeli a kezeimet* című írás alapján a gyermeki lelkiület sajátosságai közül Kokas Klára a határtalan gyermeki képzeletet, empátiát, a sokféle módon realizálódó gyermeki alkotásokat tartotta örök emberi értéknek, azt a tudást, amely a gyermek lelkéből torzítatlan őszinteséggel tör elő. Ezeket tekintette autentikus üzeneteknek, következőképpen valódi komolysággal fogadta

27 Uo.

28 KOKAS 1998.

29 Uo.

30 Uo.

azokat. Kokas Klára vallásosságából eredően mindenkor evangéliumi aspektusból szemlélte a gyereket.

„A nevelési érték objektíven szükséges vagy szubjektíven fontos, amennyiben elősegíti az egyén felnövekedése során a tanulási folyamatokat.”³¹ A Kokas Klára által képviselt értékek súlyozása elbillen a szellemi-lelki értékek javára, és amennyiben túllépünk a hagyományos, nagyon leegyszerűsített felosztáson, a nevelési értékek anyagi, szellemi, erkölcsi szempontú csoportosításán egy differenciáltabb felosztás felé, a kokasi nevelési értékek meghatározása rendjén a következő kategóriákat kaphatjuk: esztétikai (gyermeki alkotások), szellemi (gyermeki képzelet, kreativitás), lelki (keresztyén értékrend), szociális (empátia, befogadás, közösségfejlesztő magatartás) nevelési érték-kategóriákat.³² Észrevehetjük, hogy hiányzik ezek közül az anyagi, a fizikai-testi, valamint az intellektuális-kognitív nevelési érték. Kokas nem törekszik ezekre. Célja nem a tudásátadás, hanem a gyerekek lelki erőforrásainak, képzeletének, belső harmóniájának megkeresése, stimulálása, a kreatív személyiség kibontása.

Gyermeki képzelet, mint érték

Mivel „a gyermek, szellemi arca finom érzékenységében, magával hozza az univerzális szépség, igazság egy szikráját, egy magját, egy kristályát, a tiszta vágyat a jobbik világ után”,³³ ez a lelki érzékenység egész világot teremthet magának, ahol bármi megtörténhet, megélheti igazi önmagát, létrehozhatja a nem létezőket, ahol nem érvényesek a földi-fizikai törvényszerűségek – a képzeletében. Kokasnál a képzelet és annak gyümölcsei, az improvizációs táncok, narratívák egyik alapvető fontosságú nevelési érték.

„A felszínre jutott mondanivaló közöl, megmutat, feltár, tisztogat, menekülés a névtelen szorongás kilátástalan fekete üregéből.”³⁴ Valóban szoros kapcsolat van a legbensőbb gondolatok, félelmek és iszonyatok, valamint az improvizációs táncok alatt a gyerekek képzeletében alakot öltő állatok, jelenségek, történések között. *A zene felemeli a kezeimet* című könyv számos gyermektörténete bizonyíték erre. „A gyerekek otthonosabban mozognak a művé-

31 BÁBOSIK 2009.

32 Ez a csoportosítás, amelyet speciálisan Kokas Klára nevelési elveihez mérten alakítottam ki, eltér a Hartmann-féle felosztástól is. Ld. BÁBOSIK 2009.

33 KOKAS 1992.

34 Uo.

szetben, mert a képzelet az ő világuk. Felnőttten is gyermekségünk kútjából merítünk. Friss képzeletük, mint a felhők játéka, megjósolhatatlan, végtelenül változatos.”³⁵

Gyermeki befogadás

„Minden gyerek másként készül fel a zenére, s ez a lelki készenlét is változik a feszültségek, a fáradtság, a felhangoltság vagy a levertség, a bujkáló betegség és sok-sok ismeretlen tényező hatására.”³⁶ A befogadóvá váláshoz elengedhetetlen a figyelővé nevelés, a kíváncsiság, érdeklődés felkeltése, a színes és változatos zenék, játékok, technikák, és egy teljes figyelmével kérdező, jelenlevő társ. Annak tudata, hogy valakinek fontos és értékes az, amit a gyerek kitalál, megél, és az, amire vágyik.

Mindehhez alkalmas és megfelelő idő kell, elfogadó környezet, együttérző társak, minőségi zene. Kicsiknek eleinte a szülő meghitt, bizalmas ölelése, érdeklődése, „a szeretett személy érintő közelsége”³⁷, a társak türelme, az arcukról leolvasható tisztelet. „Minden alkalommal fedődik az ő empátiás készségük is, és megérik, mire van szükséged.”³⁸ Ez az empátiás figyelem fontos nevelési érték a Kokas-pedagógiában.

Gyermeki önkifejezés – alkotás koreográfiában, verbálisan, manuálisan

A gyerekek különféle manuális technikákkal ábrázolják zenei élményeiket, azaz asszociációikat áthelyezik a hallható szférából a láthatóba, miközben zenei élményeikről, a zene által kiváltott érzelmeikről is vallanak ezek által, illetve az alkotásukat bemutató narrációikban. A társas alkotások alkalmával gyakran egymás között sem egyeztetnek, nem beszélnek meg, vagy csak főbb pontokat rögzítenek a gyerekek – alkotásaik éppen emiatt egyediek, egyszerűek, tehát ugyancsak fontos nevelési értékek. „Én még nem láttam nálunk gyenge táncot, gyerektől el sem képzelhetek, nincs is. Az önkifejezés öröme bármilyen eszközt virággá varázsol, a fakanálból is rügyet fakaszt.”³⁹

35 Uo.

36 Uo.

37 Uo.

38 Uo.

39 Uo.

Az alkotás, kitalálás, létrehozás, a gyermekalkotások születésének pillanatai a reformpedagógiai irányzatokra oly jellemző szabad tevékenységekként tanulási folyamatot jelentenek, történjen bár nyelvi szinten a verbális a narrációk, manuálisan a képzőművészeti alkotások, avagy fizikálisan a táncmozdulatok által. A koreográfiában, verbálisan vagy manuálisan való alkotás fontos eleme a Kokas-foglalkozásoknak, amely mindig szervesen kapcsolódik a hallott zenéhez.

Evangéliumi gyermekség

A gyermeki lelkület evangéliumi aspektusát azért tartjuk fontosnak különálló nevelési értéként besorolni, mivel Kokas maga értelmezte hivatásának a krisztusi elvek érvényesítését a pedagógiában, és mert azt a Kokas-koncepció egyik sajátosságaként ismertük fel. Ő maga ehhez a kérdéshez igazítja minden igyekezetét, amit *A deszka galaktikája* című rövid írásában így fogalmaz meg: „A Mester szavaival: »Ha nem lesztek olyanok, mint a gyermekek, nem mentek be a Mennyeek országába.« Miben olyanok? Felnőtt tanítványaimmal, ha magunkra maradunk, ennek útját keressük.”⁴⁰

A gyerekek nagyon tudnak reménykedni – „hogyan is élhetnének remény nélkül?”⁴¹ –, érzékenyek. „A gyermekek életében mindennél fontosabb, hogy megmutathassák igazi lényüket, felszínre hozhassák a lelkük mondandóját”⁴² – erre is vonatkozhat a krisztusi mondat: „ilyeneké az Isten országa.”⁴³

4.3. A gyermek kapcsolati hálójának fontossága

Több neves pszichológus és pedagógus felhívta a figyelmet a kortárs csoportok fontosságára a nevelésben, akik közül kiemelhetjük Buda Béla orvost, pszichiátert, pszichoterapeutát. A csoportdinamika, csoportkapcsolatok, közösség hatására létrejövő társas alkotás merőben eltér az egyénitől, hiszen az gyakran a személyes kapcsolatok függvénye is – a Kokas-foglalkozásokon pedig, azok jellegéből adódóan, még hangsúlyozottabban:

„A gyermekkori csoportviszonyok rendszerint az azonoskorúak csoportjaiban, a kortárs csoportokban bontakoznak ki [...]. A másik kisgyerek mindenesetre fon-

40 Uo.

41 Uo.

42 Uo.

43 Lukács evangéliuma 18,16. Új fordítású revideált Biblia.

tos utánzási modell és fontos önbemérési támpont a gyermekkori interakciókban [...]. Az ilyen csoportokat a szociálpszichológia összehasonlító referenciacsoportoknak, vagyis összehasonlító vonatkoztatási, viszonyítási csoportoknak nevezi.⁴⁴

A gyermeki kapcsolatok szerepe

„A gyerek a mi társadalmunkban korán közösségekbe kényszerül. Anyja dolgozik, bölcsődébe hordja, amit egyik gyerek elvisel, a másik nem.”⁴⁵ A gyermek személyes kapcsolatai ezek alapján alakulnak, és alakítják a személyiséget is. Ezért annyira fontos minden, ami az óvodában-iskolában történik a gyerek körül és a gyerekekben. Ugyanakkor fontos szocializációs folyamatok is lejátszódnak a csoportos foglalkozásokon. „Megtapasztalják a társas alkotást, a közös alkotások megbecsülését és egymás kölcsönös tiszteletét.”⁴⁶ A társak jelenléte gyakran indirekt hatásokat vált ki a gyerekekben, amely fontos része az informális nevelésnek.

A gyermek családi kapcsolatainak minősége is fontos szerepet játszik nemcsak az egyén szocializációs képességeiben, de a zene iránti nyitottságában, kreativitásában, verbális és nonverbális kommunikációs készségeiben is. A család, a szülők szokásrendszere, a családot jellemző igényesség, érzelmi-kapcsolati milió a nevelés kiindulópontja – ezért támogatja Kokas Klára a szülők ölében, „a szeretett személy érintő közelségében” történő zenehallgatást kicsiknél.⁴⁷ „Bowlby szerint a család a tagok egymáshoz való ragaszkodásából származó konstrukció, míg Rutter a sikeres személyiségfejlődés és a pszichés egészséghez szükséges protektív, védelmet nyújtó, meghitt kapcsolatok elengedhetetlen menedékének tartja.”⁴⁸

Gyerek és iskola – az iskola szerepe a gyermek életében

A korabeli oktatási rendszer valós tükrének számít, amit Kokas Klára az iskolai ének-zeneórák értékelése rendjén elmond:

„Az iskolai tananyagban adagolt zenehallgatási darabok [...] tanulási anyagként sínylődnek, kötelező zenék, más kötelező tárgyak közt, osztályteremben, amit kevesen szeretnek, padban ülve egymás háta mögött, tanári felügyelet mellett, meg-

44 BUDA 2005.

45 KOKAS 1992.

46 Uo.

47 Uo.

48 BUSI é.n.

adott megfigyelési szempontok megfigyelésével, osztályzattal. Többnyire recsegő gramofonról, silány hangszóróval, másodrendű minőségben.”⁴⁹

Ez a rendszer több szempontból kedvezőtlen feltételeket nyújt az individualizált személyiségfejlesztésre, amelynek eredménye a gyerekek sajátos, egyéni személyiségjegyeinek elhomályosodása, eltűnése, a kreativitás visszafojtása, elsilányosodása, az információalapú oktatás térhódítása, a művészetek és művészeti nevelés háttérbe szorulása a közoktatásban.

Az iskola másik csapdája a versengést, rivalizációt elősegítő osztályozási mód:

„Az iskolában, óvodában azonban mindenütt folyton versengeni kell. Akad gyerek, aki bírja, hogy szüntelenül másokhoz mérjék. De ha kibírja is, sosem ragyog fel a személyisége. Megszokja, hogy az értéke csak másokhoz viszonyítva mérhető, számokban.”⁵⁰

Kokasnál, mint megannyi más reformpedagógusnál nincs osztályozás, se verseny, se számonkérés, se megszegyenülés. „Heti egy délután két óra hosszat úgy élnek, hogy nem kell magukat mércéken bizonyítaniuk.”⁵¹

Kokas a gyerekek merevségének, féltékenységének feloldásán dolgozik, melyre a csoportos zenés foglalkozások különösen alkalmasak: az együttes alkotás, a társas kapcsolatok, interakciók, az elfogadás kiváló eszközök erre.

4.4. A nevelés lehetősége és meghatározottsága

Kokas Klára csoportjaiban is megnyilatkoztak a gyermeki feszültségek, agresszió, durvaság és figyelmetlenség formájában, amit valamiképpen oldani kell ott is, ahol a tiltás, büntetés elfogadhatatlan nevelési mód. Kokas Klára ilyen esetekben is a zenét hívta segítségül, olyan helyzeteket teremtett, melyekben a pozitív társas magatartást erősítette. Teljes meggyőződéssel vallja, hogy „addig csapnak csak felfordulást, amíg ráébrednek, milyen öröm az értékes mozgás és hangzás, amíg felfedezik magukon, tulajdon testükön, hangjukon, hogy képesek a szépség létrehozására.”⁵² Mondhatnánk, hogy könnyen megvalósítható cél ez zenekedvelő, szociális gyermekek közösségében, ha

49 KOKAS 1992.

50 Uo.

51 Uo.

52 KOKAS 1992.

nem tudnánk Kokasról, hogy a legnehezebb gyerekcsoportokat is elvállalta, nevelőintézeti gyerekek között is tanított saját módszere alapján.

Csecsemők és a zene

„Ahogy a testük átveszi a zene rezgéseit, spontán mozdulataik születnek. Anyjuk méhében hasonlóképp történhet. Mivel odabenn teljes védettségben élnek, kellemes közegben, lágy folyadékban, a zenei mozgás nagyon szép emlékekhez fűződhet. Ezért olyan végtelenül fontos, hogy ott milyen rezgésekben részesülnek.”⁵³

Nemcsak Kodály, de Kokas Klára is fontosnak tartotta a magzat- és csecsemőkori zenei nevelést, hiszen sejtjeink is átveszik a zenerezgéseket, nemcsak fülünkkel, de testünkkel is érezzük a hanghullámok hatását, a magzat pedig egyértelmű üzenetekkel, mozgással válaszol a zenei ingerekre. Minden bizonnyal több finom reakcióval is, amelyek az anya nem érzi. „Bizonyos, hogy a csecsemő a megszületése körül is hangimpulzusokat vesz fel, amelyekre mozdulataival is reagál.”⁵⁴ „A családban átélt zene a foganás percétől hat. Segít vagy rombol, minden megszólaló ütemmel.”⁵⁵

Sérült gyerekek

Egyre inkább terjed az inkluzív nevelés, amelynek aktivistái éppen a reformpedagógusok. Módszereik, eszközeik, nevelési koncepciójuk nagyban segíti a lemaradottak, hátrányos helyzetűek, tanulásban akadályozottak, fogyatékos-sággal élők felzárkózási esélyeit. Ebbe a sorba tartozik a Kokas-pedagógia is, amely sok esetben terápiás hatású, és ez az aspektusa akkor vált a leginkább nyilvánvalóvá, amikor Kokas a csoportjaiba fogadott szokatlan viselkedésű, zárkózott, mozgássérült vagy vak gyerekeket is. A legszebb példája ennek Náditündér, aki gyakori látogatója volt a zenés foglalkozásoknak, és aki egészen különös módon táncolta el átváltozásait a zene hatására: ujjával, hiszen más testrészét nem tudta mozgatni.⁵⁶

Ez azonban nem zárta ki őt a Kokas-órákról, hiszen „céljainkat elérhetjük gyengén, ügyetlenül, nehézkesen, töredékesen, részlegesen, sérülten mozgó testtel, akár bénán is. Ihletett táncok születtek egyetlen ujjal. Azzal mozgunk,

53 Uo.

54 Uo.

55 Uo.

56 MARTON DÉVÉNYI é. n.

amivel rendelkezünk és amit éppen mozgatni szeretnénk. De ha nem kívánunk mozogni, tökéletes mozdulatlanságban, belülről is táncolhatunk.”⁵⁷

A társak mérhetetlen empátiával segítették, támogatták, pótolták ki a születési hiányosságokat, ráadásul rugalmasan fogadták a szokatlant, eltérőt sajnálkozás, megvetés, iszonyodás nélkül. Az empátia magasiskolája ez ép gyerekek számára.

Negatív gyermeki habitus

Nemcsak kívánatos megnyilvánulásokról számol be Kokas Klára *A zene fel-emeli a kezeimet* lapjain, de a realitás ábrázolásának igényével beszámol arról is, hogy a foglalkozásain gyakran viselkedtek a gyerekek figyelmetlenül, bántó vagy agresszív módon.

Sok és változatos gyermeki gondról kapunk hírt a zenei–dramatikus táncok és képzelt történetek leírásaiban, megismerünk a feszültségéből lenyugodni nem tudó, ideges, a család szétszakadása miatt szorongó, némán és nagykabátban a szobasarokba húzódó, székkarfába kapaszkodó, az anyai biztonság hiányát szenvedő, önmagukat kereső, magányos gyerekeket, akikhez jobbnak gondolja Kokas úgy viszonyulni, hogy agresszivitásuk, indulataik kiélése helyett a személyiségükben rejlő szépségeket értékelve, felmutatva inkább emezeket éljék át, idézzék fel. „Persze agresszív indulat van, valóságos. A gyerekeket megalázzák, félretaszítják, folytonos versengésekben egymáshoz mérik, untatják, elárasztják félelemmel és lekötözik gátlásokkal. Önkifejező mozgásaikkal ezekről az érzelmekről adnak hírt.”⁵⁸ Ezt az értékrend-alakítást is felvállalta Kokas a gyerekcsoportokban, hogy megértéssel, pozitív megerősítéssel, szelídséggel és türelemmel a rendetlenkedők, lemaradottak számára is nyíljanak új távlatok képességeik felfedezésére.⁵⁹

4.5. A nevelés alapkategóriáinak összefüggései – lényege, célja, komplexitása, etikai jellege

Éppen ebben, a rendetlenkedők, lemaradottak számára nyújtott kiteljesedési lehetőség biztosításában rejlik a Kokas-pedagógia egyik nevelési célja: a különböző affektív–szenzomotoros–szociális–verbális képességek, a kreativitás

57 KOKAS 1992.

58 KOKAS 1992.

59 Uo.

és a személyiség fejlesztése, interaktív zenés tevékenységek, mozgásos asszociációk, improvizációs tánc, képzőművészeti alkotás, tehát komplex művészetpedagógia által. „Szabad dramatizálásaik új távlatokat nyitnak, képességeiket felfedezik, és megváltozott csoporthelyzetükben nem szorulnak többé a rendetlenkedés silány mámorára.”⁶⁰

A kokasi értékrend a nevelés lényegét az empátiára, a teljes odafigyelésre helyezte. A nevelés által zeneértő, a máságot, fogyatékos, társait és önmagát elfogadó, kreatív egyéneket fejlesztett személyes kapcsolatokon alapuló, élményközpontú zenei foglalkozások keretében.

E komplex rendszerben nagyon jól érvényesíthető a művészetek, készségek és foglalkozások egymást erősítő – fejlesztő hatása, a nem zenei képességek fejlesztése is, tehát a transzferhatás. A zenei – művészeti – erkölcsi – etikai nevelés bizonyítottan segíti a gyerekek matematikai – számolási, olvasási, helyesírási, kommunikációs készségeinek a fejlődését is, mindezekre jótékony hatással van.⁶¹

Bibliográfia

ARIÉS 1987: ARIÉS, P.: *Gyermek, család, halál*. Budapest 1987.

BÁBOSIK 2009: BÁBOSIK Zoltán: *Értékközvetítés napjainkban*. 2009. URL:

<http://ofi.hu/tudastar/ertekkozvetites>

(letöltés ideje: 2018. március 10.)

BUDA 2005: BUDA Béla: Csoportjelenségek a gyermek- és ifjúkorban; nevelési felhasználásuk. In: *Fejezetek a pedagógiai pszichológia köréből*. Szerk. BALOGH László – TÓTH László. Budapest 2005. URL:

http://mek.oszk.hu/04600/04669/html/balogh_pedpszich0015/balogh_pedpszich0015.html

(letöltés ideje: 2018. március 10.)

BUSI é. n.: BUSI Etelka: *Nevelési színterek 1 – a család*. (é. n.). URL:

http://www.pukanszky.hu/eloadasok/Selye_Csalad%20es%20iskola/ped_03.pdf

(letöltés ideje: 2018. december 10.)

KOKAS 1972: KOKAS Klára: *Képességfejlesztés zenei neveléssel*. Budapest 1972.

60 Uo.

61 KOKAS 1972.

- KOKAS 1992: KOKAS Klára: *A zene felemeli kezeimet*. Budapest 1992.
- KOKAS 1998: KOKAS Klára: *Öröm, bűvös égi szikra*. Budapest 1998.
- KOKAS 2002: KOKAS Klára: A deszka galaktikája. *Parlando*, 44. évf. (2002) 5. sz. 2–8. URL:
<http://www.parlando.hu/Kokas1.htm>
(letöltés ideje: 2018. március 10.)
- KOKAS et. al. 2007: *Öröm, bűvös égi szikra - Multimédiás DVD-rom tanításaimról*. Szerk.: KOKAS Klára – LÁJER Józsefné – FURKA Bea – KOCSIS Melinda. Budapest 2007.
- KRIPPENDORFF 1995: KRIPPENDORFF, K.: *A tartalomelmezés módszertanának alapjai*. Budapest 1995.
- MARTON DÉVÉNYI é. n.: MARTON DÉVÉNYI Éva: „Egy másik létformában – teljesen” Nádi tündér. *Fordulópont*, 48. évf. (é. n.) 65–80. URL:
http://www.fordulopont.hu/FP-48_devenyi.pdf
(letöltés ideje: 2018. március 10.)
- NÉMETH 2002: NÉMETH András: A reformpedagógia gyermekképe. A szent gyermek mítoszától a gyermeki öntevékenység funkcionális gyakorlatáig. *Iskolakultúra*, 12. évf. (2002) 3. sz. 21–32. URL:
http://epa.oszk.hu/00000/00011/00058/pdf/iskolakultura_EPA00011_2002_03_021-032.pdf
(letöltés ideje: 2018. március 7.)
- PÁLHEGYI 2001: PÁLHEGYI Ferenc: *Örjárat az etika körül*. 2011. URL:
<https://palhegyiferenc.wordpress.com/2011/10/16/palhegyi-ferenc-nevelesi-iranyzatok/>
(letöltés ideje: 2018. március 7.)
- PUKÁNSZKY 2001: PUKÁNSZKY Béla: *A gyermekkor története*. Budapest 2001.
- PUKÁNSZKY – NÉMETH 1996: PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet*. Budapest 1996. URL:
<http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/04.htm#Headings5>
(letöltés ideje: 2018. március 10.)
- SZABOLCS 1999: SZABOLCS Éva: *Tartalomelmezés a gyermekkortörténet-kutatásban. Gyermekkép Magyarországon 1868–1890*. Budapest 1999.
- Új fordítású revideált Biblia. URL:
<http://abibliamindenkie.hu/> (utolsó elérés: 2018. március 10.)

Természet- tudomány

Czékus Borisz

Szabadka már majdnem parlagfűmentes

Bevezetés

Másfél évtizeddel ezelőtt a média nagy felhajtást kerített az akkoriban megjelenő parlagfű körül. Idővel minden elcsitul a gyilkos allergén kapcsán. Jött a kergemarhakór, a madár- majd a sertésinfluenza, aztán a kötelező védőoltások, az ebola, majd a Zika-vírus lett a slágertéma.

A szerző 2005-ben felmérést végzett, melyben arra kereste a választ, hogy a szabadkai egyetemi hallgatók mennyire ismerik a parlagfűvet, valóban akkora problémának tartják-e a jelenlétét, vagy csak a szenzációhajhász sajtó fújja fel a dolgot. A 2005-ben elvégzett felmérés 20 kérdéséből íme néhány fontosabb eredmény: a Szabadkán tanuló egyetemisták fele ismerte fel a növényt. Kétharmaduk a tömegtájékoztatási eszközökön keresztül informálódott, 10%-uk egyáltalán nem tájékozódott. Tízből hatan úgy vélték, hogy a média keveset foglalkozik a növényvel, minden ötödik hallgató volt elégedett a tájékoztatással. 40% szerint az emberi figyelmetlenségnek tudható be a parlagfű térhódítása, negyedük szerint ez a pénzhiány következménye. Háromnegyedük vélte úgy, hogy a parlagon hagyott területeken a legelterjedtebb, 37% szerint a városokban több van belőle, mint a falvakban. Minden második szabadkai egyetemista pénzbírságot szabott volna ki a hanyag telektulajdonosokra, 45% közmunkavégzéssel (lényegében kaszálás) büntetett volna.¹

Napjainkban már alig esik szó a parlagfűről. A szerző 2015 nyarán megismételt egy tíz évvel korábbi felmérést, nevezetesen ismételt megvizsgálta Szabadka félszáz legforgalmasabb pontját. Összehasonlította, hogyan változott a parlagfű előfordulása a város frekventált pontjain. Az új adatok ismeretében a közeljövőben a fent említett kérdőív újbóli kitöltése következik. Így át-

1 CZÉKUS 2006, 253–264.

fogó kép fog kirajzolódni a város, a lakosság és a növény előfordulásának és pollenkibocsátásának összefüggésében.²

Szabadka

A Kárpát-medence szívében fekvő Szabadkának változatos úgy a történelmi, mint a geológiai múltja. A 20. század elejéről származó dokumentumok három völgyre és egy elszigetelt síkságra osztották. Ez utóbbi a Rogina bara, ami a mai szűkebb városközpont környékén terült el. Az 1800-as évek közepe óta fokozatosan töltik fel a területet. Néhány évtized alatt a mocsaras, posványos, náddal benőtt rész Szabadka központja lett.³

A környék mocsaras jellege keleti irányban egészen a Tiszáig terjed. Ezen a területen helyezkedik el a Ludasi-tó, Európa egyik legfontosabb madárvonuló pihenőhelye. Északra szikesek és homokos területek váltják egymást. Szabadka és Magyarország déli határa között terül el a Szabadka-horgosi homokpuszta. A várostól délre és nyugatra elsőosztályú termőföldek vannak.

Szabadka az északi szélesség $46^{\circ} 5'$ és a keleti hosszúság $19^{\circ} 39'$ -én helyezkedik el, 113 méterrel a tenger szintje felett. Éghajlata kontinentális. A telek kemények, a nyarak melegek. Az évi átlagos középhőmérséklet $11,4^{\circ}\text{C}$. Éves átlagos csapadékmennyisége 600 mm körül mozog. Az esős napok száma 105, a hóval borítottaké 59. A várostól 7 km-re északra terül el a Palicsi tó $5,6 \text{ km}^2$ -en. A tó egyedüli vízutánpótlása a város megtisztított kommunális és ipari szennyvize.⁴

A Pannon-síkságon fekvő városban ma közel 120 000 ember él, agglomerációjában további 20 000 fő.

A parlagfű

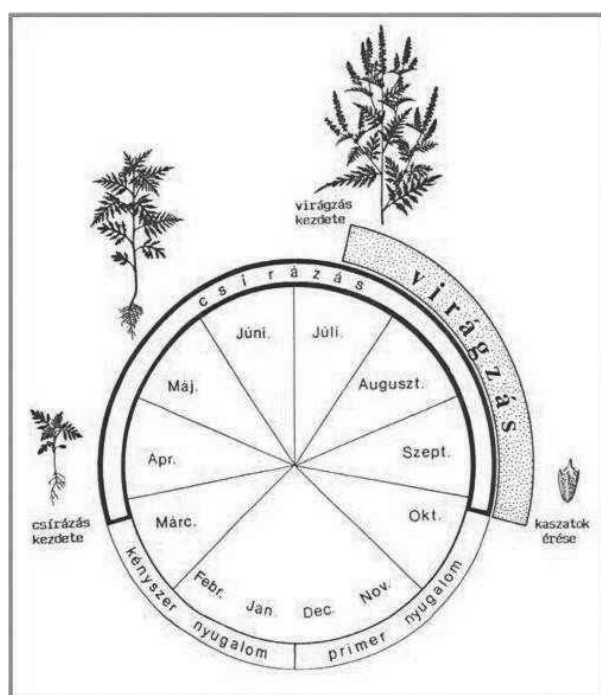
A parlagfű (*Ambrosia elatior* L.) napjaink egyik legszívósabb növényévé vált. Igénytelen, a Kárpát-medence talán legjellegzetesebb xerofita növénye. Nyári zivatarok után heteken belül virágzásba kezd. Potenciáljára alig van hatással az extrém magas hőmérséklet és a heteken át tartó csapadékmentes időszak.

2 CZÉKUS 2017, 41–52.

3 FRANKL 1899.

4 CEKUŠ 2013.

Ősszel a beért magvak nyugalmi stádiumba kerülnek, de ez az időszak még a tavasz beköszönte előtt megszűnik, így a növény az első közt kezdhet csírázni (1. ábra). Egy átlagos növény 2500–3000 magot terem, de a generatívva vált példányok esetében ez a szám elérheti a több tízezret. A magok döntő hányada a talaj legfelső, 2–3 cm mély rétegében csírázik ki. A leszántott magok a talajtakaró védelmében akár 40 évig is csíráképesek.⁵

1. ábra: A parlagfű életciklusa

Európában 1863-ban írták le először. 1908-ban Jávorka bukkant rá elsőként a Kárpát-medencében. Szerbiába az 1950-es évekbe került be, feltehetően Magyarország felől. Ekkor a szántóföldi gyomok 0,1485%-át tette ki. 1960-ban a feltérképezett 350 gyomfaj közül a 21. legelterjedtebb volt.⁶ Az 1980-as évek elején már a 268 gyomfaj 2%-át tette ki. Tizenöt évvel később a gyomok 10%-a parlagfű volt. Ez az érték az ezredfordulóra 20%-ra emelkedett. A millenium évében a libatoppal és a disznóparéjjal versengve a három legelterjedtebb gyom egyike volt.⁷

5 CZÉKUS 2004, 103–112.

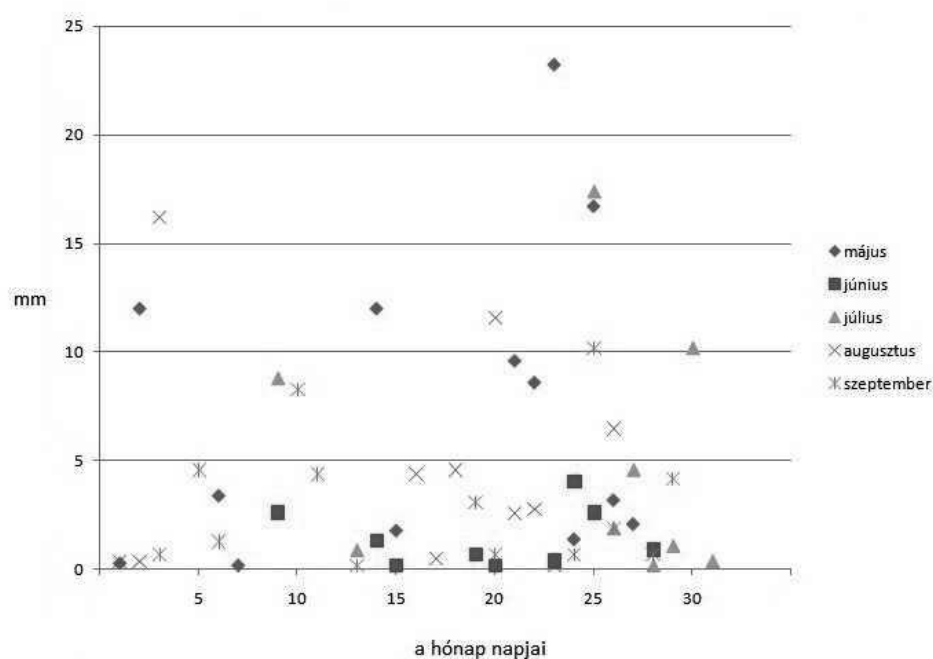
6 PRISZTEN 1960.

7 TOŠEV 2002, 35–43.

Szabadka időjárási paraméterei 2015 nyarán

A városra hulló csapadékmennyiség megegyezik a környező mérőállomások értékeivel. A csapadék eloszlása a flóra szempontjából – mint sok más helyen, itt is – kedvezőtlen, azaz nem egyenletes (2. ábra).

A Köztársasági Hidrometeorológia Intézet a várostól 7 km-re északra fekvő Palicson követi a főbb légköri paraméterek alakulását.⁸ 2009 óta Szabadka központjában működik egy Nexus típusú automata online meteorológiai mérőállomás. Az alábbi adatokat ez a hitelesített műszer mérte 2015 folyamán.⁹

2. ábra: Csapadékeloszlás Szabadkán 2015 nyarán (forrás: sumeteo.info)

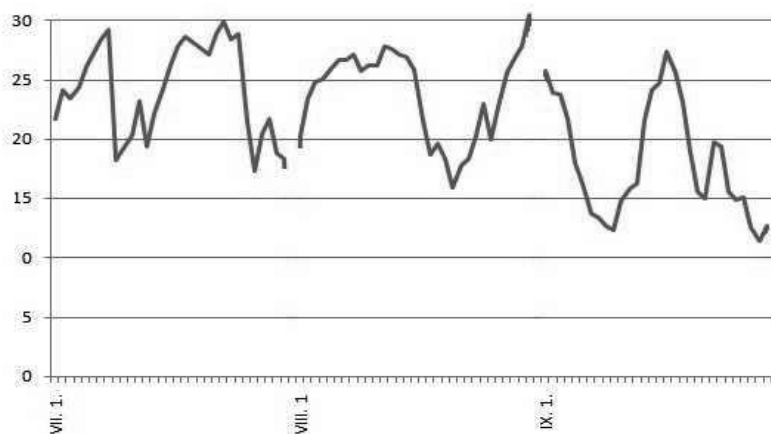
A 2015. május 1. – szeptember 30. közti időszakban a csapadékos napok száma 55 volt. Ezalatt 245 mm eső hullott Szabadkára. Májustól októberig (augusztust kivéve) kevesebb csapadék esett, mint a többéves átlag. A 2. ábrából kitűnik, hogy az esetek döntő hányadában a zivatarok kevesebb mint 5 l/m² csapadékot

8 hidmet.gov.rs

9 sumeteo.info

hoztak. A május 23-i (23 mm), majd 25-i (17 mm) esőzések megadták a kezdő csapadékmennyiséget minden magnak, beleértve a parlagfűvet is.

A hőmérsékleti adatok szempontjából is egyértelmű a helyzet. A 3. ábrán jól kivehető az öt hőhullám, amikor a napi középhőmérsékletek napokon át 25°C felett voltak. Júniusban 3., júliusban 14., augusztusban 18., szeptemberben pedig három ilyen nap volt. A kánikulai napokat kisebb záporok, zivatarok törték meg.

3. ábra: Napi középhőmérsékletek Szabadkán 2015 nyarán (forrás: sumeteo.info)

A májustól októberig tartó időszakban minden hónapban magasabb volt a havi középhőmérséklet a sokéves átlagtól. A 2015. szeptember 17-i 36,4 °C minden idők legelegebb szeptemberi napja volt Szabadkán.

Anyag és módszer

2005-ben meghatároztuk a város 50 legforgalmasabb pontját. Tíz oktatási, két egészségügyi intézmény, sétányok, szórakozóhelyek, közlekedési csomópontok, a városba vezető utak, bevásárlóközpontok, piacok, templomok és temetők, valamint a még működő gyárak környékén vizsgáltuk a parlagfű jelenlétét. A nyár folyamán háromszor jártuk körbe a kijelölt pontokat és nyilvántartásba vettük, hogy hol van belőle legalább három példány vagy egy, amely virágzik.

Tíz évvel később, 2015. július 20-a, augusztus 15-e valamint szeptember elején ismét körbejártuk az 50 helyet. A Bratstvo vagongyár megszűnt, helyette a

több száz munkást foglalkoztató Ipari Park Kft-t vizsgáltuk (a távolság köztük légvonalban kb. 3 km). A szintén megszűnt Sinalco üdítőgyár helyett a Master-plast vállalat környékén vizsgálódunk (a távolság köztük légvonalban kb. 5 km). A valamikori Zipper bevásárlóközpont helyett a közelben lévő Idea üzletközpontnál kerestük a parlagfüvet (a távolság köztük légvonalban kb. 500 m). Tíz éve a Feltámadás templomba rengeteg hívő járt, ma már jóval kevesebben, ezért a Mária az Egyház anyja plébániatemplomnál végeztünk megfigyelést (a távolság köztük légvonalban kb. 3 km).

Mindkét évben három-három alkalommal jártuk körbe a kijelölt helyeket. Amennyiben mindhárom alkalommal találtunk legalább három növényt, egyértelmű volt, hogy a növény jelen van az adott ponton. Ha két ízben volt jelen, akkor is úgy vettük, hogy van belőle, míg ha a három alkalomból csak egyszer jegyeztük fel és kétszer nem, akkor úgy könyveltük el, hogy ott nincs.

A megvizsgált oktatási intézmények közül három általános iskola volt a város különböző pontjain. Körbejártuk a négy középiskolát, ahová a legtöbb diák jár, valamint a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar (MTTK), a Közgazdasági Kar és a Diákotthon környékét. Az egészségügyi intézmények közül a Közkórháznál és a Közegészségügyi Intézetnél vizsgálódunk. Szétnéztünk a szűk központban, a Sugárúton, a Kiserdőben és a Boss kávézónál. A közlekedési csomópontok közül körbejártuk az autóbusz- és a vasútállomás környékét, a Pátria szállónál lévő csomópontot, néhány szakaszon a kerékpárutat és a Zágráb utcát. Megvizsgáltuk mi a helyzet a négy városba vezető legforgalmasabb út környékén és a Szabadka-Belgrád vasútvonal töltésének városi szakaszán, két bevásárlóközpontnál, három piactól, két töltőállomásnál, három-három temetőnél és templomnál, négy működő gyárnál és hat egyéb helyen (1. táblázat).

Eredmények

Tíz évvel ezelőtt a megvizsgált helyek 74%-án találtunk három vagy háromnál több parlagfű példányt (4. ábra). Az esetek 62%-ában közvetlenül a megfigyelt helyen volt a keresett növényből, míg további 12%-ban a célhelytől néhány tíz méterre. 12 helyen, azaz az esetek csak negyedében nem volt parlagfű. Tíz év után megismételtük a megfigyelést, és ismét körbejártuk azokat a pontokat, amelyeket 2005-ben. A 2015-ös szabadkai parlagfű-előfordulást – a 2. táblázat mellett – az 5. ábra szemlélteti.

Oktatási intézmények

1. Djuro Salaj Ált. Isk.
2. Október 10 Ált. Isk.
3. Majsai úti Ált. Isk.
4. Svetozar Markovic Gimnázium
5. Egészségügyi középiskola
6. Ivan Saric műszaki középiskola
7. ÚE, Közgazdasági Kar
8. ÚE, MTTK
9. Diákotthon
10. Játsszótér

Egészségügyi intézmények

11. Közkórház
12. Közegészségügyi Intézet

Kiránduló- és szórakozóhelyek

13. Központ
14. Sugárút
15. Kiserdő
16. Boss kávézó

Közlekedési csomópontok

17. Buszállomás
18. Vasútállomás
19. Pátria szálló környéke
20. Zágráb utca
21. Központba vezető utak
22. Kerékpárutak

Városba vezető utak

23. E-75
24. Zentai út
25. Halasi út
26. Zombori út
27. Budapest–Belgrád vasút

Bevásárlóközpontok

28. Rodic
29. Idea

Piacok

30. Ócskapiac
31. Tejpiac
32. Nagybani piac

Benzinkutak

33. MOL
34. Europetrol

Templomok

35. Székesegyház
36. Ferencesek temploma
37. Mária az Egyház anyja

Temetők

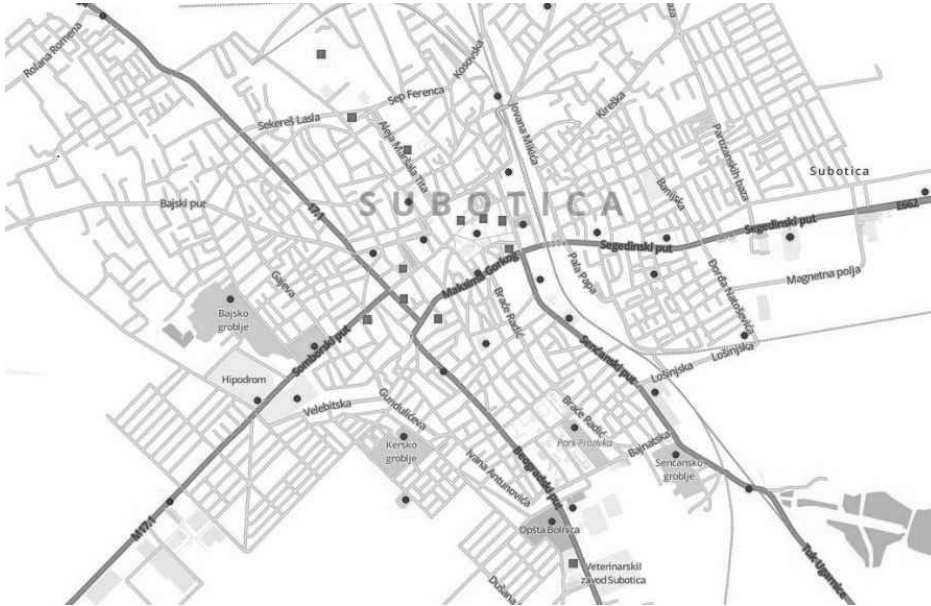
38. Bajai úti
39. Zentai úti
40. Rókusi

Gyárak

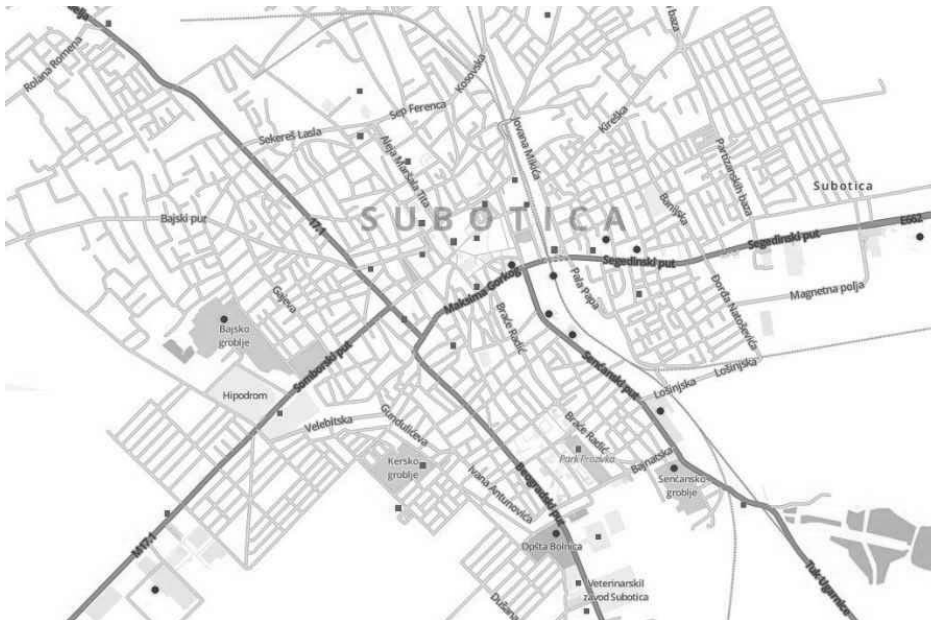
41. Pionir édességgyár
42. Szabadkai tejgyár
43. Ipari park
44. Masterplast

Egyéb

45. Belügy épülete
46. Harcosok sorakozója lakótelep
47. Idősek otthona
48. Városi stadion
49. X közúti folyosó
50. Palicsi tó sétánya

4. ábra: A parlagfű előfordulása Szabadkán
2005-ben (○ volt; □ nem volt)

5. ábra: Az allergén növény előfordulása Szabadkán
2015-ben (○ volt; □ nem volt)

Lokáció	2005	2015. 07. 20–22.	2015. 08. 15–17.	2015. 09. 4–6.	2015
Oktatási intézmények					
1. Djuro Salaj Ált. Isk.	+	-	-	+	-
2. Október 10. Ált. Isk.	+	-	-	-	-
3. Majsai úti Ált. Isk.	+	+	-	-	-
4. Svetozar Markovic Gimnázium	+	-	-	-	-
5. Egészségügyi Középiskola	-	-	-	-	-
6. Ivan Sarić Műszaki Középiskola	+	+	+	+	+
7. Közgazdasági Kar	+	-	-	-	-
8. MTTK	+	-	-	-	-
9. Diákotthon	-	-	+	+	+
10. Játsszóterek	-	-	-	-	-
Egészségügyi intézmények					
11. Közkórház	+	-	+	+	+
12. Közegészségügyi Intézet	+	-	-	-	-
Kiránduló- és szórakozóhelyek					
13. Központ	+	-	-	-	-
14. Sugárút	-	+	-	-	-
15. Kiserdő	-	-	-	+	-
16. Boss kávézó	-	-	-	-	-
Közlekedési csomópontok					
17. Buszállomás	+	+	+	+	+
18. Vasútállomás	+	+	-	-	-
19. Pátria szálló	-	-	+	+	+
20. Zágráb utca	-	-	-	-	-
21. Központba vezető utak	+	+	-	-	-
22. Kerékpárutak	-	-	-	+	-
A városba vezető utak					
23. E-75	+	+	+	+	+
24. Zentai út	+	-	-	+	-
25. Halasi út	+	-	-	-	-
26. Zombori út	+	-	-	-	-
27. Vasút töltése	+	+	+	+	+

Bevásárlóközpontok

28.	Rodić	+	+	+	+	+
29.	Zipper/Idea	+	+	-	-	-

Piacok

30.	Ócskapiac	+	-	-	+	-
31.	Tejpiac	+	-	-	-	-
32.	Nagybani piac	+	-	-	-	-

Benzinkutak

33.	MOL – Szegedi út	+	-	-	-	-
34.	Europetrol	+	-	-	+	-

Templomok

35.	Székesegyház	-	-	-	+	-
36.	Ferencesek temploma	-	-	-	-	-
37.	Feltámadás / Mária az Egyház anyja	+	-	-	-	-

Temetők

38.	Bajai úti	+	-	+	+	+
39.	Zentai úti	+	-	+	+	+
40.	Rókusi	+	+	-	-	-

Gyárak

41.	Pionir édességyár	+	+	+	+	+
42.	Szabadkai tejgyár	+	-	-	+	-
43.	Bratstvo vagongyár/Ipari park	+	+	+	+	+
44.	Sinalco üdítőgyár/Masterplast	+	+	-	-	-

Egyéb

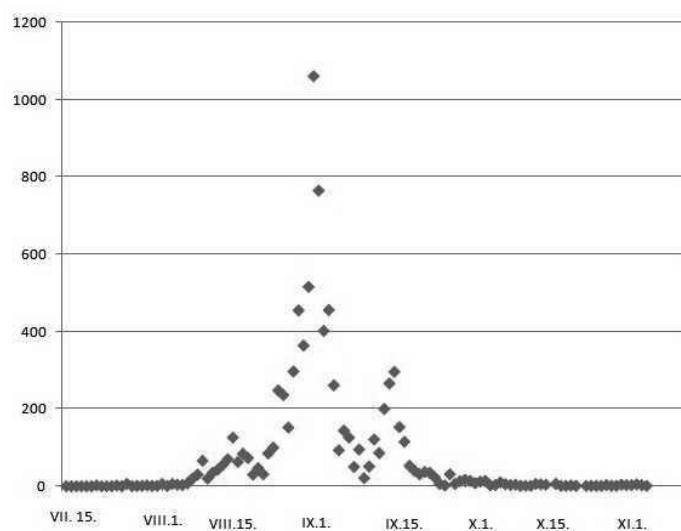
45.	Belügy épülete	+	+	+	+	+
46.	Harcosok sorakozója lakótelep	+	-	-	+	-
47.	Idősek otthona	-	-	-	-	-
48.	Városi stadion	[n.a.]	-	-	-	-
49.	Autóút városhoz leg- közelebb eső szakasza	[n.a.]	-	+	+	+
50.	Palicsi tó sétánya	[n.a.]	+	-	-	-

2. táblázat: A parlafű megfigyelt előfordulása
Szabadkán 2005-ben és 2015-ben

Az augusztus 15–25. közötti időszakban lehulló csapadék (33 mm) szeptember elejére fejtette ki hatását. Míg a 2015-ös első megfigyelés alkalmával 16 helyen regisztráltuk a növényt, a második esetben 14 ponton, addig szeptember 4–6. között már 23 helyen volt jelen (5. ábra).

A szabadkaiak és a parlagfű

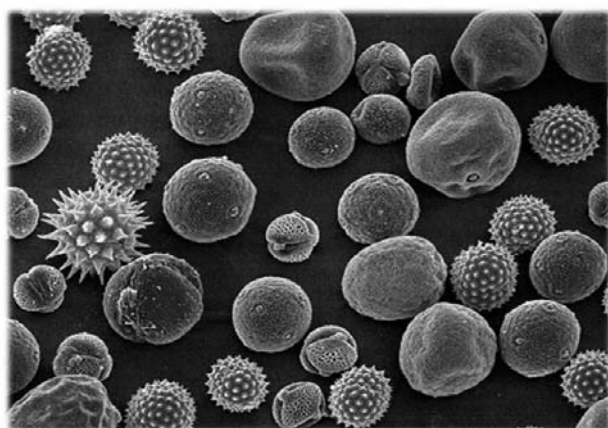
Az aeroallergén pollen jelenlétét a levegőben február és november között mérik. Ez az időszak felöleli a legtöbb allergén növény vegetációs idejét. Szabadkán a Közegészségügyi Intézet pollencsapdája egy helyen méri a pollenkoncentrációt, 20 méteres magasságban. A műszer 30 km átmérőjű területre szolgáltat reprezentatív adatokat, azaz lefedi a város egész területét. Idén az első parlagfű-pollent július 2-án jegyezték. Maximális koncentrációja augusztus 31-én volt (1061 pollen/m³). A városi levegőben lévő pollen-eloszlást a 6. ábra szemlélteti.¹⁰

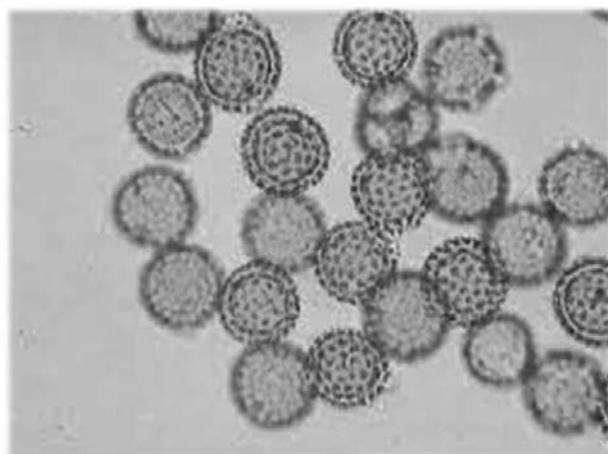
6. ábra: Pollen-gyakoriság Szabadka légterében (pollen/m³)

A szerbiai és európai törvények értelmében a parlagfű pollenje is légszennyező anyag, mivel káros az emberek egészségére (7. ábra).

¹⁰ ŠKORIĆ 2015.

B)

J)

7. ábra: Különböző allergének (B) és a parlagfű (J) virágpóra

Szabadkán néhány éve működik a Kommunális rendőrség. Az ő feladatuk többek között a parlagfűvel kapcsolatos lakossági bejelentések jegyzőkönyvezése, majd továbbítása a megfelelő községi-, tartományi- vagy köztársasági felügyelőségekhez. A Községi Ellenőrző Felügyelet IV-10/I-355-890/2015 sz. dokumentuma alapján ehhez a szervhez a 2015. június 1-e és szeptember 30-a közötti időszakban 11 bejelentés érkezett Szabadka község területéről parlagfűvel fertőzött területtel kapcsolatban. Júniusban négy ilyen esetük volt, júliusban egy, augusztusban hat, szeptemberben egy sem. A tizenegy lokációból öt volt a város területén (a többi a község egyéb településein), abból egy a tágabb központban. Hangsúlyozták, hogy a Köztisztasági- és Parkosítási Közvállalat kiemelt hangsúlyt fektet a városi közterületek és elhagyatott magánparcellák parlagfűmentesítésére.

Megvitatás

Összevetve a város légterében mért pollenkoncentráció (6. ábra) három extrém értékét (augusztus 16. és szeptember 10., illetve augusztus 31.) az időjárási paraméterekkel, a következő következtetések vonhatók le:

- 1) Augusztus 3-án 16 mm csapadék hullott a városban. A következő 13 napban a napi középhőmérséklet 25°C felett volt. Augusztus 15-én tetőzött a pollenkoncentráció $126\text{ pollen}/\text{m}^3$ értékkel.
- 2) A következő 10 napból 7 volt esős, és 28 mm csapadék hullott. Ennek következtében a napi középhőmérséklet 20°C alá süllyedt ($19,4^{\circ}\text{C}$), a levegő pollenkoncentrációja pedig 30 és $75\text{ pollen}/\text{m}^3$ közt változott.
- 3) A hónap utolsó hetében ragyogóan sütött a nap. A napi középhőmérséklet minden nap 25°C felett volt és a nedves talajnak köszönhetően a pollenkoncentráció lineárisan nőtt (augusztus 26.: $152\text{ pollen}/\text{m}^3$; augusztus 30.: $516\text{ pollen}/\text{m}^3$).
- 4) Augusztus utolsó napján volt az év legmelegebb napja $30,5^{\circ}\text{C}$ -os napi középhőmérséklettel. Ezen a napon jegyezték fel a pollenkoncentráció abszolút maximumát, $1061\text{ pollen}/\text{m}^3$ -t.
- 5) A szeptember 10-i számottevő csapadékig (13 mm) fokozatosan csökkentek a napi középhőmérsékletek: a hónap elejei 26°C -ról 12°C -ra. Ezzel párhuzamosan a pollenkibocsátás is csökkent: 761 -ről 21 -re.
- 6) A kilencedik hónap közepén ismét 25°C körül ingadozott a napi középhőmérséklet, ami a pollenkibocsátást is megemelte $300\text{ pollen}/\text{m}^3$ -re.
- 7) A hónap végi vénasszonyok nyarán a parlagfű példányok már a magképző és érlelő fázisba léptek, ami a pollenkibocsátás csökkenését vonta maga után.

A 2015-ös év kedvezett a termofil gyomnövényeknek. A hat hőhullámot kisebb-nagyobb záporok törték meg. Párhuzamot vonva az időjárási adatok és a levegő pollenkoncentrációja között megállapíthatjuk, hogy a nagyobb nyári záporok utáni melegebb napokon számottevően emelkedett a parlagfű pollenkoncentrációja. A meleg augusztus végi napokon volt a legnagyobb a pollenkoncentráció. Ezekben a napokban érkezett a legtöbb bejelentés a kommunális rendőrséghez is.

A kedvező időjárási körülmények ellenére jelentős a parlagfű térvesztése a tíz évvel ezelőtti helyzethez viszonyítva. Az első vizuális megfigyelés alkal-

mával (2005-ben) az esetek 74%-ában találtunk parlagfüvet. 2015-ben ugyanazon helyek mindössze 28%-án volt parlagfű. Főleg a városba vezető utak mentén, az egészségügyi intézmények, és a bevásárló központok környéken volt megfigyelhető. Pontosán körülhatárolható egy több száz hektáros terület a város keleti részén, amely a legfertőzöttebb.

Napjainkban Szabadka tereit, utcáit és közterületeit 24 munkás tisztítja. 42 szakmunkás feladata a városi parkok, sétányok és egyéb zöld felületek ápolása, karbantartása. Részben az ő munkájuknak is köszönhető, hogy ma Szabadka központjában és forgalmasabb helyein kevés parlagfű van.¹¹ A fő gondot a magukra hagyott épületek és telkek (8. ábra), valamint a város határában elterülő szántóföldek – első sorban napraforgó-parcellák és ugarok – jelentik.¹²

8. ábra:

*Parlagfűvel benőtt
valamikori fürdő helye
a város központjában*

11 JOVIČIĆ 2015.

12 CZÉKUS 2004, 103–112.

Bibliográfia

- Automatikus meteorológiai mérőállomás Szabadkán. Software: Weather Display, mérőműszer: Nexus. URL:
<http://www.sumeteo.info>
(2015. május – 2015. november)
- CZÉKUS 2004: CZÉKUS Borisz: A parlagfű (*Ambrosia elatior* L.) elterjedése a Szabadka környéki szántóföldeken. In: *Természet és tudomány: Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium*. Szerk: CSÁNYI Erzsébet. Újvidék 2004, 103–112.
- CZÉKUS 2006: CZÉKUS BORISZ: A vajdasági egyetemisták parlagfűismeretei. In: *Látómező: Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium*. Szerk.: Csányi Erzsébet. Újvidék, 2006. 253–264, 285–286.
- CZÉKUS 2013: CEKUŠ, B.: *Uticaj prečišćenih industrijskih i komunalnih otpadnih voda na kvalitet vode jezera Palić*. 2013.
- CZÉKUS 2017: CZÉKUS Borisz: A parlagfű (*Ambrosia elatior*) is egyszer elveszíti hatalmát. In: *XII. Kárpát-medencei környezettudományi konferencia*. Szerk.: CSICSEK Gábor – KISS Ibolya – PINCHELYI Zita Éva. Beregszász 2017, 41–52.
- FRANKL 1899: FRANKL István: *Szabadka szabad királyi város ismertetése*. Szabadka 1899.
- JOVIČIĆ 2015: JOVIČIĆ, N.: Szóbeli közlés. Köztisztasági- és Parkosítási Közvéllalat, Szabadka 2015.
- Köztársasági Hidrometeorológia Intézet hivatalos honlapja. URL:
www.hidmet.gov.rs
(2015. október)
- PRISZTEN 1960: PRISZTEN Szabolcs: *Adventív gyomnövényeink terjedése*. Budapest 1960.
- Szabadkai Községi Ellenőrző Felügyelet IV-10/I-355-890/2015. számú dokumentuma (2015. október 15.).
- ŠKORIĆ 2015: ŠKORIĆ, T: Szóbeli közlés. Közegészségügyi Intézet, Allergológiai Osztály, Szabadka 2015.
- TOŠEV 2002: TOŠEV, M. Rasprostranjenost i suzbijanje otpornih vrsta korova u ratarskim kulturama. *Revija Agronomska saznanja* 13 (2002) 35–43.

Kocsor Laura – Péter László –
Tichy-Rács Éva – Lengyel Krisztián –
Kovács László – Kis Zsolt¹

Ritkaföldfémekkel adalékolt lítium-niobát kristályok előállítása és vizsgálata

1. Bevezetés

A lítium-niobát (LiNbO_3 , LN) kristály számos kedvező tulajdonsággal rendelkezik, így egyre több területen alkalmazzák. Ferro-, piro- és piezoelektromos tulajdonsága mellett nagy elektro-optikai, akusztó-optikai és fotoelasztikus együttműködője, továbbá fotorefraktív és fotovoltikus hatása miatt vált népszerű alapanyaggá nemlineáris optikai eszközök, hullámvezetők, holografikus információátviteli és elektro-optikai eszközök gyártásában.² Az optikai felhasználáshoz homogén, belső feszültségektől mentes egykristályok növesztése szükséges. A Czochralski-módszer az egyik legelterjedtebb kristálynövesztő módszer, amellyel ilyen tulajdonságú optikai egykristályok növeszthetők, azonban ez csak kongruensen olvadó anyagokra alkalmazható. A LN kongruens összetételénél a Li/Nb arány 0,945, ami eltér a sztöchiometrikus összetételtől ($\text{Li/Nb} = 1$), így ezzel a módszerrel sztöchiometrikus kristály nem növeszthető. Sztöchiometrikus LN (sLN) kristály növesztésére többféle módszert dolgoztak ki: (1) K_2O -t tartalmazó oldatból maggal vezérelt, magas hőmérsékletű oldat-olvadákos módszer³ és (2) az összetétel változás elkerülésére folyamatos utántöltéses módszer.⁴ A sLN számos kedvező további tulajdonsággal rendel-

1 Magyar Tudományos Akadémia, Wigner Fizikai Kutatóközpont, Szilárdtestfizikai és Optikai Intézet.

2 WONG 2002.

3 POLGÁR 1997.

4 KITAMURA 1992.

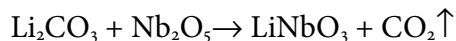
kezik a kongruens LN-nel (cLN) szemben, ami részben a kevés kristályhibát tartalmazó szerkezetből adódik.

Adalékolt kristály egyaránt növeszthető kongruens és sztöchiometrikus összetételben is. Az adalékolt kristályok gyakran új tulajdonságokkal rendelkeznek a tiszta kristállyal szemben. Az adalékok egyik leggyakrabban használt csoportja az optikai sérülést gátló ionok (pl. Mg, Zn, In, Sc), melyek növelik a kristály fotorefraktív eredetű törésmutató-változással szembeni ellenállását.⁵ Emellett a LN kiváló hordozóanyagának bizonyult a lézerhatást kiváltó ritkaföldfém ionok számára is. Újabban a ritkaföldfém ionokat kvantum koherencia kísérletekben is alkalmazzák.⁶

Napjainkban elterjedt kutatási téma a nano anyagok vizsgálata. A nanokristályokra jellemző, hogy a tömbi anyaghoz képest jóval kisebb méretük és megnövekedett felületük miatt más tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a kiindulási makroszkópikus anyag.

Az adalékolt nanokristályok esetében az adalékionok spektroszkópiai tulajdonságai is megváltozhatnak. Ez fontos szerepet játszhat a még nem létező kvantumszámítógépes alkalmazásokban is. A megcélzott, 100 nm alatti átlagos szemcsemérettel rendelkező nanokristályok csak néhány tucat adalékiont vagy szomszédos adalékion párt tartalmaznak. Ilyen kis szórócentrumkoncentráció mellett – amennyiben a nanokristályoknak csak egy kis halmazán hajtunk végre rezonancia fluoreszcencia mérést – az egyes centrumok jelét már külön-külön megfigyelhetjük, szemben a tömbi kristályban mért, ionok és párok sokaságától származó jellel. A tömbi kristályok előállítása fontos szerepet játszhat nanokristályok előállításában is, ugyanis az egyik lehetséges módszer erre az úgynevezett „top-down” eljárás, amely során tömbi kristályokat őrölnek nagy energiájú golyósmalommal.

Lítium-niobát esetében a nagyenergiájú őrlést gyakran használják az előállításához is, melyet mechanokémiai kalcinálással valósítanak meg. A lítium-karbonátot és nióbbium-pentoxidot őrlik, majd a keveréket magas hőmérsékleten hőkezelik. Ebben az esetben az őrlés szerepe a reakcióhoz szükséges hőmérséklet csökkentése, és ilyenkor nem a nanorészecskék egy lépéses elérése a cél.⁷

5 VOLK 1998.

6 KAMINSKII 2001; SUN 2002.

7 DE FIGUEIREDO 1998; LUO 2012.

Emellett vannak olyan példák is, amelyekben az őrlést a részecske- és/vagy szemcseméret csökkentésére alkalmazzák. A Spex Mixer Mill 8000 nagyenergiájú golyósmalmot gyakran alkalmazzák ilyen célra: az 1. táblázatban látható ezeknek az eredményeknek az összefoglalása. Az őrléseket minden esetben szárazon végezték, egy darab nagy golyó alkalmazásával. Az őrlési idők több tíz óra hosszúak, de a száz órát meghaladó őrlésre is van példa. Azt tapasztalták, hogy a szemcseméret eleinte gyorsan, majd az őrlés előrehaladtával egyre lassabban csökken.⁸

A kristályok utólagos, felületi adalékolását általában magas hőmérsékletű diffúzióval végzik. A legelterjedtebb eljárás szerint vékony ritkaföldfém réteget hoznak létre a kristály felületén és ezt hőkezelik, de ismertek olyan eljárások is, amelyben ritkaföldfém-oxidot vagy ritkaföldfém ionokat tartalmazó olvadékot alkalmaznak. A hőmérséklet és hőkezelési idő változtatásával hangolható az ionok diffúziós mélysége: irodalmi eredmények szerint például cLN kristályban, Yb ionok esetén, 1100°C-on, 50 órán keresztül tartó hőkezelés hatására ez az érték 2,5 µm.⁹

2. Anyag és módszer

Kutatásunk során ritkaföldfém ionokkal adalékolt LiNbO₃ tömbi- és nanokristályokat állítottunk elő. A tömbi cLN kristályok növesztését Czochralski-módszerrel valósítottuk meg. A kongruens lítium-niobát előállításához a lítium-karbonátot és nióbbium-pentoxidot 48,6 mol% és 51,4 mol% arányban kevertük össze, majd ezt követően a hőkezelés 950°C-on 7 órán keresztül tartott. A kristálynövesztés a platina tégelyben levő olvadékból ≈1260°C-on valósult meg ellenállás fűtésű kályhában, felső maggal vezérelve, állandó forgatási (4 fordulat/perc) és húzási sebességgel (1 mm/h). A trigonális szerkezetű LiNbO₃ kristályokat minden esetben a ferroelektromos *c* tengely irányában növesztettük.

Nanokristályokat adalékolt tömbi kristályok Spex Mixer Mill 8000 golyósmalomban történő őrlésével állítottuk elő különböző anyagú tégelyek (rozsdamentes acél, alumínium-oxid, volfrám-karbid) és különböző őrlési paraméterek alkalmazásával (2. táblázat). Az őrlési paramétereket az irodalmi példákhoz hasonlóan választottuk meg, minden minta esetében száraz őrlést

8 BORK 1998; CHADWICK 2005; INDRIS 2000; POOLEY 2014; SCHWESYG 2007.

9 FUJIMURA 2005.

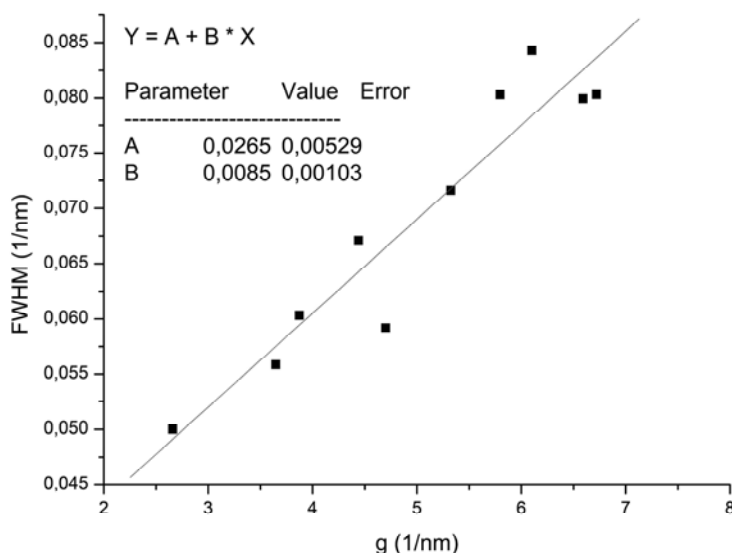
alkalmaztunk, és egy óra őrleést követően fél óra szünetet tartottunk a túlmelegedés elkerülése érdekében.

A részecskeméretet vizes szuszpenzióban dinamikus fényszórással (DLS) határoztuk meg Zetasizer Nano S típusú készülékkel. Ezzel a módszerrel a részecskék hidrodinamikus átmérője határozható meg a Brown-mozgásuk alapján. A szemcseméretet, más néven krisztallit méretet röntgen pordiffrakciós (pXRD) mérésből, a Williamson-Hall-módszerrel számítottuk ki. A számolás a csúcsok félértékszélességén alapszik. Az alábbi képletek alapján kiszámoltuk a g és $FWHM$ mennyiségeket minden csúcra, ahol Θ – a szórási szög fele; λ – a röntgenforrás hullámhossza (esetünkben 0,15418 nm); $\Delta 2\Theta$ – a csúcs félértékszélessége radiánban.

$$g = 2 \frac{\sin \Theta}{\lambda}$$

$$FWHM = \frac{\Delta 2\Theta \cos \Theta}{\lambda}$$

Az így kapott értékeket ábrázoltuk (1. ábra), egyenest illesztettünk a pontokra, majd az egyenes egyenletéből meghatároztuk az y tengellyel való metszéspontot, aminek a reciproka adja a szemcseméretet.

1. ábra: Szemcseméret meghatározása Williamson-Hall módszerrel

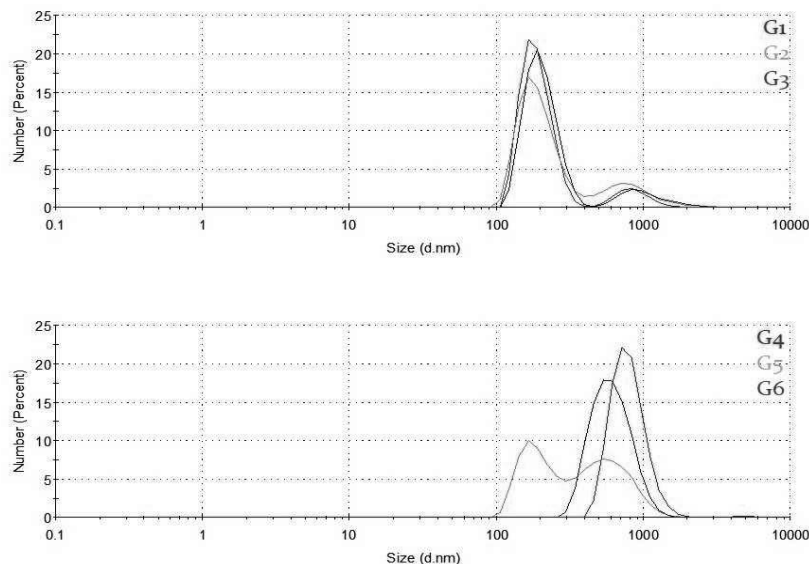
A tégely okozta szennyezések ellenőrzésére energiadiszipatív röntgenspektroszkópiát (EDS) használtunk.

A magas hőmérsékletű diffúzióhoz $7 \times 5 \times 2$ mm (x, y, z) méretű cLN kristályszeleteket használtunk, melyek felületére itterbium-oxidot vagy itterbium-nitrátot szuszpendáltunk, majd ezt 1100°C -on hőkezeltük különböző ideig: 1, 50 vagy 150 óráig. A mélységi diffúziót roncsolásos mélységi analitikai eljárással, szekunder semleges tömegspektrometria (SNMS) módszerrel fogjuk kimutatni. Ez a kutatás további kísérleteket igényel.

3. Eredmények és megvitatásuk

3.1. Részecskeméret meghatározás

A részecskeméret meghatározásához a mintát a száraz őrlést követően vízben szuszpendáltuk. A 2. ábrán az így mért részecskeméret eloszlások láthatóak, míg a 3. táblázatban az eloszlásgörbék csúcsainak helyét, azaz a legnagyobb számban előforduló részecskék méretét foglaltuk össze. Az eloszlásgörbéken látható, hogy az őrlés széles, több száz nanométeres méreteloszlású mintát eredményezett. A legkisebb részecskeméretet, körülbelül 200 nm-t, az acél tégelyben való őrléssel lehetett elérni.

2. ábra: Az őrlött minták részecskeméret eloszlása

3.2. Szemcseméret meghatározás

A Williamson-Hall-módszerrel meghatározott szemcseméretetek a 3. táblázatban láthatóak. A tégely anyagától és az őrlési paraméterektől függetlenül 5 óra őrlés körülbelül 60 nm-es szemcseméretet eredményez, míg a hosszabb ideig tartó őrlés, már csak kis mértékben csökkenti a szemcseméretet. Ezek az eredmények jó egyezést mutatnak az 1. táblázatban bemutatott szakirodalmi példákkal.

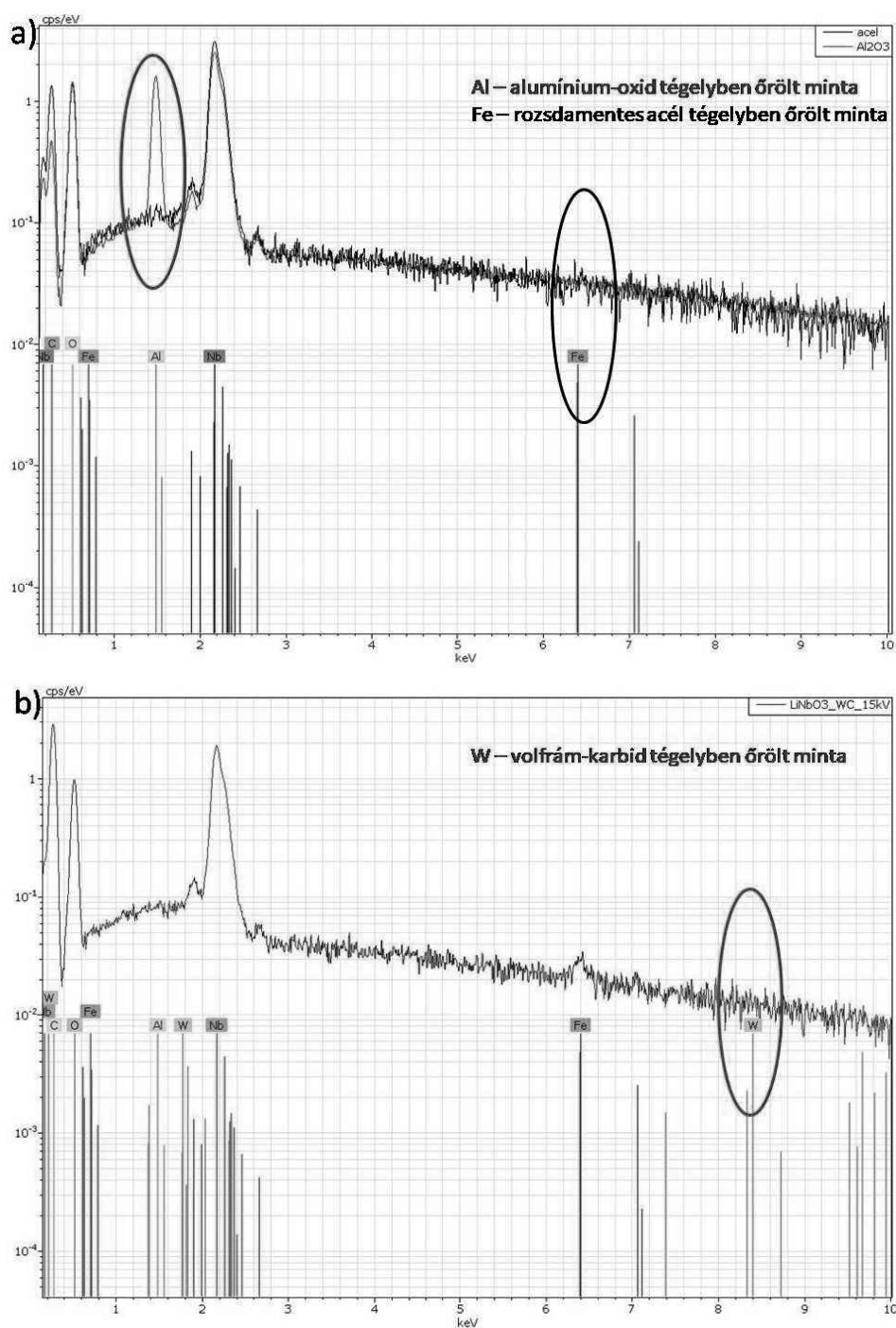
3.3. Tégely okozta szennyezés ellenőrzése

Azt tapasztaltuk, hogy őrlés hatására az anyag elszürkült: az alumínium-oxid tégelyben őrlött anyag kevésbé, az acél tégelyben intenzívebben, de legerőteljesebben a volfrám-karbid tégelyben. A szín eredetének kiderítésére először a tégely okozta szennyezést ellenőriztük. A mintákban energiadiszperzív röntgenspektroszkópiával a tégelyek anyagainak fő komponenseit kerestük: vasat, alumíniumot és volfrámot. Az acél és volfrám-karbid tégelyben őrlött anyag esetében nem találtunk szennyezésre utaló jelet, míg az alumínium-oxid tégelyben őrlött anyagnál kimutatható volt az alumínium jelenléte a mintában (3. ábra). Ennek a mintának a por-röntgendiffraktogramjában a LN-ra jellemző csúcsok mellett újak is megjelentek, melyek α - Al_2O_3 -hoz köthetőek (4. ábra). A pXRD és EDS eredmények egybehangzóan bizonyítják, hogy az alumínium-oxid tégely elszennyezte a mintát, de a szürkülést nem ez okozhatta.

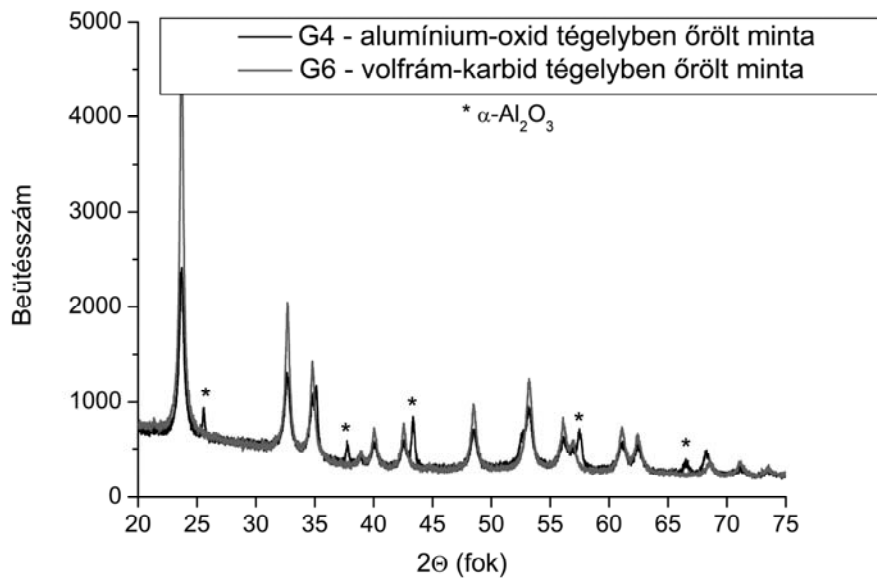
3.4. Felületi redukció megszüntetése

Abból kiindulva, hogy a levegőn növesztett LN egykristályok víztisztán átlátzóak és színtelenek, de redukálás hatására szürkévé válnak, megvizsgáltuk annak lehetőségét, hogy az őrlés okozhatott-e redukciót. A LN egykristály magas hőmérsékletű hőkezeléssel vákuumban vagy inert atmoszférában redukálható,¹⁰ ilyenkor lítium-oxid és oxigén lép ki a kristályból, lítium és oxigén vakanciákat hagyva maguk után. A lítium-oxid kilépése összetételbeli változást okoz, azaz a Li/Nb arányt csökkenti. Az elemi oxigén távozásával visszamaradó

10 SMYTH 1984.

3. ábra: A különböző tégelyekben őrlött minták energiadisperzív röntgenspektrumai: a) rozsdamentes acél (fekete – jobbra) és alumínium-oxid (piros – balra); b) volfrám-karbid

4. ábra: Az alumínium-oxid és a volfrám-karbid tégelyben őrlött minta por-röntgen diffraktogramjainak összehasonlítása

5. ábra:

A különböző tégelyekben őrlött mintákról készült képek hőkezelés előtt (balra) és után (jobbra)

elektronok és oxigén vakanciák megjelenése felelős a kristály elszürküléséért, ami levegőn történő hőkezeléssel megszüntethető, azaz a kristály újra színtelenné válik. Ebből kiindulva megpróbáltuk oxidálni az őrlött mintákat levegőn történő hőkezeléssel 800°C-on 3 órán át. A hőkezelés hatására a porminták visszanyerték fehér színüket (5. ábra), amiből arra következtettünk, hogy a nagyenergiájú őrlés során redukció mehetett végbe a minták felületén. Az irodalomban eddig ismeretlen jelenség részletesebb vizsgálatára további hőkezeléseket, a minták színének kvantitatív mérésére optikai reflexiós méréseket tervezünk.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük Illés Leventének (MTA EK) és Gubicza Jenőnek (ELTE) az EDS illetve pXRD méréseket. – A kutatást a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta a Nemzeti Kiválósági Program keretében, a „Kvantumbitek előállítása, megosztása és kvantuminformációs hálózatok fejlesztése” című, 2017-1.2.1-NKP-2017-00001. számú projekt részeként. – A kristályok utólagos felületi adalékolására az egyik lehetséges módszer a magas hőmérsékletű diffúzió. Munkánk során egyszerű módszert dolgozunk ki diffúziós minták előállítására ritkaföldfém-oxid és sók alkalmazásával. A mélységi diffúziót roncsolásos mélységi analitikai eljárással, szekunder semleges tömegspektrometria (SNMS) módszerrel tervezzük kimutatni.

Táblázatok

3. táblázat: *Részecske- és szemcseméret / Particle and grain sizes*

#	Részecskeméret (nm)		Szemcseméret (nm)	
	5 h	20 h	5 h	20 h
G1	190 (800*)	—	—	—
G2	160 (700*)	—	37±8	—
G3	190 (800*)	—	60	—
G4	700	700	66±20	27±6
G5	160-700	160-700	59±15	30±7
G6	500	—	54±15	—

*Kis mennyiségben jelen levő frakció.

1. táblázat: A Spex 8000 nagyenergiájú golyósmalommal történő őrlések paramétere / Grinding parameters of high-energy ball-milled samples by Spex 8000

Tégely	Golyó	Golyó-por tömegarány	Szünet	Őrlési idő (h)	Szemcse-méret (nm)	Irodalom
Al ₂ O ₃	NA*	NA	NA	16	23	BORK
				128	16	
kerámia	1 (4 g)	2 : 1	NA	16	20	INDRIS
rozsdamentes acél	1 (14 mm)	3.8 : 1	30 perc egy óra őrlés után	5	61	POOLEY
alumínium-oxid	1 (4 g)	2 : 1	NA	20	20	SCHWESYG
alumínium-oxid	1 (4 g)	1 : 1	NA	16	23	CHADWICK

*NA: nincs adat.

2. táblázat: Őrlési paraméterek / Grinding parameters

#	Tégelyszett	Golyó (1 db)	Őrlési idő (h)	Golyók száma	Golyó : por arány	Bemért anyag (g)
G1	Acél	11 mm 5.5 g	5	2	3.8 : 1	2.9
G2				1	3.8 : 1	1.45
G3				2	2 : 1	5.5
G4	Alumínium-oxid	12.5 mm 4.2 g	20	2	3.8 : 1	2.2
G5				1	3.8 : 1	1.1
G6	Volfrám-karbid	11 mm 10.7 g	5	2	3.8 : 1	5.65

Bibliográfia

- BORK 1998: BORK, D. – HEITJANS, P.: NMR Relaxation Study of Ion Dynamics in Nanocrystalline and Polycrystalline LiNbO₃. *Journal of Physical Chemistry B* 102 (1998) 7303–7306.
- CHADWICK 2005: CHADWICK, A. V. – POOLEY, M. J. – SAVIN, S. L. P.: Lithium ion transport and microstructure in nanocrystalline lithium niobate. *Physica Status Solidi (c)* 2, 1 (2005) 302–305.
- DE FIGUEIREDO 1998: DE FIGUEIREDO, R. S. – MESSAI, A. – HERNANDES, A. C. – SOMBRA, A. S. B: Piezoelectric lithium niobate obtained by mechanical alloying. *Journal of materials science* 17(1998) 449–451.
- FUJIMURA 2005: FUJIMURA, M. – TSUCHIMOTO, H. – SUHARA, T.: Yb-Diffused LiNbO₃ Annealed/Proton-Exchanged Waveguide Lasers. *IEEE Photonics Technology Letters* 17:1 (2005) 130–132.
- INDRIS 2000: INDRIS, S. – BORK, D. – HEITJANS, P.: Nanocrystalline Oxide Ceramics Prepared by High-Energy Ball Milling. *Journal of Materials Synthesis and Processing* 8 (2000) 245–250.
- KAMINSKII 2001: KAMINSKII, A. A.: *Laser Crystals*, Berlin/Heidelberg, New York, London, Paris, Tokyo, Hong Kong, 2001, 210–212.
- KITAMURA 1992: KITAMURA, K. – YAMAMOTO, J.K. – IYI, N. – KIMURA, S. – HAYASHI, T.: Stoichiometric LiNbO₃ single crystal growth by double crucible Czochralski method using automatic powder supply system. *Journal of Crystal Growth* 116 (1992) 327–332.
- LUO 2012: LUO, J.: Preparation of Lithium Niobate Powders by Mechanochemical Process. *Applied Mechanics and Materials* 121-126 (2012) 3401–3405.
- POLGÁR 1997: POLGÁR Katalin – PÉTER Ágnes – KOVÁCS László – CORRADI Gábor – SZALLER Zsuzsa: Growth of stoichiometric LiNbO₃ single crystals by top seeded solution growth method. *Journal of Crystal Growth* 177 (1997) 211–216.
- POOLEY 2014: POOLEY, M. J. – CHADWICK, A. V.: The Synthesis and Characterisation of Nanocrystalline Lithium Niobate. *Radiation Effects and Defects in Solids* 158:1-6 (2014) 197–201.
- SCHWESYG 2007: SCHWESYG, J. R. – EGGERT, H. A. – BUSE, K. – ŚLIWIŃSKA, E. – KHALIL, S. – KAISER, M. – MEERHOLZ, K.: Fabrication and optical characterization of stable suspensions of iron- or copper-doped lithium niobate nanocrystals in heptanes. *Applied Physics B* 89 (2007) 15–17.

SMYTH 1984: SMYTH, D. M.: The chemistry of LiNbO_3 as an optoelectronic material. *SPIE* 46 (1984) 22–25.

SUN 2002: SUN, Y. – THIEL, C. W. – CONE, R. L. – EQUALL, R. W. – HUTCHESON, R. L.: Recent progress in developing new rare earth materials for hole burning and coherent transient applications. *Journal of Luminescence* 98 (2002) 281–287.

VOLK 1998: VOLK, T. – WÖHLECKE, M.: Optical damage resistance in lithium niobate crystal. *Ferroelectrics Review* 1 (1998) 195–262.

WONG 2002: WONG, K. K.: *Properties of Lithium Niobate*. London 2002.

Történelem- tudomány

Buják Gábor

Keresztény magyarok gesztája

„A keresztény *Magyarok Történetében* azt találták, hogy van egy másik, nagyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának, minthogy földjük a lakók sokaságát eltartani nem tudta. Miután sok országon áthaladtak és pusztítottak, végül elérkeztek arra a földre, melyet most Magyarországnak neveznek, akkor pedig a rómaiak legelőjének mondtak. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek közül, meghódítván a népeket, amelyek akkor itt laktak. Ahol is végül Szent István, első királyuk a keresztény hitre térítette őket; míg az előmagyarok, akiktől származtak, hitetlenségben maradtak, mint ahogy ma is pogányok. A domonkos barátok, miután ezeket a *Magyarok Történetében* megtalálták, megszánták a magyarokat, akiktől származtak, hogy mind az ideig hitetlenségben tévelyegnek. Elküldtek hát négy barátot keresésükre, hogy Isten segedelmével megtalálják őket, ahol csak tudják. Annyit tudtak a régiek írásaiból, hogy keleten lagnak, de hogy hol vannak, nem is sejtették.”¹

A fenti szavakkal kezdte Riccardus domonkos szerzetes IX. Gergely pápának (1227–1241) írt jelentését rendtársainak – köztük Julianus barátnak – az őshazában maradt magyarokat megtaláló útjáról. E bevezető egyrészt elárulja, hogy a domonkos barátok ismereteiket a keleti magyarokról egy *Keresztény*

1 SZENTPÉTERY 1938, 535: „Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod esset alia Ungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum, eo quod terra ipsorum multitudinem inhabitantium sustinere non posset; qui cum multa regna pertransissent et dextruxissent, tandem venerunt in terram, que nunc Ungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum, quam inhabitandum pre terris ceteris elegerunt, subiectis sibi populis, qui tunc habitabant ibidem. Ubi tandem per Sanctum Stephanum primum ipsorum regem ad fidem catholicam sunt reversi, prioribus Ungaris, a quibus isti descenderant, in infidelitate permanentibus, sicut et hodie sunt pagani. Fratres igitur predicatorum, hiis in Gestis Ungarorum inventis, compassi Ungaris, a quibus se descendisse noverunt, quod adhuc in errore infidelitatis manerent, miserunt IIII-or de fratribus ad illos querendum, ubicumque eos possent, iuvante Domino, invenire. Sciebant per scripta antiquorum, quod ad orientem essent, ubi essent, penitus ignorabant.” Fordítás: GYÖRFFY 1965, 40.

magyarok gesztájának (*Gesta Ungarorum Christianorum*) nevezett alkotásból vették, másrészt e forrás tartalmával is megismertet bennünket. A tanulmány arra szeretne rámutatni, hogy mekkora jelentősége van ennek az utalásnak a korai magyar történetírás megismerése számára, illetve kísérletet tesz az említett forrás azonosítására is, bemutatva a kérdéssel eddig foglalkozó kutatók gyakran gyökeresen eltérő álláspontjait és megközelítéseit.

1. Vélemények a *Gesta Ungarorum Christianorum* azonosításáról

Riccardus hivatkozásának egy 13. század eleji, magyarok cselekedeteivel foglalkozó gesztára azért van nagy jelentősége, mert éppen a tatárjárás előtti magyar történetírást övezi a legtöbb bizonytalanság. A magyar krónikás hagyomány, bár gyökerei a 11. századig nyúlnak vissza, csak a 13. század 70-es éveitől követhető, amennyiben ebből az időszakból származnak első fennmaradt, illetve a későbbi krónikákból megbízhatóan azonosítható részei.² Szövegkritikai és filológiai kutatások azonban meggyőzően bizonyították, hogy a késő Árpád-kor és az Anjou-kor történetírói természetesen néha hosszú fejezeteket is átvettek elődeik krónikáiból. Ezen elveszett művek keletkezésének idejét, illetve tartalmukat illetően azonban csupán feltételezésekre hagyatkozhatunk.

A legnagyobb figyelem mindig is az első magyar történelmet feldolgozó műre, az úgynevezett ősgesztára vagy őskrónikára irányult, annak ellenére, hogy természetesen erről tudhatunk a legkevesebbet. Keletkezési idejét többnyire I. András (1046–1060) uralkodásától I. (Könyves) Kálmánig (1095–1116) határozták meg a különböző krónikakutatók, gyakran éles vitákat folytatva egymással a feltételezett geszta-szerkesztések keletkezési idejéről, tartalmáról, ideológiai mondanivalójáról.³ Abban azonban a legtöbbször egyetértett, hogy I. Kálmán uralkodása alatt bizonyára született egy, az addigi történelmi eseményeket feldolgozó alkotás. Az is kétségtelen, hogy a Kálmán-ág 1131-ben történő kihalása után alakult ki a Könyves Kálmán és fia, II. István későbbi krónikákból ismert negatív megítélése. Tehát a 12. század folyamán legalább egy krónika-folytatással, illetve átdolgozással is számolhatunk.⁴ Mivel a 14.

2 Szemléltetésnek lásd a mellékletben található ábrát.

3 A különböző álláspontok összefoglalásához ld. KRISTÓ 1994, 12–18. A kutatás jelenlegi állapotához és újabb megfontolásokhoz ld. THOROCZKAY 2010, 23–31.

4 KRISTÓ 2002, 36–40.

századi krónikakompozíció egyik ágát képező *Képes Krónika*-család, valamint a szintén a 14. századból származó Mügelni Henrik német nyelvű krónikája a 12. századra vonatkozó aprólékos és többnyire megbízható információkat vett át egy mára már elveszett forrásból, feltételezhető, hogy a 12. század végén, 13. század elején egy további krónikafolytatással kell számolnunk.⁵ Megközelítőleg ebben az időben készült el III. Béla (1172–1196) egykori jegyzőjének – a magát P. mesternek (*P. dictus magister*) nevező, a magyar köztudatban Anonymusként ismert szerző – gesztája, amely elsősorban a magyar honfoglalás eseményeit örökítette meg, és akinek műve az első teljes szövegében ismert magyarság múltjával foglalkozó mű.⁶

Mivel Anonymus gesztája legfeljebb néhány évtizeddel készülhetett korábban a domonkosok keleti magyarokat felkereső útjánál, nem véletlen, hogy a magyar őstörténettel, illetve történetírással foglalkozó kutatók sora (Pauler Gyula,⁷ Szilágyi Loránd,⁸ ifj. Horváth János⁹ és Csóka J. Lajos¹⁰) vélekedett úgy, hogy a jelentésben az ő művéről van szó. Ezt a feltételezést azonban Domanovszky Sándor,¹¹ Hóman Bálint,¹² Deér József,¹³ Györffy György¹⁴ és Kristó Gyula¹⁵ arra hivatkozva utasították el, hogy a jelentésben szereplő *Keresztény magyarok gesztáját* aligha lehet egy pogány magyarok cselekedeteit megőrkítő feldolgozással azonosítani. Anonymus elleni érvként hozták fel továbbá azt is, hogy Riccardussal ellentétben nem nevezi a magyarok őshazáját *Hungaria maiornak* és különösebb ismeretek sem találhatók benne a keleten maradt magyarokról.

Az Anonymus gesztájának Riccardus forrásával történő azonosítását elvető kutatók nagy része az ősgesztát vélte megtalálni a *Keresztény magyarok gesztájában*. Velük szemben egy újabb elképzelésnek adott hangot Kristó Gyula. Feltételezése szerint Riccardus egy olyan 13. század eleji krónikáról beszél, amely elődeivel ellentétben már részletesebben beszámolhatott a magyarok vándor-

5 BENEI 2013, 117–131.

6 THOROCZKAY 2003, 5–16.

7 PAULER 1877, 373–396.

8 SZILÁGYI 1937, 1–54, 136–202.

9 HORVÁTH 1966, 282.

10 CSÓKA J. 1967, 668–669.

11 DOMANOVSKY 1906, 82.

12 HÓMAN 1925, 33–34.

13 DEÉR 1930, 259.

14 GYÖRFFY 1965, 223.

15 KRISTÓ 1974, 229–230.

lásairól és a honfoglalásról. A mű azonban nem volt azonos Anonymus gesztájával, sőt Kristó elképzelése szerint a keresztény jelzõt egyenesen a tőle való megkülönböztetés miatt használták. Feltételezése szerint tehát 1235 körül léteznie kellett egy, az ifjú IV. Béla király, illetve híveinek törekvéseit tükröző, a magyar történelmet korszerűen feldolgozó történeti alkotásnak.¹⁶ Feltételezését két évtizeddel később új bizonyítékokkal támasztotta alá. A 14. századi krónikakompozíció 11. és 12. századdal foglalkozó részeinek lexikai-fraeológiai vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szöveg egyetlen szerző műve. A krónika szövege és Anonymus gesztája közötti hasonló szövegpárhuzamok, illetve egyéb stílusjegyek alapján (rímes próza alkalmazása, lovagi szemlélet) pedig azt bizonyította, hogy a szerző Anonymus kortársa lehetett, műve Anonymus gesztájának mintegy párjaként a keresztény magyarok történetét volt hivatott bemutatni a korban divatos lovagi történetírás eszköztárával.¹⁷

Kristó a Riccardus-jelentésben szereplő régiek írásai (*scripta antiquorum*) kifejezést is vizsgálat alá vette, és abban a *Keresztény magyarok gesztájától* független forrást vélt felfedezni. Hasonlóan vélekedett Csóka J. Lajos,¹⁸ aki a 14. századi krónikakompozíció 82. fejezetének hasonló kifejezéséből (*Est autem scriptum in antiquis libris de gestis Hungarorum*)¹⁹ kiindulva úgy vélte, mindkét hivatkozás a legrégebb, tehát a 11. századi történeti irodalomra vonatkozott. Joggal vetődhet fel azonban a kérdés, hogy az őshazában maradt magyarokat felkeresni akaró domonkosok, miért ezekhez a pogány magyar múlttal alig foglalkozó művekhez nyúltak. Kristó elképzelhetőnek tartotta, hogy Riccardus szövegét némi anakronizmus terheli, amennyiben az első expedíció csak az ősgeszta nyomán indult útnak, míg később Julianusék már a *Keresztény magyarok gesztáját* is tanulmányozták, mely talán éppen az első expedíció nyomán született. Míg tehát Kristó a *Gesta Ungarorum Christianorum*, illetve a *scripta antiquorum* kifejezések használatakor szigorú következetességet és terminológiai pontosságot feltételezett Riccardusról és ez alapján zárta ki forrásai közül Anonymus gesztáját; később elméletének védelmében odáig ment, hogy a domonkos szerzetes jelentésének legnyilvánvalóbb állításait is megkérdőjelezte.

16 KRISTÓ 1974, 229–230.

17 KRISTÓ 1994.

18 CSÓKA J. 1967, 668.

19 SZENTPÉTERY 1938, 338.

Legutóbb Csákó Judit vizsgálta meg, hogy számolhatunk-e egy 13. század eleji krónikafolytatással, illetve mutatott rá a Kristó bizonyos elméleteinek ön-ellentmondásaira. Konklúziójában azonban ő is valószínűsítette egy II. Andrásh-kori krónikaátdolgozás létrejöttét, viszont nem zárta ki, hogy a Riccardus-jelentés akár P. mester gesztájára is hivatkozhatott.²⁰

Az a kérdés, hogy kizárhatjuk-e P. mester művének azonosítását a *Gesta Ungarorum Christianorum*mal, fokozott jelentőséggel bír. Akár a legkorábbi magyar krónikák egyikét, akár egy 13. század eleji átszerkesztést használt fel Riccardus, a domonkos szerzetes jelentése fontos tanúsággal szolgál arról, hogyan ábrázolta a magyar honfoglalást egy mára már elveszett történeti mű. Ha azonban mégis III. Béla névtelen jegyzőjének munkájára hivatkozott, a jelentésből nem vonhatunk le jelentősebb következtetéseket a magyar krónikás tradíció 11–13. századi műveinek honfoglalás-képéről.

2. A honfoglalás a magyar krónikákban, Anonymus gesztájában és Riccardus-jelentésében

A legkézenfekvőbb megoldás természetesen a különböző krónikák, illetve Anonymus gesztájának filológiai, valamint tartalmi összehasonlítása a Riccardus-jelentéssel. A filológiai vizsgálatot már Hóman elvégezte, és megállapította, hogy Riccardus jelentésének kifejezései közelebb állnak Anonymus gesztájához, mint a krónikás tradícióhoz. Mivel azonban Anonymust kizárta Riccardus lehetséges forrásai sorából, arra következtetett, hogy Riccardus és Anonymus forrása is közös, mégpedig az általa feltételezett első magyar történeti alkotás a *Szent László-kori Gesta Hungarorum*. Hóman ugyanis szembeállította a magyar krónikák Kézai Simont követő felfogását az ősgesztát (Hóman elképzelése szerint: *Szent László-kori Gesta Hungarorum*) felhasználó magyar történeti művek régebbi látásmódjával.²¹ A krónikakutatás 20. század második felében tett széles körben elismert megállapításai alapján azonban kijelenthető, hogy a Riccardus-jelentésben említett, a honfoglalást részletesen tárgyaló, azt dicsőséges hadjáratok sorozataként felfogó geszta nem lehet azonos az első magyar történeti alkotással.

20 CSÁKÓ 2015, 301–332.

21 HÓMAN 1925, 33–34.

A legkorábbi történeti műveink ugyanis rendkívül mostohán bántak a magyarság pogány múltjával. A 11. századtól a 13. század elejéig vezetett *Pozsonyi évkönyvek*ben például csak a 997-es évvel, Géza fejedelem és Szent Adalbert halálával kezdődik el az események felsorolása.²² Anonymus nem véletlenül méltatlankodik azon, hogy helytelen lenne, ha „*az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből vagy regösök csacsogó énekéből*”, és nem az ő művéből ismerné meg.²³ Ez arra utal, hogy Anonymus idejében nem létezett, illetve nem állhatott rendelkezésére olyan krónika vagy geszta, amely részletesebben beszélt volna a magyarok Szent István előtti történetéről; benne tehát a magyar őstörténet első hazai megörökítőjét tisztelhetjük. Nem véletlen, hogy Anonymus ott fejezi be elbeszélését, ahol a korábbi magyar történeti művek lényegesnek tartott részei kezdődtek, vagyis Szent István uralkodásánál.

Amellett pedig, hogy a korai magyar történeti művek alig foglalkoztak a magyarság pogány múltjával, azt rendkívül sötét színekben festették le. Mályusz Elemér mutatott rá, hogy a magyar krónikás tradíció két őshazaképet őrzött meg. Az egyik szerint „*gazdag berkekben, erdőkben és legelőkben és hemzsegnek ott a különféle vadállatok*”, a másik szerint: „*kíméletlen pusztaság [...] perzselő levegője miatt mindenféle kígyók tenyésznek, s akkora békák, mint egy disznó.*”²⁴ A két leírás közül minden bizonnyal a kedvezőtlen köthető az őskrónika szerzőjéhez, akinek erősen keresztény szellemben írt műve nem vállalt közösséget a pogány magyarsággal.²⁵ A magyar honfoglalással és kalandozásokra tehát egyáltalán nem tekintett büszkeséggel, legfeljebb annyi felmentést adhatott a keresztény világot feldúló magyaroknak, hogy a büntető Isten eszközének tekintette őket. Ez a szemlélet tükröződik az ősgesztával megközelítőleg kortárs Nagyobb István-legendában, amely szerint a „faragatlan”, „kóbor” magyarok isteni terv következtében hagyták el hazájukat, hogy a keresztények eltávolodását megbosszulják, majd rendeltetésüket elvégezve maguk is keresztény hitre tértek. Mindezek a körülmények azonban nem kerülnek említésre a Riccardus-jelentésben.

22 SZENTPÉTERY 1937, 125.

23 SZENTPÉTERY 1937, 33–34: „Et si tam nobilissima gens Hungarie primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompniano audiret, valde indecorum et satis indecens esset.”

24 SZENTPÉTERY 1937, 253–254.

25 MÁLYUSZ 1966, 718.

Az ősgesztával ellentétben a krónikás tradíció valamelyik 13. század első harmadáig elkészült folytatását már nem lehet ennyire egyértelműen kizárni Riccardus esetleges forrásai közül. Egyet lehet érteni Kristó azon feltételezésével, hogy a magyarság pogány múltjával szembeni ellenérzések a kereszténység megszilárdulásával és a pogánylázadások veszélyének elmúltával csökkenhettek, így a 13. század elején született krónikafolytatás a 11–12. századi események mellett már részletesebben számolhatott be a magyarok bejöveteléről és kalandozó hadjáratairól is, megalapozva azt a honfoglalás-képet, amely a 14. századi krónikakompozícióban köszön vissza. A honfoglalás itt olvasható elbeszélése azonban néhány pontban mégis eltér attól, amit Riccardus a *Keresztény magyarok gesztája* alapján előad. A magyar krónikás tradíció a 13. század második felénél bizonyára régebbre visszamenő előadása szerint a honfoglaló magyarok a sasok támadásától úzve először Erdélybe keltek át, majd itt hét várat alapítottak és itt választották meg a hét vezért. Innen küldtek azután ajándékba fehér lovat Szvatopluknak, majd támadták meg országát és foglalták el a későbbi Magyarország egész területét. Riccardus ellenben arról számol be, hogy a magyarok már az őshazát is a hét vezér vezetésével hagyták el, illetve a krónikás tradícióval ellentétben nem egyetlen fejedelem, Szvatopluk legyőzéséről, de az itt élő népek meghódításáról beszél.

Ezek akár apró következetlenségeknek is tekinthetők, de figyelemre méltó, hogy ezzel szemben mekkora a hasonlóság Riccardus és Anonymus elbeszélése között. Mindkét történet szerint a magyarok a túlnépesedés miatt voltak kénytelenek elhagyni a hét vezér vezetésével az őshazát. Riccardus a továbbiakban is mintha csak kivonatolná Anonymus elbeszélését, annak minden lényeges tárgyára kitér: beszél a magyarok vándorlásáról, a rómaiak legelőjének tartott Pannóniába jöveteléről, az országban élő különböző népek hódoltatásáról, és tudósítását P. mesterhez hasonlóan a magyarok Szent István általi megtérítésével végzi.

A nyilvánvaló tartalmi hasonlóság ellenére, azonban nem lehet magyarázat nélkül elmenni a Riccardus-jelentés által említett mű és Anonymus gesztája közötti eltérések mellett sem. Mind a Riccardus által használt „keresztény” jelző, mind *Hungaria maior* vagy a keleten maradt magyarok konkrét említésének hiánya, és pár kisebb pontatlanság is meggondolásra késztet az egyértelmű azonosítás előtt. A továbbiakban tehát ezeket vizsgáljuk meg aprólékosabban.

3. Anonymus és a Riccardus-jelentés eltérései

3.1. Kik voltak a keresztény magyarok?

P. mester munkája ellen szóló legfőbb érv szerint a magyarok honfoglalást megörökítő munkát nem nevezhették semmiképpen a *Keresztény magyarok gesztájának*. Ez valóban ellentmondásnak tűnik, nem nagyobbban azonban annál, hogy Riccardus szinte kizárólag a pogány magyarság történetét tárgyaló eseményeket említ ugyanezen műre hivatkozva. Kristó magyarázata szerint a keresztény jelző egyenesen a pogány magyarok tetteit feldolgozó P. mester gesztájától való megkülönböztetésre szolgált. Kérdéses azonban, hogy miért volt szükség arra, hogy Riccardus ilyen megkülönböztetéssel éljen a Szent-széknék írt beszámolójában. Nem valószínű ugyanis, hogy a pápai udvarban részletesebb ismereteik lehettek koruk magyarországi gesztairódalmáról.

A jelentés egészét megvizsgálva kitűnik, hogy Riccardus teljesen más értelemben használta a *keresztény magyarok* kifejezést. A szókapcsolat elsősorban ott kerül elő, ahol az őshazában maradt és a Magyar Királyságban élő magyarokat kívánja megkülönböztetni. Ilyen hely például, amikor beszámol arról, hogy a keleten maradt magyarok miután megtudták Julianus barátról, hogy keresztény magyar (*Ungarus Christianus*), kérdezősködtek keresztény magyar testvéreik királyáról és királyságáról (*de rege et regno Ungarorum Christianorum fratrum ipsorum fideliter perquirentes*).²⁶ Később a jelentés az őshazában élő és a keresztény magyarok közötti pogány és orosz területekről beszél (*regna paganorum et terra Ruthinorum, que sunt media inter Ungaros Christianos et illos*).²⁷

Valószínűbb tehát, hogy a keresztény jelzővel Riccardus nem az általa hivatkozott művet kívánta megkülönböztetni P. mester gesztájától, de a Pannóniába jövő majd itt keresztény hitre tért magyarokat az őshazában pogány hiten maradt rokonaiktól. A megkülönböztetés tehát nem időbeli: Szent István előtti és utáni magyarok, hanem földrajzi: nyugati, azaz keresztény; illetve keleti, tehát pogány hiten maradt magyarok. Ezt az értelmezést támasztja alá Julianus barát második útjáról készült beszámoló is, mely a keleten maradt magyarokat többször is pogány magyarokként említi.²⁸ Mindezek alapján akár

26 SZENTPÉTERY 1938, 539–540.

27 SZENTPÉTERY 1938, 541.

28 WENZEL 1869, 549–564.

Anonymus művét is *Keresztény magyarok gesztájának* nevezhették, mert éppen azokat az eseményeket örökítette meg, aminek következtében az őshazát elhagyó magyarok keresztények lettek.

3.2. *Hungaria Maior* kérdése

Továbbra is felhozható azonban, hogy P. mester gesztája a jelentéssel ellentétben nem említi Nagy-Magyarországot, sőt nem is foglalkozik különösebben az őshazában maradt magyarokkal. Mindez arra engedett következtetni, hogy a 13. század elején léteznie kellett egy műnek, amely a magyarság őshazájára Nagy, illetve Nagyobb Magyarországgént hivatkozott és megemlékezett az itt maradt magyarokról.²⁹

A magyar krónikás tradícióhoz köthető művekben ez a kifejezés ugyan szintén nem található meg, de Györffy György az általa összegyűjtött két Magyarországról megemlékező külföldi források egy részénél feltételezte, hogy azok egy mára elveszett magyar történeti munkára támaszkodtak. Viterbói Gottfried 1184-ben írt *Memoria Seculorum* című művében már két Magyarországot említ: az Ázsia és Európa határán, a Meotisz mocsarai mellett elterülő régi Magyarország megjelölésére az *antiqua* jelzőt használja.³⁰ Beauvais-i Vince (Vincentius Bellovacensis/Vincent de Beauvais, †1264) *Speculum naturale* című művében Orosiusra (380 k. – 420 k.) hivatkozva beszél *Hungaria maiorról* és *minorról*.³¹ Mivel azonban a hivatkozott késő antik író nem írt, nem írhatott *Hungariáról*, Györffy azt feltételezte, hogy a *Hungaria Maior* említése közvetve a régi magyar gestára vezethető vissza.³² A feltételezéssel ellentétben azonban műveiben Vincentius nem tesz bizonyosságot a magyar történelem részletesebb ismeretéről.³³ Amit a magyarok eredetéről elmond, az sem elsősorban korabeli magyarországi forrásra enged következtetni:

29 KRISTÓ 2002, 43.

30 GOMBOS 1937, 1068: „Ungarorum regna duo esse legimus, unum antiquu apud Meotidas paludes in finibus Asie et Europe, et alterum quasi novum a primo regno in Pannonia derivatur, quam Pannoniam nonnulli novam Ungariam vocant.” Vö. GOMBOCZ 1923, 1.

31 GOMBOCZ 1923, 3.

32 GYÖRFFY 1948, 54.

33 Vincentius Bellovacensis csupán II. András keresztes hadjáratáról, Árpád-házi Szent Erzsébet életéről, illetve a tatárjárásról őrzött meg a magyar krónikás tradíciótól független információkat. Ld. GOMBOS 1938, 2285–2286.

„Pannónia Európa egyik tartománya, amelyet – mivel hajdan a hunok foglalták el, e népről – Hungariának neveznek, Orosius szerint kettő van belőle: Hungaria Maior és Hungaria Minor. A nagyobb a távolabbi Szíria táján, a meotiszi mocsarakon túl feküdt. Innen jöttek valaha azok a hunok, akik mocsarak meg földek végtelen területein vadászva szarvasok és vadállatok nyomait követve végül is ráleltek Pannónia földjére. Ezek azután saját népes seregükhöz visszatérve Pannóniába visszajöttek, és kiűzve az itt lakókat saját ősi nemzetségük nevét adták a népnek és az országnak.”³⁴

Vincentius tehát nem a csupán egy Meotiszon-túli, Nagyobb Magyarország hírére kapcsolja Orosiushoz, de a vadakat üldöző és új hazát találó hunok történetét is. Tény, hogy e motívum sem található meg Orosiusnál, beszámol róla azonban Jordanes gótok történetéről írt munkájának XXIV. fejezetében. A fejezetet Jordanes a gótok hunok általi megtámadásával kezdi, majd azok eredetének különböző mesés történeteit, többek között az őket a Meotisz mocsaraiából Szkítiába elvezető szarvas mondáját meséli el. Jordanes a fejezet elején hivatkozik Orosiusra, mint aki a hunok és gótok harcairól beszámol. Orosius művét nem ismerő Vincentius azonban feltehetően az egész fejezetet Orosiusnak tulajdonította. És bár Orosiushoz hasonlóan Jordanes sem beszélt két Magyarországról, az őshazájukat elhagyó hunok történetéből, — akiket Vincentius nyilvánvalóan egy népnek tekintett a hunokkal, — már könnyen eljuthatott a Meotiszon túli nagyobb, illetve az egykori Pannóniában elhelyezkedő kisebb Magyarország leírásához.

Györffy feltételezésével ellentétben tehát a Riccardus-jelentésen kívül nem rendelkezünk olyan forrással, amely a *Magna Hungaria* vagy *Hungaria Maior* kifejezést magyar történeti munkából kölcsönözte volna. A kifejezés a 14. századi krónikakompozícióból is hiányzik, holott az minden elképzelés szerint is felhasználta mind a legrégebb magyar krónikákat, mind a 13. század eleji krónikafolytatást. Vincentius Jordanesre visszavezethető tudósítása pedig arról tanúskodik, hogy a kisebb és nagyobb Magyarországot említő művek nem kellett, hogy feltétlenül más forrásból vegyék át az adott szókapcsolatot, azt történelmi és földrajzi ismereteik alapján maguk is megalkothatták.

34 BELLOVACENSIS 1494, 410: „Pannonia Europae est provincia, que ab Hunis quondam occupata ab eodem populo Hungaria vulgariter est vocata, que duplex est secundum Orosium, maior scilicet et minor. Maior quidem est in ulteriori Siria ultra meotides paludes constituta, a qua Huni venationis gratia primitus exeuntes per longissima paludum et terrarum spacia et cervorum et bestiarum vestigia insequentes tandem solum Pannoniae invenerunt. Qui reversi ad propria collecto agmine in Pannoniam redierunt et expulsis incolis a primeva sua origine nomen genti et partiae indiderunt.”

Arra a következtetésre, hogy a magyarok egykori keleten található őshazájában „az előmagyarok, akiktől származtak, hitetlenségben maradtak, mint ahogy ma is pogányok” a domonkosok akár P. mester gesztája alapján is eljuthattak. Ő ugyan nem nevezhette az őshazát *Hungarianak*, mivel a magyarok latin *(h)ungarus* elnevezését Ung várától eredeztette. Ehelyett *Dentumoger* névvel illette a Regino nyomán Szkítiával azonosított magyar őshazát, sőt azt is megemlítette, hogy az ott élőket „*dentü-mogyereknek nevezik a mai napig*.”³⁵ Emellett már önmagában az, hogy Anonymus szerint a magyarok azért hagyták el az őshazát, mert túlnépesedtek, arra engedett következtetni, hogy egy részük az őshazában maradt. Nem hibáztatható azonban Riccardus, hogy a pápának írt jelentésében nem magyarázta el részletekbe menően a geszta álláspontját, etimologizálását és követve az általános gyakorlatot, amely a különböző népek régi lakóhelyének megjelölésére a *magna, antiqua, vetera* jelzőket használta, a magyarok őshazáját egyszerűen *Hungaria maiornak* nevezte.

3.3. Hét fejedelmi személy

Györffy György hozta fel Anonymus elleni érvként azt is, hogy míg Riccardus hét vezért (*septem duces*) említ, Anonymus a hét fejedelmi személy (*septem principales personas*) kifejezést használja. A 14. századi krónikakompozíció Kézait követve a hét kapitányról beszél, bár egy helyen valóban fenntartotta a hét vezér kifejezést is, ami a krónikás tradíció régebbi részeiből származhat.³⁶ Tekintve azonban, hogy Riccardus nem forrása szóhasználatának merev visszaadására törekedett, nincs okunk kizárni, hogy Anonymus gesztájában olvasható a hét vezérről. Elég, ha arra gondolunk, hogy a 17. század elején a bécsi császári könyvtáros Sebastianus Tengnagel is a vezér kifejezést használta Anonymus művére hivatkozva (*Historia Hungariae de VII primis ducibus, auctore Belae Regis Notarii*).³⁷ Ráadásul a terminológiai különbség ellenére – mint láttuk – a hét vezér kérdésében a Riccardus által leírt történet az őshazát hét vezér vezetésével elhagyó magyarokról közelebb áll az anonymusi gesztához, mint a krónikákban olvasható történethez a hét vezér csupán Erdélyben történő megválasztásáról.

35 SZENTPÉTERY 1937, 35: „vulgariter Dentumoger dicuntur usque in hodiernum diem.”

36 SZENTPÉTERY 1937, 289: „Arpad autem interim cum VII ducibus Pannoniam intravit.”

37 SZENTPÉTERY 1937, 16.

3.4. *Pascua Romanorum*

Döntő jelentőségűnek tarthatjuk továbbá, hogy Riccardus a rómaiak legelőjéként (*pascua Romanorum*) hivatkozik a magyar honfoglalás előtti Pannóniára. A kifejezés eredete még nem tisztázott egyértelműen. Már a II. kereszties hadjárattal Magyarországon átvonuló francia krónikás Odo de Deogilo is megemlítette, hogy Magyarország olyan gazdag takarmányban, hogy azt tartják, hajdan Julius Caesar legelői voltak itt.³⁸ Nem tudni, hogy VII. Lajos francia király (1137–1180) krónikása hazai hagyományt vagy francia elképzelést örökített-e meg. A feltehetően párizsi egyetemet végzett P. mester mindenestre úgy tanulmányai alatt, mint akár hazai környezetben is találkozhatott ezzel a hagyománnyal. Erős a gyanú, hogy a történet alapján ő alkotta meg a *pascua Romanorum* kifejezést is, hiszen így vonhatott párhuzamot a német-római birodalomból származó merániaiak és a Pannónia javait egykor felülő rómaiak között.³⁹

P. mester gesztájával ellentétben ez a kifejezés nem található meg a magyar krónikás tradíció fennmaradt műveiben. Ellenben megtalálható két 13. század közepén keletkezett forrásban: Spalatói Tamás krónikájában,⁴⁰ illetve egy IV. Bélát dicsőítő versben, az ún. *Sittichi rímes krónikában*.⁴¹ Közös továbbá mindkét műben, hogy szerzőik megfordultak a 13. század közepén magyar királyi udvarban, ahol ekkor még ismert lehetett P. mester gesztája, egyetlen máig megmaradt átírata éppen ebből az időből származik. Míg a rímes krónika szerzője nem ad elég támpontot, honnan szerezte információit, az valószínűsíthető, hogy a dalmát történetíró a P. mester gesztáját, és nem a feltetelezett 13. század eleji krónikafolytatást használta fel műve megírásakor. A honfoglalásról ugyanis több P. mesterrel azonos információt közöl, valamint hasonló fordulattal él. Az államalapítás és az utána következő események tárgyalásánál azonban már nem használt fel magyar történeti forrást, csupán

38 GOMBOS 1938, 1720: „Terra hec in tantum pabulosa est, ut dicantur in ea pabula Iulii Cesaris extitisse.”

39 KRISTÓ 2002, 50.

40 KARBIĆ – SOKOL – SWEENEY 2006, 62–63: „Hec regio dicebatur fuisse antiquitus pascua Romanorum.”

41 SZENTPÉTERY 1937, 606: „Senum tradunt pagine, / codices maiorum, / extitisse primitus / regnum Ungarorum, / Romanorum pascua / cultumque deorum, / leonum habitacula, / cubilia Pardorum.”

Hartvik püspök legendájára tudott támaszkodni.⁴² Nincs tehát különösebb okunk azt feltételezni, hogy Spalatói Tamás a *pascua Romanorum* kifejezést egy szélesebb időtartamot felölelő krónikában olvasta, olvashatta.

A kifejezés egyébként bekerült a korabeli földrajzi irodalomba is, így az 1255–1257 között keletkezett *Descriptiones terrarumba*, illetve az 1308-ból származó *Descriptio Europae Orientalis* című leírásba. Ezek forrása ugyan tisztázatlan, de aligha magyar történeti műre (krónikára vagy gesztára) vezethető vissza, inkább a domonkos barátok jelentésének a földrajzi ismeretekre gyakorolt közvetett vagy közvetlen hatására terjedhetett el.

4. Összegzés

Ha összegezzük az eddig megvizsgált szempontokat, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a látszólag Anonymus azonosítása ellen szóló körülmények (a keresztény jelző használata Riccardus részéről, *Hungaria maior*, illetve a keleten maradt magyarok konkrét említésének hiánya, valamint a hét vezér eltérő megnevezése a gesztában és a jelentésben) legfeljebb apró következtelenségeknek tekinthetők, és nem ellensúlyozzák az Anonymus mellett felhozható érveket. Bármennyire is fontos számunkra mit árul el Riccardus forrásáról, tudatosítanunk kell, hogy elsőrendű célja, az említett mű tartalmának ismertetése volt, és nem az abban használt kifejezések megörökítése volt.

Nem vállalkozik e tanulmány annak eldöntésére, hogy a jelentésben említett *régiek írásai* kifejezés egy Anonymustól független forráscsoportot takar-e, vagy csak a szövegben korábban már kétszer használt *Gesta Hungarorum* kifejezés alternatívájaként használta Riccardus. Tény, hogy aligha lehetett Anonymus legfeljebb pár évtizedes alkotását 1235 körül régiek nevezni. A Riccardus-jelentés inkább azt sugallja, hogy bár a *Gesta Hungarorum*-ból értesültek a pogány magyarokról, mielőtt elindultak felkeresni az őshazát, a régebbi történeti műveket is átnézték, bár belőlük sem tudtak meg többet, minthogy az valahol keletre van.

Következtetéseink némileg csökkentik a Riccardus-jelentés fontosságát, amennyiben nem egy mára elveszett forrás tartalmáról ad hírt, de Anonymus jól ismert gesztájára hivatkozik. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a 13. század elején egy lovagi szellemű krónikafolytatás született volna, ahogyan azt

42 HÓMAN 1925, 36.

Kristó feltételezi. A Riccardus-jelentés alapján azonban nem vonhatunk le következtetéseket sem a mű tartalmára, sem elnevezésére vonatkozóan.

A *Keresztény magyarok gesztájának* azonosítása Anonymus művével módosítja a korábbi elképzeléseket annak 13. század eleji recepciójával, illetve a domonkos misszióra való hatásával kapcsolatban. Korábban hajlamosak voltak a kutatók Anonymus művének hatását kevésbé jelentősnek tekinteni. Egyrészt műve pár információ átvételétől eltekintve nem befolyásolta különösebben a középkori magyar történetírást. Másrészt az, hogy a kortárs domonkos barátok is figyelmen kívül hagyták, csak azt bizonyította, hogy közvetlenül elkészülte után sem tulajdonítottak nagy figyelmet neki.

Megállapításaink fényében azonban nem igazolható, hogy Anonymus művének szavahihetőségével szemben fenntartásaik lettek volna a 13. századi írástudóknak. Ezzel éppen ellentétben a 13. század középső harmadában figyelemreméltó hatásával számolhatunk. A geszta hatására indult el a keleten maradt magyarok felkeresésére és megtérítésére a domonkosok missziója. Ebből az időből származik a máig egyetlen ismert kézírata is. Tanulmányunkban rámutattunk arra is, hogy Riccardus mellett Spalatói Tamás is felhasználta a gesztát. Közvetett hatására terjedhetett el a *pascua Romanorum* kifejezés Magyarország megnevezésére.

P. mester műve mégsem lett a magyar krónikás tradíció szerves része, ez azonban elsősorban annak köszönhető, hogy a gesztát még ismerő két későbbi magyar történetíró, az Ákos mesterként azonosított, V. István (1270–1272) uralkodása alatt alkotó krónikás és Kézai Simon, nagyrészt figyelmen kívül hagyták a geszta megállapításait. Ennek oka azonban korántsem kritikai szemléletükben keresendő.⁴³ A 13. század második felében működő két magyar történetíró ugyanis – elődeiktől és utódaiktól eltérően – nem elsősorban a magyar történelem legrészletesebb megörökítésére törekedett, de sajátos politikai koncepciójának érvényesítésére.

A IV. Béla uralkodásának második felében jelentősen megerősödött nemzetségek szószólójaként az Ákos nembeli Ákos mester a korábbi dinasztia-központú történetírás hagyományaitól eltérően rendkívül szűkszavúan foglalta össze a közelmúlt eseményeit, de annál nagyobb figyelmet szentelt a különböző honfoglaló nemzetségek származásának, akiknek őseit hiába kereste az Anonymus által említett vezérek között. Rosszallóan jegyezte meg, hogy „ha

43 Kritikai szemléletük hiányáról tanúskodik, hogy míg Anonymus nem ad hitelt a Botondmondának, addig a magyar krónikás tradíció már igaz történetként kezeli a Bizánc kapuja előtt történeteket.

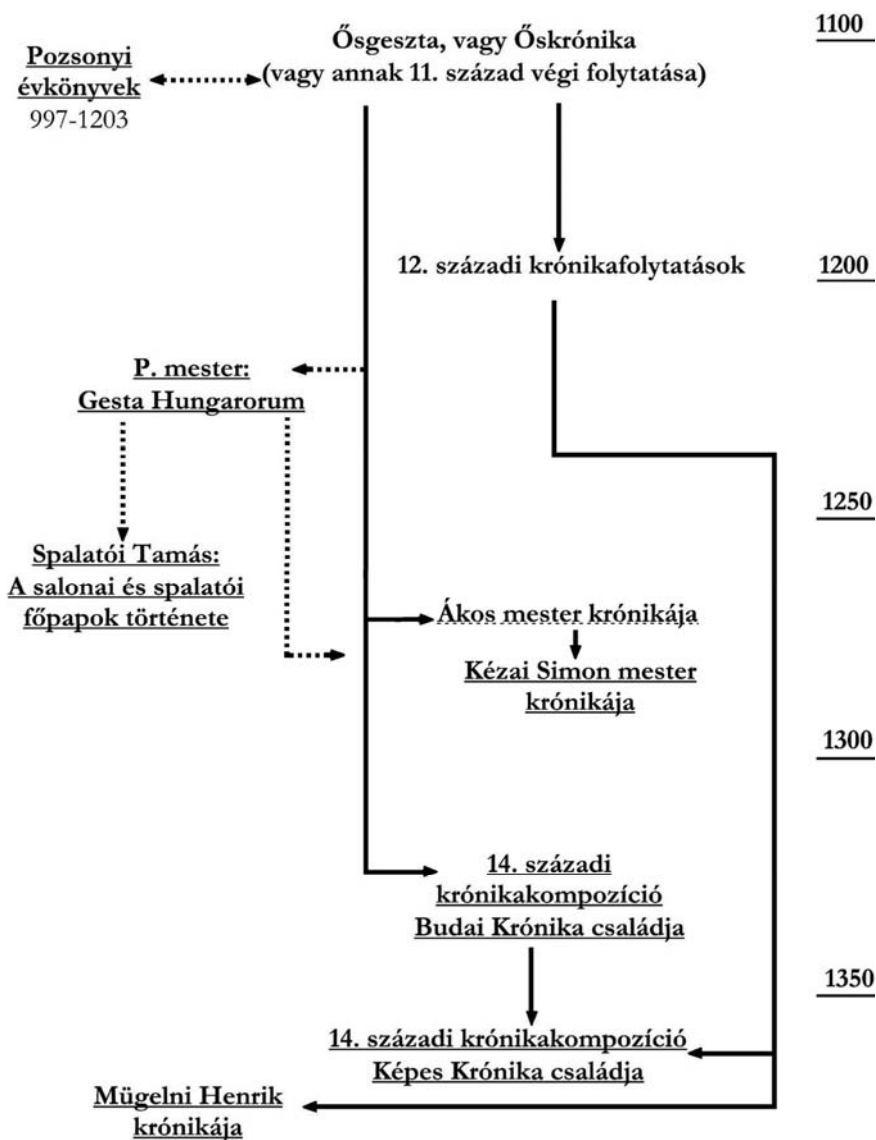
*tehát egyes kódexek azt tartalmazzák, hogy Pannoniába ez a hét kapitány jött be, és Hungaria csupán általuk keletkezett és alakult ki: honnan jön akkor Akus, Bor, Aba és a többi magyar nemes nemzetsége, hiszen ők valamennyien Scythiából származnak és nem jövevények!*⁴⁴

Kézai Simon számára is elsősorban a sajátos múltértelmezés érvényesítése volt a cél. A magyar történelmet a hun történettel kibővítő krónikás a magyar történelem egyéb eseményeit is jelentősen lerövidítette, elég csak a 11. századi dinasztikus harcok a krónikás tradíció egyéb műveiben található részletes leírásának kivonatolására gondolni. Mindezek mellett azonban hasznosította Anonymus művét, megpróbálva elegyíteni a krónikás tradíció honfoglalás-leírásával. Anonymustól vette át a magyarok latin nevének Ung várától való származtatását, a honfoglalás útvonalát, valamint Marót vezér alakját a krónikából pedig a hét vezér által épített várak történetét és Szvatopluk alakját. Marótot megtette Szvatopluk apjának, aki miután a magyarok elleni csatában fia elesett bánatában és öregségében meghalt. Véleménye szerint ezért tartják úgy némelyek (itt nyilván Anonymusra céloz), hogy Magyarországon Árpád és a hét vezér bejövetele előtt Marót uralkodott. A Kézai által összeszerkesztett kusza történetből kitűnik, hogy egyforma hitelt adott a krónikákban és az anonymusi gesztában olvasottaknak és próbálta állításaikat közös nevezőre hozni.

Az Anjou-kori krónikáírókat azonban más megfontolások vezették. Fontos volt számukra, hogy az 1270–1330-as évek közötti események Anjou-párti megörökítését a magyar történelem korábbi eseményeivel kössék össze, nem állt azonban érdekükben a régmúlt események leírását különösebben átformálni. Ennek köszönhetjük, hogy gyakran szó szerint őrizték meg a 12–13. századi krónikák szövegét. Különösen igaz ez a *Képes Krónika*-család szerzőjére, illetve összeállítójára, aki különböző forrásokat felhasználva gyakran egyszer már megemlített eseményeket közölt újra. Figyelemre méltó azonban, hogy sem *Hungaria Maior* sem a *pascua Romanorum* kifejezés nem található meg a magyar krónikás hagyomány szövegének gondos megörökítőjénél. Kétségtelen, hogy ha rendelkezésére állhatott volna Anonymus gesztája, annak honfoglalásról írt, rendkívül színes beszámolóját is megörökítette volna. A geszta egyetlen ma ismert kézírata azonban akkor már nem volt Magyarországon megtalálható; a magyar krónikás tradícióba csak annyi került át belőle, amit Ákos mester és Kézai Simon említésre méltónak tartott.

44 SZENTPÉTERY 1937, 292–293: „Cum igitur codices quidam contineant, quod osto capitanei septem Pannoniam introierint et Hungaria e ipsis solis edita si ac plantata: unde ergo venit generatio Akus, Bor, Abe aliorumque nobilium Hungarorum, cum omnes isti non hospites, sed de Scythia descenderunt?”

Melléklet

Az ábrán folyamatos nyíl jelöli a *krónikás tradíció*ba tartozó alkotások egymáshoz való viszonyát. Szaggatott nyíl jelöli, ha az egyes művek információkat vettek át a másiktól, de nem építettek egymásra szervesen. A ránc maradt aláhúzás jelöli, a későbbi átdolgozásokból azonosíthatók szaggatott vonallal vannak aláhúzva. Az alá nem húzott, feltételezett művek keletkezési idejét csak hozzávetőlegesen lehetséges azonosítani.

Bibliográfia

- BELLOVACENSIS 1494: BELLOVACENSIS, V.: *Speculum Naturale*. Velence 1494. URL: https://play.google.com/books/reader?id=v9yKk_tdhusC&hl=hu&printsec=frontcover&pg=GBS.RA9-PT197
(letöltés ideje: 2018. április 8.)
- BENEI 2013: BENEI Bernadett: Krónikafolytatások a 13. század elején – historiográfiai áttekintés. In: *Micae Medievals III*. Szerk.: GÁL Judit – PÉTERFI Bence – VADAS András – KRANZIERITZ Károly. Budapest 2013, 117–131.
- CSÓKA J. 1967: CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest 1967.
- CSÁKÓ 2015: CSÁKÓ Judit: Volt-e krónikása II. Andrásnak? Megjegyzések gesztyszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának problematikájához. *Századok*, 149. évf. (2015) 2. sz. 301–332.
- DEÉR 1930: DEÉR József: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle*, 37. évf. (1930) 243–263.
- DOMANOVSKY 1906: DOMANOVSKY Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest 1906.
- GOMBOCZ 1923: GOMBOCZ Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II. *Nyelvtudományi Közlemények*, 46 (1923) 1–33.
- GOMBOS 1937: GOMBOS, A.: *Catalogus fontium historiae hungaricae II*. Budapest 1937.
- GOMBOS 1938: GOMBOS, A.: *Catalogus fontium historiae hungaricae III*. Budapest 1938.
- GYÖRFFY 1948: GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest 1948.
- GYÖRFFY 1965: GYÖRFFY György: *Julianus barát és a Napkelet felfedezése*. Budapest 1965.
- HÓMAN 1925: HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Hungarorum és a XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest 1925.
- HORVÁTH 1954: HORVÁTH János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest 1954.

- HORVÁTH 1966: HORVÁTH János: P. mester és műve (Második közlemény). *Irodalomtörténeti közlemények*, 70. évf. (1966) 3–4. sz. 261–282.
- KARBIC – SOKOL – SWEENEY 2006: KARBIC, D. – SOKOL, M. M. – SWEENEY, J. R.: *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum*. Budapest – New York 2006.
- KRISTÓ 1974: KRISTÓ Gyula: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk.: HORVÁTH János – SZÉKELY György. Budapest 1974, 229–238.
- KRISTÓ 1994: KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest 1994.
- KRISTÓ 2002: KRISTÓ Gyula: *Történetírás a középkori Magyarországon (Magyar historiográfia I.)*. Budapest 2002.
- MÁLYUSZ 1966: MÁLYUSZ Elemér: Krónika-problémák. *Századok*, 100. évf. (1966) 4–5. sz. 713–762.
- PAULER 1877: PAULER Gyula: A magyarok megtelepedéséről I. *Századok*, 11. évf. (1877) 5. sz. 373–396.
- SZENTPÉTERY 1937: SZENTPÉTERY, E.: *Scriptores Rerum Hungaricarum I*. Budapest 1937.
- SZENTPÉTERY 1938: SZENTPÉTERY, E.: *Scriptores Rerum Hungaricarum II*. Budapest 1938.
- SZILÁGYI 1937: SZILÁGYI Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója I–II. *Századok*, 71. évf. (1937) 71. 1–3. sz. 1–54., 4–5. sz. 136–202.
- THOROCZKAY 2003: THOROCZKAY Gábor: Anonymusról – röviden. In: *Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Ford. PAIS Dezső. Budapest 2003, 5–16.
- THOROCZKAY 2010: THOROCZKAY Gábor: A magyar krónikairodalom kezdeteiről. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk.: FONT Márta – FEDELES Tamás – KISS Gergely. Pécs 2010, 23–31.
- WENZEL 1869: WENZEL Gusztáv: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus VII. 1235–1260*. Pest 1869.

Csorba Mihály

Adatok Érszalacs várostörténetéhez

Az érmelléki település, Érszalacs változatos történelmi múltja megosztja a kutatók véleményét. A Magyar Királyság kezdeti periódusában jelentős központi hely szerepét töltötte be, csak az nem egészen világos, hogy milyen jogi státussal bírt. Ennek oka lehet a hiányos adathalmaz, de a rendelkezésünkre álló oklevelek is váltakozva tudósítanak Szalacs faluról, mezővárosról (*oppidum*), vagy néhányszor városról (*civitas*), mely némely történészt arra ösztönözte, hogy királyi várost feltételezzon. Bunyitay királyi városnak tartja, melynek Szatmárnémetihez hasonló jogai vannak, míg Jakó óvatosabban fogalmaz, csupán a városias jellegű településről beszél.¹ Jelen kutatásban igyekszünk megvizsgálni, melyik szempont érvei a helytállóbbak. Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a térség jelentős gazdasági befolyással rendelkező, bizonyos önrendelkezési formával bíró mezővárosával, *oppidummal*, állunk szemben, melynek lehettek királyi városokra jellemző jogai.

A 20. század végi várostörténeti kutatás, a Partium északi területeit, pontosabban a Nagyvárad és Nagykaroly közötti részt, a középkorban „városmentes” tájként tartja számon, tehát az úgynevezett valódi városok a területen hiányoznak, ezért gazdasági szerepüket más jogállású települések kell átvegyék. Jogos a kérdés, hogy milyen szempontok szerint tölthet be egy település városfunkciót egy ilyen „városmentes” tájon,² illetve milyen szempontok szerint illeszkedik be egy-egy település a központi helyekről kialakított sémákba. A várostörténeti kutatást nagymértékben meghatározta a Werbőczy István *Tripartitum*ában megfogalmazott jogi formula, vagyis csak a királyi tárnoki városok tekinthetők igazi városnak. Csánki Dezső használja először a megkülönböztetést a 15. században megjelenő *oppidumok* és városok

1 BUNYITAY 1884, III. 301.

2 ÉDER 2005, 1.

között,³ aki leginkább a falusi és a városi településforma közötti átmenetként kezeli a mezővárosokat.⁴ Helytálló a Ladányi Erzsébet által megfogalmazott vélemény, miszerint Csánki munkássága révén a várostörténetben óhatatlanul két városmegjelölés került a középpontba a kutatások során: a civitas és az oppidum. E két terminus technicusnak számos alkalommal tulajdonítottak olyan funkciót, mely szerint a város-lét különböző szintjének kifejezését jelöli meg, s az is sajnálatos tény, hogy a tudományos közvélemény az oppidumot mezővárosként írja, fordítja. Ladányi szerint az oppidum gyűjtőfogalom, nagyon is sokféle: alakulásának idejét, módját és korszakait sem lehet meghatározni. Jelentős részükről azt sem lehet tudni, elnyertek-e valamiféle kiváltságlevelet, vagy egyszerűen „oppidum”-má nőtték ki magukat?⁵ A 20. század első felében új irányvonalak fedezhetőek fel a várostörténeti kutatásban, így az oppidumok kutatásában is (Mályusz Elemér, Szűcs Jenő piacok kutatása, ipari tevékenység, céhes élet stb.), melyek kiegészülnek a Bácskay Vera (népességkoncentráció, kézművesipar vizsgálata), Fügedi Erik (koldulórendek szerepe) és Érszegi Géza (jogi különbségek civitas és oppidum között) kutatásaival. A fentebb felsorolt kutatásokat is összegzi és használja Kubinyi András a 10 pontos kritériumrendszerében,⁶ mely jelenleg a legtöbb segítséget jelenti a kutató számára. Viszont néha nagyon nehéz elfogadni a kívánalmak által generált korlátokat. A Kubinyi András által kidolgozott 10 pontos kritériumrendszer összegzi a kutatási eredményeket, megkönnyíti, de semmiképp nem zárja le a településfejlődés kutatását.⁷ Éder Katalin doktori disszertációjában kidolgozott módszere, mely az egyházi épületek számának és nagyságának, valamint a helyi egyházi szervezett vizsgálatát tartja szem előtt, újabb fokmérője lehet a várostörténeti kutatásnak.⁸ A szegényes forrásadatoltság egyáltalán nem könnyíti meg a kutató munkáját. Kubinyi elismeri, hogy nem sikerült a teljes középkori okleveles anyagot átnéznie,⁹ így munkájában Bihar megyét illetően Jakó Zsigmond és Bunyitay Vincze műveire támaszkodik. A fenti megállapításokból kiindulva, kutatásunkban Kubinyi módszerére támaszkodunk, újrazsgáljuk az általa használt forrásokat, hogy megtaláljuk a választ, hogy Szalacs királyi város, vagy mezőváros volt-e. Az általa generált kritériumrend-

3 CSÁNKI 1890–1913.

4 BÁCSKAI 2002, 32

5 LADÁNYI 1992, 3.

6 KUBINYI 2000, 13–15.

7 RÜSZ-FOGARASI 2001, 20–42.; RÜSZ-FOGARASI 2003, 180–215.

8 ÉDER 2010.

9 KUBINYI 2004, 1–2, 9–10.

szert átvizsgálva igyekszünk a pontozását kiegészíteni, valamint a kutatást bővítjük a régészeti leletek által kínált információkkal, melyek alátámasztják, hogy Szalacs fennállása óta jelentős központi funkciót töltött be a térségben. Kiindulópontként álljon itt a Kubinyi által megítélt pontozás eredménye, mely szerint Szalacs 10 pontot kap (sókamara van benne, 11 centrális hely érhető el a településről kiindulva, valamint 1520 előtt is oppidumként említik).¹⁰ Ezzel a pontozással (6–10 centrális pont között) mezőváros jellegű faluról kell beszélnünk Szalacs esetében.

A település kialakulása, régészeti információk

Szalacs, az Észak-Erdélyből (Dés) induló sóúton fekvő település,¹¹ az Érmellék tájegységén belül. Már az ókorban is kereskedelmi gócpont lehetett, mely a késői népvándorláskorban, valamint az Árpád-korban érte el fejlődése csúcspontját. A települést az Ér folyó egykori mocsárvilága zárja körül, mely védelmi funkciót is kölcsönzött számára. Neve szláv eredetű, sólerakóhelyet jelent.¹² A régészeti leletek sokasága alátámasztja a hely központi jellegét, az emberi megtelepedés jeleinek koronként megjelenő bizonyítékai, regionális kereskedelmi, néha vallási központ létét igazolják. A hely első lakói a tiszapolgári (neolitikum) kultúrához tartozó csoport tagjai voltak, melyeket a bodrogkeresztúri (eneolitikum) kultúrákhoz tartozó leletek egészítenek ki a Szálásdombról, és a Szent-György hegyről származó lelőhelyek régészeti anyaga alapján.¹³ A Várbót-dombon 1925-ben Roska Márton egy rézkori települést tárt fel.¹⁴ A bronzkori centrális hely jelleget domborítja ki, a Vida-hegyen folytatott 1964–69-es ásatás során az Ottomány-kultúra I. és II. fázisához tartozó település, erődítmény, és egy megaron típusú templom előkerülése.¹⁵ A kelta jelenlétet a téglavetőben előkerült kelta sír igazolja.¹⁶ A népvándorlás idejében is lakott településként tűnik fel, mint 5. századi gepida telep és temető, melyeket az ún. sűrűfésűk datálnak.¹⁷ Szalacs nevében hordozza egy szláv telepü-

10 KUBINYI 2000, 83.

11 GYÖRFFY 1987, 664.

12 RÁCZ 2007, 250.

13 ANDRÁSSY é. n. 74.

14 LAKATOS-BALLA 2014, 234–235.

15 CHIDIOȘAN-ORDENTLICH 1975, 15–24.

16 DUMITRAȘCU 1974, 64.

17 KÖPECZI 1986, 141.

lés emlékét, mely a magyar honfoglalásig szükségszerűen létezett, minimálisan annyira, hogy a só-kereskedelemmel kapcsolatos elnevezési forma át tudjon kerülni a magyar nyelvbe.¹⁸ Az írásos emlékek szegénysége miatt, a régészeti anyagra támaszkodunk, mely néhány információt nyújt a honfoglalás és államalapítás koráról. Szalacs 10–12. századi temetőinek leletei magyar jelenlétre utalnak. A vízjárta Alföldön, így az Érmelléken is elterjedt szokása volt a 10–11. századi magyarságnak, hogy temetőiket víztől védett őskori településekbe ásták bele, ez figyelhető meg Szalacson is.¹⁹ A Várbóc-dombon, Roska Márton 1925-ben tárt fel 10–11. századi temetőt, mely rézkori települést dűl fel, mindkettőre egy 14. századig datálható koporsós temetkezési forma helyeződik.²⁰ Szintén a 10–11. századra datálható a Vida-dombon feltárt temető, melyet a román kutatók két századdal korábbra datáltak. Bizonyítást nyert, hogy etnikailag inkább a magyar honfoglalás-kori szolgálónép temetője került napvilágra (trepanált koponya, „s” végű halántékgyűrű), mely kronológiailag is egyezik a magyar telepítés idejével.²¹ Érdekes a 10–12. századi, Szállás-dombon feltárt kisméretű köznépi temető részlete is, melynek melléklete szegényes, kiemelkedik belőle a talán Szent Györgyöt ábrázoló nyakba akasztható bronzplakett, melyet a szakirodalom bizánci ötvösmunkának tart, és a kereskedelmi út frekventált voltára utal.²² Talán elképzelhető, hogy egy helyi, bírói joggal rendelkező közösség idéző billogjával állunk szemben, mely a korszakra jellemző bíraskodási gyakorlatra utalhat. Szalacs templomai közül az egyik Szent György tiszteletére volt szentelve, mely a bronzplakett Szent György ábrázolásával összhangban egy szabad közösség bíraskodási jogát engedi feltételezni.

Írásos emlékek, városi jogok megjelenése

Első írásos említése 1067-ben történik először, Vécse határjárásakor, a szalacsi nagy út említésével (*ad magnam viam de Zoloch*),²³ mely a település kereskedelmi úton betöltött fontos helyét emeli ki, legalábbis a köztudatban referenciapontként élt.

18 JAKÓ 1940, 53.

19 KÖPECZI 1986, 213.

20 LAKATOS-BALLA 2014, 234–235.

21 LAKATOS-BALLA 2008, 23–44.

22 ANDRÁSSY é. n., 78.

23 WENZEL 1860, 26.

Az oklevélben Szalacs már a térség fontos centrális helyeként jelenik meg. A királyi ispánságban is külön helyet foglaló, szatmár-bihari királynői birtokon megtelepült falut²⁴ 1284-ben Zolosim néven még kifejezetten királynői városként említik,²⁵ viszont meg kell jegyeznünk, bármennyire is csábító a civitas fogalom okleveles említése, valószínűleg csupán a korban szokásos bizonyítási módja a település királyi alapításának,²⁶ hiszen ugyanebben az évben másik oklevélben faluként tűnik fel.²⁷ Mint látni fogjuk a továbbiakban, jogi státusa ezt akár lehetővé is tette volna.

A település benépesítésével kapcsolatban már láttuk, hogy a szláv eredetű helynév továbbélésének feltétele, hogy a letelepülő magyarság talált itt egy akkora szláv közösséget, mely a helynév továbbörökítését lehetővé tette. A 12. században már biztosan számolhatunk a hospesjogok megjelenésével, mely a már létező magyar falu szomszédságában történt német mellé- illetve rátelepüléssel veszi kezdetét²⁸ ugyanúgy, mint Szatmár esetében, bár indokolatlan és valótlan mindkét település esetében a Gizella királynőre visszavezetett telepítés hagyománya. Nagyon gyakran fordul elő Szalacs és Szatmár jogilag azonos megítélésű említése, mely hihetőleg a két település német lakosságának valamiféle kapcsolatát feltételezi (kereskedelmi, önkormányzati, katonai előjogok, szabad lelkész választás privilégiumának azonossága). A betelepített lakosság hospes jogainak létéről (szabad és német) a *Váradí Regesztrum* tanúskodik. 1215-ben az ellene felhozott vádak (miszerint a szolnoki vár jobbagya lenne) tisztázására Pál fia, Pósa említi szalacsi hospes és német voltát.²⁹ Valószínűleg a sóval való kereskedelem magyarázza, hogy a sóút végén lévő szolnoki vár kapcsán kerül sor a vitára, talán kereskedő lehetett a fent említett Pósa. A városi lakosságot megillető jogok (ez esetben hospesjogok) valószínűleg a német betelepítéssel egyszerre jelentkeznek Szalacs esetében. Valószínű, hogy I. Mánuel bizánci császár expanziós politikájára adott válaszként II. Géza egyszerre telepít szászokat 1150 körül Dél-Erdélybe, valamint Szatmár és Szalacs vidékére is. Mindenképpen ekkortól igazolható a szatmári szász jelenlét, de a szalacsi németek 1215-ös említése alapján észszerűen következtethetünk, hogy 12. század második felében már Szalacson élhettek mint az

24 JAKÓ 1940, 52–53.

25 GYÖRFFY 1987, 664.

26 LAKATOS 2013, 71.

27 SZENTPÉTERY 2008, 134.

28 JAKÓ 1940, 344.

29 REGESTRUM VARADIENSE 1903, 199.

észak-keleti határvédelem lovagi harcmódot gyakorló fegyveresei.³⁰ A hospes jogokból kifejlődő városi jogok listája nem áll rendelkezésünkre Szalacs esetében, viszont analógiák alapján, más forrásokra alapozva elképzelést alkíthatunk ki róla. Segítségünkre szolgálnak a dési 1236-os és 1261-es kiváltságlevelek, melyekről bebizonyosodott ugyan, hogy hamisítványok,³¹ de a hamisítás időpontjában 1322-ben Dész város polgárai, ismerték és birtokolni is akarták Szalacs bíráskodási és önrendelkezési jogait.³² Bizonyíték arra, hogy a szalacsi igazságszolgáltatás jogát sokan ismerték, fordultak sérelmeik orvoslásáért a helyi bíróhoz, az a szalacsi bírói tevékenység túlkapásáról szóló információ, melyben a helyi bírók 1337-ben átlépjék joghatóságukat. Olyan ügyekben is ítéleznek, melyek kívül esnek rendelkezési körük határain, és a megyésispánok ügyeibe avatkoznak.³³ Pár év múlva a helyi bíráskodásnak nyoma tűnik fel 1359-ben, 12 esküdt és egy bíró neve egy határper esetében, tehát a désiak által óhajtott bíráskodási jog ekkor még (már?) élt. A bírót általában az esküdtek közül választják, akik viszont a helyi közösség elitjét képviselik. Hatáskörük az igazság védelmébe történő döntéshozatal. A bíró egyrészt a helyi közösség első embere, másrészt a földesúr képviselője, ezáltal az átruházott földesúri hatalom letéteményese.³⁴ A bíráskodási jog ez utóbbi esetben már biztos, hogy a városnak szól, nem csupán az idegen hospeseknek, hiszen az itt felsorolt esküdtek zöme nevük alapján magyar.³⁵ Az ügy kivizsgálására mind az esküdteket, mind a bírót a király színe elé idézik,³⁶ viszont nem lehet tisztán látni, hogy a megyésispánok, nádorok milyen hatalommal bírtak Szalacs bírái és polgárai felett. 1360-ban Konth Miklós nádor csupán elmarasztalja az említett polgárokat, mivel nem jelentek meg egy peridézésen, viszont ítéletet nem mond(hat) felettük, büntetést nem irányoz(hat) elő.³⁷ Amennyiben a nádornak nincs végrehajtó hatalma Szalacs felett, csak a királynak, ez esetben a székesfehérvári, később budai szabadságjog gyakorlatát kell feltételeznünk, mely értelmében Szalacs szabad város volt. A székesfehérvári szabadságjogot a fehérvári polgárok számára IV. Béla erősítette meg, mivel a valószínűleg III. István által adott kiváltságlevél elégett. A fehérváriaknak adott szabadságjog

30 KÖPECZI 1986, 296.

31 JAKÓ 1958, 35–54.

32 JAKÓ 1997, 183.

33 JAKÓ 2004, 337.

34 LAKATOS 2013, 51.

35 GÉRESI 1882, 242.

36 JAKÓ 2008, 380.

37 JAKÓ 2014, 55.

értelmében valószínűsíthetően joguk volt egy bíró és 12 esküdt szabad megválasztására, városi bíróság működtetésére, szabad emberek fehérvári leteleptetésére. Lehetséges, hogy szabad plébánosválasztási jogot is kaptak. A fehérvári szabadság a 13. században kialakuló magyar városi jog alapját képezte. A fehérvári szabadságban részesült Szatmár 1271-ben,³⁸ s valószínűleg Szalacs is, legalábbis a fent vázolt bíraskodással kapcsolatos okleveles említések ezt igazolják. A 15. századtól már senki nem hivatkozik a fehérvári szabadságra, mivel a 14. századtól az úgynevezett budai jog veszi át a helyét. A budai jog a többi városi joghoz hasonlóan tartalmazta a városi szabadságjogokat, a vámmentességet, országos-, illetve heti vásártartási jogot, árumegállító jogot. Ezen a gazdasági jogokon kívül jogi privilégiumokat (bíró- és tanácsválasztás engedélyezését), s egyházi privilégiumokat is (plébános választási jog, bizonyos tizedszedési rendeletek).³⁹

A település önrendelkezésének és szabadságának, valamint telepítési jogának jele egy kirajzolt falu létrehozása Hercygné néven.⁴⁰ A mai Szalacs területén álló Értölgyes nevű erdő templomhely nevű részén, templom alapfalait és sírokat tárt fel Adrassy Ernő,⁴¹ mely valószínűleg azonosítható Hercyggel, melynek titulusa Szent Mihály volt.⁴² A *Várad Regestrumban* feltűnő Hertueg birtok feltehetőleg azonos a későbbi, 14. században eltűnt Hercyggel. Birtokolt területekről lévén szó, a városi tanács/vezetőség területi érdekelttségének ténye igazolódik Paczal határában, mikor is a város bírója és 12 tagú tanácsa szavát emeli a kérdéses terület ügyében, mely jogilag az övé. Az eset önmagában nem csupán egy területi vitáról tudósít, hanem azt is feltárja, hogy a település vezetői, a tanács és a bírók mint autonóm jogi entitás lépnek fel. A város jogai gyakorlása mellett bizonyos köteleességeknek is eleget tett: négy íjászt kellett kiállítaniuk háború esetén, valamint a király és udvartartásának megvendégelését is vállalniuk kellett.⁴³ A Szalacson tartózkodó királyi udvartartás emlékeit az itt kiadott oklevelek bizonyítják: 1298 Roland nádor,⁴⁴ 1318-ban I. Károly Róbert, 1324-ben Fülöp nádor adnak ki Szalacson oklevelet, valamint

38 KUBINYI 1994, 628–629.

39 KUBINYI 1994, 718.

40 JAKÓ 1940, 54.

41 ANDRÁSSY é. n. 84.

42 BUNYITAY 1884, III. 307.

43 BUNYITAY 1884, III. 302.

44 SZÓCS 2010, 240.

1317-ben Dózsa ispán, öt vármegye speciális bírása itt tartja meg az öt vármegye számára az általános gyűlést.⁴⁵

A város lakosságtelepítési gyakorlatát illetően egy furcsaság is szembeötlik Szalacs múltjában. A magyar és német népek egymás mellé településének bizonyítéka a két részre osztott város szerkezetének kialakulása két különálló templommal. Igazán kuriózum a kettős város esetében, hogy az egyik Bihar megyéhez tartozott, míg a másik, a keleti rész, a Szent György utcával Középszolnokhoz. Noha két temploma volt (egy a Boldogságos Szűz, a másik Szent György tiszteletére), sem a püspöki tizedjegyzék, sem a pápai tizedjegyzék nem említi két lelkészt, csupán egyikük fizette az adókat. Elképzelhető a fehérvári és budai jogok alapján egy bizonyos immunitás az egyházmegyén belül, ahol a választott lelkészt illette a tizedek egy negyede. Talán ez is magyarázza, miért olyan kicsi a püspöki tized (egyik évben 18 kepe,⁴⁶ másik évben 30 kepe),⁴⁷ ellenben pápai tizedjegyzékben már 20 garassal szerepel,⁴⁸ egy sokkal gazdagabb település képét festve. Az is elképzelhető, hogy a püspöki tizedet csupán a Bihar megyéhez tartozó rész fizette a váradi püspök felé, míg a szolnoki részen álló templom és plébánia az erdélyi egyházmegyéhez tartozott, és egy 15. század végi forrás alapján exempt hely volt.⁴⁹ A helyi egyház magánbirtokának léte feltételezhető a Vida-hegy toponimiai elnevezés fennmaradása mögött, ugyanis 1277-ben a Vida nevű lelkészt említik mint a káptalan kipróbált hívét (*nostrum testimonium probatissime fidei, videlicet Vydam, sacerdotem de Zoloch*),⁵⁰ 1282-ben pedig Vitus (Vid) lelkészt,⁵¹ aki valószínűleg ugyanaz a személy.⁵² Hihető, hogy a Vida-hegy elnevezéssel illetett területen az akkori lelkésznek sikerült egy helyi egyházi magánbirtokot szereznie a közösség földjeiből. A magánbirtok szerzése egy szabad városban, mindenképp a szabad plébánosválasztás jogára utal. Konkrétabb bizonyíték a plébánosválasztásra a váradi káptalan bizalma a szalacsi plébánost illetően. 1337-ben Pozsonyban a polgárok a király kegyurasága alatt álló káptalan tagjai közül – a prépost hozzájárulásával – plébánost választhattak a káptalan akarata elle-

45 GYÖRFFY 1987, 664.

46 JAKUBOVICH 1926, 222.

47 BUNYITAY 1896, 373.

48 RATIONES COLLECTORUM 1887, 42.

49 LUKCSICS – TUSOR – FEDELES 2014, 272.

50 FEJÉR 1829, 417.

51 FEJÉR 1830, 143.

52 BUNYITAY 1884, III. 304.

nére, akit a prépost megerősített.⁵³ Előbbiekre támaszkodva feltételezhető, hogy Vid avagy Vitus egykor a káptalan tagja volt, innen került Szalacsra plébánosnak 1277-ben, Wyda mint a váradi káptalan kiküldetett kanonokja tünik fel.⁵⁴ Szalacs plébánosi széke ez esetben igen előkelő helynek számított, ha a váradi kanonokságot is feláldozza érte, főleg ha figyelembe vesszük az ezzel járó privilégiumokat: a városi plébánosok nagy része nem a főesperes és a megyéspüspök, hanem közvetlenül az esztergomi érsek hatósága alá tartozott. Ennek alapján a plébánosoknak szentszéki bíraskodási jogkörük volt, amit csak a tridenti zsinat vont meg tőlük. A plébánosválasztás jelentősége még a saját nyelvű pap biztosítása, mely a hazai nemzetiségek, jelen esetben a német beolvadását lassította.⁵⁵ A Szalacson található egyik plébánia exempt voltát igazolja egy középkor végi adat, miszerint 1495-ben plébánosa, Enyedi András argyasi (ma Curtea de Arges, Románia) püspök, a plébánia jövedelme után annántát fizet.⁵⁶ Ez a plébánia ekkor az erdélyi egyházmegyéhez tartozik, a váradi székeskáptalan talán csak a település egyik részét bírhatta, vagy teljesen elveszítette. Az annánta Enyedi András számára a tituláris püspöki cím (ekkor már reálisan nem lehet betölteni az argyasi püspöki széket a törökveszély miatt) mellé kiutalt javadalom utáni illetéket jelenti. Ennek befizetésének elmulasztása akár kiközösítést is jelenthetett a vétkes számára.⁵⁷ Ez az oka annak, hogy mindig pontosak a javadalomhoz kapcsolható adatok felsorolásai.

Templomairól a titulusokon kívül nem sokat tudunk. 1433-ban a helyi plébános Szalacsi Kalamár Lőrinc fia István, mindkét templomot meglátogatók számára búcsút kér a pápától.⁵⁸ A templomépületek nem maradtak fenn. Bunyitai említi, hogy a Szent György utcában, a Burga oldalában, templomhelye nevű területet és papkútja forrást ismernek. Innen, a korabeli híradások szerint, nagymennyiségű emberi csont is előkerült. Andrassy Ernő végzett ásatást a 17. században leégett templom romjai körül. A hamu között sok emberi csontot talált.⁵⁹ Késői híradásunk van 1721-ből egy kéttornyú, monostorszerű egyházzól, melyet a következő református templom építése során leromboltak.⁶⁰ (Valószínűleg komoly károkat szenvedett az 1696-os tatárdúlás

53 MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON / plébánosválasztás.html (utolsó elérés: 2018.03.14.)

54 SZIRMAY 1810, 107.

55 MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON / plébánosválasztás.html (utolsó elérés: 2018.03.14.)

56 LUKCSICS – TUSOR – FEDELES 2014, 272.

57 LUKCSICS – TUSOR – FEDELES 2014, LIII–LV.

58 LUKCSICS 1938, 89.

59 ANDRÁSSY é. n. 74.

60 BUNYITAY 1884, III. 306.

során, véglegesen 1755-ben építenek egy másikat.)⁶¹ Az előbbieket figyelembe véve joggal feltételezhetjük, hogy 12–13. században még két nemzetiség két temploma szolgálta a híveket, talán két lelkész léte is feltételezhető. Az egyházi adó szűkös volta így valószínűleg a városi jogokat nem birtokló Szalacs Bihar megyei részén élő magyar közösség adományait fedi, míg a szolnoki részen élő német közösség nem, vagy nem a váradi püspöknek fizetett adót. A város jogi értelemben vett létét ebben a formában a két plébánia is igazolja.

Szalacs gazdasági életének motorja a vám, az árumegállítási joggal rendelkező piac, valamint a helyi sókamara tevékenysége voltak. A tatárjárást megelőző lakosság gazdagságáról árulkodik az a kincslelet, mely friesachi ezüstdénárt tartalmazott, és melyet 1241 körül ástak el Szalacs területén, valamint a már említett Burga oldalában talált 476 darabos ezüstkincslelet, mely szintén a 13. századra datálható.⁶²

Vámjának létéről közvetve értesülünk, ugyanis III. István a szalacsi és szatmári vámot a szentjobbi apátságnak adományozza (1169–1173 között).⁶³ 1520-ban a vámszedő helyek felülvizsgálatakor három kicsi éren átvezető hídról van tudósítás, melyeket a bizottság nem talált rendben, így a vám sem volt törvényes.⁶⁴ A kereskedelemben alkalmazott jogok egyik legfontosabbikával, az árumegállítási joggal, csupán annak megszűnésekor értesülünk, amikor a király 1332-ben a szalacsi árumegállítási jogot Nyírbátornak adományozza.⁶⁵

A vámon kívül Szalacs bevételei főleg a sókereskedelemből származtak. Az 1222-es aranybulla Szeged és Szalacs városainak azt a kiváltságot biztosítja, hogy az ország határain belül csak ezen a két településen lehet sót tárolni.⁶⁶ A sókamara bevételeit nem lehet pontosan megbecsülni, viszont a jövedelemből királyaink gyakran adományoztak, például II. Endre a johanniták keresztes háborúira 1217-ben 500 márkát,⁶⁷ 1238-as adat szerint 1000 márkát rendelt, míg kifejezetten Crac des Chevaliers johanniták által bírt várának fenntartási költségeire kétszer 100 márkát.⁶⁸ További adományok 1232-ben a bakonybéli apátságnak évi 30 márka,⁶⁹ 1233-ban a tihanyi apátság részére 1000 sókocka,

61 BUNYITAY 1896, 373.

62 ANDRÁSSY é. n. 74.

63 GYÖRFFY 1987, 664.

64 IVÁNYI 1905, 88.

65 GYÖRFFY 1967, 664.

66 DÖRY 1906, 453.

67 SZENTPÉTERY 1923, 108.

68 GYÖRFFY 1987, 664.

69 SZENTPÉTERY 1923, 155.

1236 előtt a pilisi cisztercita apátságnak 100 márka.⁷⁰ A sókereskedelem felügyelete a kamaraispánok feladata volt, akiknek tárnokmestere lakott Szalacson (Myko clicarius de Zoloch), aki a helyi kamarai hivatalt működtette.⁷¹

A szalacsi sóváltók mindenképp nagy jövedelmet produkáltak elősegítve egy helyi kereskedőréteg, iparos réteg kialakulását, valamint feltételezhetőleg egy helyi piac megalapítását. A furcsa az, hogy a megye egyik legrégebbi kereskedelmi útvonalán elhelyezkedő település hetipiacáról nincs közvetlen bizonyítékunk (csupán 1569-ben találkozunk a Piac utca elnevezéssel).⁷² Peridézési levelek Szalacs oppidumban (1421) feltételezik a piac létét (szerda-péntek).⁷³ 1332-ben I. Károly (Róbert) a szalacsi út árumegállítási jogát Nyírbátornak adományozza, ekkor említettnek a szatmári kereskedők mellett a szalacsiak is, mivel a király „javasolja”, hogy szerdánként keressék fel a batori piacot.

Mivel Szegedhez hasonlóan Szalacs nyitott város volt, bizonyíthatóan nem rendelkezett erődítménnyel, mégis feltételezzük, hogy a ma is használatos Burga helynév (azonos a Vida-hegy néven ismert területtel) talán a sóraktár és egy templom egykori erődítésének emléke lehet, s egy korán elpusztult, talán fából készült erőd emlékét őrzi. Andrassy 1934-ben még sáncokat és mély árkot jelöl ezen a helyen, mely szerinte földvarrá volt kiképezve.⁷⁴ Ezen a helyen állt egykor a szalacsi Szent-György templom is.

Valódi várossá válásának határt szabott, hogy magánbirtokká vált. 1374-ben még királyi tulajdonú város, 1396-ban már Gerbenchi Zemere özvegyének és fiainak, Miklósnak és Mihálynak a tulajdonába kerül. A fiúk utód nélküli halála miatt a koronára száll vissza a birtok, 1407-ben Zsigmond a váradi székeskáptalannak adományozza a civitast, minden tartozékával együtt.⁷⁵ A káptalan birtokolja 1557-ig, mikor Varkocs Tamás kapja meg, bár láttuk, hogy időnként az erdélyi egyházmegye is birtokolt benne.

A 16. század második felében 199 házról tudunk, Szalacs a korabeli Bihar megye nagyobb települései közé tartozik.⁷⁶ Családonként 5 személlyel számolva megközelítőleg 1000 fővel számolhatunk. Négy utcájának nevét is említik ekkor (1569-ben): Piac utca, Szent Pál utca, Téglá utca, Tót utca.⁷⁷ A város

70 SZENTPÉTERY 1923, 163.

71 WEISZ 2010, 81.

72 JAKÓ 1940, 345.

73 BORSA 2003, 239.

74 ANDRÁSSY é. n. 74.

75 JAKÓ 1940, 344.

76 BUNYITAY 1884, III. 303.

77 JAKÓ 1940, 345.

középkori alaprajzát nagymértékben meghatározhatta az Ér mocsárvilágára jellemző topográfiai sajátosság, nem lehetett szabályosan rendezett település. Megfigyelhető, hogy Szalacs jelenleg is kisebb-nagyobb dombokon terül el, melyeket az Ér folyó mocsárvilágának vízfolyásai választottak el, így érthető, hogy 1520-ban (biztosítandó az utcai forgalmat) három hidat találnak a városban.⁷⁸

A kezdeti városiasodás folyamata tehát az egyházi magánbirtokká válás pillanatában nemcsak lendületét veszti, de visszafejlődésbe megy át. A káptalannak bizonyára érdekében állt a gazdasági előjogok (vásártartás) fenntartása, viszont a városi önrendelkezés meghagyása nem állhatott szándékában. A sókamara megszűnésének időpontja is legkésőbb a magánbirtokká válás dátuma lehet, így Szalacs városi és kereskedelmi előjogaitól megfosztva, elveszti jelentőségét a térségben. Feltehetőleg a káptalan tulajdonába kerülésekor a szalacsi városi vezetés még képes kialakítani egy mezővárosi státust, melyet megtart 1848 áprilisáig, amikor is a közigazgatási törvény megfosztja az oppidum címtől.

Összegzés

Szalacs a legrégebbi időktől kereskedelmi gócpontként jelenik meg a történelemben. Az ókorban központi helyként élő település gazdasági szerepét átmenti a Magyar Királyság idejére is. A sóút mentén fekvő település városi élete a hospeseket megillető jogok odaítélésével kezdődik, mely átalakul a királyi szabad városok jogainak gyakorlatává. Tanulmányomban ezt a folyamatot követhettük nyomon. Minden esély adott volt ahhoz, hogy várossá váljon, viszont a Magyar Királyság Szalacs irányába tett fokozatos jognyirbálása a 15. századra egy átlagos mezővárossá fokozza a települést. A közeli Debrecen városának fejlődése, a reformáció és a török hódoltság megpecsételi a városi élet fejlődését. A 19. század végén az érmelléki nagyközségek sorába jut Bihar megye egyetlen korai, királyi szabad városokhoz hasonló jogokat birtokló városa.

Kutatásunkban megkíséreltünk bizonyítékot találni arra, hogy Szalacs királyi város volt, de ezt nem lehet egyértelműen kijelenteni. Túl kevés az a forrás, ahol civitasként jelenik meg, valamint túl sokszor tűnik fel mint falu. Valószínűbb, hogy a sóúton betöltött védelmi és kereskedelmi funkciói miatt

78 IVÁNYI 1905, 88.

kiemelkedett a térség települései közül – ezt támasztja alá gazdag egyházi javadalma is –, viszont nem tudott valódi várossá fejlődni. A 15. században kapott mezővárosi besorolása viszont kedvezett a prosperitásának. A kutatás eredményeképpen kiegészíthetjük a Kubinyi által felállított besorolást két centrális ponttal, melyből egyet az exempt plébánia léte miatt ítélnénk meg, a másikat a piac léte miatt. Ebben az esetben 12 ponttal az átlagos mezővárosi szintre került a vizsgált településünk az addigi 10 ponttal mezőváros jellegű falu szintje helyet. A további kutatás szükségessége tehát indokolt, nem zárható ki az esélye, hogy újabb adatok fényében sikerül hitelesebben prezentálni az érmeleki Szalacs történetét.

Bibliográfia

Források

- ANDRÁSSY é.n.: ANDRÁSSY Ernő: *Ásatási napló. Kézirat. é. n.*
- BORSA 2003: BORSA Iván: *Zsigmondkori oklevéltár VIII.* Budapest 2003.
- DÓRY 1906: DÓRY, F.: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Budapest 1976.
- FEJÉR 1829: FEJÉR, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tomi V. Vol. 2. Budae 1829.
- FEJÉR 1830: FEJÉR, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tomi V. Vol. 3. Budae 1830.
- GÉRESI 1882: GÉRESI Kálmán: *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára.* Budapest 1882.
- JAKÓ 1997: JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi okmánytár I (1023–1300).* Budapest 1997.
- JAKÓ 2004: JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi okmánytár II (1301–1339).* Budapest 2004.
- JAKÓ 2008: JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi okmánytár III (1340–1359).* Budapest 2008.
- JAKÓ 2014: JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi okmánytár IV (1360–1371).* Budapest 2014.
- JAKUBOVICH 1926: JAKUBOVICH Emil: *A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke.* In: *Magyar Nyelv*, 22. évf. (1926) 7–8. sz. 298–301.
- LIBER CONFRATERNITATIS 1889: *Liber Confraternitatis Sancti Spiritus De Urbe. A római Szentlélek Társulat anyakönyve 1446–1523.* Budapest 1889.

- LUKCSICS – TUSOR – FEDELES 2014: LUKCSICS József – TUSOR Péter – FEDELES Tamás: *Cameralia documenta pontificia*. Budapest – Róma 2014.
- LUKCSICS 1938: LUKCSICS Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. Budapest 1938.
- RATIONES COLLECTORUM 1887: *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375*. Budapest 1887.
- REGISTRUM VARADIENSE 1903: REGISTRUM VARADIENSE. Közzéteszi KARÁCSONYI János – BOROVSZKY Sámuel. Budapest 1903.
- SZENTPÉTERY 1923: SZENTPÉTERY Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest 1923.
- SZIRMAY 1810: SZIRMAI Antal: *Szathmár vármegye fekvése, története és polgári esmerete*. Buda 1810.
- SZŐCS 2012: SZŐCS Árpád (Szerk.): *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest 2012.
- WENZEL 1860: WENZEL Gusztáv: *Árpádkori új okmánytár I. 1001–1235*. Pest 1860.

Szakirodalom

- BÁCSKAI 2002: BÁCSKAI Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest 2002.
- BUNYITAY 1884: BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története*. Nagyvárad 1884.
- BUNYITAY 1896: BUNYITAY Vincze: *Schematismus Historicus Venerabili Cleri*. Nagyvárad 1896.
- CHIDIOȘAN – ORDENTLICH 1975: CHIDIOȘAN, N. – ORDENTLICH, I.: *Un templu-megaron din epoca bronzului descoperit la Salacea*. *Crisia* 5 (1975) 15–26.
- CSÁNKI 1890–1913: CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V*. Budapest 1890–1913.
- DUMITRAȘCU 1974: DUMITRAȘCU, S.: *Repertoriul Monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de artă din județul Bihor*. Oradea 1974.
- ÉDER 2005: ÉDER Katalin: *Mezővárosi plébániatemplomok egy városmentes tájon*. In: *Kút*, 5. évf. (2005) 4. sz. 1–28.
- GYÖRFFY 1987: GYÖRFFY György: *Az Árpádkori Magyarország történelmi földrajza*. Budapest 1987.
- IVÁNYI 1905: IVÁNYI Béla: *Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban*. In: *Magyar gazdaságtörténelmi szemle*, 12. évf. (1905) 2. sz. 81–132.

- JAKÓ 1940: JAKÓ Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest 1940.
- JAKÓ 1958: JAKÓ Zsigmond: *Újabb adatok Dés város legrégebb kiváltságleveleinek kritikájához*. Kolozsvár 1958.
- KÖPECZI 1986: KÖPECZI Béla (Szerk.): *Erdély Története I*. Budapest 1986.
- KUBINYI 1994: KUBINYI András: Székesfehérvári jog. In: *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Szerk. KRISTÓ Gyula. Budapest 1994.
- KUBINYI 2000: KUBINYI András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged 2000.
- KUBINYI 2004: KUBINYI András: Városhálózat a középkori Kárpát-medencében. *Történelmi szemle*, 46. évf. (2004) 1–30.
- LADÁNYI 1992: LADÁNYI Erzsébet: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon: az oppidumok jogélete. *Levéltári szemle*, 42. évf. (1992) 4. sz. 3–12.
- LAKATOS 2013: LAKATOS Bálint Péter: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleink tükrében*. Doktori disszertáció. Budapest 2013.
- LAKATOS-BALLA 2008: LAKATOS-BALLA, A.: Cimitirul medieval de la Salacea dealul Vida. *Crisia* 38 (2008) 23–44.
- LAKATOS-BALLA 2014: LAKATOS-BALLA Attila: *A Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet régészeti és műemlékvédelmi levelezése (1872–1929)*. Nagyvárad 2014.
- RÁCZ 2007: RÁCZ Anita: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen 2007.
- RÜSZ-FOGARASI 2001: RÜSZ-FOGARASI Enikő: Központi helyek az erdélyi középkori vármegyében. In: *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda 2001.
- RÜSZ-FOGARASI 2003: RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Privilegiile și îndatoririle orașelor din Transilvania voievodală*. Cluj-Napoca 2003.
- WEISZ 2010: WEISZ Boglárka: Kamaraispánok az Árpád-korban. *Turul*, 83. évf. (2010) 79–87.

Gáti Diána

„Halljunk szót” – vőfélyi szerepben Kárpátalján

Előadásomat hét kárpátaljai vőfélytől kapott információ alapján igyekeztem összeállítani. E vőfélyek mindannyian Kárpátalján születtek, ott élnek (egy kivételével) jelenleg is. Szeretnék az ő munkásságuk által kis betekintést mutatni a vőfélyi szerepkör alakulására Kárpátalja beregszászi járásában.

Kárpátalja egyetlen más járásában sem él olyan kompakt egységben a magyarság, mint a beregszászi járásban.¹ Kárpátalja, illetve a járások tekintetében teljesen friss szám adatok nem állnak rendelkezésünkre, mivel Ukrajnában népszámlálás legutóbb 2001-ben volt. A világban átlagosan tízévente tartanak országos népszámlálást, de Ukrajnában ezt általában a pénzhiány miatt az utóbbi években folyamatosan elhalasztották, a legújabb dátum 2020.

A beregszászi járásban az általam ismert legfrissebb adat 2011-es, mely szerint a lakosság száma 51720 fő. Ennek nemzetiségi eloszlása a következő: 76,1% magyar, 10,8% ukrán, 4,1% cigány, 9% egyéb (orosz, szlovák stb.) nemzetiségűnek vallotta magát. Ezek a szám adatok ma már nem állják meg a helyüket, hisz jelentős a lakhelyét elhagyó kárpátaljaiak száma, illetve a betelepült ukrán, orosz nemzetiségűek száma is.

Kárpátalján változó a vőfélyek jelenléte a történelem különböző időszakai-
ban. 1960–1970-es évekig még jelen volt a falu lakosságának házassági szokásai között e tisztségviselő. A következő időszakban egészen a 2000-es évek tájáig a lakodalmakban nem volt jellemző a jelenlétük: vagy teljesen mellőzve voltak, vagy egyes helyeken a jobb szónoki tehetséggel megáldott keresztapa vállalta a néhány mondatos búcsúztatókat. Ezt a megállapítást olvashatjuk Sárkány Mihály a lakodalom funkciójának változását tárgyaló tanulmányában is, mely szerint a vőfélyek szerepét „az 1960-as évek közepétől mindinkább a csa-

1 DUPKA et al. 1990.

láttagok veszik át, akik a rigmusokat ugyan megtanulhatják régi vőfélykönyvekből, de adottságaik nem mindig predesztinálják őket hasonló színvonalú alakításra.”²

2005–2007 volt az a fordulópont, amikor a lakodalom régi hagyományos elemei visszatértek, folyamatosan átalakultak újabb és újabb részletekkel gazdagítva a mesterséget. Erre utal Györgyi Erzsébet, amikor a lakodalmi szokások „korszerűsödését” említi, mely oda vezetett, hogy „a parasztlakodalom modernizált változatában, de máig is virul.” Egy alapvető gondolatot fogalmaz meg, miszerint: „amelyik szokásunk nem haladt a korról, annak helyét másutt tovább fejlődött és korszerűvé vált szokás foglalhatja el.”³ A folklorizmus újkéletű divatja miatt a lakodalom láthatólag semmit sem veszített az idők folyamán vonzerejéből, sőt ha lehet, jelentősége még nőtt is.⁴

Kárpátalján a 2000-es évek után ismét „divattá” vált a vőfélyi szerep, és egyre több fiatal legény adta fejét e tisztség betöltésére. Vannak kivételek is, például Bacskai Béla, az ungvári járáshoz tartozó szalókai vőfély már 1989-től űzi a vőfélymesterséget, vagy Baranyi József a beregszászi járáshoz tartozó Bótrágyról, aki 1964-ben kezdte pályáját kisvőfélyként, s már több, mint 800 lakodalom van a háta mögött. A beregszászi járás általam vizsgált részén az első vőfélyek azonban csak 2005 táján jelentek meg: Tóth Győző (Halábor), Botos István (Badaló) és Ferenczi Attila (Badaló) személyében.

Jelen kutatás eredményeihez hozzájáruló adatközlőim a következő személyek voltak: Holozsi Imre (Bene), Juhász László (Sárosoroszi, jelenleg külföldön él), Mihók Gábor (Sárosoroszi, jelenleg Nagyszőlősi járás Fertősalmás), Héder Lajos (Sárosoroszi, jelenleg Nagyszőlősi járás Verbóc), Kovács Krisztián (Nagybereg), Homoki Bálint (Nagymuzsaly), Fazekas Attila (Makkosjánosi).

A lakodalom szigorú belső struktúrájú szokássor, rítusokat, hiedelmeket és viselkedési szabályokat egyaránt magába foglal, s ezeket egységes rendszerré, folyamattá szervezi,⁵ melynek menetében minden résztvevőnek jól körülhatárolt szerepe van. A vőfély szerepe a lakodalmi szertartásban egyre jelentősebb. Nemcsak rigmusmondó, hanem a rendező szerepét is átveszi,⁶ valamint szerepe szerint feladata biztosítani, hogy mindig kellő mennyiségű étel és ital áll-

2 SÁRKÁNY 1983, 280–281.

3 GYÖRGYI 1992, 625.

4 DÖMÖTÖR 1977.

5 FÜGEDI 1989, 313.

6 WALDMANN 1957, 158.

jon a vendégek előtt.⁷ Irányító tevékenysége a lakodalom napján különösen meghatározó. Meghatározza a nap időbeosztását, gondoskodik a régi tisztes hagyományok, szokások betartásáról, összeállítja az esküvői menetet stb.

Hagyományaink fenntartása és továbbadása is a vőfély feladatainak része. S hogy ezek a hagyományok szüntelenül megújulnak, ez fennmaradásuk záloga. Megújul, más, mint az előzményei voltak: mások a kérdései, az anyaga, a formák. S éppen ezáltal tudja megteremteni az összetartozás élményét.

Adatközlőim kivétel nélkül mindannyian fontosnak tartják a hagyományok megtartását a lakodalomban. A felkérések alkalmával az ifjú párral is megbeszélnek, hogy milyen helyi szokások a jellemzőek az adott településen, ahová őket vőfélynek felkérnek.

Szinte minden megkérdezett vőfély barát vagy rokon lakodalmán kezdte a pályafutását. Ők is úgy kerültek kapcsolatba a vőfélységgel, mint a vőfélyek döntő többsége a Kárpát-medencében, s abból a félhivatásos körből verbuválódtak, akik valamilyen rokoni vagy baráti alapon történő felkérés mentén végezték munkájukat.

A hét megkérdezett vőfély közül Holozsi Imre, benei származású vőfély kezdte a legkorábban pályafutását, 2007-ben. A többiek 2009–2013 között vezették le első lakodalmukat szülőföldjükön. Szinte mindannyian lázasan készültek a nagy napra, szöveget memorizáltak, igyekeztek higgadtnak mutatkozni. Fazekas Attila, makkosjánosi vőfélyt kiemelném a többiek közül, mert ő volt, aki a leghosszabb ideig készült az első lakodalom levezetésére. Elmondása alapján három hónapig gyűjtötte és tanulta a rigmusokat, vőfélyverseket, és ismerkedett a Kárpátalján jelen lévő lakodalmi hagyományokkal.

Keszeg Vilmos *A népi specialistákról* című tanulmánya szerint „Egy-egy híressé vált vőfély évente 15–25, egy vőfélyi pálya során pedig akár 350–400 lakodalmat vezet le.” A megkérdezett vőfélyek átlagosan szintén 15 lakodalmat vezetnek le évente. Kivételt képez ez alól Holozsi Imre (30), Homoki Bálint (33) és Fazekas Attila (60). Mindhárom vőfély meghaladja a 15 felkérést évente. A hat vőfély esetében a felkérések Kárpátalja beregszászi, nagyszőlősi és ungvári járásaiból érkeznek. Fazekas Attila az egyedüli a megkérdezettek közül, aki külföldön is vőfélykedett már. Az elmúlt években vezetett esküvőt Erdélyben, Délvidéken, Felvidéken és Magyarországon, sőt jelenleg a legtöbb felkérése is Magyarországról érkezik.

7 T. BEREZKI 2007, 96.

A lakodalmakban a nagyvőfély mellett kisvőfély is volt. Ez volt a jellemző Kárpátaljára is.⁸ Erre ad bizonyítékot Mándi István egykori benei vőfély verses füzetében (1930-as évekből) található rövid, négysoros vers, melynek elején az olvasható: „a kis vőfély így szól”. Ők végezték a meghívásokat és az ételfel-szolgálatot,⁹ más helyeken viszont csakis a vendégek tréfás versekkel való mul-tattatása volt a feladatuk,¹⁰ vagy csupán a koszorúslányok párjai voltak.¹¹ 1920-ig a vőlegény nagyvőfélye mellett a menyasszonynak is volt vőfélye, őt nevez-ték kisvőfélynek vagy kutyaütőnek.¹² Más helyen azt olvashatjuk, hogy a kis-vőfély a fiú családjából való legény volt. Csak akkor találkozunk vele, ha más faluból nősült a legény. Ilyenkor idegen helyről is hívtak vendégeket, ahol a kisvőfély kalauzolta el a nagyvőfélyt.¹³ A lakodalom ideje alatt más teendője nem volt. A vőfélykönyvekben felsorolt tisztségek között is jelen van a vőfély és kisvőfély, vagy nevezik őket első és második vőfélynek is.¹⁴ Adatközlőim közül ifj. Juhász László kezdte pályáját kisvőfélyként. Ő ugyanis abban a sze-rencsés helyzetben volt, hogy apja mellett sajátíthatta el a tudományt. Kezdet-ben elkísérte apját a lakodalmakba, egy-egy verset el is mondhatott, s később, 16 évesen már önállóan, nagyvőfélyként vállalt el ő is lakodalmakat. Édesapját, id. Juhász Lászlót sokan dicsérik és nagyon jó vőfélyként emlegetik Sárosoro-sziban. Sajnos már nem tölt be vőfélyi szerepkört, mivel évekkel ezelőtt kül-földre költözött.

A vőfély személyének kiemelése vőfélyjelvényekkel történik. A vőfélyek fel-szereléséhez tartozott a vőfélybot. Ennek több megnevezése ismert: nádpál-ca,¹⁵ vőfélypálca,¹⁶ fokos,¹⁷ buzogány,¹⁸ rézfokos,¹⁹ igazság vagy zászló²⁰ stb.

8 BACSKAI 2008, 53.

9 BALASSA – ORTUTAY 1979, 579.

10 THÚRI 1890, 409.

11 T. BEREZKI 2007, 96.

12 SZALAY 1972, 371.; V. SZATHMÁRI 1982, 879.

13 SZATHMÁRI 1975, 586.

14 SCHRAM 1968, 686.; GELENCSÉR 1991, 409.

15 KRUPA 1984, 286.; VERES 1978, 259.

16 H. BATHÓ 1994, 500.

17 BAKÓ 1987, 33.

18 PALÁDI-KOVÁCS 1982, 134.

19 SÁGI 1971, 444.; MÁDAI 1966, 331.

20 Az Őrségben használatos megnevezés. Bár szerepe keveredik az életfa szerepével, amit a templomba menetelkor a násznagy vitt a menet élén. DÖMÖTÖR 1960, 270.

Előfordult olyan eset is, hogy a vőfélyek görbepottal hívogattak,²¹ vagy a nászmenetben kezükben fakardot tartottak.²² A megkérdezett hét vőfély mindegyike rendelkezik vőfélypottal, melyen ott díszelnek a kapott szalagok, kendők. Ezeken a kendőkön általában az ifjú pár nevét és a lakodalom dátumát, esetenként helyét is láthatjuk ráhímezve.

Bakó Ferenc palócföldi lakodalomról írt könyvében olvashatunk a fokosról mint a vőfélybot egyik lehetséges elnevezéséről, s a névvel összefügg a bot formája is. Holozsi Imre benei származású vőfély is fokost használ vőfélybotként, melyet egy benei fafaragó, Kutasi Gyula készített. Egyik oldalára szegfű, másik oldalára szőlő lett faragva, tetején pedig egy fokos, melyben a Holozsi monogram olvasható. Holozsi Imre esetében egy gyerekkori emlékhöz köthető a fokos megjelenése, összességében Kárpátalja fent említett járásaiban nem jellemző a fokos vőfélybotként való használata.

A menyasszony után a vőfély van leginkább feldíszítve. Öltözetéről azt olvashatjuk, hogy sötét öltönyt, fehér kesztyűt,²³ ünneplő fekete ruhát²⁴ viseltek. Az I. világháborúig a vőfélyen bő gatya volt, előtte rózsás, fekete surc,²⁵ fehér házivászon ing és mellény.²⁶ A századforduló táján még ing, lajbi és gatya volt a vőfély viselete.²⁷ Bal mellén a menyasszonytól és a koszorúslányoktól kapott fehér és színes selyemszalagok, mirtuszvirág, esetleg zsebkendő díszlett. Selyemszalag került bokrára kötve a kalapjára, botjára is. A vőfély viseletének része a vőfélykendő, mely hímzett kendő a félvállon és derékon összetűzve,²⁸ vagy a karra kötve.²⁹

A megkérdezett vőfélyek viselete nem mutat egységet. Vannak, akik egyszerű sötét öltönyt viselnek, míg mások öltözetében megjelenik a népviselet is. Mihók Gábor és Homoki Bálint csizmát és kalapot is visel. Fazekas Attila viselete a bocskai öltöny, Holozsi Imrénél is megjelenik a bocskai, de ő csupán bocskai mintás sötét mellényt visel. A Kovács Krisztián mellényén, ingjén lévő mintákat pedig felesége hímezte. Mivel nagybereg-i származású, így viseletén megjelenik a figurális mintákkal dolgozó keresztszemes bereg-i hímzés.

21 ÖRSI 1982, 320.

22 MÁDAI 1966, 328.

23 CSÁSZI 1998, 64.

24 SÁGI 1971, 444.

25 Surc – keskeny kötény. HORVÁTH 1981, 506.

26 BARSZ 1987, 152.

27 MÁDAI 1966, 337.

28 SIMON 1966, 343.

29 PALÁDI-KOVÁCS 1982, 134.

A külső megjelenés után a belső tartalom a legfontosabb egy vőfély esetében. Hogy milyen lehet ez alapján egy jó vőfély, azt a következőkkel jellemezhetjük. Jó beszélőképességű, gyors, ügyes, tréfás természetű legény.³⁰ Nevezik őt a „lakodalom bohócának” is.³¹ Jó hangú, jó daltudású legyen, hiszen a vőfélyversek egy részét régen énekelték is,³² valamint ha a lakodalmas vendégsereg már kifogyni látszott a nótából, a vőfély kezdett újabba.³³ Héder Lajos vőfély repertoárjába a daltudás, nótázás, a zene szeretete megtalálható. Harmonikán játszik, melyet szívesen visz magával a lakodalmakba. S ha igényt tart rá az ifjú pár, a nászmenetet harmonika kísérettel vezeti.

Az általam megkérdezett vőfélyek mindannyian megemlézték a vidámság, a humorérzék fontosságát, továbbá a rögtönzőképességet, hogy minden helyzetben feltalálhassa magát. Egy vőfély volt csupán, aki az alázatot is megemléztette a jó vőfély talentumai között.

Bálint Sándor szavaival: „A vőfélység személyes rátermettségen, leginkább poétás természetesen múlik. A poétás, poétázó embernek, vagy akár asszonyfélének nótás a kedve, mindenre tud kádenciát... Bölcs humorával váratlan helyzetekben is föltalálja magát: ünnepélyes és dévajkodó egyszerre.”³⁴

Balázs Lajos a következő tulajdonságokat emeli ki a vőfélyi szerepkörben: „A lakodalmas gazda a lakodalom mindenese: a helyi szokások és hagyományok jó ismerője, azok betartásának felülvizsgálója, irányítója, megkövetelője.”³⁵ Úgy is fogalmazhatunk, ahogy Borús Rózsa tette: „a jó vőfély a lakodalom lelke”.³⁶

Szeretnék végezetül néhány szót szólni a Kárpátaljai Vőfélytalálkozóról is, hiszen a téma vizsgálata során fontos e hagyományörző kezdeményezés megemlézése, mely 2009-ben vette kezdetét. Bacskai Béla, Szalókán élő vőfély több alkalommal vett részt a Magyarországon megrendezett Kárpát-medencei Magyar Vőfélytalálkozókön, melynek hatására szerette volna összegyűjteni a Kárpátalján még fellehető lakodalmas hagyományokat és vőfélyszokásokat. Ennek megvalósítása érdekében szervezte meg az I. Kárpátaljai Vőfélytalálkozót, mely 2009 óta már nyolc alkalommal került megrendezésre. Első két alkalom-

30 SZATHMÁRI 1975, 586.; UJVÁRY 1990, 103.

31 SÁGI 1971, 446.

32 TISOVSZKI 2004, 157.

33 BARTHA 1994, 195.

34 BÁLINT 1980, 103.

35 BALÁZS 2014, 254.

36 BORÚS 1985, 168.

mal Szalókán, aztán úgy döntött a főszervező, hogy jobb lenne Kárpátalja más településeit is bevonni, hogy a vőfélyek munkáját és a különböző lakodalmi szokásokat más települések lakói is megismerhessék. Így rendeztek Szalóka után a vőfélytalálkozót Császlócon (ungvári járás), Nagydobronyban (ungvári járás), Tégláson (ungvári járás), Szernyén (munkácsi járás), Bótrágyon (bereg-szászi járás) és Nagyberegen (bereg-szászi járás). Ezeken a helyszíneken a vendégek néprajzi kiállításokon ismerhették meg a száz évvel ezelőtti menyasszony hozományát, régi lakodalmakon készült fotók illusztrálásával a korábbi hagyományokat. A helyiek eljátszottak egy a településükre jellemző hagyományos lakodalmat. Közben a vőfélyek bekapcsolódva az eseményekbe elmondtak egy-egy odaillő vőfélyverset.

A vőfélytalálkozók sora remélhetőleg még sok éven át élő hagyomány lesz Kárpátalján. E találkozók jól szemléltetik, hogyan lehet elfogadtatni szokásainkat, és elfogadtatni saját magunkat, gazdagítani a többiek kultúránk, hagyományaink által, hogy mi is gazdagodjunk általuk.

Bibliográfia

- BACSKAI 2008: BACSKAI Béla: *Lakodalmas népszokások Kárpátalján*. Ungvár 2008.
- BAKÓ 1987: BAKÓ Ferenc: *Palócföldi lakodalom*. Budapest 1987.
- BALASSA – ORTUTAY 1979: BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula: *Magyar néprajz*. Budapest 1979.
- BALÁZS 2014: BALÁZS Lajos: *Az én első tisztességes napom*. Csíkszereda 2014.
- BÁLINT 1980: BÁLINT Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79-2*. Szerk.: TROGMAYER Ottó. Szeged 1980, 83–146.
- BARSI 1987: BARSIS Ernő: *Sály: egy bükkaljai falu a hagyományos gazdálkodás idején*. Miskolc 1987.
- BARTHA 1994: Ökrösné BARTHA Júlia: Lakodalmi ételbepöszöntők Karcagon. In: *A szülőföld szolgálatában. Tanulmányok a 60 éves Fazekas Mihály tiszteletére*. Szerk.: BAGI Gábor. Szolnok 1994, 195–200.
- BORÚS 1985: BORÚS Rózsa: Vőfélyek és vőfélyversek szerepe a Topolya környéki lakodalmi szokásokban. *Hungarológiai Közlemények*, 17. évf. (1985) 3–4.sz. 281–296.

- CSÁSZI 1988: CSÁSZI Irén: Az életkorhoz kapcsolódó szokások Hevesen. In: *Fejezetek Heves népéletéből, Néprajzi tájkonferenciák Heves megyében 12.* Szerk. CS. SCHWALM Edit. Eger, 1998. 52–78.
- DÖMÖTÖR 1960: DÖMÖTÖR Sándor: A göcseji lakodalom néhány mozzanatáról. In: *A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960.* Szerk.: SZENTMIHÁLYI Imre. Zalaegerszeg 1960, 263–275.
- DÖMÖTÖR 1977: DÖMÖTÖR Tekla: *Magyar népszokások.* Budapest 1977.
- DUPKA et al. 1990: DUPKA György – HORVÁTH Sándor – MÓRICZ Kálmán: *Sorsközösség.* Ungvár 1990.
- FÜGEDI 1989: FÜGEDI Márta: A matyó lakodalom néprajzi látványossággá válása. *Ethnographia*, 100. évf. (1989) 313–328.
- GELENCSÉR 1991: GELENCSÉR József: Az emberi élet fordulóihoz fűződő szokások, hiedelmek a Móri-völgyben és a Zámolyi-medencében. In: *Szép napunk támadt.* Szerk.: GELENCSÉR József – LUKÁCS László. Székesfehérvár 1991, 375–494.
- GYÖRGYI 1992: GYÖRGYI Erzsébet: Alföldi házasságkötési szokások 19. században – szegényedés vagy korszerűsödés? In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön II. kötet.* Szerk.: NOVÁK László. Nagykőrös 1992, 621–625.
- H. BATHÓ 1994: H. BATHÓ Edit: Adatok a Tápíó-mente lakodalmi szokásaihoz. In: *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére II.* Szerk.: NOVÁK László. Szentendre 1994, 493–512.
- HORVÁTH 1981: HORVÁTH Terézia: Surc, kötény. In: *Magyar Néprajzi Lexikon I–V.* Szerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest 1981, IV. 506.
- KRUPA 1984: KRUPA András: Születési és házassági szokások. In: *Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben.* Szerk.: SZABADFALVI József – VIGA Gyula. Miskolc 1984, 257–312.
- MÁDAI 1966: MÁDAI Gyula: Lakodalmis szokások Diósgyőrben 1910–1930 között. In: *Borsod megye népi hagyományai, néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga.* Szerk.: BODGÁL Ferenc. Miskolc 1966, 324–338.
- ÖRSI 1982: ÖRSI Julianna: Lakodalmi szokások Csépan. In: *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzású nép életéből II.* Szerk.: BARNA Gábor. Szolnok 1982, 305–334.
- PALÁDI-KOVÁCS 1982: PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A Barkóság és népe.* Miskolc 1982.

- SÁGI 1971: SÁGI Károly: Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. In.: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10*. Szerk.: UZSOKI András. Veszprém 1971, 441–456.
- SÁRKÁNY 1983: SÁRKÁNY Mihály: A lakodalom funkciójának megváltozása falun. *Ethnographia*, 94. évf. (1983) 279–285.
- SCHRAM 1968: SCHRAM Ferenc: Kisnógrád megye történeti néprajza. *Levéltári szemle*, 18. évf. (1968) 1.sz. 657–719.
- SIMON 1966: SIMON Béla: Az emődi lakodalom régen és napjainkban. In: *Borsod megye népi hagyományai, néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga*. Szerk.: BODGÁL Ferenc. Miskolc 1966, 339–344.
- SZALAY 1972: SZALAY Emőke: Lakodalmi szokások Berettyóújfaluban. In.: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1971*. Szerk.: DANKÓ Imre. Debrecen 1972, 363–383.
- SZATHMÁRI 1975: SZATHMÁRI Ibolya: Lakodalmi szokások Hajdúszováton. In.: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*. Szerk.: DANKÓ Imre. Debrecen 1975, 567–618.
- T. BERCZKI 2007: T. BERCZKI Ibolya: A lakodalom étrendje és mágikus erejű ételei Jász-Nagykun-Szolnok megyében. *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, 16. évf. (2007) 93–99.
- THÜRI 1980: THÜRI József: Kis-Kun-Halás néprajza. *Ethnographia*, 1. évf. (1890) 381–412.
- TISOVSZKI 2004: TISOVSZKI Zsuzsanna: Kéziratos és nyomtatott vőfélykönyvek Esztergom környékén. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 11*. Szerk.: FÜLÖP Éva – KISNÉ CSEH Julianna. Tata 2004, 151–166.
- UJVÁRY 1990: UJVÁRY Zoltán: Folklór írások. In: *Borsodi Kismonográfiák 34*. Szerk.: SZABADFALVI József – VERES László. Miskolc 1990.
- V. SZATHMÁRI 1982: V. SZATHMÁRI Ibolya: Egy esküvői csoportkép tablójához. In: *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Szerk.: BALASSA Iván – UJVÁRY Zoltán. Debrecen 1982, 873–882.
- VERES 1978: VERES László: *A Bükk hegység hutatelepülései*. Miskolc 1978.
- WALDMANN 1957: WALDMANN József: Tápai lagzi. In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szerk.: BÁLINT Alajos. Szeged 1957, 151–164.

Izsán Csaba

A portörök számadásai Kolozsvár kora újkori számadáskönyveiben

A késő középkori és kora újkori városi számadáskönyvek nélkülözhetetlen forrásai a település-, gazdaság-, társadalom- és intézménytörténettel foglalkozó kutatóknak, viszont nem szabad másodrendű, elhanyagolandó forrásként kezelnie őket a hadtörténészeknek sem. A városok védelmével foglalkozó történészek kutatómunkájának pedig számos érdekes adattal és kuriózzummal szolgáló források.

Az 1405-ben szabad királyi várossá vált Kolozsvár a 16–17. század folyamán fontos gazdasági szereppel rendelkezett az Erdélyi Fejedelemségben. Kolozsvár, Beszterce és a dél erdélyi szász városok (elsősorban Brassó és Nagyszében) céhei jelentős mennyiségű kézműipari terméket készítettek, ennek is köszönhetően az említett városok kereskedői bonyolították le a fejedelemség külkereskedelmének jelentős részét.¹ Emiatt Kolozsvár városának, illetve polgárainak anyagi lehetőségei jelentősek voltak, s ezt a tényt a fennmaradt források, mint például a végrendeletek, adó és vámjegyzékek, osztóbírói osztálylevelek és nem utolsósorban a számadáskönyvek is igazolják. Az említett forrásokat már a 19. század végén is kutatták, azonban a 20. század közepétől, második felétől beszélhetünk átfogó jellegű kötetek megjelenéséről. Ebben az időszakban a kora újkori kolozsvári forrásanyag egyik legjobb ismerőjének a városi levéltár munkatársa, Kiss András számított, aki főként Kolozsvár adókönyveit kutatta.² Román nyelven nagy terjedelmű kötet Samuil Goldenberg nevéhez köthető a múlt század közepéről. Bár Goldenberg néhány cikke magyarul is

1 GOLDENBERG 1957, 293–294.

2 Sajnos munkái közül magyar nyelven nagyon kevés jelenhetett meg a rendszerváltás előtt. Átfogó kötetei 1990 után kerülhettek a kutatók kezébe. Ezekből kettőt kell kiemelnem: KISS András: *Források és értelmezések*. Bukarest 1994; KISS András: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely 2003.

megjelent, munkásságának jelentős hányada román nyelven olvasható. Egyik legjelentősebb művében Kolozsvár XVI. századi kereskedelmét mutatja be, forrásai között pedig kiemelkedő helyen szerepeltek a számadáskönyvek.³

Az utóbbi két évtized önálló kötetei és forráskiadványai közül meg kell említenem Pap Ferenc munkáját,⁴ aki teljes egészében feldolgozta és megjelentette a Kolozsváron 1599 és 1637 között beszedett harmincadvám jegyzékeit. Forráskiadvány, amelyből nyomon követhetők a számadáskönyvekben is megjelenő, Kolozsvárra behozott puska- és puskaanyagok származási helyei. Az elmúlt években az Erdélyi Múzeum Egyesület kutatója, Pakó László is kutatta a harmincadjegyzékeket.⁵ Szintén kiemelkedő forrásanyagot jelentettek a számadások Jeney-Tóth Annamária 2004-ben megjelent, főként a kolozsvári céhek működését bemutató kötetében, amelyben a szerző néhány portörő számadást is feldolgozott.⁶ Az elmúlt években doktori kutatásom témavezetője, Rüszt-Fogarasi Enikő kutatta a város számadáskönyveit a Kolozsváron működő ispotályok kontextusában.⁷ Jelenleg is folyik egy kutatás, kibővítve az időhatárt a 18. századig, doktorandusz kollégám L. Kajtár Gyöngyvér jóvoltából.

Pontosan nem tudjuk, hogy mikor készülhettek Kolozsvár első számadásai, töredékek már a 15. századból maradtak fenn, a 16. század közepétől pedig egyre több fajta városi számadás áll a rendelkezésünkre.⁸ Rüszt-Fogarasi Enikő idén megjelent tanulmányában összegezte és bemutatta a különböző kolozsvári számadástípusokat. Ő három csoportba sorolta be a különböző számadásokat annak alapján, hogy milyen gyakorisággal, illetve mennyi ideig jegyezték fel őket (állandó vagy folyamatos, időszakos, illetve rendkívüli számadások).⁹ A jelen tanulmányban bemutatott portörői számadások ezen szempontrendszer alapján az első, folyamatos, időszakos csoportba sorolhatók, hiszen mintegy hetven évet felölelő periódusban készültek viszonylag folyamatosan.

3 GOLDENBERG 1958.

4 PAP 2000.

5 PAKÓ 2015.

6 JENEY-TÓTH 2004.

7 Rüszt-Fogarasi Enikő, számos a témában megjelent tanulmánya és kötete közül kettőt emelnek ki: RÜSZ-FOGARASI 2012; RÜSZ-FOGARASI 2018.

8 RÜSZ-FOGARASI 2018, 19.

9 Uo. 31–32.

Kutatásom forrásanyaga

A portörök számadásai a Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Direcția Județeană Cluj) alá tartozó Kolozsvár polgármesteri hivatalának állományán belül (Fond Primăria Orașului Cluj-Napoca) a Városi Számadáskönyvek Gyűjteményben találhatóak. Sajnos nem az eredeti dokumentumok kerülnek a kutatók, hanem az 1981 és 1984 között mikrofilmtekercekre rögzített változatuk. Az állomány a 16. század végétől 1799-ig tartalmazza a város számadásait, saját kutatásom esetében mindez 1660-ig releváns, ugyanis jelenlegi információim alapján akkor készülhetett az utolsó, számunkra fennmaradt portörő számadás.¹⁰ A portörök számadásait általában decemberben rögzítették a számadáskönyvekben, az esetek többségében a malombírák számadásai után lettek feljegyezve. Ezen belül is főként az alparéti malom számadásait megelőző, vagy az azt követő oldalakra kerültek. Portörő számadás összesen 30 darab maradt fenn, ezek az 1592 és 1660 közötti időszakban készültek.¹¹

Egy portörő számadás átlagosan 5–10 oldal terjedelmű volt a város számadáskönyveiben. Tartalmi szempontból négy alegységre oszthatóak. Egy magyar nyelvű kezdőformulával indul mindegyik számadás, ebből megtudhatjuk a város által az adott évben megbízott két perceptor nevét.¹² Egyiküket a városi tisztségviselők közötti nemzetiségi paritás elvének megfelelően a magyar, másik személyt a szász natio állította ki.¹³ Ezen kívül a kezdőformulából megtudjuk az őket felhatalmazó, az adott évbéli kolozsvári főbíró és királybíró nevét, valamint a két perceptor feladatának leírását. Az 1649. év decemberéből

10 Az 1660-as év jelentős változásokat hozott Kolozsvár történetében, Nagyvárad elését követően végvárrá válik a település, illetve elveszíti szabad királyi városi rangját és önkormányzatát. Mindezek miatt, Kolozsváron lényeges adminisztratív változások történtek, amelyek maguk után vonhatták a portörés beszüntetését, ezáltal a portörök számadásainak megszűnését is. RÜSZ-FOGARASI 2008, 9., 104–105.

11 Az illető időszakból, három évtizedből maradt fenn a legtöbb portörő számadás (az 1610., 1620., illetve az 1650-es évekből), így főként azokból válogattam az adatokat statisztikáim, valamint táblázataim elkészítéséhez, hogy minél relevánsabb adatokkal tudjak szolgálni. Portörő számadás összesen harminc maradt fenn, a következő évekből: 1592, 1612–1613, 1615–1617, 1619–1622, 1626, 1629, 1634–1637, 1643–1644, 1648–1649, 1651–1655 (1655-ből két részleges is), 1657–1660.

12 „...Az város porairól való Werner Szeöcs Péter és Czisar István regestruma...” RÁLKMI, 1. fond, 25. tek., 14a/XXIII, 1.

13 JENEY-TÓTH 2004, 16; RÜSZ-FOGARASI 2018, 19., 32.

fennmaradt számadással szeretném mindezt szemléltetni: „... *Az meny' Port az Waros Torniyaba' es azo' kivülis Beödeös keövet, saletromat, es mind ezekrol es ezekhez Tartozo dolgokbol valo gondviselest az Beöczülletes Waros mi reank, ugymint Wicz'y Gaspar es Pitter Wérnerre bizott. Azokbol való Szamadasunk keövetkezik rendszerint ekeppen...*”¹⁴

A számadások ennek ellenére mind magyar nyelven íródtak, néhány latin formulát és rövidítést leszámítva. A számadáskönyvekben olvasható információk alapján a perceptorok hosszú ideig betöltötték funkciójukat, az adott évtizeden belül ritkán cserélődtek. Későbbi forrásokban pedig esetenként feltűntek más funkcióban mint adószedők, malombírák, illetve mint a városi tanács tagjai. Mindezekből következtethetünk a perceptorságra, mint egyfajta, a városban betöltött „ranglétra alsóbb fokára”. Példaként szeretném felhozni az 1610-es években a számadáskönyvekben perceptorként tevékenykedő Werner Szöcs Péter személyét, aki 1626-ban a Szent Erzsébet ispotály mestereként jelenik meg ismét a forrásokban.¹⁵

A számadások második, nagy tartalmi egysége kínálja számunkra a legbősegebb információkat, ezt két további, kisebb részre bontva mutatom be. A két alfejezet a városban található puskaapor összeírása, illetve a különböző szükségletekre *percipiált* pénzösszegek feljegyzése. A város védelmére szolgáló puskaport a település tornyaiban tárolták, illetve kis mennyiségben a tanács házában.¹⁶ Kolozsvár az „új vár” 15. századi megépülését követően 18 toronnyal és bástyával rendelkezett, ebből három kaputorony volt.¹⁷ Kutatásom alapján a kaputoronyokban nagyon ritkán tároltak puskaport. A maradék 15 toronyban az általam vizsgált periódus alatt megváltoztak a tárolási szokások. Míg a 17. század első felében, csupán néhány toronyban tároltak nagy mennyiségű puskaport, az 1630–40-es évekre jelentősen megváltozott a lőszer tárolásának módja. Ebben az időszakban már a város tornyainak nagy részében helyeztek el kisebb mennyiségű puskaport, azonban továbbra is Kolozsvár legnagyobb és legjelentősebb céhei által karbantartott tornyokba helyezték a lőszer jelentős mennyiségét.¹⁸ A tárolás módjának változását valószínűleg a nagyobb tűz- és balesetek vonhatták maguk után. A szabók

14 RÁLKMI 1. fond, 62. tek., 26/VI, 573.

15 RÁLKMI 1. fond, 35. tek., 17b/VI.

16 RÁLKMI 1. fond, 25. tek., 14a/XIII, 6.

17 MIHÁLY 2005, 8.

18 Megállapítás, amelyet következő fejezetemben részletesebben kifejtek, illetve szemléltetem az 1. és 2. táblázat segítségével.

tornya 1627-ben felrobbant a benne tárolt puszkapor miatt, helyreállítására csupán két évvel később került sor, a város és fejedelem költségein.¹⁹

Minden év decemberében a két perceptor toronyról-toronyra járva összeírta az egyes tornyokban megtalálható puszkapor mennyiségét. A tornyokba felcipelt puszkaport a források tanulsága alapján békés időszakokban csak nagyon ritkán használták, illetve helyben maradt, arról azonban tudunk, hogy különböző kémiai eljárásokkal próbálták „megújítani” a megázott port.²⁰ A lőport tonnákban tárolták. Mai kontextusban furcsának tűnhet előző mondatom, azonban a korabeli tonna nem súlymértéket, hanem tároló edényt jelentett. Pontosabban egy hordószerű, átlagban kerek edényt,²¹ amelyet kádárokkal „kötettek”, esetenként abroncsot is téve rá.²² Minden egyes hordóban (ezt követően tonnában) pontosan megmérték a tárolt por mennyiségét (mázsát és fontot használva; minderre részletesebben kitérek a mértékegységek problematikája fejezetben). A két perceptor elszámolta a portörő malom és puszkapor előállítására beszedett pénzek összegét, mindez *percipiálás* vagy *perceptio* néven jelenik meg a számadáskönyvekben. A szükséges pénzt főként a város adószedőitől percipiálták, de olyan esettel is találkoztam, amikor a „számvető uraktól” is igényeltek nagy összegeket.²³

Harmadik nagy tematikus egységként olvasható a számadáskönyvekben az *erogatio*. Mai szóval élve ezt nevezhetnénk a kiadások elszámolásának is. A malom költségei esetében részletesen felvázolták az adott javításokhoz szükséges kiadásokat, illetve a vásárolt anyagok (deszka, fa, szegek, zsindegy) és napszám költségeit. Ugyancsak külön elszámolták a főbíró és városi tanács által „szétosztott porokat”. A fontos eseményekre (országgyűlés, vásár, követség) küldött személyek távozásukkor kaptak egy kis mennyiségű puszkaport, főként önvédelemre.²⁴ Továbbá a bíró és tanácsbeli urak is igényeltek „saját szükségletre” lőport, mint ahogyan bizonyos esetekben maguk a perceptorok is. Nem utolsó

19 JENEY-TÓTH 2004, 108.

20 A folyamat pontos leírása további kutatást igényel, a számadáskönyvekből annyit tudunk meg, hogy égetett szeszt és ecetet is felhasználtak.

21 A tonnácska pedig kis hordót, vagy hordószerű edényt jelentett. SZABÓ T. 2009, 382.

22 „...kádárnak attunk, kivel az porokhoz való tonnákat kötették...d26” RÁLKMI 1. fond, 28. tek., 15b/VIII, 8; „Kadar Janosnak, hogy az malomba aznagy tonnat meg keotette es feneket be chinalta adtam fl/d20.” RÁLKMI 1. fond, 5. tek., 5/XIV, 4.

23 1616 májusában Verner Szeöcs Péter és Eöttwes Nagy Mathe perceptorok 190 forintot percipiáltak, majd júliusban ismét 25 forintot. RÁLKMI 1. fond, 23. tek., 14a/XI, 6.

24 Például 1616 márciusában Gazner György és Asztalos István, Gyulafehérvárra, a fejedelmi udvarba induló küldöttek 1 font puszkapor kaptak. RÁLKMI 1. fond, 23. tek., 14a/XI., 9.

sorban a fejedelmi csapatokba küldött zsoldos darabontok puskaporral történő ellátását is a város biztosította. Az induláskor kapott puska mellett a későbbiekben felhasznált lőport küldöttek juttatták el a fejedelmi táborban állomásozó kolozsvári darabontokhoz.²⁵ Az 1630-as évektől kezdődően azonban valamelyest csökken a számadások leírásának részletessége és terjedelme, az urak és küldöncök által kapott porok leírásai teljesen eltűnnek a portörői számadásokból. A számadáskönyveket lezáró, nagyon rövid, általában egy oldal terjedelmű alegység az *extractus*. Ebben a két perceptor összevetette a percipiált pénzek összegét a kiadások mennyiségével, mai szóhasználatban egyfajta „év végi egyenleget” készítvén. A legtöbb évben nem fedezte a beszedett pénzösszeg a kiadások mértékét, a perceptorok saját leírásuk alapján a városi tanács adóssai maradtak. Az adósságot az egymás utáni évekből fennmaradt portörői számadások alapján a következő évi percipiálásból fizették ki.²⁶

A rendelkezésünkre álló portörők számadásai egy kivétellel teljes szövegükben maradtak fenn. A kivételt az 1655-ös év képezi, amikor egy hatalmas tűzvész pusztított a városban.²⁷ Az újjáépítési munkálatok egészen 1658-ig elhúzódtak, amiben szerepet játszott II. Rákóczi György fejedelem sikertelen lengyel hadjáratát követő portyázó tatár seregek pusztítása is.²⁸ Az 1655-ös portörő számadásban a két perceptor összeveti az előző évi számadásban összeírt porok mennyiségét az adott évben tároltával azokban a tornyokban, amelyekben nem pusztult el a puska a tűzvész következtében.²⁹ Az illető számadás így csak 3 oldal terjedelmű, nincs semmilyen lezárása, így feltételezhetően egy részleges számadásról kell beszélnünk.

A portörő malom és a puska előállításának

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság két külön épületként írja le a puska előállításának manufaktúráját. Külön említi a puska portörő malmot, illetve a por töréséhez szolgáló malomházat, ahol nagyméretű kerekek segítségével őrölték

25 1616-ban, a Bethlen Gábor seregébe küldött kolozsvári darabontok 75 font puskaport kaptak a várostól május 18-a és november 20-a között. RÁLKMI. 23. tek., 14a/XI., 15.

26 RÁLKMI 1. fond, 35. tek., 17b/VI., 25.

27 RÁLKMI 1. fond, 65. tek., 28b/VI., 121.

28 JENEY-TÓTH 2004, 8.

29 Csupán 5 toronyban maradt épen a puska, ezek a vargák; ötvösök; takácsok; szűrtaácsok, esztergályosok, nemezgyártók, kupások és üstgyártók; a hentesek, illetve a kádárok tornyai voltak. RÁLKMI 1. fond, 65. tek., 28b/VI., 121–22.

meg a lóporhoz szükséges ként és szenet.³⁰ A számadásokban a malom mellett épült szárító házról találtam érdekes információkat. A puskaport a forrásokban a portörő néven említett személy állította elő, aki bérelte a malmot a várostól, évi bére 70 font, vagyis fél mázsa puskaapor volt. Az ezen kívüli a város számára gyártott mennyiséget a tanács kifizette a portörőnek.³¹

A város portörő malmának pontos helyét még nem sikerült meghatározni, azonban az 1626-os számadás tükrében feltételezhető, hogy a Malomárkon épült meg. Ebben az évben ugyanis a perceptorok feljegyezték a „malom-építést”.³² Az illető munkálatokkal kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy egy új malom felépítéséről kell beszélnünk, vagy a már meglévő, rongálódott épület felújítására került-e sor. A munkálatok hónapokat vettek igénybe. Az összeírás egy május 6-án kelt bejegyzéssel indul, amelyben *Nylas István* és *Segesvary Leorincz* perceptorok leírják, hogy 3 forint 25 dénár értékben hozattak a malomkerékhez egy gerenda fát, illetve fizették ennek szállítását, míg saját „megbízásuk” és a szállítás megszervezése további 70 dénárba került.³³ Az utolsó bejegyzés november 23-án kelt, ebben említik, hogy csináltattak egy vas csákyt 40 dénárért, illetve a malom építésének felügyelése alatt eltelt időben költöttek magukra 6 forintot.³⁴ Az építkezés május elejétől június közepéig folyamatosan zajlott, majd a sűrűbb bejegyzések július végétől augusztus 6-ig íródtak, egy végső építési fázis pedig október 16–19 között zajlott le. A májusi hónap folyamán „öregtalpfát”, fenyődeszkákat, fenyőgerendákat, illetve tölgyfa karókat hozattak a malomhoz. Június-júliusban újjáépítették a malomkereket, illetve a zsiliprendszert, új láncokat készítettek a malomnak. A július 31-i dátum jelentőséggel bír a malom helyének kérdésében, hiszen ekkor ásatták ki újra az árkát, míg az adott munkálatot a „malomárok fertálybeli munkások” végezték, ezáltal feltételezhető annak helye a malomárkon.³⁵ Október folyamán a malom melletti „por szárasztó” házban dolgoztak a napszá-

30 SZABÓ T. 2000, 1052.

31 RÁLKMI 1. fond, 60. tek, 25b/VI., 921. A portörő azonban nem mindig tudta ezt kifizetni a városnak, gyakran maradt adós az éves bérrel. Az 1650-es évek végének bizonytalan időszakában szinte folyamatosan adósa a városi tanácsnak a portörő, akit Aknay Mihálynak hívtak. Illetve arra is találunk példát a számadáskönyvekben, hogy az éves bért „eresztetlen”, tehát puskaporgyártáshoz még használhatatlan salétromban fizette ki. RÁLKMI 1. fond, 70. tek., 30/XXIII., 4.

32 RÁLKMI 1. fond, 35. tek., 17b/VI., 22.

33 RÁLKMI 1. fond, 35. tek., 17b/VI., 19.

34 RÁLKMI 1. fond, 35. tek., 17b/VI., 27.

35 RÁLKMI 1. fond, 35. tek., 17b/VI., 22.

mosok. Kéményt és kemencéket rakattak az épületnek, Fazekas Jánossal kályhát készítettek a házhoz, illetve kemencéket, gerendázták az épületet, majd a házat zsindellyel födték be. Az építés összköltsége 54 forint 17,5 dénár volt.³⁶

A szárító házat a salétrom szárításához használhatták. A puszkapor előállításához szén és kén mellett salétromra volt szükség. A kén „büdös kőként” jelenik meg a forrásokban, ami a korszakban előszeretettel használt kénkő fajtájára utal.³⁷ A puszkapor másik összetevője, a salétrom a talajba jutó szerves anyagokból megfelelő baktériumok jelenlétében jön létre, a felszínre kerülve kikristályosodik.³⁸ A kristályokat összesöpörték, lekaparták, így gyűjtötték a salétrom kristályokat. Néhol a települések szerves hulladékát is felhasználták salétrom készítésére, adott esetekben akár lakóházak agyagpadlóját vagy istállók vizelettel átitatott földjét is kiásták salétromfőzés céljából.³⁹ A begyűjtött salétromport és kristályokat kilúgozták, a többszöri főzés és hűtés folyamata során a klorid, konyhasó és szerves szennyeződések eltávolíthatókká váltak. A folyamat heteket is igénybe vett, majd a kész salétromot 6 napig, alacsony hőmérsékleten, nyirkos pincékben tárolták felhasználás előtt.⁴⁰

1648-ból részletesen fennmaradt az előállításához szükséges anyagok mennyisége. Az 1647-es évben megszáritott négy mázsa és 70 font salétromból Csizsár Mihály portörő két mázsa és 122 font puszkaport szolgáltatott be a városnak. Az elmaradt egy mázsa 84 font porból egy mázsa 40 fontot 1648 során, így további 43 fonttal tartozott a városnak, továbbá a 70 font bérét sem tudta megadni az illető esztendőben.⁴¹ Ugyanabban az évben a két perceptor percipialt egy 116 fontot nyomó бүdös követ, amelyből 20 fontot átadtak a portörőnek, hiszen az előző évből elmaradt mennyiség előállításához már nem állt elegendő kén a rendelkezésére.⁴²

A kén és salétrom Kolozsvárra érkezése jól nyomon követhető az 1599 és 1637 között keletkezett harmincadvám jegyzékeiben. Pap Ferenc 2000-ben megjelent forráskiadványában 6 darab Kolozsvárra érkező salétromszállítmányt említ. Ezeknek ismerjük származási helyét, egy kivételével mind a Királyi Magyarországról érkezett Kolozsvárra.⁴³ 1634-ben maga a portörő, Csi-

36 RÁLKMI 1. fond, 35. tek., 17b/VI.

37 SZABÓ T. 1975, 1113.

38 ORTUTAY 1981, 393.

39 Uo. 393–94.

40 ORTUTAY 1981, 394–395.

41 RÁLKMI 1. fond, 60. tek, 25b/VI, 921.

42 RÁLKMI 1. fond, 60. tek, 25b/VI, 921.

43 PAP 2000, 175., 392., 397., 453., 477., 536.

szár Mihály hozott 4 mázsa salétromot Nagykárolyból.⁴⁴ A büdös kő néven feljegyzett szállítmányból ugyancsak 6 darab érkezett. A szállítmányok ez esetben változatos helyekről származtak, Nagykárolyból, Bécsből, Eperjesről és Krakkóból is érkezett kén Kolozsvárra.⁴⁵ Kénkőként (*kenkou, kenkeo, kenko, kenkeou*) leírva már jóval több, 20 darab szállítmány érkezett, ezek főként Eperjesről, Kassáról és Lengyelországból indultak útnak.⁴⁶ A Bécs és Lengyelország irányából érkező kén és salétrom szállítmányok nagy valószínűséggel azokon az útvonalakon érkeztek, mint az ekkoriban a szegényebb városi polgárság köreiből nagy népszerűségnek örvendő ón edények és étkezészetek.⁴⁷

Természetesen a puskaport nemcsak helyben állították elő, hanem vásárolták is, a harmincadjegyzékek mellett ez a portörő számadásokban is követhető. A város megbízásából, az erdélyi (elsősorban segesvári és marosvásárhelyi) vásárokon megvett és Kolozsvárra szállított puskaport elszámolták a perceptorok. Hasonló történt 1616. szeptember 5-én, amikor a város által megbízott személyek vásároltak a segesvári portörőtől szakállas puskához való port, 80 fontot, amiért 11 forint 42 dénárt fizettek.⁴⁸ A harmincadjegyzékekből huszonöt Kolozsvárra érkező lőporszállítmányról tudunk, egy szállítmány általában 10–15 font és 1–2 mázsa közötti puskaport jelentett.⁴⁹ A huszonöt szállítmányból nyolc Lengyelországból, hat Eperjesről, három Magyarországról, kettő Bécsből érkezett. Egy-egy szállítmány feltételezhető származási helye Kassa, illetve Törökország lehetett, míg négy szállítmány származási helyéről nincsenek információink.⁵⁰ Annak ellenére, hogy importárként kész fegyverek is kerültek az időszakban Kolozsvárra, Pap kutatásai alapján úgy tűnik, hogy a puskához és tűzfegyverekhez csupán kellékek és lőszer érkezett. Ezen belül is a puska töltéséhez szolgáló rézvevők, ércek a fegyverkészítéshez, a lőpor tárolására szolgáló lódingok, illetve puskaalackok érkeztek.⁵¹

A különböző típusú lőfegyverek eltérő finomságú puskaport igényeltek. A kolozsvári számadáskönyvekben 5 fajta puskaport találtam, kérdéses, hogy

44 Uo. 477.

45 Uo. 333., 459., 501., 510., 524., 532.

46 Uo. 202–469.

47 PAP 2008.

48 RÁLKMI 1. fond, 23. tek., 14a/XI, 11.

49 PAP 2004, 132–133.

50 Uo.

51 Uo. 125. A lóding és a puskaalack is általában hosszúkás kürt vagy palack alakú tárgy volt, amelyben a puskaport tárolták, főként kisméretű kézi fegyverekhez. SZABÓ T. 2000, 1051.

maguk a perceptorok meg tudták-e különböztetni a fajtákat, vagy csak a tornyokat fenntartó céhtagoktól, illetve a portörőtől tudták meg az egyes hordók tartalmát. Gyártottak szakállas puskákhoz való port,⁵² tarackhoz való port,⁵³ apró port,⁵⁴ illetve puskaport, amely valószínűleg a legtöbb fegyverhez használható volt. Ezen kívül a számadások között találok az eperjesi por elnevezéssel, amely már nevéből is egyértelmű importárura utal. A puskaport a város tornyai mellett a tanácsházban is tárolták, jelenleg azt tartom valószínűnek, hogy az adott évben percipiált és tört porok először a tanácsházba kerültek, egy *kalitka* nevű helyiségbe, majd ezt követően vitték fel az illető tornyokba.⁵⁵ A Kolozsváron egy év alatt gyártott puskapor mennyisége igen csak változó volt az általam kutatott időszakban. Egyes években csupán az *arenda* mennyiségét, vagyis évi 70 font port adott át a portörő a városnak, hiszen többre nem volt szükségük, illetve az ezen kívüli mennyiségért már fizetnie kellett a városi tanácsnak, ahogy korábban már említettem. A különböző katasztrófák, ellenséges betörések, portyázások a malmot is károsították, több évből fennmaradt a portörők számadásainak feljegyzései között, hogy a malom használhatatlan állapotban volt. 1658 augusztusából tudjuk például, hogy Aknay Mihály portörő „... az pogány ellenség betörései miatt nem munkálkodhatott”, illetve a város által rendelt porok emiatt csak késő őszre készültek el.⁵⁶ Mindezek ellenére, az 1655-ös nagy tűzvész utáni helyreállítási munkálatok által meghatározott évben a város több, mint tíz kolozsvári mázsa puskaport rendelt Aknay Mihálytól, aki ebből kilenc mázsa 132 fontot el is tudott készíteni az év során.⁵⁷ A puskapor gyártásának ilyen mértékű ingadozása is igazolja a termék Kolozsvárra történő importálásának szükségességét és igényét az adott időszakban.

52 A szakállas puskákra a 15. század elejétől a csőtorkolat közelében, alul egy vas nyúlványt kovácsoltak, így az elsütésükkor fellépő visszaható erőt vissza tudták fogni a bástyafalakra, lőrésbe vagy állványokra állított puskáknál. Szakállas puska elnevezésüket a vasnyúlványról kapták. KOZÁK 1959.

53 Kisméretű, rövid csövű löveg, tábori ágyú. SZABÓ T. 2005, 919.

54 Finom lőpor, vagy aprópuskákhoz való lőpor. Az aprópuska egy rövidnyelű fegyver, karabélyféle. SZABÓ T. 1975, 381.

55 Erre tudok következtetni az 1615 márc. 4-i feljegyzésből: „... az kalitka mellett való hazból vitték korszobéli porokat az kovatsok also torniaba.” RÁLKMI 1. fond, 22. tek., 13b/II., 325.

56 RÁLKMI 1. fond, 70. tek., 30/XXIII., 6.

57 RÁLKMI 1. fond, 70. tek, 30/XXIII., 6–7.

A mértékegységek problematikája a számadásokban

Kutatásom esetében megkerülhetetlen kérdés a korabeli súlymértékek és számadatok megfelelő értelmezése, átalakítása, illetve használata mai mértékegységekben. Amint azt előző az fejezetben írtam, a korabeli tonnát mint tárolóedényt/hordót kell értelmezni. Tehát az 1 tonna puszkapor, vagy bármilyen más anyag egy edénynyt jelent. A konkrét mennyiséget mázsában (*Masa*, *Centenarius*, *Centner* rövidítve M, Cm), illetve fontban (*Libra*, rövidítve L) mérték a vizsgált időszakban.⁵⁸ Ezen a ponton viszont felvetődik néhány kérdés a mázsával és fonttal kapcsolatban. Az Erdélyben használt mázsa több, a korabeli forrásokot feldolgozó kutató szerint a bécsi mázsával egyenlő, amelyet Magyarországon is használtak.⁵⁹ Egy bécsi mázsa 100 korabeli fonttal volt egyenlő, 2 vám mázsa pedig 100 mai kilogrammot nyomott.⁶⁰ Mindez azonban nem használható a portörök számadásai esetében. Saját számításaim és a források tanulsága szerint a kolozsvári perceptorok 140 fontot értettek 1 mázsa alatt. Ez a számadat szerepel Bogdán István 1991-ben megjelent kötetében is, ő kimutatta, hogy az 1549. évi országgyűlési határozat Erdély hivatalos mértékévé rendelte a kolozsvári mázsát, amely 140 kolozsvári fontot nyomott. Majd az 1683. évi határozatok ismét Erdély mértékévé rendelték az ekkor már erdélyi mázsa néven emlegetett súlymértéket.⁶¹ Bogdán adatait igazolva magam is végeztem számításokat a kolozsvári számadáskönyvek adataira támaszkodva. Szilárd bizonyítékot az 1648-as, *Tiszár Péter* és *Mechl Öler* által végzett számadásban találtam. A számadások alapján, a portörő malom éves bére (*arendaia*)⁶² 70 font puszkapor volt az 1610-es évektől kezdődően. 1648-ban azonban ezt, mint fél mázsát írja le a két perceptor, míg a lap alján végzett összegzésükben 70 fontként szerepel.⁶³ Az 1643-as portörő számadást is állításom igazolására tudom felhasználni. Ekkor a két perceptor, F. Tamás és K. Mihály a Szűrtakácsok tornyában 8 tonna szakállas port talált, ezekben egyenként 130, 121, 122, 113, 108, 130, 125 és 105 font port mértek meg, amely korabeli mértékkel hat mázsát és 114 fontot nyomott összesen, elosztva pedig 140 fontot

58 BOGDÁN 1991, 442–445.

59 PAP 2000, 537.

60 Uo. 539.

61 BOGDÁN 1991, 457.

62 Amit a portörő malmot bérlő személy fizetett a városnak.

63 RÁLKMI 1. fond, 60. tek., 25b/VI., 920.

kapunk egy mázsa értékének.⁶⁴ Ugyan abban az évben a Hentelérek (hentesek) tornyában 2 tonna szakállas port írtak össze, a hordókban. Ezekben 120, illetve 202 font port tároltak, összesen 2 mázsát és 42 fontot nyomván.⁶⁵ Az osztás elvégzését követően jelen esetben is 140 fontot kapunk egy mázsa értékeként.

A korabeli kolozsvári mázsa mellett foglalkoznunk kell a kolozsvári font kérdésével is, hogy az hány mai kilogrammnak felel meg. Pap Ferenc átlagosan 1 korabeli fontot valamivel több, mint 0,5 mai kilogrammnak számolt.⁶⁶ Ez a Magyarországon is használatos bécsi font megfelelője, 1 font 0,56 kilogrammot nyom. Viszont létezett az Erdélyben szintén használatos brassói font, amely 67 grammal többet nyomott, egészen pontosan 0,64 mai kilogrammot.⁶⁷ Mindezen értékek azonban nem használhatók a 17. századi portörök számadásai esetében. Bogdán István kutatásaiból megtudjuk, hogy az 1549. évi országgyűlés határozata alapján Erdély mértékévé rendelték a kolozsvári mázsa mellett a kolozsvári fontot is, amely a 18. században már erdélyi fontként szerepelt a forrásokban. Mértéke 0,39 mai kilogramm volt.⁶⁸

A mértékegységek tárgyalását követően két táblázat segítségével szeretném bemutatni a város tornyaiban tárolt puska por reális mennyiségét. Amint azt előző fejezetemben már kifejtettem, az 1630-as években megváltoztak a puska por tárolásának szokásai Kolozsváron. Emellett a tornyokban tárolt puska por mennyiségének összeírása is változott. 1648-at követően egyetlen számadásban sem tüntették fel a hordókban található puska por pontos mennyiségét, csupán a hordók számát írták össze a perceptorok. Ezek tudatában, illetve figyelembe véve, hogy mely évtizedekből maradt fenn a legtöbb portörő számadás, az 1617., illetve az 1643-as év számadásait választottam ki a táblázatok forrásanyagaként (1. táblázat).

Táblázatom segítségével igazolható korábbi állításom, amely szerint az 1630-as évekig a város puska por készleteinek jelentős részét néhány toronyban (jelen esetben csupán a kovácsok alsó tornyában) tárolták. Mindez egy esetleges szerencsétlenség, a torony elpusztulása esetén hatalmas hiányt okozott volna Kolozsvár védelmében. Az összeírások részletességét jól mutatja, hogy a számadáskönyvekben is feltüntették a különböző lőfegyverekhez használt, illetve eltérő finomságú lőporok fajtáit, hordónként feltüntetve.

64 RÁLKMI 1. fond, 56. tek., 24/IV., 450.

65 RÁLKMI 1. fond, 56. tek, 24/IV., 451.

66 PAP 2000, 56.

67 Uo. 56.

68 BOGDÁN 1991, 446.

Puskapor tárolási helye	Szakállashoz való por	Puska-por	Eperjesi por	Tarackhoz való por	Összesen	Mai súlya kb.
<i>Kovácsok alsó tornya</i>	1t-68 L	3t-286 L	1t-31 L	3t-260 L	8t- Cm 4, 75 L	251,5 kg
<i>Piacon való új bolt</i>	5t-466 L	4t-284 L			9t- Cm 5, 50 L	292,5 kg
Összesen					17t- Cm 9, 125 L	544 kg

1. táblázat: Kolozsvár tornyaiban tárolt puskapor mennyisége az 1617-es portörök számadása alapján⁶⁹

Tároláshoz használt tor.	Szakállaspor	Puska-por	Tarackpor	Aprópor	Összesen	Mai súlyban kb.
<i>Vargák t.</i>	4t-434 L	3t-294 L	2t-115 L		9t- Cm 5, L 113	328,4 kg
<i>Öttvösök t.</i>	7t-622 L	4t-190 L	2t-34 L		13t- Cm 6, L 6	329,9 kg
<i>Takács t.</i>	5t-508 L	1t-105 L	1t-70 L		7t- Cm 4, L 123	266, 3 kg
<i>Szűrtakács t.</i>	8t-954 L				8t- Cm 6, L 114	372 kg
<i>Hentelér t.</i>	2t-322 L				2t- Cm 2, L 42	125,6 kg
<i>Kádár t.</i>	4t-400 L	2t-246 L	1t-70L		7t- Cm 5, L 16	279,2 kg
<i>Fazekas t.</i>	2t-333 L				2t- Cm 1, L 93	129,9 kg
<i>Szabók t.</i>	8t-1199 L				8t- Cm 8, L 79	467,6 kg
<i>Lakatosok t.</i>	3t-331 L				3t- Cm 2, L 91	129,1 kg
<i>Kőművesek t.</i>	2t-140 L			2t-228,5 L	4t- Cm 2, L 88,5	143,7 kg
<i>Szígyártó t.</i>	7t-856 L				7t- Cm 6, L 16	333,8 kg
<i>Csiszárok t.</i>	5t-600 L				5t- Cm 4, L 40	234 kg
<i>Asztalosok t.</i>	2t-272 L			1t-54 L	3t- Cm 2, L 46	127,1 kg
<i>Kovács t.</i>	10t-1077 L				10t- Cm 7, L 97	420 kg
<i>Szőcsök t.</i>	2t-246 L				2t- Cm 1, L 106	95,9 kg
Összesen					90 t- Cm 69,2	kb. 3,78 t

2. táblázat: Kolozsvár tornyaiban tárolt puskapor mennyisége az 1643-as portörök számadása alapján⁷⁰

69 RÁLKMI 1. fond, 25. tek., 14a/XIII. A táblázatban található rövidítések feloldása: t – egy tonna, jelen értelemben tárolóedény/hordó. L – 1 kolozsvári font, 0,39 mai kg; Cm – egy kolozsvári mázsa, 140 kolozsvári font, 54,53 mai kg. BOGDÁN 1991, 457.

70 RÁLKMI 1. fond, 56. tek., 24/IV.; A táblázat rövidítéseinek feloldása megegyezik az első táblázatban használtakkal.

A második táblázat adatai igencsak meglepően hathatnak az olvasó számára, hiszen csupán 26 évvel későbbi összeírásból származnak az előzőhöz képest. Az adott évben Kolozsvár 15 tornyában tároltak puskaport, amelyek közül a szűrtakácsok, a szabók és a kovácsok tornya emelkedik ki. Mai súlymértékbe átszámítva mindhárom toronyban 350 kilogrammnál több puskaport tároltak az 1643-as esztendőben. A kilencven tonnából csupán 19-ben nem szakállas puskához való port találtak a perceptorok, ebből is következtethetünk a fegyvertípus a korszakban való nagy elterjedtségére és viszonylag egyszerű használatára. A tornyokban levő tonnák nem mindig voltak megtöltve puskaporttal, a számadásokban olyan utalásokat is találunk, amelyek megemlítik, hogy az illető hordó majdnem üresen állt, csupán 6–10 font puskaapor „hányódott” benne. Az 1648-as számadásban ezt így rögzíti a lakatosok tornya esetében: „... *ugian vagion ott másik egy tonna, de csak kicsin vagion az Fenekén.*”⁷¹ Az illető 1648-as az első számadás, amelyben már nem jegyezték fel részletesen a tonnákban található porok súlymértékét, csupán hasonló megjegyzéseket tettek a perceptorok.⁷² Ez a gyakorlat megmaradt az általunk ismert utolsó, 1660-as számadásig.

Következtetések

A kolozsvári portörök számadásainak kutatása igen változatos, bőséges információval és a kora újkori erdélyi várostörténet érdekes adataival szolgáló munka. A formai és tartalmi szempontból négy alegységre osztható portörök számadások végig követik a 17. századi Kolozsvár eseménytörténeti fordulatait, illetve a puskaapor tárolási szokásainak változásából is következtethetünk az egyes történésekre. A század harmincas éveiben végbemenő, a korábbihoz képest akár drasztikusnak is nevezhető tárolási változások (több toronyban történő egyenlőbb mértékű elosztás) egyértelmű következményei lehetnek olyan szerencsétlen eseményeknek, mint a szabók tornyának 1627-ben történő felrobbanása. Emellett a tornyokban tárolt puskaapor mennyisége utalhat az illető torony stratégiai fontosságára, ami maga után vonja a tornyot fenntartó céh lehetőségeit és szerepét a városon belül. Mindezt egy jövőbeli tanulmányban szeretném kifejteni. Az összeírásokat végző perceptorok nevének

71 RÁLKMI 1. fond, 60. tek., 25b/VI, 920.

72 RÁLKMI 1. fond, 60. tek., 25b/VI., 919–21.

megjelenése más, korabeli kolozsvári forrásokban nagyban segítheti a társadalmi ranglétra és a helyi adminisztráció kutatását.

Gazdaságtörténeti szempontból elhanyagolhatatlan információkkal szolgálnak a számadásokban a portörő malomról feljegyzett információk, mindenekelőtt az 1626-ban és 1655-ben történt részleges újjáépítésének leírásai. A portörő malom jelentőségét jól mutatja a két nagyobb újjáépítési munkálatkor felhasznált erőforrások mértéke, illetve az építőanyagokra költött pénz összege. A puskaapor előállításához szükséges kén és salétrom pontos mennyiségének feljegyzése segít meghatározni azok származási helyét összevetve a harmincadvám jegyzékeiben megtalálható árubehozatallal. Ennek köszönhetően kijelenthető, hogy a Kolozsváron gyártott puskaaporba kerülő kén és salétrom nagy része Erdélyen kívülről, főként Lengyelországból és a Magyar Királyságból érkezett. A gyártott lőpor mennyisége nem tudta folyamatosan fedezni a város szükségleteit, az előállítást nagyban korlátozták a háborús évek viszontagságai. Emiatt gyakran puskaaporimportra szorult a város.

Sajnos a szabad királyi városi rang 1660-ban bekövetkezett elvesztése nagymértékű adminisztratív és jogi változást hozott Kolozsvár mindennapjaiban, a számadáskönyvek feljegyzésének módját is teljesen átalakítva, mindezzel lezárván a nagyjából 7 évtizeden keresztül létező portörök számadásait.

Bibliográfia

Levéltári források:

RÁLKMI – Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Direcția Județeană Cluj): 1. fond Kolozsvár város polgármesteri hivatalának iratai (Fond Primăria Orașului Cluj-Napoca) Városi Számadáskönyvek Gyűjtemény; 5. tek., 5/XIV.; 22. tek., 13b/II.; 23. tek., 14a/XI.; 25. tek., 14a/XIII., XXIII.; 28. tek., 15b/VIII.; 35. tek., 17b/VI.; 56. tek., 24/IV.; 60. tek., 25b/VI.; 62. tek., 26/VI.; 65. tek., 28b/VI.; 70. tek., 30/XXIII. *A rövidítések feloldása*: tek. – mikrofilmtekercs, amelyen az adott számadáskönyv található [eredetiben nem kikérhető].

Kiadott források:

PAP 2000: PAP Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Bukarest – Kolozsvár 2000.

Szakirodalom:

- BOGDÁN 1991: BOGDÁN István: *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest 1991.
- GOLDENBERG 1957: GOLDENBERG, S.: Kolozsvár kereskedelme a XVI. században. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. BODOR András – CSELÉNYI Béla – JANCSÓ Elemér – JAKÓ Zsigmond. Kolozsvár 1957.
- GOLDENBERG 1958: GOLDENBERG, S.: *Clujul în secolul XVI. Producția și schimbul de mărfuri*. București 1958.
- JENEY-TÓTH 2004: JENEY-TÓTH Annamária: *Míves emberek a kincses Kolozsvárott. Iparostársadalom a 17. századi Kolozsváron*. Kolozsvár 2004.
- KOZÁK 1959: KOZÁK Károly: A Budapesti Történeti Múzeum–Vármúzeum vasnyelű szakállas puskája. Budapest 1959.
- MIHÁLY 2005: MIHÁLY Melinda: *Kolozsvár örödményei*. Kolozsvár 2005.
- ORTUTAY 1981: ORTUTAY Gyula Főszerk.: *Magyar Néprajzi Lexikon*. IV. köt. Budapest 1981.
- PAKÓ 2015: PAKÓ László: Kolozsvári harmincadjegyzékek 1631-ből. *Erdélyi Múzeum*. LXXVII. köt. (2015), 1. füz. 145–177.
- PAP 2004: PAP Ferenc: Fegyver, katonai felszerelés és lőszer a kolozsvári külkereskedelemben (1599–1637). *Erdélyi Múzeum*, LXVI. köt. (2004), 3–4. füz. 123–135.
- PAP 2008: PAP Ferenc: Őn és réz a kolozsvári külkereskedelemben (1599–1637). *Erdélyi Múzeum*, LXX. köt. (2008), 1–2 füz. 95–99.
- RÜSZ-FOGARASI 2012: RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Egy elfeledett intézmény, a kolozsvári Szentlélek-ispotály története*. Budapest 2012.
- RÜSZ-FOGARASI 2018: RÜSZ-FOGARASI Enikő: Kolozsvár számadásai a fejedelemség korában. *Történelmi Szemle*, LX. évf. (2018) 1. sz. 17–34.
- SZABÓ T. 1975: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XIII. Szerk.: SZABÓ T. Attila. Bukarest 1975.
- SZABÓ T. 2000: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XIII. Szerk.: SZABÓ T. Attila. Kolozsvár – Budapest 2000.
- SZABÓ T. 2005: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XIII. Szerk.: SZABÓ T. Attila. Kolozsvár – Budapest 2005.
- SZABÓ T. 2009: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XIII. Szerk.: SZABÓ T. Attila. Kolozsvár 2009.

L. Kajtár Gyöngyvér

Ispotályigazgatás a Habsburg hatalomátvétel utáni Kolozsváron (1690–1770)

Kolozsvár szabad királyi városi státusának elvesztése (1665) a városban működő intézmények számára is változásokat hozott. Visszaszerzése igencsak sokat várattott magára, ténylegesen csupán 1712-ben következett be.¹ Ugyanekkor lesz a katolikus vallás ismét a város uralkodó által is favorizált vallása és veszi kezdetét az egykori egyházi javak – így az ispotály – fokozatos visszaszerzése is.² Írásomban arra keresem a választ, hogy a Habsburg hatalomátvétellel újra erőre kapó katolicizmus miként szerezte vissza és vezette a továbbiakban a Szent Erzsébet ispotályt. Mindehhez forrásul elsősorban a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában őrzött Szent Mihály plébániatemplom iratanyaga között található Szent Erzsébet Aggmenház iratait használtam fel,³ továbbá a Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Kirendeltségében őrzött számadáskönyveket és egyéb ispotálytörténeti iratokat tekintettem át. Ezt egészítettem ki a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Kézirattárában őrzött két 19. századi ispotálytörténeti munkával.⁴

Mielőtt azonban történetünket a 18. században folytatnánk, röviden nézzük meg, mit is tudunk Kolozsvár ispotályairól. Többek között Rüszt-Fogarasi Enikő és kutatócsoportja munkáiból tudjuk,⁵ hogy Kolozsvár a középkortól fogva három ispotállal rendelkezett: a Szent Erzsébet, Szent Lélek és Szent Jób tiszteletére szentelt intézményekkel.⁶ Az első kettő feladata a szegény-,

1 KISS 2006, 91–94.

2 ZAMFIR 2010, 106–108.

3 A továbbiakban: GyFLKGyl SzMPtI.

4 MÓRICZ é. n. és I. SZ. é. n.

5 A 2002-ben alakult kutatócsoport tagjai: Rüszt-Fogarasi Enikő, Márton Tünde, Flóra Ágnes, Mihály Ágnes, Pakó László és Derzsi Júlia.

6 Kiadásra kerültek a kutatócsoport munkájának eredményeként a Szentlélek ispotály 1601–1650 közötti számadásai, ld. MÁRTON – MIHÁLY – FLÓRA – RÜSZ-FOGARASI 2006, illetve

beteg-, elaggott emberek és az árvák befogadása, gondozása volt.⁷ A harmadikat, a Szent Jób tiszteletére szentelt és járványos betegek ellátására specializálódott intézményt a 16. század során megszüntették. Erről konkrét adataink nincsenek, csupán a források hirtelen eltűnése miatt következtethetünk megszűnésére.⁸

A város két legnagyobb ispotálya valamikor az 1670-es években összeolvadt és Szent Erzsébet ispotály néven folytatta tovább működését.⁹ Az ispotály épületének elpusztulását követően az ispotály beköltözött az ún. Kautusch-féle piacsori házba, amit még a 15. század végén adományozott az intézménynek Kautusch Mihály és felesége, Margit azzal a kikötéssel, hogy soha nem adhatják el. A beköltözést megelőző időszakban az ingatlant az ispotály bérbe adta: első felét boltként, hátsó felét lakásként, illetve a pincehelységet a polgárok borainak.¹⁰ Egy 1754-es adat alapján a ház emeletét és a földszinten lévő bolt-helységét az ispotály a beköltözés után is kiadta és ezzel egészítette ki jövedelmét.¹¹ Mi is volt ez a jövedelem?

Elsősorban a királyi és fejedelmi donációkból származó javak és azok adminisztrálása során keletkezett jövedelmek jelentették a Szent Erzsébet ispotály vagyonának nagy részét. Itt külön kiemelném a kolozsi sóaknából évente kapott 2000 kósó adományt, amiről nem tudjuk, hogy melyik fejedelemtől származik. A legkorábbi só-donációt megerősítő oklevél 1613-ból maradt fenn és Báthory Gábor nevéhez fűződik. A só csekély részét használta fel az ispotály a saját gazdaságában, nagyobb részét értékesítette, és az így nyert pénzeszeget forgatta vissza a birtokaiba.¹² Egy 1718-ból fennmaradt irat szerint az ispotály egy bizonyos ideig a királyi kincstártól évenként kapott 250 forintot, amiből 200-at az ispotályon kívüli szegények ellátására, segítésére kellett fordítania, 50-et pedig a „bentlakókra”. Feltételezések szerint ez az adomány nem lehetett tartós, ugyanis az 1789-es számadás már nem említette a jövedelmek között.¹³

a Szent Erzsébet ispotály 1601–1650 közötti időszakra vonatkozó gazdasági mérlegei, ld. MÁRTON – MIHÁLY – FLÓRA – RÜSZ-FOGARASI 2010. Ld. továbbá RÜSZ-FOGARASI 2008; RÜSZ-FOGARASI 2011.

7 RÜSZ-FOGARASI 2008, 46.

8 RÜSZ-FOGARASI 2008, 93–94.

9 RÜSZ-FOGARASI 2011, 115.

10 MÓRICZ é. n., 5.

11 MÓRICZ é. n., 41.

12 RÜSZ-FOGARASI 2008, 96.

13 MÓRICZ é. n., 43–44.

A hagyatékokból származó adományok szintén jelentős mértékben növelték az ispotály vagyont. Így került az ispotály birtokába például a mérai és andrásfalvi birtoktest minden hozzátartozójával együtt Dezső Antal és felesége végrendeleti adományaként.¹⁴

A saját gazdaságából származó jövedelmek a malomjövedelmekből (kolozsvári és mérai), a sütőházak jövedelmeiből és az ispotályhoz tartozó birtoktest (kolozsvári, mérai és andrásházi birtokok) adminisztrációja során keletkezett javakból álltak. Ezt egészítették ki különböző bérleti díjak.¹⁵

A kezdeti időszakban a szabad királyi városokban a város az uralkodó beleegyezése mellett kegyúri jogokat gyakorolt a szegényházak felett. Amíg a város lakói katolikusok voltak, a jog a katolikus egyház helyi képviselőit illette meg. A rossz egyházi adminisztráció miatt Európa-szerte megfigyelhető municipizációs folyamat itt is kezdetét vette. A 16. század első felében az ispotály a város felügyelet alá ment át, és világi adminisztráció alá került már a reformáció térhódítása előtt.¹⁶

A Habsburg hatalomátvételt követően a bécsi udvar komoly lépéseket tett az Erdélyben meggyengült katolicizmus korábbi helyzetének visszaállítására. Az állam egységének zálogát a vallás támogatásában és a protestáns felekezetek fokozatos visszaszorításában látta.¹⁷ Erdélyben ezen rekatolizációs törekvések az ekkor többségben lévő protestáns egyházak ellenállásába ütköztek, mivel azok féltették addigi pozíciójukat.¹⁸ Így e téren az áttörés csupán a Habsburg hatalom megszilárdulása után, Mártonffy György 1713-as püspöki kinevezésével született meg.¹⁹ Majd ezt követően 1715-ben hivatalosan is visszaállították az erdélyi katolikus püspökséget.²⁰

1717-ben Mártonffy György erdélyi püspök a Szent Mihály plébániatemplommal együtt az ispotályt is visszaszerezte, s így kieleződött a harc a város és a püspök között a patrónusi jogért.²¹ 1718-ban a Tanács, élén a bíróval a kirendelt kormánybizottságnak panaszt nyújtott be, amelyben visszakövetelte a felügyeleti jogot. Kérésüket azzal indokolták, hogy a kolozsvári polgárok is sok adományt tettek az intézmény javára, illetve amikor az ispotály jövedelmei

14 RÜSZ-FOGARASI 2008, 97.

15 MÓRICZ é. n., 41.

16 RÜSZ-FOGARASI 2008, 38–51.

17 LUKÁCS 2016, 10.

18 TRÓCSÁNYI 1988, 279–281.

19 ZAMFIR 2010, 108.

20 LUKÁCS 2016, 11.

21 MÓRICZ é. n., 52.

a kiadásokat nem fedezték, a város pótolta a hiányzó részt. Véleményük szerint ez feljogosítja a várost képviselő tanácsot az intézmény feletti patrónusi jogra.²² A bizottság az uralkodónak felterjesztette az ügyet, amelyben végül a kormánysszék 1727-ben hozott döntést. A főfelügyeleti jogot továbbra is a püspök kezében hagyták. Döntésüket azzal indokolták, hogy a püspök nem kívánta sem a patrónusi, sem az adminisztrátori jogot, neki ezt az uralkodó adományozta. Ezzel azonban az intézmény felügyeleti joga a városon kívülre került.²³

1735 márciusában a kormánysszék egy ítéletben szögezte le újból a püspök jogait. Előírták, hogy joga van bármikor eltávolítani a nem megfelelően adminisztráló ispotályvezetőt az ispotály éléről, és helyébe abból a vallásból állítani egy megfelelő embert, amely vallás éppen soros az ispotály vezetésében. A pert az ispotály akkori adminisztrátora, Ambrus András kezdeményezte, aki az őt ért támadások miatt kivizsgálást kért. A Gubernium előírta, hogy Ambrus maradjon továbbra is az intézmény vezetője hivatali ideje leteltéig.²⁴

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a Tanács ténylegesen kizárásra került az ispotállal kapcsolatos döntéshozatalból. Mivel a püspök mint guberniumi tanácsos Nagyszébenben lakott, a kolozsvári katolikus plébános befolyást nyert a szegények felvétele ügyében, ám csak a városi tanács által ajánlott személyeket vehette fel. Ezt bizonyítja egy 1751-es törvényszéki rendelet. 1754-ben Sztoyka Zsigmond Antal erdélyi püspök a felügyeleti jogot Bíró János katolikus plébánosra ruházta élete végéig. Az irat alapján a plébánosnak jogában állt az intézmény látogatása, ispánok és felügyelők kinevezése és számonkérése, egyszóval minden, ami a fennmaradást és a gyarapodást szolgálta.²⁵

Az ispotály igazgatásának másik fontos résztvevője az ispotálymester volt. A középkortól fogva ő vezette az intézményt. Kezdetben az ispotálymesterek nem kaptak fizetést, de adómentességet élveztek, mint minden más városi hivatalnok, és a szegényekkel együtt részesültek az ispotály jövedelmeiből.²⁶ Eleinte katolikusok voltak, 1568-tól unitáriusok, majd 1645-től reformátusok és unitáriusok felváltva egészen 1735-ig, amikor is a Gubernium előírta, hogy a református és a katolikus vallás képviselői közül kerüljenek ki felváltva.²⁷ Rüszt-Fogarasi Enikő hívta fel a figyelmet arra, hogy a korábbi vélekedésekkel

22 MÓRICZ é. n., 53.

23 GyFLKGyL SzMPtI: Fond (továbbiakban: F) 290; g állag, 2. doboz, régi jelzet: 58.727.

24 GyFLKGyL SzMPtI: F 290; g állag; 2. doboz, régi jelzet: 10.735.

25 GyFLKGyL SzMPtI: F 290; g állag; 3. doboz, régi jelzet: 20.754.

26 RÜSZ-FOGARASI 2013, 212–222.

27 MÓRICZ é. n., 52.

ellentétben nem feltétlenül felváltva kerültek ki a két náció képviselői közül, hanem megválasztásukhoz mindkét náció beleegyezésére szükség volt. Noha éves tisztségről beszélünk, de többször is megválasztották ugyanazt a mestert, vagy előfordult az is, hogy egyik évben az egyik, másik évben a másik ispotály mestere volt ugyanaz a személy.²⁸

Teljes cselekvési szabadsággal rendelkeztek az ispotály vagyona felett, csupán akkor fordultak a százférfiak tanácsához, hogyha segítségre volt szükségük. Az ispotályba felvett szegények ügyében viszont nem rendelkeztek ekkora szabadsággal. A tanács és a bíró döntötték el, hogy kik lehettek az ispotály lakói, ők csupán rendkívüli esetben rendelkezhetek erről.²⁹

Az Akadémia kéziratárában őrzött két 19. századi ispotálytörténet alapján számadásra 1557-től kötelezték őket. Ezek közül számottevő teljes- és parciális számadás maradt fenn. Megjegyzendő, hogy ezen ispotálytörténetek olvasása, értelmezése kapcsán indokolt a fokozott forráskritika használata, ugyanis az itt található információk nem minden esetben kereshetőek vissza. Ennek ellenére kutatásom elengedhetetlen forráscsoportját képezik. Noha az ispotálymesterek számadással tartoztak a tanácsnak, mégis úgy tűnik, hogy a számvevők ironikus vagy éppen bíráló véleményei nem jelentettek tényleges veszélyt számukra.³⁰ A számadás módjáról és fejezetekre lebontott tartalmi követelményeiről egy 1586-os instrukció nyújt képet, azonban az 1597-es számadás már csak nagyobb vonalakban követi azt.³¹

Hirtelen haláluk esetén az új választásig a család folytatta az ispotály vagyónának adminisztrációját, vagy a másik ispotálymester vállalta el mindkét ispotály vezetését.³²

Ahogy már a bevezetőben is utaltam rá 1665 után zavaros időszak következett a kolozsvári ispotályok történetében. Ugyan még két ispotálymestert választanak, de feladatkörük sok esetben nem elkülöníthető. Az ispotályok összeolvadása után sem normalizálódott a helyzet.

Az általam vizsgált időszak eddig azonosított ispotálymestereinek neveit tisztségük évének ill. éveinek feltüntetésével az 1. táblázat tartalmazza.

28 RÜSZ-FOGARASI 2013, 213–214.

29 RÜSZ-FOGARASI 2013, 219.

30 RÜSZ-FOGARASI 2013, 214.

31 RÜSZ-FOGARASI 2013, 215.

32 RÜSZ-FOGARASI 2011, 50.

1670, 1671	Viski Pál és Nagy Bányai István
1671	Rajner Márton és Berki István
1672	Rajner Márton
1676	Hojz Pál
1688, 1689	Asztalos Péter, majd halála után felesége
1689	Rhener Soir Pál és Topai György
1702	Gálfi Pál és Bendi György
1711	Teleki Ferencz és Brassai alias Spitz György
1712	Teleki Ferencz
1713	Teleki Ferencz és Vizaknai György
1714	Teleki Ferencz
1716	Stenczel Zsigmond
1717	Kovács alias Literati Mihály

1. táblázat: Az 1690–1770 közti időszak eddig
azonosított kolozsvári ispotálymesterei

Az ispotály vagyonának hűtlen kezelésére hivatkozva 1717-ben nyomozást indítottak, amelynek folyamánként eltörölték az ispotálymesterséget és helyette városi tisztviselőkből kinevezett provisorokat állítottak. A nyomozásra Szentkereszti Andrást és Biró Sámuel tanácsurakat, illetve Mikola Lászlót és Besztercei Senator Conrád Mihályt jelölték ki.³³ Az átvilágítás másik fontos célja a katolikus átvétel előkészítése lehetett. Fontos forrásértékkel bírnak azok a leltárak és összeírások, amelyek ekkor készültek.³⁴

A provisorátus kezdeteiről nem sokat tudunk. A forrásokban csupán 1725-ben találkozunk az első provissorral, Füsüs Mátyással. E tisztség az ispotálymesterséggel összehasonlítva rendelkezett néhány sajátossággal. Míg mesterekből többnyire kettő volt, provissorból mindig csak egyet neveztek ki. A kezdetekben sokszor emlegették még őket a régi szokás szerint mesternek, majd 1734-től ispánnak vagy ispánynak hívták őket. Hatáskörük korántsem volt annyira kiterjedt, mint elődeiké, sokkal inkább függtek a főfelügyelet parancsaitól. Munkájukért fizetést kaptak. Nem örvendtek akkora megbecsülésnek,

33 GyFLKGyl SzMPtI: F 290; g állag; 1. doboz, régi jelzet: 10.718.

34 GyFLKGyl SzMPtI: F 290; g állag; 1. doboz, régi jelzet: 8.718.

mint elődeik, csupán alkalmazottak voltak. Akárcsak a korábbi mesterek, ők is számadással tartoztak a tanácsnak. Gazdasági bevételeiknek hitelesítésére 7 „*régiusra*” volt szükség.³⁵ Ha megfigyeljük a forrásokból kirajzolódó ispánok személyét szembetűnik, hogy gyakran ismétlődnek ugyanazok a nevek.

Füüs Mátyás	1725	1726	1727	1728		
Rázmány Sámuel	1729	1730	1731			
Német István	1733	1736	1750	1751	1752	1753
Ambrus András	1734	1735	1737			
Pataki István	1738	1740	1742			
Gál János	1739	1741				
Lostájner István	1743	1744	1745	1746		
Érsekújvári István	1747	1748	1749			
Hadadi György	1754	1755	1756			
Finta Mihály	1757	1758	1759	1760	1761	
Andrási Antal	1762	1763	1764	1765	1766	
Vásárhelyi József	1767	1768				
Lukáts József	1769	1770				
Kis János	1771	1772	1773	1774		

2. táblázat: Az 1690–1770 közti időszak ispánjai

Az ispánok sem bizonyultak jobb adminisztrátornak a mestereknél. 1742-ben két ispán, Pataki István és Gál János visszaélései ellen uralkodói parancsra vizsgálatot folytattak. A tanúkihallgatás három napig zajlott. Első nap, 1742. június 5-én Mérában folytattak nyomozást, ekkor 26 tanút hallgattak ki. Második nap, június 7-én Kolozsváron a Monostor utcai kántorlakban újabb 30 tanút kérdeztek ki. A harmadik napon, június 9-én végül 10 embert hallgattak ki Szászfenesen. A 66 tanú kihallgatása során kiderült, hogy a vádlottak több éven át magáncélra használták az ispotály javadalmait. A szegények ez idő alatt hiányos ellátásuk miatt éheztek, fa hiányában fáztak. Nem viseltek gondot az ispotály épületeire sem, így az Óvári sütőház összedőlt, a többi épület is romos állapotban volt. Az ispotály az elmúlt évek jó terméseinek ellenére tele volt adóssággal. Az is kiderült, hogy nemcsak az ispánok, hanem a fő- és király-

35 I. SZ. é. n.

bíró, név szerint Bayer Ferencz³⁶, illetve a notárius, Széles Mihály is gyakorta használta az ispotály erőforrásait. Az előjárók az ispotály jobbágyságait ellátás nélkül, hosszú ideig dolgoztatták.

Az előjárókon kívül az ispánok rokonai, komái is gyakran igénybe vették az ispotály jobbágyságait saját gazdaságukban. Megfenyegették a szegényeket, hogy ha a plébánosnak panaszkodni mernek megveretik és kidobják őket az ispotályból. Az ispánok a sütőházból a szegények kenyereit dézsmálták és pénzért eladták. Az egyik vádlott, Pataki István gyakran járt a kolozsvári Középutcába egy bizonyos Bikfalvinéhoz, akinek titokban többször vitetett fát és malomport³⁷ is.³⁸

A deliberátum hiányában csak következtetni tudunk az ítéletre, de Gál János minden bizonnyal súlyos büntetést kaphatott. 1746-ban levelet küldött az erdélyi püspöknek, amelyben a segítségét kérte neve tisztázásához. Attól tartott, hogy öregségére földönfutó lesz. A levélben beszámolt arról, hogy a deliberátum megérkezése után nem engedélyezték a fellebbezést. Véleménye szerint ő csupán az irigység és rosszindulat áldozata lett, és az előző provisor, Ambrus András cselszövésének áldozata, aki az unitáriusokkal szövetkezett ellene.³⁹ Az ispotály további életében nem találkozunk a nevével. Más a helyzet Pataki Istvánnal, aki néhány év kihagyás után visszatért, és 1749–1790 között hét évben volt az ispotály curátora. Az provizorsága előtt is már viselte ezt a tisztséget 1730-ban és 1741-ben. A perbe belekeveredő bíró, Bayer Ferencz neve is többször előkerül a gondnokok között, 1742-ben, 1746-ban és 1750-ben is ő viselte a tisztséget.

A további források arról tudósítanak, hogy 1774-re az ispotály épületei ismét romos állapotban voltak, sőt vetni való búzát is kölcsön kellett kérniük. Éppen ezért 1775-ben az ispotályt haszonbérbe adták Andrási Antal városi senátornak. A szerződés értelmében Andrásinak jól kellett volna bánnia a szegényekkel, kiadni a rendes jussukat és feljavítani az ispotály épületeit. Ez sem bizonyult jó döntésnek, ugyanis Andrási gazdálkodása ellen is sok panasz volt. Így 1789-ben a haszonbért is megszüntették, és az ispotály adminisztrálását a

36 1742-ben a bírói tisztsége mellett viselte az ispotály főgondnoki tisztségét is.

37 Mint a tanúkihallgatásokból kiderül a malompor az őrlés után lehulló gabonapor, amiből pálinkát főztek a korszakban.

38 GyFLKGyl SzMPtI: F 290; g állag; 3. doboz, régi jelzet: 12.742.

39 GyFLKGyl SzMPtI: F 290; g állag; 3. doboz, régi jelzet: 13.746.

Kolozs vármegyei főispánra és a városi tanácsra bízta.⁴⁰ Ennek alapján gr. Csáki János vitte a tisztséget egészen 1785-ig.⁴¹

A gondnoki hivatal (curator) megjelenése is a Habsburg adminisztrációhoz, III. Károlyhoz köthető (1714). Egy 1718-as adat alapján a főbírák már mind a négy vallásból vitték a gondnokságot, akiket szintén a Tanács felügyelt. Évente választották őket. Fizetésük igen csekély volt. Feladataik csökkentek azután, hogy 1751-ben a katolikus plébános is egyfajta gondnokká lépett elő. Feladatkörük pontos meghatározása azonban további kutatásokat igényel.⁴² A forrásokban eddig talált gondnokokat az alábbi táblázat tartalmazza:

Név	Évszám	Név	Évszám
Erdélyi János	1724	Handsáros János	1743
Páter Pál	1725	Bayer Ferencz	1746
Boros György	1726	Enyedi István	1747
Handsáros István	1727	Pataki István	1749
Bongardus János	1728	Bayer Ferencz	1750
Szóllósi Gábor	1729	Pataki István	1752
Pataki István	1730	Bayer Ferencz	1753
Páter Pál	1731	Endes Péter	1754
Boros György	1732	Pataki István	1757
Gyergyai Pál	1733	Ambrus András	1758, 1759
Szóllósi Gábor	1734	Harsányi József	1760, 1761
Kolozsvári András	1735	Ambrus András	1762, 1763
Boros György	1736	Pataki István	1764, 1765
Páter Pál	1737	Páll Sámuel	1766, 1767
Enyedi István	1738	Pataki István	1768, 1769
Boros György	1739	Páll Sámuel	1770
Endes Péter	1740	Finta Mihály	1771, 1772
Pataki István	1741	Páll Sámuel	1773–1790
Bayer Ferencz	1742		

2. táblázat: A vizsgált időszak kolozsvári ispotálygondnokai

40 I. SZ. é. n.

41 MÓRICZ é. n., 73.

42 I. SZ. é. n.

Amint a táblázatból láthatjuk, kezdetekben éves tisztségről volt szó. Majd 1758 után átváltozott kétéves tisztséggé egészen 1773-ig, amikortól Páll Sámuel 17 évig viselte a gondnoki tisztséget. Akárcsak a provizorok esetében, itt is ugyanazok a személyek jelennek meg többször.

Következtetesképpen elmondhatjuk, hogy a 18. század első fele számos jelentős változást hozott a Szent Erzsébet ispotály életében. A Habsburg hatalomátvételnek köszönhetően újra erőre kaptak a katolikusok a városban, akik javaik visszaszerzése révén kívántak ismét helyet kapni a 18. századi kolozsvári társadalom életében. A társadalom igényeire reagálva vette kezdetét a karitatív tevékenység megszervezése, újrászervezése is. Az ispotály átvétele is e törekvésektől vezetve vette kezdetét, ez azonban a városi tanács ellenkezésébe ütközött. Az erdélyi püspök 1716 és 1718 között személyesen folytatott tárgyalásokat a városvezetéssel az ügy érdekében. Ennek eredményeként 1718-at követően a város és a püspök együtt felügyelték az intézményt, versengve annak kizárólagos felügyeleti jogáért. A helyzet 1727-ben rendeződött, amikor az uralkodó a patrónusi jogot a mindenkori erdélyi püspökre ruházta. Ezen változások az intézmény helyi vezetésére is hatással voltak. Míg az ezt megelőző időszakban az ispotálymesterség jelentős, társadalmilag megbecsült városi tisztség volt, addig a 1717 után a provisor egy egyszerű alkalmazott, adminisztrátor lett. Az ispotálymesterek teljes hatalommal rendelkeztek az ispotály javainak adminisztrációja felett, a város csak felügyelte őket, de nem avatkozott ténylegesen bele. Ezzel szemben a provisorok munkájára ez már nem igaz, a város felülbírálhatta őket a gazdasági döntésekben. Ebben az időszakban jelent meg a gondnoki tisztség is, ami az ispotály vezetésének differenciálódását mutatja. A század végére az állandó alkalmazottak köre kiegészül a különböző felügyelőkkel, egy ügyvéddel, egy orvossal és egy állandó az ispotályban lakó pappal.

Bibliográfia

Kéziratok a Román Tudományos Akadémia Kolozs Megyei Kézirattárában:

I. SZ. é. n.: ISMERETLEN SZERZŐ: *A Szent Erzsébet korház Kolozsvárt. Xenodochium S. Elisabethae Claudio.* (Ms.c.744/1967)

MÓRICZ é. n.: MÓRICZ István: *Aggház története.* (Ms.c.743/1967)

Levéltári források:

GyFLKGyl SzMPtI: Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Kolozsvári Gyűjtőlevéltára – Szent Mihály Plébániatemplom Iratanyaga.

Szakirodalom:

KISS 2006: KISS András: 18. századi erdélyi utak a szabad királyi város státus felé. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg levéltári évkönyv XVII.* Szerk. GALAMBOS Sándor – KUJBUSNÉ MECSEI Éva. Nyíregyháza 2006, 91–94.

LUKÁCS 2016: LUKÁCS Olga: *A felvilágosodás és a liberalizmus hatása az erdélyi egyházak kapcsolatára.* Kolozsvár 2016. 10.

MÁRTON – MIHÁLY – FLÓRA – RÜSZ-FOGARASI 2006: *A Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650. Kolozsvári ispotály-számadások I.* Szerk. MÁRTON Tünde – MIHÁLY Ágnes – FLÓRA Ágnes – RÜSZ-FOGARASI Enikő. Budapest 2006.

MÁRTON – MIHÁLY – FLÓRA – RÜSZ-FOGARASI 2010: *A Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei 160–1650. Kolozsvári ispotály-számadások II.* Szerk. MÁRTON Tünde – MIHÁLY Ágnes – FLÓRA Ágnes – RÜSZ-FOGARASI Enikő. Budapest 2010.

RÜSZ-FOGARASI 2008: RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Erdélyi ispotálytörténeti tanulmányok.* Kolozsvár 2008.

RÜSZ-FOGARASI 2011: RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ: *Egy elfeledett intézmény, a kolozsvári Szentlélek ispotály története.* Budapest 2011.

RÜSZ-FOGARASI 2013: RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Koraújkori kolozsvári ispotálymesetek.* In: *CERTAMEN. Előadások a Magyar Tudomány Napján.* Szerk. EGYED Emese – PAKÓ László – WEISZ Attila. Kolozsvár 2013.

TRÓCSÁNYI 1988: TRÓCSÁNYI Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben.* Budapest 1988.

ZAMFIR 2010: ZAMFIR Korinna: *Az erdélyi római katolikus püspökség (1526–1711).* In: *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig I.* Szerk. BOCŞAN, N. – BRANDES, D. – LUKÁCS Olga. Kolozsvár 2010, 106–108.

Nagy Ignác

A kitabok megtartó ereje a lengyelországi tatárok kultúrájában

A lengyelországi tatárokról

A lengyelországi tatárok ősei hatszáz éve érkeztek a mai Lengyelország és Litvánia területére mint menekültek. Akkoriban az Arany Horda területén hatalmi játszmák és pusztító polgárháborúk dúltak, emiatt a lakosság, főleg a helyi nemesség, amelynek lehetősége volt menekülésre, Nyugat felé indult.

A Litván Nagyfejedelem, Vytautas a 15. században fogadta be őket. A betelepülő tatárok megtarthatták vallásukat és kultúrájukat, sőt nemesi címet is nyertek a családok, cserébe a tatároknak kellett védeniük az ország keleti határait. A tatárok a mai Vilnius, Trakai, Grodno és Kaunas környékén telepedtek le, később, a 17. századra azonban a Lengyel Korona területein is alapítottak településeket. Sobieski János lengyel király 1679-es rendeletével létrehozta azokat a tatár falvakat, amelyek egészen a második világháború pusztításáig a kicsiny etnikum lengyelországi hazájává váltak. Ekkor alakultak ki az olyan falvak, mint Kruszyniani, Bohoniki, Drahle, Malawicze Górne, Lebidziewo, Studzianka vagy Ossowa. Mára azonban csak Bohoniki és Kruszyniani őrizte meg tatár jellegét, és a lengyelországi tatárok a mai napig úgy tekintenek a két településre, mint szűkebb szellemi hazájukra Lengyelországon belül. A lengyel tatárok jelenlegi létszámát 2500–3000 főre becsülik, szétszórtan élnek a mai Lengyelország területén.¹

A betelepülő néptömeg azonban etnikailag korántsem volt egységes, ahogyan az Arany Horda népessége sem. A nemzetségek közt tatárok, mongolok és még megannyi türök vagy egyéb etnikumú család volt. A közös kapocs közöttük az iszlám, valamint a mongol-tatár nomadizáló kultúra volt. A betelepülők

1 NURZYNSKA 2015, 328.

az érkezésük utáni első évszázadban már elvesztették saját nyelvüket, és a környező etnikai csoportok nyelvét kezdték el használni (belarusz, litván, lengyel), de a muszlim vallásukból fakadóan ezeket a nyelveket erőteljes arab, perzsa és török hatások érték. Vallási irodalmuk eredetileg arab nyelvű volt, azonban a nyelvi asszimilációjukkal párhuzamosan a belorusz vagy lengyel nyelvű vallásos irodalom is megjelent már a 16. század második felében, amikor a lengyel tatárok első kézzel írott könyvei, az úgynevezett kitabok is íródtak. Attól függően, hogy milyen környezetben éltek, a belorusz vagy lengyel nyelvű szövegeiket arab írásjelekkel jegyezték le. Ezen szövegeknek típusai rendkívüli változatosságot mutatnak, a Korán fordításoktól a magyarázatokon át a családi feljegyzésekig mindenféle kéziratot tartalmaz a tatárok gazdag szöveges korpusza, amelynek nagysága és jelentősége a kicsiny nép lélekszámát tekintve egészen rendkívüli. A lengyelországi tatárok mint különálló etnikum fennmaradásában óriási szerepük volt a kitaboknak, hiszen egész kultúrájuk ezekből a kéziratokból táplálkozott, szokásrendszerük, vallási életük és az egyes családok feljegyzett történetei segítették tradícióik ápolását az évszázadok során. Fontos azonban megjegyezni, hogy pontosan nem tudható, mekkora is volt valójában ennek a szöveggörpusznak a nagysága, mivel a második világháború hatalmas pusztítást okozott a tatárok kulturális emlékeiben.

A lengyelországi tatárok kézírataival a kitabisztika tudománya foglalkozik. Ez egy viszonylag új, interdiszciplináris tudomány, amely az utóbbi tíz évben indult rohamos fejlődésnek a filológia vagy éppen a művelődéstörténet egyik nagyon érdekes ágaként. Egészen a 20. század elejéig a kitabok a külső szemlélő számára nem tárták fel titkaikat, hiszen az arab írással lejegyzett iratokról sokáig azt sem tudták pontosan, hogy milyen nyelven keletkeztek, az arab nyelv ismerőinek értelmetlen szövegek, a nyugati tudósoknak pedig érthetetlen arab írások maradtak egészen 1915-ig, amikor Jan Stankiewicz elkezdett foglalkozni az úgynevezett vilniusi Łuckiewicz kitabbal, azonban kutatásai még elég kezdetlegesek és pontatlanok voltak.²

A tatárok szöveges emlékei annyira nem voltak benne a köztudatban, hogy sokáig megfeledkeztek azok jelentőségéről, például a Korán-fordításról, amely a harmadik volt Európában a latin és az olasz után. Sőt az évszázadok során a tatárok körében is elvesztette jelentőségét az arab betűkkel leírt szövegek olvasása, hisz eleve csak egy kiváltságos írástudó réteg ismerte a kéziratokat. Ennek ellenére a kitab írás hagyományai mind a mai napig fennmaradtak, kizárólag ceremoniális formában a mai napig vezetnek kitabokat a tatár imámok.

2 ŁAPICZ 2016, 25–27.

A lengyelországi tatárok írásbeliségének jellemzői

A lengyel tatárok szövegeinek karakterisztikája adja ezen dokumentumok különlegességét és jelentőségét az európai kultúrtörténetben. Minden régi kézírásos tatár szövegre jellemzőek az alábbi megállapítások:³

A szövegek lejegyzéséhez az arab ábécét használták. A muszlim kulturális hatásnak köszönhető, hogy nyelvüket elvesztve a lengyel tatárok saját, orosz vagy lengyel nyelvű szövegeiket is arab betűs írással jegyezték le. A szövegek elolvasása sokszor még ma is komoly problémát okoz, mivel nem maradtak fenn átírási vagy kiejtési segédletek.

A kéziratos formák kizárólagossága és a technikai tényezők mellett a másolás szentségének státusza is elősegítette, hogy a tatár szövegek csakis kéziratos formában jöjjenek létre, illetve maradjanak fenn. Jellemző rájuk, ahogy a többi muszlim kézíratra is az iszlám világban, a gazdagon kidolgozott kalligrafikus díszítettség.

A műfaji sokszínűség szintén az egyik meghatározó jellemzője a tatár kéziratoknak. Ezek közül a legfontosabbak a Korán fordítások, továbbá az úgynevezett szufr, amely a Korán harminckötetes másolt változatát jelentette, hogy könnyebbé tegyék az írás mindennapi használatát. A harmadik típus a tefszir, ami tulajdonképpen egy interlineáris lengyel Korán fordítás és magyarázat, a negyedik típus, a kitab, ami az iszlám dogmatikával és vallási tradícióval foglalkozó szöveget jelentett. Később kitabként hivatkoztak maguk a tatárok is az összes kézírásos szövegemlékükre, majd pedig a lengyel tudományban is a tatárok kézírásos szövegeivel foglalkozó tudományt is kitabisztikának kezdték el nevezni. A hatodik típus a chamailok, ami tulajdonképpen kézzel írt imakönyvek, de tartalmazhattak jóslatokat, illetve mágikus szövegeket is. A kéziratok hetedik altípusa a rövid török nyelvű tankönyvek és szótárak, amelyek erőteljes oszmán-török hatásról árulkodnak. A nyolcadik kéziratípus pedig azokat a kitab-kivonatokat jelenti, amelyek a vallási gyakorlatok alapvető leírásait tartalmazzák. A tatár szövegek minden egyéb, változatos funkciójú szöveges emlékét az utolsó típusába szokás sorolni: talizmánok, ráolvasások jegyzéke, arab betűkkel írt személyes feljegyzések és egyéb dokumentumok, mint például a magánlevelek vagy sírfeliratok.

A lengyel tatárok kéziratos emlékeire jellemző továbbá a nyelvi rétegzettség is. A szövegek, főleg a korai kéziratok nagy része kevert nyelvi szöveg, melynek

3 DROZD 2017, 20–21.

alkotóelemeit két különálló csoportra lehet szétbontani. Az egyik az orientális réteg, ezek között vannak az altaji nyelvekhez tartozó török vagy kipcsak rétegek, az afroázsiai nyelvcsaládba tartozó arab nyelv, továbbá az indoeurópai perzsa nyelv. A második nyelvi réteg a szláv nyelveké, amely főleg a lengyel nyelvet jelenti, azonban fontos megjegyezni, hogy ez leginkább a lengyel helyi dialektusait jelentette, sokszor helyi belorusz-lengyel keverék nyelvjárásokat. A valláshoz és a muszlim kultúrához tartozó fogalmakat arab betűkkel jegyezték le, és a kifejezések arab, török vagy perzsa eredetiben szerepeltek, míg a többi szövegrész már a tatárok helyi nyelvjárását használva került lejegyzésre.

A lengyelországi tatárok vallási irodalmával kapcsolatban fontos kiemelni az első lengyel nyelvű Korán fordítást Európában, amelyet máig a tatár írásbeliség legnagyobb eredményének tartanak, hiszen a latin és az olasz után ez volt a harmadik európai nyelv, amelyen elérhetővé vált az iszlám szent szövege. Érdekesek még a lengyel reformáció hatására kialakult muszlim hitvita szövegeik, amelyek lengyel mintára a 16. század végén és 17. század elején keletkeztek, a tatárok viszont muszlim szemszögből értelmezték az Ó- és Újszövetség tanításait és kritizálták a katolikus nézőpontot. Ugyanakkor ezek a vitairatok ékes bizonyítékai annak is, hogy a tatárok élénken érdeklődtek az őket körülvevő keresztény világ dolgai iránt.

Emellett természetesen a világi jellegű szövegek is komoly érdeklődésre tarthatnak számot, hiszen a tatárok mindennapjainak lenyomataiként őrzik álmoskönyveiket, naptáraikat, keleti kabbalisztikus és asztrológiai szövegek fordításait és interpretációit, valamint egyszerű feljegyzéseket a mindennapok ügyeiről.

A lengyel tatárok irodalmának egy másik meghatározó tulajdonsága még, hogy nagyrészt anonim, valamint, hogy a szövegek keletkezéséről sajnos semmit sem tudni, mert sem a szerző, sem a dátum vagy a fordítás időpontja nem szerepel bennük. A szövegek keletkezési idejét közvetve lehet meghatározni a rájuk ható szövegek nyomai alapján, valamint az írások nyelvezete jelent még kezdeti fogószót, hiszen a tatárok nyelvének elvesztését és az áttérést a helyi szláv nyelvjárásokra világosan nyomon lehet követni.⁴

A fentiek alapján látható tehát, hogy a tatárok szövegei az élet minden aspektusát lefedték és segítettek nekik eligazodni a saját és környező világukban ezáltal megőrizve tatárságukat.

4 DROZD 2017, 25.

A lengyel tatárok kéziratának kulturális rétegei

Mint fentebb említettem, a lengyelországi tatárok kéziratok több kultúra határmezsgyéjén helyezkednek el, pongyola leegyszerűsítéssel élve a Kelet és Nyugat kulturális hagyományából táplálkoznak, vagyis a muszlim-tatár és a keresztény-lengyel világban gyökereznek.

A kitabisztika jelenlegi álláspontja szerint minden tatár szöveget önálló alkotásként kell kezelni, annak ellenére, hogy keletkezésük korára nagyon is jellemző volt az interpretáció, az átvétel vagy az intertextualitás, ahogy a kor lengyel írásos emlékeire is. A tatár szövegek alapvető forrásai azonban mégis a népszerűbb muszlim vallási művek voltak, amelyeket a középkortól kezdve a volgai tatárok, krími tatárok írtak, vagy amelyek az Oszmán Birodalomban keletkeztek. Fontos szerepet tölthettek be ezen szövegek elterjedésében a vándorló dervisek, a szufi rend tagjai,⁵ akik elvitték vallásos és egyéb irodalmi szövegeiket a lengyel-litván állam területére is, hogy általuk megszólítsák a legnyugatabbra élő muszlim testvéreiket. Ezek a szövegek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a lengyel tatárok kapcsolata hittestvéreikkel nem hunyt ki az évszázadok során.

A kulturális kapcsolat megőrzésében pedig fontos szerepe lehetett az oszmán kor vándor költőinek, énekeseinek az úgynevezett aşık-oknak, akik városról városra járva adták elő a török hőskölteleményeket vagy saját szerzeményeket a kor divatjának megfelelően saz-on kísérvé a szöveget. Egy ilyen látogatást fel is jegyezték az című *Alfurkan* tatárokról szóló pamfletben, miszerint 1615–1616-ban egy tatár-török énekes kereste fel Vilnius városát, hogy előadja költeményeit. Érdekességként megemlíthető, hogy ezt a tradíciót a lengyel tatárok is meghonosították, és történeteik nagy részét szájhagyomány útján terjesztették, török vagy krími tatár rokonaikhoz hasonlóan.

Mivel az oszmán-török költészet a fent említett hatások miatt viszonylag ismert és könnyen hozzáférhető volt a lengyel tatárok számára, ezért fordításaik tárgyai is elsősorban ezek a népszerű költemények voltak, legtöbbször lengyel vagy orosz nyelvre átültetve. Ezek elsősorban vallásos jellegű szövegek voltak, amelyeket a tatárok a szufi közvetítők hatására vallásos vagy családi események során énekeltek vagy szavaltak, jellemző volt az énekekre a gyakran ismétlődő refrén is. Ez a gyakorlat is egyértelmű szufi hatásra utal.

5 DROZD 2017, 29.

A fenti vallásos dalokon kívül a tatárok vallásos irodalmában központi szerepet töltött be a Korán és annak magyarázatai. Az arab nyelvből fordított liturgikus és vallási szövegeket rímes prózában fordították, valószínűleg a 14. században keletkezett úgynevezett anatóliai Korán fordítás alapján. A lengyel tatárok a Korán mellett nagy számban fordítottak a szent könyvhöz tartozó magyarázatokat, nemcsak ismeretlenek tollából származó szövegeket ültettek át saját nyelvükre, hanem a muszlim vallásos irodalom szaktekintélyeitől is, mint Wahab Munabbih, Malik Anasz vagy Abdallah ibn Abbasz. A kommentárokat és azok fordításait gyűjtötték az úgynevezett kitabokban, amelyek segítettek a későbbi nemzedékeknek eligazodni a vallásos kérdésekben.

De nemcsak a vallásos irodalom érdekelte a lengyelországi tatárok elődeit, hiszen perzsa szufi írók misztikus írásai, novellái is kaptak arab betűkkel íródott lengyel vagy belorusz fordítást, valamint egy népszerű török álmoskönyvet is lefordították maguknak. A később keletkezett tatár szövegek sokszor merítettek ezekből az arab, perzsa vagy török mintákból, rengeteg anonim szerző használta fel bizonyos motívumaikat munkáiban.

A tatárok fordításairól elmondható, hogy az eredeti szövegekhez változó mértékben ragaszkodtak. Általában, például a Korán esetében, törekedtek az eredetivel való egyezésre, azonban számos olyan szöveg is keletkezett, amelyben sok a pontatlan fordítás, a töredékek összeollózása, vagy a szövegek parafrazisa. Nem egy esetben az eredeti szöveget teljesen átalakították, hozzáigazítva azt a tatárok ízléséhez, mint például a tanmesék esetében. A tatár fordítók és szerzők természetesen nem azonos színvonalon művelték mesterségüket, a szövegek többsége mégis magas fordításbeli és irodalmi jártasságra utal, mindegyik szövegre jellemző, hogy a fordítók igyekeztek megtartani az eredeti nyelvezetét, és ennek a törekvésnek köszönhetően nagyon sok olyan stilisztikai fordulat vagy szó került át a lengyel vagy belorusz fordításba, amely inkább az írott oszmán-török nyelvre volt jellemző, ezzel is gazdagítva a tatárok kéziratos szövegeinek stilisztikai és kulturális dimenzióit. A fordításokból, legyenek azok vallási szövegek, irodalmi művek vagy egyéb mindennapi használatra készült írások, nagyon sok elem átkerült a tatárok nyelvhasználatába, így létrehoztak egy olyan saját szociolektust, amely csak rájuk volt jellemző. Ennek nyomai mind a mai napig fellelhetőek, hiszen a vallással kapcsolatos eseményeket, ünnepeket és a hozzájuk kapcsolódó rituáléikat még mindig ezen a különleges nyelvezeten gyakorolják, ebben pedig elvitathatatlan hatása van a tatárok írott emlékeinek.

A tatárok erőteljes kötődése a muszlim Kelet írásbeliségéhez magától érte-
tődő, viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az erőteljes keleti hatá-
sok ellenére a tatár irodalom ugyanúgy gyökerezik a lengyel-keresztény kultu-
rális környezetben is, amelyben évszázadokig éltek. Ez a hosszú együttélés
nem maradhatott nyom nélkül, főleg azt követően, hogy a tatárok elvesztették
nyelvüket és a környező etnikumok szláv nyelvjárásait kezdték el sajátjukként
használni. Nem tudjuk pontosan, hogy mennyire volt élénk a kulturális csere
a tatárok és a környező népek írásbelisége között. Az viszont tényként kezelhe-
tő, hogy a lengyel nemesi kultúra hatalmas hatást gyakorolt a tatárok tradíciói-
ra is. Mivel túlnyomó részük a nemesi, köznemesi réteghez tartozott, vagy arra
törekedett, hogy oda tartozzon, igyekeztek ennek a társadalmi rétegnek a kul-
túráját és szokásrendjét utánozni.⁶ A lengyel reformáció hatására a tatárok
is vallani kezdték, hogy Allah-hoz lehetséges bármilyen nyelven szólni, ami
szembenáll az iszlám doktrínával, miszerint az iszlámban az arab az egyetlen
nyelve, amelyen Istenhez lehet szólani. Érezni lehet ezen elvben a reformáció
hatását, így az európai nemzeti Biblia fordításokkal nagyjából egy hullámban,
a 16. század végén készült el az első lengyel nyelvű Korán fordítás is.

Így játszott szerepet a nyelv, a környező népek átvett nyelve az egységes
tatár etnikum létrejöttében. A magas kultúra nyelve a lengyel volt, a tatár ne-
messég, ahogy a lengyel–litván nemzetközösség nemességének nagy része is
ezt a nyelvet használta, így a tatárok is erre a nyelvre fordították az általuk leg-
fontosabbnak tartott vallási szövegeiket. A nyelvi asszimiláció ugyanakkor azt
is jelentette, hogy elvesztették addigi szoros kapcsolatukat a muszlim világgal,
és egyfajta kulturális zárványként fejlődtek tovább, amelynek a további beol-
vadását a többségi társadalomba pontosan azok a muszlim vallásos szövegek
akadályozták meg, amiket az általuk újonnan felvett nyelvre fordítottak és ad-
tak tovább nemzedékről nemzedékre.

Az egyik legnagyobb hatású keresztény szöveg, ami a tatár iratok tartalmát,
formáját és tematikáját befolyásolta természetesen a Biblia volt, azon belül is
az 1572-es Szymon Budny-féle fordítás. Rengeteg idézettel, átvétellel találkoztak
a kutatók a kitabokban, főleg ószövetségi bibliai történetekkel, amelyek
sok párhuzamot mutatnak a Korán történeteivel. Ékes bizonyítéka a Budny-
fordítás hatásának, hogy találtak egy példányt, amelybe maga a tatár tulajdo-
nos írt megjegyzéseket a bibliai szöveg mellé, hogy a Koránban található pár-
huzamokat és hasonlóságokat kiemelje.⁷

6 DROZD 1997, 5–8.

7 DROZD 1997, 11.

Érdekes szellemi kapcsolat alakult ki még a tatárok és az unitáriusok között, ugyanis a muszlim tatárok egyetértettek a Szentháromságot tagadó vallási irányzattal, hiszen az iszlámban is csak egyetlen Isten létezik, és ez a nézet megegyezett az iszlámban uralkodó istenfelfogással is.⁸ A reformáció és a vallási viták hatására a lengyelországi tatárok meg is próbáltak bekapcsolódni a hitvitákba, az iszlám, a katolicizmus és a protestáns irányzatok közötti különbségekről elmélkedve. A muszlimok szerint az Ó- és Újszövetség prófétai tanításai helyénvalók, azonban a zsidók és keresztények meghamisították a szent könyvek üzenetét, ami a maga teljes igazságában csak a Koránban, Isten szavában található meg. Ahogy a hitvitákba bekapcsolódó tatárok szövegeiből kiderült, az Ószövetségre mégis úgy tekintettek, mint a vallásos tudás megbízható forrására.

Azonban nem csak a kereszténység szövegei vagy vallásos iratainak hatása érezhető a tatárok írásos emlékeiben, hanem a kortárs lengyel kultúráé is. Ugyanúgy, ahogy a muszlim világ irodalma, a lengyel irodalom is eljutott hozzájuk. A régi lengyel nemesi kultúra és irodalom, a szarmatizmus és egyéb, a régi lengyel kultúrára jellemző irányzatok mind fellelhetőek a tatárok irodalmában. Nagy szerepe van a kor lengyel költőóriásainak is a tatárok világnézetének formálásában is, Jan Kochanowski, a nagy lengyel reneszánsz költő szavai néhány tatár iratban szó szerint is feltűnnek, nem egy művéből idéznek is, vagy éppenséggel átveszik a költő gondolatait.

Ezek alapján elmondható tehát, hogy a lengyelországi tatárok vallásukon keresztül szervesen kapcsolódtak a muszlim világhoz, nyelvükön keresztül pedig az európai, lengyel és keresztény kultúrkörhöz. Mindezen hatások viszszaérkeznek a tatárok kézírataiban is, és ezáltal tanúbizonyságot tesznek a már nagyon korán kialakult különleges lengyel-tatár, európai-muszlim identitásról, amely mindmáig jellemzi ezt a kicsiny népcsoportot. Pontosan ezen hatások sokszínűsége adja azt a lenyűgöző kulturális változatosságot, ami máig elbűvöli a kitabiztikával foglalkozókat, a tatár írásos emlékeket ismerőit.

A kitabok jelentősége és érdekessége azonban ennyiben még nem áll meg. A kéziratok alkalmasak a régi lengyel nyelv vizsgálatára is, hiszen nyomon követhető bennük a régi lengyel, esetenként a belorusz nyelv változása.⁹

8 DROZD 1997, 11.

9 RADZISZEWSKA 2016, 326.

A tatár szövegelemek fajtái

A tatárok írásos emlékei besorolhatók néhány, funkció szerint világosan elkülöníthető alcsoportba/műfajba. A kéziratok nagy része természetesen vallási jellegű, de a 18–19. századtól kezdve egyre több világi témájú írás született, főleg lexikográfiai írások, szótárak, nem beszélve a szépirodalmi alkotásokat.¹⁰

Az első és legfontosabb tatár kéziratípus a kitab. Ezeket a bőrbe kötött könyveket majdnem minden tatár család polcain meg lehetett találni a legfontosabb írás, a Korán mellett. A kitabokba a Koránhoz fűzött magyarázatokat, moralizáló vitákat, Mohamed életéről szóló történeteket, a vallási szertartások magyarázatait, és néhány szúra fordítását írták bele. A vallási témákon kívül még néhány kötetben szerepelnek *Az Ezeregyéjszaka meséiből* vett történetekre emlékeztető szövegek. A kitabokra mindig is a soknyelvűség volt jellemző, attól függően, hogy melyik tatár család melyik környező közösség nyelvét vette át, a magyarázatokban és a szent szövegekhez írt kommentárokból legtöbbször azonban a lengyel vagy belarusz nyelvvel találkozni, mindkét nyelv kitabokba írott változatai nagyon közel álltak a köznapi, beszélt dialektushoz.

A kitaboknak fontos rituális szerepe is volt azon kívül, hogy főleg olvasásra szánták őket, hiszen a tatár vallási és családi ünnepek alkalmával közös felolvasásokat tartottak, vagy vallási viták során hivatkoztak tartalmukra. Fontos szerepük volt a tatár hagyományok dokumentálásában és megőrzésében, ahogy korábban említettem, nemzedékek adták kézről-kézre egymásnak a kitaboknak és ezáltal a tatárok kultúrájáról szóló tudást is.

A kitabok külső megjelenése nagyjából egységes volt: 150–300 oldalas kéziratok, amelyek leggyakoribb formátuma 35 × 20 cm vagy 20 × 17 cm.¹¹

Sajnos nagyon kevés kitab maradt az utókorra, ugyanis Lengyelország számos háborúja során ezen iratok nagy része megsemmisült, a 19–20. században már csak egy-egy kitab maradt tíz tatár családra. A fennmaradt kitabok katalógusát 2000-ben készítették el a téma jeles lengyel kutatói: Andrzej Drozd, Marek Dziekan és Tadeusz Majda. A megmaradt szövegelemek vagy máig magántulajdonban vannak, vagy pedig Vilnius, Szentpétervár, Lipszk, Kazany, London, Białystok, Varsó vagy Gdańsk múzeumaiban tekinthetők meg.

A legelterjedtebb szövegtípus azonban az úgynevezett chamail volt, ami tulajdonképpen imádságok gyűjteménye különböző muszlim ünnepekre és

10 NURZYNSKA 2015, 331.

11 LEWICKA 2015.

családi eseményekre. A kéziratípus elnevezése az arab *hamala* 'hordani' szóból származik, mivel a tatárok mindig maguknál hordták ezeket az imakönyveket, amelyek sokkal népszerűbbek voltak a kitaboknál, és minden tatár otthonban megtalálhatók voltak.

A chamailok száz és háromszáz lapnyi terjedelmű kéziratok voltak, amelyek jellemző mérete 10×8 cm vagy 15×10 cm.¹² A chamailokba azonban nemcsak muszlim vallási szövegeket írtak, hanem feljegyeztek bennük mindenféle mágikus ráolvasásokat, álmoskönyveket, asztrológiai táblázatokat, illetve népi gyógymódokat is. Attól függően, hogy kinek a birtokában volt, és milyen igényekre szabva készült, egy chamail tematikája nagyon változatos lehetett.

A chamailokon belül a szakirodalom két altípust különböztet meg a fenti igények figyelembevételével. Az egyik típusba a kizárólag vallási célokat szolgáló chamailok kerültek, ezek voltak az úgynevezett mulla típusú chamailok, melyeket a mollák használtak a muszlim szertartások során, a második típus pedig az úgynevezett fałdzej típus, amelyekbe mágikus szövegeket és ráolvasásokat írtak.

A vallási szövegeket rendszerint arab nyelven jegyezték fel, azonban a kommentárok, amelyek a könnyebb megértést, valamint az értelmezést szolgálták már arab betűs belarusz vagy lengyel nyelven íródtak, hiszen az arab nyelvet a tatárok jelentős többsége nem ismerte, előrehaladott nyelvi asszimilációja folytán pedig elvesztette kapcsolatát az iszlám szent nyelvével. A tatárok a mindennapi nyelvhasználatukban török vagy arab szavakat már csak a vallásukkal kapcsolatos fogalmak megnevezésére alkalmaztak és használnak mindmáig.

A chamailok megjelenésében és formájában a 20. század eleje hozott hatalmas változást, ugyanis onnantól kezdve ez a kéziratok műfaj eltűnt, helyét a nyomtatott szövegek vették át, amelyek már kizárólag lengyel nyelven jelentek meg. Már lengyelül nyomtatták ki a szertartások rendjét, a vallási szövegek magyarázatait, és az imádságok szövegeit is lengyel latin betűs írással írták át az arab eredetiről.

Egy sokkal ritkább iszlám szövegemlék a tedzvid: török nyelvű szöveg, amely a Korán helyes recitálását írja elő. Ezek mellé a tatárok sok lengyel vagy belorusz nyelvű kommentárt is írtak. Nagyon kevés ilyen jellegű önálló szöveg maradt fenn könyv formájában, a tatár tedzvidek nagy részét befűzték a chamailokba vagy pedig az úgynevezett szufrákban találhatók meg, amelyek a

12 LEWICKA 2015, 10.

Korán harmincadrészét tartalmazó kötetek, és a gyerekeket tanították belőlük imádkozni.

A daławarok (a török *dualar* 'imádságok' szóból) olyan imagöngyölegek voltak, amelyeket a sírba helyeztek az elhunyt mellé, és ezt a fajta szöveget mind a mai napig használják a tatárok. A papírtekercsekre kiválasztott szűrőket írnak a Koránból arab, esetenként török nyelven, vagy pedig a vallás alapjairól szóló szövegeket jegyeznek le rájuk, hogy az elhunytat segítsék a mennybe vezető úton. Hasonló szerepet töltöttek be a lengyel nyelven muhirczyknek nevezett szövegek, amelyek 5–15 méter hosszú és 8–15 cm széles tekercsek voltak. Ezeket is az elhunyt mellé temették, és ugyanolyan tartalommal látták el őket, mint a daławarokat.

A hramotkák (belorusz eredetű megnevezésük jelentése 'levél', 'rövid írás') a daławarok egy alcsoportjának tekinthetők, azonban nem a halottakat, hanem az élőket segítik egyfajta talizmánként védelmezve őket. A chamailok után ez a második leggyakoribb tatár szövegemlék, amellyel a kitabisták találkozni szoktak. A hramotkákon a Koránból származó szerencsét hozó vagy oltalmazó idézetek voltak, de mágikus szövegeket is írhattak rá, amennyiben a hramotkát tulajdonosa talizmánként használta. A védelmező típusú írások egyik alcsoportja volt a gyermekeknek készült hramotka, amit a névadási ceremónia során adtak a gyermekeknek. Ezek kettő és négy méter hosszú, négy és tizenkét centiméter széles tekercsek voltak, amelyekre védelmező szöveget és betegséget távol tartó ráolvasásokat írtak. Ezeket később a megajándékozott gyermek összehajtogatva egy fém dobozba tette, amit a jobb karja alatt hordott. A tradicionális tatár közösségekben ez a szokás mind a mai napig fennmaradt.

A nuska az arab *nusha* szóból származó megnevezés, amely 'másolat'-ot jelent. Ezek különböző méretű papírdarabok voltak rövid, arab nyelvű imádságokkal. Ezeket a rövid szövegeket rendszerint a chamailokból másolták ki, és a nuskáknak is védelmező szerepe volt. Fémdobozokban, zsebben hordták, vagy a ház bejáratánál a küszöb alá ásták el őket.

A tatár szövegemlékek változatainak listái valószínűleg még korántsem véglegesek, ahogy a kitabista tudomány fejlődik és egyre több csoport kapcsolódik be a szövegemlékek kutatásába és megfejtésébe, a tatár szövegemlékek annál nagyobb tárháza kerül napvilágra.

A kétezres évek elejétől fogva Andrzej Drozd vezetésével kezdék el felkutatni, és regisztrálni ezeket a különleges szövegemlékeket, létrehozva ezzel a kitabok, chamailok, hramotkák katalógusait. A vállalkozás eredményét az

abban részt vevők 2000-ben összegezték a *Katalog zabytków tatarskich* című munkában, ami célkitűzése szerint minden tatár szöveget és tárgyi emléket katalogizálni kíván a tatárok és az utókor számára.

A meglevő szövegemlékek vizsgálata hatalmas interdiszciplináris nemzetközi munkát igényel. Ennek kezdeményei már körvonalazódnak egy lengyel–belorusz–litván–arab együttműködés keretében, melyben a kutatók nyelvészeti, művelődéstörténeti, antropológiai és az iszlám nézőpontból vizsgálják a kéziratos szövegeket, amelyek pontosan dokumentálják ennek a kis népnek a fejlődését egészen a 16. századtól kezdve.

Jelentősebb tatár szövegemlékek

Ahogy az már korábban kiderült, a legfontosabb szövegemlék, ami meghatározta a tatárok identitását és kulturális fejlődését, kétségkívül a Korán, illetve annak lengyel fordítása. Az eredeti fordítás nem maradt fenn, pontos keletkezési idejét nem ismerjük, de a tatárok folyamatosan másolták a szöveget.

Az első komolyabb tatár írásos emlék, amely még nem utal nála korábbi szövegek meglétére az úgynevezett *Risale-i Tatar-i Leh* traktátus 1558-ból,¹³ amelyben a szerző leírását adja a tatárok mindennapjainak a lengyel–litván állam területén, viszont a tatárok kulturális életére még nem találni benne utalásokat.

Az első szöveg, amelyben a kutatók a tatárok írásbeliségére tett megjegyzésekkel találkozhatnak az arab utazó, Ibrahim Peczew *Tarih* című munkájából származik 1640-ből. A szerző leírja, hogy a tatároknál rengeteg arab betűvel írott lengyel nyelvű szöveggel találkozott, főleg Korán fordításokkal és magyarázatokkal. A szerző még megemlíti, hogy érdekessége ezeknek a szövegeknek, hogy a muszlim tatárok a hitetlenek nyelvén imádkoznak Allahhoz.

A következő fontos szöveg, ami egyfajta metaszöveggé bizonyítja a tatárok gazdag írásbeliségének létét, a 17. században keletkezett, úgynevezett *Alfurkan* pamflet.¹⁴ Álnevet viselő szerzője gúnyosan nyilatkozik a muszlim tatárokról, viszont szövege fontos forrásanyag, hiszen a tatárok lengyel nyelvű Korán fordításából idéz több helyen is. A szöveg 1616-ban jelent meg, aminek

13 DROZD 2017, 26.

14 LUTO-KAMIŃSKA 2015a, 10.

alapján feltételezhető, hogy a 16. században már rendelkeztek a tatárok írásbeliséggel, vagy legalább egy komoly, lengyel Korán fordítással.

A 18. századtól a tatárok szövegkorpuszának mennyisége nagyon megnőtt, ebben az időszakban íródtak azok a szövegek, amelyek a későbbi írásos munkák alapját szolgáltatták, vagy megteremtették a tatár szöveges és kulturális korpusz alapjait. A rendelkezésre álló szövegek alapján lehet következtetni, hogy az legkorábbi tatár szövegek hatása mekkora volt a később keletkezett kéziratok íróira vagy másolóira azokon a szövegeken túl, amelyek a keresztény vagy muszlim kultúrából származtak.

Az egyik ilyen nagy hatású szöveg 1638-ban íródott és Jób történetét meséli el, lengyel változatban az *O Ejjubie proroku*, vagyis *Jób prófétáról* címet kapta. Eredetije egy katolikus vitairatban megtalálható 132 soros költemény, a Koránból és a Bibliából is ismert történet. A szöveg tatár másolója és átírója kibővítette a szöveget 176 sorra, kiegészítve a történetben található hézagokat a saját Biblia és Korán ismereteiből. Az újonnan keletkezett versszövegben felbomlott a négysoros strófarendezés is, helyette verses folyószövegben írták le Jób történetét, amely nagy népszerűségnek örvendhetett a tatárok körében. A későbbi korokból a szöveg három másolata ismert a legutolsó ismert másolata egészen későn, a 19. században íródott, ami jól bizonyítja a szöveg majd három évszázadra visszamenő hatását.

A tatárok kulturális identitásának megtestesítője lehetne akár az úgynevezett *Safarewicz kitab*, amely 1792-ben keletkezett és a teremtéstörténetet meséli. Nagyban merít az ószövetségi teremtéstörténetből és a Korán negyedik szúrájára is hivatkozik, ötvözve a két történetet egymással. A két különböző forrásból származó történet a kitabban kényelmesen megfér egymás mellett. A szöveg szerzője a szövegek tartalmát ültette át a kitabba, nem adott pontos fordítást, illetve nem alkalmazott mindenben megegyező átvételt a kitab forrásszövegeiből. Így a kitab egy rendkívül érdekes szövegkompilációnak tekinthető, méghozzá olyan forrásokból, amelyeknek a legnagyobb hatása volt a tatárok vallási és kulturális hagyományára.

Fontos még a szövegemlékek között megemlíteni az *Luckiewicz kitabot*. A könyvet 1915-ben fedezték fel és a szöveggel való foglalkozás indította útjára ezt a viszonylag új interdiszciplináris tudományt a lengyel Antoni L. Antonowicz kezdeményezésére a 20. század hatvanas éveinek végén. Antonowicz dolgozta ki a tatár kéziratokkal kapcsolatos kutatások alapelveit. Ezek az alap-

elvek mind a mai napig érvényesek, és jelenleg is hivatkoznak rájuk a tatár szövegek kutatói.¹⁵

A tatár kultúra fontos részei voltak még a könyörgések és a tatár legendák. Nagyon kevés maradt fenn belőlük írásos formában, főleg anonim szerzők tollából keletkeztek, viszont nagyon fontos szerepet játszottak a tatár folklórban, ezeket a történeteket nemzedékről nemzedékre szájhagyomány útján is terjesztették, részben ennek is köszönhetik fennmaradásukat. Ezek a történetek legtöbbször a tatárok arab utazásairól szólnak, elmesélik hős harcosaik cselekedeteit, de a tatárok körében szentként tisztelt Ewliji Kontus-ról szóló történetek is ide tartoznak. Ezen történetek mindegyike segített továbbadni a tatár kulturális hagyományt és ötvözte magában a muszlim és a keresztény kultúra tradícióit is, mivel sok történet tulajdonképpen lengyel-litván kompilációi és azok vegyítése muszlim elemekkel. Következtetni lehet rá, hogy több ilyen történetet jegyezhettek le, azonban nagy részük csak szájhagyomány útján maradt fenn. A történetekről, Selim Chazbijewicz, a lengyel tatárok legnagyobb költője végzett átfogó gyűjtést 2012-ben, így az ő művét is tekinthetjük egyfajta modern kori kitabnak is, hiszen fő célja a tatár legendákról szóló kiadványnak szintén a tatár kultúra lejegyzése, illetve megőrzése a későbbi nemzedékek számára.

A szövegek szerepe a lengyel tatárok kulturális identitásának megőrzésében

A lengyelországi tatárok fennmaradásában több belső és külső tényező is szerepet játszott. Kicsiny létszámuk és a többségi társadalométól rendkívül eltérő identitásuk ellenére a mai napig megőrizték etnikai különállásukat és hagyományaikat.

A külső tényezők között mindenképpen meg kell említeni, hogy az az államalakulat, ahova betelepültek, a Lengyel-litván Nemzetközösség természete kezdettől multikulturális és rendkívül toleráns volt. Az ország területén számtalan nép élt együtt, és a korabeli Európától eltérő módon teljes vallási türelem és tolerancia jellemezte az országot. A tatárokat egy ilyen közeg fogadta be, és a területek, ahol létrehozták első falvaikat és birtokaikat szintén többnemzetiségűek voltak, ahogy maguk a betelepülők is. A tatárok együttélését szomszéd-

15 ŁAPICZ 2015, 193.

daikkal kezdettől fogva a nyitottság és a tolerancia jellemezte, viszonyukat nem terhelte semmilyen feszültség, talán emiatt is fordultak érdeklődéssel egymás kultúrái felé. Így ebben a környezetben a tatárok fennmaradását, hogy megőrizhessék hagyományaikat egyáltalán nem zavarta semmi. Nyelvi asszimilációjuk is teljesen önkéntesen ment végbe, a betelepülésüktől számított második vagy harmadik nemzedék már nem is értette az arab, török vagy tatár nyelvet.

A külső tényezők mellett a belső hatások is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a tatárok nem olvadtak bele teljesen az őket körülvevő népcsoportokba, ebben pedig vitathatatlan szerepe volt annak, hogy szabadon gyakorolhatták vallásukat. Alkalmazkodva az új helyzethez, hogy saját nyelvük tulajdonképpen nem volt, a környezetüktől átvett nyelven hoztak létre egy virágzó, alapjaiban muszlim, de mégis egy sajátosan hibrid kultúrát, amelynek leghitelesebb dokumentációi a tatárok által írt kéziratok, összefoglaló néven a kitabok lehetnek.

A tatárok számára az írásbeliség kulcsfontosságú volt identitásuk megőrzésében, de kezdetben identitásuk kialakításában is. Nagyon erőteljes utalások és sejtések alapján ma már feltételezhető, hogy élénk kulturális kapcsolatban álltak a lengyel reneszánszsal, és hogy a Biblia, valamint a zsoltárok mekkora hatást gyakoroltak a tatárok szövegeire is.¹⁶

Pontosan amiatt, hogy két kulturális forrásból táplálkoztak, a tatár szövegek rendkívüli nyelvi egyediséggel rendelkeznek. A muszlim vallással kapcsolatos terminológiát például soha nem fordították le az általuk használt nyelvekre, hanem meghagyták eredetiben. Az általuk átvett keresztény történetek neveit pedig muszlim megfelelőikkel helyettesítették. A nagyszámú kompiláció keresztény szövegekből talán a közös együttélés és kölcsönös nyitottság hatására jött létre, de az is lehet, hogy a tatárok ezzel akarták hangsúlyozni a többség és saját maguk felé, hogy minden különbség ellenére sokkal több közös vonása van a két vallásnak.¹⁷

Élénk kapcsolataik a régi lengyel irodalommal szintén ez irányba mutatnak, és ez az érdeklődés nemcsak a tatárokat hozta közelebb a többségi társadalomhoz, ismertette meg őket a másik fél kultúrájával, hanem a lengyel kultúra is megjelent a kitabok szövegeiben, része lett a tatárok mindennapjainak. Fontos kiemelni azonban, hogy a régi lengyel szövegeket felhasználva a tatá-

16 KULWICKA-KAMIŃSKA 2016, 138.

17 KULWICKA-KAMIŃSKA 2016, 149.

rok mindegyiket az általuk használt nyelvváltozaton jegyezték le, ami sokszor jelentette a modernebb, akkoriban beszélt formát is. A szövegek átírása után megnőtt az érdeklődés ezek iránt is a lengyel filológusok részéről, mivel ezáltal a kitabok fontos nyelvtörténeti dokumentumokká is váltak.¹⁸

A kitabok jelentősége azonban a lengyel tatárok történelmében felmérhetetlen. Ezeknek a kéziratoknak köszönhetik, hogy nem veszítették el vallásukat, és sikeresen megmaradtak különálló etnikumnak, amely egyik legfontosabb ismérve az iszlám. Annak ellenére, hogy a tatár hagyományok jelentős része elveszett, vagy az asszimiláció során feledésbe merült, az iszlám mindvégig segítette ezen kicsiny csoportnak megőrizni különállását, és ebben a kitaboknak elvitathatatlan szerepe van. Természetesen a tatárok által gyakorolt iszlám más, mint a világ többi részén, de ennek a sajátos európai-tatár iszlámnak a kialakulását is a kitaboknak köszönhetjük, hiszen a Korán és a muszlim vallás tanai a folyamatos fordításokon és átírásokon keresztül jutottak el a hívőkhöz, ami a leegyszerűsödést eredményezte. Ezeket a leegyszerűsített vallási tanokat írták bele a tatárok a kitabjaikba, magyarázták őket a chamailok arab betűivel és vitték magukkal a sírba a hramotkák tekerceire írva, jól szimbolizálva azt a szerepet, amelyet az írásbeliség mindig is betöltött a tatár közösség életében: elkísérte őket a születésüktől a sírig, hiszen szövegeik biztosították létezésük lényegét: azt, hogy lengyel tatárnak nevezhessék magukat.

Bibliográfia

- DROZD 1997: DROZD, A.: Wpływy chrześcijańskie na literatury Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej: między antagonizmem a symbiozą. *Pamiętnik Literacki* 88 (1997) 3–34.
- DROZD 2017: DROZD, A.: O twórczości literackiej tatarów w dobie staropolskiej. *Przegląd Orientalistyczny* 10 (2017) 19–44.
- KULWICKA-KAMIŃSKA 2016: KULWICKA-KAMIŃSKA, J.: Culture as a distinctive feature of an ethnic group (based on the example of translated handwritten literature of Polish-Lithuanian Tatars). *Journal of Language and Cultural Education*, 4 (2016) 138–152.

18 LUTO-KAMIŃSKA 2015b, 80–81.

- ŁAPICZ 2015: ŁAPICZ, Cz.: Antoni K. Antonowicz jako badacz piśmennictwa Tatarów-muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Slavistica Vilnensis* 60 (2015) 189–202.
- ŁAPICZ 2016: ŁAPICZ, Cz.: Piśmennictwo Tatarów-muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego: fakty i mity (wybrane zagadnienia). *Litteraria Copernicana* 18 (2016) 25–37.
- LEWICKA 2015: LEWICKA, M.: Kitabistics a new direction of the Islam studies in Poland. In: *Proceedings of the 2nd International Conference on Arabic Studies and Islamic Civilization*. Kuala Lumpur 2015, 288–301.
- LUTO-KAMIŃSKA 2015a: LUTO-KAMIŃSKA, A.: Alfurkan tatarski Piotra Czyżewskiego – opis zabytku. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 50 (2015) 18–47.
- LUTO-KAMIŃSKA 2015b: LUTO-KAMIŃSKA, A.: Znaczenie literatury Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego dla badań lingwistycznych nad polskimi tekstami dawnymi. In: Ed.: *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów*. Czerwiński, G. – Konopacki, A. Białystok 2015, 69–84.
- NURZYŃSKA 2015: NURZYŃSKA, A.: Piśmiennictwo sposobem na zachowanie tożsamości przez Tatarów na ziemiach polskich. *Drohiczynski Przegląd Naukowy* 7 (2015) 327–336.
- RADZISZEWSKA 2016: RADZISZEWSKA, I.: O literaturze tatarskiej w aspekcie międzynarodowym. *Rocznik Komparatystyczny* 7 (2016) 325–330.

Nagy Nikoletta

Szövetkezeti mozgalom Kárpátalján 1939–1944 között

1918 és 1938 között Kárpátalja kettős hatalomváltáson esett át. Kárpátalja – Ung, Bereg, Ugozca és Máramaros vármegye – a történelmi Magyarország részét képezte 1918–1920-ig. Az első világháború elvesztése, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása következtében a terület nagyobb része az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt egyezményvel az újonnan alakult Csehszlovákia részévé vált, majd 1938–1939-ben a bécsi döntések következtében visszakerült Magyarország fennhatósága alá. A hatalomváltások a gazdaság és társadalom fejlődésében is lényeges változásokat idéztek elő Kárpátalján.

A magyar kormány már a 19. század végén felfigyelt arra a lényeges lemaradásra, amely Kárpátalja területeit jellemezte. A lemaradás elsősorban az Északkeleti-Felföldet érintette, amelyhez négy megye, Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros tartoztak, de természeti adottságai szerint ide sorolható Ugozca megye is. A megyékben a szántók az összterületnek mindössze egyötödét foglalták el, míg az erdő majdnem a felét. Mivel ebben az időben megnövekedett a vidék gazdasági jelentősége, így állami akció kezdődött az Északkeleti-Kárpátok lakosainak megsegítésére. Az Egán Ede¹ által vezetett hegyvidéki miniszteri kirendeltség a lakosság megsegítését és a szegénység felszámolását egyrészt a földek bérbeadásán, másrészt a hitelszövetkezetek megalapításán keresztül igyekezett elérni.²

1 Egán Ede (1851–1901) mezőgazdasági szakember, gazdálkodó. 1883-tól az Országos Tejgazdasági Felügyelőség élén a magyarországi tejgazdaság és sajtóipar fejlesztésén dolgozott. A havasi tejgazdaságok rendszerének kiépítéséről szóló terveinek eredményeként a Magyar Földművelésügyi Minisztérium 1897-ben akciót indított a ruszin nép szociális nyomorúságának enyhítésére. Az akció kormánybiztosának Egán Edét nevezték ki.

2 BRAUN 2011, 7.

1. A szövetkezeti élet sajátosságai

A szövetkezetek a tagok vagyoni hozzájárulásával és személyes közreműködésével létrejövő, a tagok érdekeit képviselő szervezetek. A szövetkezetnél nincs megfelelőbb eszköz a nép szervezésére és megerősítésére. A szó nemes értelmében vett szövetkezet megteremti azt a keretet, melyen belül az emberek legszegényebbjei tömörülhetnek, és ellenálló képességüket a gazdasági versenyben alig sejtett mértékben fokozhatják. Ez a szervezet önkormányzatra tanít, megszabadít az elszigeteltség és elhagyatottság árvaságától; súlyt ad az odáig figyelembe sem vett egyénnek; megteremti az összetartozás érzését és kifejleszti az élelmesség szunnyadó képességeit. Lassacskán a szövetkezet értelmeiből vezető erő alakul ki, mely minden vonatkozásban érvényesül. Idővel pedig a kiépítendő szövetkezeti rendszer a népek millióit magához ölelvén, gazdasági érdekszálakkal segít összekapcsolni és egységessé tenni a nemzeti társadalmat.³

1919-ben a csehszlovák hatalomváltás után a Kárpátalján kialakult szövetkezeti rendszer átalakulása figyelhető meg. Az 1919-es 210. sz. törvény rendelkezései szerint a Csehszlovákiához került szövetkezeteknek közgyűlési határozattal kellett kimondaniuk a magyarországi központoktól való elszakadást és a szlovákiaihoz való csatlakozást. Üzletforgalmukat és pénzügyi összeköttetéseiket is át kellett irányítaniuk. Gyakorlatilag azokat a magyar szövetkezeteket, amelyek ezt 1919. augusztus végéig nem tették meg, a Központi Szövetkezet egyoldalú határozatával a szlovák központhoz csatolta. Az 1919. évi 492. sz. rendelet bevezette a kötelező évi ellenőrzést. A korszakban a Központi Szövetkezet üzleti, pénzügyi, revíziós és szervezeti központként a többi szövetség között erős pozíciót vívott ki. A magyar ügyviteli nyelvű és magyar tagsággal rendelkező szövetkezeteknek tehát meg kellett találniuk helyüket a formálódó csehszlovák szövetkezeti rendszerben.⁴

A csehszlovák területeken működő szövetkezetek a Gazdasági Szövetkezetek Kereskedelmi Központja alá tartoztak, amely Ungváron alakult 1920-ban. Fő feladata a községi szövetkezetek áruval való ellátása, azok felügyelete és központi vezetése.

A korlátolt felelősséggel bejegyzett szövetkezet központként funkcionált és magába tömörítette az Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékhez tar-

3 „HANGYA” 1923, 22.

4 GAUCSÍK 2004, 55.

tozó különböző szövetkezeteket. A Gazdasági Szövetkezetek Kereskedelmi Központjához (ukránul: Торговельний Союз Господарских Дружеств; csehül: Obcnodní Jednota Hospodářských Družstev) fogyasztási, mezőgazdasági és hitelszövetkezetek csatlakozhattak. A kárpátaljai szövetkezetek viszonyait a 130. számú 1926. februárjában kiadott kormányrendelettel szabályozták, amelyben az ellenőrök jogait, illetve az ellenőrzés adminisztrációját is rögzítették. A Központ által felhatalmazott hivatalnokok betekintést nyerhettek a szövetkezetek könyveléseibe, számláiba, irat- és pénzkezelésébe, hogy ellenőrzés alatt tarthassák a szövetkezetek bevételeit.⁵

Az 1930-as évek végére a központban azonban súlyos gazdasági problémák jelentkeztek. Erről tanúskodik az egyik rendkívüli közgyűlésen 1939. január 30-án felvett jegyzőkönyv is, amelyből kiderül, hogy a Kereskedelmi Központ vagyonát tekintve teljesen passzívvá és működésképtelen vált. Ennek oka, hogy az evakuálás következtében a cégnek a visszacsatolt területen csak ingatlanai maradtak, amelyek azonban túl lettek terhelve adósággal.⁶ A központ további működéséhez természetesen szükség volt a magyar kormányzat hathatós erkölcsi és anyagi támogatására. Azonban a magyar állam által a csehszlovák központ rendelkezésére bocsájtott hitel nem bizonyult elegendőnek, végül 1940 decemberében a mintegy másfél évtizedig fennálló gazdasági központ felszámolása mellett döntöttek.

Ennek egyik előfutára volt az az esemény, amikor 1938. novemberében, az I. bécsi döntés értelmében Kárpátalja déli, magyarlakta sávja – Ungvár, Munkács, Beregszász városokkal – a csehszlovák uralom alól visszakerült Magyarország fennhatósága alá. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal mihamarabb megkezdte a csehszlovákok által okozott anyagi károk megállapítását. Ezért Ungvár város lakossága már november végén felszólítást kapott arra a magyar királyi városi katonai parancsnokságtól, hogy mielőbb írják össze, és a városi hivatalnál jelentsék be azokat a károkat, amelyeket a csehszlovák katonaság, polgári hatóság vagy bármely közeg vagy alakulat okozott a felszabadított területek kiürítése során. Ezzel egy időben a Gazdasági Szövetkezetek Kereskedelmi Központja is készített egy pontos kárlajstromot, amelyen szerepel a károsult neve, a kár természete és értéke, továbbá a kár okozója és megvalósulásának ideje.⁷ A visszacsatolt területek társadalmi és gazdasági integrálása azonban nem volt egyszerű folyamat, még szövetkezeti

5 KTÁL Fond 76., opisz 1., od. zb. 32., folio 1–7.

6 KTÁL F 76., opisz 2., od. zb. 46., 7–17.

7 KTÁL F 76., opisz 2., od. zb. 39., 1.

téren sem. 1938 őszén a katonai közigazgatás felállítása okozott komoly működési zavarokat az áruellátásban, nemkülönben a csehszlovák koronáról a pengőre való átállás.

1939 és 1944 között, a régió Magyarországhoz való visszacsatolása után Kárpátalja területén nagy tere nyílt a szövetkezeti élet munkásságának. A kormányzói biztosi hivatal közgazdasági osztályának egyik fontos feladatát képezte a háziipari szövetkezetek minél alaposabb megszervezése és ennek keretein belül minél szélesebb néptömegek foglalkoztatása. Háziipari szövetkezetekbe történő tömörülés esetén ugyanis családok ezreinek biztosíthatnak biztos megélhetési alapot.

A magyar kir. minisztérium 1939. évi 400 M. E. számú rendelete alapján a Magyar Szent Koronához visszacsatolt területen működő szövetkezetek a jelen rendelet hatálybalépésétől számított három hónap alatt kötelesek megszüntetni a külföldi székhelyű központban, szövetkezeti szövetségben, ellenőrző kötelékben fennálló tagságukat, és kötelesek módosítani alapszabályaiknak azokat a rendelkezéseket, amelyek a külföldi székhelyű központhoz, szövetséghez vagy kötelékhez való szervezeti viszonyukat szabályozzák.⁸

A szövetkezetek a gazdálkodás számos területén megtalálhatóak: a szövetkezés fő területei az ipari és mezőgazdasági termelés, az áruforgalom, a pénzműveletek. A fogyasztási szövetkezetek célja, hogy mind a fogyasztók, mind a termelők megtalálják azokat a módszereket és szervezeti formákat, amelyekkel a szövetkezés gazdasági előnyt tud nyújtani tagjainak és ezzel javíthat anyagi helyzetükön. Tehát fontos, hogy tagjait olcsó és jó minőségű háztartási és fogyasztási cikkekkel lássa el, termékeik eladását közvetítse. A fogyasztási szövetkezetek feladatai közé tartozik a falvak lakosságának, gazdáknak, iparosoknak s általában a polgároknak a jó és olcsó áruval történő ellátása, hogy ezzel megszabaduljanak az áru-uzsorától. Meg kellett szervezni továbbá az értékesítést, előmozdítani a többtermelést s a magyar lakosságot kereskedelmi pályára terelni.

A fogyasztási szövetkezetek központja az 1898. január 23-án megalakult „Hangya” Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet volt. Ahol hitelszövetkezetek jöttek létre, ott azokra építve megpróbálták létrehozni fogyasztási szövetkezeteket is. Ezeket nevezték hitelszövetkezeti áruraktáraknak, és valójában a hitelszövetkezetek tevékenységi körét bővítették ki az áruraktárak megalakításával.⁹

8 MRT.

9 PÁRTOS – SZILÁGYI 1935, 139.

A hitelszövetkezetek a parasztokat, a kisiparosokat és kiskereskedőket látták el a gazdálkodáshoz szükséges személyi hitellel kedvező feltételek mellett. A pénzüzetek létrehozása egyidejűleg több célt is szolgált. Először is a gazdaság fejlesztése érdekében a jelzálog és személyi hitel kiterjesztését a hegyvidékekre. A hitelszövetkezetek az 1898-ban a mezőgazdaság és a háziipar fejlesztése céljából alakult Országos Központi Hitelszövetkezet rendszerébe tartoztak. Az állami támogatásra a helyi körülmények, elsősorban a hegyvidéki lakosság szegénysége miatt volt szükség.

A hitelszövetkezetek a tagok részére folyósított kölcsönök forrásait a tagok által jegyzett üzletrészekre történő befizetésekből, szövetkezetnél külső személyek által elhelyezett betétekből, a nyereségből képzett tartalékalapból, valamint pénzüzetekből felvett kölcsönökből fedezték. Az általam vizsgált hitelszövetkezetek esetében a dokumentumok tanulmányozása után megállapítható, hogy kölcsöneik forrásait nagyrészt pénzüzetektől felvett kölcsönökből fedezték.

A földművelésügyi minisztérium által a hitelszövetkezetekbe fektetett összeget elsősorban fogyasztási szövetkezetek alapítására használták fel, amelyek többnyire hitelszövetkezeti áruraktárak voltak. Ezeket a terményfölösleg közös és jobb értékesítése céljából hozták létre.

A harmadik legnagyobb csoportot a mezőgazdasági irányultságú szövetkezetek alkották. Céljuk a termények, termékek és háztartási cikkek értékesítése, feldolgozása és raktározása. A mezőgazdasági termelés alapvető szükségleteit (pl. vetőmag, trágya, takarmány, gépek, szerszámok stb.) felvásárolták és tagjaiknak olcsóbban adták el.¹⁰ A kárpátaljai termelési, értékesítési és raktározási szövetkezettípusok a gazdasági tevékenységek széles skáláját foglalták magukba. Ezek között megtalálhatóak voltak a szövetkezeti alapon működő szeszfőzdék, faipari, bortermelő-, raktár-, kézműves-, földműves termelőszövetkezetek, de megtaláljuk a kosárfonók vagy az ácsok termelőszövetkezetét is.

A Magyarországhoz történő visszacsatolás után a kárpátaljai területeken a szövetkezeti mozgalom igen élénk volt. Alig akadt község, ahol ne lett volna Hangya-bolt, hitelszövetkezet, termelő- vagy értékesítő-szövetkezet. A sűrű szövetkezeti hálózat nemcsak a lakosság áruszükségletének és hiteligenyeinek ellátásában játszott kiemelkedő szerepet, hanem a kereseti lehetőségek biztosításában is.

Kárpátalján a legfejlettebb és leelterjedtebb szövetkezeti típusok a közjóléti, a termelő-értékesítő és a hitelszövetkezetek voltak.

10 GAUCSÍK 2008, 81–82.

2. Közjóléti szövetkezetek

A kárpátaljai vármegyék közjóléti szövetkezetei által szervezett akciók a mezőgazdaság majd minden területét felölelték, az önellátáshoz szükséges vetőmaghoz, földhöz, jószághoz, alapvető művelési eszközökhöz juttatva a rászoruló háztartásokat. Ez a típusú szövetkezet nem csupán kölcsönt biztosított a rászoruló családok számára, hanem lépéseket tett a kihasználatlan munkanapok hasznosítására is. A munkanap-hasznosítás érdekében tégláégetésbe, bútorkészítésbe, kenderfeldolgozásba vonták be a megélhetésükben veszélyeztetett családokat, valamint mezőgazdasági és különböző szaktanfolyamokat szerveztek számukra.

A visszacsatolás után a kárpátaljai közigazgatási kirendeltségek működési területén alakuló közjóléti szövetkezetek szervezetét, számát és székhelyét a belügyminiszter állapította meg. Részükre a belügyminiszter és a földművelésügyi miniszter közösen alapszabálymintát állított ki.¹¹

Az említett alapszabályminta szerint a szövetkezet működését olyan személyekre is kiterjesztheti, akik megélhetésük veszélyeztetése nélkül még üzletrészt sem tudnak jegyezni. A szövetkezet, egyben az igazgatóság elnöke az alispán, illetve a polgármester. Az alapszabályminta figyelemreméltó rendelkezése, hogy a házépítésre adott kölcsönből, illetve a nyújtott ingatlan vételárából egy éven belül a tizennyolcadik életévet be nem töltött negyedik és minden további gyerek után 10–10%-ot el kell engedni. Az elengedett összeg azonban a tartozás 70%-át meg nem haladhatja.¹²

1941. augusztus 10-én a kárpátaljai megyei városok közül elsőként Munkácson alakult meg a *Nép- és Családvédelmi Alap Népjóléti Szövetkezete*. Az elgondolás azt a célt tűzte ki, hogy a megalázó, és serkentés helyett lebénító munkanélküli segély és alkalmi támogatások helyett az arra rászorulókat, de főleg a sokgyerekes családokat intézményesen részesítsék segélyben olyan formán, hogy azáltal életlehetőségük valóban megjavuljon, és felemelkedhessenek egy magasabb társadalmi osztályba. A Nép- és Családvédelmi Alap a segélyek helyett hosszúlejáratú (30 éven át is törleszhető) kamatmentes kölcsönt, illetőleg természetbeni juttatást: házat, földet, jószágot, műhelyberendezést stb. ad a sokgyerekes és szegény családok részére. Az újonnan alakult

11 MRT.

12 Kárpáti Híradó: *Kiadták a közjóléti szövetkezetek alapszabály mintáját.* (Ungvár, 1941. július 24.), XVII. évf., 165. sz. 6.

közjóléti szövetkezet kezeli az alap pénzeit s gazdasági eredményeivel a kisembereket, a sokgyerekes családokat erősíti. Az alap kezelésében két irány van: vagy kölcsönként helyez ki pénzt, vagy úgy adja, hogy nem kéri vissza. Ezzel a kezdeményezéssel a magyar kormányzat nem központosít, hanem a helyi közösségekre bízta a rászorulókat felemelését és talpra állítását.¹³

A Munkácsi Közjóléti Szövetkezet 1943. évi beszámolójából megtudhatjuk, hogy 35 Árpádtelepi ONCSA-ház került kiosztásra, illetve több sokgyerekes család kapott anyagi vagy pénzbeli támogatást. Mindemellett a szövetkezet egy gyümölcsaszalót is létesített a Nagyhegyen, azzal a céllal, hogy ott első-sorban sokgyerekes családokat foglalkoztassanak. Ezzel a haszonszerzés helyett a munkácsi gyümölcskonzerválást kívánták elősegíteni.¹⁴

A munkácsi példát követendő, 1941. szeptember 17-én Ungváron megalakult *Ung Vármegye Közjóléti Szövetkezete*, mely „a vármegye közjólétét különféle szociális és altruista intézkedésekkel lesz hivatva emelni és biztosítani”. Ügyvezető igazgató Szabó Aladár vármegyei tb. főjegyző. A szövetkezet célja a tagok keresetének és gazdálkodásának előmozdítása a kölcsönösség alapján, de különösen készpénz és anyagi hitel nyújtása révén a megélhetésükben veszélyeztetett sokgyerekes családok önálló gazdasági életének megalapozása, a népesség szaporodásának előmozdítása, továbbá az ilyen családok részére családi házak építése, munkaalkalmak biztosítása, a gazdasági, erkölcsi és szellemi felemelés útján az életviszonyok javítása és a társadalmi kiegyenlítődés elősegítése. A szövetkezet kezdeti sikerét jól tükrözik azok az adatok, amelyeket az alakuló ülésen Kossey János alispán közölt, miszerint a szövetkezetnek 44 tagja volt, 454 üzletrésszel, maga a vármegye mint alapító tag 385 üzletrésszel rendelkezett.¹⁵

Nem sokkal később, 1941. október 15-án alakult meg az *Ungvári Városi Közjóléti Szövetkezet*, amelynek célja, hogy segítségére siessen a kisembereknek, akiket talpra állítva önálló erős kiségzisztenciákká nevelhet. Az ungvári közjóléti szövetkezet iránt a részvényjegyzések terén nagy volt az érdeklődés, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy rögvest az alakulás után 742 üzletrészt jegyzett a szövetkezet tagjainak jelentkező 102 egyén. Az alakuló ülésen a szö-

13 Kárpáti Híradó: *Megalakult Munkácson az Országos Nép- és Családvédelmi alap népjóléti szövetkezete*. (Ungvár, 1941. augusztus 12.), XVIII. évf. 181. sz. 5.

14 Kárpáti Híradó: *A munkácsi Közjóléti Szövetkezet munkája*. (Ungvár, 1943. szeptember 15.), XX. évf. 208. sz. 4.

15 Kárpáti Híradó: *Szerdán megalakult Ung vármegye Közjóléti Szövetkezete*. (Ungvár, 1941. szeptember 18.), XVIII. évfolyam, 210. sz. 5.

vetkezet elnökévé dr. Megay László polgármestert, helyettesévé Pálczy Horváth Aladárt választották.¹⁶ Beregszászban 1941. decemberében alakult Népjóléti Szövetkezet.

1943. június 25-én tartotta első közgyűlését Beregszászban a *Bereg Vármegyei Közjóléti Szövetkezet*. A közgyűlésen részletesen ismertették a szövetkezet munkáját és elért eredményeit. Mint elhangzott, a szövetkezet pár év alatt a vármegye különböző községeiben mintegy 167 házat hozott tető alá. Ezeket a házakat rászoruló sokgyerekes családok között osztották szét a vármegye 13 községében. A házakat minden szükséges felszereléssel ellátták: minden ház kerítést kapott, 3–4 nagy állat befogadására alkalmas istállót, sertésólat, tyúkólat és két szomszédos ház egy közös utat. Továbbá minden új ház kapott több alma-, körte-, szilva-, eper- és diófát.¹⁷

Bereg vármegye alispánjának 1943. évi összefoglaló jelentése szerint a Bereg vármegyei Közjóléti Szövetkezet költségvetése 555 440 pengő volt. E keretből 447 520 pengő a szövetkezet forgótőkéjére kölcsönként szolgált, 8000 pengőt ösztöndíjakra, 2000 pengőt főző- és házi tanfolyamok rendezésére, 1970 pengőt ruha és cipősegélyekre, 2500 pengőt nyári otthonokra, 5000 pengőt pedig állandó napközi otthonokra fordítottak. 1943-ban a Nép- és Családvédelmi Alap munkatervének keretein belül Bereg vármegyében az előző évekhez hasonlóan ismét nyári napközi otthonokat állítottak fel. A rendelkezésre álló keretből a vármegye területén 40 nyári napközi otthon felállítására valósult meg, amelyekben mintegy 1200 gyermek étkeztetésére volt lehetőség. Mindemellett a napközi otthonok dolgozóinak kellő oktatására is kiemelkedő gondot fordítottak, május 31. és június 2 között háromnapos tanfolyamot szerveztek azon 29 női hallgató részére, akik a napközi otthonok vezetését látták el.¹⁸

A közjóléti szövetkezetek munkájának hasznosságát jól tükrözi az *Ugoicsai Közjóléti Szövetkezet* által 1943-ban lebonyolításra kerülő akció, amelyet a vármegye szinte minden községében igénybe vettek. A segélyakció keretein belül a rászoruló családok számára pénzbeli vagy természetbeli segélyeket

16 Kárpáti Híradó: *Megalakult az ungvári Városi Közjóléti Szövetkezet*. (Ungvár, 1941. október 16.), XVIII. évf. 234. sz. 3.

17 Kárpáti Híradó: *Miért nem építkezik idén a Bereg megyei Közjóléti Szövetkezet*. (Ungvár, 1943. augusztus 18.), XX. évf. 186. sz. 2.

18 Kárpáti Híradó: *A Nép- és Családvédelem munkája Bereg vármegyében*. (Ungvár, 1943. október 14.), XX. évf. 232. sz. 3.

nyújtottak, sőt a szükségleteknek megfelelően akár kész ajtókat és ablakokat is rendelkezésre bocsájtottak.¹⁹

3. Hitelszövetkezetek

Az évek folyamán egyre nagyobb kihívások elé néztek a hitelszövetkezetek, mivel az árszínvonal, a fizetések, a munkabérek, a mezőgazdasági és ipari termékek árainak emelkedése következtében a hiteligények is fokozottabb mértékben növekedtek. Nagy segítséget jelentett azonban, hogy a kormány hathatósan támogatta az iparnak és kereskedelemnek keresztény kezekbe történő átállítását.

A hitelszövetkezetek egyik fontos jellemzője volt, hogy szoros együttműködésben dolgoztak egymással illetve az Országos Hitelszövetkezeti Központtal (OHK). Erről jól tanúskodik a Kárpáti Híradó 1941. októberében megjelent cikke, amelyből megtudhatjuk, hogy az OHK a kárpátaljai képviselőségének szervezésében emlékünnepséget szervezett Egán Ede halálának 40. évfordulója alkalmából. Az ünnepség keretein belül a kárpátaljai szövetkezeti élet vezetői elzarándokoltak az ungvár–szerednyei országút mellett felállított Egán-emlék kereszt felé. Az emlék kereszt magyar nyelvű feliratával hirdeti, hogy 1901. szeptember 20-án azon a helyen vesztette életét Egán Ede. A megemlékezésen többek között Kalmár Marián, a kárpátaljai hitelszövetkezetek választmányának elnöke és Ortutay Jenő képviselő mondott beszédet. Utóbbi kifejtette, hogy Egán szinte évtizedekkel előre látta a problémákat, amiket meg kell oldani, ha fel akarjuk emelni a népet: ránevelni a nemzetet, a nagy közösséget az összetartozás gondolatára és értékeire. Ez annyit jelent, hogy szövetkezni kell egymás anyagi, erkölcsi javainak a védelmére és biztosítására. Így alakult meg az első szolvai, majd alsóvereckei hitelszövetkezet.²⁰

1940-től kezdődően a kárpátaljai hitelszövetkezetek minden évben közös kongresszust tartottak, amelyen megvitaták az eddigi eredményeiket, illetve a következő évben elérendő céljaikat. Az első ilyen kongresszusukat 1940. december 11-én tartották meg Ungváron.

19 Kárpáti Híradó: *Így dolgozik az Ugocsai Közjóléti Szövetkezet. A házépítő segélyakció módszere.* (Ungvár, 1943. július 20.), XX. évf. 161. sz. 2.

20 Kárpáti Híradó: *A kárpátaljai szövetkezeti élet vezetőinek hódolata a hegyfarki Egán-emlék kereszt előtt.* (Ungvár, 1941. október 3.), XVIII. évf. 223. sz. 3.

1941. november 19-én tartották Ungváron a kárpátaljai területen működő hitelszövetkezetek második kongresszusát, amelyen a beregi, máramarosi és ungi közigazgatási kirendeltség területén dolgozó valamennyi hitelszövetkezet képviselője és vezetősége megjelent. Az összejövetelen elhatározták, hogy a jövőben körzeti értekezletet tartanak a hitelszövetkezeti teendők megbeszélésére. Az első ilyen körzeti értekezletet Kárpátalján 1941 decemberében tartották a szolyvai „Zorja” Fogyasztási Szövetkezet helyiségében.

Kárpátalja népének szociális felemelése érdekében több nagy jelentőségű intézkedést foganatosított a magyar kormányzat. Szövetkezeteket létesített, hogy ezek útján biztosítsák az arra rászorulóknak a munkaalkalmakat. Ilyen alapon jött létre Ilosván 1941 decemberében a kárpátaljai lenfeldolgozó gyár is. Kárpátalján a len feldolgozása eddig szinte csak háziipar útján történt. Az emberi erővel történő lenkésztést felváltotta a modern, géperővel felszerelt gyár, ami nagyban elősegítette Kárpátalja gazdasági fellendülését.²¹

A kárpátaljai és felvidéki hitelszövetkezetek harmadik kongresszusát 1942. november 12-én tartották Ungváron. Az értekezleten elhangzott dr. Sorgó Miklós körzeti igazgató beszámolója a kárpátaljai és peremvidéki területeken működő szövetkezetek helyzetéről és fejlődéséről. 1941 folyamán a kárpátaljai és felvidéki területeken a hitelszövetkezeti hálózat jelentősen fejlődött, ami megmutatkozott az üzleti tőke és a betétállomány növekedésében is. A kárpátaljai területeken 104 hitelszövetkezet működött, ezenkívül volt még 54 felvidéki és 11 máramarosi hitelszövetkezet, összesen tehát 169 hitelszövetkezet létezett a kárpátaljai körzet kötelékében. Járási hitelszövetkezet Kárpátalján kettő, a Felvidéken négy működött.

Az igazgató beszámolója szerint a kiadott kölcsönök elsősorban a szövetkezetek gazdatagjainak mezőgazdasági szükségleteit elégítették ki. Főleg vetőmag, állatbeszerzés, gazdasági épületek vásárlása, adó és más adósságok kifizetése volt a kölcsönkérők célja és az adott kölcsönök rendeltetése.²²

A kárpátaljai hitelszövetkezetek negyedik kongresszusa 1943. október 27-én került megrendezésre Ungváron. Az értekezleten Schandl Károly az OHK alelnök-vezérigazgatója beszédében kifejtette, hogy a háborús viszonyok csak még jobban beigazolták a szövetkezeti munka jelentőségét. Dr. Sorgó Miklós osztályvezető jelentésében ismertette a szövetkezeti hálózat egyévi fejlődését,

21 Kárpáti Híradó: *Megkezdődött Kárpátalján a nagyüzemű lenkikészítés munkája.* (Ungvár, 1941. december 11.), XVIII. évf. 281. sz. 7.

22 Kárpáti Híradó: *Beszámoló a hitelszövetkezeti munka fejlődéséről és eredményeiről.* (Ungvár, 1942. november 15), XIX. évf. 259. sz. 7.

amelyből kitűnt, hogy a Kárpátalján működött 105 hitelszövetkezet egy év alatt 9845 tételben 2249795 pengő kölcsönt folyósított kisemberek számára. A folyósított kölcsönök legnagyobb részt mezőgazdasági célokat szolgáltak. A szövetkezeti munka fejlődését az is jól tükrözi, hogy a tagok száma 4167 fővel emelkedett egy év alatt, az üzletrésztőke pedig 419000 pengőről 589000 pengőre.²³

4. Termelőszövetkezetek

A termelő-, értékesítő- és fogyasztási szövetkezetek Kárpátalján az 1939. április 22-én Ungváron megalakult kárpátaljai Hangya Termelési-, Fogyasztási- és Értékesítő Szövetkezet („Hangya”) kötelékébe tartoztak, melynek elnökéül Marina Gyulát választották. A Hangya meglehetősen gyorsan kifejlődött Kárpátalja-szerte. Csak 1940 folyamán 12 új fiókkal gyarapodott a kárpátaljai Hangya hálózata.

1940. szeptember 4-én a kereskedőtársadalmat legjobban érintő rendelkezés a kereskedelmi iparjogosítványok revízióját elrendelő rendelet megjelenése. A rendelet lényegileg azt tartalmazza, hogy kereskedését az folytathatja tovább, aki egyrészt megfelelő szakértelemmel rendelkezik, másfelől adózási kötelezettségének eleget tett, és nem esik feketézés vagy láncolás gyanúja alá.

A kárpátaljai területeken végrehajtott iparrevízió előtt ugyanis a kereskedelmi életet a zsidóság tartotta a kezében, a „Hangya” azonban a többiek érdekeit helyezte előtérbe. Egy-két év alatt a szövetkezet olyannyira kiépítette hálózatát, hogy alig akadt jelentősebb község, ahol ne lett volna fogyasztási szövetkezet: székházzal, kereskedelmi átvevőhellyel, hitelszövetkezeti partnerséggel, és azzal a szellemiséggel, hogy az összefogás, a szövetkezés az egyetlen út arra, hogy a termelők megfelelő pozíciót érjenek el a piacon és a gazdaság piaci érdekei érvényesüljenek. Ilyen módon 117 önálló fogyasztási szövetkezet csatlakozott a Hangya-központhoz, és az olyan községekben, ahol fogyasztási szövetkezet nem volt, a kárpátaljai Hangya szövetkezet fiókokat létesített.

Köztudott, hogy Kárpátalján rendkívül nehezek voltak a közlekedési viszonyok, s a községek legnagyobb része, távol a közlekedési útvonalaktól, a

23 Kárpáti Híradó: *Kárpátalja és a peremvidék szövetkezeti társadalma Ungvárott.* (Ungvár, 1943. október 28.), XX. évf. 244. sz. 4.

hegyek között húzódtott meg. Ám ezekben a távoli községekben is fiókszövetkezetek alakultak, így a világtól elzárt községek ellátását is sikeresen megoldották. A Hangya több községben is új házat építtetett fiókjai részére. Kitűnően működött a szövetkezet szervezete az áruellátás terén is, melynek zavartalan biztosítására Ungváron, Munkácson, Huszton és Máramarosszigeten működött kirendeltség.

1941. május 15-én a kárpátaljai „Hangya” éves közgyűlésén Hann Miklós, a Hangya-központ kiküldöttje felszólalásában kifejtette, hogy a kárpátaljai Hangya Szövetkezet túlszárnyalta a hozzá fűzött reményeket, főként amiatt, hogy a kárpátaljai fiatalságot kereskedői pályára nevelte és munkaalkalmat biztosított számos munkanélküli család számára.²⁴

Nem ment azonban mindig zökkenőmentesen a szövetkezetek munkája, ugyanis voltak olyan nehézségek is, amelyeket csak nagy erőfeszítések árán sikerült megoldani. Az egyik jelentős gondot a tejszövetkezetek működésének elindítása okozta. A Kárpátalja területén élő lakosságnak kevés földje van, az éghajlati viszonyok azonban alkalmasak voltak a tejtermelésre, ezért a tejértékesítés biztosítására a kormányzat 11 tejszövetkezetet létesített. A korszerű be rendezéseket a földművelésügyi miniszter anyagi segítségével szerezték be, ám beindításuk lassú folyamatnak bizonyult. Még 1938-ban alakult meg a Körösmezői Központi Tejszövetkezet, amelynek 1941-re fiókszövetkezetei alakultak Bilkén, Borondon, Kövesligeten, Alsókalocsán és Iszkán. A tejszövetkezetek közel hat havi működése alatt azonban bebizonyosodott, hogy nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A gyenge termelési adatokat azzal magyarázták, hogy a lakosság nem volt hozzászokva a tej értékesítéséhez, ezért hosszú és intenzív felvilágosító munkára van szükség, hogy a lakosság a tejértékesítés előnyeiről meggyőződjék és a termelt tejet szövetkezetekbe vigye. A probléma kiküszöbölése céljából Ökörmezőn, Alsókalocsán és Rahón kerületi intézőket alkalmaztak, akik segítettek a lakosokat a felmerülő mezőgazdasági értékesítéssel kapcsolatos kérdésekben.²⁵

1941 júniusában Alsóvereckén Kozma Miklós kormányzói biztos jóvoltából a kárpátaljai állattenyésztés és állatállomány feljavítása céljából 30 darab fejőstehen került kiosztásra olyan szegény, állattenyésztéssel foglalkozó gazdák között, akik saját erejükből nem lettek volna képesek a szarvasmarhát megvá-

24 Kárpáti Híradó: *A kárpátaljai Hangya közgyűlése*. (Ungvár, 1941. május 18.), XVIII. évf., 112. sz. 4.

25 Kárpáti Híradó: *Havasi mintalegelő-gazdaság létesül a Tisza felső völgyében*. (Ungvár, 1941. május 18.), XVIII. évf., 112. sz. 4.

sárolni. Az eseményhez kapcsolódva az alsóvereckei állattenyésztők több száz kispazda bevonásával értekezletet tartottak. Az értekezleten egyhangú határozat született arról, hogy megalakul a Verhovinai Tejfeldolgozó Szövetkezet.²⁶

A hegyvidéki területeken a szarvasmarha tenyésztés mellett az erdőgazdálkodás is nagy lehetőségeket hordozott magában. Kárpátalján az erdőgazdaság a gazdasági élet alapja, az erdőgazdálkodás a lakosság legfontosabb kereseti forrása, mivel Kárpátalja területe túlnyomórészt erdő borította hegyvidék. Ennek kihasználására több szövetkezet is létrejött az 1940-es években. 1941 júniusában megalakult a *Kárpátaljai Erdei Termékeket Értékesítő Szövetkezet*. Kárpátalja az erdei gyümölcsök hazája, és ez a bő áldás már hosszú idő óta táplálta a vidék szegényebb lakosságát. Huszton felfedezték az erdei termékekben rejlő értékeket, amelyek a lakosság gazdasági fellendülését is előmozdíthatják. Az alakuló ülésen résztvevők a szövetkezet elnökévé dr. Buday Istvánt választották. Az irányítást a lelkészek, tanítók és szakemberek vették a kezükbe.²⁷

1942 januárjában a nagy fatermelő-, fafeldolgozó és faértékesítő cégek közreműködésével megalakult az *Egyesült Fatermelő és Fafeldolgozó Kárpátaljai Termelő- és Értékesítő Szövetkezete*. Köztudomású, hogy a kárpátaljai iparigazolvány-revizió következtében igen sok termelés félbemaradt. A szövetkezet célja a zavarok leküzdése és a folyamatos termelés zavartalan biztosítása. Ennek elérése érdekében a szövetkezet legfőbb törekvése volt, hogy az exportra alkalmas rönk- és lombfa fűrészáru termelésével foglalkozó cégeket egyesítse. Feladatai közé sorolta a már meglévő exportpiacok felkutatását és megszervezését az ország teljes keményfatermelésének jobb értékesítése érdekében, továbbá a fűrésztelepek megszervezését és üzembe helyezését, valamint az erdők kitermelését is, különös tekintettel a kárpátaljai területekre. A szövetkezet az erdőbirtokok érdekeinek megóvása mellett nagy gondot fordított arra, hogy az erdőségek kitermelésével, szállításával és feldolgozásával foglalkozó őslakosság részére a legjobb és állandó kereseti lehetőségeket biztosítsanak.²⁸

1941 júliusában a kereskedői munkaterületen egyre növekvő nehézségek és a közellátás valóban súlyos problémáinak leküzdése tömörülésre bírta a kis-

26 Kárpáti Híradó: *Megalakult a Verhovinai Tejfeldolgozó Szövetkezet*. (Ungvár, 1941. június 15.), XVIII. évf., 133. sz. 9.

27 Kárpáti Híradó: *Megalakult a Kárpátaljai Termékeket Értékesítő Szövetkezet*. (Ungvár, 1941. július 9.), XVIII. évf. 152. sz. 6.

28 Kárpáti Híradó: *Ismertető az „egyfáról”*. (Ungvár, 1942. január 6.), XIX. évf. 4. sz. 7.

kereskedőket is. Ungváron megalakult a „Botond” *Keresztény Kiskereskedők Beszerzési és Értékesítő Szövetkezete*. Az ungvári magyar kiskereskedők egy csoportja arra a gondolatra jutott, hogy fönnmaradásuk és üzleti boldogulásuk érdekében, az árubeszerzés és versenyképességük biztosítására tömörülniük kellene, írja a Kárpáti Híradó.²⁹ A névválasztás mögött az a gondolat áll, hogy olyan magyar erővel és semmitől vissza nem riadó elszántsággal kívánt fellépni szövetkezetük, mint a magyar történelem hősi alakja, Botond.

Kárpátalja lakosságából jelentős hasznot húztak a többnyire zsidó származású kocsmárosok, ezért rendkívül fontos volt, hogy a falusi kocsmák helyébe a Hangya külön szövetkezetet alapított „*Carpathia*” *Vendégforgalmi Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet* néven. Jelenleg a kárpátaljai területen 40 kocsmá- és vendéglőüzeme van, több helyen szállodai üzemmel egybekötve. Amikor az iparrevízió következtében megvonták a zsidó állatkereskedők jogosítványait, a Hangya életre hívta a Kárpátaljai Állattenyésztők Értékesítő Szövetkezetét, amely az egész kárpátaljai területre elküldi bevásárlóit és egyedül biztosítja az állatfőlösleg értékesítését, továbbá húskonzervgyárat állított fel Ungváron. Utóbbi biztosítja a gyenge minőségű, kicsontoznivaló szarvasmarha értékesítését.

Értékes munkát végzett a szövetkezeti élet a Técső-vidéki almatermés értékesítése terén is, és tevékenységével több helyen foglalkoztatta a fafaragás, kosárfonás és seprűkötés háziiparosait.

Mivel nem voltak nagy kereseti lehetőségek, a magyar kormányzat a Népi és Családvédelmi Alapból háziipari szövetkezeteket létesített, hogy javítsa a lakosság megélhetési viszonyait. A szövetkezeti üzemekben az otthon foglalkoztatottak is valamennyien szövetkezeti tagok voltak. Ezek közül megemlítenő az Izai Kosárfonó-Szövetkezet, amely egyszerre 400 kosárfonót foglalkoztatott, illetve a Hátmegi Fafaragó Háziipari Szövetkezet, amely közel 1000 fafaragónak biztosított munkát. Az Ilosvai Lenkikészítő-Szövetkezetben 1942-ben már 60 állandó munkás dolgozott.

Kárpátalja gyümölcsstermő tájain élő lakossága jövedelmének fokozása céljából a kormányzat a *Hátszeg és Vidéke Gyümölcserképesítő Szövetkezetet* és a *Máramarosi Gyümölcserképesítő Szövetkezetet* hívta életre. Előbbi a szilva-termés, utóbbi pedig az almatermés értékesítésével foglalkozott.³⁰

29 Kárpáti Híradó: *Szövetkezetbe tömörülnék az ungvári keresztény kiskereskedők*. (Ungvár, 1941. július 27.), XVIII. évf., 168. sz. 9.

30 Kárpáti Híradó: *Szövetkezeti munka Kárpátalján*. (Ungvár, 1942. április 15.), XIX. évf., 84. sz. 1.

A Kárpáti Híradó tájékoztatása szerint 1941-ben Kárpátalján a következő háziipari termelő- és értékesítő szövetkezetek működtek:

- a) 11 tejgyűjtéssel, feldolgozással és értékesítéssel foglalkozó szövetkezet működött Szerednyén, Maszáralfván, Bródon, Bilkén, Veletén, Kövesligeten, Alsóvereckén, Iszkán, Alsókalocsán, Tiszaborkúton, Kőrösmezőn;
- b) 8 fűzfeldolgozással, kosárfonással, fafaragással, kefekötéssel, kapakészítéssel foglalkozó szövetkezet alakult. Ezek közül Izán kosárfonó üzem, Iványin nemesfűz-telep és fűz feldolgozóüzem, Beregkövesden és Beregkisfaludon kosárfonó szövetkezet, Hátmegen fafaragó szövetkezet, Ravaszmezőn kapakészítő üzem, Felsőveresmarton szintén kosárfonó szövetkezet, Kökényesen pedig kefekötő és kosárfonó üzem működött.
- c) 3 sajtfeldolgozó üzem dolgozott a tiszaborkúti Mencsulon, a tiszabogdányi Rohnyeszka- és az Olán-havasokon.
- d) 1 szőnyegszövő szövetkezet működött Gányán.
- e) 1 vászonszövő szövetkezet működött Árdánalfván.
- f) 1 lenkészítő szövetkezet működött Ilosván.
- g) 1 erdei gyümölcsöket gyűjtő és felhasználó szövetkezet működött Huszton.
- h) 6 szeszfőző szövetkezet működött Sztánalfván, Árdánalfván, Hátmeg, Oláhcsertészen, Iloncán, Taracközön.³¹

Külön említést érdemel a *Bereg megyei Kosárfonó Üzem*, amelynek különlegessége volt, hogy itt mindig talált munkaalkalmat minden dolgozni akaró ember, és a munkát tetszése szerinti időben akkor szakította meg, amikor jobb munkaalkalmat talált. Az üzem ugyanis darabszámra adta ki a munkát. A jelentkező szegény ember munkahelyet, munkaeszközöket, anyagokat kapott, amelyekből annyi terméket készített, amennyit épp ideje engedett. A kész munkát azonnal átvették és darabszámra kifizették.³²

1942 júniusában alakult meg Ungváron a *Kárpátaljai Egyesült Úrbéresek és Közös Erdőbirtokosok Termelő és Értékesítő Szövetkezete*, amelynek elsősorban az úrbéres termékek gazdaságos elhelyezése a célja.

A máramarosi szövetkezetek áruellátását 1943-tól még gördülékenyebben oldották meg, ugyanis megállapodás jött létre a Hangya és a Baross Szövetség között. A két fontos gazdasági szerv együttműködése kibővítette Máramaros

31 Kárpáti Híradó: *Tizenegy tejszövetkezet, három sajtüzem, öt kosárfonó szövetkezet működik már Kárpátalján.* (Ungvár, 1941. október 2.), XVIII. évf., 222. sz. 7.

32 Kárpáti Híradó: *A kosárfonó és tarpai szövőszék munkája.* (Ungvár, 1943. augusztus 18.), XX. évf. 186. sz. 2.

fogyasztóközösségének lehetőségeit a beszerezhető árukat illetően azáltal, hogy Máramarossziget város ellátásáról a Baross Szövetség, a vármegye lakosságáról pedig a Hangya gondoskodott. Utóbbi, amelynek beszerzési lehetőségei tágabb területen mozogtak, a rendelkezésére álló árukészletekből a megállapodás értelmében kiszolgált a Baross Szövetségbe tartozó kereskedőket is.³³

A szövetkezeti mozgalom nagy előrelépése volt 1943-ban a gépszövetkezetek megalakítása. A mezőgazdasági fejlesztési törvény lehetővé tette, hogy a földművelésügyi kormány támogatásban részesítse a kisbirtokosok közös gépbeszerzésre és géphasználatra alakuló szövetkezeteit. A gépszövetkezetek működése által a kisbirtokosok is beszerezhettek mezőgazdasági gépeket, melyek segítségével termelésük színvonalát emelhették.³⁴

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a hat év alatt, amikor Kárpátalja területe ismét Magyarország fennhatósága alá tartozott, jelentős szövetkezeti mozgalom indult el, amely a gazdálkodás szinte minden ágára hatással volt. A közjóléti, a hitel-, a fogyasztási- és értékesítési szövetkezetek a kárpátaljai lakosság életszínvonalának növelésén túl azt a célt szolgálták, hogy az emberek önellátóak legyenek, és ne szoruljanak az egy összegben időszakosan kifizetett segélyekre, hanem megteremthessék az anyagi boldogulásukhoz szükséges saját feltételeiket.

Azonban mindaz, amit a kárpátaljai szövetkezeti mozgalom elért, a második világháború miatt csak időszakos sikernek bizonyult. 1944-re a szövetkezetek munkája mindinkább megfogyatkozik, ugyanis a háborús évek nem teszik lehetővé a gazdálkodás fejlesztését. 1944 októberében a szovjet hatalom Kárpátaljára való bevonulása pedig, mint minden más területnek, a szövetkezések fejlődésének is gátat szabott.

Bibliográfia

Levéltári források, Ukrajna:

A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) beregszászi fiókintézete.

Kárpáti Híradó (1939–1943).

33 Kárpáti Híradó: *A Hangya kirendeltség és a Baross Szövetség együttműködése Máramarossziget és Máramaros megye ellátásában.* (Ungvár, 1943. október 21.), XX. évf. 238. sz. 6.

34 Kárpáti Híradó: *Megkezdték az agrárszövetkezetek megalakítását.* (Ungvár, 1943. november 20.), XX. évf. 263. sz. 4.

Rövidítések feloldása:

F fond
op. opisz (a levéltári egységek tartalmi kivonatainak nyilvántartási könyve)
od. zb. odinica zberihanja (levéltári egység)
folio az ukránban használt (árkus) lap helyett

Szakirodalom:

„HANGYA” 1923: A „HANGYA” saját kiadása: „HANGYA” Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. Budapest 1923.

BRAUN 2011: BRAUN László: *Hitelszövetkezetek a hegyvidéki kirendeltség keretében 1898–1910 között*. Ungvár 2011.

GAUCSÍK 2004: GAUCSÍK István: A csehszlovák magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938). *Korall*, 18. évf. (2004) 18. sz. 48–64.

GAUCSÍK 2008: GAUCSÍK István: A szlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom a hálózatépítés és a központoszerzés tükrében (1918–1938). *FÓRUM Társadalomtudományi Szemle*, 10. évf. (2008) 3. sz. 71–91.

MRT: Magyarországi Rendeletek Tára. URL:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_rendeletek_tara/

(utolsó elérés: 2018. december 09.)

PÁRTOS – SZILÁGYI 1935: PÁRTOS Szilárd – SZILÁGYI László: *Szövetkezeti ismeretek*. Budapest 1935.

Orbán Melinda

A Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomásának tevékenysége (1939–1944)

Az 1920–1930-as években az egészségügy fogalomköre kibővült a megelőzésnek, a prevenciónak a gondolatával. Az ország fertőző betegségeinek a leküzdésében és az általános higiéniai helyzet javításában kiemelkedő szerepet vállalt az Országos Közegészségügyi Intézet (OKI). Működésének köszönhetően jelentős fejlődésen ment keresztül a közegészségügy-járványügy, a fertőző betegségek gyors felismerése céljából laboratóriumi diagnosztikai hálózatot építettek ki. Biztosították különféle oltóanyagok termelését és azok széleskörű bevezetését. Megszervezték a gyógyszerek, a szerobakteriológiai készítmények engedélyezésének, törzskönyvezésének és ellenőrzésének a rendszerét.¹

A 20. század első felében Magyarország az egyik legkedvezőtlenebb járványügyi helyzetben lévő ország volt Európában. Jelentősen magas értéket mutatott a hastífusz és a tbc megbetegedések száma, illetve a cseppfertőzéssel terjedő betegségek és a malária endémiás előfordulása. 1940 végére a terület-visszacsatolások következtében jelentkező egészségügyi problémák szükségessé tették az egészségvédelem intézményrendszerének átfogó szabályozását. Az állami egységesítés komoly többletmunkát jelentett, mivel a vizsgálandó terület nagysága és az osztályok száma jelentősen bővült. 1939-ben Baja, Debrecen, Gyula, Hódmezővásárhely, Kassa, Komárom, Miskolc, Pécs, Szeged, Székesfehérvár, Szombathely, Ungvár, 1940-ben Kolozsvár és Nagyvárad városokban indítottak helyi állomásokat. 1941-ben a létesítmények száma tovább bővült a Marosvásárhelyen és az Újvidéken létrehozottakkal. A területi gya-

1 PÁPAY 1998, 7., 11., 19.; KAPRONCZAY 2010, 44–45., 54.; KAPRONCZAY 2008, 261–263.; CORA 2015, 102–103.; GORTVAY 1948, 12.; KAPRONCZAY 2005, 5.; KERTAI 2005, 21–22.; KEMPLER 1988, 44–45., 48–50.; KOCSIS 2015, 125–126.; HAHN 1960, 118.; MELLES 2010, 8., 87.

rapodás miatt az egyes fertőző betegségeknel előírt vizsgálatok végzésével megbízott vizsgáló állomások működési körzetének arányosítása szükség-szerű volt.²

Az OKI Ungvári Közegészségügyi Állomása a 187.843/XV. 1939. sz. belügy-miniszteri rendelet alapján kezdte meg a működését. Legfontosabb feladata a körzetébe rendelt terület járványügyi problémáinak felszámolása volt. A mű-ködési körzetének szabályozása tárgyában kiadott 190.868/XV. 1939. sz. ren-delet értelmében fennhatósága kiterjedt Ung, Szatmár vármegyék, Szabolcs vármegyéből a kisvárdai és a tiszai járások, illetve Bereg és Ugocsa k. e. e. vár-megyék és a közigazgatási kirendeltségek területére. Az állomás működési területe az újabb területgyarapodás következtében ismét szabályozás alá ke-rült a 342.116/1941. XV. B. M. sz. rendelet értelmében. Szatmár vármegyét a nagyváradi állomáshoz csatolták és helyette Máramaros vármegyét osztották be az ungvári állomás körzetébe.³

Az állomás az Egészségházban kapott helyet, amelynek a vezetője Kun Lajos orvos, higiénikus és egyetemi tanár volt. A háromemeletes épület még az 1930-as években létesült a Rockefeller Alapítvány támogatásával. Az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt a Dům lidového zdraví v Užhorodě (nép-egészségügyi ház) nevet viselte a két szárny- és egy középső emeletes részből álló épületegyüttes. Az épületben személyzeti lakások, a földszinten rendelők, a vizsgálóállomás laboratóriumai és az úgynevezett fertőtlenítő gépkocsi-oszlop nyertek elhelyezést. A csehek kivonulása magával hozta a személyzeti változásokat, de még a területátadások előtt az egészségügyi intézmények fel-szereléseit is magukkal vitték. Azonban az ungvári m. kir. tiszti főorvos 1939 elején a falvakban a felszerelési tárgyak egy részét megtalálta és összegyűj-tötte.⁴

2 JOHAN 1939, 9–10.; KAPRONCZAY 2008, 278.; HAHN 1960, 122.; CORA 2015, 103–104.; BIELEK 1943, 360–361.; BIRTALAN 1989, 36.; KERESZTES-FISCHER 1942, 18., 20., 103–104.; SIMONOVITS 1970, 19.; PÁPAY 1998, 106.; MELLES 2010, 34.; SZABÓ 2014, 188.; TOMCSIK 1940a, 4–7.; MRT 1939, 2381., 2419–2421.; MRT 1941, 3956–3959.; KTÁL, 42. fond, 1. opisz, 392. od. zb. 1–5.; 42. fond, 1. opisz, 393. od. zb. 1–6.; 42. fond, 1. opisz, 394. od. zb. 1–14.; 42. fond, 1. opisz, 397. od. zb. 2.; 42. fond, 1. opisz, 398. od. zb. 1–5.; 42. fond, 1. opisz, 399. od. zb. 1–7.; 42. fond, 1. opisz, 401. od. zb. 1–5.; 42. fond, 1. opisz, 1150. od. zb. 1.; 42. fond, 1. opisz, 1965. od. zb. 1–2.; 42. fond, 3. opisz, 600. od. zb. 1–76.; 42. fond, 3. opisz, 601. od. zb. 1–72.; 42. fond, 3. opisz, 602. od. zb. 1–5.; 162. fond, 3. opisz, 1321. od. zb. 196.

3 KUN 1941, 1.; TOMCSIK 1940c, 125.; KUN 1948, 2.; TOMCSIK 1941b, 3.; TOMCSIK 1943, 195.; MRT 1939, 2421.; MRT 1941, 3959.

4 Az épületet, amely az 1932–1933-as években épült fel, Bedřich Adámek prágai építész tervezte. A megnyitására hivatalosan 1934. január 1-jén került sor. Az itt dolgozók feladatai között sze-

Az egyik legfontosabb szempont a munka mielőbbi megkezdése volt, mert a területről származó minták laboratóriumi vizsgálatát az OKI és a debreceni állomás látták el. Az egészségügyi kormányzat beruházási hitelkeretben biztosította a berendezések megvásárlásához szükséges összeget. Összesen tíz terem bocsátottak az állomás rendelkezésére, ezek a következők voltak: az irodavezető szobája, az előkészítő, a hematológiai-, a kémiai-, a bakteriológiai laboratórium, a táptalajkonyha, az anyagfeldolgozó, a hűtőszoba és a steril szoba. A lépcsőháznak fontos szerepe volt az alagsorban elhelyezett sterilizálóval való közlekedés lebonyolításában. A szomszédos szobában volt a kazánház, ami a központi fűtést és meleg vizet szolgáltatva. A kazánban fejlesztett gőzzel történt az emeleti táptalajkonyhában felszerelt autoklávok és az Arnold-készülék működtetése. A földszinti helyiségek közül kettő raktárként, egy pedig alkohol-kamraként funkcionált. A laboratóriumok a kor tudományos vívmányainak megfelelően voltak kialakítva a vizsgálatok és a kutatómunka megkezdéséhez.⁵

A személyzeti összetétel az állomás vezetőjén kívül az intézeti orvosból, a laboratóriumi díjnokból, a kezelőnőből, a gépészből, a kisegítő szolgából, a fűtőből, a laboránsból és két takarítónőből állt. A legfontosabb cél az volt, hogy a bakteriológiai vizsgálatok végzése mielőbb megindulhasson. A bakteriológiai labor augusztustól az Ungvári Állami Kórházból, szeptember 1-től pedig már a körzetéből érkező minták vizsgálatát is el tudta végezni. Ezután következett a szifiliszdiagnosztika, majd a kémiai labor tevékenységének megindítása.⁶

A fertőző betegségek elleni védekezést minden ország törvényekkel és rendeletekkel szabályozta, fellépésük esetén bejelentési kötelezettséget rendelt el. Az országban a gyomor- és a bélcsatornán át terjedő (enterális) fertőzések közül élen járt a vérhas és a járványos gyermekbénulás, a légutakon terjedők (aerogen) közül a skarlát, a szamárköhögés, a kanyaró, a gennyes agyhártyagyulladás. A vér útján terjedő (haematogen) megbetegedések közül a malária és a kiütéses tífusz. A fertőző betegségben szenvedő egyént a zárlat alól akkor oldhatták fel, ha a beküldött mintái két egymást követő vizsgálat alkalmával

revelt a fertőző betegségek elterjedésének megakadályozása, főként a hegyvidéki települések higiéniai viszonyainak javítása és a lakosság megfelelő ételmiszerrel való ellátása. PSPČRa; PSPČRb; ANTONÍN 2013, 9.; HÁMORI 2006, 171.; JÄGER 1938, 351–352.; KUN 1941, 1–4.; KUN 1948, 1.; TOMCSIK 1941b, 125–126.; TOMCSIK 1941a, 3.

5 KUN 1941, 4–6.; TOMCSIK 1941b, 126–127.

6 KUN 1941, 7.; TOMCSIK 1941b, 128.

negatív eredményt mutattak. A megelőzés eszközei közé tartoztak a védőoltás, a bacilusgazdák felkutatása, az élelmiszer és ivóvíz bakteriológiai ellenőrzése és fertőtlenítése.⁷

Az alábbiakban a vizsgált betegségek és azok kimutatására használt módszerek kerülnek bemutatásra. A vizsgálati módszerek tekintetében az OKI által alkalmazott eljárásokat követték az Ungvári Közegészségügyi Állomáson is. A beküldendő mintákat egy adott betegség feltüntetésével, illetve gyanús vagy gazdakutató jelzéssel látták el. A vizsgálati anyagok lehettek vér-, széklet-, köpet- és vizelet minták, liquor (gerincvelő folyadék), adott esetben váladékok (torok, nemi szervek, genny), víz-, tej- és élelmiszerminták. Az alább említettek mellett végeztek egyéb betegségekkel kapcsolatos vizsgálatokat is, ilyenek voltak a paratífusz, a tuberkulózis, a Bang-fertőzés.

A háborút kísérő járványok közül az egyik legismertebb a kiütéses tífusz (typhus exanthematicus). A terjedésének kedveznek a rossz szociális körülmények, mint a fűtés korlátozottsága, a szappan és a fehérnemű hiánya, a tisztálkodás csökkent lehetősége. A tífuszos jelzésű székletminták esetében a brillant zöld táptalaj használata mellett, a bizmut-szulfidot alkalmazták. A bacilusgazda kutató vizsgálatokra egyre nagyobb hangsúlyt fektettek, hogy mielőbb felszámolhassák jelenlétét a területen. A tífuszra beküldött mintákkal elvégezték a Weil–Felix és a Widal-reakciót is. Ennek azért volt jelentősége, mert így tudták tájékoztatni az orvost, hogy melyik kezelés alkalmazása célszerű a betegnél. Kiütéses tífusz vizsgálatára lényegesen több minta érkezett 1941-ben, mint az előző évben. Az országos viszonylatot tekintve Kárpátalján fordult elő a legnagyobb számban, aztán az Északi-Dombvidéken, majd Erdélyben. A legtöbb ilyen irányú vizsgálatot az ungi közigazgatási kirendeltség nagybereznai járásából (Uzsok és Hajasd) érkezett mintákkal végezték el. Ezt követte a máramarosi közigazgatási kirendeltség (Ósándorfalva és Kövesliget), majd a beregi közigazgatási kirendeltség alsóvereckei járása. 1942-ben a legtöbb minta az ungi közigazgatási kirendeltség nagybereznai járásából származott. Különösen Uzsok, Havasköz, Ósztuzsica, Ungszuha, Huszna, Hajasd,

7 A bélfertőzések kezdetben hasonló tünetekkel jelentkezhetnek, ezért elsőre nehéz megállapítani, hogy melyikről van szó. A kórokozók a széklettel ürülnek, aztán különféle úton kerülnek a szájba, onnan az emésztőrendszerbe, így okozva különféle betegségeket. Ide tartozik többek között a hastífusz, a dizentéria, a paratífusz, a kolera, a járványos gyermekbénulás, a fertőző májgyulladás. KERTAI 2005, 19.; DARÁNYI 1940, 55., 87.; VERES 1964, 23., 26., 30.; KERBOLT 1943, 1., 3., 5–6.; LOVERKOVICH 1942, 614–615.; BAKÁCS 1959, 42.; MRT 1930, 1044–1045. KTÁL, 42. fond, 1. opisz, 389. od. zb. 1–16.; 340. fond, 1. opisz, 74. od. zb. 9.

Zemplénorosi községek voltak érintettek. Ugyancsak sok vizsgálati anyag érkezett Máramaros vármegyéből és a máramarosi közigazgatási kirendeltség területéről, főként Űrmező, Visóoroszi, Oroszkő községekből, illetve Máramarosszigetről.⁸

A két világháború között nagyobb mértékben volt elterjedt a diftéria és a hastífusz. A diftériavizsgálatok nagy része az első évben a helyi csendőrlaktanyában előfordult megbetegedésekre irányult. A csendőrlaktanya valamennyi tagját megvizsgálták (246 fő), közülük 39 bizonyult hordozónak. A betegség felszámolása ebben az esetben azért volt elsőrendű, mert tartottak annak elterjedésétől. A parancsnokság a laktanyát zár alá helyezte és a bacilusgazdákat elkülönítette az állomány többi részétől. 1941-ben a hastífusz elleni védekezés szempontjából jelentőségteljes, hogy a gazdakutató vizsgálatok csökkentek, aminek az oka, hogy a hatósági orvosokat az év folyamán katonai szolgálatra hívták be. A helyettes hatósági orvosoknak pedig csak az akut esetekkel kapcsolatos vizsgálatokat állt módjában elvégezni. A bakteriológiai vizsgálatokra érkezett minták 85%-a hastífusszal volt kapcsolatos. Szeptember és október hónapokban érte el a csúcst a pozitív leletek száma, ami megfelelt a hastífusz járványgörbéjének. Az 1942-es év folyamán a tífusz és azzal párhuzamosan a diftéria vizsgálatok száma is magasabb volt, mint az előző évben. Az OKI adatai szerint 1942-ben Kárpátaljáról 937 hastífusz-megbetegedés került bejelentésre. A legtöbb minta a közigazgatási kirendeltségek területéről érkezett, azon belül is a beregi közigazgatási kirendeltség vezetett. Ugyancsak nagyszámú megbetegedést jelentettek Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyéből.⁹

8 A Weil–Felix reakció Edmund Weil (1879-1922) és Arthur Felix (1887-1956) bakteriológusokról kapta az elnevezését. 1916-ban vált az eljárás alkalmazottá a kiütéses tífusz kimutatására. A Widal-reakciót a hastífuszos betegek specifikus antitestjeinek vizsgálatára alkalmazták, melyet Georges Fernand Isidore Widal (1862-1929) francia orvos, bakteriológus és patológus kísérletezett ki 1896-ban. BRADE et al. 1999, 11.; HARDY 2015, 122.; TOMCSIK 1941b, 3.; TOMCSIK 1941, 187–188.; TOMCSIK 1942, 39., 51., 174.; TOMCSIK 1943, 199.; JOHAN 1943, 15.; KUN 1941, 9.; KUN 1943, 7.; KUN 1942, 3., 5.; KTÁL, 42. fond, 1. opisz, 1965. od. zb. 5. 162. fond, 1. opisz, 1137. od. zb. 1.; 162. fond, 1. opisz, 2177. od. zb. 10.; 340. fond, 1. opisz, 74. od. zb. 9.; 340. fond, 1. opisz, 398. od. zb. 3.; 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 33.; 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 45–47, 57.; 744. fond, 1. opisz, 316. od. zb. 23.; 144. fond, 1. opisz, 4. od. zb. 3.; 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 31.; 340. fond, 1. opisz, 398. od. zb. 3., 14–21.; 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 49–51., 58., 76.; 744. fond, 1. opisz, 316. od. zb. 1., 16.

9 A diftéria elnevezés a diphthera görög szóból származik, ami cserzett bőrt jelent. Az előfordulása szeptembertől márciusig volt jellemző. Az oltást Magyarországon 2 és 6 éves korban az 1936: IX. tc. tette kötelezővé. A typhus abdominalis vagy köznyelvben a hasi hagymáz elter-

A dizentériát a bűzös, gennyes, véres széklettel járó tünetei miatt nevezik a köznyelvben vérhasnak. A bakteriális dizentériát okozó Shigella-nemzetség négy alcsoportja közül a betegség két leggyakoribb előidézője a területen a Shigella flexneri és a Shigella sonnei voltak. Elsősorban késő nyáron és ősszel jelentkezett a lakosság körében. Az általános higiéné, a megfelelő ivóvíz, a tágas lakások, a szennyvízelvezetés jóformán lehetetlenné tették volna nagyobb számú helyi fertőzések kialakulását.¹⁰

A járványos gerincvelő-agyhártyagyulladás (*meningitis cerebrospinalis epidemica*) az 1930-as években Magyarországon a legritkább megbetegedések közé tartozott. Azonban megváltozott a helyzet 1939–1940-ben a területek visszacsatolása után. Az egyéb országokból származó adatok is azt mutatták, hogy a probléma európai jelenség volt. A megbetegedések száma januártól ápriliséig fokozottan emelkedett, aztán enyhén csökkent. A legerősebben fertőzött vármegyék Ung, Bereg-Ugocsa, Beregi kirendeltség, Borsod, Abaúj-Torna, Csanád, Zemplén, Bihar, Máramarosi kirendeltség. Az 1940. évi járványos gerincvelő-agyhártyagyulladás a mai Kárpátalja területén volt a legsúlyosabb. Külön munkája volt az Állomásnak az év folyamán a meningococcusok előfordulásának tanulmányozása nagyobb csoportok (katonai alakulat) körében. Vizsgálatra került két olyan csoport, ahol előfordult a megbetegedés és egy, ahol nem. A minták 993 személytől származtak, melyekkel 1576 vizsgálatot végeztek el. 1942-ben szintén egy 245 főből álló katonai csoporton folytattak meningococcus gyakoriságának előfordulására irányuló vizsgálatot.¹¹

jedtségén a védőoltások széles körű alkalmazása sokat javított. Gyermek és fiatal korban rendszerint enyhébb, míg idősebb korban súlyosabb lefolyással járt. TOMCSIK 1940a, 5–7; KERBOLT 1943, 23–24., 26–27., 51.; KERTAI 2005, 19., 24.; DARÁNYI 1940, 101–111.; KAPRONCZAY 2008, 283–284.; KUN 1941, 9.; KUN 1942, 5.; KUN 1943, 3–4., 7.; TOMCSIK 1941b, 188.; TOMCSIK 1942, 172–174.; TOMCSIK 1943, 195–199.; JOHAN 1943, 7–9.; KTÁL, 42. fond, 1. opisz, 388. od. zb. 1–2., 5., 7., 9–10., 12.; 42. fond, 1. opisz, 400. od. zb. 4.; 42. fond, 1. opisz, 1158. od. zb. 1–9.; 42. fond, 1. opisz, 1160. od. zb. 1–123.; 42. fond, 1. opisz, 1960. od. zb. 1–10.; 42. fond, 1. opisz, 1965. od. zb. 6.; 42. fond, 1. opisz, 1997. od. zb. 1–49.; 42. fond, 1. opisz, 1996. od. zb. 1–118.; 42. fond, 1. opisz, 1999. od. zb. 1–86.; 42. fond, 1. opisz, 2001. od. zb. 1–138.; 42. fond, 1. opisz, 2002. od. zb. 1–108.; 42. fond, 1. opisz, 2899. od. zb. 1–67.; 42. fond, 1. opisz, 2900. od. zb. 1–141.; 42. fond, 1. opisz, 2903. od. zb. 1–116.

10 A vastagbél nyálkahártyájának gyulladását jelenti. Kiyoshi Shiga (1871–1957) japán orvos mutatta ki először 1898-ban. A fertőzés emberi érintkezéssel történik, illetve a gyógyulás után a beteg még hónapokig terjesztheti a kórokozót. DARÁNYI 1940, 127–129.; VERES 1964, 26–27.; KERBOLT 1943, 31–32.; TOMCSIK 1941b, 187–188.; TOMCSIK 1942, 174.; KUN 1943, 4.; KTÁL, 162. fond, 1. opisz, 2177. od. zb. 11–14.

11 Az agyhártyagyulladás az agy-gerincvelői folyadék fertőzőes megbetegedése. Vírus- vagy baktériumfertőzés idézheti elő. Három típusa ismert a gennyes, az agyalapi és a járványos ge-

Az 1930-as évek rendeletei még nem tették kötelezően bejelentendővé a nemi betegségeket. Ebben változást az 1940-es évek hoztak, amikor az 1940. évi VI. tc. a nemi betegségek elleni védekezést közzeladattá tette. 1941-ben bevezették a házasságkötés előtti kötelező vizsgálatot, melynek értelmében a nemi betegeknek a fertőzőképesség megszűnéséig tilos volt házasodni. A fertőzőképes vagy arra gyanús állapotban lévő betegnek kötelező gyógykezelést írtak elő, ennek elmulasztása esetén kényszergyógykezelés alá vethették. A törvény négy nemi betegség, szifilisz (lues), gonorrhoea, lágyfekély (ulcus molle) és lymphogranuloma inguinale fellépése esetén vált alkalmazhatóvá. A betegségek jelenlétét a helyben állomásozó katonaság körében gyakran kimutatták. Azonban egyes közegészségügyi jelentések arról számolnak be, hogy az eldugott falvakban szinte ismeretlen volt. A vizsgálati vérminták száma fokozatosan emelkedett részben a házasság előtti kötelező vizsgálatoknak köszönhetően, másrészt az intézet működési területének bővülése miatt. A Wassermann-reakcióval végzett házassági vizsgálatoknak átlagosan 5%-a volt pozitív, ebből a vőlegényeknél 4,1%, a menyasszonyoknál 7,3%-ban mutatták ki. A vérvizsgálatokat a kórházak, a gyermekmenhelyek, az elme- és ideggyógyintézetek, a nemi beteg gondozók, az egészségvédelmi szolgálatok kérték. Továbbá az iparügyben az élelmiszerek árusításával foglalkozók és a vért adók mintáit tesztelték.¹²

Az ivóvíz ellenőrző tevékenység egyrészt a közkutak, az iskolák, az óvodák, a szikvízüzemek, a tejüzemek, másrészt a vízművek vizének helyszíni, valamint azoknak a kémiai és a bakteriológiai vizsgálatára terjedt ki. Ezeknek két célja volt, egyrészt adatgyűjtés, másrészt a vízminőség javítása. Az első évben a vízminták bakteriológiai vizsgálata alapján 64,3% esett kifogás alá, amelynek 56%-a coli bacilussal volt fertőzött, kémiai szempontból pedig 28 minta nem

rincvelő-agyhártyagyulladás. Az utóbbi esetben előforduló tünetek a fejfájás, a tarkómerevség, az eszméletlenség, a gerincmentén fájdalom, a végtagok bőrén túlérzékenység, az agyi idegek bénulása, görcsök. TOMCSIK 1940b, 157–159.; BAKÁCS 1959, 78.; KUN 1948, 2., 5.; TOMCSIK 1941b, 188.; TOMCSIK 1943, 200.

- 12 A Wassermann-reakció a szifilisz diagnosztizálására használt immunológiai reakció. A módszert August Paul von Wassermann (1866–1925) német bakteriológus dolgozta ki 1906-ban. A vérreakció-vizsgálat segítségével a lappangó vérbajt is ki lehetett mutatni. A szifilisz vagy más néven vérbaj a népszaporodást veszélyeztette megnövelve a vetélések és a koraszülések kockázatát, illetve az életminőségre gyakorolt befolyása sem elhanyagolható. KERTAI 2005, 19., 24.; KUN 1941, 9.; KUN 1942, 5–6.; KUN 1943, 3., 7.; TOMCSIK 1941a, 188–189.; TOMCSIK 1942, 84.; TOMCSIK 1943, 200.; DOMAHIDY 1942, 645–648.; HAHN 1960, 124.; KTÁL, 42. fond, 1. opisz, 395. od. zb. 1–2.; 42. fond, 1. opisz, 400. od. zb. 6.; 340. fond, 1. opisz, 76. od. zb. 115.

felelt meg az elvárásoknak. A vizsgálati eredmények azt mutatták, hogy a gémes és a kerekcsutak mindkét szempontból a legszennyezettebbek. Az artézi kutakból származó minták kifogástalanok voltak. A jéggyűjtő helyek vízmin-táit kivétel nélkül korlátolt fogyasztásra használhatónak javasolták. Az 1942-ben végzett vízvizsgálatok nagyobb része a hatósági ellenőrzés alatt álló üze-mekből származott. A javulást a megfelelő zárt rendszerű kutak létesítésétől vagy a meglévők átalakításától várták. A terület egyik legnagyobb problé-mája az elmaradott infrastruktúra volt. Itt elsősorban a helytelenül megépített árnyékszékekre, kutakra és a szennyvízelvezetésre kell gondolni. Ezenkívül a hegyi patakokat, folyókat és forrásokat sokszor maga a lakosság tette ki szeny-nyeződésnek, így kockáztatva a fertőzések megjelenését és elterjedését. Fon-tossá vált felhívni a lakosság figyelmét ezeknek a rendben tartására. Például, hogy az illemhelyiségeket ne hagyják fedetlenül, építsék messze a lakrészekről és az ivóvíztől. A kutak és folyók környékén ügyeljenek, hogy ne kerüljön bele szennyeződés, illetve azok közelébe ne helyezzenek el trágyadombot. Bár a te-rület hidrológiai viszonyai megfelelőek voltak, mégis kedvezőtlen kép mutat-kozott a vízminőségi vizsgálatok alkalmával.¹³

A veszettség elleni oltóanyagot az Országos Közegészségügyi Intézet állí-totta elő, melyet szükség esetén tőlük, vagy az újvidéki, illetve az ungvári állo-mástól lehetett igényelni. Az 1942-es év elejétől a 1.090/1941. B. M. rendelet értelmében az Ungvári Közegészségügyi Állomás a központból kapott oltó-anyagot, továbbá a kór- és nyilvántartó lapokat tárolta és igénylésre kiszol-gáltathatta. Ilyenkor közölni kellett az oltandó személyek és a kért ampullák számát. A működési területén évente 800–900 ampulla Hempt-féle vakcina eljuttatásában vállalt szerepet. Az oltások költségét az adott község tartozott viselni, azonban ha kórházban adták be, akkor a költségeket a betegápolási átalány terhére számolták el. A szegény betegek a veszettség elleni oltásban in-gyenesen részesülhettek.¹⁴

13 BAKÁCS 1959, 129–130., 133.; PÁPAY 1998, 81–89.; HAHN 1960, 119.; KUN 1941, 10.; KUN 1942, 6.; KUN 1943, 7.; KUN 1948, 2.; TOMCSIK 1940, 130.; TOMCSIK 1941a, 189.; TOMCSIK 1942, 175.; TOMCSIK 1943, 201.; MEZEY 1939, 25–28.; VERES 1964, 40–41.; KTÁL 340. fond, 1. opisz, 75. od. zb. 14., 17.; 340. fond, 1. opisz, 398. od. zb. 41., 129., 130.; 340. fond, 3. opisz, 96. od. zb. 1.; 42. fond, 1. opisz, 1965. od. zb. 5.; 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 85.; 340. fond, 1. opisz, 75. od. zb. 14., 17.; 340. fond, 3. opisz, 96. od. zb. 1.

14 A veszettség heveny, agy- és gerincvelő gyulladással járó, vírusos betegség, amely elsősorban a veszett állat harapásával, marásával terjed és általában halálos kimenetelű. Adolf Hempt (1874–1943) orvos dolgozta ki a vakcinát 1925-ben. A birka agyvelejéből készült, inaktivált vírust tartalmazó oltást 1989-ig alkalmazták Magyarországon. TOMCSIK 1943, 201.; KUN 1948,

1944 decemberében már a Népjóléti Minisztérium hatáskörébe tartozott Magyarország közegészségügyi és szociális viszonyainak a rendezése. 1945 januárjában létrehozták az Egészségügyi Tanácsot, melyet a közegészségügy újjászervezésével bíztak meg. A népjóléti miniszter 1945-ös rendeletében már nem szerepelnek az egyes, korábban már létrehozott Állomások. Az 1945. június 29-én a Moszkvában aláírt szovjet–csehszlovák szerződéssel Kárpátalja a Szovjetunió fennhatósága alá került, majd annak felbomlása után 1991. decemberétől Ukrajna részét képezi. Az állomást a kijevi egészségügyi miniszter javaslatára megbízták az Állami Mikrobiológiai és Epidemiológiai Intézet feladatainak ellátásával. Az intézetet a következő módon szervezték át: létrehozták az epidemiológiai, a rickettsia, az általános higiéniai, a parazitológiai, a Pasteur- és az orvos statisztikai osztályokat, illetve az állatház, a könyvtár, a fotólaboratórium, a múzeum és az irattár tartozott még hozzá. A vezetője továbbra is Kun Lajos maradt, egészen 1947-ig, aki ezután visszatért Magyarországra és az OKI Szerológiai osztályát igazgatta.¹⁵

A 20. század eleje óta fordított nagyobb figyelmet az orvostudomány az ember környezetének és a fertőző betegségek kialakulásának a kapcsolatára. Így a növekvő epidemiológiai kutatások során lehetőség nyílt az egyes fertőző betegségek tömeges előfordulásának a visszaszorítására. Ezeknek a megfékezését a védőoltások elterjedt alkalmazásától és az általános higiénias szabályok köztudatba ültetésétől remélték.

Bibliográfia

Levéltári források, Ukrajna:

A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) beregszászi fiókjintézete.

Rövidítések feloldása:

- op. opisz (a levéltári egységek regesztáinak/ tartalmi
 kivonatainak nyilvántartási könyve)
od. zb. odinica zberihanja (levéltári egység)

2.; MRT 1941, 1942, 3979. KTÁL, 162. fond, 1. opisz, 1628. od. zb. 76.; 162. fond, 1. opisz, 1629. od. zb. 1–18.; 162. fond, 1. opisz, 2177. od. zb. 5–6.

15 KOC SIS 2015, 126–127.; KUN 1948, 4–5.; MRT 1945, 169.; MRT 1946, 1606–1607.

42. fond: Az Ungi közigazgatási kirendeltség iratai (1938–1944)

- 42. fond, 1. opisz, 397. od. zb. 2.
- 42. fond, 1. opisz, 1150. od. zb. 1.
- 42. fond, 1. opisz, 1965. od. zb. 5.
- 42. fond, 1. opisz, 400. od. zb. 4.
- 42. fond, 1. opisz, 1160. od. zb. 1–123.
- 42. fond, 1. opisz, 1965. od. zb. 6.
- 42. fond, 1. opisz, 1996. od. zb. 1–118.
- 42. fond, 1. opisz, 2001. od. zb. 1–138.
- 42. fond, 1. opisz, 2002. od. zb. 1–108.
- 42. fond, 1. opisz, 2900. od. zb. 1–141.
- 42. fond, 1. opisz, 2903. od. zb. 1–116.
- 42. fond, 1. opisz, 400. od. zb. 6.
- 42. fond, 1. opisz, 1965. od. zb. 5.
- 42. fond, 1. opisz, 1997. od. zb. 1–49.
- 42. fond, 1. opisz, 2899. od. zb. 1–67.
- 42. fond, 3. opisz, 601. od. zb. 1–72.
- 42. fond, 3. opisz, 600. od. zb. 1–76.
- 42. fond, 1. opisz, 1999. od. zb. 1–86.
- 42. fond, 1. opisz, 1965. od. zb. 1–2.
- 42. fond, 1. opisz, 395. od. zb. 1–2.
- 42. fond, 1. opisz, 392. od. zb. 1–5.
- 42. fond, 1. opisz, 398. od. zb. 1–5.
- 42. fond, 1. opisz, 401. od. zb. 1–5.
- 42. fond, 3. opisz, 602. od. zb. 1–5.
- 42. fond, 1. opisz, 393. od. zb. 1–6.
- 42. fond, 1. opisz, 399. od. zb. 1–7.
- 42. fond, 1. opisz, 1158. od. zb. 1–9.
- 42. fond, 1. opisz, 1960. od. zb. 1–10.
- 42. fond, 1. opisz, 394. od. zb. 1–14.
- 42. fond, 1. opisz, 389. od. zb. 1–16.
- 42. fond, 1. opisz, 388. od. zb. 1–2., 5., 7., 9–10., 12.

144. fond Az Aknaszlatinai Körjegyzőség iratai (1939–1944)

- 144. fond, 1. opisz, 4. od. zb. 3.

162. fond A Máramarosi közigazgatási kirendeltség iratai (1938–1944)

- 162. fond, 1. opisz, 1137. od. zb. 1.
- 162. fond, 1. opisz, 1628. od. zb. 76.

- 162. fond, 1. opisz, 1629. od. zb. 1–18.
- 162. fond, 1. opisz, 2177. od. zb. 10.
- 162. fond, 1. opisz, 2177. od. zb. 11–14.
- 162. fond, 1. opisz, 2177. od. zb. 5–6.
- 162. fond, 3. opisz, 1321. od. zb. 196.

340. fond A Huszti járás főszolgabírájának iratai (1939–1944)

- 340. fond, 1. opisz, 398. od. zb. 3.
- 340. fond, 1. opisz, 398. od. zb. 3., 14–21.
- 340. fond, 1. opisz, 398. od. zb. 41., 129., 130.
- 340. fond, 1. opisz, 74. od. zb. 9.
- 340. fond, 1. opisz, 74. od. zb. 9.
- 340. fond, 1. opisz, 75. od. zb. 14., 17.
- 340. fond, 1. opisz, 75. od. zb. 14., 17.
- 340. fond, 1. opisz, 76. od. zb. 115.
- 340. fond, 3. opisz, 96. od. zb. 1.
- 340. fond, 3. opisz, 96. od. zb. 1.

725. fond A Szolyvai Körjegyzőség iratai (1939–1944)

- 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 31.
- 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 33.
- 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 45–47., 57.
- 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 49–51., 58., 76.
- 725. fond, 1. opisz, 364. od. zb. 85.

744. fond A Taracvölgyi járás főszolgabírájának iratai (1939–1944)

- 744. fond, 1. opisz, 316. od. zb. 23.
- 744. fond, 1. opisz, 316. od. zb. 1., 16.

Szakirodalom:

ANTONÍN 2013: ANTONÍN, H.: Jak se stavěl Užhorod v letech 1924–1929. *Podkarpatská Rus* (2013) 9. URL:

http://www.podkarpatskarus.cz/attach/casopis_4_2013.pdf

(2018. március 15.)

BAKÁCS 1959: BAKÁCS Tibor: *Az Országos Közegészségügyi Intézet működése 1927–1957*. Budapest 1959.

- BIELEK 1943: BIELEK Tibor: Tevékenységek a gyermekek érdekében a jóléti és egészségügyi bajmegelőzés terén. In: *Gyámügyi és gyermekvédelmi közszolgálat*. Szerk.: MÁRTONFFY Károly. Budapest 1943, 360–361.
- BIRTALAN 1989: BIRTALAN Győző: *Az egészségügy története*. Budapest 1989.
- BRADÉ et al. 1999: BRADÉ H. – OPAL S. M. – VOGEL, S. N. – MORRISON, D. C.: *Endotoxin in Health and Disease*. New York – Basel 1999. URL: <https://books.google.com.ua> (2018. március 16.)
- CORA 2015: CORA Zoltán: Közegészségügy és szociálpolitika Magyarországon a második világháború idején, 1939–1945. In: *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországhban 1939–1945*. Szerk.: GYARMATI György – PIHURIK Judit. Budapest – Pécs 2015, 102–104.
- DARÁNYI 1940: DARÁNYI Gyula: *Közegészségtan. Fertőző- és népbetegségek. (Járványtan)*. Budapest 1940.
- DOMAHIDY 1942: DOMAHIDY György: A nemibetegségek elleni küzdelem. In: *A mai magyar egészségügyi közszolgálat*. Szerk.: MÁRTONFFY Károly. Budapest 1942, 645–648.
- GORTVAY 1948: GORTVAY György: *A magyar közegészségügy állapota és az egészségügyi fejlődés útja az utolsó évszázadban*. Budapest 1948.
- HAHN 1960: HAHN Géza: *A magyar egészségügy története*. Budapest 1960.
- HARDY 2015: HARDY, A.: *Salmonella Infections, Networks of Knowledge, and Public Health in Britain, 1880–1975*. Oxford 2015. URL: <https://books.google.com.ua> (2018. március 16.)
- HÁMORI 2006: HÁMORI Péter: A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben. In: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Szerk.: BÁRDI Nándor – SIMON Attila. Somorja 2006, 171.
- JÄGER 1938: JÄGER Gyula: A visszacsatolt Felvidék kórházai. *Magyar Kórház*, 7. évf. (1938) 12. sz. 351–352.
- JOHAN 1939: JOHAN Béla: *A racionális egészségpolitika alapelvei*. Budapest 1939.
- JOHAN 1943: JOHAN Béla: *A magyar közegészségügy területi kérdései*. Budapest 1943.
- KAPRONCZAY 2005: KAPRONCZAY Károly: Johan Béla (1889–1983). *Magyar Epidemiológia*, 2. évf. (2005) 1. sz. 5.

- KAPRONCZAY 2008: KAPRONCZAY Károly: *A magyarországi közegészségügy története 1770–1944. Jogalkotás, közegészségügyi intézmények, szakirodalom.* Budapest 2008.
- KAPRONCZAY 2010: *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944.* Szerk.: KAPRONCZAY Károly. Budapest 2010.
- KEMPLER 1988: KEMPLER Kurt: Adatok az Országos Közegészségügyi Intézet létesítéséről és működésének kezdetéről. *Technikatörténeti Szemle* 16. évf. (1988) 44–50.
- KERBOLT 1943: KERBOLT László: *Fertőzőbetegségek. A fertőző ragályos betegségek, járványok ismertetése a reájuk vonatkozó jogszabályokkal és Budapest székhely város szabályrendeletének kivonata.* Budapest 1943.
- KERESZTES-FISCHER 1942: KERESZTES-FISCHER Ferenc: Közegészségügyi politikánk irányelvei. In: *A mai magyar egészségügyi közszolgálat.* Szerk.: MÁRTONFFY Károly. Budapest 1942, 18–104.
- KERTAI 2005: KERTAI Pál: Járványok és járványügy a magyar történelemben II. A XX. század eseményei a századfordulótól a második világháború végéig. *Magyar Epidemiológia*, 2. évf. (2005) 1. sz. 19–24.
- KOCSIS 2015: KOCSIS Piroska: Pillanatfelvétel a második világháború utáni közegészségügyi helyzetről. *Levéltári Közlemények* 86. évf. (2015) 125–127.
- KUN 1941: KUN Lajos: *A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi Állomásának 1939 évi munkája.* Ungvár 1941.
- KUN 1942: KUN Lajos: *A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet Ungvári Közegészségügyi állomásának 1940. évi munkája.* Ungvár 1942.
- KUN 1943: KUN Lajos: *Az O. K. I. Ungvári Állomásának munkája.* Budapest 1943.
- KUN 1948: KUN Lajos: A volt ungvári OKI Állomás szovjet-rendszer szerinti újjászervezése. *Népegészségügy* (1948) 23. sz. 1–5.
- LOVERKOVICH 1942: LOVERKOVICH István: A fertőző betegségek okozói. In: *A mai magyar egészségügyi közszolgálat.* Szerk.: MÁRTONFFY Károly. Budapest 1942, 614–615.
- MELLES 2010: MELLES Márta: *Az Országos Epidemiológiai Központ hagyományai az Országos Közegészségügyi Intézetben (1927–1997).* Budapest 2010.
- MEZEY 1939: MEZEY Margit: Kárpátalja. *Zöld Kereszt*, 10. évf. (1939) 2. sz. 25–28.
- MRT 1930: *Magyarországi rendeletek tára 1930.* Budapest 1930. URL:

http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1930/?query=1044&pg=1118&layout=s

(2018. március 18.)

MRT 1939: *Magyarországi rendeletek tára 1939*. Budapest 1940. URL:

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1939/?query=2381&pg=2528&layout=s

(2018. március 16.)

MRT 1941: *Magyarországi rendeletek tára 1941*. Budapest 1942. URL:

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=4183&layout=s&query=K%C3%B6zeg%C3%A9szs%C3%A9g%C3%BCgyi%20Int%C3%A9zet%20m%C5%B1k%C3%B6d%C3%A9si%20

(2018. március 15.)

MRT 1945: *Magyarországi rendeletek tára 1945*. Budapest 1946. URL:

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?query=1606&pg=1719&layout=s

(2018. március 14.)

PÁPAY 1998: PÁPAY Dénes: *A „Johan Béla” Országos Közegészségügyi Intézet 70 éves működése 1927–1997. Jubileumi évkönyv*. Budapest 1998.

PSPČRa: Poslanecká Sněmovna Parlamentu České Republiky, Digitální repozitář, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, 19. Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy. URL:

http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/too8o_33.htm

(2018. március 15.)

PSPČRb: Poslanecká Sněmovna Parlamentu České Republiky, Digitální repozitář, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, Důvodová zpráva návrhu finančního zákona a státního rozpočtu na rok 1935. URL:

http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t275o_02.htm

(2018. március 15.)

SIMONOVITS 1970: SIMONOVITS István: A magyar egészségpolitika 25 éve. *Orvostörténeti Közlemények*, 54 (1970) 19.

SZABÓ 2014: SZABÓ Katalin: Egészségügy a trianoni Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények*, 226–229 (2014) 188.

- TOMCSIK 1940a: TOMCSIK József: A közegészségügy feladatai a Felvidéken és a Kárpátalján. *Zöld Kereszt*, 11. évf. (1940) 1. sz. 4–7.
- TOMCSIK 1940b: TOMCSIK József: Meningitis cerebrospinalis epidemica Magyarországon. *Orvostudományi Közlemények*, 1. évf. (1940) 6. sz. 157–159.
- TOMCSIK 1940c: TOMCSIK József: *Jelentés. A M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1939. évben végzett munkájáról.* Budapest 1940.
- TOMCSIK 1941a: TOMCSIK József: *Anya- és csecsemővédelem.* Budapest 1941.
- TOMCSIK 1941b: TOMCSIK József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1940. évben végzett munkájáról.* Budapest 1941.
- TOMCSIK 1942: TOMCSIK József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1941. évben végzett munkájáról.* Budapest 1942.
- TOMCSIK 1943: TOMCSIK József: *Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1942. évben végzett munkájáról.* Budapest 1943.
- VERES 1964: VERES Pál: *A hastífusz és társai.* Budapest 1964.

Orosz Júlia

A női tanácsok szerepe a szocializmus építésében Kárpátalján (1945–1953)*

Bevezetés

A második világháború kimenetele jó néhány ország politikai arculatát át-
szabta. Európa keleti fele a hatalmas Szovjetunió befolyása alá került, ahol for-
gatókönyvszerűen zajlott le a szovjetrendszer kiépítése. 1944 őszén a Vörös
Hadsereg bevonulásával vidékünk, Kárpátalja sorsa is megpecsételődött. A
katonai megszállással párhuzamosan elkezdődött a térség szovjet mintára tör-
ténő átalakítása. 1944 októberétől 1946 januárjáig a régió „Kárpátontúli Uk-
rajna” néven átmeneti államalakulatként létezett, s hivatalosan csak a Szov-
jetunió Legfelsőbb Tanácsának 1946. január 22-i rendelete olvasztotta be a
Szovjetunióba, az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Kárpátontúli terüle-
teként.¹ A szovjetizálás első lépései közé tartozott az államosítás és a ma-
gántulajdon teljes körű felszámolása. A termőtalaj, a vizek, az erdők, a vasu-
tak, a gyárak, az üzemek, a vállalatok, a bányák, a bankok és tanintézetek
mind-mind állami tulajdonba kerültek.² A lenini elvek szerint a föld magán-
tulajdonát azért kell megszüntetni, hogy ezáltal az „egész föld tulajdonjoga ki-
zárólag az egész népé legyen”.³ A nagyvezér elképzelése szerint a kisgazda-
ságok nem képesek megszabadítani az emberiséget a tömegnyomortól, ezért
minél hamarabb át kell térni a nagyüzemű gazdaságra.⁴ A lenini agrárpoliti-
kát Sztálin maradéktalanul megvalósította, s az egyéni, kisföldbirtokos gazdál-

* Jelen munkát Magyarország Collegium Talentum 2017 programja támogatta. A tanulmány elkészítéséhez a Visegrad Scholarship Program is hozzájárult.

1 OFICINSZKIJ 2010a, 233.

2 DUPKA 2014, 76.

3 LENIN 1950, 330.

4 Uő 307.

kodásról áttértek a nagyüzemű kollektív földművelésre, a föld közös megmunkálására.⁵ „A régi rendben a parasztok egyenként dolgoztak, ősapáik módjára, elavult munkaeszközökkel, a földesurak és tőkésék, kulákok és spekulánsok javára úgy, hogy ők maguk éheztek, mások pedig gazdagodtak rajtuk. Az új, a kolhozrendszerben a parasztok közösen dolgoznak, artel módra, modern szerszámokkal [...] azért, hogy napról-napra javítsák anyagi és kulturális helyzetüket”⁶ – mondta Sztálin az élmunkás kolhozparasztok össz-szövetségi kongresszusán.

Kárpátalján 1946 tavaszán hozták létre az első két kolhozot,⁷ az eszenyi (Ungvári járás) Hruscsov nevét viselő és az oroszvégi (Munkács környéki) Dimitrov kolhozot.⁸ 1947 januárjában Visken jött létre a következő, tavasszal pedig további 10 kolhozot alakítottak a Munkácsi, Ungvári, Beregszászi és a Nagyszőlősi járások falvaiban. 1947. március 6-i sajtóhír szerint: „Kárpáti területünkön is vannak már kolhozok s tagjaik, a kolhozparasztok máris világosan látják a kolhozrendszer életképességét, a kollektív gazdálkodás fölényét az egyéni, a magángazdálkodással szemben.”⁹ 1948-ban a kolhozok száma már 28-ra emelkedett.¹⁰ A nagy fordulat 1949 végén 1950 elején történt, amikor már 532 kollektív gazdaságot számoltak. Ez magába foglalta a falusi gazdaságok 82%-át és a szántóföldek 84%-át.¹¹ A kolhozok népszerűsítése érdekében erőteljes agitáció folyt, a propaganda minden eszközét bevetették (rádió, sajtó, film, agitátorok), sőt a megfélemlítés módszereit is alkalmazták. A bátyúi Demjén Gizella édesapja sokáig ellenállást tanúsított a kolhozrendszerrel szemben, emiatt a helyi faluújságba rossz példaként lett feltüntetve: „Demjén Gábor láblógató emberfia vékony lesz a karaja”¹² – emlékezett vissza a történetekre lánya. Végül, hogy ne zárják börtönbe és el tudja tartani a családját, kénytelen volt mindenüket beadni a „közösbe” (lovait, szekereit, teheneit, mezőgazdasági eszközeit). Általános tény, s a legtöbb visszaemlékezés is alátámasztja, hogy az emberek többségét kényszeríteni kellett arra, hogy felhagyjanak a magángazdálkodással és belépjenek a kolhozba.

5 LENIN – SZTÁLIN 1950, 238.

6 Uő 322.

7 Mezőgazdasági termelőszövetkezet.

8 DUPKA 2014, 79.

9 A jobb boldogulás útja. Vörös Zászló, 3. évf., 19. (132.) sz., 1947. márc. 6. 1.

10 DUPKA 2014, 79.

11 OFICINSZKIJ 2010b, 277.

12 DEMJÉN 2015.

A kommunista korszak gyökeres változásokat okozott Kárpátalja politikai, gazdasági és társadalmi életében, ami hatással volt a nők helyzetére is. Lenin és Sztálin egyik fontos kérdésnek tekintette a nők aktív bevonását a termelésbe és az ország gazdasági-politikai életébe. A világháborút követően a szovjet birodalom óriási munkaerőhiánnyal küszködött. A háború utáni újjáépítési feladatok, az extenzív gazdaságpolitika és az erőteljes iparosítás pedig megkívánta, hogy minél több nőt vonjanak be a szocialista építő- és termelőmunkába. „A fasizmus pusztító háborúja nagy nehézségek elé állította népünket és a feladatok az újjáépítés terén nagyok. [...] a sztálini ötéves terv mutatja a megvalósításhoz vezető helyes utat. Ebben a munkában nagy feladat vár a dolgozó nőkre és így a mi területünk [Kárpátalja] dolgozó nőire. Ezért területünk dolgozó nőinek elsőrendű feladata szívvel lélekkel részt venni ebben a munkában.”¹³ A szovjet törvényekkel minden előfeltételt igyekeztek megteremteni a nők erejének és tehetségének fejlesztése érdekében.¹⁴ Nemhiába, a világon elsőként a Szovjetunió 1936-os sztálini Alkotmánya foglalta magába a nők és a férfiak egyenjogúságát: „Az emberi jogoknak ez a minden időkre szóló nagyszerű törvénykönyve félreérthetetlenül kimondja a nőknek a férfiakkal való teljes egyenjogúságát a politikai, a gazdasági és a kulturális élet minden terén.”¹⁵ Az egyenjogúság elvét a kárpátaljai nőkre is kiterjesztették: „A szovjet rendszer előtt területünkön [...] a nők jogfosztottak voltak [...], arra kárhoztatták őket, hogy másodrendű munkával vagy kizárólag a háztartással foglalkozzanak. A szovjet rendszer, a sztálini Alkotmány szabadságot, egyenjogúságot hozott a nőknek, feltárta előttük a fejlődés korlátlan lehetőségeit.”¹⁶

1946-ban életbe léptették a Szovjetuniónak a népgazdaság egészét átfogó negyedik ötéves tervét.¹⁷ „A kárpáti terület az új sztálini ötéves terv ideje alatt gazdasági elmaradottságból modern virágzó szocialista területté alakul át.”¹⁸ – mondta Ivan Turjanica, a kárpátaljai kommunisták hű vezére. Annak érdekében, hogy fokozzák a női munkavállalás volumenét, ún. női tanácsokat hoztak létre. De mik is voltak ezek a női tanácsok? Milyen feladatokat

13 A nők napjának előestéjén. Vörös Zászló, 3. évf., 19. (132.) sz., 1947. márc. 6. 1. 1.

14 Szocialista hazánk hű leányai. Szovjet Falu, 3. évf., 20. (195.) sz., 1952. márc. 8. 1.

15 A nők megbecsülése a Szovjethazánkban. Vörös Zászló, 3. évf., 58. (171.) sz., 1947. júl. 20. 1.

16 Fokozzuk a nők politikai és munkaaktivitását. Vörös Zászló, 9. évf., 33. (823.) sz. 1953. ápr. 19. 1.

17 1946–1950 között valósult meg a Szovjetunió negyedik vagy a második világháború utáni első ötéves terve.

18 A falusi tanácsok feladatai. Vörös Zászló, 2. évf., 62. (71.) sz., 1946. aug. 1. 1.

láttak el, illetve milyen tevékenységet fejtettek ki a nők körében? A tanulmány ezekre a kérdésekre próbál meg választ adni. Alapforrásaim a korabeli sajtótermékek, így a Vörös Zászló¹⁹, a Szovjet Falu²⁰ és a Sztálini Győzelem²¹ című hetilapok. Céloom bemutatni, hogy a helyi sajtóból milyen képet kaphatunk a területen működő női tanácsok munkájáról. Néhány konkrét példán keresztül szeretném illusztrálni a tanácsok tevékenységét, pozitív hatását, elért eredményeit és a korszak sajátosságait.

A női tanácsok felépítése

A női tanácsok települési szinten léteztek. Fokozatosan alakultak minden város, falu kolhozában, gyáraiban, üzemeiben, hogy ezáltal könnyedén el tudják érni és le tudják fedni a helyi nőközösséget. A kommunista hatalom szerint a női tanácsok fogják elindítani a kárpátaljai nőket azon az úton, mely az igazi női egyenjogúság gyakorlati beteljesüléséhez vezet.²² Főbb feladatait a következőkben foglalhatjuk össze:

- a) megszervezni, irányítani és felügyelni a női munkavégzést;
- b) széleskörű agitációs, tömegfelvilágosító- és nevelő munka végzése a nők körében;
- c) a nők szaktudásának, politikai- és kultúrshívonalának emelése;
- d) gyermek- és anyavédelmi ügyek intézése.

1946-ban a következő felhívással fordultak a nőkhöz: „meg fogják látni mindazok a nők, akik csatlakoztak a Női Tanácshoz, hogy ezentúl saját maguk vehetik kezükbe sorsuk és ezer ügyes-bajos dolgaik elintézését, mert a nők dolgát mégis csak női szemmel lehet legtisztábban látni. A gyermekek ügyéhez szintén női szívre és női tapasztalatokra van szükség, mert ki értené meg jobban, mire van szüksége a gyermeknek, mint az anya? Ki tudná jobban, mi

19 A Vörös Zászló az Ukrajnai Kommunista (Bolshevik) Párt berehovói (beregzászi) kerületi (járási) bizottságának lapja volt. Első száma 1945. decemberében jelent meg. Eleinte heti kétszer, majd heti háromszor jelent meg.

20 A Szovjet Falu című újság a Kárpátontúli terület berehovói (beregzászi) GTÁ (Gép- és Traktorállomás) politosztályának közlönye volt, amely 1950 elejétől jelent meg hetente kétszer, szerdán és szombaton. Előfizetési ára egy évre 10 rubel 40 kopek volt, egy hónapra pedig 80 kopek.

21 A Sztálini Győzelem a Kárpátontúli terület bótrágyi GTÁ politikai osztályának lapja volt. 1950-től heti kétszer, szombaton és szerdán jelent meg.

22 Női Tanácsok és az ötéves terv. Vörös Zászló, 2. évf., 65. (74.) sz., 1946. aug. 11. 2.

kell egy háziasszonynak, mint a háziasszony? Ki érzi át jobban a munkásnő, a falusi dolgozónő helyzetét, mint éppen ezek a dolgozó nők? De ahhoz, hogy tudjanak segíteni, nekik is fejlődni kell, tanulni, megérteni a szocializmus lényegét.”²³

A Női Tanácsokat formálisan, a nyílt szavazással megválasztott elnöknő vezette, munkáját helyettes és titkár segítette, ezen kívül a tanácsokban több szakosodott bizottság vagy alosztály működött,²⁴ mint például kulturális, iskolai, termelési, egészségügyi, kereskedelmi stb. A bizottságoknak is külön kinevezett vezetője volt. „A női tanácsok elnökévé, helyettes elnökévé és tagjaivá, politikailag felvilágosodott és a munkában élenjáró kolhozistánőket kell megválasztani.”²⁵ A korszakban a kommunista pártvezetés mindent a kezében tartott és felügyelt, így még a női tanácsok sem végezheték a munkájukat a helyi pártszervezetek irányítása nélkül.²⁶ „A Női Tanácsok feladata, hogy a pártszervezetek irányítása alatt a dolgozó nőket a szovjet hazafiasság, a népek közötti barátság, a Lenin-Sztálin pártja iránti odaadás szellemében neveljék.”²⁷ A pártszervezet kötelessége volt segítséget nyújtani a tanácsok munkaterveinek összeállításában, melyeket a pártgyűléseken hagytak jóvá. Havonta egyszer közgyűlést kellett tartaniuk, ahol részt vettek a párttagok, akik észrevételeket, pótlásokat, módosításokat javasolhattak. Ezenkívül az elnököknek időközönként beszámolót kellett adniuk a tanács munkájáról, eredményeiről,²⁸ valamint a körzeti pártbizottság női ügyosztályára minden hónapban jegyzőkönyvet kellett benyújtani.²⁹ „A Női Tanácsok csak akkor fejthetnek ki eredményes tevékenységet és teljesíthetik az előttük álló feladatokat, ha az elsőfokú pártszervezetektől állandó és gyakori segítséget kapnak.”³⁰ A korszakra általánosságban jellemző, hogy a hatalomnak a kommunizmus hű leányaira volt szüksége, s olyan szervezetekre, akik a szocializmus szellemében

23 Uo.

24 A Kirov kolhoz női tanácsa. Szovjet Falu, 1. évf., 64. sz., 1950. dec. 5. 2.

25 Jól készülünk fel a női tanácsok beszámoló-választó gyűléseire. Sztálini Győzelem, 2. évf., 19. (60.) sz., 1951. márc. 7. 2.

26 Javítsuk meg a női tanácsok munkájának pártirányítását. Szovjet Falu, 4. évf., 70. (349.) sz., 1953. szept. 19. 2.

27 Fokozzuk a nők politikai és munkaaktivitását. Vörös Zászló, 8. évf., 33. (882.) sz., 1953. ápr. 19. 1.

28 Elégtelenül irányítják a kolhozok női tanácsainak munkáját. Vörös Zászló, 8. évf., 11. (753.) sz., 1952. febr. 3. 2.

29 Javítsuk meg a Női Tanács munkáját. Szovjet Falu, 3. évf., 96. (971.) sz., 1952. dec. 5. 2.

30 Hogyan irányítják a pártszervezeteink a női tanácsok munkáját. Sztálini Győzelem, 2. évf., 51. (92.) sz., 1951. jún. 27. 2.

nevelik őket. 1946-tól folyamatosan alakultak a női tanácsok Kárpátalján. 1947. június 21-én már 47 tanács működött csak a Beregszászi járásban, ebből 10 Beregszász városában. A Beregszászi körzet (ma járás) UK(b)P bizottságának nőszervezési ügyosztályának vezetője Svárdák Katalin volt.³¹ Az ő feladata volt látogatni és támogatni a női tanácsokat, ellátni őket mintatervekkel, körzeti közgyűléseket rendezni, megszervezni a munkát azokban a községekben és üzemekben, ahol még nem működtek női tanácsok. Viszont rengeteg panasz érkezett rá, miszerint nem végezte jól a munkáját.³² A továbbiakban a sajtó anyagaiból kivett példák alapján szeretném bemutatni azokat a területeket, ahol a női tanácsok feltűntek és tevékenységet fejtettek ki.

A beregszászi járás női tanácsainak tevékenysége

1945 után a nők munkába állása tömegessé vált. A legkönnyebben elérhető munkalehetőséget a kolhozok kínálták számukra, hiszen ezeket majdnem minden községben létrehozták, s különösebb végzettség nélkül szívták fel a munkaerőt. Sztálin beszédei alkalmával sokszor hangoztatta, hogy milyen nagy szüksége van a kolhozoknak a női munkaerőre.³³ Az elképzelés az volt, hogy főként női munkaerővel töltik fel a kolhozokat, így a férfiakat más munkákra csoportosíthatják át. „A nőkérdés a kolhozokban – fontos kérdés, elvtársak [...]. A kolhozokban a nők nagy erőt képviselnek. Ezt az erőt véka alatt tartani – bűn. Kötelességünk az, hogy a nőket a kolhozokban előtérbe toljuk s ennek az erőnek teret engedjünk.”³⁴ A női tanácsok arra voltak hivatva, hogy a nőket mind jobban bevonják a kolhoztermelésbe. Sok nő már a kolhozrendszerre való áttérés folyamatából is aktívan kivette részét. Így a nagymuzsalyi Női Tanács tagjai elsőként léptek be a kolhozkezdeményező csoportba (alakuló Komszomol kolhoz), elnökük Elek Gizella egymaga 18 egyéni gazdálkodót győzött meg a kollektív gazdálkodás előnyeiről.³⁵ A kolhozok női tanácsai (azon belül a termelési bizottság) feleltek azért, hogy a nők rendszeresen járjanak dolgozni, teljesítsék a kötelező munkaminimumot, hogy megfelelő le-

31 A nőtanácsok ügye körzetünkben. Vörös Zászló, 3. évf., 52. (155.) sz., 1947. jún. 29. 2.

32 A nőtanácsok ügye körzetünkben. Vörös Zászló, 3. évf., 52. (155.) sz., 1947. jún. 29. 2.

33 A nő – nagyterő a kolhozban. Sztálini Győzelem, 2. évf., 5. (46.) sz., 1951. jan. 17. 1.

34 LENIN – SZTÁLIN 1950, 330.

35 A kolhoz élenjáró női tanácsa. Vörös Zászló, 4. évf., 81. (301.) sz., 1948. okt. 3. 2.

gyen a munkafegyelem és fokozódjon a termelés.³⁶ A termelési tervek teljesítése érdekében ún. szocialista versenyeket szerveztek mind a földműves brigádokban, mind az állattenyésztési farmokon dolgozó nők számára.³⁷

A beregszászi járás első kolhoza az 1947 nyarán alakult nagyberegai Lenin kolhoz volt. Elnöke Lengyel József volt. A kolhoz kiemelkedő női tanáccsal rendelkezett. Az első évben a kolhozisták 30%-a volt nő (65 fő), a későbbiekben ez a szám jelentősen nőtt. Általánosan a kolhozokban dolgozók több mint a fele nő volt.³⁸ A Lenin kolhozban 1947 két nő dolgozott csoportvezetőként, 1948-ban pedig már hét fő. A kolhoz számos élmunkásnővel büszkélkedhetett. Ilyen volt Iván Margit, aki a kolhoz legjobb munkásaként országos hírnévre tett szert. Ő volt a körzet első kitüntetett élmunkásnője. Csoportvezetőként a bő kukoricatermésért a Munka Vörös Zászló rendjével jutalmazta a szovjet kormány.³⁹ Az elsőfokú pártszervezet részéről ő felügyelte, mint kommunista a női tanácsot. 1950-ben megválasztották a falusi Szovjet (Tanács)⁴⁰ elnökének. Az őt ért megtiszteltetésről a következőket nyilatkozta: „Engem a szovjet kormányzat, a kolhozrendszer emelt ki, adott lehetőséget ahhoz, hogy kifejtessem képességeimet. Mint csoportvezető bő termést értem el. Mint a falusi szovjet képviselője mindig aktívan részt vettem a közösségi életben. Ez a nagy megtiszteltetés azonban váratlanul ért. Túl nagynak tűnt előttem a rám háruló felelősség. De mint a kommunista párt neveltje nem ijedtem meg az előttem álló feladattól: becsülettel megállom itt is a helyemet.”⁴¹ A munkájukban élenjáró nők könnyen csoport-, farm-, illetve brigádvezetőké válhattak, de akár kolhozelnökké vagy a Szovjet elnökévé, képviselőjévé is.

A nagybégányi Út a kommunizmushoz kolhoz is jelentős női munkaerővel rendelkezett. A nők vezetése alatt álló csoportok példamutatóan dolgoztak és élen jártak a szocialista versenyekben. A dohánytermelő csoportok 90%-a, a kertészeti brigád dolgozóinak 80%-a nő volt. A földműves brigádokban is

36 Teremtsünk rendet a női szervezetben. Szovjet Falu, 3. évf., 64. (239.) sz., 1952. aug. 13. 2.

37 Emeljünk a női tanácsok szerepét a kolhozokban. Szovjet Falu, 4. évf., 78. (357.) sz., 1953. okt. 21. 1.

38 A pártszervezet és a női tanács. Sztálini Győzelem, 3. évf., 3. (148.) sz., 1952. jan. 3. 2

39 A nő a kolhozban. Vörös Zászló, 4. évf., 60. (280.) sz., 1948. júl. 22. 2.

40 A falusi Szovjetek voltak az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsának helyi kormányzati szervei. Ők irányították a falu életét, feladatuk volt a szocialista gazdaság továbbfejlesztése, a terület felvirágoztatása, a kolhozok koordinálása. A kommunista párt a tanácson keresztül gyakorolt vezetést a dolgozók rétegei felett. L. A falusi Szovjetek és a kolhoz irányítása. Vörös Zászló, 5. évf., 32. (358.) sz., 1949. ápr. 21. 1.

41 A falusi Szovjet elnöke lettem. Vörös Zászló, 6. évf., 3. (433.) sz., 1950. jan. 08. 3.

több nő dolgozott, mint férfi.⁴² A nők sok esetben a férfiak teljesítményét is túlszárnyalták. „A kolhozistánők bebizonyították, hogy méltók a bizalomra, és sok olyan munkát is elvégeztek, amiről régebben általában, mint férfimunkáról beszéltek.”⁴³

Azon nők, akik nem a kolhozokban helyezkedtek el, leggyakrabban gyárakban, üzemekben, szovhozokban⁴⁴ találtak munkát maguknak. Sok nő inkább megmaradt a hagyományos női munkakörök mellett, s így a textil- vagy élelmiszeriparban (ruha-, cipőgyár) helyezkedett el, bár a kommunista vezetés jelentős propagandát fejtett ki annak érdekében, hogy a nőket férfias terepeken, szakmákban is alkalmazták. Természetesen a gyárakban, üzemekben is működtek női tanácsok, akik megszervezték és felügyelték a női munkát. Az üzemekben dolgozó női tanácsok igyekezete arra irányult, hogy a sztálini ötéves tervnek az adott évre eső hányadát mindig idejében végrehajtsák, sőt túl is teljesítsék. A szovjet időszak a nagy túlkapások és túlteljesítések korszaka. A munkaverseny, aminek célja a norma túlszárnyalása, olyan terepnek számított, ahol nagy fizikai erőre, leleményességre volt szükség. Ezek a tulajdonságok inkább a férfi szakmunkásokat jellemezték,⁴⁵ de a szovjet propaganda megteremtette az új nőideált, a több száz százalékkal túlteljesítő sztahanovista⁴⁶ élmunkásnőt, a követendő példát. Az új nőideál elterjesztéséhez a pártvezetés a tömegtájékoztatást használta fel.⁴⁷ Erre számos példát lehet találni a sajtóban. „Már három éve, hogy beléptem a ruha- és cipőgyárba dolgozni. Mikor láttam, hogy a kifejtett munka alapján kapok fizetést, és nem kevesebbet, mint a hasonló munkaeredményt elérő férfiak, nagy lelkesedéssel láttam hozzá a munkához. Nemsokára 220%-ra, majd 360%-ra teljesítettem a tervet. Az üzemi vezetőség megbízott a fehérnemű osztály vezetésével [...] rájöttek arra, hogy a nő éppúgy alkalmas a munkára gazdasági, politikai téren, mint a férfiak.”⁴⁸ – nyilatkozta Lőrinc Erzsébet a ruha- és cipőgyár sztahanovistája.

42 Az Út a kommunizmushoz kolhoz női tanácsa. Sztálini Győzelem, 3. évf., 43. (188.) sz., 1952. máj. 31. 1.

43 Nők – a kolhoz élet aktív építői. Vörös Zászló, 6. évf., 32. (462). sz., 1950. ápr. 20. 2.

44 Állami tulajdonú mezőgazdasági nagyüzem, ahol a gyári munkásokhoz hasonlóan bér munkások dolgoztak (fizetésért).

45 TÓTH 2010, 58.

46 A termelési normákat nagymértékben túlteljesítő dolgozó. Az elnevezés Alekszej Sztahanov nevéből ered, aki hősi munkával túlteljesítette a megadott normát és tömegmozgalmat indított el a munkavégzés terén.

47 SCHADT 2002, 9., 13., 94.

48 Egy dolgozó nő hangja. Vörös Zászló, 4. évf., 21. (241.) sz., 1948. márc. 7. 1.

A női tanácsok feladatai közé tartozott a nők körében végzendő felvilágosító, illetve politikai-nevelő munka végzése is. A kolhozokban, üzemekben rendszeresen felszólaltak különböző témájú előadásokkal (politikai, gazdasági kérdésekről, a gyermekek kommunista szellemben történő neveléséről stb.) tanítók, egészségügyi munkások, mezőgazdasági-, ipari szakemberek.⁴⁹ Minden tanács képzett női agitátorokkal rendelkezett, akik naponta tartottak újságfelolvasásokat, agitációs beszélgetéseket a munkahelyeken vagy jártak házról-házra, illetve részt vettek az állami kampányok (pl. választási) lebonyolításában. „Részt vettem minden állami kampány levezetésében, de nem voltam egyedül – egyre több nő kapcsolódott be a munkába. A férfiak kezdetben bizalmatlanok voltak a nő munkája iránt. De a balzséri nők beigazolták, hogy mindenkor tudnak úgy dolgozni, mint a férfiak. Különösen szép eredményeket mutattunk fel a választás idején, amikor a nők mint agitátorok aktív munkát fejtettek ki” – nyilatkozta Baklán Júlia, a balzséri Női Tanács elnöke, a falusi Szovjet tagja.⁵⁰ Plakátokat, feliratokat helyeztek ki, tájékoztató előadásokat tartottak a szavazás folyamatáról, ismertették a szabályokat, rendbehozták és feldíszítették a választási helyiségeket stb.⁵¹

A guti Vorosilov kolhoz Női Tanácsa 1948-ban alakult, elnöke Beregszászi Ilona volt. A kolhoz tagjainak majdnem a fele nő volt, ezért rendszeresen végeztek tömegpolitikai nevelőmunkát. 18 nő folytatott agitációs munkát közvetlenül a kolhozisták munkahelyein, 9 nő pedig a kolhoz faliújságának és ún. harci lapjának szerkesztőbizottságában dolgozott, amelyek az élmunkások tapasztalatairól, elért eredményeiről adott hírt. Idővel egyre több nőt alkalmaztak a faliújságok és harci lapok szerkesztőbizottságában.⁵²

A női tanácsok a nők tudásának és szaktudásának fejlesztése érdekében különféle tanfolyamokat (orosz-, ukrán nyelv, egészségügy, mezőgazdaság), szemináriumokat, önképzőköröket szerveztek és hirdettek. Egyik fontos programjuk közé tartozott az írástudatlanság felszámolása érdekében indított tanfolyamok megszervezése.⁵³ A beregszászi Május Elseje nevet viselő bútorgyár rengeteg női munkást foglalkoztatott, köztük számos sztahanovistát találhatunk, mindemellett kiváló női tanács működött az üzemben Lebovics Edittel az élen. 1947 nyarán orosz nyelvtanfolyamot indítottak 11 hallgatóval, valamint

49 Az „Engelsz” kolhoz női tanácsa. Sztálini Győzelem, 2. évf., 73. (114.) sz., 1951. szept. 12. 2.

50 Úgy dolgozunk, mint a férfiak. Vörös Zászló, 4. évf., 21. (241.) sz., 1948. márc. 7. 1.

51 Női Tanácsok – a választások előtt. Vörös Zászló, 6. évf., 88. (518.) sz., 1950. nov. 2. 3.

52 A pártszervezet és a női tanács. Sztálini Győzelem, 3. évf., 3. (148.) sz., 1952. jan. 9. 2.

53 A beregszászi járási nőtanács gyűlése. Vörös Zászló, 2. évf., 26. (35.) sz., 1946. márc. 31. 1.

önképzőkört alakítottak.⁵⁴ 1947. november 16-án az ivanivkai (ma Makkosjános) Női Tanács általános női gyűlést tartott, ahol 60 nő jelent meg. Páll Erzsébet, a tanács elnöke kifejtette, milyen nélkülözhetetlen szerep vár a nőkre a falu irányításában. Ahhoz viszont, hogy alkalmasak legyenek a falusi Szovjetben végzendő munkákra, fontos tanulniuk, képezniük magukat és nőtársaikat. A gyűlésen határozatot hoztak, hogy minden este közös tanulásra fognak összejönni, ahol az Alkotmányt, a választási szabályzatot, a kommunista párt határozatait fogják átnézni, hogy megfelelő felkészültséggel végezhesék az agitációt a rájuk bízott házcsoportjaikban.⁵⁵ A faluban 18 írástudatlan számára tanfolyamot indítottak, a fiatalság számára pedig ukrán nyelvkurzust.⁵⁶

A kommunizmus eszméjébe nem fért bele az istenhit, már a kezdetektől az állam és a vallás különválasztása, az egyház ellehetetlenítése volt a céljuk. A kommunizmusnak a vallás ideológiai vetélytársa volt, ezért ellenségként kezelték és igyekeztek az embereket is átnevelni. A gáti Bugyonnij kolhoz Női Tanácsának ezen a téren folytatott agitációs tevékenységéről a következőket olvashatjuk: „eredményesen működik a Bugyonnij kolhoz női tanácsa a tömegfelvilágosító munka terén is. Sikeresen változtatták meg a nőknek a vallással szemben tanúsított magatartását. Ennek tudható be, hogy húsvét vasárnapján több, mint 100 kolhozistanó [...] dolgozott a kolhozmezőkön.”⁵⁷

A pártvezetés nemcsak a nők fokozott munkába állását szorgalmazta, hanem a szülés fontosságát is, hiszen a sokgyermekes nőt hős anyává, példaképpé emelte. A propaganda által viszont azt próbálták sugallni, hogy a „csak háziasszonyok” a társadalomnak nem olyan hasznos tagjai, mint a dolgozó nők, a dolgozó anyák.⁵⁸ A dolgozó, kenyérkereső nő ideálja aláásta a tradicionális női családi szerepeket. A nők otthonon kívüli munkavégzéséhez szükség volt megteremteni azokat az alapvető feltételeket, amelyek tehermentesíteni tudják a dolgozó anyákat. „A nyilvános étkezdék, bölcsődék, óvodák – ezek a kommunizmus hajtásainak példái [...], amelyek valóban alkalmasak arra, hogy felszabadítsák a nőt [...], hogy csökkentsük és megszüntessük azt az egyenlőtlenséget, amely a nők helyzetében a férfiakéhoz képest a társadalmi termelésben és a társadalmi életben való szereplésük terén fennáll.”⁵⁹

54 A nőtanácsok ügye körzetünkben. Vörös Zászló, 3. évf., 52. (155.) sz., 1947. jún. 29. 2.

55 Nőgyűlés Ivanivkán. Vörös Zászló, 3. évf., 95. (208.) sz., 1947. nov. 23. 2.

56 Virágzóvá tesszük a falut. Vörös Zászló, 4. évf., 75. (295.) sz., 1948. szept. 12. 2.

57 Nők – a kolhozélet aktív építői. Vörös Zászló, 6. évf., 32. (462.) sz., 1950. ápr. 20. 2.

58 PONGRÁCZ 2001, 30.

59 MARX – ENGELS – LENIN 1974, 119.

A szovjet vezetés úgy vélte, hogy a gyermekintézmények megszervezéséről és fejlesztéséről a nőknek kell gondoskodniuk,⁶⁰ így ezen a téren is felelős munka hárult a női tanácsokra. „A Női Tanács életre hívása többek között azt a célt is szolgálja, hogy a dolgozó nő válláról levegye legalább a házi teendők gondjait és nyugodtan végezhesse dolgát munkahelyén azzal a tudattal, hogy a gyermeke szakszerű felügyeletben és rendszeres táplálkozásban részesül.”⁶¹ Kötelességük volt támogatni a sokgyermekes anyákat, az özvegyeket és árvákat, hogy azok ne szenvedjenek semmiben se hiányt. Részt vettek a napközi gyermekotthonok, óvodák, bölcsődék, iskolák, valamint szülőotthonok alakításában és rendbetételében, az iskolás gyermekek étkeztetésének megszervezésében és gondot fordítottak a szegény gyermekek ruhával való ellátására is.⁶²

A tanácsok női tagjai ének-, tánc- és színjátszó csoportokat alakítottak, s minden évben többször rendeztek különféle jótékonyági esteket, rendezvényeket, műsoros előadásokat, bálakat. A programokból származó bevételt pedig a nehézsorsú gyermekek megsegítésére fordították. Néhány példa a női tanácsok gyermekvédelmi tevékenységéből: 1946-ban Dobroszilján (ma Bene) nagysikerű színielőadást rendeztek. Az előadás jövedelméből 20 olyan szegény gyermeket láttak el téli ruhával, akiknek az apja a nagy honvédő háborúban vesztette életét.⁶³ 1948-ban a beregszászi Május Elseje bútorgyár női tanácsának tagjai nőnap alkalmából szerveztek műsoros estet, ahol többek között a munkások gyermekei adták elő *A láthatatlan ruha* című mesejátékot. Az üzem női szervezete 100 ajándékcsomagot osztott szét a munkások gyermekei között, valamint az üzem élmunkásnői prémiumban részesültek.⁶⁴ A bótrágyi Győzelem kolhoz Női Tanácsának kezdeményezésére idénybölcsődét szerveztek, ahol 80–90 gyermeket gondoztak. Ez lehetővé tette, hogy akár a falu kisgyermekes anyái is zavartalanul részt vehessenek a kolhoztermelésben.⁶⁵ Fontos megemlíteni, hogy a falun nyitott kolhozóvodákba és bölcsődékbe, csak a kolhozisták gyermekeit vették fel. 1951. március 25-én tartották a mezővári Sztálin kolhoz női tanácsának beszámoló és választó gyűlését, több mint 200 nő részvételével, ahol szó esett ezen problémáról is: „a bölcsődében gondozták

60 Uo. 124.

61 A Női Tanácsok és az ötéves terv. Vörös Zászló, 2. évf., 64. (78.) sz., 1946. aug. 8. 2.

62 A Női Tanács vezetőségi ülése. Vörös Zászló, 2. évf., 58. (67.) sz., 1946. júl. 18. 1.

63 Körzetünk női tanácsai. Vörös Zászló, 3. évf., 1. (114.) sz., 1947. jan. 1. 1.

64 A Nők Nemzetközi Napjának megünneplése körzetünkben. Vörös Zászló, 4. évf., 22. (242.) sz., 1948. márc. 11. 1.

65 Hogyan irányítsuk a női tanács munkáját. Vörös Zászló, 9. évf., 82. (931.) sz., 1953. okt. 8. 2.

[múlt évben] sok olyan anya gyermekét, aki maga nem dolgozott a kolhozban. Ennek az idén nem szabad megtörténnie.”⁶⁶ Ezek az intézkedések a gyermekes nők munkavégző tevékenységét voltak hivatottak megkönnyíteni, nem pedig a családok gyermekvállalását.⁶⁷

1947 tavaszán Beregszászban már 4 napközi gyermekotthon és 2 bölcsőde működött. A napközi otthonokban 40–45 gyermek járt átlagosan, ahol napi háromszori étkezésben részesültek (reggeli, ebéd, uzsonna). Az ellátási díj a napköziben napi 1 rubel volt, míg a bölcsődékben az anya fizetésének 10%-a havonta.⁶⁸ Egy anya a következő levelet írta, melyben háláját fejezte ki a bölcsőde megnyitásáért: „nyugodtan dolgozom, tudom, hogy gyermekem jó kezekben van. A mi Hazánkban öröm az anyák és a gyermekek élete.”⁶⁹ A Szovjetunióban a sokgyermekes nőket és a leányanyákat évente többszöri állami támogatásban részesítették.⁷⁰ A sokgyermekes anyákat pedig a „Hős Anya”, „Az Anyai Dicsőség” és az „Anyaság Érdemrendje” nevű kitüntetésekkel jutalmazták. 1947 folyamán már 754 sokgyermekes anya és 138 leányanya részesült államsegélyben Kárpátalján.⁷¹

A női tanácsok hatásköre alá tartozott a falu egészségügyének az intézése és ellenőrzése is. A tanács tagjai meglátogatták otthonaikban a falu lakóit, tanácsokkal látták el őket, szükség esetén háziorvos segítségét kérték. Gyakran jártak a gyermekintézményekbe ellenőrizni, hogy hogyan gondozzák és nevelik a gyermekeket, milyenek az egészségügyi és tisztasági körülmények. Szükség esetén indítványokat és javaslatokat tettek az esetleges hiányosságok kiküszöbölésére.⁷² A szovjet rendszer évei alatt a beregszászi körzetben (1953-ig) az iskolák száma 42-ről 70-re emelkedett, a középiskolák száma megkét-szereződött. A női tanácsoknak gondja volt arra is, hogy a gyermekek pontosan, mulasztás nélkül járjanak az iskolákba, ennek érdekében sokszor felkeresték a szülőket.⁷³ Az egészségvédelem is jelentősen javult: 5 kórház és 32

66 A női tanács beszámoló és választó gyűlésén. Vörös Zászló, 7. évf., 25. (665.) sz., 1951. márc. 29. 3.

67 SCHADT 2002, 139.

68 Gyermekotthonok és bölcsődék városukban. Vörös Zászló, 3. évf., 22. (135.) sz., 1947. márc. 16. 2.

69 Öröm az anyák és a gyermekek élte. Vörös Zászló, 8. évf., 40. (889.) sz., 1953. máj. 14. 4.

70 A nők megbecsülése a Szovjethazánkban. Vörös Zászló, 3. évf., 58. (171.) sz., 1947. júl. 20. 1.

71 Szovjethazánk az anyákért. Vörös Zászló, 3. évf., 59. (172.) sz., 1947. jún. 24. 2.

72 Több szervezettséget a női tanácsok munkájában. Vörös Zászló, 6. évf. 82. (512.) sz., 1950. okt. 12. 2.

73 Az „Engelsz” kolhoz női tanácsa. Sztálini Győzelem, 2. évf., 73. (114.) sz., 1951. szept. 12. 2.

egészségügyi állomás, 27 szülőotthon működött. Az orvosok száma pedig négyszeresére növekedett.⁷⁴ A dolgozó nők számára két hónapos egészségügyi tanfolyamokat szerveztek, ahol az elsősegélynyújtás alapjait sajátíthatták el.⁷⁵

A hosszú ideig elhúzódó szovjet korszak Kárpátalja életében jelentős változásokat okozott. A régió történései jól dokumentáltak, kiváló történészek, kutatók munkájának köszönhetően nyomon tudjuk követni a teljes szovjet mintára történő átalakulás folyamatát, viszont arról már kevesebb információnk van, hogy ez miként érintette a női lakosságot. „Az éltető szovjet rendszer éve alatt megváltozott a még nemrégiben megalázott, jogfosztott, elnyomott kárpátontúli nők helyzete is. A sztálini Alkotmány napfényében rövid hét év alatt ezer és ezer új típusú asszony és leány nevelődött ki és vált a kommunizmus aktív építőjévé, munkálkodik szabadon a maga és szeretett Hazája boldogabb jövőjéért.”⁷⁶ A pártvezetés abból a célból hozta létre a női tanácsokat, hogy fokozzák a női munkavállalást, s a nők minél nagyobb rétegét vonják be a termelésbe. Ebben fokozott szerepet játszott a rájuk bízott tömegfelvilágosító és politikai-nevelő munka. A propaganda folyamatosan a nők otthonon kívüli, fizetett keresőtevékenységét népszerűsítette, amelyet az egyenjogúság vívmányaként próbált beállítani. A nők tömeges munkába állásának okát a gazdasági kényszerben és az ideológiai-politikai nyomásban kell keresni.⁷⁷ A kárpátaljai nők leginkább a mezőgazdaságban dolgoztak, de az iparban foglalkoztatottak száma is folyamatosan növekedett. 1949 tavaszán csak a Beregszászi járásnak 51 kolhoza volt, ahol több mint 7000 nő dolgozott, közülük 240 csoportvezetőként.⁷⁸ 1952-ben már 400 csoportvezetőt, 24 farmvezetőt és jó néhány brigádvezetőt tartottak számon, az ipar különböző ágazataiban pedig több mint 1000 nőt számoltak.⁷⁹ Láthattuk, hogy a női tanácsok települési szinten működtek és tevékenységükkel próbáltak hozzájárulni az adott falu gazdasági és kulturális életének a felvirágoztatásához. A női munkaszervezésen és az agitáción túl részt vettek a nők politikai- és szaktudásának fejlesztésében, az anyák és gyermekeik helyzetének javításában. A korszakra jellemzően a női tanácsok tényleges hatalommal, önálló döntéshozatallal valószínűleg nem rendelkezettek, csak a kommunista pártvezetés utasításait be-

74 A körzeti női aktíva gyűlésén. Vörös Zászló, 9. évf., 46. (895.) sz., 1953. jún. 4. 3.

75 A női tanács irányításával. Vörös Zászló, 5. évf., 52. (378.) sz., 1949. jún. 30. 4.

76 A még szebb jövő öntudatos harcosai. Vörös Zászló, 8. évf., 21. (763.) sz., 1952. márc. 8. 1.

77 SCHADT 2002, 42.

78 Számok és tények. Vörös Zászló, 5. évf., 35. (361.) sz., 1949. máj. 1. 3.

79 A még szebb jövő öntudatos harcosai. Vörös Zászló, 8. évf., 21. (763.) sz., 1952. márc. 8. 1.

tartva működhettek. Ennek ellenére nem lehet letagadni, hogy a nők lehetőségei a társadalmi és gazdasági élet valamennyi területén jelentősen mértékben kitágultak.⁸⁰

Bibliográfia

- DUPKA 2014: DUPKA György: *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Ungvár 2014.
- LENIN – SZTÁLIN 1950: LENIN – SZTÁLIN: A nagy fordulat éve. In: *A munkáról. Gyűjtemény Lenin és Sztálin műveiből*. Szerk. Czóbel Ernő. Budapest, 1950. 233–247.
- LENIN 1950: LENIN: A parasztküldöttek I. Összoroszországi kongresszusa. In: *Az agrárkérdésről. Gyűjtemény Lenin műveiből II*. Szerk. CZÓBEL Ernő. Budapest 1950, 330–351.
- MARX – ENGELS – LENIN 1974: MARX – ENGELS – LENIN: *A nőkérdésről és a családról*. Budapest 1974.
- OFICINSZKIJ 2010a: OFICINSZKIJ Román: Kollektivizálás. In: *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHES Mikola. Budapest 2010, 277–280.
- OFICINSZKIJ 2010b: OFICINSZKIJ Román: Preventív szovjetizálás. In: *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Szerk. FEDINEC Csilla – VEHES Mikola. Budapest 2010, 233–235.
- PONGRÁCZ 2001: PONGRÁCZ Tiborné: A család és a munka szerepe a nők életében. In: *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Szerk. NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné – TÓTH István György. Budapest 2001. URL: <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a503.pdf> (letöltés ideje: 2018. február 12.)
- SCHADT 2002: SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs 2002.
- TÓTH 2010: TÓTH Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest 2010.

80 SCHADT 2002, 52.

Sajtó:

SZOVJET FALU 1950, 1952–1953.

SZTÁLINI GYŐZELEM 1951–1952.

VÖRÖS ZÁSZLÓ 1946–1953.

Interjú:

DEMJÉN 2015: DEMJÉN Gizella (szül. 1941, Bányú). Interjúkészítésének ideje és helye: 2015. július 24, Bányú.

Rada János

Nacionalizmus és antiklerikalizmus az egyházipolitikai küzdelmek idejének röpiratirodalmában (1890–1895)*

A 19. század utolsó negyedét vizsgálva az eszmetörténeti összefoglalások a fő-sodrú hazai politikai gondolkodás paradigmájának nacionalista irányú, a magyar nemzeti szempontokat mind jobban előtérbe helyező elmozdulására, módosulására hívják fel a figyelmet. A fiatalabb generációk tagjai ugyanis az 1870-es évektől a nemzeti érdekek hatékonyabb védelmét követelték az államtól: sürgették, hogy az váljon valódi nemzetállammá, s mint ilyen lépjen fel erélyesebben a nemzetiségi „agitációk” ellen, s akár hatalmi eszközök útján is támogassa a nem-magyar ajkúak magyarosítását. Eötvös József néhai liberális ideája, az etnikai-nyelvi szempontból semleges állam programja, amelyen jó-részt az 1868-ban elfogadott, „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” hozott törvény is alapult, nemigen tett szert népszerűsége a hazai liberálisok – egy-úttal nacionalisták – táborában. Szembefordulva a semleges és toleráns állam szabadelvű teóriájával többségük már olyan „magyar nemzeti államra” formált igényt, amely – azon túl, hogy a haladás motorja s a közjó előmozdítója is egyben – mint a magyar nemzet erejének kifejezője tevőlegesen segíti a magyarságot nemzeti céljai elérésében, Kárpát-medencei hegemoniájának fenntartásában.¹

A nacionalista megfontolások fajsúlyos jelenléte a magyar liberálisok politikájában persze egyáltalán nem volt újszerű jelenség. Péter László is felhívta

* A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, „Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban” című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

1 CIEGER 2001, 107–116.; TAKÁTS 2007, 71–72., 78–79.

már a figyelmet, hogy a reformkorban felkarolt, haladó, polgári jellegű reformprogramok mögött sem feltétlenül liberális és filantróp alapelvek, hanem több ízben igenis nacionalista princípiumok rejlettek. A nacionalizmus azonban a 19. század első felében még nem lett kizárólagos értékmérője a liberálisok politikájának. A századfordulóig – mint a történész megállapította – ez is megtörtént, s a század végére a liberális eszmék már rendre alárendelődtek a nacionalizmus doktrínájának.² Nemzet és haladás relációjában „a nemzet primátusának dogmává merevedése” – ahogy Gergely András fogalmazott – a dualizmus idején már gátat szabott például a politikai rendszer demokratikus irányú továbbfejlesztésének is.³ Mint látni fogjuk, a század utolsó évtizedében a nacionalista szempontok az egyházügyi reformok vitájába is erőteljesen beférkőztek, vagyis a nacionalizmus nyelvezete, érvrendszere, asszimilációs célhorizontja nyomot hagyott az egyházpolitikai küzdelmeknek vagy magyar kultúrharcnak nevezett fejlemények idején diadalra vitt reformok polémiajában is.

A hajdani államegyház és a polgári állam viszonyának újragondolása, liberális reformja 1867 után rögtön felmerült, s hamarosan fellángoltak az egyházpolitikai polémia is.⁴ A viták lángjai ráadásul 1870 táján, a pápai csalhatatlanság dogmájának elfogadása idején még magasabbra csaptak, hogy aztán a hosszú Tisza-éra idejére némileg – igaz, csupán viszonylagosan – elcsendesedjenek. A főbb reformok így egyelőre elmaradtak, nem született törvény például a polgári házasságról sem. 1890-ben Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter ún. „elkeresztelési rendelete” hozta felszínre a régóta lappangó feszültségeket.⁵ A rendelet célja a „vallásfelekezetek viszonyosságáról” szóló 1868. évi LIII. törvény erélyesebb végrehajtása volt, amely törvénynek 12.§-a deklarálta, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek nemük szerint követik a szülők vallását. Probléma volt azonban, hogy a katolikus egyház nem fogadta el a szabályozást, mert mind a fiúkra, mind pedig a lányokra igényt formált egy-egy vegyes házasság engedélyezése, megáldása fejében, ami felekezeti viszályok állandó forrásává vált. Megoldást a problémára a jó ideje halogatott polgári házasság és anyakönyvezés bevezetése ígért, s a reformokat az 1892-től kormányfői posztot betöltő Wekerle Sándor már felvette programjába. Szinte természetes, hogy a katolikus egyház, amelynek felfogása szerint a házasság

2 PÉTER 1998, 68–69., 77.

3 GERGELY 1987, 117.

4 A 19. századi Magyarország egyházpolitikájához lásd pl. CSORBA 1999.

5 Az egyházpolitikai küzdelmek eseménytörténetéhez: SALACZ 1938.

szentség, harcba szállt a szabadelvű kormányzat egyházpolitikájával, ami során több ízben Róma is útmutatást nyújtott. XIII. Leó pápa például *Constanti Hungarorum* kezdetű enciklikájában sürgette, hogy az egyház szerveződjön és harcoljon az elfogadni tervezett egyházpolitikai törvények ellen.⁶

Az egyházügyi feszültségek egyfajta velejárója volt – 1867-től mintegy 1873-ig éppúgy, mint az 1890-es évek első felében –, hogy fellendült az antiklerikális irodalom, hiszen a polémiák idején mindig bőséggel jelentek meg olyan sajtótermékek, amelyek az egyházpolitikai törvényeket népszerűsítve egyúttal a klérus kritikájának is hangot adtak. Tanulmányom célja megvizsgálni, hogy a század utolsó évtizedében a magyar nacionalizmus nyelvezete és eszmévilága vajon hogyan járta át az antiklerikális-egyházpolitikai jellegű röpiratok frazeológiáját, érvskáláját és jellegzetes interpretációit.⁷

Az 1890 után íródott röpiratokat vizsgálva a már az 1867 után, főleg 1870 táján zajló, s szintúgy heves egyházügyi viták idejére is kiforrt interpretációs keretnek, vagyis a kultúrharc retorikájának a folytonosságát, sőt néhol még erőteljesebb jelenlétét figyelhetjük meg. Kultúrharc retorikáján azt a tipikus interpretációs sémát értem, amely az egyházpolitikai diskurzusok középpontjába az „ultramontánnak” bélyegzett egyházi hatalom és az állam harcát helyezi – a harc tétjét az állami szuverenitásban jelölve meg –, szembehelyezi egymással az állampolgári-nemzeti és az egyház iránti lojalitást, az egyháznak állam és társadalomveszélyes célokat tulajdonít, mindennek megfelelően államvédelmi szempontok mentén érvel az egyház befolyását felszámolni, de legalábbis visszafogni hivatott reformok mellett. A kultúrharcos diskurzustérben többnyire nagy hangsúlyt kapott az ultramontanizmus hazafiatlanságra utaló vádja, vagyis az antiklerikálisok a katolicizmus Alpokon túli (*ultra montes*), római központja és szupranacionális jellege miatt feszegették a hazafiaság problémáját a hazai katolikus egyházat illetőleg. 1890 után a törvénnyel, illetve rendelettel szembeszegülő papság Rómából támogatott harca folytán még erőteljesebben firtatták a vallási-felekezeti, illetve az állami-nemzeti lojalitások hierarchiájának problémáját. Jellemző interpretációjukat, az ultramontanizmus vádját példázhatják a fiatal Gárdonyi Géza sorai: „A zsidópap soha nem ágál az állam ellen, a lutheránus papnak nincs oka fenekedni; a református papjaink hazafisága kétségbevonhatlan; csak a katolikus papság az, a mely-

6 FAZEKAS 2008, 14.

7 Az 1860-as évek végének s a '70-es évek elejének röpirataival az alább megadott tanulmányban foglalkozom, jelen írás célja a '90-es évekre vonatkozólag ugyanott csak röviden felvázoltak részletesebb kifejtése szélesebb forrásbázis alapján. RADA 2016.

nek nem Budapest parancsol, hanem Róma, s nem a magyar nemzet boldogulása a törvénye, hanem a papi uralom biztosítása”⁸

Az ultramontanizmus vádjának 19. századi-századvégi megjelenési formáját már bátran értelmezhetjük a nacionalizmus összefüggésében is: a modern nacionalizmus a felépítendő nemzet, illetve nemzetállam részére minden másnál magasabb rendű lojalitást igényelt, a modern nemzet szinte abszolutizált tárgyává vált a politikai lojalitásnak, amely maga alá gyűrte a régi – például regionális vagy éppen egyházi – tényezőket, és a helyükbe lépett.⁹ A nacionalista nézőpont tehát lényegében már itt felsejlik. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy az ultramontanizmus vádja már jóval az 1890-es évek előtt is megjelent az egyház kritikájában.¹⁰

Az 1890 után zajló egyházpolitikai küzdelmek idejére azonban a nacionalista szempontok és jelszavak hangsúlyosabbá váltak, s még fontosabb szerepet játszottak az antiklerikális röpiratokban. Ezt jól példázhatja, hogy a léptenyomon ostorozott szigorú, „ultramontán” egyházas felfogás oppozícióját a szövegek egy jelentős hányadában már nem az egyetemes emberi haladás, a polgári fejlődés liberális eszménye, nem a „felvilágosodás”, a terjedő „világosság” jelentette, mint előzőleg, 1870 táján, hanem kifejezetten a modern nemzet eszméje, ezzel együtt a felépítendő „nemzeti állam” programja. Az egyházas szellem fő kihívója, ellenfele tehát a diskurzusok szintjén – több szövegben legalábbis – megváltozott. A református erdélyi jogtudós Deák Albert 1894-ben publikált röpiratának például már a főcíme is meglehetősen beszédes: *Harc a nemzetállam ellen*.¹¹ A szöveg szerzőjének interpretációjában a 19. századi „kulturharc”, amely Magyarországon is fellángolt, nem egyéb, mint a modern nemzeti eszme és a római egyház összecsapása, amely mint annyiszor a történelemben, úgy most is a politikai hatalom körül forog, hiszen – hiába foglalták el II. Viktor Emánuel olasz csapatai a pápai államot – Róma továbbra is ragaszkodik régi pozícióihoz. Narratívájában az albigens mozgalom, a reformáció, majd a francia forradalom a pápai hatalommal folytatott évezredek harc – főcéljukat elérni, a pápa világi hatalmát teljesen megtörni nem tudó – fejezeteit jelentették. Róma azonban szerinte eddigi győzelmei ellenére sem nyugodhat meg, mert „a pápaság, ez a világra szóló hatalom, sohasem állott talán jelentékenyebb áramlattal szemben, mint a mit a jelen század uralkodó

8 „Egy római katolikus polgár” 1894, 15. – A szerző, Gárdonyi személyét Salacz Gábor is azonosítja: SALACZ 1938, 291.

9 PÉTER 1998, 62., 67.

10 RADA 2016, 10–11.

11 „Trebla Kádler” 1894.

eszméje: a »Nemzetiségi eszme« indított”. A röpirat írója rámutatott az egyház szupranacionális jellegének és a modern nacionalizmusnak az ellentétére, s diszharmóniájukat bizonygatta. Amíg az egyház a „legszivesebben látná az egész civilizált világot egy hatalmas szellemi birodalomban (természetesen a pápa jogara alatt) egyesítve”, s egységes, univerzális jegyeit preferálná, addig a nemzet új, modern eszméje „még jobban szembetűnővé tette és kiélesítette a civilizált világ nemzetiségenkinti tagozatát”, s „a nemzeti egyéniség erőteljeségét, az egyetemlegesség köréből való kitűnését, kiemelkedését parancsolja” – fejtegette a szerző. Álláspontja alapján valójában nem a Csáky-féle rendelet, de nem is a polgári házasság ügye miatt feszül egymásnak egyház és állam, hanem „a század legnagyobb hatalma: a »Nemzetiségi Eszme«” miatt, minthogy „Az ifju »Nemzeti Eszme« harca ez a »Világ Uralom« életunt ideájával”¹²

Beksics Gusztáv „Febronius” álneven¹³ publikált *Ultramontanizmus és nemzeti állam* című röpirata szintúgy jó példája az egyházpolitikai irodalom századvégi nacionalista áthangolódásának. A szerző 1891-ben, még az egyházpolitikai küzdelmek előestéjén a felekezeti konfliktusok, illetve a felekezetekre jellemző intolerancia nemzeti szempontból romboló hatására hívta fel a figyelmet. Magyarország vallási tagoltsága a látásmódja alapján rendkívül kártékony „felekezeti szellem” türelmetlenségével együtt olyan centrifugális hatású, szétforgácsoló tényezőt jelentett szerinte, amely gátolta a modern magyar nemzet integrációját – vagyis azt, hogy a Kárpát-medence népei végre egy erős nemzetben egyesüljenek.¹⁴ Noha, ahogy az iromány címe is sejteti, a szerző kritikája elsősorban az ultramontanizmusra s főleg a katolikus alsópapságra irányult, a „felekezeti szellem” ellen felhozott vádpontjait a protestánsok egy részével szemben is felrótta. A röpirat írója ráadásul rosszállva utalt egyes nemzetiségek és felekezeti identitásuk összefonódására is. Ne feledjük, hogy a régi Magyarországon a felekezeti és a nemzetiségi tömbök több esetben fedték egymást. Jellemző volt továbbá, hogy a nem-magyar ajkú népek nemzeti és vallási élete szinte összefonódott egymással, minthogy egyházi szervezetük egyúttal nemzetiségi nyelvük, kultúrájuk legfőbb fenntartóját, ápolóját, fejlesztőjét is jelentette, amire az 1868-ben született nemzetiségi törvény is széles lehetőséget engedett. Az ortodox románok vagy például a szerbek felekezeti és nemzeti életének egybefonódása persze polgárosodásuk alacsony fokával is összefüggött, hiszen régies társadalmuk laicizálódása jóval lassabban haladt.¹⁵

12 „Trebla Kádder” 1894, 7–10., 13–14., 33–36.

13 „Febronius” 1891. – Beksics álnevét Salacz is feloldja. SALACZ 1938, 119.

14 „Febronius” 1891, 12–15., 18.

15 A témához lásd pl. GERGELY 2008.

A „felekezeti szellem” aknamunkájának gondolata Beksics egyházpolitikai programjának is kiindulópontjául szolgált. „Az államnak tehát – mint írta – saját kezébe kell vennie a nemzeti célok minden munkaeszközét. Nem adhat ezekből egyet sem át a felekezeteknek. A felekezeti szellem nem lehet megbízható munkatársa; az a szellem, mely először vallási, s csak azután magyar szellem”. Egy olyan erős, cselekvőképes állam koncepcióját ragadhatjuk meg röpiratában, amely felülemelkedik a felekezeti viszálykodáson, és garantálja a magyar nemzeti érdekek elsőbbségét. Lényegében a polgári anyakönyvezés és a polgári házasság bevezetése éppúgy a „nemzeti állam” céljai szempontjából nyert jelentőséget érvelésében, mint például a főkegyúri jogok fenntartása is – utóbbi gátolhatja ugyanis, hogy Magyarországon belül „államellenes törekvések kapjanak lábra”. Egyház és állam teljes szétválasztásától viszont óva intette hazáját, mert az egyház állammal szembeni autonómiájában, szabadságában veszélyforrást látott. Egyfelől aggályait hangsúlyozta, hogy a szabadság az ultramontanizmus diadalútját tenné lehetővé Magyarországon, mialatt a többi vallás a szabad versenyben alul maradna a hadsereg módjára fegyelmezett, erőteljesen centralizált, ezáltal roppant erős egyházzal szemben, amely élve a szabad mozgástér lehetőségével hamarosan előretörne a parlamenten belül is. Másfelől félelme szerint a tót vagy a horvát katolikusok magas számaránya miatt az egyházi önkormányzat, amelynek létrejötte a szeparációból adódna, az ország egyes részein nemzetiségi aspirációk alapjául szolgálna. Emiatt nem támogatta az egyházszervezet decentralizációját sem – amely célt 1869–1871-ben még felkarolták az antiklerikális röpiratok –, mivel szerinte szintén nemzetiségi célok érvényesülésére teremtene lehetőséget.¹⁶

Ugyan a vallásszabadság, illetve a felekezeti egyenjogúság is fontos jelszó volt röpiratában, amelyben a – saját programja szerint felfogott – szabadelvűséget is protezsálta, de expressis verbis leszögezte, hogy a liberalizmus „nem mehet tovább, mint a hol már az állami érdekbe ütköznék”. Államelvű felfogását sugallta a „Febronius” álnév is. A 18. században a német Nikolaus Johann von Hontheim püspök publikált ilyen álnéven, s az évszázadok során folyamatosan megerősödött pápai hatalommal szemben a – gallikán mintájú – államegyházak és a püspökök jelentősebb szabadsága, függetlensége mellett érvelt. A febronianizmus tehát hajlott elfogadni az államok, a fejedelmek kiterjedtebb jogait az egyház felett.¹⁷

16 „Febronius” 1891. 13., 43–44., 68–69., 74.

17 DIÓS 1997, 520–521.

A röpiratok a 19. század végi magyar nacionalizmus központi problémáját, a nemzetiségek ügyét is összekapcsolták az egyházpolitikai reformok polémijával, elsősorban a polgári házasság tárgyában – amely nem mellesleg a legtöbb vitát generálta,¹⁸ s kulcsfontosságú volt a reformok sorában. 1867-től, liberális részről ugyanis egyre többen sürgették, hogy a szabelvű reformok során fokozatosan kiépülő polgári jogálm – megfelelő az állam és egyház szétválasztását előirányzó liberális felfogásnak – vonja saját szabályozása alá a házasságot, hogy a fennálló bonyolult viszonyok, a nyolcféle különböző felekezeti házasságjog helyébe egységes polgári házassági jog lépjen. Jellemző liberális érvelés szerint a házasság amúgy is a polgári társadalom alapintézménye, amelynek polgári szerződés jellegéhez s az állam jogosultságához – szerintük – nem férhet kétség. A röpiratokban a tervezett törvény emellett másfajta, kifejezetten „magyar nemzeti” szempontú jelentőségre is szert tett: a polgári házasság mint a nemzetiségek asszimilációjának lehetséges előmozdítója nyert értelmet. A reform ilyen szerepét az egységes nemzeti jogok megteremtésében, így a vallásilag – egyúttal nemzetiségileg – vegyes házasságok előtti gátló tényezők lebontásában jelölték meg.

Így érvelt Beksics is: „A polgári házasságot nem azért kell követelni, mert most conflictus van az állam és a kath[olikus] egyház közt. Mint az állami és nemzeti célok megvalósításának egyik legfőbb eszközét követelni kellett már régen. Mint a nemzetiségi és táji ellentétek leggyorsabb megszüntetőjét; mint az állami és nemzeti öntudat legbiztosabb hordozóját.” Ugyanitt aztán megmagyarázta, hogy szerinte hogyan segítené elő a házasságügyi reform a magyarosodást: „A különböző fajok más és más valláshoz tartozván, a felekezeti papok gátolták az összevegyítést. A polgári házasság megszünteti ez akadályt, tehát a magyar nemzet összeforrásának e házasság legfőbb eszköze.”¹⁹ Deák Albert ugyancsak komoly jelentőséget tulajdonított a polgári házasságnak a magyarosodás szempontjából. Mint írta: „Arról van szó, hogy a nemzetiségi területek szerént szétszakított, nemzetiségi egyházak szerént separált, ritualis jogok helyett, egységes, nemzeti és állampolgári institúció létesíttessék [...], mely a nemzetiségeket ismét egy lépéssel közelebb hozza a magyar állam-eszme szivveréséhez. Hogy a ruthén, a tót, a szerb, az oláh, a ki most kizárólag politikai tévtanokkal szaturált pópája hatása alatt áll: érezze a magyar állam jóltevő kezét, közellétét, életének legünnepélyesebb, legfontosabb momentu-

18 A polgári házasság vitájához lásd: SARNYAI 2015.

19 „Febronius” 1891, 96–97.

mában: a házasságkötés, a családalapítás actusában”²⁰ A polgári házasság intézményéhez fűződő asszimilációs remények természetesen a tervezett reform országgyűlési tárgyalása során is rendre felmerültek. Például Szilágyi Dezső igazságügyminiszter is hangsúlyozta a parlament előtt, „hogya a nemzet különböző alkatelemeit a közös jogintézmények egysége által is össze kell forrasztani; s ezen összeforrasztását első sorban a házassági, a családi intézményt szabályozó jog egységében kell érvényre emelni”²¹

A „*Flamma*” álnéven jegyzett röpirat²² házasságjogi reform-párti érvelését a nacionalista nézőpontok abszolút dominanciája jellemezte: a szerző által előirányzott végső cél itt sem volt más, mint „hogya a régi magyar vallások által termelt fajok s osztályok keverékéből az egységes magyar nemzet előállhaszon”. Tipikus epokalista érvelésmódja szerint elengedhetetlen, hogya a magyarság együtt haladjon a modern világ fejlődési irányával, s felvegye a lépést az európai nemzetállamok éleződő versenyében. Evégett létfontosságú álláspontja alapján, hogya a 9 milliós magyar nemzet magába olvasztva a Kárpát-medence mind a 17 millió lakóját²³ megerősödjön. A szerző hite szerint az állam ugyan megtenné a tőle telhetőt e célból, „[á]mde a katolikus egyház odasánczolta magát a széles országuttra és kánoni lövegeivel megállítja a nemzeti fejlődés üde menetét”. Természetesen itt a polgári házassággal szembeni egyházi ellenállására, illetve a felekezeti vegyes házasságok egyházi-felekezeti szabályozásból fakadó korlátjaira, problémáira hívta fel olvasója figyelmét, amely viszontagságok folytán „Magyarország el van ütve a legfontosabb nemzetképző erőtől”, vagyis „a vérkeresztelés hatalmas nivelláló eszközétől”. Gyógyírt a mind égetőbb problémákra „*Flamma*” szerint is egy, a magyarság céljainak megfelelő házasságjogi reform nyújthat: „Ha nem nézi a magyar nemzet érdekeit a katolikus egyház, akkor kötelessége nézni a magyar nemzetnek. Tegyen, a mint más nemzetek tevének, mikor Róma kasztokat akart kebelükben statuálni örökre, ezek pedig útját állták a jogállamnak, a nemzeti államnak”²⁴ Láthatjuk, hogya „*Flamma*” írásában is a „nemzeti állam” víziója,

20 „Trebla Kádder” 1894, 35.

21 Képviselőházi napló 1893, 84. (1893. dec. 2.)

22 „*Flamma*” 1894. – A szerző, *Pollák Illés* álnévét Gulyás Pál álnév-lexikonja is feloldja: GULYÁS 1978, 164., 614.

23 A szerző utalt ilyen formában Magyarország népességére. Az 1890. évi népszámlálás szerint Magyarország népessége 15,231 millió fő volt, Horvát-Szlavónországgal együtt 17,463 millió. A magyar nyelvet 8,539 millió fő beszélte (mint anyanyelvet: 7,426 millió). Magyar Statisztikai Évkönyv 1894, 20.

24 „*Flamma*” 1894, 34–41., 48–49.

elérendő célja jelent meg, érvelése pedig megvilágítja, hogy a reformok nála éppen úgy, mint Beksics Gusztáv programjában a nemzeti érdekek elsőbbségének, feltétlen érvényesülésének garanciáját ígérték. Egyházi részről egyébiránt ténylegesen nem helyeselték a felekezeti vegyes házasságokat. Az egyházas szemléletű történész Salacz Gábor sorait²⁵ idézve az egyház „a vallási közömbösségtől féltve híveit s lehetetlennek tartva vegyes vallású házások között annak a lelki egységnek biztosítását, mely a házasság katolikus fogalmából következik, sohasem helyeselte, mindig ellenezte, sőt igyekezett meg is akadályozni a vegyes házasságokat.”

A polgári házasságért folytatott harcot „Flamma” is jóval tágabb összefüggésbe helyezte, s mint Róma és a nemzet összecsapását, harcát interpretálta, amelynek tétje a nemzet függetlensége, és amely szinte létharc a magyarság számára. Olvasótábora nemzeti önérzetére apellálva bizonygatta, hogy a pápai hatalmi befolyás elfogadhatatlan, lesújtó és megalázó a nemzetre nézve. Végül odáig jutott, hogy amíg Európa jó része már felszámolta saját területén a római befolyást, addig a fennálló helyzetben „Magyarország alattvalója Rómának”. A röpirat írója – feltéve, hogy a pápa nem fog engedni – mint a harc lehetséges eredményét egy új, Rómától függetlenedett nemzeti egyház létrejöttének esélyét is megpendítette. Ennek fényében figyelmeztette a papságot: „A magyar előbb születik magyarnak s csak aztán veszik fel a kereszténységbe. Mikor Szt. István alatt felvették a katholicismust, azért tették, mert jobbnak találták. Semmi sem mutatja pedig, hogy a nemzet választóképesége s joga valahol elveszett volna a történelem erdőiben.”²⁶ Jegyezzük meg, a nemzeti egyház itt is feltűnő gondolata nem volt új a 19. századi hazai vitairatirodalomban, minthogy – például – a pápai csalhatatlanság dogmája által generált feszültségek összefüggésében is felmerült már a Rómától függetlenedett, „magyar nemzeti egyház” gondolata.²⁷

Érdemes megjegyezni, a fennmaradásért folytatott nemzeti harc gondolata, amely „Flamma” argumentációját is átjárja, ez idő tájt a nacionalizmus meglehetősen jellegzetes toposzát jelentette. A század utolsó harmadában a hazai értelmiség a terjedő nacionáldarwinista felfogás jegyében fokozatosan a nemzeti létharc gondolatának és a nemzethalál – a létharccal, a kiválasztódás folyamatával összefüggő – képzetének foglyává vált, ami a támadóvá vált nacionalizmus részére is jogosítványt szerzett, és rányomta bélyegét a magyar

25 SALACZ 1938, 10–11.

26 „Flamma” 1894, 6., 81–82., 140–142.

27 Lásd pl. HATALA 1875, 175.

nemzetiségi politikai gondolkodásra.²⁸ Habár a szociáldarwinizmus befolyásától más szövegek szerzői sem függetlenedtek, a „Flamma” által írt röpirat frazeológiájában, érvelésmódjában a darwinista jellegű hatás látványosan is érvényre jutott: a szerző „a természet nagy fejlődési törvényeit” emlegette, a társadalmi és vallási intézmények összefüggésében természettudományi-biológiai analógiák sorát citálta, s Darwint név szerint is megemlítette a szövegben.²⁹

A reformjavaslatok tehát a röpiratok interpretációjában a nemzeti érdekeket szolgálták, mint nemzeti követelmények jelentek meg, ennek bizonyítékául pedig a publicisták előszeretettel emlegették fel, hogy a nemzetiségi „irredenták” – vagyis a nemzet felfogásuk szerinti ellenségei – is a reformok ellen tevékenykedtek. A nemzetiségek jelentős részben ténylegesen elleneztek a törvények elfogadását: az aradi román gyűlés állásfoglalása szerint például az egyházügyi reformok programja s főleg a polgári házasság nem csupán egyházuk alapelveit és dogmáit sérti, hanem „szétbomlasztja a nemzeti egyház önkormányzatát” is.³⁰ A románok végül szolidaritásukat fejezték ki az ország más nem-magyar népcsoportjai felé. Egyes nemzetiségi közegek egyházpolitikai ellenzékisége persze már előzőleg is muníciót nyújtott az események olyfajta interpretálásához, hogy a katolikus egyház a nemzetiségek segítségével folytat háborút a magyar állam ellen. *Lázadó papok* című röpiratában így Szigetvári Iván is felpanaszolta,³¹ hogy amióta a szabadelvű kormány felvette programjába az egyházpolitikai reformokat, szüntelen „dúl a harc, szól az ágyú a falusi templomoktól kezdve föl a püspöki konferenciáig és amint tisztességes háborúhoz illik, jönnek a szövetséges hadak Rómából és az osztrák feudálisoktól, oláhoktól és tótoktól meg egyéb jóbarátaitól a magyar nemzetnek”.³² Minden bizonnyal ez is lehetőséget teremtett még jobban elidegeníteni a nemzeti érzelmű olvasót az egyházas állásponttól – vagyis a nemzeti érzést mozgósítani a papság ellen.

Szigetvári brosrúrája jól példázhatja továbbá, hogy a 19. század végi magyar nacionalizmus nyelvezete és eszmevilága még olyan röpiratok oldalain is feltűnt, nyomot hagyott, amelyek érvelése – szemben az előző három szöveggel

28 NÉMETH G. 1976, 31., 38–39.

29 „Flamma” 1894, 19., 24., 27–28.

30 Az 1894. május 3-ai aradi román gyűlés határozatai. In: KEMÉNY G. 1956, 131.

31 „Rutilus” 1893. – *Szigetvári Iván* álnevet Gulyás idézett lexikonja szintén feloldja: GULYÁS 1978, 380., 635.

32 „Rutilus” 1893, 8.

– nem nacionalista megfontolások mentén épült fel, vagyis középpontjukban nem kifejezetten nacionalista jellegű célok álltak. Szigetvári ugyanis elsősorban a nem-vallásos állampolgárok hangját hallatva szorgalmazta a teljes vallásszabadságot, így a felekezetenküliség jogi lehetőségének megteremtését, majd az anyakönyvezés, a házasság s az iskolák szekularizációját. Noha nehezményezte a szabadelvűség magyarországi elhanyagolását, és rosszállólag írt az egyház szabadelvűség-ellenes agitációjáról – szerinte: hadjáratáról –, mégsem mint a liberalizmus, hanem mint a szocializmus programja aposztrofálta fő álláspontját, amely szerint „a vallást magánüggé kell tenni”.³³ Figyelemre érdemes, hogy még egy, a szocializmus felé nyitott értelmiségitől³⁴ sem állt távol nacionalista jellegű frázisok és interpretációk használata, ha az egyházi ügyek polémiájához szólt hozzá. A kultúrharc retorikája az ő szövegét is teljesen átjárta, sőt a kultúrharcos interpretációs keretek iskolapéldáját lelhetjük fel a röpiratban. A hazafias önérzet felébresztése céljából egyház és állam erőpróbájának tétjét a haza feletti hatalomban, vagyis az ország függetlenségében jelölte meg: „Meg kell ezt magyarázni a jövő kornak, hogy megértse. Meg kell mondani világosan, hogy a kérdés ez volt: ki bírja a hatalmat »a négy folyó és hármas bérc honában:« egy felekezet papsága-e vagy az állam”. A magyar nyelv terjedésének ügyét ugyanitt az egyházi latinnal fűzte össze: „Évtizedek óta folytatjuk a magyarosítást, nyelvünk hódít minden téren, csak a kath[olikus] teológiát nem bírja meghódítani; ennek a nyelve idegen marad örökké, hogy ez idegen nyelven dirigálhassák a papságot Rómából.”³⁵ Tehát a nyelv idegenségét exponálva sugallta a „fekete seregek” révén képviselt egyházi érdekek – értelmezése szerinti – idegenségét a hazától.

A „*Veridicus*” álnéven megjelent polgári házasság-párti röpiratról is elmondhatjuk, hogy bár érvelésében a nacionalizmus asszimilációs célrendszere nem bírt centrális jelentőséggel,³⁶ szerzője több ponton mégis hatni pró-

33 „Rutilus” 1893, 5–7.

34 A szövegben utalt a munkásmozgalom és az ultramontanizmus hazai megítélésének véleménye szerinti kettős mércéjére. „Ha szegény munkások gyűlnek össze elpanaszolni, hogy éheznek és egy-egy merészebb hang hallatszik a társadalom ellen, csak a tömeget kergeti szét a rendőrség, a vezetőket rendszerint ott marasztalja, hogy törvény elé állítsa »külföldről jövő izgatás miatt.« Mert az csak a püspököknek van megengedve, hogy világgá hirdessék, milyen utasításokat kapnak a Vatikánból a magyar kormány ellen”. „Rutilus” 1893, 8.

35 „Rutilus” 1893, 5., 10.

36 Csupán röpirata végén utalt röviden a polgári házasság lehetséges asszimilációs szerepére, ám ezt – egyedülálló módon az általam olvasott röpiratok sorában – nem pusztán nemzetállami, hanem részint összbirodalmi szemszögből mérlegelve tette. A házasságjogi reform

bált olvasója hazafias érzületére, ami folytán a szövegben nacionalista jellegű frázisok is megjelentek. Elsősorban a házasság polgári jellege mellett érvelt, és a Biblia sorait citálva bizonygatta, hogy mind Jézus, mind az apostolok elfogadták a házasságot tisztán világi jellegű, polgári ügynek. Röpirata utolsó harmadában aztán ő is eljutott az ultramontanizmus engesztelhetetlen bírálataig, az idegen, római befolyás felhánytorgatásáig, és súlyosan becsmérelte a magyar főpapokat a pápa iránti lojalitásuk miatt. Az „ultramontán” jelző mellett előszeretettel élt a németes „Römling” formával is. Utalva az egyházi latin nyelv idegenségére, ahogy Szigetvári, úgy „Veridicus” is fejröta a honi papsággal szemben: nem elég, hogy „Róma parancsszavára hallgat”, „még csak vallási nyelve se hazai”. A nacionalizmus ott jutott a legerőteljesebben érvényre nála, ahol a felekezetek szerveződését kifogásolta, merthogy a felekezeti kereketek erősödésében szintúgy nemzetbontó, a nemzeti egység szempontjából romboló hatású tendenciát vélt felfedezni. Mint fejtegette: „Itt tehát katolikus körök³⁷ alkotásával, protestáns szegregáló törekvésekkel szaggatni szét a nemzettest egységét [...], nemcsak hazafiatlan dolog, de egyenesen nemzeti bűn; ilyenféle, az egységes hazának nemzettestét szétszaggató munkára nincs Magyarországnak szüksége.” Esmefuttatása végén állást foglalva a nemzeti kötődés elsőbbsége mellett opozícióba helyezte egymással a hazaszeretetet és az ultramontanizmust is. „Róma nekünk idegen föld, nem hazánk, semminemű javával nem élünk, de ám ennek a mi hazánknak földje szent előttünk; ez a föld, melyhez annyi drága honfivér tapad, melyből kinőttünk, mely éltet s táplál, mely adományával eláraszt, s mely iránt oly nagyok a mi kötelességeink, utánna álljon e Romának!?”³⁸ – fogalmazott.

A történettudomány részéről többen jelezték már, hogy valójában nem a laicizálódás folyamatának egyirányú, diadalmas előrehaladása, a vallás mozgatóerejének folyamatos gyengülése jellemezte a 19. századot, a religió szempontjából ugyanis egymással ellentétes irányú folyamatok hullámszerű moz-

szerinte tehát a célból is fontos, „hogy a különböző népfaj s vallási szektákra szakadozott polgylott monarchia népeinek házasságok általi egybeolvadása utján a birodalom consolidatiója előmozdittassék, miért is a polg[ári] házasság szószóllói egyszersmind az ország s az ösbirodalom legőszintébb barátai gyanánt üdvözölhetők[,] míg annak ellenesei egyuttal a monarchia nyílt vagy alattomos titkos elleneiként tekintendők”. „Veridicus” 1893, 127.

37 A Katolikus Körök az egyházpolitikai küzdelmek légkörében jöttek létre, és a katolikus politikai mozgalom támaszaivá váltak, sőt a hitélet fejlesztésében is szerepet vállaltak. SALACZ 1938, 155.

38 „Veridicus” 1893, 104., 118–120.

gását fedezhetjük fel a századot vizsgálva, s a felekezetek felújult konfrontációja vagy a felekezeti egyletek és pártok létrejötte egyaránt a társadalom szekularizációjával ellentétes, a felekezeti keretek megerősödésével járó tendenciák tanújeléül szolgálhat.³⁹ Ez jórészt egybecseng a röpiratok vádjával, hiszen rendre felrötták a felekezeti viszályok és szerveződések fokozódását, míg a „felekezetieskedés” kritikájának adtak hangot, s a vallási tagoltság – véleményük szerinti – nemzetgyengítő erejét feszegették. *A magyar nemzeti egyházpolitika* című 1893-as füzet, amely főbb mondandójában megegyezett a nacionalista motivációjú röpiratok álláspontjaival, ennek fényében jellemezte az előírányzott – és ez idő tájt népszerű jelszót jelentő – „nemzeti egyházpolitikát” is: „egyrészt minden vallásbeli elé legfőbb földi tekintélyül a magyar állam suverénitását helyezi; másrészt pedig épp ezen legfőbb földi tekintélyével hárítja el a nemzeti amalgamizációnak a felekezetességben rejlő akadályait.”⁴⁰ A magyar egyházpolitikai küzdelmek idején a felekezetiség bátyáinak erősödését például katolikus nagygyűlések jelezték,⁴¹ majd a politikai katolicizmus⁴² zászlóbontásával létrejött Katolikus Néppárt, amely az egyházpolitikai törvények revíziójáért harcolt.

Végül megjegyezhetjük, hogy az itt vizsgált forráscsoportban a nacionalizmus még rendre szabadelvűséggel járt együtt, s nem töltődött antiszemita tartalommal. „Megyei” például – fájlalva az antiszemitizmus hazai pozícióit – határozottan pártfogolta az izraelita vallás recepcióját is, s mint szinte minden előzőleg érintett, nacionalista inspirációjú szöveg szerzője a házasságjogi reformot propagálva utalt a magyarországi zsidók asszimilációjának céljára is. Ahogy fogalmazott: „a zsidóság amalgamizációjának szükséges volta már magában elegendő ok volna a polgári házasság behozatalára.”⁴³ (Az 1894. évi házasságjogi törvény végül a keresztény–zsidó vegyes házasságok előtt is utat nyitott.)

„Haza és haladás” jelszavának – a nacionalizmus és a liberalizmus programjának – régi harmóniája a dualizmus idejének végére felbomlott. A 19. század végétől, de legalábbis az új századelőtől fogva a magyar nacionalizmus

39 L. BRANDT 2013.

40 „Megyei” 1893, 14.

41 Noha az egyház reflexióit itt nincs mód vizsgálni, érdemes röviden megjegyezni, hogy az ultramontanizmus vádját cáfolandó a magyar király és a haza iránti lojalitás rítusai a nagygyűléseken is rendre megjelentek. Lásd: KLESTENITZ 2016.

42 A politikai protestantizmus értelmezési lehetőségeihez: KOVÁCS 2016.

43 „Megyei” 1893, 31., 35.

antimodernizációs, antikapitalista fordulatát regisztrálják a kutatások,⁴⁴ amely folyamattal párhuzamosan a liberalizmus Magyarországon is válságba jutott. Népszerűsége, mozgósító ereje némileg már a század utolsó évtizedeire megcsappant.⁴⁵ Az 1894–95-ben elfogadott, a polgári anyakönyvezésről és házasságról, valamint a vallások szabad gyakorlásáról, illetve az izraelita recepcióról szóló törvények a liberalizmus utolsó nagyhorderejű győzelmét jelentették a dualista országban. Dolgozatomban az egyházügyi reformok vitájával kapcsolatos forrásbázis egy szegmensét, az antiklerikális jellegű egyházpolitikai röpiratokat vizsgáltam.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a liberális jelzővel méltán fémjelzett reformok támogatása céljából született röpiratok jelentős részében a nacionalista megfontolások szinte elnyomták a liberális szempontokat, s a nacionalizmus hatása még ott is látványosan érvényre jutott, ahol nem uralta el teljesen egy-egy szöveg érvskáláját. Habár, és ezt több ponton megjegyeztem, a nacionalista érvek, interpretációk már negyedszázaddal ezelőtt is megjelentek a hazai antiklerikális irodalomban, sőt részint még ennél is régebbre nyúltak vissza, azonban a nacionalista jelszavak és nézőpontok a '90-es évek elejére jóval hangsúlyosabbá váltak, nem egyszer immár főszerepet játszottak. Egyrészt igen jellemző volt, hogy a röpiratok egyház és állam ellentétét úgy interpretálták, mint a magyar nemzet és a szupranacionális egyház összecsapását, amelynek tétje végső soron a nemzet, a „magyar nemzeti állam” függetlensége Rómával szemben. Másrészt a magyar nacionalizmus asszimilációs igénye roppant erőteljes befolyással volt a polgári házasság-párti állásfoglalásokra is. Harmadrészt a felekezeti feszültségek felújulása idején több szöveg szerzője is megfogalmazta azt a vádat, hogy a túlzott felekezeti kötődések s főleg a viszályok bomlasztják a nemzet egységét. Céljuk persze nem a specifikus felekezeti hitelvek felszámolása volt, pusztán a felfogásuk szerinti nemzeti érdekek feltétel nélküli elsőbbségére formáltak igényt mindenféle felekezeti szemponttal szemben. A liberalizmust mindemellett – ha mást is értettek szabadelvűsége, mint anno például Eötvös József – szinte mindnyájuk mint mércét, mint normatív alapot helyezte olvasója elé. A tanulmányomban feltérképezett antiklerikális-egyházpolitikai diskurzustérben tehát „haza és haladás” programja még összefonódott egymással, jóllehet a súlypont itt is erőteljesen elbillent a nacionalizmus javára.

44 Lásd pl. PETRÁS 2006.

45 TAKÁTS 2007, 75.

Bibliográfia

Források:

- „Egy római katolikus polgár” 1894: „Egy római katolikus polgár” [GÁRDONYI Géza]: *Hallgassanak a papok! Miért prédikálnak a r. kath. papok a polgári házasság ellen?* Budapest 1894.
- „Febronius” 1891: „Febronius” [BEKSICS Gusztáv]: *Ultramontanizmus és nemzeti állam.* Budapest 1891.
- „Flamma” 1894: „Flamma” [POLLÁK Illés]: *Sybilla Rómában.* Budapest 1894.
- HATALA 1875: HATALA Péter: *Az én hitvallásom.* Budapest 1875.
- KEMÉNY G. 1956: Az 1894. május 3-ai aradi román gyűlés határozatai. In: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* II. (1892–1900). Szerk. KEMÉNY G. Gábor. Budapest 1956.
- Képviselőházi napló 1893: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* XV. kötet. (1893)
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1894: *Magyar Statisztikai Évkönyv 1893.* Új Folyam I., Budapest 1894.
- „Megyei” 1893: „Megyei”: *A magyar nemzeti egyházpolitika. Tárgyilagos ismertetés.* Budapest 1893.
- „Rutilus” 1893: „Rutilus” [SZIGETVÁRI Iván]: *Lázadó papok.* Budapest 1893.
- „Trebla Kádder” 1894: „Trebla Kádder” [(Dr.) DEÁK Albert]: *Harc a nemzetállam ellen. Vagyis: A kulturharc mai jelentőségében.* Budapest – Kolozsvár 1894.
- „Veridicus” 1893: „Veridicus”: *A polgári házasság.* Budapest 1893.

Szakirodalom:

- BRANDT 2013: BRANDT, J.: Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. In: *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25.) Szerk. LUKÁCS Anikó. Budapest 2013, 9–26.
- CIEGER 2001: CIEGER András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, 6. évf. (2001) 20. sz. 95–118.

- CSORBA 1999: CSORBA László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon. 1782–1918.* Budapest 1999.
- DIÓS 1997: *Magyar Katolikus Lexikon.* III. Főszerk. DIÓS István. Szerk. VICZIÁN János. Budapest 1997.
- FAZEKAS 2008: FAZEKAS Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában.* Miskolc 2008. URL: mek.niif.hu/06700/06708/06708.pdf
(utolsó elérés: 2018. december 12.)
- GERGELY 1987: GERGELY András: A nemzeté válás programjai. In: GERGELY András: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról.* Budapest 1987, 99–120.
- GERGELY 2008: GERGELY Jenő: Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után.* Szerk. BALOGH Margit. Budapest 2008, 15–21.
- GULYÁS 1978: GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei.* 2. kiad. Budapest 1978.
- KLESTENITZ 2016: KLESTENITZ Tibor: A királyhűség rítusai az országos katolikus nagygyűléseken. In: „A királyhűség jól bevált útján”. *Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között.* Szerk. GLÄSSER Norbert – ZIMA András – NAGYILLÉS Anikó. Szeged 2016, 251–263.
- KOVÁCS 2016: KOVÁCS Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. *Egyháztörténeti Szemle*, 17. évf. (2016) 4. sz. 3–36.
- NÉMETH G. 1976: NÉMETH G. Béla: Létharc és nemzetiség. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után. In: NÉMETH G. Béla: *Létharc és nemzetiség. Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok.* Budapest 1976, 7–41.
- PÉTER 1998: PÉTER László: A magyar nacionalizmus. In: PÉTER László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Budapest 1998, 60–84.
- PETRÁS 2006: PETRÁS Éva: *Nacionalizmus és politikai romantika. Vázlat a magyar nacionalizmus romantikus elemeiről és a politikai romantikáról Magyarországon.* Budapest 2006.

- RADA 2016: RADA János: Egyházkritikai röpd- és vitairatok Magyarországon 1867-től 1895-ig (Interpretációk, frazeológia és eszmetörténeti háttér). *Egyháztörténeti Szemle*, 17. évf. (2016) 1. sz. 3–23.
- SALACZ 1938: SALACZ Gábor: *A magyar kultúrharctörténete 1890–1895*. Bécs 1938.
- SARNYAI 2015: SARNYAI Csaba Máté: A polgári házasság Magyarországon: érvek és ellenérvek. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 27. évf. (2015) 1–2. sz. 47–56.
- TAKÁTS 2007: TAKÁTS József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest 2007.

A kötet szerzői

Baka L. Patrik

Selye János Egyetem, Komárom
Magyar nyelv- és irodalom doktori program, nem szláv nyelvek és irodalmak, PhD III. évf.

témavezető: Erdélyi Margit

kutatási terület: hazai és külföldi spekulatív fikciós irodalom (főként alternatív történelem, steampunk és fantasy), irodalompedagógia

baka.l.patrik@gmail.com

Barabás Andrea

Debreceni Egyetem
Humán Tudományok Doktori Iskola, nevelés- és műveléstudományi program, PhD II. évf.

témavezető: Bacskai Katinka

kutatási terület: közoktatás

andrea.barabas17@gmail.com

Biró Brigitta

Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Hungarológia Doktori Iskola, PhD II. évf.

témavezető: Orbán Gyöngyi

kutatási terület: kortárs magyar irodalom

biro_brigitta2000@yahoo.com

Buják Gábor

Pécsi Tudományegyetem

Interdiszciplináris Doktori Iskola, Középkori és Kora Újkori Doktori Program: „A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak 900–1800”, PhD III. évf.

témavezető: Fedeles Tamás

kutatási terület: Szepesség középkori egyháztörténelme, középkori magyarországi zsinatok

gabor.bujak@gmail.com

Czékus Borisz

Megatrend Egyetem, Belgrád;
Bioélelmiszer-termelői Kar,
Topolya

Bioélelmiszer-termelés, PhD III. évf.

témavezető: Slađana Savić

kutatási terület: alternatív szerves trágák

borisz_82@yahoo.com

Csorba Mihály

Babes-Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár

Történelem, Civilizáció, Kultúra
Doktori Iskola, PhD II. évf.

témavezető: Rüs-Fogarasi Enikő

kutatási terület: Észak-Bihar táj-
és településtörténeti fejlődése
Nagyvárad elestéig (1660)

csorbamihaly@yahoo.com

Gajdács Mária

Szegedi Tudományegyetem

Interdiszciplináris Orvostudomá-
nyok Doktori Iskola, orvosi
mikrobiológia, PhD III. évf.

témavezető: Spengler Gabriella

kutatási terület: kísérletes kemo-
terápia és profilaxis

mariopharma92@gmail.com

Gáti Diána

Debreceni Egyetem

Történelem- és Néprajz Doktori
Iskola, néprajzi program, ab-
szolvált hallgató (2017)

témavezető: Keményfi Róbert

kutatási terület: A vőfélyi szerep-
kör változása, alakulása Kárpát-
alján

gatianna@gmail.com

Györfi Rita

Debreceni Egyetem

Humán Tudományok Doktori
Iskola, szociológia és társada-
lompolitika program, PhD III.
évf.

témavezető: Czibere Ibolya,

Fényes Hajnalka Zsuzsanna

kutatási terület: oktatáspolitikai

gyorfiritarita@gmail.com

Izsán Csaba

Babes-Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár

Történelem, Civilizáció, Kultúra
Doktori Iskola, történelem prog-
ram, PhD II. évf.

témavezető: Rüs-Fogarasi Enikő

kutatási terület: kora újkori erdélyi
várostörténet, városvédelem,
céhtörténet

izsan_csaba@yahoo.com

Jakab Judit

Debreceni Egyetem

Humán Tudományok Doktori
Iskola, szociológia és társada-
lompolitika program, PhD III.
évf.

témavezető: Fónai Mihály

kutatási terület: roma oktatás

jakab_j@gmail.com

Kiss Anita

Debreceni Egyetem
Nyelvtudományok Doktori Iskola, magyar nyelvészet, PhD
III. évf.
témavezető: Kis Tamás
kutatási terület: szociolingvisztika
kissanita0728@gmail.com

Kiss Tünde

Comenius Egyetem, Pozsony
Matematika, Fizika- és Informatika Kar, fizikaoktatás elmélete,
PhD II. évf.
témavezető: Klára Velmovská
kutatási terület: érvelés a fizika
oktatásában
kissstunde@gmail.com

Kocsor Laura

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Hevesy György Kémia Doktori Iskola, analitikai kémia, anyagtudomány, elektrokémia, kolloidkémia és környezetkémia,
PhD II. évf.
témavezető: Péter László; Sinkó Katalin
kutatási terület: ritkaföldfémekkel adalékolt lítium-niobát kristályok előállítása és vizsgálata
kocsor.laura@wigner.mta.hu

Lakatos Aliz

Babes-Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár
Hungarológiai Doktori Iskola,
PhD III. évf.
témavezető: Benő Attila
kutatási terület: szociolingvisztika
aliz.lakatos17@gmail.com

L. Kajtár Gyöngyvér

Babes-Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár
Történelem, Civilizáció, Kultúra
Doktori Iskola, történelem
program, PhD III. évf.
témavezető: Rüszt-Fogarasi Enikő
kutatási terület: 17–18. századi
szegénygondozás Kolozsváron
kajtargyongyver@yahoo.com

Marafejeva Nelli

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola,
alkalmazott nyelvészeti program,
PhD III. évf.
témavezető: Lóskáné Szili Katalin
kutatási terület: magyar mint idegen nyelv
nellimarofejeva@gmail.com

Máthé Nóra

Babes-Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár

Nyelvészeti- és Irodalomtudományok
Doktori Iskola, angol irodalmi program, PhD II. évf.

témavezető: Michaela Mudure

kutatási terület: amerikai irodalom

mathenora@yahoo.com

Nagy Ignác

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Irodalom- és Kultúratudomány Doktori Iskola, PhD III. évf.

témavezető: Pálfalvi Lajos

kutatási terület: szlavisztika, identitások a kisebbségi irodalmakban

nagyignac@yahoo.com

Nagy Nikoletta

Debreceni Egyetem

Történelem- és Néprajz Doktori Iskola, történelem program (gazdaság, társadalom és életmód alprogram), abszolvált hallgató (2018)

témavezető: Kerepeszki Róbert

kutatási terület: történet-tudomány

nagyniki19@gmail.com

Oláh Szilvia

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Idegtudomány- és Humánbiológia, PhD III. évf.

témavezetők: Dobolyi Árpád, Lőw Péter

kutatási terület: idegtudomány

olahszilvi@caesar.elte.hu

Orbán Melinda

Debreceni Egyetem

Történelem- és Néprajz Doktori Iskola, történelem program, abszolvált hallgató (2018)

témavezető: Kerepeszki Róbert

kutatási terület: Kárpátalja története a XX. század első felében

melindaorbano1@gmail.com

Orosz Júlia

Debreceni Egyetem

Történelem- és Néprajz Doktori Iskola, történelem program, PhD I. évf.

témavezető: Pallai László

kutatási terület: nőtörténet, a kárpátaljai magyar nők helyzete a II. világháborút követő kommunista korszakban (1945–1955)

o.juliago@gmail.com

Pirmajer Attila

Pécsi Tudományegyetem
Demográfia és Szociológia
Doktori Iskola, demográfia
program, PhD III. évf.

témavezető: Bodor Ákos

kutatási terület: A vállalkozói
értékrendben mutatkozó ge-
nerációs különbségek S. H.
Schwartz alapvető értékek
elmélete alapján

pirmajer.attila1990@gmail.com

Rada János

Miskolci Egyetem
Irodalomtudományi Doktori
Iskola, klasszikus szöveg-
tudomány, abszolvált hall-
gató (2018)

témavezetők: Horváth Zita,
Porkoláb Tibor

kutatási terület: 19. századi
esztörténet

rada.janos@uni-miskolc.hu

Seres Kristóf

Eötvös Loránd Tudomány-
egyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola,
alkalmazott nyelvészeti
program, PhD III. évf.

témavezető: Adamikné Jászó
Anna

kutatási terület: alkalm. retorika

81pigman@gmail.com

Sándor István

Debreceni Egyetem
Irodalom- és Kultúratudomá-
nyok Doktori Iskola, magyar-
és összehasonlító irodalomtu-
dományi program, PhD II. évf.

témavezető: Dobos István

kutatási terület: kárpátaljai ma-
gyar próza narratív elemzése

sandoristi88@gmail.com

Sátor Veronika

Selye János Egyetem, Komárom
Magyar nyelv- és irodalom dok-
tori program, nem szláv nyelv-
ek és irodalmak, PhD II. évf.

témavezető: Keserű József

kutatási terület: magyar irodalom,
magyar irodalmi modernség

veronika.sator@gmail.com

Siklósi Beáta

Eötvös Loránd Tudomány-
egyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola,
magyar nyelvészet alprogram,
PhD III. évf.

témavezetők: Kiss Jenő, Bodó
Csanád

kutatási terület: szociolingviszika,
kétnyelvűség

bsiklosi@gmail.com

Szabó Réka

Babes-Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár

Színház- és Film Doktori Iskola,
PhD II. évf.

témavezető: Bács Miklós

kutatási terület: színháztörténet

szaborekaim@gmail.com

Székely Csilla Imola

Debreceni Egyetem

Humán Tudományok Doktori
Iskola, nevelés- és művelés-
tudományi program, PhD III.
évf.

témavezető: Pusztai Gabriella

kutatási terület: vallásosság és
gyermekkép Kokas Klára
pedagógiai munkáiban

szcsillaimola@gmail.com

Tóth Gizella

Nyitrai Konstantin Filozófus
Egyetem

Magyar Nyelv- és Irodalomtudo-
mányi Intézet, A magyar nyelv-
és irodalom oktatáselmélete
program, PhD III. évf.

témavezető: Bárczi Zsófia

kutatási terület: roma babonák,
roma kultúra, roma mesék

tothova.gizela@gmail.com

Vida Barbara

Selye János Egyetem, Komárom
Magyar nyelv és irodalom prog-
ram, nem szláv nyelvek és iro-
dalmak, PhD II. évf.

témavezető: Keserű József

kutatási terület: a kortárs magyar
fantasy narratív stratégiái

barbi.vida@gmail.com

